

ÖZER OZANKAYA / TOPLUMBİLİM

Prof. Dr. ÖZER OZANKAYA
Toplumbilim

Genişletilmiş
7. BASIM

TDK ÖDÜLÜ
1976

cem yayınevi

KÜLTÜR DİZİSİ

Dizgi: Cem Yayınevi
Baskı: Gümüş Matbaası
İstanbul, 1991

Prof. Dr. ÖZER OZANKAYA

Toplumbilim

Genişletilmiş
7. BASIM

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han 3/3
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 527 17 41 - Fax: 526 97 42

7. BASIMA ÖNSÖZ

Toplumbilimci meslektaşlardan ve genel olarak okurlardan gördüğü ilgiyle TOPLUMBİLİM yedinci basımına ulaştı. Bu basımda da hem sayısal veriler eldeki en yenileriyle tamamlanmış, hem de her giriş bölümüne yararlanmayı kolaylaştıracak giriş ve özet eklenmiştir.

Kitabın yedinci basımını yapan Cem Yayınevine ve basımda emeği geçenlere teşekkür ederim.

Prof. Dr. Özer OZANKAYA

İÇİNDEKİLER

Birinci Kesim

TOPLUMBİLİMİN TEMEL İLKELERİ

1. TOPLUMBİLİMİN TANIMI, AMACI, KAPSAMI VE TARİHÇESİ	11
1. Toplumbilimin Tanımı:	11
2. Toplumbilimin İncelemlerinden Beklenenler	16
3. Toplumbilimin Bir Bilim Durumuna Gelişinin Tarihçesi	19
4. Çağdaş Toplumbilimin Başlıca Kurucuları:	29
2. TOPLUMBİLİMİN YÖNTEM İLKELERİ, ARAŞTIRMA YOLLARI VE ARAÇLARI	39
1. Toplumbiliminin Yöntem İlkeleri	39
2. Toplumbilimlerinde Araştırma Yöntem ve Teknikleri	46
3. TOPLUMSAL OLAYLARIN NİTELİKLERİ	59
1. Toplumsal Olaylar Topluluk Yaşamına Özgü Olaylar mıdır, Yoksa Bireylerin Ruhsal Yaşamlarında Kalan Olaylar mıdır?.....	60
2. Toplumsal Olaylar Nesnel Nitelikte Olaylar mıdır, Yoksa Yalnızca Ortak Tasarımlar mıdır? Ortak Tasarımların Nesnel İncelemesi Yapılabilir mi?.....	65
3. Toplumsal Olaylar Genel (Yinelenir) Nitelikte Olaylar mıdır, Yoksa Bir Kezlik, Biricik Olaylar mıdır?	68
4. Toplumsal Olaylar Pozitif Nitelikte Olaylar mıdır, Yoksa Değer Yargıları Niteliğinde, Başka Deyişle Kuralsal Nitelikte Olaylar mıdır? Değer Yargıları Bilimsel Olarak İncelenebilir mi?.....	71

5. Toplumsal Olaylar Alanında Doğa Bilimlerindeki Gibi Kesin, İnsanın Bilinçli Eylemiyle Değiştiremeyeceği Yasallık Durumları Olabilir mi?.....	73
4. XX. YÜZYILDA TOPLUMBİLİMİN ÇOK SAYIDA DALLARA BÖLÜNMESİ	79
1. Bölünmenin Nedenleri	81
2. Çözüm Yolları:.....	82
5. BAŞLICA TOPLUMBİLİM DALLARI	85
1. Dikey Bölünme:.....	86
2. Yatay Bölünme	101

İkinci Kesim

TOPLUM YAŞAMININ TEMEL ÖĞELERİ

1. TOPLUMSAL KÜME: GÖREVLER VE MEVKİLER	121
1. Küme Kavramı	121
2. Küme Olgusunun Görelî Niteliği	122
3. Toplumsal İlişki ve Toplumsal Küme Türleri.....	123
4. Küme Yaşamının İşleyişi.....	128
2. SİMGELER	131
1. Toplumsal Yaşamın Simgesel Temeli	131
2. Simgelerin Oluştığı Ortam.....	134
3. Simgelerin Geçerliliği ve Yeterliliği.....	136
3. TOPLUMSALLAŞMA VE BENLİĞİN OLUŞMASI	141
1. Toplumsallaşma: Tanım ve İşleyiş	141
2. Toplumsallaşmanın Amaçları.....	143
3. Toplumsallaşma ve Kişiliğin Oluşması	145
4. Toplumsallaşma ve Bireyin Bilinçli Etkinliği.....	147

4. EKİN	151
1. Ekin Kavramı	151
2. Ekinin Değişimi	156
3. Geri Kalmışlık Ortamında Ekinin Değişimi	160
4. Kültürün Davranışlarımızdaki Belirli: Davranış Kalıpları	165
5. Ekinin Çağdaşlaşma ve Ulusal Ekin:	169
5. TOPLUMSAL YAPI	173
1. Yapı Kavramı	174
2. Toplumsal Yapı Öğeleri: Temel Toplumsal İşlevler	177
6. TOPLUMSAL KURUMLAR	181
1. Toplumsal Kurumların Tanımı ve İşlevi	181
2. Toplumsal Kurumların Yapısı	184
3. Kurumlaşma Süreçleri	186
7. TOPLUMSAL SINIFLAR	189
1. Konunun Tanımlanması	189
2. Tarihsel Gelişim	190
3. Toplumsal Sınıflar Konusunda Toplum Bilimcilerin Geliştirdiği İki Ayrı İnceleme Yaklaşımı	192
4. Marxçı Toplumsal Sınıf Anlayışı	206
5. Marxçı Sınıf Kuramına Yöneltilen Başlıca Eleştiriler	218
6. Atatürk'ün Yaklaşımı	230
7. Baskı Kümeleri	237
8. NÜFUS	239
1. Nüfusu İncelemede Başlıca Yaklaşımlar	239
2. Başlıca temel Kavramlar ve Genel Bulgular	240
3. Başlıca Genel Bulgular	241
4. Türkiye Nüfusu	250
9. YERLEŞME DÜZENİ	283
1. Doğal Çevrenin «Ekinin» Çevreye Dönüşmesi	283
2. Köy Toplulukları	285
3. Kentler	320

4. Kasaba	333
10. EKONOMİ	337
1. 'Ekonomici Okul'	338
2. Davranışçı Toplum Biliminin Üzerinde Durduğu Noktalar	341
3. Çağdaş Toplumda Yaygın Ekonomik Davranışlar	346
4. Marxçı Toplum Kuramında Ekonomik Etkinliklerin Yeri.....	349
11. AİLE KURUMU	357
1. Ailenin Tanımı ve İşlevi.....	357
2. Sanayi Devrimi ve Kadın-Erkek Eşitliği	362
3. Türk Toplumunda Aile.....	366
4. Sonuç: Özgürleşme Çağında Bağımlılık: Kadın-Erkek Eşitsizliği.....	396
12. EĞİTİM	403
1. Eğitimin Tanımı ve Önemi	403
2. Türk Toplumunda Eğitim	413
13. TOPLUMDA İNANÇLAR: DİN VE DÜŞÜNÜYAPİ	449
1. İnanç ve Kanıların Önemi	449
2. Dinler	451
3. Düşün Yapılar.....	461
14. İLETİŞİM	467
1. Genel Olarak İletişim Olgusu	467
2. Yığın İletişimi	469
15. TOPLUMSAL DEĞİŞME	479
1. Genel Bilgiler.....	479
2. Toplumsal Sorunlar	485
3. «Geri Kalmış» Ülkelerde Toplumsal Değişim: Geri kalmışlığın Toplum Bilimi.....	490
4. Türk Devriminin Anlam ve Değeri.....	502
5. Sonuç: Çağımız İnsanlığının Sorunları.....	531
KAYNAKLAR	537

BİRİNCİ KESİM
TOPLUMBİLİMİN TEMEL İLKELERİ

TOPLUMBİLİMİN TANIMI, AMACI, KAPSAMI VE TARİHÇESİ

Bu bölümde toplumbilimin temel amacı, temel kavramlarının tanımı, başlıca öncülleri, üzerinde durduğu ana konular, kısa tarihçesi ve ana doğrultuları belirtilmektedir.

1. TOPLUMBİLİMİN TANIMI:

Toplumbilim, insanların toplum yaşamının koşullarını *nesnel* olarak ve *toplumsal bütün içinde* inceleyen bir bilimdir. Amacı, insanların davranışlarını belirleyen toplumsal çevrenin yapısal öğelerini aydınlatmak, bu çevrenin oluşumunda, işleyişinde ve gelişimindeki düzenliliklerini açıklamaktır.

1.1. TOPLUMBİLİM NEDİR?

Bu tanımın daha aydınlık olabilmesi için *toplum kavramını* da tanımlamak yerinde olacaktır(*).

Toplum, başta kendi-kendini korumak ve sürdürmek olmak üzere bir çok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan (bir ölçüde çatışmakla birlikte) insanlardan oluşan, göreliliği olan, genellikle belli bir coğrafyasal yeri ve ortak ekini (= kültürü) bulunan, çok ya da az ölçüde kurumlaşmış bir karmaşık ilişkiler bütünüdür.

Toplumu *gelişigüzel* ya da *geçici insan yığınlarından* ayırdetmek gerekir. Bir oyun alanındaki ayaktopu izleyicileri, bir trendeki yolcular gelişigüzel bir araya gelmiş insan yığınlarıdır. Gösterin yanında yolculuğun bitiminde bu yığınlar da ortadan kalkar-

(*) Bu kitapta özel olarak tanımı verilmeyen toplumbilim terim ve kavramlarının tanımları için, Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, 3. basım, Savaş yayınları, 1984'e bakılabilir.

lar. Kurumun ise belli bir örgütleniş düzeni, eşdeyişle yapısı ve görelî de olsa bir sürekliliği vardır. Gerçekten toplumun yaşam süresi onu oluşturan bireylerinkîyle karşılaştıramayacağımız ölçüde uzundur. Örneğin tarihçilerce Anadolu'nun Türkleşmesinin tamamlandığı tarih olarak kabul edilen XI. yüzyılı çıkış noktası olarak alsak, bin yıldan beri Anadolu'da bir Türk toplumu var demektir. Oysa bu bin yıl içinde kaç milyonlarca birey yaşamış ve ölmüştür. Toplumun bu sürekliliğini, insanı meydana getiren hücreler durmadan yeni hücrelere yerlerini bıraktıkları halde, kişi olarak aynı kişi olmakta süregitmesine benzeten toplumbilimciler vardır. Gerçekten bireyler olarak vücudumuzu oluşturan fiziksel madde hemen her on yılda bir tümüyle değişip yerini başka moleküllerden oluşan yeni bir fiziksel maddeye bıraktığı halde kimliklerimiz aynı kalmakta, kimse bizim aynı kişi olduğumuzdan kuyuya düşmemektedir. Bunun gibi, örneğin iki yüzyıl önceki Türk toplumunu oluşturan bireylerden hiç biri bugün yaşamamakta, ama yine bir Türk toplumu var olmakta süregidiyor.

Toplumun bu sürekliliğini yapan öge ve etkenlere derslerimiz ilerledikçe değineceğiz. Burada bu sürekliliğin *görelî* olduğunu belirtmeliyiz. Çünkü örneğin ikiyüzyıl önceki Türk toplumuna göre bugünkü Türk toplumu çok önemli, temel nitelik değişimlerinden geçmiştir ve bu açıdan bakarsak bugünkü Türk toplumunun geçen yüzyıllardaki Türk toplumunun özdeşi olmadığını söyleyebiliriz. Nasıl ki kişiler olarak yaşamımız boyunca aynı adı taşımamıza, temel toplumsal-ekonomik biçimlenişimizin ana çizgileriyle süregitmesine karşın, organizmamız başta olmak üzere maddî koşullarımızda, düşünüşümüz, beğenilerimiz, ilgilerimizde, yeteneklerimizde... küçük-büyük birçok değişmeler olabiliyor. Bireyler olarak yaşam süremiz toplumunkine oranla çok daha kısa süreli olduğu için, bir bireyin yaşam dönemi içinde çok büyük niteliksel toplumsal değişmeler ortaya çıkamayabilir. Toplumları ise birçok yüzyılları kapsayan uzun dönemler içinde izleyebildiğimiz için, toplumların yaşamında köklü, niteliksel dönüşümleri görüp ortaya koymamız olanağı vardır. Toplumsal evrim konusundaki bu araştırmalar, bize aynı zamanda 'insan'ın da tarih içinde geçirdiği evrimi izlemek olanağını vermektedir. İşte toplumun sürekliliğinin görelî olduğunu söylerken, değişmenin toplum gerçeğinin temel bir ögesi olduğunu belirtmek istiyoruz.

Yukardaki tanımda *işbirliği* ve *çatışmanın* da toplum yaşamında bir arada var olduğunu söylerken, çıkar ortaklığı ve işbirliği öğelerinin de görelî olduğunu; yalnız uyumun, ya da yalnız uyumsuzluğun var olduğu bir toplum yaşamının düşünülemediğini belirtmek istiyoruz. Ancak yine belirtmek gerekir ki görelî de olsa uyumun ağır basmadığı, eğemen olmadığı durumlarda toplum çözülmüş, ya da çözülyor demektir. Demek ki bu durumda bir toplumun varlığından söz edilemez. Çünkü bir toplumda uyum, üyelerin % 100 ünü olmasa da çoğunluğunu içermiyorsa, her alanda olmasa bile temel önem taşıyan birçok bakımlardan(*) bunu yapamıyorsa, orada toplum yaşamı olanaksızlaşır. *Değişme, yeni denge ve uyum arayışdır.*

1.1.1 Toplumbilimin Öncülleri: (**):

Bu toplum tanımına dayanarak diyebiliriz ki toplumbilimin başlıca iki öncülü vardır: 1) İnsan hiçbir zaman tek başına yaşamamaktadır. İnsanın bulunduğu her yerde bir toplum yaşamı da vardır. Robinson Cruzoe yalnızca insan düşlemesinin bir ürünüdür. Burda bile bir toplumun üyesi olduğu görölmektedir: Akşamları saat 5 çayı içmesi, pazar günleri tapınması, v.b. 2) İnsan ve toplum tarih içinde sürekli bir değişimden geçmektedir. *Bundan dolayı, her çağ için geçerli olabilecek bir tek insan niteliği, bir tek toplum niteliği söz konusu edilemez.* İnsanın da, toplumun da nitelikleri tarihsel gelişim içinde sürekli bir değişmeden geçmiştir ve geçmektedir. Bu gelişmeler her toplumda aynı zamanda, aynı hızda ve tıpatıp bir benzerlikte olmaz. Bu bakımdan toplumbilimin konusunu oluşturan insan ve toplum hem zaman içinde, hem de yere göre ayrımlar gösterir. Örneğin kölelik düzeninin yürürlükte olduğu Eski Mısır, Eski Yunan ya da Eski Roma toplumları nasıl günümüz toplumlarından nitelik bakımından ayrımlı idiyse, o çağ insanları da duygu ve düşünceleri, ilişkileri, alışkanlıkları, beğeni-

(*) Temel önem taşıyan bu öğelerin neler olduğu konusunda Toplumsal Yapı bölümüne bakınız.

(**) Öncül: Bir tasımda (= tümdengelim yoluyla sonuç çıkarma yönteminde) sonucu hazırlayan ilk iki önermeden her birine denir. Örnek: [«Bütün insanlar topluluk içinde yaşarlar.» «A da bir insandır.» «A da topluluk içinde yaşar.»] Görüldüğü gibi öncül, doğru sayılan ve kendisinden birçok sonuçlar çıkarılan bir öneridir. İşte bize göre toplumbilimin de çıkış noktasını oluşturan öncüller bunlardır.

leri... bakımından günümüz insanından ayrımlı bir nitelik taşıyor-
du. Bunun gibi gelecek çağların insanları ve toplumları da gün-
müzdekilerden ayrımlı olacaklardır. Öte yandan aynı tarih döne-
minde de toplumların birbirlerinden ayrımlı değişme aşamaların-
da bulunmaları olanaklıdır. Bunun en belirgin bir örneği gün-
müz dünyasındaki toplumların gelişmiş (ya da sanayileşmiş ve sa-
nayı-sonrası) toplumlar ve gelişmemiş (ya da sanayileşmemiş), da-
hası, geri ya da ilkel toplumlar olarak bölünmüş olmalarıdır. (İn-
sanlığın çoğunluğu bugün de ikinci tür toplumlarda yaşamakta-
dır.) Bu, temelde, toplumbilimin açıklamaya çalıştığı türlü neden-
lerle kimi toplumların, –başta sanayi ve ticaret olmak üzere tarım
dışı etkinliklerin gelişmesi gibi– belli kimi değişimlerden daha ön-
ce, ya da daha hızlı bir biçimde geçmiş olmasının bir sonucu-
dur(*). Bundan başka, bir de insanın yaratıcılığına ek olarak türlü
coğrafya, dil, tarihsel rastlantı... etkenlerinin sonucunda değişik
budunsal ve yöresel ekinler (kültürler) de oluşmuştur. Nitekim
bir Türk ekini, Fransız ekini, bir Alman ekini, bir Çin, bir Japon
ekini... ayırdedebiliyoruz.

Ancak toplumların gerek tarih içinde köklü nitelik değişim-
lerinden geçmekte olmaları, gerekse yere göre, buduna (= kavi-
me) göre ayrımlar göstermeleri toplumların yaşamında *düzenlilik-
ler* bulunmadığı, onların gelişiminde genel yasalara varılamayacağı
anlamına alınmamalıdır. Bundan sonraki bölümde toplumsal
olayların niteliklerini incelerken, böyle düşünerek toplumsal yaşa-
mın doğal olayları gibi bilimsel açıklamasının yapılamayacağını
savunanlar bulunduğunu ve bu tutuma karşı toplumbilimin nasıl
karşılık verebileceğini inceleyeceğiz. Bu nedenle şimdilik toplum-
sal yaşamın, insana toplumsal çevresini bilgili olarak anlama, a-
çıklama ve düzenleme olanağı verebilecek bir biliminin yapılabile-
ceğini belirtmekle yetiniyoruz.

1.1.2. Toplumbilimin Amacı:

Görüldüğü gibi toplumbilimin başlıca amaçları a) *toplumları
zaman ve yer bakımından nesnel ve somut koşulları içinde anlamak,*

(*) Bu değişim sürecine ancak gecikerek girebilen az gelişmiş toplumlarda bu duru-
mun, yoğunlaşan uluslararası etkileşim bağlamı içinde yol açtığı sonuçlar Top-
lumsal Değişme bölümünde incelenecektir.

b) onların tarih içinde geçirmekte oldukları değişimin etkenlerini ve doğrultusunu açıklamak, c) ayrı ayrı toplumlar üzerinde yapılan bu açıklamaların ortaya çıkardığı benzerlikleri saptayıp genellemelere varmaya çalışmak, d) böylece de insanlara toplumlarının değişme süreci üzerinde etkili olma olanağını, eşdeyişle öngörü olanağını sağlamaktır.

Bunlar toplumbilimin toplum bütünü düzeyindeki amaçlarıdır. Kuşkusuz toplumbilimin daha alt düzeylerde kalan inceleme konuları da vardır. Örneğin aileyi, hukuku, siyasal örgütleniş, toplumsal tabakalaşmayı, eğitimi, sağlığı, çocuk suçluluğunu, doğum ve ölümleri... bu alanlardaki insan davranışlarını, işbirliğini ve dayanışmayı, uyuşmazlıkların nedenlerini ve giderilme yollarını, özetle toplumsal örgütlenmeyi ve çözülme durumlarını... vb. de ayrıntıları içinde inceler toplumbilim. Ancak bu konuları, toplumun geri kalan kesimlerinden soyutlayıp tek başlarına değil, tam tersine toplum bütünü içindeki yerlerini ve öbür toplum kesimleri ile ilişkilerini gözönünde tutarak incelemelidir. Bunu yapabilmek için de toplumbilimin *hem somut gerçeği sürekli olarak gözlemlemesi, hem de bir genel toplum kuramına sahip olması* gereklidir. Bölüm IV'de belirtileceği üzere böyle bir genel toplum kuramına sahip olmayan toplumbilimciler, dikkatlerini ve güçlerini toplumun küçük küçük kesimleri (= örneğin küçük kümeler) üzerinde odaklaştırmış; bu kesimleri bütün içindeki gerçek yerlerine oturtamamışlardır. Toplumbilimin de birbirleriyle eşgüdülmemiş, ilişkileri belirlenmemiş çok sayıda, küçük toplumbilim dalları arasında parçalanmasına; her zaman birlikte gitmesi gereken kuramsal çalışma ve görgül (= ampirik) araştırma çalışmasının da birbirinden kopmasına yol açmışlardır. Öte yandan benimzedikleri genel toplum kuramını yeni olgularla sürekli sınamak yerine, onu her zaman için geçerli, değişmez bir açıklama sayanlar da toplumbilimin gelişmesini engelleyici olmuşlardır.

1.1.3. Toplumbilimin Üzerinde Durduğu Başlıca Öğeler:

Üzerinde durduğu başlıca öğeleri belirtecek olursak, diyebiliriz ki toplumbilim bireyin toplum içindeki yerini, toplumsal kümeleri, toplumsal sınıfları; ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumları; nüfusu, yerleşme düzenini; bilgi ve uygulayım bilim (= teknoloji) düzeyi ile gelenekler, görenekler ve inançları, başka de-

yişle davranış kalıplarını, hoşgörüyü ve hoşgörüsüzlüğü, kısaca ekini (= kültürü) ve bütün bunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri, bütün bu öğelerdeki değişimleri inceler, açıklamaya çalışır. Kıscası toplumun hem bir düzen (= sistem) olarak kuruluş ve işleyişini, hem de bu düzendeki değişimi inceler.

2. TOPLUMBİLİM İNCELEMELERİNDEN BEKLENENLER

2. 1. DOĞA BİLİMLERİNİN TOPLUM YAŞAMINA KATKILARI

Bilimsel ilerlemelerin insanları yüzlerce, binlerce yıllık kordardan, güvensizliklerden kurtardığı biliniyor. Geçmiş yüzyıllarda, kimi geri-kalmış ülkelerde günümüzde bile, bir yerden bir başka yere gitmedeki güçlüklerle karşılaştırıldığında, çağdaş bilimi uygulamaya geçirebilen ülkelerde günümüzdeki gezi koşullarının hızı ve rahatlığı buna çok güzel bir örnektir. Tokyo'da hergün yüzlerce kilometre uzaklıktan 6-7 milyon insan, hızı saatte 200 km.yi geçen Şin kansen trenleriyle iş yerlerinde çalışmaya gelmekte, akşam da evlerine dönmektedirler. Tarımda biyolojik mühendislik yoluyla ırk ve tür iyileştirmesi, makinalı tarımsal araçların etkinliğindeki artış, zararlılar ve hastalıklarla savaş araç ve teknikleri, vb. yollarla besin üretiminde verimlilik çok büyük ölçülerde arttırılabilmektedir. Deney odalarında başlatılan ilerlemeler, iletişim, ulaştırma, sanayi, konut, sağlık, eğitim, yönetim ve genel olarak yaşamın hemen her yönü üzerinde şaşırtıcı yenilikler getirmiş bulunuyor. Yine Japonya'dan bir örnek verecek olursak, bu ülkede insanlar için yorucu, tehlikeli, sağlığa zararlı ya da sıkıcı bulunan işler sayıları durmadan artan robotlara yaptırılmaktadır.

2. 2. TOPLUM VE İNSAN BİLİMLERİNİN KATKILARI NELERDİR?

Yukardaki örnekler, daha çok doğa ve teknik bilimlerinin insanoğluna çevresini denetim altına alma olanağı verişinin göstergeleridir.

Toplum ve insan bilimlerinin toplumsal sorunlara çözüm sağlama yeteneğini abartmamak gerekirse de, bu bilimlerin de in-

sanlara bütün toplumsal ilişkilerinde yararlı olabileceği kesindir. Bugün hâlâ insan ilişkileri alanında birçok bozukluklar, korkular ve güvensizlikler yaşandığını görüyoruz. Örneğin toplum bilimleri bireyler ve değişik toplumsal kümeler (sınıflar, çıkar kümeleri, uluslar, mezhep ve dinler, siyasal partiler...) arasında iletişim yokluğunun, onların birbirleri üzerine yanlış, abartılı algılara elverişli ortamı yarattığını; bu algıların yine iletişim yokluğu ya da yeter-sizliği yüzünden bir kısırdöngü (= fasit daire) biçiminde şiddetle-nerek önyargılara dönüştüğünü ortaya koymuştur. Böylece kavga-lar, görevini kötüye kullanmalar, suç sayılan davranışlar ve savaş-lar yalnız doğrudan doğruya büyük acılara yol açmakla kalmamak-ta, bir çok toplumsal sarsıntıların, bireysel ve ya da kümeler-arası geçimsizliklerin, duygusal davranışların da kaynağı olmaktadır. Ussal çözümlenmeler ve iyi düşünülmüş ussal eylemler yerine, us-dışı ve duygusal tepkilerde bulunan insanlar, ne yazık ki çok sık görülmektedir.

Oysa kendimizi içinde bulunduğumuz çevreye uyarlanmanın bi-limsel yolu, olayların nasıl oluşup nasıl akıştığını incelemek, onlar hakkında neyin nasıl yapılabileceğini araştırmaktır. İşte toplum bu yoldaki katkılarıyla, toplumları gerilikten, kaynak savurganlığı ve verimsizlikten, bölünme ve iç kavgalardan sakınabilir; bireyleri de sinir yıpranmalarından, acılardan, mutsuzluktan, zihinsel çökün-tüye yol açabilecek gerginliklerden ve yersiz umutlardan koruyabi-lir.

Gerçekten toplumbilim, toplum yaşamını, kurucu öğeleri ve bu öğeler arasındaki karşılıklı etkileri, düzenlilikleriyle ortaya koyarak, ilerde görülecek olan aile, eğitim, devlet, ekonomi, yaşama bir amaç-la bağlanma gibi temel toplumsal işlevlerin kurumlaşması ve böy-lece verimli biçimde yerine getirilebilmesinin koşullarının saptar: top-lumun, yaşamını bilgili ve bilinçli olarak düzenleyebilmesi yollarını açar.

Başkalarıyla iyi geçinmek öğrenilebilir! Bireyler açısından bakıldığında da toplumbilimin yapabileceği katkılar çok değerli-dir: Her bireyin her anki yaşamı türlü toplumsal kümeler içinde, başka bireylerle ilişkiler kurarak geçmektedir. Kimi bireyler bu ilişkiler içindeki işpaylarını (rollerini) «doyurucu» olarak yerine getirirken, kimileri bunu yeterince ya da hiç başaramamaktadırlar. «Başkalarıyla nasıl geçinileceğini bilen ve bilmeyen insanlar» olduğunu biliyoruz. Bunun gibi uyumlu ya da uyumsuz, saldırgan

toplumsal kümeler, hatta ulusal toplumlar, uluslararası kamplaşmalar olduğuna insanlık tanık olmuştur, olmaktadır. Bu nedenle karşımıza şu soru çıkıyor: «Başkalarıyla uyum içinde yaşamak öğrenilebilecek bir şey midir?»

Kuşkusuz evet! kimse bu yeteneğe doğuştan sahip olmaz. Bunu bilenler, öğrenerek bu bilgi ve beceriyi elde etmişlerdir. Nitekim uygar toplumların okullarında ders izlencelerinde yer alan türlü toplum ve insanbilim dalları, insanlararası ilişkileri oluşturma ve işleyiş düzenlilikleriyle araştırıp açıklar, böylece bu ilişkilerin nasıl yönetilebileceği yollarını gösterir. Bu bağlamda Atatürk'ün Türk eğitim kurumlarına yaptığı şu öneri, özel bir değer taşıyor mu?

«Okul genç kafalara insanlığa saygıyı, ulus ve ülkeye sevgiyi, şerefi, bağımsızlığı öğretir.

Ulusal kültürümüz uygar ilkeler ve özgür düşüncelerle beslenip güçlendirilmelidir. Korkutmaya dayalı ahlâk, bir erdem olmadığı gibi güvenilebilir bir ahlâk da değildir.

İnsanları mutlu edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak, son derece insanlık dışı ve üzüntü verici bir sistemdir. İnsanları mutlu edecek tek araç, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirecek, karşılıklı maddi ve manevi gereksinimlerini karşılamaya yarayan davranış ve güçtür.»

Anlamak, bağışlamaktır. Her bilimsel çalışmanın en genel gerekçesi «anlamak»tır. «Anlamak aynı zamanda bağışlamaktır» deyiminin anlattığı üzere anlamak çok yönlü sonuçlar doğurur. Bir şeyin nedenini anlamak, insanları hoşgörölü kılar, onları uzlaşmaya yöneltir, böylece gerçekte ortada bağışlanacak bir şey olmadığını görmeyi sağlar. Bizi kızdıran ya da tedirgin eden bir davranışın, o davranışı yapanın gerçek güdülerini anladığımızda, artık kızılması ya da korkulması gerekli bir davranış olarak görülmeyip, önlenmesi ya da değiştirilmesi için bir şeyler yapılması gerektiğini anlarız. Öyleyse «Başkalarını anlamak» gerekir. Başkalarını anlamak, kendimizi onların yerine koyabilmekle olur. İşte toplumbilimin genel amaçlarından biri de, «başkalarını anlama, kendimizi onların durumunda ve koşullarında görebilme ve kendimizi de onların bizi gördüğü biçimde görebilme» yeteneğini geliştirmektir. Pek çok önemli toplumsal ve bireysel sorunların kaynağında bu «iletişim» yeteneğinin eksikliği ya da yokluğu yatmaktadır.

3. TOPLUMBİLİMİN BİR BİLİM DURUMUNA GELİŞİNİN TARİHÇESİ:

3.1. TOPLUMBİLİMİN ÇOK YENİ OLUŞUNUN TEMEL NEDENLERİ:

Toplumsal olayların, başka deyişle toplum yapısının ve işleyişinin doğaötesi (= metafizik) düşüncelerden arınmış olarak ve değer yargılarınca saptırılmadan nesnel ve düzenli bir yoldan incelenmesi gerektiği ve bunun olanaklı olduğu anlayışı oldukça yakın bir zamanın ürünüdür: İlk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Batı Avrupa'nın sanayileşen toplumlarında yer etmeğe başlamıştır.

Bilindiği gibi insanlar, toplumsal yaşama ve onun sorunlarına, taşıdıkları çok büyük önem dolayısıyla çok eski tarihlerden beri büyük bir dikkat harcamışlardır. Eski Çin ve Hint, Eski Yunan düşünce tarihleri, insanların devlet ve toplum konusundaki düşünceleri ile, önerileri ile doludur. Ancak bu düşüncelerin hepsi çağdaş toplumbilime giren öğeler içermekle birlikte geniş ölçüde doğaötesi, aktöre (= ahlâk), hukuk felsefesi vb. ilgili kavram ve anlayışlarla dolu bulunmaktadır (Eflâtun, Aristo, Konfüçyüs, İbni Haldun, Spinoza, Saint Thomas d'Aquin, Hobbes...). Toplumbilim ise ayrı bir nitelikte, gerçekten yeni bir bilim dalıdır: *somut olguların oldukları gibi, başka deyişle nesnel olarak, karşılıklı ilişkileri ve tarihsel boyuttaki değişimleri içinde kavranması zorunluğunun kabul edildiği yerde başlar*. Toplumsal yaşamın bilinçli insan eylemi ile istenmeye değer görülen biçimde değiştirilip düzenlenebileceği yolunda temel bir varsayıma dayalıdır. İşte bu anlayışın güçlenip yaygınlaşması 19. yüzyılda ve sanayileşen Batı Avrupa toplumlarında olmuştur.

3.1.1. Bu anlayışın 19. yüzyılda ve Batı Avrupa'nın sanayileşen toplumlarında yer etmesi hangi etkenlerin ürünü olmuştur?

Bu soruyu yanıtlamaya geçmeden önce hemen belirtelim ki insanlar doğal çevrelerini olduğu gibi, toplumsal çevrelerini de durmadan daha geniş ölçülerde kendi yararlarına olacak biçimde denetimleri altına almanın ve yönetmenin yollarını aramışlardır. Gerçekten *bütün insanlık tarihini insanın artan ölçüde özgürleş-*

mesi, doğal ve toplumsal koşullara bağımlılıktan artan ölçüde kurtulup bu koşullara eĝemen olması süreci olarak yorumlamak doğru olur. Gerçi insanların doğal çevrelerini anlayıp açıklama konusunda da doğa-ötesi anlayışların etkili olduğu uzun dönemler görülmüştür. Örneğin 17. yüzyılın önde gelen gökbilginlerinden biri olan Francesco Sizzi, bir teleskop yardımı ile var olduğu gözlemlenmiş bulunduğu halde Jüpiter'in uyduları olamayacağını öne sürüyor ve savını şu gerekçeye dayandırıyor: «İnsan başında yedi pencere vardır: İki burun deliği, iki göz, iki kulak ve bir ağız. Bunun gibi göklerde de iki iyilik yıldızı, iki kötülük yıldızı, iki aydınlatıcı yıldız ve kararısız kayıtsız, tek başına Merkür vardır. Bundan ve yedi maden vb. gibi sayması can sıkıcı olan daha birçok benzer olaylardan anlaşılıyor ki gezegenlerin de sayısı zorunlu olarak yedidir. Ayrıca Jüpiterin bu uyduları çıplak gözle görmezler, dolayısıyla yoktur. Bundan başka çağdaş Avrupa ulusları gibi eski uluslar da haftayı yedi güne ayırma yolunu benimsemiş ve bu günlere yedi gezegenin adını vermişlerdir. Bu durum karşısında gezegenlerin sayısını arttıracak olursak bütün bir düzen yerle bir olur»(*).

Doğal çevrenin anlaşılıp açıklanmasının engellenmek istenmesine daha da ilginç bir örnek ünlü İtalyan fizikçi ve gökbilgini Galileo Galilei'nin (1564–1642) dünyanın kendi çevresinde ve güneş çevresinde dönmekte olduğunu ortaya koyması üzerine Kilise Mahkemesince ölüm cezasına çarptırılması ve ancak «ben şeytana uymuşum» deyip görüşünü yadsıması sonunda bağışlanması olayıdır. Ancak mahkeme kapısından çıkarken Galilei ayağını yere vurup «Yine de dönmekte olan yer yuvarlığının kendisidir!» demekten kendini alamamıştır.

Günümüzde de doğal bilimler alanındaki kimi buluşların ve yeniliklerin, özel ya da genel nitelikteki çıkarlar gibi türlü nedenlerle önlenmekte olduğu, ya da uygulamaya konulmasının geciktirildiği durumlar olmaktadır. Örneğin renkli televizyon yapım evlerinin siyah-beyaz televizyon aygıtı üretimi için yapmış oldukları yatırımlar kendini ödeyinceye değin renkli televizyon üretimine geçilmemiştir.

(*) Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, (Çev.: Ö. Ozankaya), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Cilt I, s. 26. Son tümceyi eğik harflerle dizdirerek ben vurguladım.

David O. Woodbury'nin şu satırları bir başka çarpıcı örnektir: «Elli yıl kadar önce U.S. Electric Light Co., kendisine düşünce önderliği eden Hiram Maxim'i yılda 20.000 dolar yaşam boyu aylıkla İngiltere'ye sürmüştü; çünkü Maxim'in özgür düşünceli kafası öylesine büyük bir hızla buluşlar ortaya çıkartıyordu ki, önceki donanımı maliyetleri karşılanamadan değersiz duruma düşürüyordu.»(*)

Öte yandan, örneğin az gelişmiş toplumlarda, işsizliğe yol açmamak amacıyla emek-yoğun uygulamayı (teknoloji) çoğu kez yeğ tutulmakta, böylece ileri toplumlarda geliştirilmiş olup kol gücünü az gerekli kılan makinaların, örneğin robotların, – hiç ya da büyük ölçüde – uygulamaya konmaması bir ekonomi politikası olarak izlenmektedir.

Yine de insanlar doğal çevrelerini anlayıp açıklama, denetimleri altına alma konusunda, toplumsal çevredekine oranla çok daha uzun yolları aşmış, büyük ilerlemeleri gerçekleştirebilmişlerdir. Çok eski çağlardan bu yana, ancak tam anlamıyla bilimsel bir düşünüş biçimiyle olanaklı olan köprüler, su bütetleri (= bentleri) ve yolları, büyük yapılar yapmış, türlü tarım ve sanayi yol ve araçları geliştirmişlerdir. Eski Mezopotamya, Mısır, Yunan, Çin, Anka ve Aztek uygarlıkları bunun kanıtlarıdır.

Oysa insan toplumsal çevresini ve dolayısıyla bu çevre içinde oluşup biçimlenen kendi-kendisini tanıma konusunda, doğal bilimler alanında görüldüğü ölçüde ilerlemeler sağlayamamış, olduğunca da bu tür çabalar ve ürünleri ancak geçen yüzyılın ikinci yarısından başlayarak ortaya çıkmıştır. *Doğa olayları daha somut, böylece gözlemlenmesi ve denetlenmesi daha kolay olgulardır. Bir de toplum ve insan olaylarına değer yargılarının, duyguların ve alışkanlıkların etkisi altında yaklaşma olasılığı daha çoktur. Toplum ve insan olaylarını incelemedeki bu güçlüğü ilk olarak 19. yüzyılda Batı Avrupa toplumlarında aşmaya başlamasının nedenini, kanımızca, çağdaş anlamındaki «toplum» olayının yeni oluşu ile açıklayabiliriz. Gerçekten 19. yüzyıla gelinceye değin insanlık çok geniş bir ölçüde kendi tüketimi için üretim yapan küçük küçük topluluklar*

(*) Dawid O. Woodbury, *Let Erma Do It*, Harcourt, Brace, New York, 1956, s. 205'den ileten Walter Buckingham, *Automation*, The New American Library, 1961, s. 64.

(= köyler, kasabalar, yani cemaatlar) içinde yaşamakta idi. Bu toplulukların ilkel uygulamalı tarıma ve el zenaatlarına dayalı olan ekonomileri ve öbür maddi yaşam koşulları, sanayi devriminin olanaklı kıldığı büyük ölçekli toplumların oluşmasına uygun değildi; örneğin başkentinde alınan kararların etkisinin en uzak köşedeki üyelerince yakından duyulduğu günümüz toplumları gibi işbölümü ilerlemiş, bütünlenmiş, karşılıklı bağımlılıkları yoğunlaşmış türülenmiş toplumların ortaya çıkmasına elverişli değildi. Demek oluyor ki çağdaş toplumbilimin konusunu oluşturan türden bir toplum yaşamı sanayi devriminden önce yoktu ve bu devrimle birlikte oluştu. Çünkü Fransız tarihçisi Fernand Braudel'in doğru olarak gözlemediği gibi «üretim işbölümünü ortaya çıkarır. İşbölümü de zorunlu olarak değişime yol açar.»(*) Gerçekten de, tarihte kıtaları bile kapsıyacak genişlikle imparatorluklar görülmüş ve bu imparatorlukların merkezî yönetimleri kendilerine bağlı ülkelerdeki toplulukların yaşamını ekonomisi, hukuku, aktöresi, siyasası, uyulayimbilimi... vb. ile bir ölçüde etkileyip biçimlendirmiş ise de, bu dönemlerdeki üretim etkinlikleri çok geniş ölçüde kendi tüketimi için üretim yapan ilkel uygulamalı (teknikli) tarıma ve el zenaatlarına dayalı olduğu için söz konusu etkiler sınırlı olmuştur. Yeni keşif ve buluşlarla ticaret ve sanayi devrimleri sonucu oluşan çağdaş toplumlardaki gibi ölçeği (= bütünleşme düzeyi) büyümüş, örgütlenip eşgüdülmüş, bir noktasındaki değişme ve gelişmelerden geriye kalan kesimlerinin hemen tümünün etkilenmekte olduğu bir toplum gerçekliği görülmemiştir. Türkiye'den bir örnekle açıklamayı sonuçlandıralım: 1950 öncesi, demek ki sanayileşmenin bugünkü düzeyinin bile çok daha altında olduğu dönem Türkiye üzerine bir ekonomik araştırma yaptıran(**) Amerikan Yardım Kurulu 40.000'i aşkın köylerin o günkü durumlarına bakarak şu gözlemde bulunmuştu: «Gerçekte bir Türkiye değil, 40.000 ayrı Türkiye vardır.» Bununla, Türkiye'nin birbirleriyle ve kentle ilişkileri çok zayıf olan, eşgüdülp örgütlenmemiş olan, ilkel uygulamalı tarıma dayalı küçük küçük, görece dışa kapalı

(*) Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme: XVe - XVIIIe siècle - les jeux de l'échange*, Armand Colin, 1979, c. II, s. 12.

(**) Max W. Thornburg, et, al., *Turkey: An Economic Analysis*, (New York, Twentieth Century Fund, 1949).

çok sayıda köy topluluklarına bölünmüş olduğu, toplum ölçeğinin büyümemiş olduğu anlatılmak isteniyordu.

Özetlemek gerekirse sanayi devrimiyle oluşan, dolayısıyla yeni olan bu 'toplum' olayının biliminin de yeni olmasında olağandışı bir şey bulunmasa gerektir.

3.1.2. 19. Yüzyıl Batı Avrupa Topluluklarının Koşulları:

Gelelim 19. yüzyılda iyice oluşmağa başlayan sanayi devriminin Batı Avrupa toplumlarında ne gibi yeni durumlar ortaya çıkardığı ve bunların neden toplumbilimin oluşmasına yol açtığı konusuna.

Bilindiği gibi 18. yüzyıl sonlarından başlayarak bütün 19. yüzyıl boyunca Batı Avrupa sürekli toplumsal devrimler içinde yaşadı. Kuşkusuz burada «Neden sanayi devrimi önce Batı Avrupa'da başladı?» sorusunu cevaplamağa girişmeyeceğiz. *Uygulamalı (= teknik) buluş ve ilerlemelerin, yeni keşiflerin, Uyanış (Rönesans) ve Düzeltim (Reform) akımlarının, doğal kaynaklarına ve pazarlarına sahip çıkan ulusal toplumların oluşmasının, hızlanan uluslararası ticaretin, tarihini biliyorsunuz(*). 1789 Fransız Devrimi, aristokrasi yerine kentsoylu (= burjuva) sınıfını siyasal güç yerine getirdi. 1801'de buhar gücüyle çalışan ilk makinenin kullanılmasıyla başlayıp, artan bir hızla gelişen sanayi devrimi, küçük köy ve kasaba topluluklarının yerine büyük kentleri geçirdi; köyleri ve zenaatkârları mülksüz, yoksul sanayi işçilerine dönüştürdü; henüz toplumsal güvenlik ve yardım önlemleri yoktu. Çağdaş sanayinin çok büyük ve etkin üretici güçlerinin tam ortasında, özellikle işçi sınıfını oluşturan yığınlar arasında yaygın ve koyu bir yoksulluk yer alıyor, uygulamalıbilimdeki bu gelişmeyle tam bir çelişki gösteriyordu.*

Bu toplumlarda egemen duruma gelen ekonomik ve toplumsal düzen anlayışı, soyut bir «*ussal insan*» (= rasyonel insan) ya da «*ekonomik insan*» (= homo economicus) kavramını temel alan «*Bırakınız yapsınlar - Bırakınız geçsinler*» (= Laissez faire,

(*) Ticaret ve sanayide böylece önceliği elde eden Batı Avrupa ve Kuzey Amerikanın, başka toplumları nasıl kendilerine bağımlı kılıp onları olağan toplumsal değişme süreci içinde, başka deyişle özerk olarak, gelişmekten alıkoyduğu konusu Toplumsal Değişme Bölümünde incelenmektedir.

laissez passer) anlayışıydı; ekonomik girişim ve yarışma (rekabet) özgürlüğü anlayışı. Buna göre her birey kendi kişisel çıkarını en ussal biçimde kollayarak gerçekleştirmeğe çalışırken, genel yarar (= kamusal yarar) da en yüksek düzeyde gerçekleşecekti. Bu anlayışın arkasında feodal yapıların çok yönlü özgürlük kısıtlayıcı ve eşitliğe aykırı düzenlemelerine karşı birikmiş tepkiler yatıyordu. Gerçi bu tepkiler insanların toplumun niteliği üzerine düşünmelerine, açıklama önerileri geliştirmelerine yol açıyordu. Ama çapı büyümüş, karar süreçleri merkezileşmiş sanayi toplumu koşullarını insanlığın ilk kez denemekte olması, bu koşullarda özgürlük ve eşitlik ülkülerinin ne gibi yeni ölçüleri ve düzenlemeleri gerektireceğinin henüz bilinmemekte olması da bu düşüncenin eksik ve yetersiz kalmasında etkili oluyordu. Bu nedenle, egemen anlayışa göre toplumsal, ekonomik ilişkiler bireyler arasında özgürce yapılacak sözleşmelerle düzenlenmeli, bireylerin arasına kimse girmemeliydi. Gezi özgürlüğü, mal ulaştırma, meslek seçme özgürlüğü tam olmalı, derebiyliklerin koyduğu iç gümrükler kalkmalıydı. Başlangıçta anamalcı kentsoylular sınıfını eski soylular sınıfının (aristokrasi) baskılarına karşı korumak üzere oluşan bu toplum ve ekonomi düzeni anlayışı, yeni oluşan sınıfsal yapı koşullarında, işçilerin işçi birlikleri (= sendikalar), elbirlikleri (kooperatifler) içinde örgütlenmelerine, işbirakımı (grev)... gibi toplu davranışlarda bulunmalarına da karşı koymaya başladı. Bireysel anamalcı ile bireysel işçi karşı karşıya gelip kendi istekleri ile örneğin çok düşük bir ücreti ve çok uzun çalışma saatlerini öngören bir iş sözleşmesi üzerinde anlaşılırlarsa, buna kimsenin bir diyeceği olmamalıydı.

Gerçekten de bu egemen anlayışın sonucu olarak işçiler arasında yaygın ve yoğun bir yoksulluk, hastalık, yüksek çocuk ölümü oranları, çok düşük eğitim düzeyi... ortaya çıkıyordu. Çünkü anamalcı karşısında hiçbir korunması bulunmayan, yalnız kolgücüne sahip bireysel işçiler 16, 18 saati bulan işgünü karşılığında çok düşük ücretlerle, ayrıca sağlık koşulları çok kötü, işgüvenliği önlemleri (= kazalara karşı) hemen hiç alınmamış olan işyerlerinde çalışmak zorunluluğunda bulunuyorlardı. Kadınlar ve 5-6 yaşlarından başlayarak çocuklar bu yıkımlı (= felâketli) düzenden sakınılmış değillerdi.

Ancak çağdaş sanayi yaşamı, büyük üretim birimlerinin, büyük örgütlerin ve büyük kentlerin oluşmasına yol açtı. Bu büyük

birimlerde yer alan yığınları oluşturan bireyler, birbirlerinin benzer durumda olduklarını görerek yeni dayanışma ve örgütlenme biçimleri, birlikleşme (= sendikalaşma), dernekleşme, genörgüt (= bürokrasi) geliştirme gereğini duymağa başladılar. Bu hakları elde edebilmek için çetin çatışmalara girdiler.

Bu koşullar içinde artık yoksulluk bir alın yazısı, tanrı vergisi, kaçınılmaz bir doğal olgu gibi görülmekten çıkmış, tam tersi bir anlayış gelişerek *yoksulluğun nedenleri, sonuçları ve giderilme yolları araştırılmağa* başlanmıştır. Böylece yeni yetke (otorite) biçimleri ile yeni yasallık (meşruluk) ölçüleri ve yetke simgeleri eskilerinin yerine geçmeğe başlıyordu. Gerçekten her toplumun, içinde bulunduğu uygulamabilimsel-ekonomik gelişme aşamasıyla birlikte giden bir takım yetke simgeleri, bir takım yasallık ölçüleri vardır. Örneğin anaerkil aile düzenine dayalı bir toplumda kadının üstün yerinin yasallığı başka deyişle haklılığı, yerindeliği kimi kurallarla, yasa ya da gelenek-göreneklerle saptanıp yaptırıma bağlanmıştır. Bunun gibi Orta Çağ dinerksel (teokratik) toplum yapısında kralın yetkesinin yasallığı dinsel yollarla saptanmıştır: Kral Tanrı buyruğuyla o yere gelen, Tanrı'yı yeryüzünde temsil eden kimse sayılmış, bu niteliklerinden dolayı O'na uyulması gerektiği, davranışlarından dolayı kimseye hesap vermek zorunda olmadığı belirtilmiş ve benimsenmiştir. Osmanlı padişahının «zıllullah-i fil-âlem» (= Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi) sayılışında olduğu gibi.

Oysa 19. yüzyıl Batı Avrupa toplumları, tanık oldukları uygulamabilimsel-ekonomik-ekinsel gelişmeler sonunda artık eski yetke simgelerine, eski yasallık ölçülerine bağlı kalamazlardı. Bir kez geçinmek için kol güçlerinden başka şeyleri bulunmayan topraktan kopmuş geniş yığınlar sanayinin gelişmekte olduğu büyük kentlerde toplanıyorlardı. Böyle yığınlar için, Orta Çağın küçük, kapalı tarım topluluklarının toplum düzeniyle ilgili olarak benimsedikleri yasallık ölçüleri, yetke simgeleri artık geçerli olamazdı. Nasıl ticaret ve sanayi girişimcileri olan kentsoylular sınıfı eski toplumsal düzenin yasallık ölçülerini temelinden değiştirip yenden saptıyor idiyeler (= meslek seçme ve girişim özgürlüğü, kişi ve nesnelere yer değiştirme ve gezi özgürlüğü, mal, can ve konut dokunulmazlığı, yarışma özgürlüğü... vb.), büyük kentlerde toplanan ve sanayi toplumunun işçi sınıfını oluşturmakta olan bu geniş yığınlar da aynı yönde etkilerde bulunuyor ve değişimler sağlıyorlardı (= sırasıyla genel oy hakkı, örgütlenme, işçi birlikleri kurma,

iş bırakma (= grev) hakkı... vb.). Tek sözcükle demokrasi, eşdeyişle halk yönetimi oluşup gelişmeye başladı. Bütün bu gelişmeler eski toplum düzeninde büyük ozan William Shakespeare'in tam bir kavrama yeteneği ve uzak görüşlülükle kestirdiği köklü değişimlere yol açıyordu:

«*Toplumdaki şu basamaklanmayı bir kaldırın,
şu çalgının uyumunu bir bozun,
Görürsünüz o zaman kopacak gümbürtüyü...»*

Gerçekten bir gümbürtüydü kopan. Artık işler doğaüstü inançlara bırakılmıyordu. Ayrıca o zamana değin köy ve kasabalar gibi küçük yerleşme yerlerinde kolay ve etkili olan toplumsal denetim (çevre baskısı ve denetimi), büyük kentlerin ortaya çıkması ve insan etkinliklerinin türlülenmesiyle birlikte işlemez olmaya başlamış, yeni toplumsal ve siyasal denetim yolları bulmak gereksinimi belirmişti.

Bu koşullar altında eski toplum düzeni artık kolay bir biçimde işleyememekteydi. Öte yandan insanlar bu olaylar arasında kimi neden-sonuç ilişkileri bulunduğunu, *toplumsal olayların da doğa olaylarına benzer biçimde düzenlilikler gösterdiğini ayırtetmeğe* başlamışlardı. Hızla gelişen gezi olanakları da, insanlara kısa zamanda çok uzak yerlerdeki yaşama koşullarından, sorunlardan haberi olmak olanağını veriyor, başka yerleri ve başka toplumları öğrenme isteklerini de kamçılıyordu.

Bu durum hem *toplum biliminin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına uygun ortamı* sağlamış, hem de toplumbilimin başlıca sorunlarını ortaya çıkarmış oluyordu. Bu koşullar, genel olarak toplumun ölçeğini büyüterek, başka deyişle toplumsal bütünleşme düzeyini yükselterek sorunları kendi kişisel yaşamlarında duyan, dolayısıyla bunların çözümlenme yollarını araştırmaya yönelen bütünlenmiş yığınlar yarattı; bu da toplum yaşamının gösterdiği durumu ve izlediği düzenlilikleri anlamaya, dolayısıyla da bunu sağlayacak bir bilime gereksinme doğurdu.

Demek oluyor ki toplumbilim, eşdeyişle toplum yaşamının bilimsel olarak kavranıp açıklanmasının olanaklı olduğu görüşü, temel olarak sanayileşme ve kentleşme olaylarının ve toplumsal yaşamın açıklanıp öngörülmesinde çıkarı olan bütünleşmiş geniş bir halk yığınının ortaya çıkmasının doğrudan bir ürünüdür. Bu

olay bu toplumlarda demokratik bir siyasal ekinin (= kültürün) oluşumunu güçlendirmiş, demokratik siyasal ekinin oluşması da toplumbilimin oluşup gelişmesi için gerekli olan güvence ortamını sağlamıştır.

3.1.3. Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler:

Bu arada uygulayimbilimdeki ilerlemelerle birlikte gelişmekte olan doğa bilimleri – başta fizik bilimi olmak üzere – *toplum yaşamının olaylarının da doğa olayları gibi nesnel bir biçimde, yani değer yargularınca bozulmadan incelenmesi gerektiği* düşüncesini ve bunun olanaklı olduğu inancını güçlendirmiştir. Fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerindeki ilerlemeler, nasıl insana doğal çevresini denetlemek (= sellerden korunmak, yapay göller yapmak, kuraklığa sulama ağlarıyla karşı çıkmak, elektrikten ısı, ışık ve devinim gücü elde etmek, kalıtımın kurallarını ortaya çıkarmak, bitki türlerini iyileştirmek...) olanağını verdiyse, toplumsal çevresini de öylesine denetim altına alabilmesini, öylesine etkileyip değiştirebilmesini olanaklı kılacak bir toplumbilim düşüncesini, yukarıda belirtilen yeni toplumsal ve ekonomik koşulların etkisi altında esinlendirmiştir. *Bu yeni koşullar içinde biçimlenen: 1) siyaset felsefesi, 2) tarih felsefesi, 3) biyolojik nitelikteki evrim kuramları ve 4) toplumsal-siyasal düzeltim (reform) devinimleri çağdaş toplumbilimin düşünce yaşamındaki kökenlerini oluşturmuştur.* Başlangıçta tarih felsefesi ve toplumsal koşulların incelenip açıklanmasını zorunlu kılan siyasal-toplumsal düzeltim devinimleri bu düşünsel düzeydeki kökenler içinde daha önemli olmuşlardır; nitekim bunların kendileri de insanın düşünsel gelişim tarihi içinde ve yine Batı Avrupa toplumlarında, yeni ortaya çıkan öğelerdi.

Tarih felsefesi 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Tarihsel olayların anlamını, düzenliliklerini ve yasalarını, insanın gelişimindeki ana eğilimleri araştıran felsefe dalıdır. Kurucuları Abbé de St. Pierre ve Giambattista Vico'dur (Arap düşünürü İbni Haldun'un 14. yüzyılda geliştirdiği, ama kendinden sonra pek izleyicisi bulunmayan tarih felsefesi yaklaşımını bir yana bırakacak olursak.) Bunlar bir **toplumsal ilerleme düşüncesi** geliştirdiler. Bu düşünce, kendilerinden sonraki tarih anlayışını derinden etkilemiş, Montesquieu'nün Voltaire'in yazılarına yansımıştır. Bu düşünürler kendi toplumlarının varlığı düşünsel ve kuramsal gelişme aşamasını eski

çağların ve ilkel oymakları ile karşılaştırarak, bu gelişimin tarih içinde hangi aşamalardan geçtiğini bilmek ve aydınlatmak istemişlerdir. Daha sonra Hegel ve St. Simon'un yazıları tarih felsefesine önem kazandırmış ve 19. yüzyılın ilk yarısında Auguste Comte (toplumbilimin ad babası) ve Karl Marx, demek oluyor ki çağdaş toplumbilimin başlıca önemli akımlarının kurucuları bu iki düşünürden kaynak almışlardır.

Tarih felsefesinin toplum bilimine katkıları, felsefe açısından toplumsal gelişme ve ilerleme kavramlarını, bilimsel açıdan da tarihsel dönemler ve toplumsal örnekler (örneğin: Comte'un teolojik-metafizik-pozitif dönemleri, Spencer'in askeri toplum-sanayi toplumu ayırımı; Marx'ın ilkel Komün-Köleci Toplum-Feodal Toplum-Kapitalist toplum sınıflaması; Max Weber'in dinsel-büyüleyici-ussal yetke örnekleri) kavramlarını sağlaması olmuştur. Toplumu devletten (eşdeyişle siyasal örgütten) ayrı ve ondan daha çok bir şey sayan yeni toplum anlayışı, geniş ölçüde tarih felsefesinin başardığı bir iştir. Tarih felsefesinin bu çalışmaları, toplumu inceleme konusunda o zamana değin yaygın olan tutumda önemli bir değişmeyi anlatmıştır.

Çağdaş toplumbilimin düşünce düzeyindeki ikinci önemli kökeni de, yukarda belirttiğimiz gibi gelişen toplumsal araştırmalar olmuştur. Bir yandan yoksulluk sorununun baş toplumsal sorun olarak ortaya çıkması toplumsal araştırmaları gerekli kılıyor ve sayılarını arttırıyordu; bir yandan da doğal bilim yöntemlerinin toplumsal olaylara da uygulanabileceği ve uygulanması gerektiği görüşü yaygınlaşmıştı. Artık yoksulluk doğal bir olay, bir alın yazısı değil, insanın bilgisizliğinin ve elverişsiz koşullarda çalıştırılmasının sonucu olarak görülüyordu. Örneğin 1791'de Sir John Sinclair'in yayınladığı *Statistical Account of Scotland* (= İskoçya'nın Sayılarla Durumu), 1797'de Sir F. N. Eden'in yayınladığı *The State of the Poor* (= Yoksulların Durumu), Condorcet'nin *Mathématique Sociale*'i (= Toplumsal Matematik), Quetelet'nin 1835'de yayınladığı *Physique Sociale*'i (= Toplumsal Fizik), Le Play'in 1853'de yayınladığı *Les Ouvriers Européens*'i (= Avrupa işçileri), Booth'un 1891-1901 arasında yayınladığı *Life and Labour of the People in London*'u (= Londra Halkının Yaşayışı ve Çalışma Koşulları) ilk toplumsal araştırmaların örnekleridir. Toplumsal araştırma, toplumbilimsel incelemenin başlıca yöntemlerinden birisi olarak süregelmiştir.

4. ÇAĞDAŞ TOPLUMBİLİMİN BAŞLICA KURUCULARI:

Görüldüğü gibi yaklaşık olarak 1750–1850 arası Batı Avrupa tarihi, çağdaş toplumbilimin de oluşum tarihiyle çakışmaktadır. Burada bu çağdaş anlamdaki toplumbilimin başta gelen kurucularına kısaca yer vermek uygun olacaktır.

4.1. ÖNCÜLER:

Gerçi çağdaş toplumbilimin başlıca tanıtıcı öğelerinden olan «nesnel gerçeklere bakmak, bu olgular arasındaki neden-sonuç ilişkilerini araştırmak, zaman içindeki değişimleri açıklamak» öğelerinin yüzyıllarca önce yaşayan kimi düşünürlerde de bulunduğu gerekçesiyle bu düşünürlerin de toplumbilimin kurucusu sayıldığı görülmektedir. Bize göre bu düşünürleri çağdaş toplumbilimin kurucuları değil, ancak müjdecileri saymak daha uygun olur.

Gerçekten de hiçbir düşünce bütün yetkinliği ve olgunlaşmış biçimi içinde bir tek kişi tarafından, kısa bir tarihsel dönem içinde ortaya atılmış değildir. Bir gerçeği önce olaylar yığını ve karmaşıklığı içinden ayırdedip seçenler, bir çözümleme ve açıklama biçimini az ya da çok yaklaşık bir ölçüde ortaya atanlar olmuştur. Daha sonra, söz konusu olgu gelişip belirginleştikçe, bu konudaki gözlem ve araştırma sonuçları çoğalıp biriktikçe bu gerçeği çok tutarlı, ayrıntılı, kapsamlı ve düzenli bir biçimde kavrayıp ortaya koyan, bir çözümleme ve açıklama yolunu o günkü bilgilerin ışığında akla gelebilecek pek çok soruları karşılayabilecek, kuşkuları dağıtabilecek ölçüde geliştiren düşünürler ortaya çıktığı olmuştur. İşte bunlardan birincilere müjdecî, ikincilere kurucu demek daha uygun olur.

Bu ayrım yapılacak olursa, örneğin, insanlığın toplumsal evriminde aşamalar bulunduğunu belirten, arap toplumunun oymak yapısını betimleyen ve tarihin insanın toplumsal yaşamını incelemesi gerektiğini savunarak, kendisi de tarih çalışmasında bunu yapan, toplumsal değişimleri inceleyen İbni Haldun'u (1332–1406)

kurucu değil, toplumbilimin müjdecisi saymamız olanaklı olur(*).

Orta Çağ Avrupa'sında, 16. yüzyılda İtalyan *Nikola Makyavel* yaşamın konularını gerçekçi ölçülerle alma çabasıyla dikkatleri çekmektedir: 1513 yılında yayınladığı *Hükümdar* (Prens) adlı yapıtında devlet kuruluşunu ve yönetimini nesnel biçimde irdelemeye çalışmaktadır. Aynı yıllarda İngiltere'de *Sir Thomas Moore* yapıtına *Utopia* (= düşsel toplum düzeni) adını vermiş olmakla birlikte, yapıtı günlük toplumsal sorunlarla başetme yolunda bir adım niteliğindedir: *doğal hukuk* kurallarının uygulanmaya konulmasını önermekteydi.

Campanella'nın Güneş Devleti, *Francis Bacon'un New Atlantis'i*, *James Harrington'un Commonwealth of Oceans'ı*, gerçek yaşamın nasıl olması gerektiğine ilişkin model önerileridir.

1748 yılında yazdığı *Yasaların Ruhü* adlı yapıtıyla ilk siyaset toplumbilimi el-kitabı örneğini verdiği söylenebilecek olan ve «Burada 'olan'dan söz edilmektedir, 'olması gereken' den değil» diyerek toplumsal yasa kavramını açıkça ortaya atan *Montesquieu*'yü (1689–1755) de çağdaş anlamda toplumbilimin müjdecisi sayabiliriz. «Sıcak iklimin insanları köleliğe götürdüğünü; soğuk iklimin güç, canlılık ve gözüpeklik verdiğini» söyleyerek toplumsal yaşam ve değişim konusunda iklim ve coğrafyaya doğrudan belirleyici bir etki tanınması, toplumsal yapının öğeleri ve işleyişi konusunda bilimsel açıklamalar getirmemiş olması ise O'nun önemli sınırlılıklarıdır.

1760–1825 yılları arasında yaşayan ve «Toplumbilimi» sözcü-

(*) İbni Haldun'un çağdaş toplumbilimin tarihindeki yeri konusunda görüşlerin değişik olduğu görülüyor. Birçok toplumbilimciler ve düşünürler İbni Haldun'u Garaudy'nin deyiimiyle «dehasının evrensilliği ile XIV. yüzyılda, Avrupa Rönesansının devleri ile karşılaştırılabilecek değerde ilerici düşünceler geliştirmiş bir düşünür» sayar ve tam bir toplumbilim niteliği taşıdığını söyledikleri *Mukaddime* adlı yapıtıyla üçyüz yıllık İnsanlık (Humanisme) akımının ürünü olan Montesquieu ve Descartes'in öncüsü olduğunu belirtirler. Toplumsal olaylar ve bunların tarihsel sürecinin belli yasaları bulunduğunu, bu yasaların dile getirdiği neden-sonuç ilişkilerinin mekanik bir belirleyicilik niteliğinde olmayıp, diyalektik nitelikte olduğunu belirttiğini, akılcı olduğunu ve toplumsal yaşamın temeli olarak emeği kabul ettiğini söylerler. Bk. Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslâmiyet*, Yön Yayınları 1965, s. 55-63. İbni Haldun üzerine Türkiye'de yapılmış ilginç bir inceleme de Ümit Hassan'ın *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, (S.B.F. yayını, 1977) adlı doktora tezidir.

ğünü yapıp ilk olarak kullanan Auguste Comte'un da hocası olan *Henri de Saint Simon*'un çağdaş toplumbilimin oluşumunda özel bir yeri ve önemi vardır. Saint-Simon 18. yüzyıl bireyciliğinin sonucu olan kargaşa durumuna bir umar bulmak amacıyla oluşturduğu düşüncelerinde, pozitivist düşünce biçiminin bütün bir taslağını ortaya koymuştur: O'na göre topluma verilmesi gerekli yeni düzen, derebeylik döneminde geçerli olan dinin yerini alacak olan pozitif bilimlerin bir bileşkesi üzerine kurulmalıydı. Ayrıca aralarında *sosyalizmin, pozitivizmin, teknokrasinin ve uluslararasılığın* da bulunduğu çağdaş düşünce akımlarından birçoğunun müjdecisi olmuştur Saint Simon. Nitekim çağdaş toplumbilimin önemli yapımcılarından biri olan *Emile Durkheim*, *Sosyalizm* adlı yapıtında «Saint-Simon toplumbilimi denilen bu yeni bilimin yalnız planını yapmakla kalmadı; bu planı uygulamayı da denedi» demekte ve böylece Saint-Simon'un çağdaş toplumbilimin oluşumu içindeki önemli katkısını belirtmektedir. Ancak toplumda oluşacak yeni tinsel (manevî) erkin, Ansiklopedistlerin ilerleme öğretisi ile dinkerçilerin (teokrat) önerdikleri toplumsal örgütleniş biçimin otoriter bir bilimsel dogmalar bütünü içinde biraraya getireceğini ve bu bilimsel dogmalar bütünüünün insan davranışlarını yönetip evrensel iyileşmeğe katkıda bulunacağını ileri sürmesi ise Saint-Simon'un çağdaş toplumbilimle bağdaşmayan yanlarıdır.

4.2. ÇAĞDAŞ TOPLUMBİLİMİN İKİ AYRI YÖNÜ:

Çağdaş toplumbilimin bu temel üzerindeki oluşumunda iki düşünürden daha yoğun bir biçimde söz edilir: Auguste Conte ve Karl Marx. Gerçekten de yakın yıllara değin toplumbilimcilerin çoğu temel yaklaşımları bakımından ya Comte'cu ya da Marx'çıydılar. Bundan dolayıdır ki çağdaş toplumbilimin kurucuları olarak bu iki adı almak yerinde olacaktır. Ancak özellikle 60'lı yıllardan başlayarak belirginleşen bir yönelim daha vardır ki, bu her iki toplumbilim tutumunun tek yanlılıklarına ve eksikliklerine yöneltilen eleştiriler üzerinde oluşmaktadır.

4.2.1. Auguste Comte'un Katkısı:

1798–1853 yılları arasında Fransa'da yaşayan Auguste Com-

te'un toplumbilim düşüncesinin gelişimine yaptığı katkı, genellikle sanıldığı ölçüde önemli olmamakla(*) birlikte, bugün de toplumbilimcilerin bir bölümünün Comte'çu çizgiyi izlemekte olmaları karşısında, bu düşünürü toplumbilimin kurucularından biri saymak yerinde olur.

Auguste Comte, yukarda belirtildiği gibi, Saint-Simon'un bir öğrencisiydi. Kendisi toplum yaşamı ile ilgili asıl görüşlerini hocası Saint-Simon'un kullandığı «*Toplumsal Fizyoloji*» terimine pek yakın olan «*Toplumsal Fizik*» adı altında yayınlamıştır. «*Toplumbilimi*» adı altında değil. Ancak «*Toplumsal Fizik*» terimi Belçikalı matematikçi Quetelet tarafından «*tinsel olguların sayılama (istatistik) açısından incelenmesi*» anlamında kullanılması üzerine, kendi önerdiği bilimsel yaklaşımın bu «boşuna doğrulama çabalarıyla» karıştırılmasından kaçınmak için yeni bir terim aramış ve «*Sosyoloji = Toplumbilim*» terimini bulmuştur. Bu nedendir ki Auguste Comte toplumbilimin ad babasıdır, denilir. Demek oluyor ki Comte'un toplumbilime katkılarından biri, bu bilimin bugün de geçerli olan adını koymuş olmasıdır.

Comte bundan başka toplumbilimin incelediği konuyu da sınırlandırmış, ilk kez olmak üzere bu inceleme alanının kesin tanımını yapmıştır.

O'na göre «*örgensel fizik*» bireyin bilimi olduğu gibi, «*toplumsal fizik*» de «*uçsuz-bucaksız ve sonsuz bir toplumsal birim*» oluşturan insan türünün bilimidir. Bu toplumsal fizik, eşdeyişle toplumbilim iki bölümden oluşmaktadır: *Toplumsal Statik* (toplumun anatomik açıdan incelenmesi), «*toplumsal düzenin bütün değişik kesimlerinin birbirleri üzerine yaptıkları karşılıklı etki ve tepkilerin hem deneysel, hem de ussal açıdan yapılan pozitif incelenmesi*»dir. *Toplumsal Dinamik*'e gelince anatomi karşısında fizyoloji ne ise, Toplumsal Statik karşısında Toplumsal Dinamik de odur. Statik düzenin incelenmesi, Dinamik ise (yetkinleşme anlamında değil, gelişme anlamında, demek oluyor ki değer-yargısı taşımayan) ilerleme'nin incelenmesidir. Ünlü «*Üç Durum Yasası*» toplumsal dinamiğin özetidir: Comte her toplumun tarihsel evriminin sahip olduğu düşünce yapısından, başka deyişle dünyayı ve

(*) Bknz: Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, P.U.F., 1961 s. 9. (Türkçe çevirisi: *Sosyal Bilimlere Giriş*, Bilgi Yayınevi 1973).

toplumu kavrama biçiminde kaynağını aldığını, bu düşünce yapısının tarih içinde sırasıyla *dinsel*, *doğaötesel* ve *pozitif* nitelik taşıdığı üç dönemli bir evrimden geçtiğini savunmaktadır.

Genellikle Auguste Comte'un toplumbilime temel katkısı, toplumbilimlerin pozitif niteliğini belirtmiş olması ve bilimlere aktöre ile doğa-ötesinden ayırdetmiş olmasıdır, denir. Bu tam anlamıyla doğru değildir: Bilimsel yaklaşım ile aktöresel ve doğa-ötesi yaklaşımı arasındaki ayırım «toplumsal yasa» düşüncesinin olduğu 18. yüzyılda temellerini bulmaktadır. Auguste Comte bu ayırım ilkesini düzenli kılmış, bunun ilk tam çözümlemesini yapmıştır(*).

Bunu belirttikten sonra hemen ekliyelim ki, aktöre ve doğa ötesinden kurtarılmış bir pozitif toplumbilimin temellerini atmakla birlikte Comte'un kendisi de kendi felsefe inançlarından hiçbir zaman kurtulamamıştır. Bilinçli olarak toplumbilimini «olan»on incelemesiyle sınırlamış, ama bilinçsiz olarak kendi duygularının, dileklerinin ve isteklerinin, demek ki «olması gereken» ile ilgili tutumlarının bilimsel çözümlemelerine karışıp onları etkilemelerine engel olamamıştır(**). Böylece bilim ile felsefe arasındaki eski karışıklık yine ortaya çıkmış olmaktadır. Gerçekten ilerdeki derslerimizde toplumbilim ile felsefe arasında sıkı ilişkiler bulunduğunu, ayrıca bilim adamının temel bir dünya görüşünün – başka deyişle değerleri, inançları ile birlikte bir felsefenin – etkisinden hiçbir zaman bağımsız olmadığını, ancak felsefi algılamaların da bir evrimden geçtiğini göreceğiz. Comte ise önerdiği toplumbilimi temeli üzerinde bir pozitif aktöre ve pozitif din (= bilim dini) kurarak bu çelişkiyi giderebileceğine inanıyordu. Daha sonra bu düş Durkheim'ın kimi izleyicilerince paylaşılmış ve «*toplumbilimcilik*» (= Sosyolojizm) denilen akıma yol açmıştır. Aslında dinden ve aktöreden arınmış toplumbilim anlayışı, insanların toplum için amaç gösterememesi demek değildir; usdışı ve usa – aykırılıktan arınma demektir. Comte'un burada değinilen yanılığını, kanımca, insan düşüncesinin din ve öbür doğa-ötesi düşüncelerden arınması süreci içinde bir aşama olarak yorumlamak gerekir. Günümüzde ise Comte'u «felsefeden arınmış toplumbilim»in kurucusu diye

(*) Prof. Maurice Duverger, a.g.e., s. 10.

(**) a.g.e., s.10.

sunmak özünde bir tutucu ya da kuşkucu (= şüpheci) tepkidir: insanın toplumun niteliğini anlayıp ona demokrasi ilkelerine göre yön vermenin yollarını – yavaş bir süreçle de olsa – bulması karşısında, bir yandan planlamanın güçlüklerinin doğurduğu kuşkucu tepki, bir yandan da eskiyen düzenin savunucularından gelen tutucu tepki.

4.2.2. Comte'cu Toplumbilime Yöneltilen Başlıca Eleştiriler:

Bu tutucu tepkiyi temsil eden ve Comte'taki ılımlı gerçekçiliğin yerine aşırı *saymacılığ*ı (= nominalizm) benimseyen Batı'daki pozitivist toplumbilime şu temel eleştiriler yöneltilmektedir(*):

- Kuramsal incelemelerin önemini yadsımakta; yalnızca durağan ve apaçık olguların inceleme konusu yapılabileceğini savunmaktadır;
- Deneyim yoluyla doğrulamasını yapma olanağı bulunmayan her türlü sorunu bilim-dışı saymaktadır;
- Toplumsal olayları betimlerken yalnız doğa bilimleri yöntemlerine (özellikle de matematiğe) dayanmaktadır.

Özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak bu toplumbilim tutumuna, Marx'cı olmayan bir bölüm toplumbilimcilerin de yoğun eleştiriler yöneltmeğe başladıklarını görüyoruz. **Karl Mannheim, C. W. Mills, Alvin Gouldner, Maurice Duverger** bu eleştirici-toplumbilimci'lerin başlıcalarıdır.

Toplumbilimde yöntemler ve toplumsal olayların nitelikleri konularını ele alan 2. ve 3. Bölümlerde bu noktalara daha geniş ölçüde değinilecektir.

4.2.3. Karl Marx'ın Katkısı

Auguste Comte'un etkisi hemen görüldüğü, aralarında Durkheim gibi büyük adların da bulunduğu birçok toplumbilimci Comte'tan etkilenip O'nu izledikleri halde, Karl Marx'ın etkisi taşıdığı siyasal yanlarından dolayı bilimsel çevrelerde uzun süre az olmuştur. Prof. Maurice Duverger'nin belirttiği gibi Marx'ın bilimsel

(*) G. Osipov, *Sociology, Problems of Theory and Method*, 1969, s. 50, 51.

çevrelerdeki etkisi, en çok 20. yüzyılın ikinci yarısında görülmüştür.

Kendisi Marxçı olmayan Prof. Duverger(*) çağdaş toplumbilimin oluşup gelişmesine Karl Marx'ın başlıca etki ve katkılarını şöyle belirtmektedir:

a) *Toplumbilimlerin nesnelliği*: Auguste Comte'un «bütün toplumsal yapı ve işleyişi düşünceler üzerine dayalıdır» diyerek toplumbilime öznel (sübjektif) bir nitelik vermesine karşılık, Karl Marx, hukuk ilişkilerinin, siyasal biçimlerin ve toplum yapısının ekonomik alt yapıdan ve «üretim güçleri»nin içinde buldukları durumdan etkilenerek oluştuğunu söylemekte, böylece de toplumbilime tam olarak «nesnel» (objektif) temeller sağlamaktadır. Profesör Duverger Marx'ın «böylece ekonomik olaylara ayrıcalıklı bir nitelik vermiş olması tartışılabilir; bu niteliğin ne genel, ne de kesin olmadığı ileri sürülebilir» diyor. Ve devam ediyor: «Ama unutmamak gerekir ki Marx ekonomik temelin 'üst yapılar' üzerindeki etkisinin tek yanlı olduğunu hiçbir zaman ileri sürmemiştir; tersine üst yapının alt yapı üzerine karşı tepkileri olduğunu ve bunlar arasındaki ilişkileri karşılıklı olduğunu her zaman belirtmiştir». Ancak Marx'ın yakın düşünce arkadaşı Engels, altyapıyı tek belirleyici sayma yanılığının yaygın olduğunu, bundan Marx'ın ve kendisinin sorumlu olduğunu yazmıştır. Kuram bir siyasal ideolojiye dönüştükçe bu yanılda daha çok direnmiştir(**).

Durkheim da, Marxçı görüşe çok karşıt olmakla birlikte, bu maddeci görüşün «toplumsal yaşamın ona katılanların kavrayışlarıyla değil, bilincin yakalayamadığı derin nedenlerle açıklanması gerektiğini» belirtmesini, toplumbilimin bir bilim olabilmesi için şart olarak görmektedir.

b) Yine Prof. Duverger'ye göre Marx'ın toplumbilime yaptığı bir başka temel katkı da *toplumsal olayların görelî ve evrimsel nitelikte olmalarıyla* ilgilidir. Gerçi Auguste Comte, Condorcet ve daha birçok başka düşünürde de evrim düşüncesi vardır. Ama bunlar bu evrimi, temelde aynı olan tek bir örgenliğin (= organizmanın) evrimi olarak görüyor, bu evrim içinde insan doğasının ve

(*) Bknz: Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, P.U.F., 1961 s. 10-13. Türkçesi: Sosyal Bilime Giriş, s. 17-19.

(**) Bu konuda bu kitabın Ekonomi bölümüne bakınız.

toplum düzeninin durağan olduğunu düşünüyor, temel yapısının değişebileceğine olanak tanımıyor, yalnızca gelişip serpilebileceğini düşünüyorlardı.

Marx ise, sözkonusu insan doğasının kendisi tarihsel gelişimin, değişimin bir sonucu, bir ürünüdür diyor. Tarih içinde insan doğası da değişir ve bu değişme tek yönlü olmayıp eğişim (dialektik) biçiminde olur diyor. Toplumsal çerçeveler, hukuksal düzenler, sanat, aktöre, din, ruhsal durum, gelenekler, görenekler, davranışlar, düşünceler, felsefe, vb. hepsi bir toplumsal-ekonomik alt yapıya bağlıdır; bu alt yapı da hem kendi özel gelişimi, hem de üst yapının karşı etkileri nedeniyle, temelli bir biçimde devinim, böylece de değişim içindedir. Böylece Marx toplumsal gerçekliğin bütün öğelerinin görelî olduğunu belirtiyor. Bu öğelerin hem birbirlerine göre, hem de bir bütün olarak tarihsel değişim karşısında görelî olduğunu söylüyor.

c) *Toplumbilimler alanında ilk genel kuramın oluşturulması:* Prof. Duverger, 'Marx'ın toplumbilime yaptığı bir başka katkı da toplumbilim alanında genel nitelikte bir kuramı ilk kez geliştirmiş olmasıdır' diyor. Başka kuramların toplum olayını tüm kapsamı içinde kavramadığını, tikel (= kısmî) kaldığını belirtiyor(*).

4.2.4. Marxçı Toplumbilime Yöneltilen Başlıca Eleştiriler:

Comte'cu toplumbilime olduğu gibi, Marxçı toplumbilime de yine özellikle 1960'lı yıllarda yoğunlaşmış belirginleşen bir dizi eleştiriler yöneltilmeğe başlamıştır. Bu eleştirilerden doğrudan doğruya kuramsal toplumbilime ilişkin olanları başlıca şunlardır:

- Altyapı-üst yapı ayrımı kesin bir ayırım olamaz.
- En büyük ağırlığı toplum bütünlüğünü şemalar içinde tipleştirmeğe verdiğiinden, bireye ve bireysel durumlara gerekli yeri verememiştir.
- Yaşamın kuramı izlemeyeceğini, kuramın yaşamı izlemesi gerektiğini gözönünde bulundurmamıştır; bu yüzden somut olguların sürekli sınavından geçirilerek yeni durumlara uyarlanması gereği göz ardı edilmiştir.

Bu eleştirileri de başlıca S. Ossowski, J. P. Sartre, M. Rocard,

(*) a.g.e., s. 12.

M. Duverger, L. Sève, R. Aron...’da buluyoruz.

Her iki toplumbilim yönelimine yapılan bu eleştiriler temeli üzerinde, her ikisinin katkılarını da gözönünde bulunduran ve her ikisinin tek yanlılıklarını ve yanlışlarını gidermeğe çalışan yeni bir toplumbilim yönelimi gündeme gelmiş bulunmaktadır.

Toplumsal sınıflar ve Toplumsal Değişme bölümlerinde özellikle görüleceği üzere bu yeni yaklaşımın tüm başlıca gerekçeleri, Türkiye’de, tüm uygar insanlık için dikkatle üzerinde durulmaya değer yepyeni bir toplum düzeni ve devlet kuran Mustafa Kemal Atatürk tarafından daha 1920’ler ve 1930’larda özgün anlatımlarına kavuşmuştu.

– ÖZET –

Toplum yaşamını oluşturan, işleyiş ve düzenlilikleriyle anlayıp açıklamak ve bilinçli olarak düzenlemek toplumbilimin temel amacıdır. 19. yüzyıldan bu yana nasıl doğa bilimleri ve teknik bilimler kendi konularını bu ölçülerle incelemede büyük gelişimler gösterdilerse, temelde aynı bilimsel yöntem ilkelerini izleyerek insan ilişkilerini de tanıyabileceğimize ve koşulların gelişimine uygun insan ilişkilerine ulaşmanın bilgisini elde edebileceğimize güvenebiliriz.

Biliyoruz ki doğa bilimleri alanındaki ilerlemeler, örneğin hastalıkları önlemek ve denetlemek olanağı veren aşılari, vitaminleri, antibiyotikleri yapmiş, yapma uydularla tüm dünyada aynı anda sesli-görüntülü iletişim kurmayı başarmıştır. Bunun gibi toplumsal yaşamın ve bireyler arası ilişkilerin ilkeleri (= düzenlilikleri) de anlaşıldıkça savaş, toplumlçli çatışmalar, suç, akıl ve ruh hastalıkları, iş uyuşmazlıkları, türlü önyargılar, alle anlaşmazlıkları, yönetimde verimsizlik... gibi çok önemli ve değişik toplumsal sorunlara çözüm bulunabilecektir. Gerçekte bunlar birbirine artan ölçüde bağıli bulunmaktadır. Hem doğa, hem de toplum bilimlerinin hep aynı üikelerde gelişmekte olması bir raslantı değildir. Sağlık hizmetlerinin nasıl düzenlendiğı ve toplumsal kesimlere nasıl dağıtıldığı ve başka nasıl olabileceğı konusunun özgürce araştırılmadığı bir toplumda tıp bilimi ve tekniğı de yerinde sayar. Kamu yararının hergün yeniden yeniyte tartışılması gereğinin kavrandığı toplumlardadır ki yığın iletişim teknolojisi bilinen büyük gelişimini

elde edebilmiştir. Kentlerde arsa kullanımı, özgür inceleme ve tartışma konusu yapılmadıkça, mimar ve mühendislerin yapacakları yapıların «kentsel yaşam»ın gereklerine uygun düşmesi olanaksızdır. Çünkü kent kurmak, yalnız statik hesaplarıyla, mimar çizimleriyle başarılabilir bir iş değildir.

Toplumbilim, bilimsel yöntemin ölçülerine bağlı kalarak, gelişmesini sürdürdükçe, tarımdan sanayiye üretimin her alanında, aile, eğitim, devlet düzeni, sağlık, suçluluk ve düzeltim (ıslâh), kümelerarası ilişkiler, yığın iletişimi ve propaganda... alanlarında artan genişlikte uygulama alanı bulmaktadır.

TOPLUMBİLİMİN YÖNTEM İLKELERİ, ARAŞTIRMA YOLLARI VE ARAÇLARI

Toplumbilimin incelediği olaylara bakış açısını daha iyi anlayabilmek için, onun izlediği yöntem ilkelerini ve kullandığı araştırma yol ve araçlarını bilmeliyiz.

Gerçekten de bilimsel nitelikte bilgi elde edilebilmesi, bir yandan belli bir düşünce yapısıyla olanaklıdır; çünkü bu düşünce yapısı, geçerliliğini temel kimi ilkelere dayanmasından almaktadır.

Öte yandan, gerek toplumsal küme ve kurumların, gerekse bireylerin toplumsal davranışlarının kavranabilmesi için başvurulabilecek başlıca bilgi kaynaklarının neler olduğunu, bu bilgi kaynaklarından nasıl yararlanılabileceğini ve bunlardan sonuç çıkarmak üzere ne gibi düzenli çözümleme yolları bulunduğunu da bilmeliyiz.

Bu konular Toplum Bilimlerinde Araştırma Yöntem ve Teknikleri adlı başlıbaşına bir dal oluşturursa da, Toplumbilim'e girerken ana noktalarına özetle değinmek yararlı olmaktadır.

Konu iki alt bölümde ele alınacaktır: 1. Toplumbilimin başlıca yöntem ilkeleri, 2. Toplumbilimin başvurduğu başlıca inceleme ve araştırma yolları ve teknikleri.

1. TOPLUMBİLİMİN YÖNTEM İLKELERİ

Toplumbilimin bir bilimsel toplum bilgisi geliştirme gereksinimiyle ortaya çıkmış olduğunu hatırlarsak, bu niteliğe sahip olabilmek için bir takım yöntem kurallarına sahip olması gerektiğini anlarız. Bilim, bilgiden daha çok yöntemdir. Hiçbir bilimsel bulgu, onu elde etme olanağı veren yöntemlerden daha değerli olamaz. Bir sorunun doğru olarak anlaşılabilmesi ve bilinçli düzenlemele- re kavuşturulabilmesi, bilimsel geçerlilik ve güvenilirlik ilkelerine titizlikle uyularak incelenmesine bağlıdır. Bu yöntem ilkelerinin başlıcaları aşağıda ana çizgileri içinde açıklanmaktadır.

1.1. SOMUTLUK İLKESİ:

Toplumbilim somuttan, başka deyişle yer ve zaman bakımından belirli olan, görgül (ampirik) olarak denenmesi olanaklı olan olgulardan yola çıkar. Yoksa ne doğa ötesi düşünce düzenlerindeki gibi «Tanrı», «İnsanlık Kuralı», «Dünya Ruh», ya da «Uygurluk Alemi»... vb. kavramlarından, ne de «her zaman ve her yer için geçerli» olduğunu savlayan, bir kuram, doktrin ya da inançtan değil!

Öte yandan her somut olgu (örneğin bir okul, bir toplu gösteri, bir seçim...) kendi türündeki öbür olgulardan (= öbür okullardan...) kimi özelliklerle ayrılır. Nitekim bir kent ailesi türü (= genellemesi) ayırdedebiliyor isek de, hiçbir kent ailesi başka hiçbir kent ailesinin tıpkı benzeri değildir; bir işçi sınıfı genellemesi yapabiliyor isek de hiçbir işçi sınıfı bir başka işçi sınıfının tıpkı benzeri değildir... vb. *Bu nedenle uygulamada işlerliği olan açıklamalara ve çözüm yollarına ulaşabilmek için yalnız herhangi bir tür olguya ilişkin genellemelerle yetinmeyiz. O türün karşımızdaki somut örneğini, kendi özellikleri içinde gözlemek zorundayız. Gerçekliğin her zaman somut olduğunu (= o konudaki genellemelerin yansıtmadığı özellikleri bulunduğunu) unutmamak gerekir. Çünkü yaşam küramları ya da inançları izlemez; bunların yaşamı izleyip kendilerini değiştirmeleri, yenilemeleri gerekir.*

1.2. BİLMEDİĞİNİ VARSAYIMLAMAK İLKESİ:

Araştırmacı, toplumbilim alanında da, incelediği konuyla ilgili olarak o zamana değin sahip olduğu kimi bilgileri geçici olarak bilmiyormuş varsayacak ve öyle davranacaktır. Çünkü bilimsel yöntemle elde edilmemiş olan bilgiler bu ön-bilgi yükü içinde geniş yer tutuyor olabilir. Ya da aynı şey demek olsa da, o bilgiler eksik, yanlış olabilir; bir de koşullar değişmiş olabilir.

Gerçekten toplumbilimci insan olaylarını anlamak için bilimsel gözlem dışında, kendi bilincini yoklama, başka deyişle içe-bakış (= introspection) yoluna da sahiptir. Ancak bu yolla sağlayacağı bilgilerden sakınmalıdır, çünkü bunlar bilimsel geçerlilikten yoksundurlar. Bilimsel yöntemle elde edilmiş olmayan bilgilerimiz, daha doğrusu kanılarımız bakımından «Çok bilen çok yanılır»

atasözü doğru bir gözlemi yansıtmaktadır. Oysa toplumbilimci bu bilgilerini tümüyle unutamaz. Ayrıca bilimsel ölçülerle elde edilmiş de olsa bir bilginin sürgit geçerli kalacağı düşünülemez. Bu bakımlardan *Anatole France*'ın *L'île des Pingouins* (Penguinler Adası) adlı yapıtında Eternel'e söylettiği yolu, izlemesi güç de olsa, toplumbilimciye salık vermek yerinde olur: «*Bildiğim şeyleri bilmiyorum; kaldırmış olduğum örtüleri yeniden gözlerimin önüne getiriyorum.*»(*) Bunu başarmayı kolaylaştıracak bir yol, aynı konuyu bizden ayrı olarak inceliyen başka uzmanların bağımsız görüşlerine bakmak, onların da bizimkine benzer sonuçlara varıp varmadığına, benzer kavramlaştırmalara ulaşıp ulaşmadığına dikkat etmektir. Burada, başkalarına «Ne olur, benim yaptığım şu gözlemin, vardığım şu sonucun doğru olup olmadığını siz de araştırın; yanlış olduğunu gösterseniz de size yalnızca teşekkür borçlu olacağım!» diyen düşünüşün yalnız bilimsel yöntemeye dayalı düşünüş olduğunu, bilimi dogmatik düşünüşten ayırdeden temel özelliğin bu olduğunu belirtelim.

1.3. NESNELLİK İLKESİ:

Nesnellik insanların beğenilerinden, dileklerinden bağımsız olarak var olan gerçekliğin bu niteliğine verilen addır. Araştırmacı incelediği konuda «olan»ı görmeğe ve yakalamaya çalışmalı, o konuda «olması gereken»e ilişkin değer yargılarının ve beğenilerinin, gözlemlerini saptırmasına olanak vermemelidir. Beğensin ya da beğenmesin, olgu neyse onu saptayıp kaydetmelidir. Ancak bununla, toplumbilimcinin değer yargısına sahip olamayacağını söylemek östemiyoruz. Bilimsel tarafsızlık beğeni ve amaç sahibi olmamak demek değildir. Tersine amacımızın ve beğenimizin ne olduğunu açıkça söylemek, ama bunların etkisinde kalarak gerçeğin işimize gelmeyen herhangi bir parçasını görmezlikten gelmemek, olgu ne ise onu olduğu gibi, eksiksiz kaydetmek demektir. Bunun için gerekli olan bilimsel tutum ünlü Fransız bilgini Claude Bernard'ın dediği gibi, «Laboratuara girerken yalnız pardesümü değil, inançlarımı da dışarda bırakırım!» diyen tutumdur. Gerçek bizim inanç ve görüşlerimizi doğrulamıyorsa, ona gözümüzü kapama-

(*) Anan: M. Duverger, *Sociologie Politique*, P.U.F., 1966, s. 13.

mak için bu zorunludur. Bu konu üzerinde, ilerde toplumsal olayların kuralsal (= normatif) olma niteliklerine değinirken yeniden duracağız.

1.4. OLGUNUN BELİRLENİP SINIRLANDIRILMASI İLKESİ:

İncelenen konuyu (olayı) başka olaylardan ayırdeden özelliklerin belirtilmesine de gerek vardır. Bu gerçi ancak araştırmanın sonunda tam olarak yapılabilirse de özellikle; a) bir tek araştırma bütün toplumsal gerçeği aydınlatamayacağından, konunun toplum bütünü içindeki yerini belirtmek, etkileşmelerini ve bundaki önem sırasını göstermek ve zaman boyutu içinde ele almak kaydıyla, kendini sınırlamalıdır; b) toplumbilimler alanında, günlük konuşmada kullanılan deyimlerle bilimin teknik terimleri arasında karışıklık olasılığı yüksek olduğundan, araştırmanın başından başlayarak neyin incelenmekte olduğu iyice belirtilebilmek için o olayı başka olaylardan ayırdedici olan özelliklerini olanak ölçüsünde saptamak gerekli olmaktadır. Örneğin «gençlik» üzerine yapılacak bir araştırma, bu terimi tanımlamalı (= sınırlarını belirtmeli) ve örneğin, yalnız «kendine ait bir gelir kaynağı ve mesleği olmayan bekâr nüfus içindeki 15-25 yaşlarında bulunan kişiler bu araştırmaya alınacaktır» denmelidir. Bu konu, «kavramların açıkça tanımlanması ilkesiyle de bağlantılıdır.

1. 5. TOPLUMSAL OLAYLARIN KARŞILIKLI BAĞIMLILIK İÇİNDE BİR BÜTÜN OLDUĞU İLKESİ:

Toplumsal olaylar bir bütünü oluştururlar. Araştırmacı, toplumsal olaylar arasında karşılıklı bağımlılık ilişkileri bulunduğu noktadan yola çıkmalı, başka deyişle incelediği olay ile böyle bağlar içinde bulunan başka olayları da göz önünde bulundurarak çalışmalıdır. Örneğin: Hukuk, aile, din, ekonomi şu ya da bu özelliği gösteriyorsa, «buna etken olan olaylar nelerdir?» sorusunu sormalıdır. Köyde okur-yazar oranı düşük, niçin? Kadın nüfusun eğitim düzeyi düşük niçin? Bunların da başka toplumsal nedenleri olduğunu, o nedenler üzerine karşı etkide bulunduğunu ve daha

başka toplumsal olaylara da yol açtığını bilmelidir. *Ancak toplumsal olaylar arasında karşılıklı bağımlılık ve etkileşme ilişkisi bulunduğu gerçeği, hiçbir zaman toplumsal olaylar alanında neden-sonuç ilişkileri bulunmadığı yolunda yorumlanmamalıdır.* Sorun, «Yumurta mı tavuktan, tavuk mu yumurtadan çıkmıştır.» sorunu değildir. Doğal olaylar arasında olduğu gibi toplumsal olaylar arasında da neden-sonuç bağları vardır. Bir-iki örnek verecek olursak: Demokratik siyasal ekinin kentleşmiş, sanayileşmiş toplumsal ortamda oluşup gelişmesi, buna karşılık ilkel uygulamalı tarıma ve köy yaşamına dayalı toplumsal çevrelerde otoriter bir siyasal ekinin bulunuşu bir rastlantı olamaz. Bunun gibi, yurdumuzda Üniversitelerarası Giriş Sınavında en yüksek başarıyı gösteren öğrencilerin beş büyük kentimizdeki özel lise ve kolejleri bitiren öğrenciler olması da bir rastlantı değildir. Örnekleri arttırmak kolaydır. Demek ki toplumbilimci, toplumsal olaylar arasındaki etkileşmeleri, özellikle neden-sonuç ilişkilerini ortaya koyma amacı ile araştırmalıdır.

Neden-sonuç ilişkileri konusunda bir de, «toplumsal olayların çok sayıda nedenleri bulunduğu, bir olayın belli bir ya da birkaç nedene bağlanamayacağı, özellikle özgür insan istencinin (= iradesinin) kesin bir neden-sonuç ilişkisi ortaya çıkarmamıza olanak vermediği» yolundaki sava da değinmemiz yerinde olacaktır. Bu sav toplum yaşamı üzerinde bilinçli olarak etkide bulunulamayacağı, planlama ve düzenleme yapılamayacağı, dolayısıyla da toplum yaşamının biliminin yapılamayacağı anlamına gelmektedir. Bu sava ilerde de değinilmekle birlikte, burada neden-sonuç ilişkilerinin açıklanabilmesi bakımından yalnızca şunları söylemekle yetiniyoruz: *toplumbilim, incelediği olayın türlü neden ya da etkenlerini bir önem sırasına koymak yoluyla bu neden-sonuç ilişkilerini ortaya çıkarabilir.* Nitekim doğal bilimlerin de yaptığı bir şeydir bu. Bir örnekle konuyu açıklayalım: Sigaraya alışkın olan Tuncay Bey sigara satın almak için yolun karşı yanına geçerken bir araba kazasına uğrarsa, bu kazanın nedeni olarak Tuncay Beyin sigaraya alışkın oluşunu mu alacağız, yoksa sürücü eğitimi, yayalarda trafik eğitimi, yolların ve trafik işaretlerinin yeterlilik durumu... üzerinde mi duracağız, nedenler olarak? Kuşkusuz bu sonuncu etkenlere öncelikle yer vermemiz gerecektir. İşte böyle bir önem sırası saptanmak yoluyla olayların nedenleri ortaya konulabilir, açıklaması yapılabilir.

1.6. BİRİM VE BÜTÜN DÜZEYLERİNDEKİ ÇÖZÜMLEMELERİN BİRLEŞTİRİLMESİ İLKESİ

Toplumsal gerçeğin açıklanmak istenen herhangi bir kesimini, toplumsal yapının bütünlüğü içindeki işlevsel yeriyle kavramak, başka deyişle *genil* (makro) açıdan bakmak gerektiği gibi, o kesimin bireysel konumundan ve durumundan ileri gelen özelliklerini de gözönünde bulundurmak, başka deyişle *biril* (mikro) açıdan bakmak ve *bu iki yaklaşımı bütünleştirmek*, toplumsal yaşamı bilgili olarak düzenleyebilmek bakımından zorunludur.

Örneğin kırsal kesimin sorunlarını toplumsal yapının bütün olarak düzenleniş biçimi içindeki yeri ile irdelemek gerekir. Kırsal kesimin öbür toplum kesimlerini nasıl etkilediği, onlardan nasıl etkilendiği gözönünde bulundurulmalıdır. Ama bu genil yaklaşımın yanında, köylerin bireysel durumlarının özgünlükleri (= orijinallikleri) de çözülemeye katılmalıdır ki genel kalkınma ve kırsal kalkınma bakımından saptanacak plan ve programlar amaçlanan biçimde uygulanabilsinler. Böylece kırsal kesimin bölgesel özellikleri, coğrafyasından ekinsel yanlarına varıncaya değin, her köyün bireysel durumu bile *gerekli olan aşamada* plan ve programların hazırlanışı ve uygulanışında gözönünde bulundurulabilecektir.

1.7. DEĞİŞME İLKESİ:

Evrende hiçbir şeyin durağan olmadığı, değişmenin temel bir gerçeklik olduğu toplumbilimcinin de hiç unutmaması gereken bir noktadır. 'Değişmeyen bir şey varsa o da değişme olduğu gerçeğidir' diyebiliriz. Bu bakımdan her çağ ve her yer için geçerli olacak bir tek toplum ve bir tek insan niteliği söz konusu olamayacağı unutulmamalı, toplum yaşamının ancak tarihsel boyut içinde tam olarak anlaşılıp açıklanabileceği kavranmalıdır. Ama değişmenin, yeni koşullara uygun yeni uyum ve dengeye ulaşmak yönünde olduğu ve uzun zaman aldığı unutulmamalıdır.

Toplumsal yaşamın bu değişen özelliği karşısında izlenmesi gereken yöntem ilkesi, *tarihsel etkenler ile eşzamanlı* (= senkronik) *etkenleri birarada gözönünde bulundurmak ve bağdaştırmaktır*. Başka deyişle toplumsal yapının tanımak istediğimiz bir kesimini yalnız

o sıradaki durumu ile değil, aynı zamanda tahrîsel değişme süreci içinde de incelemek gerekir.

Tarihsel inceleme olguların biribirini nasıl bir düzenlilik (= neden-sonuç ilişkisi) içinde izlediğini ortaya koyar. Tarih, toplumsal yaşamın anlaşılmasında yerbilim (= jeoloji) önemindedir. Örneğin günümüzde gerikalmış ülkelerin sorunlarının doğru olarak anlaşılabilmesi için, bu toplumları Batı Avrupa ve Kuzey Amerika sömürgeci kapitalizminin oluşum süreci içindeki yerleri ile incelemek zorunludur.

Ancak eşzamanlı çözümlemenin de birlikte gitmesi gereklidir. Çünkü olgular yalnızca kendilerinden önce gelen (= geçmişte kalan) etkenlerle değil, aynı zamanda bir yapının işlevsel öğeleri olmaları dolayısıyla da açıklanabilirler. Eşzamanlı toplumsal olgular arasında da karşılıklı bağımlılıklar vardır. Bunu gözönünde bulundurmak yoluyla ki örneğin gerikalmış ülkeler bakımından bugün 'sömürgecilik' değil, «yeni sömürgecilik» diye değişik bir durumun söz konusu olduğunu kavrayabiliyoruz. Aynı zaman dilimindeki öğelerin etkileşimi, geçmiş ile bugün arasındaki etkileşimden çok daha yoğun, çok daha kapsamlıdır. Bir genetik mühendisliği ya da bilgisayar teknolojisinin tarımdan sağlığa, ulaşımdan hukuka değin her alanı nasıl etkilediğini düşünmek yeter.

1.8. KAVRAMALARIN AÇIK SEÇİK TANIMLANMASI İLKESİ:

Her dilde onbirlerce sözcük vardır. Ama bunlar içinden kavram diye ayırdettiklerimiz az sayıdadır. Bunlar özel bir önem ve anlam-zenginliği taşırlar. İnsanlar sorunlarını geçerli biçimde çözebilmek için o sorunların özünü, temelini kavramaya çalışırlar. İşte yaşamın türlü alanlarını düzenlilikleri içinde tanımamızı sağlıyan kilit sözcüklere kavram diyoruz. Bu kilit sözcükler yardımıyla dilimizdeki öbür onbinlerce sözcük *gerçek* (= kullananın kastedtiği) anlamlarını kazanmaktadır. Kavramlar yardımıyla olayların özünü anlayabiliyor, temel yanlarını ve başat özelliklerini kavrayabiliyoruz.

Öyleyse kavram, *sözcüklere gerçek anlamlarını vermek ve bunlar aracılığı ile düşünmek, olayların ve süreçlerin özünü kavrayıp temel yanlarına ve özelliklerine ilişkin genellemeler elde etmek olanağı-*

ğını sağlıyan, nesnel çevrenin insan düşüncesindeki yansıma biçimidir, diyebiliriz.

Olayların görünüşü ile özü biribirine hemen uyum yapmadığı için onları ortaya çıktıkları biçimden soyundurmak gerekmektedir. (*) Bu ise kavramlaştırma ile olanaklıdır. Her bilim incelediği konuyu açıklama ve doğrulama işlemlerine elverişli kılmak amacıyla az-çok yapay işlemsel çerçeveler kurmakta, kendi kendisini bu yoldan oluşturmaktadır.

İşte bilimsel bilgi üretmede böylesine temel önem taşıyan kavramların açık-seçik bir tanımlamasının yapılması zorunludur: Bir kavram neyi anlatıp neyi anlatmadığı herkesçe ortaklaşa biçimde anlaşılacak açıklık ve kesinlikle tanımlanmalıdır. Bu tanım, Emile Durkheim'in klasikleşmiş olan deyişiyle, 'o ad altında anılması gerekli tüm olguları kapsayacak, dışarda kalması gerekli tüm olguları da dışlayacak bir tanımdır. (**) Bir açıklamanın geçerlilik ve güvenilirliğinin önemli bir gereği de kullandığı kavramlarını bu nitelikte tanımlamalara kavuşturmasıdır. Açıklamanın içtutarlılığı bulunabilmesi, başka deyişle çelişkili olmaması için de bu zorunludur.

2. TOPLUM BİLİMLERİNDE ARAŞTIRMA YÖNTEM VE TEKNİKLERİ:

Toplum bilimlerinde araştırma yöntem ve araçlarını başlıca iki başlık altında incelemek gerekir.

1 – Gözlem.

2 – Düzenli Çözümleme.

Bilimsel araştırmalarda bu iki türlü işlemin hep birlikte yürütülmesi zorunludur. Çünkü, kuramlar, varsayımlar... gibi düzenli çözümleme araçlarına başvurmadan olgular yığını içinde neyi gözlemlemek gerektiğini bilemeyiz; ağaçlar yüzünden ormanı göremeyiz. Öte yandan somut olgulara dayanmadan, fildişi kuleye kapınıp geçerli kuramlar... geliştirmek olanaksızdır.

(*) G. Lukacs. *Histoire et conscience de classe*, Paris. Ed. de Minuit, 1960. s. 25.

(**) Emile. Durkheim, *İntihar* (Çev.: Ö. Ozankaya). UNESCO Yayını, 1986. s. 1-2.

2.1. GÖZLEM VE TÜRLERİ:

Toplum bilimleri temel olarak toplumsal yaşamın türlü yollarından gözlemlenmesi üzerine dayalıdır. Toplum bilimlerinde kullanılan başlıca gözlem yolları şunlardır:

- Belgeler üzerinde yapılan gözlem,
- Kapsamlı gözlem,
- Yoğun gözlem.

2.1.1. Belgeler Üzerinde Yapılan Gözlem:

Toplumsal yaşamın anlaşılmasında toplumbilimciye çok yardımcı olabilecek başlıca bir bilgi kaynağı türlü belgelerdir.

Birçok biçimleri bulunan belgeleri başlıca: Yazılı Belgeler, Sayısal Belgeler ve bu ikisinin dışında kalan belgeler (ya da nesnelere, ses ve görüntü belgeleri) diye üç kümede toplayabiliriz.

Yazılı Belgeler: Belgelikler (arşivler) ile geniş anlamda basından oluşur. Osmanlı İmparatorluğundan kalan belgeler çok zengin olmalarına ve Türkiye'nin toplumsal tarihi açısından çok değerli bir bilgi kaynağı oluşturmalarına karşın, eski yazıyla, üstelik el yazısı ile yazılmış olmaları, bundan başka düzenli bir sınıflandırmasının yapılmamış ve katalogunun çıkarılmamış olması nedenleri ile toplumbilimciler bu kaynaktan gereğince yararlanamamaktadırlar(*).

Basın ise, özellikle belgeliklerin açık olmadığı dönemlerde (gerçekten devlet belgeliklerindeki belgelerden yalnızca 50 yıl öncesine ilişkin olanlar kamuya, dolayısıyla araştırmacılara açıklanmaktadır) toplumsal yaşamı anlayıp belgelemekte çok yararlı bir kaynaktır. Ancak basının yansızlığı konusu, toplum yaşamıyla ilgili olayları yansıtmada «*Bir köpeğin bir insanı ısırması basın için haber sayılmaz. Ama bir insanın bir köpeği ısırması haber sayılır*» görüşüne önemli ölçüde dayanmakta olması... vb. nedenlerle basındaki

(*) Türkiye'de belgeliklerin durumu konusu için bkz.: İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Başbakanlık Y., 1978; Mehmet Aldan, «Türkiye'de Arşiv Sorunu», *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 9. sayı 3, Eylül 1976. s. 34-65.

yayınlar sakınmalı bir biçimde değerlendirilmelidir. Bu konuların Toplumbilimlerde Yöntem dalında ele alınması uygun olduğundan burada ayrıntısına girmiyoruz.

Sayısal Belgeler: Bunlar, toplum yaşamında gittikçe artan bir önem taşıyan sayılamalardır (istatistikler). Çağdaş toplum ve devlet yaşamı sayılamasız düşünülemez. Örneğin bir toplumda nüfusun sayısı, doğum, ölüm ve göçlerin tutarı, nasıl bir artış ya da azalış eğilimi gösterdiği, nüfusun yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek, gelir dağılımı, ücretler, fiyatlar, işsizlik... gibi konularda sayısal verilerin önemi açıktır. Ancak sayılamaların da nasıl yapılması ve kullanılması gerektiği bilinmelidir. «*Sayılar yalan söylemez, ama sayılara yalan söyletilebilir*» deyiminin belirttiği gibi, sayılamaların bilimsel bir biçimde hazırlanması, böylece kullanılması zorunludur. Bunun da ölçüleri Yöntembilimin konusuna girer.

Başka türlü belgeler başlığı altında topladığımız belgeler, özellikle çağımızda önemi durmadan artan ses ve görüntü belgeleri ve türlü nesnelere: bantlar, plâklar, filmler, fotoğraflar, vb. Bunlara kazıbilim çalışmalarının ortaya çıkardığı çok eski dönemlere ilişkin araç-gereçler, yapılar, tabletler, süs eşyaları... da eklenmelidir.

2.1.2. Belgelerden Yararlanma Yolları:

Yukarda anılan belgelerden yazılı olanlar üzerinde gözlem yapılırken baş vurulacak başlıca işlemler şunlardır:

a) *Belgenin dış koşullarının belirlenmesi*, başka deyişle nasıl bir ortamın ürünü olduğu. Örneğin, Tanzimat Fermanı Türk toplumunda çok önemli bir aşamayı anlatan bir belgedir. Toplumbiliminin bu belge üzerinde yapacağı gözlem onun içeriği üzerinde durmasını gerektireceği gibi, bu belgenin ne tür toplumsal-ekonomik ve siyasal bir ortam içinde ortaya çıktığı ve kendisinin o ortamı ne yönlere, nasıl etkilediği üzerinde durmasını da gerektirir. Çünkü belgenin oluşumunu da, kendisine tarihte şu ya da bu ölçüde etkili olma olanağını veren koşulları da araştırmak gerekir.

b) *Belgenin içeriğinin yorumlanması*. Söz konusu belgenin ne hakkında olduğu ve neler söylediği. Örnek: Atatürk'ün Gençliğe Seslenişinin içeriğinin açıklanıp yorumlanması. Burada *klasik yorumlama*, belgenin temel öge ya da bölümlerini ayırdetmek, bunlar

arasındaki bağları göstermek, içtutarlılık sınavından geçirmek... gibi mantıksal işlemlere başvurur. Ancak bu işlemleri yapanın kişisel damgasını da taşır.

c) *İçerik Çözümlemesi*: Bu, sayısal bir işlemdir. Belli bir belge ya da belgeler dizisi içinde hangi kavramların, hangi olayların, hangi tür değerlendirmelerin vb., ne ölçüde yer aldığını saptamak bakımından yapılan bir işlemdir. Örneğin: Belli bir dönemde yayınlanan kitapların hangi konulara ya da görüşlere ne oranlar içinde dağıldığı; ya da belli bir dönemde yayınlanan günlük gazetelerde hangi konuların ne ölçüde bir yer tuttuğu sayısal olarak (yüzdeler biçiminde) saptanabilir. Güzel yazın (= edebiyat) yapıtlarında, siyasal parti programlarında... hangi konuların ya da kavramların ne oranda yer tuttuğu ortaya konabilir.

Böylece sayısal bilgilerle toplumsal yaşamın anlaşılıp yorumlanmasına yardımcı bulunulabilir.

Nesnelerden oluşan belgeler üzerinde ise a) *Maddi Çözümleme* (= neden yapıldığına bakmak), b) *Teknolojik çözümleme* (= nasıl sılsılsılsı yapılmış olduğuna bakmak) ve c) *Simgesel çözümleme* (nesneye verilen anlama bakmak) yollarıyla inceleme yapılabilir.

2.1.3. Kapsamlı Gözlem:

Çok sayıda bireyler arasında yapılan gözlemdir. Toplumsal olaylar genellikle bir toplum, bir topluluk ya da türlü toplumsal kümeler içinde akışan olaylardır. Bu nedenle toplumbilim araştırmalarında geniş kümelerin incelenmesi sık sık gerekli olmaktadır. Örnek: Herhangi bir konudaki kamuoyunun incelenmesi, herhangi bir toplumsal kümenin ekonomik ya da ekinsel özelliklerinin araştırılması, bir kentteki toplumsal, ekonomik, ekinsel... koşulların incelenmesi, herhangi bir örgüt (siyasal parti, sendika, okul vb.) incelenmesi, geniş kümeler arasında gözlemler yapılmasını gerektirir. Bu nedenle bu gözleme «Kapsamlı Gözlem» adı verilir.

Kapsamlı Gözlemin gerekli kıldığı başlıca işlemler şunlardır:

a) Örnekleme,

b) Sorukâğıdı hazırlanması,

c) Araştırma kümesini oluşturan bireylerle görüşmelerin

yapılması,

d) Görüşme sonuçların sayımı (= bilgisayar kullanımı)

e) Araştırma sonuçlarının yorumlanması ve yazılması.

Kapsamlı Gözlemin bu işlemleri asıl olarak Yöntembilimin konusudur.

Burada yalnızca *örnekleme* kavramını tanımlamakla yetiniyoruz: Örnekleme, inceleme konusunu oluşturan bütünü temsil edici bir parçasının belli yollarla seçilmesidir. Çoğu kez binlerce, onbinlerce, milyonlarca insanı ilgilendiren toplumsal olayların, bu insanların hepsiyle görüşmek olanak dışı bulunduğuna göre, bütünü temsil eden bir örnek üzerinde araştırılması zorunlu olur.

Başlıca iki türlü örnek seçme yolu vardır. Bunlar:

Yoklama (sondaj) ve rastlantısal örnekleme yoludur. Örneğin nasıl seçileceği, hangi ölçüler içinde bütünü temsil edebileceği konusu toplumbilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri dalının alanına girer.

2.1.4. Yoğun Gözlem:

Burada az sayıda kişilerle derinlemesine görüşmeler yapılması söz konusudur. Kapsamlı gözlemin incelenen olguyu işleyişi ve gerekli ayrıntısı ile tanımaya yetmemesi nedeniyle yoğun gözlem yapmak da zorunludur. Bu görüşmeleri başlıca üç küme içinde toplayabiliriz.

Tam Özgür Görüşmeler: Burada görüşülen kişi ne konu, ne de zaman bakımından sınırlandırılmaktadır. Görüşülen kişi istediği konuda istediği sürece konuşma olanağına sahiptir.

En çok psikanalizde, ruh hastalıklarının iyileştirilmesinde başvurulan Tam Özgür Görüşmelerden elde edilen bilgiler toplumbilimciler açısından çok yararlı ve aydınlatıcı olabilmekle birlikte, doktorların uğraş gizi içinde saklı tutulmaları gerektiğinden, bunlardan toplumbilimler alanında yeterince yararlanılamamaktadır.

Derinlemesine Görüşmeler: Burada görüşülen kişiler zamanla değil, konu ile sınırlandırılmaktadır. Başka deyişle araştırma konusuna ilişkin olarak istedikleri ölçüde konuşup bilgi vere-

bilmektedirler.

Derinlemesine görüşmeler aşağıda belirteceğimiz sınırlı görüşmeler yoluyla sağlanacak bilgileri tamamlamak, onlara, kan, can katmak bakımından, kısacası toplumsal gerçeğe daha çok yaklaşmak bakımından çok yararlı olmaktadır.

Örneğin: Bir köy araştırmasında köyün tarihçesi, geçirdiği değişimler, o günkü yaşamının önemli öğeleri... konularında, özel konuları gereği derinliğine ve geniş bilgileri olan az sayıda kişilerle (muhtar, öğretmen, köyün başkaca önde gelen insanları...) yapılacak derinlemesine görüşmeler, çok sayıda köylü arasında yapılacak sınırlı görüşmelerin sonuçlarını tamamlama bakımından büyük değer taşıyabilirler.

Sınırlı Görüşmeler: Bu, kapsamlı gözlem dolayısıyla da başvuru- rulan görüşme biçimidir. Çok sayıda kişilerle en az birkaç saat sürebilen derinlemesine görüşmeler yapmaya olanak bulunmadığından hem zamanla, hem de konu ile sınırlandırılmış olan görüşmelere başvurmak zorunlu olur.

Türlü tutum, davranış ve kanı araştırmalarında örneğe giren kişilerle yapılan görüşmeler böyle sınırlı görüşmelerdir.

Yoğun gözlem içerisinde testler ve tutum ölçekleri de yer alır. Örnek: Zekâ ve yetenek testleri; Adorno'nun otoriter kişilik ölçeği; türlü toplumsal ya da budunsal (= etnik) kümeler arasındaki ilişkilerin incelenmesinde kullanılan Bogardus'un toplumsal uzaklık ölçeği bunlara örnek olarak gösterilebilir.

2.1.5. Katılarak ya da Katılmadan Yapılan Gözlem:

Bilimsel gözlemler bir başka açıdan da, a) *Katılarak yapılan gözlemler*, b) *Katılmadan yapılan gözlemler* olarak ayırdedilebilirler. Birincilerde araştırmacı gözlemlediği toplumsal kümeye ya da olaya katılarak yaşar. Bir köy topluluğunu orada yıllarca yaşayarak, o topluluğun bir üyesi olarak gözlemek; bir gösteriye ilgili topluluğun bir üyesi olarak katılmak ve bu arada gözlemek örneklerinde olduğu gibi. İkinci türde ise gözlemci incelediği topluluk ya da olaya, ilgili kümenin üyesi olmadan, dışardan bir kimse gibi bakar.

Her iki tür gözlemin yararlı ve sakıncalı yanları vardır; her ikisinin gözlemcide bulunmasını gerektirdiği değişik nitelikler, izlen-

mesini gerektirdiği değişik ölçüler vardır. Bunlar da Toplumbilimlerde Yöntembilim dalının konusudurlar.

2.2. DÜZENLİ ÇÖZÜMLEME:

Burada söz konusu olan, gözlem yoluyla elde edilen bilgilerin belli ölçüler ve yollarla çözümlenmesi ve yorumlanmasıdır. Bu amaçla yapılan başlıca işlemler şunlardır:

2.2.1. Örnekleştirme (= Tipleştirme), Sınıflandırma İşlemi:

Bu işlem değişik biçimler alabilir. Örneğin toplumların birer bütün olarak sınıflandırılması (Örnek: Sanayi toplumu; Geleneksel toplum, Feodal toplum; Kapitalist toplum; Askeri toplum; vb. gibi), toplumların içindeki türlü kümelerin sınıflandırılması (örnek; birincil kümeler, ikincil kümeler; yüz yüze kümeler, aracılı kümeler; resmî kümeler, resmî olmayan kümeler gibi) ya da toplumların içindeki türlü toplumsal ilişkilerin sınıflandırılması (örnek: Durkheim'in mekanik iş bölümü-organik iş bölümü sınıflandırması; Tönnies'in Cemaat-Cemiyet ilişkileri sınıflandırması; Hobhouse'ın akrabalık, otorite, yurttaşlık gibi toplumsal bağ türleri sınıflandırması).

2.2.2. Varsayımlar ve Kuramlar Geliştirme:

Toplumbilimci gözlemlerini gelişigüzel yapmaz. Belli bir konuyu incelemek üzere gözlem yaparken bu işlemi belli varsayımlar ve kuramlar içinde örgütlerir. Varsayımlar ve kuramlar ona toplumsal olaylar yığını içinde neleri saptamak gerektiği konusunda kılavuzluk ederler. Varsayımların ve kuramların kılavuzluğuna başvurmeyen toplumbilimci, ağaçlar yüzünden ormanı görememe gibi bir duruma düşer.

Yukarda da değinildiği gibi toplumbilimde gözlem (başka deyişle bilgilerin derlenmesi) işlemi ile düzenli çözümlleme işlemi ayrı ayrı zamanlarda değil, tam tersine araştırmanın başından sonuna değin hep birlikte yapılır. Gerçekten önce varsayım ve kurama sahip olmaksızın gelişigüzel olayları gözlemlemek, ondan sonra bu olayları yorumlayıp anlamlandırmak olanaklı değildir. Olayları göz-

lemlemeden de, fildişi kuleye kapanıp kuramlar oluşturmaya olanak yoktur.

Bu hususları belirttikten sonra şimdi varsayım ve kuram kavramlarını tanımlamaya geçebiliriz.

Varsayım: Gözlemlenen olaylar ya da olay kümeleri arasında henüz kesinlikle kanıtlanmış olmayan, olası görülen ilişkileri anlatan önerilere «varsayım» denilir. Örnek: Yiğün iletişim araçlarının bireylerce nasıl kullanıldığı ile ilgili şöyle bir varsayım yapılabilir: «Bireyler en çok kendi ön eğilimlerine uygun yayınlar yapan gazeteleri, dergileri, vb. okurlar. Bu tür radyo ve TV yayınlarını izlerler. Dolayısıyla da kendi ön eğilimlerine uymayan, onlara karşıt düşen haberleri duyma ve öğrenme olasılıkları birinci tür haberleri duyma ve öğrenme olasılıklarından daha sınırlıdır.» Bir varsayım olarak bu, ön eğilimler ile iletişim araçlarının seçilmesi arasında olası görülen, bu nedenle sınanması gereken bir öneridir.

Kuram'a gelince, bilgilerin belli bir aşamasında geçerlilik ve güvenilirliği bilimsel yöntemle saptanmış bir genellemedir. «Bilgilerin belli bir aşamasında» sınırlaması, bilimin durmadan ilerlemekte olduğu, bundan dolayı belli bir aşamada geçerli ve güvenilir görülen bir kuramın, yeni bilgilerin ortaya çıkarılması, yeni durumların oluşması sonunda yanlışlık ya da eksikliğinin ortaya çıkmasının olanaklı olduğu gerçeğini hatırlatmak, bilimi dogmalastırmamak içindir. Gerçekten de yaşam hep kitapları, kuramları izlemez; kitapların, kuramların yaşamı izlemeleri asıldır. Çekoslovak filozofu Masaryk'in belirttiği gibi 'Kuramlar bilim vücudunun organlarını bir süre besledikten sonra kuruyup düşen yapraklar gibidir' ().*

Güvenilirlik ve Geçerlilik Kavramları:

Bilimsel açıklamada bulunması gerekli iki nitelik güvenilirlik ve geçerliliktir. Bilimsel açıklamalarda arandığı gibi, türlü ölçüm araçlarında (uzunluk, sıcaklık, basınç, hız, oylum...) da aranır.

Güvenilirlik, bir bilimsel açıklamanın geçerli olmasının ön koşuludur. Başka deyişle güvenilir olmayan bir açıklama geçerli de olamaz.

Güvenilirlik, bir ölçü aracının ya da bir bilimsel açıklamanın

İleten: A. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, 1980. s. 450.

ölçmek (ya da açıklamak) istediği olguyu tutarlı ve doğru olarak ölçmesi (açıklaması) niteliğine denir. Bir terazi herhangi bir ağırlığı bir tartış sırasında 1 kg., ikinci bir tartış sırasında 900 gr. gösteriyorsa, bu terazi güvenilir değildir. Bunun gibi köy topluluklarında toprak-nüfus dengesindeki bozulmanın köyleri dış toplumla bütünleşmeye ittiğini öneren bir açıklama, söz konusu dengenin bozulduğu bir köyde dış toplumla bütünleşme yerine ona karşı daha çok kapanma görülüyorsa, güvenilir bir açıklama değil demektir.

Geçerlilik ise bir ölçü aracının, bir bilimsel açıklamanın, gerçekten ölçmek ya da açıklamak istediği şeyi (= başka şeyi değil) ölçmesi ya da açıklaması niteliğidir. Arabamızın akümülatör göstergesini yakıt göstergesi sanarak davrandığımızı düşünelim: Benzinimiz var sandığımız bir sırada arabanın duruverdiğini şaşarak görürüz. Başka deyişle geçerli bir yakıt göstergemiz yok demektir: Çünkü gerçekte yakıtı değil, başka şeyi ölçmektedir. Bunun gibi bir köy topluluğunu geniş toplumla bütünleştiren asıl etken, diyelim ki, toprak-nüfus dengesindeki bozulma olduğu halde biz örneğin ulaştırma olanaklarının bulunmasıdır diyen bir açıklamayla hareket edecek olursak, bu geçersiz bir açıklama olur. Çünkü ulaştırma olanakları bulunan, ama toprak-nüfus dengesi bozulmadığı için dışa kapalılığı süregelen köy topluluklarının durumunda ortaya çıkacağı üzere, bir kapalı köy topluluğunun geniş toplumla bütünleşmesinin etkenleriyle ilgili değildir.

2.2.3. Deneyim Yapma:

Deneyim, yöntemli deney demektir. Belli bir amaçla, belli kurallara uyularak yapılan bilimsel deneye deneyim denir. Fizikçi W. H. Westphal'ın anlatımıyla **deneyim, «doğadaki gözlemin deneyodasına (laboratuvar) göç etmesidir.»**

Düzenli çözümlemenin yollarından biri olan deneyim, toplum-bilimler alanında ancak çok sınırlı bir uygulama olanağı bulabilmektedir. Bunun başta gelen en büyük nedeni insan yaşamı üzerinde, kobaylar üzerinde olduğu gibi deneyodası çalışmaları, sınamaları yapılamaması, yapılmaması gerekmesidir. Ayrıca toplumsal olayların karmaşıklığı ve giriftliği de herhangi bir toplumsal kümenin ya da olayın, incelenmek istenen etken dışındaki etkenlerden

olgusal olarak soyutlanmasına olanak vermez.

Toplumbilimlerde de herşeye karşın deneyim çalışmaları vardır. Bunların bir bölümü deneyodası sınamalarına benzemekte, bir bölümü ise «yerinde deneyim» niteliğinde ortaya çıkmaktadırlar.

Yapay olarak kurulan «küçük kümeler» üzerindeki türlü çalışmalar deneyodası çalışmalarına benzerler. Muzaffer Şerif'in «Otokinetik Etki» deneyi böyle bir deneyime örnek olarak gösterilebilir. (Bakınız: Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, Cilt 1, s. 212-213). Yapay olarak oluşturulan küçük kümeler arasında yapılan toplumölçümü (sosyometri) incelemeleri de bu tür çalışmalardan-
dır.

«Yerinde deneyim» denilen çalışmalar ise, ya edilgen (pasif) bir biçimde yapılırlar; ya da etkin (aktif) olarak. Birinci durumda araştırmacı ilgili toplumsal kümenin yaşamına herhangi bir etkeni yapay olarak katmamaktadır. Örneğin seçimlerde seçmenlerin oylarının cinsiyete, yaşa, dine, toplumsal-ekonomik düzeye vb. göre nasıl bir ayrılaşma gösterdiğinin seçmenler arasında yapılacak bir «kanı yoklaması» araştırması ile ortaya çıkarılması. Ya da araştırmacının hiç bir payı olmadan bir toplumsal küme içinde ortaya çıkan ya da başkalarınca (= kamu kuruluşlarınca) oraya götürülmüş olan bir etkenin (örneğin bir yeniden-düzenlemenin) etkilerinin araştırılması. Eğitimin insanların toplumsal başarısına olan etkisinin, petrolsüzlüğün otomobil sanayine olan etkisinin, karayoluna kavuşan bir köyün yaşamında ortaya çıkan değişmelerin... incelenmesinde olduğu gibi.

Etkin biçimde yapılan yerinde deneyimler ise, toplumsal süreçlerin (eğitim, aile, siyasa, ekonomi, iletişim, vb. süreçleri) akışına yapay olarak bir etkenin katılması ve sonuçlarının incelenmesidir; başlangıçta belirtildiği üzere bu, toplumbilim alanında çok az görülen deneyim türüdür. Özellikle üniversite öğrencileri, askerler, işçiler, tutuklular, ya da sürgünler arasında oluşan kümeler üzerinde böyle deneyimler yapılmaktadır: Sinema yoluyla yapılan yaymanın (propagandanın) etkilerini araştırmak, işyerinde ışıklandırmanın verimliliğe etkisini saptamak, türlü önyargıların nasıl ortadan kaldırılabileceğini incelemek... gibi amaçlarla böyle deneyimler yapılmıştır (*).

(*) Toplumsal bilimlerde deneyim olanak ve uygulamaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Prof. Maurice Duverger, *Sosyal Billme Grlş*, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 349-391.

2.2.4. Karşılaştırmalı Yöntem:

Toplumsal bilimlerde, doğal bilimlerdeki gibi deney yapma çok güç ve sınırlı olduğu için, bu eksiği giderme yönünde yararlı olan ve toplumsal bilimlerin sık başvurduğu bir yöntemdir.

Durkheim karşılaştırmalı yöntem için «Dolaylı Deneyim» demiş ve bunu toplumbilimin özü saymıştır. Karşılaştırmalı yöntemde yapılan şey aynı olayın zaman içerisinde ya da yer bakımından birden çok durumunun karşılaştırılarak incelenmesidir. Örnek: Bir toplumda aile kurumunun ya da siyasal yapının bir 17. yüzyıldaki (ya da geçmişte herhangi bir tarihteki) durumunun, bir de günümüzdeki durumunun incelenip aradaki farklılıkların ve değişmelerin saptanması ve açıklanması zaman içinde karşılaştırmanın bir örneğidir. Aynı tarihteki değişik toplumların ya da toplumsal kümelerin (diyelim köylerin...) karşılaştırılması ise yer bakımından yapılan karşılaştırmalı incelemelere bir örnektir. Bunlardan başka, ileride değinileceği üzere birçok ayrı uzmanlık dalı biçiminde ortaya çıkmış bulunan türlü toplumbilim dallarının her birinin bir olay kendi uzmanlıklarının bakışı açısından ele alıp incelemesi, başka deyişle dallararası ortaklaşa araştırma yapılması yolu da karşılaştırmalı yöntemin bir türü olarak belirmektedir.

Karşılaştırmalı yöntem toplumbilimde vazgeçilmez olmakla birlikte çok dikkatli kullanılması gereken bir yöntemdir. Bir yandan açık varsayımlar ortaya koymadan karşılaştırma yapılmamalıdır. Yalnızca dış benzerlik ya da ayrılıkları ortaya koymakla yetinilmemelidir. Neden-sonuç bağlarını açıklamak amaç olmalıdır. İkinci olarak da özde karşılaştırılamayacak durumda olan olay ya da öğelerin karşılaştırılmaması, başka deyişle, mantık yanlış yapılmaması gerekir. Ne yazık ki birçok toplumbilimcinin bu gereklere yeterince uymadığı görülmektedir. Örneğin bir sanayi toplumunun diyelim aile yapısıyla bir ilkel oymağın aile yapısını karşılaştırıp bundan «görülüyor ki insanlar aile yaşamlarına diledikleri biçimi verebilmektedirler. Dolayısıyla ekinsel yaşamın ve toplumsal yapının öngörü olanağı veren bir düzenliliği yoktur» yolunda sonuçlar çıkarılmaları, karşılaştırmalı yöntemi yanlış kullanımının açık bir örneğidir.

2.2.5. Matematik ve Grafik Çözümleme Yolları:

Bunlar karşılaştırmalı yöntemin geliştirilmiş biçimleridir. İncelenen olayların, ya da öğelerin sayı ve simgelerle anlatılması, bunların birçoğunun aynı zamanda çözümlemeye katılmasını, karşılıklı özelliklerinin daha kesin olarak ortaya konmasını ve çözümlemenin daha öteye götürülmesini (derinleştirilmesini) olanaklı kılar.

Ancak günümüzde birçok toplumbilimcilerin yaptığı gibi bu matematik ve grafik çözümleme yollarını kullanmada aşırılığa gitmemek gerekir. Toplum bilimlerinin en ilginç ve önemli olayları, başka deyişle toplumsal yaşamın anlaşılmasında temel önem taşıyan olayları ve öğeleri hep sayısal işlemlere elverişli olanlar değildir. Bu durum onların incelenmemesini, savsaklanmasını gerektirmez. Böyle önemli olaylar ve öğeler sayısal işlemlere elverişli değildir diye bunlar üzerinde durmayı, bunların açıklamalarını yapmayı, pek de özlü olmayan ve yüzeyde kalan sayısal incelemeler üzerinde ısrar edilmesini, yüzüğünü karanlıkta yitirdiği halde, onu çok aydınlıktır diye sokak ortasında aramakta ısrar eden kişinin tutumuna benzetebiliriz.

– ÖZET –

Bilimsel evrensel ölçüde saygın kılan özelliği, herhangi bir konudaki şaşırtıcı buluşları, biriktirmiş olduğu bilgilerin genişliği ya da kullanım alanlarından çok, geçerli sonuçlara ulaştıran yöntemidir.

Bu nedenle bilimsel yöntemin ilkeleri, toplumsal yapıyı ve insan davranışlarını düzenlilikleriyle tanımamızı sağlayacak bilgi kaynakları ve bunlardan yararlanma yolları kendi başına önem taşır. Bu bağlamda nesnellik, somut gerçeği sürekli gözönünde bulundurma, kendi bilgisini de başkalarından duyduklarını da soru konusu edip bağımsız, saplantısız bir düşünce yapısı oluşturma, açık-seçik tanımlanmış kavramlarla çalışma, tarihsel ve eş-zamanlı çözümlenmeleri de, birim ve bütünlük düzeylerindeki çözümlenmeleri de bütünleştirerek sonuca varma ilkeleri özel önem taşımaktadır.

TOPLUMSAL OLAYLARIN NİTELİKLERİ

Toplum yaşamını bilimsel olarak açıklama çabaları ortaya çıkmaya başladığından bu yana, toplumsal olayların tanıtıcı nitelikleri üzerinde büyük tartışmalar olmuş, bu tartışmalar başlıca şu sorular çevresinde kümelenmiştir:

Toplumsal olayların bilimini yapmak olanaklı mıdır? Başka deyişle fizik bilimlerindeki gibi toplumsal olayları açıklamak ve aydınlatıcı yasalara bağlamak olanağı var mıdır? Toplumbilim değer beğenilerine girmeli midir? Topluma yön göstermeli midir, yoksa değer yargularından bağımsız mı kalmalıdır?

Bu sorunlar üzerinde her toplumbilimcinin yaptığı seçimler, çalışmalarının ve yapıtlarının niteliğini ve türünü derinden etkilemektedir.

Yukarıdaki sorunların hepsinin, doğrudan doğruya toplumsal olayların tanıtıcı nitelikleriyle ilgili sorular olduğu açıkça görülmektedir. Toplumbilim tarihinde bu sorular şu biçimler altında toplum bilimcilerin karşısına çıkmışlardır(*):

1 – Toplumsal olaylar topluluk yaşamından doğan olaylar mıdır, yoksa toplumu oluşturan bireylerin ruhsal yaşamları alanında akışan olaylar mıdır?

2 – Toplumsal olaylar nesnel nitelikte olaylar mıdır, yoksa yalnızca ortak tasarımlar mıdır? Ortak tasarımların nesnel olarak incelenmesi olanaklı mıdır?

3 – Toplumsal olaylar genel, başka deyişle yinelenir nitelikte olaylar mıdır, yoksa bir kezlik, biricik olaylar mıdır? (Sezar'ın öldü-

(*) Bu soruların toplu olarak tartışıldığı yapıtlar olarak bkz.: T. H. Carr, *What is History*, Penguin 1961; Jean-Paul Sartre, *Critique de la pensée dialectique*, (Paris, Gallimard, 1960). (Bu kitabın ilk bölümü Yöntem Araştırmaları başlığı altında türkçeye çevrilmiştir. Yazko yayınları, 1981); M. Duverger, *Méthodes des sciences sociales*, P.U.F., 1961.

rülmesi, İstanbul'un fethi, Kleopatra'nın burnu, gibi).

4 – Toplumsal olaylar pozitif nitelikte olaylar mıdır? Yoksa kuralsal (= normatif) nitelikte, başka deyişle değer yargıları niteliğinde olaylar mıdır? Değer yargılarının bilimsel olarak incelenmesi olanaklı mıdır?

5 – Toplumsal olaylarda doğal olaylardaki gibi kesin, kapalı, insan karışmasının değiştiremeyeceği (atılan taşın her zaman düşmekte olması gibi) bir yasallık durumu olanaklı mıdır?

Şimdi sırasıyla bu sorunları ele alıp, nasıl çözümlere vardırılmak istendiğini görelim.

1. TOPLUMSAL OLAYLAR TOPLULUK YAŞAMINA ÖZGÜ OLAYLAR MIDIR, YOKSA BİREYLERİN RUHSAL YAŞAMLARINDA KALAN OLAYLAR MIDIR?

Toplumbilimin başlangıcından beri iki değişik eğilim arasında bir görüş ayrılığı süregelmiştir: Kimi toplumbilimciler «toplumsal olay»ın, her şeyden önce toplulukla ilgili olan, birden çok bireyi hep birden ilgilendiren olaylar olduğu görüşünden (toplulukçu görüş) yola çıkarken, başka bir bölümü de toplulukların bireylerden kurulu olduğu, bütün toplumsal olayların tek tek insanlar tarafından düşünülüp gerçekleştirildiği noktasından (ruhbilimci görüş) yola çıkmışlardır.

1.1. TOPLULUKÇU GÖRÜŞ:

«Toplulukçu» diye adlandırabileceğimiz birinci bölüm toplumbilimciler, birey-toplum, birey-küme ilişkilerinde vurguyu toplum ve küme üzerine koymakta, temel gerçeği bunların oluşturduğunu savunmaktadırlar.

Bu eğilimin toplumbilim tarihinde ortaya çıkışı örgenlikçi (organizmacı) okul ile olmuştur. Bu okul, toplumu bir canlı örgenliğine, insanları da bu örgenliğin hücrelerine benzeterek, bu canlı örgenliğinin işleyişini anlamada önemli olan şeyin hücre değil, örgenin kendisi olduğunu önermiştir.

Toplumbilimde örgenlikçi okulun başlatıcısı olan Spencer'in

görüşleri bu ölçüde katı bir biçim taşıymıyordu. Spencer yalnızca biyolojik örgenliğin evrim yasalarının (hacimce büyüme, artan ölçüde bütünleşme, türdeşlikten çoktürllülüğe geçiş gibi...) topluma da uygulanabileceğini göstermeye çalışmıştır. Ama ardiçları toplum ile canlı örgenliğı karşılaştırmasını bir benzetmeden çıkarıp aşırı ölçülere vardırıdılar. Örneğın Lilienfeld «insan toplumunu gerçek bir örgenlik» gibi incelemek istiyor, De Greef toplumu çok büyük bir örgenlik (hiperorganizma) olarak niteliyordu.

Ancak örgenlikçi görüş artan bir ölçüde bırakılmış; insanların bilinçli varlıklar olmakla, örgenliğı yapan hücrelerle, bir benzetmenin ötesinde, karşılaştırılamayacağı görüşü benimsenmiştir(*).

1.2. RUHBİLİMCİ GÖRÜŞ:

Başka kimi toplumbilimciler ise topluluklar ve toplumların kendin başlarına (bireylerden bağımsız) bir gerçekliğı bulunmadığını, bireyler arasındaki ilişki biçimlerinden başka şey olmadığını savunmuşlardır.

1.2.1. Bu Ruhbilimci okulun ilk biçimini Klasik Ekonomi Politik'te buluyoruz. Adam Smith ve Manchester Okulu'nun geliştirdiğı klasik ekonomi politik, ekonomik yaşamı tümüyle bireylerarası ilişkilerden oluşur saymıştır. Bireyleri de şu ya da bu kümenin üyesi olarak, başka deyişle somut bir gerçeklik olarak değil, tümüyle soyut, şemalaştırılmış bir varlık, bir 'homo economicus' (ekonomik insan), bir 'ussal insan' olarak almıştır. Klasik ekonomi, böylece olguların gözleminden değil, bu soyut ekonomik insan'ın ruhsal özellikleri üzerinden yola çıkarak, dizgesini bu temel üzerine kurduğı için Ruhbilimci yaklaşımın ilk örneğı sayılır(**).

1.2.2. Toplumbilimciler arasında ruhbilimci eğilimi önce Gabriel Tarde, örgenlikçi okula bir tepki olarak geliştiriyor. Tarde, toplumbilimin bireylerin düşünce evrenleri arasındaki ilişkilerin bir ruhbilimi olması gerektiğini savunuyordu. Kendisi Fransız olmasına karşın Fransa'dan çok Anglo-Sakson ülkelerinde ve özellikle ABD'de izlenen ve toplumsal ruhbilimin babası sayılan Tarde (ve izleyicilerinden İngiliz Mc Dougal, Amerikan F. H. Giddings ve

(*) D. Duverger. *Méthodes des sciences sociales*, P.U.F., 1961, s. 20-21.

(**) y.a.g.k., s. 21-22.

özellikle Chicago usculuk okuluna bağı olanlar) kümeyi bireyler arasındaki ruhsal ilişkilere indirgemıştır. Burada, İngiliz ve Amerikan yazarların, bireylerarası ilişkilerin ruhbilimini incelerken Tarde gibi içebakış (introspection) yöntemini kullanmadıklarını, tersine davranışçı yöntemle bireylerin dışı vuran davranışlarını incelediklerini belirtelim.

1.3. UZLAŞTIRICI YAKLAŞIMLAR:

Prof. Maurice Duverger'nin *Méthodes des Sciences Sociales* adlı kitabında belirttiği gibi, toplumu ve kümeyi bireylerden hepten ayrı sayın toplulukçu görüş ile toplumun birey dışında bir varlığı olmadığını savunan ruhbilimci görüşü uzlaştırır nitelikte olan bir yaklaşım Emile Durkheim'in *ortak bilinç* kuramı, bir başka yaklaşım da Marx'm toplum kuramıdır.

1.3.1. Ortak bilinç kuramı, Spencer'in örgenlikçi ve Tarde'in ruhbilimci görüşlerini bağdaştırmayı özel olarak amaçlayan bir kuramdır. *Les Règles de La Méthode Sociologique* adlı yapıtında Durkheim şunları yazar: «Kuşku yok ki bireysel bilinçler olmadan ortaklaşa nitelikte hiçbir şey ortaya çıkamaz. Ama bu koşul yeterli değildir. Bu bireysel bilinçlerin biraraya gelmesi ve belli bir biçimde birleşmeleri de gereklidir. Toplumsal yaşam, bu birleşmelerden meydana çıkar.» Ama Durkheim, ortak bilincin «ruhsal bir varlık olduğunu, başka deyişle bir tür ruhbilimsel bireyliği bulunduğunu» da söyler. «Küme tek tek onu yapan bireylerinkinden tümüyle değişik bir biçimde düşünür, duyar ve davranır. Öyle ki, bireylerden yola çıkılırsa kümede ne olup bittiğini anlamak olanaksızdır.»

Prof. Duverger'nin belirttiği üzere gerçekte Durkheim'in ortak bilinç kavramı belirlilikten, kesinlikten yoksundur: 'Ortak bilinç denilen şey nedir?' diye sorulduğunda bir yana çekilip «toplumsal ruh»tur denilirse toplulukçu görüşe düşülüyor; öte yana çekilip de «bireysel bilinçler arasındaki işbirliğinden oluşur» denilecek olursa, bu kez de ruhbilimciliğe kayılmış olmaktadır. Durkheim bu ikisinin ortasında kalmaya çalışmak üzere şunları söylüyor: «Toplum bizi aşan bir şey olmakla birlikte, biz onu yakalayabileceğimiz bir şey gibi duyarız; bizi aşmakla birlikte içimizdedir; çünkü ancak bizde ve bizim aracılığımızla yaşayabilir. Daha doğrusu bir anlamda

toplum doğrudan doğruya biziz.» Durkheim'daki bu belirsizliğin baş nedeni kanımca «ortak bilinç» kavramıyla anlattığı toplumsal değer ölçülerinin, geleneklerin, toplumsal kurumların... nesnel belirleyicilerine gerektiğince yer vermemesidir. Aşağıdaki paragraflarda bu nesnel belirleyiciler üzerinde durulmaktadır.

1.3.2. Toplumsal olayların topluluk yaşamına mı özgü olduğu, yoksa birey ruhsallığının belirtileri mi olduğu konusunda, Marx'ın toplum kuramında – bu sorunu özel olarak ele almaması olmakla birlikte – bazı ışık tutucu görüşler bulunmaktadır.

Prof. Maurice Duverger'nin de belirttiği üzere Marx'ın toplum kuramı bir yandan toplumdaki üretim araçları ve üretim biçiminin insanı biçimlendirdiğini söylemekle, toplumsal olayların topluluk yaşamına özgü, başka deyişle toplu durumda yaşamışın doğurduğu olaylar olduğunu belirtmiş olmaktadır. Gerçekten bu kurama göre üretim düzeni, hukuku ile, aktöresi ile, gelenek-görenekleri, eğitimi, aile yapısı... ile insan yaşamını biçimlendirmektedir. Demek ki insanın ruhsallık alanının dışında kalan öğeler vardır toplum yaşamında.

Ama öte yandan bu kuram insanı üretici güçlerin en önemlisi saymakla, bu yaşam içinde bireyin payının da, hem de önemli ölçüde, bulunduğunu belirtmektedir; insan böylece toplumsal-ekonomik çevrece yapıldığı kadar, bu çevreyi yapmaktadır da, demektedir. Ancak kuram yandaşları tarafından da, karşıtları tarafından da toplumsal-ekonomik düzenleniş biçimlerine (= tarihsel dönemlere), yığınların yöneltmesine, vb. ilişkin yönleriyle ele alınmıştır; böylece kuram donmuş ve *toplulu yaşamın düzenlenişi ile birey kişiliğinin özgürleşmesinin birlikte başarılabilmesinin yolları, sorunları ve güçlükleri* konusu hemen de incelenmeden kalmıştır.

Bu bakımdan da Mustafa Kemal Atatürk'ün hem bireyi, hem de toplumu birlikte gözönünde bulunduran insan, toplum ve devlet anlayışının geçerliliği ortaya çıkmaktadır. (Bkz. Toplumsal Sınıflar bölümü.)

1.3.3. Bugünkü durum: Günümüzde toplumbilimciler genellikle «bireysel» ile «toplumsal» arasında sınır çizme işinden vazgeçmiş bulunuyorlar. Ne bireyin, ne de topluluğun ayrı, bağımsız bir varlığı olmadığını; her toplumsal olgunun, bir bilinç olgusu olduğunu ve bundan dolayı ancak bireylerde yankılanabileceğini, ama öte yandan hiçbir bireyin, doğumundan ölümüne değin, hiçbir za-

man tek başına yaşamadığını; bütün ruhbilimin topluluğun içine gömülmüş olduğunu; «Ben»i, «Sen» aracılığıyla («sen»in «ben»i görüş biçimi aracılığıyla) kavrayabildiğimizi benimsemektedirler.

Toplumsal bilimlerle birey ruhbilimi arasında da bir alan ayrılığı değil, bakış açısı ayrılığı vardır demektedirler. Toplumsal bilimlerin insan olaylarını topluluk açısından ele almakta, ruhbilim ise bireysel açıdan incelemektedir. Ama incelenen olaylar özdeş olaylardır. Kısacası, 'insan olaylarının topluluk olayı niteliği, bir bakış açısı sorunudur, yoksa olayların kendilerinde bulunan bir öge değildir' görüşü, bu gün toplumbilimciler arasında genellikle benimsenen görüştür.

Bizce bu tartışmada bulunması gereken geçerli çıkar yol, yalnızca her toplumsal olayın hem birey ruhsallığı olayı, hem topluluk olayı olduğunu söylemek değildir. Çünkü yukarda belirtildiği üzere öyle olaylar var ki, birey bilincini ve istencini sınırlar; hemen hemen ondan bağımsız olarak vardır: teknolojinin ve bilginin belli bir aşamasında insanlar ancak belli nitelikte bir düşünüşe sahip olabilmektedirler, bu bir raslantı değildir.

Nitekim ilkel uygulamalı (= kol gücüne dayalı) kapalı (= tüketim için üretim yapan) tarım ekonomisinin egemen olduğu topluluklarda utanma ve kınama ölçülerinden aile kurumuna, eğitim kurumlarına, hukuk kurumlarına... değin ortak tasarımlar biçiminde de beliren tüm toplumsal olgular, tarım dışı etkinliklerin (= sanayi, ulaştırma, bilim, sanat...) geliştiği, tarımın da ileri uygulamalarla yapıldığı diyelim anamalıcı bir toplumdakinden köklü nitelik ayrılıkları gösterirler. Birinci durumda hukuk, aktöre, siyaset, sanat, eğitim... hep dinsel niteliklerde ortaya çıkmasına karşın, ikinci durumda laik ölçüler egemen yer tutmaktadır. Bütün bunlar gösteriyor ki insan istenci toplumsal ortamına dilediği biçimi verecek ölçüde bağımsız değildir. Bu koşulların sınırı içinde etkili olabilir ancak. İnsan çevresinden etkilenmektedir, çevresini etkilemektedir. Öyleyse çevrenin (= toplumun) birey ruhsallığından ayrı bir gerçekliği var demektir. Ancak özellikle toplumsal değişim sürecindeki önemi çok büyük olan «önderlik» ve «yönetim sanatı» etkenleri, daha çok toplumsal-ruhbilimsel (= sosyal-psikolojik) nitelikli olguların da toplumsal çevre üzerindeki etkilerinin ne denli büyük olabildiğini gösterir.

2. TOPLUMSAL OLAYLAR NESNEL NİTELİKTE OLAYLAR MIDIR, YOKSA YALNIZCA ORTAK TASARIMLAR MIDIR? ORTAK TASARIMLARIN NESNEL İNCELEMESİ YAPILABİLİR Mİ?

Yukarıdakine benzer olan ve sık sık onunla karışık olarak görülen tartışmalar, toplumsal olayların nesnel nitelikte olup olmadığı konusunda da çıkmıştır. Kimi toplumsal olaylar Durkheim'ın umduğu üzere «eşya gibi» incelenebilirse de, birçoğunun böyle olmadığı, bunların ortak tasarımlar, başka deyişle bilinç olayları niteliği taşıyan yanları bulunduğu görülmektedir.

2.1. İKİ TÜRLÜ TOPLUMSAL OLAY:

Gerçekten bir bölüm toplumsal olaylar insan bilincinin dışında, ondan bağımsız olarak bir varlığa sahiptirler ve tasarımlar niteliğinde değildirler. Bunlara «özdeksel ölçüde nesnel» olaylar denilebilir. Bir kısım toplumsal olaylar ise ancak bir bölümü bakımından özdeksel nesnellığe sahip olup kısmen de ortak tasarım niteliğindedirler.

2.1.1. Özdeksel Denilebilecek Ölçüde Nesnel Olan Toplumsal Olaylar:

Bu olaylar birçok toplumbilim dallarının başlıca gözlem konularını oluştururlar. Örneğin nüfusbilimin konusunu oluşturan toplumsal olayların nesnellığı üzerinde hemen hiçbir tartışma yoktur: Nüfusun sayısı; cinsiyete, yaşa, biçimbilimsel (morfolojik) özelliklere göre dağılımı gibi konular, fizik ya da biyoloji bilimlerinin inceledikleri olaylar ölçüsünde nesnel olaylardır. Ücretler, fiyatlar, ilkel maddelerin dağılımı, üretimin yapısı, üretim güçleri ve üretim ilişkileri, çalışma koşulları, vb. de, iktisatçı için böyle nesnel olaylardandır. Tarihçi için belli bir olay, savaş, andlaşma, vb. böyle nesnel olaylardır. Siyasal bilimci için belli bir hükümet düzenleniş biçimi, seçim düzeni, yargı denetimi yolu... böyledir. Örnekleri çoğaltmak olanaklıdır. Görülüyor ki toplumsal olayların birçoğu özdeksel denilebilecek ölçüde nesnel niteliktedir.

2.1.2. Ortak Tasarımlar:

Ancak yukarıdaki olay örneklerini dikkatle inceleyecek olursak, bunların çoğunun birbirinden ayrı iki bölüm olaylardan kurulu bulunduğunu görürüz: Bunlardan bir bölümü kendi başlarına bir bütün oluşturmaktadırlar ve gözlemci onlarda, gözlemlediği öğelerin hepsini bulur. Nüfusun sayısı, üretim güçleri, ücretlerin ve fiyatların tutarı, seçim ya da suç istatistikleri gibi. Öbür bölüm olayların ise kimileri özdeksel biçimde bir nesnelliğe sahiptirler; kimileri ise ortak tasarımlar niteliğindedir; bilinçle ilgilidirler ve bunların nesnelliği tartışmaya daha çok açıktır. Örneğin bir gönüllü derneği alalım. Böyle bir derneğin tüzüğü, üyelerinin sayısı, yöneticilerinin seçilmesi, yaptığı işler, özdeksel biçimde nesnel olup böylece incelenebilirler. Ama bu derneğin üyelerinin, ona karşıt olanların ve ona karşı yansız olanların, derneğe ilişkin tasarımları, üye olanlarla olmayanları bu tutuma yönelten güdüler, birer ortak tasarımdır ve bunlar özdeksel biçimde nesnel olan olaylar gibi nesnel değildirler: Bunların incelenmesinde daha değişik bilgi toplama yol ve yöntemlerine gerek vardır.

Demek oluyor ki gerçekte iki bölüm toplumsal olay ayırdetmek(*) olanaklıdır: Özdeksel biçimde nesnel olan olaylar ve hem özdeksel biçimde nesnel olan, hem de ortak tasarım yanı bulunan olaylar.

2.2. ORTAK TASARIMLAR NESNEL OLARAK İNCELENEBİLİR Mİ?

Görüldüğü gibi ortak tasarımlar toplumsal etkileşmeden doğan ve toplum ya da toplumsal küme üyelerinde benzer duygusal tepki-

(*) Profesör Duverger, bu açıdan üçüncü bir küme toplumsal olayın daha bulunduğunu, bunun yalnızca ortak tasarımlar niteliğinde olup bireylerin bilinçleri dışında bir gerçek dayanakları bulunmadığını söylüyor ve bu tür toplumsal olaylara örnek olarak da kamu-oyunu, dinsel, siyasal ya da aktöresel inançları gösteriyor. Biz, gerek kamu-oyunun, gerekse dinsel, siyasal ya da aktöresel inançların, insanların bilinçleri, tasarımları dışında bir gerçek dayanağı bulunmadığı görüşüne katılmıyoruz. Ayrıca böyle, insan tasarımları dışında nesnel dayanakları bulunmayan toplumsal olaylar bulunduğunu da sanmıyoruz. (Bkz.: Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, Presses Universitaires de France, 1961, s. 25-27).

lere yol açarak onlar için ortaklaşa bir anlam kazanan kavram ve simgelerdir.

Ortak tasarımlar öznelliğe (sübjektifliğe) düşülmeden nasıl incelenecektir? Durkheim biraz da bu güçlüğü üstesinden gelmek amacıyla ortak bilinç kuramını geliştirmiştir. Bugün sorunun yanıtı başka yollardan aranmaktadır. Sorun tümüyle çözümlenebilmiş olmamakla birlikte, ortak tasarımların incelenmesinde bir ölçüye değin nesnellik sağlanabilmiştir.

Bu yoldaki girişimlerden biri *Max Weber*'in geliştirdiği «*Düşüncel Örnek*» (İdeal Tip) kurma yöntemidir. *Düşüncel örnek yöntemi düşünce düzleminde, herhangi bir düşünüş, ya da davranış dizgesinin (= sisteminin) en temel öğelerine bakılarak ölçü örneğini saptayıp sonra somut davranışların bu ölçüden sapmalarının nedenlerini araştırmak yöntemidir.* Weber düşüncel örnekleri soyut olarak kuruyor, sonra somut olayların bundan sapmalarını inceliyordu. Bu örneklerin gerçek yaşamda tıpkısı yoktur diyordu. Örneğin *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism* (Protestan Aktöresi ve Anamalcılığın Ruhü) adla yapıtı ile egemenlik türlerini araştırdığı *The Theory of Social and Economic Organization* adlı(*) yapıtını bu yöntemle ortaya çıkarmıştır. Ancak bilimsel genellemelerin yerine, böyle gönlünce kurulan soyut türlerin konulmasına karşı çıkmaktadır. Weber'in ABD'deki izleyicileri ise önce görgül yolla somut verileri toplamak ve bunlara dayanarak düşüncel örnekleri kurmak yolunu izlemekte, böylece nesnelliğe biraz daha yaklaşmaktadırlar.

Öte yandan, günümüzde toplumbilimler ruhbilimin de bireyle-
rin dış davranışlarını gözlemlemeye başvurması örneğini izleyerek,
daha nesnel bir nitelik taşıyan davranışçı yöntemleri kullanmakta-
dır. Ancak bunun yanında kendilerine özgü olan (ve ortak tasarımların toplu davranışlar olarak belirdikleri olgusuna dayanan) başka

(*) Weber'in bu yapıtlarının asılları Almancadır. Ancak özellikle anglosakson toplumbilimcilerinin Weber'e çok büyük ölçüde yer vermeleri nedeniyle İngilizce çevirileri Almanca asıllarından daha çok anılır olmuştur. Weber'in kendisi *Düşüncel Örnek*'in şöyle kurulduğunu yazıyor: «İdeal tip bir ya da birkaç bakış açısının tek yanlı vurgulanmasıyla ve şurda çok, burda az bulunan, başka yerde hemen hiç bulunmayan ve bu tek yanlı vurgulanmış bakışaçılarına uyarlanan bir dizi silik ve gelişigüzel bireysel belirişlerin, başlıbaşına türdeş bir düşünce yapısı içinde birleştirilmesiyle elde edilir.» *Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922, s. 191'dan aktaran: P.J. Bouman, *Einführung in die Soziologie*, Ferdinand Enke Verlag, 1960, s. 22 d.n.

inceleme yolları da vardır: Örneğin kamuoyunu, basın, «dedikodu», parlamento görüşmeleri, radyo, TV yayınları, vb. ye başvurarak inceleyebiliriz. Bütün bunlar ortak tasarımları ileten ve özdeksel biçimde nesnel olan ortak anlatım araçlarıdır.

Bunun gibi, toplumbilimler, ruh çözümlemesi (psikanaliz) yoluyla bireysel bilincin doğrudan doğruya çözümlemesine de başvurmaktalardır. Bu bakımdan kişisel belgeler ve görüşmeler önemli bir yer tutar. Ancak, tek bir kişinin görüş ve kanılarını görüşme yoluyla öğrenip çözümlemek öznellik alanında kalmak demektir. Çünkü çoğu kez bireylerin yazdıkları ya da anlattıkları *anılar* (örneğin siyasal kişiliklerin yayınladıkları anılar) o konuda *anlatmak istediklerini, itiraflar ise anlatabildiklerini* yansıtır; gerçeğin tümünü değil. Buna karşılık genel soruşturma (anket) yolu da vardır. Çok sayıda kişiyle görüşme yapıp onların cevaplarındaki ortak öğeleri çıkarmak (tasarımların ortaklaşa niteliğini yapan bu öğelerdir) bir ölçüde nesnellikle dönmek olur.

Bu arada başka bir sorun da gözlemcinin öznelliği sorunudur. Ancak bu da çözümlenmesi olanaksız bir sorun değildir. Örneğin kanı yoklamalarında görüşmecilerin, içerik çözümlemelerinde çözümlemecilerin nesnellikliğini bir ölçüde denetlemek üzere bir bölümü matematiğe dayalı türlü yollar geliştirilmiştir. Bunlar, geçen bölümde değinilen geçerlilik ve güvenilirlik sınavlarıdır.

3. TOPLUMSAL OLAYLAR GENEL (YİNELENİR) NİTELİKTE OLAYLAR MIDIR, YOKSA BİR KEZLİK, BİRİCİK OLAYLAR MIDIR?

Bu konuda da toplumbilimciler arasında önemli görüş ayrılıkları olmuştur. Bir yandan «Yalnız genel olan bir şeyin bilimi olabilir» ilkesi var. Öte yandan da her toplumsal olay, tarihi ve yeri belli olan, dolayısıyla tarihin belli bir anını anlatan olaydır denilmekte, toplumsal olayların genelliğine bu gerekçe ile karşı çıkmaktadır. Bugün genellikle toplumsal olayların tarihselliği, genellik niteliği ile bağdaşmaz bir şey değildir, ancak toplumsal olayların genellik niteliğinin görece olduğunu anlatır, görüşü egemendir(*).

(*) Konunun ayrıntılı bir tartışmasını da T.H. Carr'ın *What Is History?* adlı kitabında bulmak olanaklı.

Toplumsal olayların nedenlerinin bir önem sırasına konulması gerekliliğine daha önce değinmiş bulunuyoruz. Bu önem sırası saptandığında, toplumsal olayların rastlantılar dışında kalan, düzenlilik gösteren öğeleri bulunduğu daha açık bir biçimde görülebilir.

1894 yılında tarihçi *Paul Lacombe*(*) tarafından belirtilmiş olan «*gelişigüzel olaylar*» ve «*kurumlaşmış olaylar*» ayrımı düşüncesi de toplumsal olaylar arasında bir önem sırası gözetilmesi gerekliliğini anlatmaktadır. Bugün de özellikle Fransa'da birçok tarihçi bu görüştedir. Örneğin *Fernand Braudel*(**) tarihte üç katman ayırd ediyor: 1) Yüzeyde, kısa süreleri kapsayan olaylar tarihi vardır. Bu bir küçük-çaplı tarihtir. 2) Ortada, daha geniş ve daha yavaş bir hız izleyen birkaç on yıllık tarih bulunur; bu, günümüze değin özellikle ekonomideki döngüler olarak maddi yaşam alanında incelenmiştir. 3) Bunların ötesinde uzun süreli yapısal tarih gelir ki, bu daha uzun süreli tarihin olayları da yüz yılları kapsar. Bu, sanki hareket ile hareketsizliğin sınırındadır ve uzun sürede görelilik olarak durağan kalan değerleri ile başka tarihsel dönemler karşısında durağan değişken işini görür. Örneğin kölelik kurumunu doğal sayan bir anlayış ve buna uygun uygulamalar toplumların yaşamında yüzyıllar boyunca egemen olup yinelenmiştir. Kralı tanrının temsilcisi sayan anlayış da öyle. Kadını doğuştan günahkâr sayan anlayış da öyle. Böylece tarih, yalnız ayrı olan, tekil olan, görülüp duyulmamış olan, kısacası iki kez görülmemeyen olaylardan kurulu değildir. Hiç olmazsa son iki katman için tarihsellik, nesnel incelemeye engel değildir. Tarihsel dönemler, tarihsel çerçeveler kurup birbirinden ayırdedebiliyoruz. Ekonomideki döngüler ve uzun süreli dönemler içinde yer alan tarihsel toplumsal olaylar, toplumbilimsel bir incelemeye konu olabilecek ölçüde genel bir nitelik taşırlar. Nitekim bir derebeylik toplumu genellemesi, bir İslâm Uygarlığı genellemesi, bir ulusal kültür genellemesi yapabiliyoruz. Bütün bunlar tarihi yapan şeyin rastlantılar değil, düzenlilikler olduğunun kanıtlarıdır.

(*) P. Lacombe, *De l'histoire considéré comme science*, sözünü eden: Duverger, a.g.k., s. 28.

(**) F. Braudel, *Histoire et Science Sociale: la longue durée*, annales Economies, Sociétés, Civilisations, 1958, sözünü eden: Duverger, a.g.k., s. 29.

Öte yandan geçici, gelişigüzel olan olaylar da, tekillik içine genelliği sokan yaklaşım ve karşılaştırmaların konusu olabilir. Kaldı ki doğrudan doğruya fiziksel ve biyolojik olaylar da tekil birer niteliğe sahiptirler. Örneğin ısı ve hava basıncı koşulları hiçbir zaman tıpatıp özdeş biçimde yinelenmezler. Hiçbir çam ağacı bir başka çamın özdeşi değildir; hiçbir serçe kuşu bir başka serçenin özdeşi değildir. Sezar'ın öldürülmesi diktatörlerin öldürülmesinin tek örneği değildir. Bir toplumsal sınıfın üyelerinin günlük davranışları birçok benzerlikler gösterir. Genellik, somut nesnelerin bireysel durumlarında apaçık olan bir şey değildir; soyutlama dediğimiz bir düşünme tutumunun, bir düşünce işleminin sonucudur. Kuşkusuz toplumsal olaylar biyolojik ve fiziksel olaylara göre daha çok tekil ve biricik olaylardır; ancak aradaki ayrılık bir nitelik ayrılığından çok, bir derece ayrılığıdır.

Görülüyor ki «olay»ların tekilliği birçok bakımlardan tartışma götürür bir şeydir. Fransız iktisatçısı Simiand'ın dediği gibi her olayda bir ölçüye değin hem bireysellik, hem toplumsallık; hem rastlantısallık, hem de düzenlilik vardır. Tarihçi Paul Lacombe da savaşları örnek vererek, bunların kimi yanları bakımından çağlarındaki birçok başka savaşlarda da görülen silâhlanma düzenini, savaş oyunlarını, alışkanlıklarını ve geleneklerini yansıttıklarını belirtir. Demek ki biricik sayılan tarihsel olayların da yinelenen, genellik taşıyan yanları bulunduğunu söylüyor(*).

Sonuç olarak toplumsal olayların tarihsel nitelikte olduğu gerçektir. Başka deyişle toplumsal olayların «biricik» olduğu gerekçeyle bunların bilimsel incelemesinin yapılamayacağı görüşü geçerli değildir. Tersine çağdaş toplumbilimciler toplumsal olayların tarihsel olaylar olduğu ve doğalarındaki bu özelliğin temel nitelik taşıdığı görüşünü genellikle paylaşmaktadırlar. Ama bu tarihsellik özelliğini, toplumsal olayların genel nitelikte olmasıyla çelişki içinde görmemektedirler; yalnız toplumsal olayların genelliğini görelî kıldığını söylemektedirler. Aslında tarihselliği bilime engel sayanlar, toplumu tarih boyutunda ve dinamik değişikliği içinde incelemeyenlerdir.

(*) Anan: M. Duverger, a.g.k., s. 29-30.

4. TOPLUMSAL OLAYLAR POZİTİF NİTELİKTE OLAYLAR MIDIR, YOKSA DEĞER YARGILARI NİTELİĞİNDE, BAŞKA DEYİŞLE KURALSAL NİTELİKTE OLAYLAR MIDIR? DEĞER YARGILARI BİLİMSEL OLARAK İNCELENEBİLİR Mİ?

Pozitif sözcüğü ile «olan» anlatılır ve «olması gereken» yolundaki görüşler bu kavramın dışında tutulur. Demek oluyor ki pozitifin karşıtı kuralsal oluyor. Başka deyişle değer yargısı, pozitif olay kavramının karşıtı olarak alınıyor.

Değer yargısı kavramı, iyi-kötü, güzel-çirkin, haklı-haksız, yararlı-zararlı; arzuya değer-değmez... gibi bölünmeler alanında bir beğeni yapmayı anlatır. Kimi toplumsal olaylar bu bakımdan kimi kimseler için nötr olaylardır. Örneğin kimi insanlar kutuplardaki yaşama biçimi karşısında, ya da Afrika'daki kimi ilkel oymakların değişmekte olmaları karşısında ilgisizdirler. Ama kimi kimseler için ilgilenilmeyebilecek olaylara başka kimileri «değer yargısı» bağlamakta olabilirler. Bir bölümümüz apartman kapıcılarının hakları konusuna hiç bir önem vermiyor olabiliriz; ama birçoğları bu konuda önemli görüş ayrılıkları içinde bulunuyor olabilirler. Kısacası, bütün toplum üyelerinin karşısında ilgisiz kaldığı pek az toplumsal olay vardır. Pek çoğu hakkında ise bir değerlendirme yapılmaktadır. Ancak bu değerlendirme biçimi ve ölçüsü büyük değişiklikler gösterebilir. İyi-kötü, güzel-çirkin, haklı-haksız, arzuya değer olan-olmayan, yararlı-yararsız, sevimli-sevimsiz... gibi.

Bir olguya değer biçmek, onu yukarıda belirtilen açılardan birine ya da öbürüne göre yargılamak demektir. Burada belirtilecek temel nokta, bu yargılamanın üzerine dayandırıldığı ölçünün niteliğidir. Bu yargılamada «olana» göre bir değer yargısı verilmemektedir; «olması gereken» yolundaki bir anlayışa göre değerlendirme yapılmaktadır. Değer yargıları alanında herkesin, her toplumsal kümenin üzerinde birleştiği nesnel ölçüler yoktur: haklı-haksız, iyi-kötü gibi. Belli bir toplumsal kümede iyi ile kötünün, haklı ile haksızın ölçütlerinin neler olduğu söylenebilir, ama bu ölçütlerin türlü toplumsal-ekonomik kümelere ve zamana göre değiştiği görülür.

Yine de ekonomik yaşamın, hukukun, siyasal erkin, aile kuru-

munun, eğitimin... nasıl düzenlenmesi gerektiği konusu, çoğunluğun istenci demek olan demokrasi yoluyla çözümlenmelidir görüşü çağdaş toplumlara egemen oluyor. Bu yöntemin (= demokrasi) üzerinde geniş ölçüde birleşilmektedir. Öte yandan tüm toplumsal düzenlemelerin (= yasaların) çağdaş toplumlardaki haklılık dayanağı olarak çoğunluğun seçimi ölçüsü benimsenmekte, Evrensel İnsan Hakları (eşitlik, özgürlük hakları) dünya ölçüsünde tanınmakta ve insan'ın en yüce değer orununa konulması üzerinde birleşilmektedir. Çağdaş toplum koşullarında binlerce yıldan beri insanlığın – bugünkü ölçüde bilinçli ve yaygın olmamakla birlikte – özleyegelendiği demokratik ilke ve ülküleri gerçekleştirmenin bilimsel yol ve yordamlarının bulunabileceği umudu çok büyümüş, yığınlara mal olmuştur.

Bu durumda üzerinde duracağımız nokta, değer yargılarının bilimsel incelemesinin nasıl yapılacağı sorunuyla ilgilidir.

Görüldüğü üzere, toplumbilimlerin değer yargılarını inceleyemeyeceğini söyleyemeyiz. Gerçi hemen bütün toplumsal olaylar az ya da çok bir ölçüde değerlendirilen olaylardır. Bu değerlendirme süreci yoluyla toplumsal olaylar temel anlamlarını kazanmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında Durkheim'in istediği üzere toplumsal olayları bir nesneyi incelerken başvurduğumuz yolla incelemek olanığı yoktur.

Ancak değer yargıları yine de birer olgu olarak incelenebilir. Belli bir toplumsal kümede belli bir haklı ve haksız, güzel ve çirkin, iyi ve kötü, yararlı ve zararlı anlayışı vardır ve bu anlayışlar araştırmacı tarafından, onlara karşı gerçeği bozucu bir tutum takınmadan, pozitif olgular gibi incelenebilir. Örneğin değişik toplumlarda ya da bir toplumun değişik çağlarında ya da kesimlerinde siyasal erkte aranan yasallık ölçüleri böyle bir açıdan, pozitif bir olgu gibi incelenebilir.

Gerçi değer yargılarının böyle bilimsel olarak incelenmesi yolunda, uygulamada güçlüklerle karşılaşılır. Çünkü toplumbilimci de bir kişidir ve bilimsel çalışmalarını öbür kişisel etkinliklerinden ve bunların içerdiği değer yargılarından ancak güçlkle ayrı tutabilir. Bir kez kendisini bilim adamı olarak belli konuları incelemeğe yönelen şey de sahip olduğu değer yargılarıdır. Örneğin Prof. Maurice Duverger, kendi uzmanlık alanı olan siyasal toplumbilimle ilgi-

lenme nedenini şöyle açıklamıştır: «Eğer siyasal bilimin amacı insanları daha özgür, daha mutlu, kendi yazgılarına daha eğemen kılmak olmasaydı, bir dakikalık inceleme yorgunluğuna bile değmezdi»(*).

Bilimsel yöntemeye uygun olan tutum, bilim adamının incelediği konudaki değer beğenilerini önceden açıklaması ve bu beğenilerin onun gözlemlerini saptırmasına olanak vermemesi, başka deyişle, kendi beğenilerine uysun, uymasın, olguları doğruluk içinde ve tas-tamam olarak, hiçbir bölümünü gizlemeden ve bozmadan gözlemleyip çözümlemelerine katmasıdır.

5. TOPLUMSAL OLAYLAR ALANINDA DOĞA BİLİMLERİNDEKİ GİBİ KESİN, İNSANIN BİLİNÇLİ EYLEMİYLE DEĞİŞTİREMEYECEĞİ YASALILIK DURUMLARI OLABİLİR Mİ?

Toplumbilimler alanında doğa bilimlerindeki gibi kesin, kapalı, başka deyişle insanın bilinçli karışması ile değiştiremeyeceği, örneğin yerçekimi yasası gibi bir yasalılık durumu olamayacağını söyleyen kimi düşünürler (örneğin Marcuse) bu nedenle toplum yaşamının bilimsel açıklamasının yapılamayacağını öne sürmektedirler.

Bu savın değerlendirilebilmesi için bilimde «belirleyicilik» (= Determinizm) kavramını açıklamak gerekli. Bilindiği üzere belirleyicilik, evrende, dolayısıyla doğa ve toplum olayları alanında her olgunun bir nedeni olduğunu, belli nedenlerin belli sonuçlar verdiğini anlatan bir kavramdır. Başlangıçta doğa bilimlerinde «A oldu mu, B kesinlikle olur» biçiminde (Atılan taş kesinlikle düşer, gibi) katı bir belirleyicilik anlayışı vardı. Toplumbilimin de oluşum sürecinin başlarında doğa bilimlerindeki bu katı belirleyicilik anlayışından esinlenen, toplumsal olaylar arasında da böyle kesin, «A varsa B de kesinlikle vardır» gibi katı bir belirleyicilik kavramını benimseyen düşünürler olmuştur.

Oysa doğa bilimleri alanında bu katı belirleyicilik anlayışı, görelilik (= relativite) kuramının da anlattığı üzere, zamanla bırakılmış, bunun yerine sayılama çalışmalarının da etkisiyle toplumbilim

(* M. Duverger, a.g.k., s. 35.

alanında oluşan «A olursa, B olur, ama B birçok değişik olasılıklar içinde olur» diyen *sayılamasal (ya da olasılıkçı) bir belirleyicilik* anlayışı benimsenmiştir. Böylece başlangıçta toplumbilimler doğa bilimlerinin katı belirleyicilik anlayışına özenirlerken, artık doğa bilimleri toplumbilimin «olasılıkçı belirleyicilik» anlayışını benimsemişlerdir. Kuşkusuz doğal olaylar alanındaki neden-sonuç ilişkilerinin olasılık ölçüsü daha yüksektir.

Ancak bu olasılıkçı belirleyicilik anlayışı, bir yandan toplumbilimin, insan karışması ile değiştirilemeyecek yasal ilişkiler ortaya koyamadığı gerekçesiyle «bilim» sayılmayacağı yolundaki savların yersiz olduğunu göstermemize olanak vermektedir; öte yandan da «katı belirleyicilik» anlayışının insan istencinin bir özgürlük alanına sahip oluşu ile bağdaşmayan bir anlayış olduğu yolundaki eleştiriyi karşılamamızı sağlamaktadır. Bu ikinci noktayı biraz daha açıklayalım: Gerçekten eğer katı belirleyicilik anlayışının gerektirdiği üzere, «atılan taş kesinlikle düşer» yargısı gibi kesin yargıları insan davranışları için de söylemeğe kalkacak olursak, örneğin «özel liseleri bitiren öğrenciler Üniversite Giriş Sınavını kazanır» diyecek olursak, özel liseyi bitirmelerine karşın bir bölüm öğrencinin türlü bireysel eğilimlerinin de etkisi altında bu sınavda başarılı olamayabilecekleri gerçeğini açıklamayacak bir duruma düşeriz. Oysa bu konuda «olasılıkçı belirleyicilik» anlayışını benimseyecek olursak, «özel liseleri bitiren öğrencilerin diyelim % 75'i Üniversite giriş sınavını kazanmaktadır» diyebiliriz. Böyle bir neden-sonuç ilişkisi, tek tek hiçbir özel lise çıkışı öğrenciyi üniversite giriş sınavında başarılı olmak, ya da olmamak zorunluğunda tutmamakta, dolayısıyla bireysel istencin özgürlük alanı olgusuyla çelişmemektedir. *Bu ölçüler içinde toplumbilimleri nedensellik bağları arayıp gösterebilmekte, olasılık ölçüsü yüksek genellemelere varabilmekte, değişme yönü ve gelişme doğrultusu saptayabilmektedirler.*

Bunun dışında toplumbilimin yalnızca betimleyici nitelikte olan gözlem çalışmaları da, hem yasal ilişkilerin ortaya konulması için gerekli ham maddeyi sağlamakta, hem de usa uygun siyasaların saptanmasını olanaklı kılmaktadır. Başka toplumları ve başka tarihsel dönemleri tanıtarak da insan yaşamı incelemelerine katkıda bulunmaktadır.

Ancak toplumbilimleri alanında genel bir toplum kuramı ge-

reksinimi, başka deyişle toplumu tarihsel boyut içinde ve bir bütün olarak kavrayıp açıklamaya yönelmiş kuramsal düzen gereksinimi çok büyüktür. Oysa böyle bir toplum kuramı oluşturma girişimi toplumbilimciyi kaçınılmaz bir biçimde felsefe ve siyasal alanına girmek zorunda bırakmakta, dünya görüşünü ortaya koymak durumunda bırakmaktadır. Bu nedenle özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerikadaki birçok toplumbilimciler böyle bir genel toplum kuramı oluşturma işine girişmemektedirler. Çoğu betimsel ve yorumlayıcı olan, ya da sağduyu ile çıkarılabilecek varsayımlardan öteye gitmeyen kuramsal çalışmalarla yetinmektedirler. Bunların araştırma ve kuram çalışmaları da birbirinden kopmuş durumda bulunmaktadır. Genel bir kurama sahip olanların ise (örneğin idealist ya da Marksçı toplumbilimcilerin), kuramlarını yeni oluşumların sınavından geçirip gerekli değiştirmeleri yapma zorunluluğuna yeterince uymadıklarını görüyoruz.

– ÖZET –

Toplumsal olayların nitelikleri konusu, bir yandan bu olayların *bilimsel*, yani düzenliliklerini ortaya koyabilecek biçimde incelenen ve incelenemeyeceği tartışmasını aydınlığa çıkarmaktadır. Öte yandan toplumsal olayların doğa olaylarından kimi özelliklerle ayrılmasının, onları incelemede izlenecek ilkeler ve başvurulacak gözlem ve düzenli çözümlenecek yol ve yordamlarında ne gibi uyarlamalar gerektirdiğini görmek olanağını vermektedir.

«Toplumsal olay» diye ayırdedebildiğimiz, yani başka bilimlerden hiç birinin kendi başına konusunu oluşturmayan, öyleyse başka olaylardan ayrı nitelikte olaylar kesimi bulunduğu ilk saptadığımız noktadır. Köylüyle kentlinin, eğitilmişle eğitimsizin, yüksek gelirlile düşük gelirlinin, sanayicikle tefecinin,... yaşam biçimlerinde genellenebilen farklar varsa, bunu ne ruhbilim, ne biyoloji, ne de başka herhangi bir bilim dalı açıklayamaz.

Nesnellik ölçüsü bakımından toplumsal olayların çok önemli

bir bölümü, nesnelere kadar nesnel biçimde gözlemlenebilir. Ancak çok daha önemli bir yanıyla toplumsal olaylar ortak tasarımlar niteliğinde olup, insan tasarımlarını ortaya koyacak inceleme tekniklerinin geliştirilmesi gereklidir. Toplumbilimler bu yolda önemli ilerlemeler elde etmişlerdir. Ancak bu alanda temel ve aşılmaz güçlük, ortak tasarımların *yoğunluğunu* ölçmede kullanılabilir bir ölçü biriminin bulunmamasıdır.

Toplumsal olayların biricikliği, bu olayların genel, yani yinelenen yanları bulunmadığı anlamına gelmez. Yinelenirlik, doğa olayları için de saltık (= mutlak) değil, göreceli bir niteliklidir. Hiçbir çam ağacı bir başkasının tıpkısı olmadığı halde bir çam ağacı türü ayırtedebiliyor ve bundan öngörü sağlayan sonuçlar çıkarmada yararlanabiliyoruz. Toplumsal alanda da örneğin hiçbir kent allesi bir başkasının tıpkısı değilse de, bir «kent allesi» türü ayırtetmemize elverecek ölçüde bir yinelenirlik, bir genellik özelliği bulunmaktadır. Tarihi yapan, bu yinelenen özelliklerdir; benzersizlikler değil.

Toplumsal olaylar hep değerlendirmelere konudur. Bilim adamları da birer «insan» olmaları dolayısıyla, daha inceleme konularını seçerken bile belli değer ölçülerinin etkisiyle davranırlar. Doğa olaylarını incelemeye oranla, toplumsal olayların incelenmesinde değer ölçülerinin etki payı daha büyüktür. Ancak doğa olaylarını inceleyenler de değer ölçülerinden hepten bağımsız değildirler. Yapılması gerekli şey, araştırmacının incelediği konuya ilişkin değer ölçülerini baştan açıklaması, böylece başlıca araştırmacıların onun bu değer yargılarının etkisiyle olguyu gerçeğe uygun biçimde gözlemleyip gözlemediğini araştırmalarını kolaylaştırmasıdır.

Toplumsal olgularda bireylerin istenç özgürlüğü nedeniyle kesin yasallık ayırtedilemeyeceği eleştirisi, 19. yüzyılın katı belirleyicilik (= déterminisme) ve katı yasallık anlayışına dayalıdır. Oysa 20. yüzyılın hemen de başlarından bu yana «görelilik» anlayışı doğa bilimlerinde de egemen oldu. Fizik profesörleri bile «bardağı boşlukta bırakmayayım, *belki düşer*» uyarısıyla konferanslarına başlıyorlar. Böylece katı yasa anlayışının yerini «olasılıkçı» ya da «istatistiksel» yasa anlayışı aldı. Bu alanda doğa bilimlerinin toplum bilimlerini örnek aldığı söyleyebiliriz. «A olursa B kesinlikle ve şu ölçüde olur» diyen yasalar artık fizik bilimlerin-

de de yok. Bunun yerine «A olursa, B olur, ancak B birçok değişik olasılıklarda olur» diyen, başka deyişle eğilimleri, yönelimleri gösteren yasa anlayışı geçti. Bu, bireylerin istenç özgürlüğü gerçeğini de yadsımayan ama toplumsal olgular alanında, belli olasılıklar içinde de olsa öngörüde bulunma olanağını veren bir anlayıştır.

XX. YÜZYILDA TOPLUMBİLİMİN ÇOK SAYIDA DALLARA BÖLÜNMESİ

Günümüzde artık tekil olarak toplumbilim terimi değil, çoğul olarak toplumbilimler terimi kullanılmaktadır. Toplumbilim de git-tikçe artan bir ölçüde, Genel Toplumbilim adı altında değişik dal-ların sonuçlarının, bulgularının bir bileşimini yapan bilim anlamına kullanılmaktadır. Kurucu toplumbilimciler Auguste Comte ve öbür 19. yüzyıl sonu Fransız toplumbilimcileri, Emile Durkheim, Karl Marx, toplumbilimin konularının böylece dağınık, ayrı dallar içinde ele alınmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ama, onlardan sonraki birçok Batılı toplumbilimciler bu karşı koyuşu sürdürmemişler-dir(*). Gerçekten 20. yüzyılın başlarına dek ilk bir iki kuşak top-lumbilimciler incelemelerinde, konuları toplum bütünü içinde, tür-lü öğelerin karşılıklı etkileşmelerini de izleyerek ele alırlar, toplum bütününe gözden uzak tutmamak noktasına özen gösterirlerdi. Ay-rıca bu toplumbilimciler toplumsal değişme (= evrim, ilerleme gibi anlayışları da yansıtmak üzere) konusuna da yer verir, bu değiş-me de düzenlilikler bulunup bulunmadığını araştırır, toplum örnek-leri ve tarihsel dönemler ayırdetmeğe çalışırlardı. -Bu konularda vardıkları çözümler ve sonuçlar birbirinden ayrı olsa da-

Oysa 20. yüzyılda özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da toplumbilim, çok sayıda dallara bölünmeye, toplumbilimciler de toplum bütünü ayrı ve kendi başına özelliği olan bir gerçeklik değil-miş gibi bunu incelemekten uzaklaşıp, çok küçük, çok sınırlı sorun-lar üzerinde durmaya başladılar. Bu, küçük sorunların toplum bü-tünü içindeki yerini, karşılıklı etkileşmesini araştırmamak gibi bir eğilimdir. Ayrıca toplumsal değişme kavramı değer ölçüsü demek

(*) Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, PUF, 1961, s. 13-17.

olan «ilerleme» kavramını içinde taşıyor gerekçesiyle bu konuda da toplum bütününe ilişkin araştırmalar yapmaktan, kuram oluşturmaktan uzaklaştılar. Toplumlari dünü ve bugünü ile bir bütün olarak ele almayan bu toplumbilim anlayışı ve akımı, toplumların tarih içindeki değişimlerinde de bir düzenlilik bulunabileceği görüşünü ya açıkça yadsıdılar, ya da geniş ölçüde olduğu üzere üstü kapalı geçiştirdiler.

Böylece toplumbilimde bir ufalanma, parçalanma, birbiriyle iyi eşgüdülmeven yeni yeni dallar ortaya çıkmaya başladı. Örneğin toplumsal ruhbilim, insanbilim (antropoloji) ya da budun bilim (etnoloji) ekonomi, nüfusbilim, yerbilim, dil toplumbilimi, din toplumbilimi, hukuk toplumbilimi, siyasa toplumbilimi, aile toplumbilimi, suç toplumbilimi, sağlık toplumbilimi ve dahası hastahane toplumbilimi, kan gütme toplumbilimi, eğlence toplumbilimi...

Bu bölünmüşlük durumu günümüzde de birçok yakınmalara ve acı alaylara konu olmaktadır. Örneğin Amerikalı toplumbilimci J. Somerville, *Umbrellalogy, A New Science?* (= Şemsiye Bilimi, Yeni Bir Bilim mi?) adlı küçük kitabında bu durumu şu alaylı sözlerle eleştirmektedir:

«Bir bilgin yeni bir bilim dalı yarattığı savındadır: Şemsiye Bilim. Bu bilgin Manhattan'da incelemeler yapmış, her ailenin sahip olduğu şimsiye sayısını, bunların büyüklüğünü, rengini, vb. saptamıştır. Şimdi de şemsiye konusundaki bu incelemeyi New York Eyaleti çapında, sonra A.B.D. ve en sonunda da dünya çapında yapmak kararındadır. Her bilim gibi şemsiye biliminin de kendine özgü yasaları bulunduğunu belirten bilgin, örneğin 'şemsiyelerin renginin sahiplerinin cinsiyetine göre değişmekte olduğu yasası'nın (erkeklerin şemsiyelerinin hemen hep kara renkte olmasına karşın kadın şemsiyeleri çok değişik renklerde olmaktadır), ayrıca 'yağmurlu havalarda şemsiye taşıyanların sayısının artması' yasasının da bulunmuş olduğunu belirtmektedir.»(*)

(*) J. Somerville, *Umbrellalogy: A New Science?* Sözünu eden: G. Osipov, *Sociology, Problems of Theory and Method*, Moscow, 1969, s. 66 (Türkçe çevirisi, *Toplumbilim* (Ünsal Oskay) Sol Yayınları, 1977).

1. BÖLÜNMENİN NEDENLERİ:

1.1. GENEL KURAMLARIN BULUNMAYIŞI:

Toplumbilimlerin bölünmüşlüğü'nün önemli bir nedeni, genel bir kabul gören ve toplumbilim dallarının tümünü kavrayan *genel kuramların bulunmamasıdır*. Toplumsal olayları bir bütün olarak, eşdeyişle karşılıklı bağımlılıkları içinde ele alan ve inceleyen genel toplum kuramları bulunmadığına daha önce değinmiştik. Kimi toplumbilimcilerin böyle bir genel toplum kuramı oluşturma çabası göstermemesi, kimilerinin ise benimsedikleri genel kuramı her zaman için geçerli ve yeterli, değişmez bir öğreti saymalarının neden olduğu bilimsel gerilik karşısında toplumbilim hızla çok sayıda özerk inceleme dallarına bölünmektedir. Her uzman kendi alanında tikel (= kısmi) olan ve dolayısıyla soyut kalan kuramlar geliştirmekte, böylece toplumsal olaylar arasındaki karşılıklı ve derin bağımlılık gözden yitirmektedir(*). Yine genel bir kabul gören kapsamlı kuramlar bulunmadığından toplumbilimciler de daha yetiştirme yıllarından başlayarak araştırma ve kuramsal çalışmadan yalnız biri alanında uzmanlaşabilmekte, böylece hep birarada yürütülmesi gereken araştırma ile kuram çalışmaları birbirinden kopmaktadır.

1.2. Toplumsal olayların karmaşıklığı ve bu olayları gözlemek üzere kullanılan yol ve araçların türülülüğü, bu bölümmenin ikinci bir nedeni olarak görülüyor. Bugün hiçbir toplumbilimci uzmanlaşmış araştırmaların sonuçlarına, başka deyişle ikinci elden bilgilere başvurmadıkça toplumsal gerçekliği bir bütün olarak kavrayamaz. Demek ki toplumsal olayların artan karmaşıklığı da toplumbilimin değişik dallara bölünmesine yol açmıştır. Ancak iktisatçının, tarihçinin, nüfusbilimcinin, vb. toplumsal olayların bütünü'nü gözden uzak tutmamaları, bu olayların karşılıklı bir bağımlılık içinde bulunduğu gerçeğini unutmamaları gerekir. Gerçi bu gerekliliğe uymak kolay bir iş değildir. Çünkü bir özel konuda uzman olan, başka deyişle mesleki eğitimden geçmiş olan kimse, o toplumsal olay bütünü'nün başka yanları konusunda yalnızca bir amatördür çoğunlukla.

(*) Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, a.g.e., s. 15.

Bu bakımdan o konulardaki araştırmaların verilerini yeterince izleyip değerlendirebilecek güce sahip olmadığı sık görülen durumdur. Ama toplum bütününe ilişkin genel bir kurama sahip olunmaması bu araştırmaların verilerinin izlenmelerini güçleştiren temel nedendir.

1.3. Üniversitelerde toplumbilim öğretiminin, yukarda sayılan çok sayıdaki özel dallar içinde (ekonomi, siyasa, tarih, ruhbilim, insanbilim, nüfusbilim, kent toplumbilimi, suç toplumbilimi... vb.) yapılmakta olması da bölünme eğilimini güçlendiren, arttıran bir etken olmaktadır.

2. ÇÖZÜM YOLLARI:

Toplumsal olayların bir bütün oluşturduğu gerçeğine uygun bir toplumbilim araştırması ve ğretimi yapılması için bu duruma karşı tepki gsterenlerce şu üç öneri ileri sürülmektedir:

2.1. Genel toplumbilim uzmanlarının yetiştirilmesi. Başka deyişle toplumsal olayların özel yanlarıyla ilgilenen araştırcıların bulgularının bir bileşimini yapan ve toplumu bir bütün olarak anlamamızı sağlayacak olan bir genel toplumbilimin kurulması. Bu yol çok büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bunun yapılabilmesi için en başta genel bir toplum kuramına gereksinme vardır.

2.2. İkinci yol, toplumsal olayları bir bütün olarak açıklayabilecek, genel nitelikte bir kuram geliştirip bu toplumbilimcilerin çoğunluğunca benimsenmesini sağlamak önerisidir. Söz konusu toplumbilimciler içinde bunu zleyenler oktur. Ama Maurice Duverger'nin de belirttiği üzere, bunların çoğunluğunca ortaklaşa benimsenen genel bir toplum kuramı henüz ufukta görülmemektedir(*).

2.3. nc olarak önerilen bir yol ise, değişik toplumbilim dallarında uzmanlaşmış olan kişilerin ortaklaşa araştırmalar yapmaları yoludur: dallararası (= disiplinlerarası) bilimsel araştırmalar. Bu yol daha sık kullanılan bir yol olarak belirlemektedir. Değişik toplumbilim dallarında kullanılan araştırma yol ve araçları arasında artan benzerlikler de bunu kolaylaştırmaktadır. Ancak her uzmanlık dalının verilerini eşgden, kendisini sürekli olarak yeni olguların sınavından geçirmeye de açık olan bir genel kuram oluşturulmadığı sürece bu dallararası çalışmanın da toplumu bir bütün olarak gereğince kavramamıza elvermeyeceği söylenebilir.

– ÖZET –

Toplumsal yaşamın artan karmaşıklığı, bu alanda biriken bilgilerin genişliği, bir uzmanın toplum yaşamının her yönünü eşit ölçüde anlayıp açıklamasını olanaksız kılarken, bütüncül kuramlar eşliğinde çalışma gereğinin göz ardı edilmesi bu uzmanlaşmanın, zorunlu olanın ötesine gidip aşırı ölçülere varmasına yol açmıştır. Günümüzde uzmanlaşma zorunluluğu ile bütüncül yaklaşım gereğini birlikte yerine getirmede en verimli yolun, 'değişik dallar uzmanlarının ortak çalışması' olduğu görülmektedir.

BAŞLICA TOPLUMBİLİM DALLARI

Herbiri toplumsal yaşamın belli bir yanını kendisine konu alan ve sayıları durmadan artan özel toplumbilim dallarının bellibaşlılarını ana çizgiler içinde gözden geçirmek, bunların ilgi alanlarını ve başlıca sorunlarını özetle belirtmek yararlı olacaktır. Bu, toplumbilim inceleyicisine, hem toplumsal yaşam üzerine daha kapsamlı bir görüş edinmek, hem de toplumbilimin içinde bulunduğu duruma kuşbakışı bir biçimde bakmak olanağını verecektir(*).

Toplumbilimin bir yandan dikey, bir yandan da yatay bir bölünme gösterdiği görülmektedir. Dikey bölünmede yer alan özel toplumbilim dalları, toplumsal yaşamın belli yanlarını kendilerine konu almaktadırlar: Örneğin hukuk toplumbilimi toplumdaki hukuk olaylarını, din toplumbilimi din olaylarını, siyasa toplumbilimi siyasal olayları vb. kendilerine konu olarak alıp incelemektedirler. Yatay bölünmede yer alan özel toplumbilim dalları ise belli toplumsal kümeleri, yerel birimleri (örneğin aile, köy, küçük küme, ulus...) uzmanlık alanı olarak seçmekte, bu kümeler içindeki tüm olayları incelemelerine konu edebilmektedirler. Örneğin aile toplumbilimi ailenin hukuksal, ekonomik, siyasal, dinsel... yanlarını inceleyebilmektedir. (Bu yolda ne ölçüde başarılı oldukları ve bunun nedenleri ayrı bir konudur).

Dikey ve yatay bölünmeye göre başlıca özel toplumbilim dallarını şöylece sıralayabiliriz:

(*) Bu bölümde M. Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, a.g.e.'den önemli ölçüde yararlanılmış, ancak türlü dalların Duverger'in yer vermediği sınırlılıklarına değinilmiş, eleştirileri yapılmış. İnsanbilim, Felsefe, Tarih, Ruhbilim ve Toplumsal Ruhbilim konularında ise ayrıca çok geniş eklemelerde bulunulmuştur.

1. DİKEY BÖLÜNME:

1. Toplumsal Biçimbilim (morfoloji), a) İnsanoğrafyası, b) Nüfusbilim (Demografi), 2. Ekonomi, 3. Siyaset Toplumbilimi, 4. Hukuk kukkukToplumbilimi, 5. Din Toplumbilimi, 6. Aktöre Toplumbilimi, 7. Sanat Toplumbilimi.

2. YATAY BÖLÜNME:

1. Yalın Kümeler ve Ara-Büyüklerdeki Kümeler Toplumbilimi, a) Aile Toplumbilimi, b) Küçük-Küme Toplumbilimi, c) Ara-Büyüklerdeki Kümeler (Dernekler, köy, kent) Toplumbilimi. 2. Bütünlük Toplumbilimi, a) Budunbilim-İnsanbilim, b) Uluslar ve Uluslararası Bütünlük Toplumbilimi: Tarih, Uluslararası İlişkiler, 3. Genel Toplumbilim, a) Tarihsel Genel Toplumbilim, Bilgi Toplumbilimi, Tarih Felsefesi (Felsefe), Uygarlık Toplumbilimi, b) Dizgeli Genel Toplumbilim = Genel Toplum Örnekleri, Genel Kuramlar.

1. DİKEY BÖLÜNME:

1.1. TOPLUMSAL BİÇİMBİLİM:

Biçimbilim'in sözlük anlamı hayvan ve bitkilerin örgenlerinin biçimlerini inceleyen bilim demektir. Toplumsal Biçimbilim terimi günümüze gelinceye değin üç ayrı anlamda kullanılmış bulunuyor:

a) Çok geniş bir anlama alınarak toplumsal kümelerin ve toplumların yapılarının incelenmesidir, dendiği olmuştur. Bu anlamda alınınca, her toplumbilim dalının biçimbilimsel bir yanı olduğu sonucuna varılır. Böylece aile, hukuk, siyaset, kent, köy, suç... toplumbilimlerinin biçimbilimsel yanları olduğu anlatılmış olur.

b) Çok dar bir anlamda alındığı ve yalnız nüfusbilimi (= demografi) anlatmak üzere kullanıldığı da olmuştur. Örneğin Halbwache bu anlamda kullanmıştır. Ancak uzun süre geçmeden bu aşırı dar anlamda kullanılması bırakılmıştır.

c) Genel olarak benimsenen anlamı ise bu ikisinin ortasında

bir kapsam gösterir: Birinciden daha dar, ikinciden daha geniş. Örneğin Arman Cuvillier, Durkheim'dan da esinlenerek «toplumsal olguların özdeksel (maddi) dayanağı içinde incelenmesi» olarak almıştır toplumsal biçimbilimi. «Toplumsal yaşam büyüklüğü ve biçimi belli olan bir dayanağa, özdeksel temele dayalıdır», der. «Bu temeli oluşturan şey toplumu yapan bireyler yığını (= nüfus), onların toprak üzerinde yer alış biçimi, toplu ilişkileri etkileyen her türlü nesnelere nitelik ve dış biçimdir (= çevrebilim)» der, Cuvillier.

Günümüzde benimsenen anlamıyla toplumsal biçimbilim insancoğrafyası ve nüfusbilimden oluşmaktadır. Biz de bu iki toplum-bilim dalını ana çizgileriyle tanıtmaya çalışacağız.

1.1.1. İnsancoğrafyası:

Bu dalın adı kesinlikle yerleşmiş değil. Alman okulu, insanbilimci Friedrich Ratzel'i izleyerek, bu dala «insan coğrafyacılığı» (= anthropogéographie) demiştir. Amerikan okulu «insan çevrebilim» (= human ecology) diyor. [Çevrebilim (= ekoloji), bir canlı ile çevresi arasındaki ilişkilerin bilimi anlamına geliyor]. Fransız okulu ise «İnsan Coğrafyası» (Géographie humaine) diyor. İnsan coğrafyası terimi görece olarak daha geniş ölçüde kullanılmaktadır. Biz de bu terimi kullanmayı yeğliyoruz.

İnsancoğrafyası coğrafyasal etkenlerin toplumsal yaşam üzerine olan etkilerini inceler. Coğrafya koşullarının toplum yaşamı üzerindeki etkileri çok eski çağlardanberi düşünürlerin dikkatini üzerine çekmiş, onları uğraştırmıştır. Eflâton, Aristoteles... daha birçok eski çağ düşünürü coğrafya etkenlerinin sözünü etmişlerdir. Montesquieu iklim ve toprağın verimlilik derecesi ile siyasal düzen arasında bir ilişki bulunduğu görüşünü geliştirmiştir. (O'na göre örneğin çok sıcak iklim insanları bunaltır, yiğitliklerini kırar. Soğuk iklim ise yiğitliği, çabayı ve zekâyı artırır). Le Play ve onun kurduğu «Toplum Bilimi Okulu» coğrafyanın etkilerini daha düzenli olarak incelemiştir. Bu okul, coğrafyanın etkilerini bir türlü belirleyicilik olarak almıştır. O'na göre verimli steplerin yer aldığı Yukarı Asya'nın düzenli zaman aralıklarıyla yok olan toprakları, sürüler beslenmesini ve göçebe yaşamını zorunlu kılıyor. Bu ise çok geniş, katı basamaklı, güçlü gelenekleri olan bir aile yapısına yol açıyor. Le Play 'buna karşılık, birbirinden kopuk Norveç fiyortları bireycilik

ve özercilik eğilimlerini doğurup besler' diyor. Le Play'in ardıçları bu coğrafyasal belirleyicilik tutumunu gittikçe yumuşatmışlardır.

Alman insancoğrafyacılığı okulu da katı bir coğrafyasal belirleyiciliği savunmuştur. Bu okulun kurucusu olan ve coğrafyasal toplumbilimin de babası sayılan Friedrich Ratzel (1844–1904) «insanın görünüşteki özgürlüğü, toprağın etkisiyle yok edilmiştir.» «Bütün devlet yaşamının kökleri topraktadır», «toprak halkların yazgısını kör bir katılıkla çizer» diye yazmıştır. Ratzel'in insancoğrafyası çalışmaları, çok kez siyasal kaygılarla karışık olarak görülmüş, Alman yayılma eğilimini haklı göstermeğe yönelik olmuştur. Halkların yaşamında alanın ve yer koşullarının önemi üzerine yaptığı çözümleme, Hitlerci «yaşama alanı» görüşüne temel olmuştur. «Halkların Büyüklüğünün Kaynağı Olarak Deniz» adlı yapıtı (1900) o dönemde kimi Alman çevrelerinin sömürgecilikte İngiltere'yle yarışma dolayısıyla besledikleri tutkuları dile getirir. İkinci Dünya Savaşına doğru Ratzel'in ardıçları Coğrafyasal siyasa (= Jeopolitik) kavramına yöneldiler: burada coğrafyasal toplumbilim artık yalnızca sözde bilimsel bir görünüş altında, siyasal yaymacanın (propagandanın) bir aracı olmuştur.

Fransız İnsancoğrafyası Okulu ise coğrafyasal belirleyicilik anlayışı yerine bir «olanakçılık» anlayışını koymuştur. Bu okulun kurucusu Vidal de la Blache bu anlayışı şöyle anlatır: «Doğa, bir çok değişik ölçüler içinde olanaklar sunar; bunlar içinden seçim yapan insandır... Coğrafya bir kasnak sağlar, onun içinde süslemeyi yapacak olan insanın kendisidir». Kaldı ki, insan coğrafyasal ortamı da değiştirmektedir. Huntington'un (İnsancoğrafyacılığının ABD'deki temsilcisi) «İnsan doğanın elleri arasında bir kil parçasından başka şey değildir» diyen önerisini tersine çevirip, «doğa insanın elleri arasında bir kildir» demek olanaklıdır, diyor bu okul. Toplumsal yapılar kimi kez coğrafyasal koşulları yansıtmakla birlikte, çok kez de bu coğrafya koşullarını değiştirmektedirler. İlkel oymaklarda da çağdaş kentlerde de yerleşme biçimleri toplumun bileşimini yansıtır. Kanımca İnsancoğrafyasının «insan doğanın sunduğu olanaklar içinden seçimini yapar» görüşüne şunu eklemek gerekir: İnsan, içinde bulunduğu uygulamabilimsel (teknolojik) ve genel olarak özdeksel nesnel koşulların elverdiği doğal ve toplumsal sınırlar içinde seçim yapar. Özellikle ilk iki coğrafyacı okul, bir ölçüde daha ılımlı da olsa Fransız insancoğrafyası okulu, genel bir toplum kuramı

içinde oluşmadığı için aşırı, ya da en azından tek yanlı kalmışlardır. Bir genel kuram çerçevesi olmadığı için toplum yaşamını belirleyici önemde olan başka etkenler bulunup bulunmadığına bakmaksızın, coğrafya etkenine sarılmıştır. Coğrafyasal çevrenin toplum yaşamını biçimlendirici etkisinin her zaman aynı olmayıp, uygulayım biliminin geri olduğu dönemlerde daha derin ve geniş olan bu etkinin, çöllerin yemyeşil kılınmasını, aya ulaşılmasını, fırtınaların, kuraklıkların, depremlerin... önceden görülüp önlemlerinin alınmasını olanaklı kılan çağdaş bilim ve uygulayım bilime doğru gindikçe azalıp gerilediğini yeterince belirtememiştir. Aynı şeyi nüfus ögesi açısından yapanlar da olmuştur. Oysa düşünmek gerekir ki *son 3.000 yıl içinde Avrupa'nın iklim ve coğrafya koşulları hemen aynı kalmasına karşın, bu kıtadaki toplumlar köklü biçim değişikliklerinden geçmişlerdir. Demek ki toplum yaşamını belirleyici önemde olan etken coğrafya olmayıp, tersine coğrafyadan (= doğal çevreden) yararlanma biçimini belirleyen temel etken, toplumsal-ekonomik düzenin niteliğidir, denilebilir.* Nüfus açısından da, yalnızca nüfus artışı ya da yoğunluğun artışı etkeni, toplum biçiminin neden A biçimi değil de B biçimi olduğunu açıklayabilecek önemde olamaz. Ama nüfusun artış biçimi ve hızını toplumsal-ekonomik yapı derinden etkiler.

Sözünü yine coğrafyasal çevreye getirelim: Gerçi coğrafyasal çevre, içinde yer alan ülke ve halkın gelişimini hızlandırma ya da geciktirme, ekonominin a dalmın değil de b ya da c... dalının ilerlemesine uygun ortam sağlama yoluyla toplum yaşamını önemli biçimde etkiler. Ancak unutulmamalıdır ki doğal durumunda coğrafyasal çevre (= örneğin yer altında işlenmeden yatan maden kaynakları, ya da herhangi bir dönemde çok aranan bitkileri, besinleri üretmeye elverişli olmasına karşın bu yolda kendisinden yararlanılmıyan iklim, toprak... koşulları) insan gereksinmelerini kendi başına karşılayamaz. İnsanın bu doğal coğrafyasal çevreyi değiştirmesi, başka durumlara dönüştürmesi gereklidir. İnsanın bu etkisi, başta uygulayım bilimin düzeyi olmak üzere içinde yaşadığı toplumsal düzenin belirlediği biçimlerde ve nitelikte ortaya çıkar. Demokratik bir genel planlamanın bulunmadığı, özellikle de kör piyasa mekanizmasının egemenliğindeki toplum düzenlerinde coğrafyasal çevre toplumun ortak yararına uygun biçimde değerlendirile-

memekte, insan ile doğa arasındaki karşılıklı alışveriş ussal olamamaktadır: Doğal kaynakların tükenmesi, toprak erimesi, çevre kirlenmesi, aşırı nüfus yığılması, dengesiz gelişme gibi çok ağır sorunlarla karşılaşmaktadır.

Günümüzde İnsancoğrafyasının başlıca üç *araştırma yönelimi* bulunduğu görülür:

a) Türlü coğrafya öğeleriyle toplumsal yapı arasındaki ilişkileri, bir de türlü toplumsal yapı öğeleriyle genel olarak coğrafya arasındaki ilişkileri inceleyen insancoğrafyası çalışmaları var.

Örneğin: P. Deffontaines, *Géographie et religion* (Coğrafya ve Din) (1948); Georges Hardy, *Géographie psychologique* (Ruhbilimsel coğrafya) (1939); Cavailles, *La Route française* (1946) (Fransa'da yol), Cavit Orhan Tütengil, İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları, 1961. Amerikan İnsansal Çevrebilim çalışmaları arasında da doğal bölgeler, çocuk suçluluğunun yersel dağılımı, akıl hastalıklarının yersel dağılımı, toplumsal çözülmenin yersel dağılımı, vb. bulunuyor.

b) *İnsancoğrafyasının ikinci bir eğilimi, kent toplumbilimi çalışmalarıdır.* İnsansal çevrebilimin etkisi altında ve önce ABD'de gelişti bu dal. Ama sonra insancoğrafyasının sınırlarını aştı ve Kent Toplumbilimi durumunu aldı. Bugün kent toplumbilimi ancak bir ölçüde insancoğrafyası içine giriyor.

c) *İnsancoğrafyası alanında günümüzde görülen üçüncü bir araştırma yönelimi, köy toplumbilimi çalışmalarıdır.* Bu da kent toplumbilimi gibi insan çevrebiliminin etkisinde başladı, ama bugün ancak bir ölçüde ona ait bir konu olup, Köy Toplumbilimi durumuna gelmiştir.

Örneklerini verdiğimiz bu insancoğrafyası çalışmaları çoğunlukla temel olarak betimleyici çalışmalar olup, ilgili oldukları toplumun belli bir dönemdeki durumunu yansıtmakta, yukarda belirttiğimiz gibi konuyu gereken ölçüde zaman boyutu ve toplum bütünlüğü içinde almamaktadırlar(*).

(*) B. Tolun. «Davranışlara Yönelik Coğrafya....» İngiliz Davranışsal Coğrafya yaklaşımına ilişkin açıklamalar ile bu gözlemi karşılaştırınız. *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sa. 23, 1980.

1.1.2. Nüfusbilim (Demografi):

'Demografi, terimini ilk olarak ortaya atan Achille Guillard olmuştur (1855). Ancak nüfusbilimin doğuşu bu tarihten çok daha öncedir. Daha 1789'da Malthus, çok eleştirilen ve artık bırakılmış olan ünlü yasasını [besin maddeleri aritmetik hızla (= 1,2,3,4...) artar; oysa nüfus geometrik hızla (= 2,4,8,16,32...) arttığı için açlık kaçınılmazdır. Hiç evlenmeme ya da geç yaşta evlenme, evlilik dışı cinsel ilişkiden kaçınma gibi önleyici denetimler uygulanmazsa salgın hastalıklar, savaşlar, kıtlıktan ölümler bu dengesiz artış hızları arasında denge kurarlar] ortaya atarak, nüfus ögesi ile toplumsal gelişme arasındaki ilişkilere dikkati çekmişti.

Malthus görüşlerini, toprağın sınırlı olmasına karşın insanların üreme yeteneğinin sınırsız oluşu gerekçesine dayandırıyor. Başka deyişle insanlar arasında yoksulluk, düşkünlük... hep nüfusun çokluğundan ileri geliyor, demiş oluyordu. Toplumsal sınıf eşitsizliklerine ve insanların büyük bölümünün elverişsiz koşullarda çalıştırılmasına bakmıyordu. Bunun gibi toprağın verimliliğinin önemli ölçülerde arttırılabileceğini, bitki ve hayvan türlerinin iyileştirilmesiyle besin üretiminin büyük boyutlarda çoğaltılabileceğini, dahası, yapay besin maddeleri üretilebileceğini kestirememiştir. Öte yandan insanların gönence kavuştukça ulaştıkları düzeyin gerisine düşmek için çok çocuk yapmaktan sakındıklarını (başka deyişle yüksek doğum oranlarının yoksulluğa neden olmayıp yoksulluğun yüksek doğum oranlarına yol açtığını - çocuklarını erken yaşta çalıştırıp aile geçimine katkıda bulundurmak amacıyla -), çünkü insanların çocuk yapmalarının genellikle gelişigüzel olmadığını da görememiştir.

1950'lerden buyana bir bölüm Batılı iktisatçılar ve toplumbilimciler arasında görülen Yeni Malthusçuluk akımı ise, gerikalmış toplumların bu durumuna sömürgeci çıkarlar doğrultusunda açıklama getirme çabası niteliğindedir. Gerikalmışlık olgusu hızlı nüfus artışının sonucuymuş gibi gösterilmek istenerek uluslararası sömürgeciliği gözlerden saklama çabası güdülmektedir. Bu konuya Nüfus Bölümünde yeniden yer verilecektir.

Nüfusbilim anlayışlarının evrimi: Yalın çizgileriyle belirtile-

cek olursa, matematiksel ve sayılamasal (istatistiksel) bir nüfusbilim anlayışından toplumbilimsel bir nüfusbilim anlayışına geçildiği görülüyor. Ünlü Fransız nüfusbilimi uzmanı *Alfred Sauvy*'nin dediği gibi «nüfusbilim, her yerde var, hiçbir yerde de yok» gibi bir durumda. «Doğal sınırlardan yoksun, görüşe göre sınırları genişleyip daralmakta; yaş, cinsellik, yurttaşlık durumu (= evli, bekâr, çocuklu, çocuksuz, askerlik yapmış, yapmamış, gelir vergisi kapsamına giren, girmeyen vb.) gibi kesinlikle tanımlanabilen özelliklerin gözlemlenmesi olarak sınırlandırıldığından, kuramsal nüfusbilim matematiğin bir dalından başka birşey olamaz ve sayılamasal bir yol kullanır». Başlangıçta böyle yapılmıştır: 'İstatistik' (statista = devlet adamı demektir İtalyancada), başlangıçtaki 'devletin betimlenmesi' anlamından çıkıp çağdaş bir matematik yol ve aracı anlamını kazanırken doğmuştur, nüfusbilim. İlk matematiksel sayılama (= istatistik) çalışmaları, nüfusbilim incelemeleri olmuştur; ilk yapılan nüfusbilim çalışmaları da ölüm çizelgeleri (yani sayılamasal bir çalışma) olmuştur (= 1692'de İngiltere'de Halley'nin 1746'da Fransa'da *Deparcieux*'nün çalışmaları.) Nüfusbilimde sayılamanın ve sayımın yeri çok büyüktür: Nüfus sayımları sonuçları, nüfusbilimcinin temel çalışma belgeleridir. Ama çoktanberi nüfusbilim yalnız matematiksel bir bilim olmaktan çıkmıştır. Nüfusla ilgili olguları çözümlemek için yalnız sayılarla yetinilemez. Toplumsal durumları ve ekinsel etkenleri de çözümlemek zorunludur. Örneğin *A. Girard'ın dediği üzere 'evlilik ve evlenme oranları yalnızca erkeklerde kadınları birbirlerine yaklaştıran cinsel olgunlaşma sürecini izlemez: Türlü toplumlarda başta toplumsal-ekonomik düzen olmak üzere yasalara, siyasal düşüncelere, aktöresel kurallara, vb. da bağlıdır. Doğurganlık her türden yasaklamalardan etkilenir. Yaşam süresi, ölüm oranları,... hepsi biyolojik olaylar olduğu ölçüde, kümelerin toplumsal ekonomik ekinsel koşullarına vb. da bağlıdır.'* Örneğin çocuk ölümü oranları her toplumda değişik toplumsal kümeler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. 1966 yılında İzmirde % 0.84 olan bebek ölümü oranı, İçanadolu köylerinde % 0.204 idi(*). Çocuk sayısı ve doğum denitimi uygulamaları, biyolojik etkenlerin ötesinde, toplumsal-ekonomik düzeye, dine, mezhebe, çağa bağlı olarak da de-

(*) F. C. Shorter, «Türkiye'de Doğurganlık, Ölüm Seviyeleri ve Nüfus Artışı», *Türkiye Demografyası*, (derl. B. Güvenç ve F. C. Shorter). Hac. Ü. Yay.,1971, s. 27.

gışmektedir. Görüldüğü gibi nüfusbilim, sayılama yol ve araçları yanında, gittikçe artan bir ölçüde toplumbilimsel çözümlene yollarını kullanmak zorundadır ve kullanmaktadır.

Nüfusbilimin çağımızdaki gelişimi: Nüfusbilimin toplumbilimler arasındaki önemi gittikçe artmıştır. Nüfusbilim çalışmaları çok artmış, bu dal üniversitelerde düzenli dersler olarak okutulmaya başlamıştır. Bu önemin artışı başlıca iki nedenle olmuştur.

aa) İnsanın nüfus üzerinde bilinçli olarak etkide bulunma araçlarının artması;

bb) Nüfus olaylarının özellikle çağımızda toplum yaşamında büyük bir önem kazanması.

aa) Doğumlar, ölümler, göçler üzerinde insanın etkisi çok artmıştır. Gerçek bir doğum denetimi ve plânlı aile yaşamını olanaklı kılan yol ve araçlar gelişmiş bulunuyor. (Döllenmeyi önleyici araçlar, haplar, kısırlaştırma yolu...) Gerçi kimi toplumsal yasaklar bu araçların etkili olma alanını sınırlayabilmektedir. (Bu konuda katoliklik ve müslümanlığın doğum denetimini engellediği söylenmekte ise de, sorun 'doğum denetimi ve plânlaması konusunda insan tutumlarını belirleyici önemdeki baş etken dinsel değerler midir, yoksa içinde yaşanan maddi nesnel yaşam koşulları mıdır?' biçiminde konulursa, asıl etkinin ikincisi olduğu görülür. Nitekim örneğin ABD'de yapılan bir araştırmada, benzer toplumsal-ekonomik koşullarda bulunan katoliklerle protestanlar arasındaki doğum denetimi uygulaması ayrılıklarının, değişik toplumsal-ekonomik koşullarda bulunan iki katolik küme arasındaki doğum denetimi uygulaması ayrılıklarından daha küçük olduğu görülmüştür. (Bk.: D. H. Wrong, Population, Random House, 1956, s. 69-70).

Sağlık koşullarındaki düzelme ve hastalıklarla savaştaki ilerlemeler de ölümler üzerinde büyük etki yapma olanağı vermiştir. Gelişmiş toplumlarda ortalama insan ömrü 30'dan 80 yıla çıkmış, ortalama biyolojik yaşama süresi sayılan 77 yıl ortalamasını geçmiştir.

Ulusal ve uluslararası örgütler, iç ve dış göçleri artan ölçüde yönetmektedirler.

bb) Nüfus olaylarının çağdaş toplumların yaşamı üzerinde artan önemi, nüfusbilimin yakın yıllarda gösterdiği gelişmenin ikinci bir etkeni olmuştur; doğum ve ölüm oranlarındaki düşmenin aynı

ölçüde olmayıp, doğumlardaki yüksek oranın süregitmesi sonunda nüfus çok büyük bir hızla artmaya başlamıştır. Daha 1788'de Malthus'u kaygılandıran olağan nüfus artışı, şimdi insan karışmasına da olanak veren nesnel koşullar sonucu olarak görülmedik bir ölçüye ulaşmıştır. Gelişmiş ülkelerin o zamanki tarihinde Malthus yasası gerçekleşmedi ama günümüzde birçok azgelişmiş toplumlar açlık tehlikesiyle karşı-karşıya gelebiliyorlar. Ayrıca bu toplumlar çocuk ve genç yaştaki bireylerin büyük çoğunlukta oldukları toplumlar. Çocuk ölümleri de çok yüksek orandadır, gelişmiş ülkelere göre. Bu sonunculara ise orta yaşlı ve yaşlı nüfus asıl büyük kesimi oluşturuyor. Çocuk ölümleri çok düşük, dolayısıyla geri ülkelerdeki çok verimsiz bir doğurganlık yapısı oralarda yok. İç ve dış göçlerle 'beyin göçü' diye adlandırılan nüfus hareketlerinin geri bırakılan ülkelerde toplum yaşamı üzerindeki etkileri büyük boyutlara ulaşmış bulunuyor.

Görüldüğü gibi nüfus olayları günümüz toplumlarını önemli bir ölçüde etkisi altında tutuyor.

Ancak yine hatırlatmak gerekir ki, nüfus toplumsal yaşamı belirleyen, biçimlendiren baş öge değildir. Bir toplumda neden dinsel hukuk, öbüründe layik hukuk var? Bir toplumda neden geniş aile, öbüründe dar aile var? Bunları nüfusun sayısı, yaş bileşimi, artış hızı... gibi konulardaki özellikleriyle açıklayamayız. Nüfus, toplumun içinde bulunduğu uygulayimbilimsel (teknolojik) ve maddi koşullar içinde bir yere oturtulmalı, öylece değerlendirilmelidir. Bu da, yine genel bir toplum kuramı çerçevesine olan gereksinimi bir kez daha karşımıza çıkarmaktadır()*.

1.2. EKONOMİ:

Toplumbilimlerin en eskilerinden biri ekonomidir. 1370 yılında Nicole Oresme, para üzerine bir inceleme kitabı yayınlamıştı. 1615'te de Antoine de Monchrestien bu bilime Ekonomi Politik adını vermiştir. Hem somut uygulamalarının taşıdığı önem, hem de bu alanda çalışan bilim adamlarının büyük bir sayıya ulaşması dolay-

(*) Daha ayrıntılı bilgi ile Türkiye nüfusunun özellikleri konusunda Nüfus bölümüne bakınız.

sıyla ekonomi bilimi, toplumbilimlerin başta gelenlerinden biri olmuştur. Ancak ekonomi bilimine önem kazandıran neden ekonomik olaylarla öbür toplumsal olaylar arasındaki ilişkilerin öneminin hem uygulamada, hem de kuramsal olarak anlaşılmasında. Örneğin çağdaş toplumda devletin görevleri konusu, eğemen ölçüde ekonomi demokrasi ilişkileri çerçevesinde düşünülmektedir.

Günümüzde bir bölüm iktisatçılar bu bilimi artık yalnızca ekonomi diye adlandırıyorlar. Bu bilim toplumda mal ve hizmetlerin üretimi, dağılımı, değişimi, bölüşümü ve tüketimini yapısı ve işleyişi açısından inceler. Bugün artık bu bilimin oluşmaya başladığı dönemdeki biçimiyle mikroekonominin (= üretim birikimlerinin işleyişi ve bireylerin ekonomik güdülerinin incelenmesi) yerini makroekonomi, başka deyişle toplumları, kümeleri bütün olarak alıp, mal ve hizmetlerin bu bütünler içinde üretim, dağılım, tüketimini... inceleyen ekonomi almış bulunuyor. Bundan, bir yandan özgür yarışma üzerine kurulu pazar ekonomisinin tek ve kesin bir ekonomik biçimlenme olmadığı, bunun yerini bazı toplumlarda plânlı ekonomi uygulamalarının, karma ekonominin ve türlü derecelerde devletçi ekonominin alması üzerine anlaşılmasının etkisi olmuştur; bir yandan da ulusal gelir, ulusal üretim ve gelir dağılımı, yoksulluk, ekonomik gelişme, enflasyon, işsizlik, ekonomik bunalımlar... sorunlarıyla ilgilenme gereğinin ortaya çıkması, az gelişmiş ülkelerin durumu, makro çözümlenmeleri gerekli kılmıştır.

Bir de, yine bu makro-ekonomik çözümlenmelerin gelişmesini koylaştırdığı Toplumsal Ekonomi (öbür adıyla Toplumsal Siyaset) dalı var. Bu dal da ekonomik olaylardan doğan insanlararası ilişkileri inceler. Özellikle işyerindeki çalışma koşulları ve insan ilişkileri, işçi birikleşmesi (= sendikacılık), toplumsal güvenlik, toplu sözleşme... vb. gibi konularla ilgilenir. Bu çalışmalar bir yandan Sanayi Toplumbilimi, bir yandan da Çalışma Toplumbilimi denilen iki ayrı ve özerk toplumbilim dalının oluşmasına yol açmış bulunuyor.

Bu dal, çalışma yaşamını toplumu açıklayabilecek baş öge saydığı için bir genel toplumbilime dönüşme eğilimi gösteriyor. Başka birçok toplumbilim dalında da görülebilir bu eğilimler. Çünkü bu türlü toplumbilim dalları arasındaki sınırlar ve bölünme yapay bir bölünmedir; bu sınırlar herhangi bir bağımsız gerçekliğe sahip değildirler.

Toplumbilim açısından ekonomik konuların incelenmesi, toplumbilimin ekonomiye önemli katkı ve eleştiriler yapmasına yol açmıştır:

- Ekonomi biliminin üzerine dayalı olduğu temel öncüllerin doğru olup olmadığı sorulmalıdır. Toplumbilimin bir katkısı bu yönde olmuştur. Çünkü bu sorunun karşılığı ancak toplumbilimsel araştırmaya dayanılarak verilebilir. Örneğin artık ekonomi biliminin her zaman ussal (rasyonel) davranan, her zaman en az emekle en çok verim alınacak biçimde beğeniler yapıp kararlar veren soyut ussal insan (homo economicus) örnekletmesinin gerçek yaşama uymadığı görülmüştür; yalnızca bireysel çıkarları koğuşturmak yoluyla genel yararın da kendiliğinden gerçekleşemediği anlaşılmıştır. «Özgür pazar»ın büyük çaplı işletmeler olgusu karşısında yürüyemediği görülmüştür(*).
- Doğrudan doğruya ekonomik sorunları inceleyen pek çok toplumbilimsel çalışmalar yapılmıştır. Ücretler, işletmelerin kuruluş ve işleyişi, ekonomik davranışların türlü etkenleri ve sonuçları, ekonomik örgütlenişin türlü yanları, mülkiyet, işbölümü, meslekler, sanayi örgütlenişi gibi.

Denilebilir ki toplumbilimle ve genel olarak öbür toplum bilimleri ile ekonomi birbirlerine yaklaşma yolunda. Toplumsal gerçeğin ekonomik yanının o gerçeğin bütünü içinde ve değişmeleriyle birlikte ele alınması gerekliliği gün geçtikçe daha açık bir biçimde ortaya çıkmakta. Toplumsal bütünden soyutlanmış, durağan bir ekonomi yaklaşımının eksikleri durmadan daha açıkça kavranmakta.

(*) Bu konuda en son durumu izlemek üzere John Kenneth Galbraith, **Ekonomik Yaşamın Güncel Sorunları** (çeviren: Ö. Ozankaya), Cem Yayınları, 1990'a bakınız.

1.3. SİYASET BİLİMİ:

19. yüzyılın 2. yarısında kullanılmaya başlayan bir ad olmakla birlikte, siyasal olayların incelenişinin tarihi çok eskilere gider. Aristoteles, İbni Haldun, Jean Bodin, Alexis de Tocqueville, Karl Marx'ın yapıtları bu dalın konusuyla doğrudan doğruya ilgilidir.

Siyaset bilimi, tarihinde başlıca iki açıdan tanımlanmıştır. Bir tanıma göre siyaset bilimi devleti, onun kuruluş ve işleyişini inceler. Bu geleneksel anlayıştır. Tüzel (= hukukî) çözümlemelere ve biçimlere geniş yer veren yaklaşımdır. Bir de daha yeni bir anlayışa göre siyaset bilimi erk (iktidar) olaylarını (başka deyişle her insan toplumunda bulunduğunu gördüğümüz yönetme ve yönetilme olayını, bunun yapısallaşma ya da kurumlaşma sürecini) inceler. İkinci tanımın birinciden başlıca ayrılığı, yalnız devletteki erk olayını değil, devlet dışında kalan insan toplumlarındaki (örgütler, dernekler, kurumlar, kümeler, iş yeri...) erk olayını da siyasal bilimin konusu içinde görmesidir. Bu ikinci yaklaşım, siyasal bilimin toplumbilimsel bakış açısından ve toplumbilimin verilerinden etkilenerek, artık yalnız devletin tüzel ve örgütsel yanlarını incelemekle yetinmemesinin ve siyasal kurumlara, insanların siyasal davranışlarına etkide bulunan tüm toplumsal etkenleri de incelemeye başlamasının bir sonucu olmuştur. Böylece siyaset bilimi biçimsel sorunlardan uzaklaşıp, siyasal partiler, baskı kümeleri, seçimler, yönetim davranışları, siyasal düşünyapılar (ideolojiler) gibi konuları, toplumbilimsel açıdan ve özellikle karşılaştırmalı olarak incelemeye başladı. Siyasal davranışların ve siyasal kurumların öbür toplumsal etken, davranış ve kurumlarla nasıl bir etkileşme içinde olduğu konusuyla ilgilenmesi de, günümüzdeki siyaset biliminin toplumbilimsel niteliğini gösterir. Nitekim bugün «siyaset bilimi» terimi yanında, belki ondan daha da çok bir ölçüde «siyaset toplumbilimi» terimi kullanılmaktadır, bu bilimi adlandırmada.

Ancak burada da yine görülüyor ki, günümüz siyaset toplumbiliminin küçük ve toplumsal bütünden soyutlanmış sorunlara yönelen bir küçük-küme toplumbilimi (mikrososyoloji) biçimini alması, bu çok yararlı olabilecek toplumbilim yaklaşımının oldukça önemsiz sonuçlar vermesine yol açmış ve açmakta. Siyaset toplumbilimi siyasal

erk olayını toplumsal-ekonomik yapıyla ilişkisi içinde ve tarihsel boyutta ele alan bir yaklaşımı henüz gereken ölçüde benimsemiş durumda değildir.

1.4. TÜZE TOPLUMBİLİMİ:

Tüze (= hukuk) ile tüze toplumbilimi aynı şeyi incelerler: Anayasalar, yasalar, yönetmelikler, genel olarak tüze metinleri ve kurumları. Tüzemen (= hukukçu) için bunlar, anlamını ve kapsamını belirlemek gereken pozitif tüze kurallarıdır: Toplumun her üyesinin haklarını ve yükümlülüklerini belirleyen kurallar. Toplumbilimci ise tüze kurallarını belli bir toplumsal durumun anlatımı olarak alıp inceler: Çünkü her toplum – hele çağdaş toplumlar–, yaşamının tüm yönlerini tüzel düzeninde yansıtır. Toplumbilim aynı zamanda bu kuralların ne ölçüde uygulandığını, ne ölçüde gerçeğin ülküsel bir anlatımı olduğunu da araştırır. Tüzemen tüzeyi uyulması gerekli kurallar olarak inceler; toplumbilim için tüze kuralları nesnel toplumsal olgulardır. Başka deyişle tüze bir kuralsal bilimdir. Tüze toplumbilimi ise olgusal bir bilimdir: Kuralların nedenlerini ve sonuçlarını açıklamak ister.

Uygulamada bu iki yaklaşım birbirine çok karışmış durumdadır: Tüzemen tüze metinlerini toplumsal çerçevesi içinde anlamlandırıp uygulamak, başka deyişle toplumbilimsel bir yaklaşım benimsemek eğilimindedir artık. Toplumbilimci de incelediği metnin anlamını bilmek için tüze çözümlemesi yapmadan edemez. Özellikle anayasa alanında bu çok belirgindir. Anayasa tüzesini siyasal bilimden ayrı tutma olanağı yoktur. Ceza tüzesi ile suç toplumbilimi (= kriminoloji) arasındaki işbirliği de böyledir.

Tüze toplumbilimi, özellikle tüze, aktöre ve yalın görenek kurallarını birbirinden ayırdetmede, tüzenin artan ölçüde laikleşmesinde, yükümlülük düşüncesinin gelişiminde, suçluluk, ailenin evrimi ve boşanma, yerinden yönetim türleri ve yetki devri alanlarında önemli sonuçlar almış bulunuyor. Yine de bu dal tüzeyi toplum bütünlüğü içindeki yerine koymuş, oluşum, işleyiş ve değişimindeki düzenlilikleri yeterince incelemiş sayılmaz.

1.5. DİN TOPLUMBİLİMİ:

Din temel bir toplumsal olay. Türlü toplumbilimciler ve özellikle Durkheim okulu, ilkel toplulukların bütün yaşamının din ve büyü altında bulunduğunu, laikliğin geç bir gelişme aşaması olduğunu gözlemlemişlerdir: Siyasal yaşam, tüze, aktöre, vb., ancak yavaş yavaş dinin etkisinden çıkmaktadır. Bu yüzden ilk din toplumbilimi çalışmaları günümüz az gelişmiş toplumlarındaki dinlerin, ya da geçmişteki toplumların dinlerinin incelenmesine yönelik olmuştur. Ancak betimleyici olan bu incelemeler dinin köken ve nedenlerini, toplumsal düzen içindeki yerini ve işlevini, değişimini ve evrimini açıklamaya yönelik değildirler. Din toplumbilimi çalışmaları uzun süre din adamlarının ve inananların türlü karşı koymaları nedeniyle güçleştirilmiş, ya da dinin karşısında olanlarca nesnel bir biçimde incelenemediği olmuştur. Gerçi bir ölçüde bütün toplum bilimlerinde bu güçlük olmuştur. Siyasette, aktörede, aile yaşamında, cinsel ilişkilerde, vb. de «kutsal» ya da dokunulmaz sayılan şeyler çok. Bunların nesnelere gibi incelenebileceği düşüncesi çoklarına günah, ya da utanç-verici geliyor. Ama din, tümünden kutsallık alanına giriyor. Bu nedenle din toplumbilimi çalışmaları her zaman ve bugün de birçok direnme ve karşı koymalarla karşılaşılıyor. Ama bu direnişler ve karşı koyuşlar gittikçe azalıyor. Dinsel inanç ve uygulamalar gibi, dine ilişkin türlü değerlendirmeleri de gözleme, betimleme, yorumlama çalışmaları yok değil.

Günümüzde din toplumbiliminin de artık yalnız betimleyici olmakla kalmaması gerektiği belirtiliyor. Toplumlarda toplumsal kümelerde dinsel inanç, kural ve kurumların özellikleri toplum bütünü içindeki yeri ile ve oluşum, işleyiş ve değişimindeki düzenlilikleri de gösterecek biçimde incelenmelidir görüşü yaygınlaşıyor(*).

(*) Bu yolda sınırlı bir deneme olmak üzere bkz.: Özer Ozankaya, *Türkiye'de Laiklik*, 4. basım, Cem Yayınları, 1990.

1.6. AKTÖRE TOPLUMBİLİMİ:

Din ve tüze toplumbilimine yakından bağlı bir dal olarak beliyor. Çünkü aktöre anlayışları çok kez dine bağlı olmuştur. Tüze de çok kez aktöresel anlayışlara dayalıdır. Aktöre, biriye ya da toplumsal kümelerin iyiyi ve kötüyü, haklıyı ve haksızı, ödev, onur ve benzeri olguları değerlendirmede baş vurdukları, toplumun nesnel koşulları içinde biçimlenen tarihsel nitelikli ölçüler dizgesi (= sistemi) dir.

Aktöre toplumbilimi Durkheim'in etkisi ile 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, laik bir aktöreye dayanak olmak isteği ile oluşmaya başladı. Gelenekler bilimi üzerine dayalı bir laik aktöre oluşturulmak isteniyordu. Daha sonra bu tutum, «olması gereken»i toplumbilimin pozitif bilim olarak gösteremeyeceği söylenerek bırakılmıştır. Gerçi bu tartışmalı bir konudur. Toplumbilimci bilim adamı niteliği ile topluma hedef gösteremez mi? Politika öneremez mi? Soruları felsefeyle toplumbilim ilişkisi sorununa dayanmaktadır. Aktöre toplumbilimi günümüzde, olgular alanında kalmak üzere, aktöre kurallarının nesnel gözlemine yönelmiş bulunuyor. Ancak felsefeyle ve değer yargılarıyla ilişkisi, çözümü güç bir sorun olmakta süregidiyor. *Günümüzdeki durumuyla aktöre toplumbiliminin şöyle bir çalışma alanı var: Aktöre kurallarının neler olduğunu, değişmelerini, gerçek davranışlarla aktöre kuralları arasındaki uygunluk ölçüsünü araştırmak.* Örneğin Dr. Kinsey'in Amerikalı kadın ve erkeklerin cinsel davranışları üzerine yaptığı inceleme, bireylerin cinsel konularda benimsedikleri aktöre kuralları ile gerçek yaşamdaki cinsel davranışları arasında büyük ayrılıklar bulunduğunu göstermiş bulunmaktadır.

Aktöre toplumbilimini de ayrı ve özerk bir dal biçiminde alıp işleyenler, aktöreği yine zaman boyutu içinde ele almıyorlar; aktöre kurallarını ortaya çıkaran, değişmelerine etken olan toplumsal-ekonomik nesnel çevre koşullarını çözümlmelerine katmıyorlar. Böylece de toplumların gelenek, görenek ve törelerinin zaman içinde köklü değişmelerden geçmekte olduğunu ve bu değişimdeki doğrultuyu, düzenliliği ortaya koyamıyorlar. Buna karşılık aktöre konusunu toplum modelleri bütünlüğü düzeyinde alanlar da, aktöresel

tutum ve davranışları zaman ve yerden ileri gelen özellik ve özgüllükleriyle, başka deyişle gerçeklikte (realitede) yaşadıkları biçimiyle gözlemlemeyi savsaklamakta, bu yüzden şematik kalmaktadırlar.

1.7. SANAT TOPLUMBİLİMİ:

Sanat, insanlığın çok eski ve temel bir eylem alanıdır. Yaşanmış ve yaşanan gerçekliği güzel, okuyanı ya da bakanı yakından ilgilendirecek, derinden etkileyecek niteliklerdeki tasarımlarla yansıtılan özel bir bilinç ve etkinlik biçimidir. Bu bakımdan toplumbilimin önemle ilgilenmesi gereken bir konudur: İnsanbilimin çok önemli bir bölümü ilkel denilen toplulukların sanat ürünleriyle ilgilidir. Halk sanatlarının incelenmesi, halkbilimi oluşturmuştur. Tarihçiler sanat tarihine çok geniş yer vermekteler.

Sanat ile toplumsal-ekonomik ortam arasındaki ilişkiler birçok toplumbilimci tarafından çözümlenmeğe çalışılmıştır. Görüldüğü gibi sanat konusu, toplumbilimde pek savsaklanmış sayılmaz. Sanat felsefesinden de ayrılmış değildir. Onunla birlikte yürütülen bir çalışmadır, geniş ölçüde. Ancak öteki toplumbilim dallarında olduğu gibi sanat olgularını da yalnız birimler ya da yalnız bütünlükler düzleminde ele almaktan ileri gelen kısırlıklar burada da verimli çalışmaları sınırlı kılmaktadır. Her iki düzeydeki çözümlerinin bağdaştırılması ile bu sınırlar aşılabilecektir.

2. YATAY BÖLÜNME

2.1. YALIN VE ARA-BÜYÜKLÜKTEKİ KÜMELER TOPLUMBİLİMİ:

Küme kavramına biraz ilerde yer vereceğiz. Burada şu kadarını belirtelim ki, insanlar toplum yaşamlarını, türleri ve özellikleri zamana, yere göre değişen birçok kümeler içinde sürdürürler: Örneğin günümüzde aile kümesinde, arkadaş kümelerinde, meslek ve çıkar kümelerinde, boş zaman geçirme kümelerinde vb. Bu neden-

le bu küçük kümeler toplumbilimcilerin üzerinde önemle durdukları bir takım konuları oluşturmuştur.

2.1.1. Aile Toplumbilimi:

Bu kümeler içinde, evlilik ve kan bağına dayalı olan ve insanların yüzüze ve sıcak ilişkilerini sürdürüp, ilk etkili toplumsallaşma sürecinden geçtikleri bir küme olan aile üzerinde çok durulmuş ve bir aile toplumbilimi oluşmuştur.

Aile, toplumların tarihinin çok büyük bir bölümü boyunca temel önemde birçok köklü nitelik değişikliklerinden de geçmiştir. Aile konusunda en çok insanbilimciler (= antropologlar) bilgi biriktirmişlerdir. Çünkü onların özellikle ilgilendikleri küçük ve ilkel denilen topluluklarda aile çok büyük bir önem taşır. Böylece aile kümesini incelemeleri zorunlu olmuştur. Ancak yine bu insanbilim araştırmaları, günümüzdeki (özellikle sanayi toplumlarındaki) aile yaşamı verilerine dayanılarak aile konusunda yapılan genellemelerin geçersiz olduğunu göstermiş bulunuyor. Çünkü o topluluklardaki aile olgusunun bugünkülerden ayrı niteliklerde olduğunu göstermiştir. Örneğin: Bazı ilkel toplumlarda kan bağı ve kan yakınlığının (akrabalığının) bilinmediği görülmüştür. Trobriand adalarındaki Melanezyalılar, babayı bir insanın fizyolojik, kan bağıyla bağlı yakını saymıyorlar. Bu açıdan görmüyorlar. Bunun yerine bireyler arasındaki toplumsal, ekonomik bağlar önemli. Bunlarda asıl aile ve yakınlık bağları, ortak tekinsize (tabuya), ortak onguna (toteme) inanmak, bir oymağın üyesi olmaktır. [Fustel de Coulanges'e göre bu özellik Eski Yunan ve Roma'da da vardı. (La Cité Antique).] Ailenin toplumsal-ekonomik yapıdaki gelişmelerle birlikte değişen tarihsel bir olay olduğunu ilk olarak ortaya koyanlardan biri, başka birçok insanbilimci ve toplumbilimciyi etkilemiş olan Amerika'lı budunbilimci Lewis Henry Morgan (1818-1881) olmuştur. Ancient Society (= Eski Toplum) adlı ünlü yapıtı ile bilinir.

Sanayi toplumlarındaki aile üzerine toplumbilim incelemelerini başlatan 19. yüzyıl ortasında Le Play ve okulu oldu. Avrupa ülkelerindeki işçi ailelerinin bütçeleri üzerine dayalı çok sayıda aile anketleri yaparak bu ailelerin incelenmesine katkıda bulunmuşlardır. Ancak aile toplumbiliminin çağdaş toplumlardaki aile yaşamı üzerine yaptığı görgül (ampirik) araştırmaları, aktöre kaygıları, de-

ğer yargıları güçleştirmiştir. Birçok insan için aile, kutsal ve dokunulmaz sayılan bir alandır; nesnelere incelenişi gibi bir incelemeye açık olmamalıdır. Ama öte yandan başka türlü aktöresel kaygılar, değer yargıları da aile araştırmalarının yapılmasını özendirmiştir. Sanayileşmeyle ve kentleşmeyle birlikte artan boşanmalar, doğum denetimi uygulamaları, kadınların 'kurtuluşu', küçük aileye geçiş, yakınlık bağlarının zayıflaması... duruma göre istenen ya da istenmeyen şeyler (= aktöresel tutum) olarak görülmüş ve nedenleri açıklanmak, umarları bulunmak istenmiştir. Bu konuda da birimler ve modeller düzeylerindeki incelemelerin bütünleştirilmesine gereklilik vardır.

2.1.2. Öbür Küçük-Kümeler Toplumbilimi:

Bu dal son yıllarda ve özellikle A.B.D.'de gelişmiş bulunuyor. Önce aile ve aile örnekleri üzerine yapılan toplumbilim çalışmalarıyla başlamış, ama sonra daha birçok kümeler incelenmiştir: Arkadaş kümeleri, okul sınıfları, öğrenci seminer kümeleri, havacıların uçuş takımları, çeteler, yönetim ya da yürütme kurulları, savaş tutsakları, vb.

Bu küçük-küme çalışmaları hem küme içindeki bireylerarası ilişkileri belirlemek, hem de başkan ya da önder durumunda olanların yetkelerinin (otoritelerinin) koşullarını ve biçimlerini aydınlatmak istemişlerdir. Bu çalışmalar sonunda bir «önderlik kuramı» oluşturulmak istenmektedir. Ancak bu çalışmaların da özellikle A.B.D. gibi belli sanayileşmiş toplumlarla ilgili, başka deyişle zaman ve yer ile sınırlı, çoğunlukla da betimleyici nitelikte çalışmalar olduğunu belirtmek gerekir.

Küçük kümeler toplumbiliminin gelişiminin başlıca iki etkeni var: a) Özellikle A.B.D.'de toplumbilim, davranışçı bir eğilim göstererek toplumsal yaşamı bir toplum-ruhbilimi (= sosyal psikoloji) olayı gibi açıklamaya çalışıyor. Küçük kümeler üzerinde çalışmak, böyle bir toplumbilim anlayışına uygun düşüyor. Demek ki bu yaklaşım, toplumsal yaşamı bireyler arasındaki ilişkilerden kurulu sayıyor ve bunlar yoluyla anlaşılabilirliğini savunuyor. b) İkinci etken, toplum yaşamını deneyodası incelemelerine benzer biçimde inceleme isteğidir; bazı araştırmacılar büyük kümelerin gerçek top-

lumbilimsel deneylere elverişli olduğunu, böylece toplumbilimlere doğal bilimlerdeki deney yöntemini uygulamak olanağının doğduğunu savunmuşlardır.

Ancak kimi toplumbilimciler (özellikle A.B.D.'de) küçük kümeler üzerinde yapılan araştırmalar sonuçlarını toplum bütününe genellemek eğilimini göstermektedirler. Özellikle çok kez en çok 8-10 kişiden kurulu olan ve yapay olarak oluşturulan küçük kümeler üzerindeki araştırmalar sonunda geliştirilen «önderlik kuramı»nın küçük, büyük bütün toplumsal kümeler için geçerli bir genel erk kuramı olduğunu düşünmek eğilimindedirler. Bu eğilim, biril-genil (mikro-makro) ayırımına ters düşüyor. Küçük kümeler üzerinde yapılan gözlemlerin, ancak bu düzey için ve hem yersel, hem tarihsel boyutla sınırlı olmak üzere geçerli olabileceği unutulmamalıdır. Örneğin küçük bir küme içindeki önderlik ile, ulusal düzeydeki önderlik olayı aynı öğeler ve etkenlerle açıklanamaz. En azından birinde yüzyüze, yakın ve yoğun, çok değişik ilişkilerin, öbüründe ise uzak, yüzeysel ve dar-kapsamlı, geçici ilişkilerin egemen olduğu söylenebilir. Bir arkadaşlık kümesinin toplum içindeki yeri ve işleyişi ile bir toplumsal sınıfkiler ne benzer nitelikte, ne de eşit önemdedir. Ayrıca her tarihsel dönem için aynı nitelikleri olan küçük kümeler bulunduğu hiç söylenemez. Değişik toplumsal-ekonomik gelişme aşamalarındaki toplumların küçük küme yapıları ve işleyişi de ayrılıklar gösterir.

2.1.3. Ara-Büyüklikteki Kümeler Toplumbilimi:

Böyle aile, arkadaşlık kümeleri, seminer kümeleri,... gibi küçük kümeleri inceleyen toplumbilim yanında, bunların dışında kalan kümeleri inceleyen bir toplumbilim dalı da vardır: Örneğin bas-kı kümeleri, siyasal partiler, uğraş (= meslek) örgütleri, kentsel ve kırsal yerleşme yerleri gibi kümeleri inceleyen bu toplumbilim dallarına genel bir deyimle ara-kümeler toplumbilimi deniliyor. (Yukarda belirtilen küçük kümelerden daha geniş, toplum bütünlüğünden daha dar kümeler olduklarını anlatmak üzere ara-küme terimi kullanılıyor).

Ara-büyüklikteki kümeler toplumbilimi bir yandan «Dernekler Toplumbilimi», bir yandan «Kent ve Kır Toplumbilimleri» ola-

rak gelişme göstermiştir. Görüldüğü gibi bu toplumbilim dalları da, daha çok toplumsal-ekonomik gelişmenin belli bir tarihsel döneminde bulunan toplumlardaki (başka deyişle özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki sanayi toplumlarında görülen) toplumsal küme biçimlerini konu alıyorlar.

2.1.4. Dernekler Toplumbilimi:

Günümüzde hemen her sanayi toplumunda çok değişik dernekler var: Sanayi ve ticaret ortaklıklarından tutun, işçi ve işveren birlikleri, uğraş dernekleri, siyasal partiler, elbirlikleri (= kooperatifler), gençlik kuruluşları, eski-savaşçılar dernekleri, spor ve eğlence dernekleri, düşünce dernekleri, güzel-sanat dernekleri, gizli dernekler, vb.

Bununla birlikte dernekler toplumbilimi yalnız kuramsal bir çalışma alanı olarak oluşmuştur. Somut dernekleşme olgularıyla kuramsal yaklaşımları bütünleştirememiştir. Böylece tam bir toplumbilim dalı oluşturmakta değil. Çünkü somut araştırmalar düzeyinde, her bir dernek türlü özel toplumbilim dallarında incelenmektedir. Örneğin sanayi ve ticaret ortaklıklarını iktisatçılar; dinsel dernekleri din toplumbilimi uzmanları, siyasal partiler ve baskı kümelerini, çıkar kümelerini, yönetim kuruluşlarını (= bakanlık vb.) siyaset toplumbilimi uzmanları, vb. incelemektedirler.

Oysa Prof. M. Duverger'nin belirttiği gibi, bütün dernek incelemelerinde derneğin toplum bütünü içindeki yerini, yapısal sorunlarını, yöneticilerin seçilmesi ve yetkelerini kullanım biçimlerini, her derneğin üyeleri arasındaki ilişkileri, bağılıklarının niteliğini ve yoğunluğunu, derneğe katılmanın güdülerini ve anlamını karşılaştırmalı olarak incelemek ilginç olurdu. Siyasal toplumbilim bunu yetke sorunları açısından yapmakta; ayrıca hükümeti etkiler görünen bütün dernekler bakımından da bu işi daha genel düzeyde yapmaya çalışmaktadır. Böylece özellikle siyasal partiler ve baskı kümeleri toplumbilimi, genel olarak dernekler toplumbiliminin ana kesimini oluşturabilecek durumda sayılmaktadır(*).

(* M. Duverger *Méthodes des Sciences Sociales*, P.U.F., 1961, s. 70.

2.2. BÜTÜNLER TOPLUMBİLİMİ:

Küçük kümeler – ara kümeler – bütünler ayrımı doyurucu ve kesin olmamakla birlikte, yine de bir gerçeği yansıtıyor. Tarihte kent devletler, imparatorluklar vardı. Bugün yeryüzünde kendi başına bir bütün oluşturan uluslar, bir yandan da henüz yeni oluşan uluslarüstü kuruluşlar var. Bunlardan günümüzde özellikle türlü ulusal toplumlar arasındaki ayrım ve gelişmiş – azgelişmiş toplumlar ayrımı oldukça belirgin.

İnsanbilim böyle kendi başlarına birer bütün olan ilkel toplumları incelemeğe yönelik bulunuyordu.

Günümüzün karmaşık toplumsal bütünleri olan ulusal toplumlar ve uluslararası bütünler ise, örneğin ilkel ya da azgelişmiş denilen toplumlar ölçüsünde, yapıları ve işleyişleri bakımından iyice incelenmiş değil.

Ulus çerçevesi içinde yapılan toplumbilimsel çözümlerden biri de tarih dalının yaptığı çözümlerdir. Bu nedenle bütünler toplumbilimi içinde insanbiliminden sonra, bir de tarihten kısaca söz edeceğiz.

2.2.1. İnsanbilim:

İnsanbilim insanın kökenini, evrimini, dirimbilimsel (biyolojik) özelliklerini, toplumsal ve ekin sel yönlerini inceler.

İnsanbilim, biri fiziksel, öbürü toplumsal (ya da ekin sel) insanbilim olmak üzere iki dala ayrılmış durumdadır.

i) Fiziksel insanbilim: İnsan organlığının oluşum ve evrimini, kuşaklar boyunca insan vücudunda ortaya çıkan değişimleri, organlık ile doğal ve toplumsal çevre arasındaki ilişkileri ve ırklar arasındaki ayrılıkları inceler. Darwin, Huxley, Haeckel insanın maymun ile ortaklaşa bir kökten türediğini ve uzun bir evrimin ürünü olduğunu belirtirler(*). Bu evrimde itici gücün insanın toplumsal

(*) Türkiye'de Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi, Darwin'in doğumundan bile 46 yıl önce (1757'de) yazmayı bitirdiği *Mârifemâme* adlı yapıtında aynı olguyu gözlemlemiştir. Bu yapıt bütünü ile Türk bilim ve düşünce tarihini tanımak bakımından da son derece önemli bir kaynaktır. İbrahim Hakkı Efendi 'insanın evrimi' konu-

emeği olduğunu belirten bu çalışmalar, insanın ortaya çıkışının ve evriminin şu  aşamayı izlediğini, kazıbilimin (arkeoloji) gittikçe çoğalan bulgularına dayanarak ortaya koymaktadırlar:

sunda şunları yazıyor. «İmtizac-ı anasırdan iptida madeniyat hasil olup, ondan nebatat peyda olup, ondan hayvanat vucuda gelmiştir ve hayvan kemalini buldukta insan zahir olmuştur...» «... Ve amma hayvanat ile insan arasında mutavassıtların azharı maymundur; zira ki, şearu zenebden maada birun-u derunu insana muşabihdir». Evrimi aıkladırken de şoyle yazar: «... mertebe-i hurmadan meratib-i hayvanata uru edip nice sinin ol meratipte muammer olmuştur. Tâ fiil ve surette insana muşabih olan nesnas ve maymun mertebesin bulmuştur. Ve ol mertebeden dahi uru edip suret-i insana gelmiştir.» (Bugünkü türkçe ile: «gelerin uyuşup birleşmesinden ilkin madenler oluşup, ondan bitkiler ortaya çıkıp, ondan hayvanlar ortaya ıkmiştır ve hayvan olgunlaştığında insan ortaya çıkmiştir...» «ve ama hayvanlar ile insanlar arasındaki aracılarnın en belirginini maymundur; çünkü kılı ve kuyruğundan başka dışı ve içi insana benzer...») Evrimi betimleyici sözleri: «Hurma basamağından türlü hayvanlar basamaklarına yükselip nice yıllar o basamaklarda yaşam sürmüştür. Tâ, davranım ve biçim olarak insana benzleyen nesnas ve maymun basamağını bulmuştur. Ve o basamakdan da yükselerek insan biçimine gelmiştir.» *Mârifetnâme*, Mısır, Bulak Basımevi, 1835, s. 28, 29. Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi ve *Mârifetnâme* üzerine bir inceleme için bkz.: M. Rauf İnan, «Eğitim ve Kültür Tarihimizden  Anıt,» VII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1970, s. 968-989.

Mârifetnâme, 1970'lerde bugünkü abecemizle ve günümüz Türkçesine yaklaştırılarak basıldı. Ama yukardaki bölümleri ve başka kimi bölümleri çıkarılarak basıldı! Yani kitap değiştirilip basılarak yayınlandı! Konu için bkz. Prof. Dr. N. Bilge, «Darwin'i Reddedenler ve İslâm Bilginleri», *Milliyet*, 16 Kasım 1976, s. 2. Oysa İbrahim Hakkı Efendi'nin kendisi, kitabının başına böyle şeyler gelmemesi için, bu olaydan tam 221 yıl önce, aynı kitaba şu uyarıyı da koymuştu: «Ol kimse ki bu makule umuru iptalde mnazarayı levazım-ı diniyeden zanneder, ol kimse taz'if ve tevhin ve cinayet aled-din etmiş olur. Zira ki umur-u mezkrenin vukuuna berahin-i hendesiye ve hesabiye delalet eder. Bir kimse ki ona muttali olup tahkikine kadir olur ve sebebinden ve vaktinden ve miktarından ve müddet-i bekasından haber verir, ona denilse ki bu şer'-i şerife muhaliftir ol yakın zre istidlal eylediği emirde şüphe etmez, belki şer'-i şerifte istişkâl eder ki yakine muhalifşer nice olur? deyu tevcihe başlar. Pes şer'-i şerife yoluyla ta'nedenlerin zararından, yolsuz nusret edenlerin zaranı ekserdir.» (Türkçe söylendiğinde: «Bu tür işleri (= bu kitapta açıklanan doğa ve insan olgularını) rtmek için tartışmayı dinin gereği sanan kimse dini zayıflatmış, değersizleştirmiş ve dine karşı cinayet işlemiş olur. Çünkü söz konusu edilen olayların gerçekten olduğunu hendese ve hesap kanıtları gösterir. Bunu öğrenip doğrulamasını yapabilen ve nedenini, zamanını, tutarını ve süresini bildiren kimseye bunun dine aykırın olduğu söylenecek olursa, o kişi akıl yoluyla çıkardığı sonuçtan kuşkulanmaz, belki dinden kuşkuya düşerek: «akla aykırın din nasıl olur?» diye sormaya başlar. Başka deyişle, dine yolu yordamıyla eleştirenlerin verdiği zarara göre, yanlış biçimde yardımcı olanların verdiği zarar daha çoktur.» *Mârifetnâme*, s. 45.)

a) **Australopithecus**: İki ayak üzerinde hareket etme, avlanma, doğal araçların düzenli kullanılması dönemi. Yaklaşık olarak 750.000 – 1.000.000 yıl önce yaşanmış bir dönem.

b) **İlkel sürü dönemi**: Pithecanthropus (450.000 yıl önce), Sinanthropus (450.000 yıl önce), Neanderthaler (50.000 – 100.000 yıl önce) adlarıyla bilinen ve yapay araçları düzenli olarak yapıp kullanan «insan»lar dönemi. Bu dönemde toplumsal üretimin ortaya çıkışı, bilincin gelişmesini, konuşmayı sağlamış, insan vücuduna biçim vermiştir. İnsanın böylece oluşması da yüzbinlerce yıl sürmüştür. (Güneydoğu ve Güney Asya ile Afrika'da).

c) **İlkel sürünün ilkel toplum**, Neanderthal insanın da gelişmiş insan durumuna gelmesi dönemi.

ii) Toplumsal İnsanbilim (Budunbilim)

Geleneksel olarak ilkel toplulukları inceleyen bilgi dalı diye tanımlanmaktaydı. Bugün ise yalnızca «ayrı, değişik, ya da sanayi toplumlarından ayrımlı toplumları inceler», deniliyor.

Bu bilgi dâlmın adı üzerinde tam bir birleşme henüz yok. Anglosaksonlar insanbilim (= antropoloji) terimini, Fransızlar ise budunbilim (= etnoloji) terimini benimsiyorlar. II. Dünya Savaşından sonra insanbilim terimi daha yaygın ölçüde kullanılır olmuştur.

Günümüzde insanbilim ile toplumbilim belirteceğimiz nedenlerle birbirlerine benzemekte ve yaklaşmakta iseler de, özellikle kuruluş ve gelişim dönemlerinde ayrı konuları, ayrı yaklaşımları ve yöntemleri olmuştur.

Konusu bakımından toplumbilimden ayrıldığı nokta, toplumbilimin çağdaş toplumları inceleyip açıklamaya yönelik olmasına karşın, insanbilimin ilkel toplumları, ya da benimsenen deyişle «değişik» ya da «azgelişmiş» toplumları inceleyip tanıtmaya çalışmasıdır. İnsanbilim yere göre uzmanlaşmıştır: Örneğin Amerika İnsanbilimi, Amerika kıtasındaki ilkel toplulukları, Asya İnsanbilimi Uzak-Doğu ülkelerindekini (özellikle Japonya, Güneydoğu Asya, v.b.), Okyanusya İnsanbilimi Avustralya ve Okyanusya'dakileri, Afrika İnsanbilimi Afrika'dakileri incelemekte, demek ki yer açısından uzmanlaşmış bulunmaktadır. Buna karşılık toplumbilim, konularına göre (aile, tüze, din, siyaset, ekonomi, suç...) uzmanlaşmış-

tır. Son yıllarda konuya göre uzmanlaşan insanbilim çalışmaları da yapılmaktadır(*)).

Toplumsal insanbilimin yakın zamana değin incelediği topluluklar, sınırlı, küçük bir bütün olan ve bu nedenle her yeniyle kavranması çok güç görünmeyen topluluklardı. Bir de bu toplulukların yazılı tarihleri olmadığından, dışa-kapalı bir yaşam sürdürmekte olduklarından bunları inceleyip tanımak kolay görünmüştür. Gerçekte bu nedenle toplumsal insanbilime «tarihi olmayan toplumların incelenmesi» denişi yanlıştır. Bu toplulukların da kuşkusuz bir tarihleri olmuştur; ama yazılı olmayan, belgeleri kıt bulunan ve incelenmemiş olan bir evrim, ya da değişim tarihleri olduğu doğaldır. Yalnız toplumsal insanbilim yöntem olarak başka bilgi kaynaklarının yokluğu ya da azlığı karşısında, alan araştırmasını benimsemiş, bunun da etkisiyle bu toplulukları birer işlevsel bütün (= değişmeyen, durağan kalan, böylece uyumlu olan birer bütün) olarak almak istemiştir.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında toplumsal insanbilimin incelediği ilkel denilen toplulukların, insan toplumunun ilkel örgütlenmiş biçiminin donmuş, değişmeden kalmış örnekleri sayıldığını görüyoruz. Böylece bu çalışmalar yardımıyla insanbilimin, insanlığın en eski geçmişini tanımamıza olanak vereceğine inanılıyordu. Çünkü bu toplulukların iklim ve doğal koşullar nedeniyle dışarıdan kopuk, soyutlanmış bir durumda yaşıyageldiği, dolayısıyla gelişme, ya da evrimin daha ilk basamaklarında durup donduğu varsayım lanmaktaydı. Bir kez bu ilkel denilen toplulukların önemli bir evrimden geçtikleri bugün kabul edilmektedir. Ayrıca, örneğin bugün incelenen bir ilkel topluluğun yaşamının, diyelim Avrupa toplumlarının ilkel aşamasını yansıttığını ileri sürebilmemiz için, Avrupa toplumlarının ilkel dönemdeki iklim ve doğal koşullarıyla bugün incelenen ilkel topluluğunkilerin benzer olmaları da gerekir. Ama örneğin ilkel Avrupa oymakları olan Gauller ya da Cermenlerin yaşantıları üzerine elde edilebilen tarihsel bilgi kaynaklarına dayanılarak, bugünkü Avrupa'nın ilkel çağdaki koşullarını saptamak bir ölçüde olanaklı. Değişik toplumlar için yapılacak benzer çalışmaların ortaya çıkarabileceği ortaklaşa öğeler, daha geniş çaplı genelle-

(*) Örneğin: Georges Balandier, *Anthropologie politique* (= Siyasal insanbilim), P.u.F., 1967.

meleri olanaklı kılabilir.

Ayrıca, kazibilim (= arkeoloji) bulguları bize insan toplumlarının ilkel koşullardaki yaşamlarını öğrenmek olanağını veriyor, önemli ölçüde. Ancak her yeni kazibilim bulgusunun, önceki açıklamaları değiştirebileceğini de unutulmamalıdır(*).

Günümüze doğru geldikçe, yeryüzündeki pek çok toplumların değişmelerden geçmesi, ilkel denilen Afrika, Amerika, Avustralya oymaklarının çağdaş uygulayimbilimle ilişki kurup sanayileşmeye koyulmaları karşısında artık toplumsal insanbilim ile toplumbilim arasındaki ayrılığın geleneksel temel dayanağı da ortadan kalkmakta. Bu nedenle, bu toplumlara «ilkel», ya da «yalın» toplumlar değil, «değişik» ya da «azgelişmiş» toplumlar denilmektedir. Bugün artık bu değişik toplumların incelenmesi, sanayileşmiş ve azgelişmiş denilen toplum biçimlerinin görelî olduklarını, birbiri karşısında ne gibi ayrı ve benzeşen yanları bulunduğunu göstermek içindir. Ayrıca artık toplumsal insanbilim sözünü ettiğimiz gelişme sonucu olafak, yalnız «değişik» toplumları incelemekten vazgeçmekte, çağdaş toplumları da incelemeye koyulmaktadır. Özellikle gelişmiş toplumlardaki küçük toplulukların yaşamlarını her yanıyla incelemektedir: Köy, kasaba, küçük topluluklar, yakınlık kümeleri... Toplumbilim ile toplumsal insanbilim terimleri, yöntemleri ve yaklaşımları arasındaki ayrılıklar günümüzde de süregidiyorsa da yaklaşma da ortaya çıkmıştır ve bu benzeşmeyi ileri götürmek isteyenler de vardır. Uzmanlık alanı ne olursa olsun, hiçbir toplumbilimci, insanbilimin çalışma ve bulgularını bilmezlikten gelemez. Kaldı ki ilkel toplulukların, insanlığın geçirdiği değişimi izlememize biraz da olsa elveren insanbilimsel incelemeleri de, günümüzdeki gelişmiş – azgelişmiş toplumlar arasındaki ayrılıkları, ilişkileri, etkileşimleri gösteren insanbilim çalışmaları da, aynı bir bütünün belli yanlarını aydınlatan çalışmalardır ve dolayısıyla daha önce belirtilen nedenlerden ötürü, ancak yapay bir biçimde toplumbilimden ayrılmaktadır. Yoksa toplum yaşamı geçmişiyile ve şimdiki ayrımlaşmış durumuyla bir bütün olduğuna göre, bu bütünün geçmişi ve şimdiki ayrılıklarını inceleyen ve açıklayan bilimsel çalışma-

(*) Kazibilim'in insanlığın toplumsal ve ekinel (= kültürel) tarihini tanımamıza yaptığı katkılar konusunda bir örnek olarak bkz.: Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu* (Çev.: A. Şenel, M. Tunçay), Odak Yayınevi, 1974.

ların da bir bütün oluşturması gereklidir(*). Ne var ki günümüzde yine toplum bilimciler ve insanbilimciler ayrı biçimde yetişmekte süregidiyorlar.

2.2.2. Tarih:

İnsanlığın, bu arada toplumların, ulusların geçmişteki yaşamlarını nesnel ve düzenli olarak inceleyen bir bilimsel çalışma alanıdır. Özerk bir toplumbilim dalı değil, bütün toplumbilim uzmanlık alanlarının yardımcısı olan bir yaklaşım biçimidir. Bilimsel bir tarih yaklaşımı, olgu yazma (= vak'anüviscilik) yöntemiyle yetinenlerin yaptığı gibi insanlığın, toplumların, toplulukların, vb. tarihini, karma karışık olayların ardarda gelişi olarak göremez. Çünkü toplumsal yaşamın zaman içindeki evriminin düzenliliklerini ortaya koymayan tarihsel bakış, neden-sonuç ilişkilerini açıklayıcı ve dolayısıyla öngörü sağlayıcı olamaz. Oysa bilimsel tarih yaklaşımı, toplumsal yaşamın yapısal niteliğini ve evrimindeki nedensellikleri, yasalılıkları ve ilerleme yönünü ortaya koymalıdır. Çünkü tarihi yapan şey rastlantılar değil, düzenliliklerdir.

Tarihçi ile toplumbilimci arasındaki ilişkileri şöylece belirtebiliriz: Her şeyden önce tarihçi, toplumbilimcinin başvurduğu, gereksinme duyduğu araç-gereçleri sağlar. Özellikle karşılaştırmalı toplumbilim ve tarihsel toplumbilim (= örneğin türlü kurumların zaman içinde incelenmesi), yalnız tarihçinin sağlayabileceği verileri gerektirmektedir. Gerçi kimi kez toplumbilimci incelediği konuyla ilgili tarihsel verileri kendi toplamak zorunluğunda kalmaktadır; önceden toplanmaya değer görülmeyen verileri, örneğin bir köyün tarihinde önemli yer tutan olayları, tarihçi değil de toplumbilimcinin kendisi arayıp bulmak zorunda kalır. Bu bakımdan toplumbilimcinin kendi kendinin tarihçisi olduğu durumlar vardır. Ama bunu her konuda yapamaz; buna zamanı ve olanakları elvermez. Pek çok konuda tarihçinin ortaya koyduğu verileri kullanmak zorundadır.

Öte yandan tarihçi de toplumbilimin verilerini, bulgularını geniş ölçüde kullanır. Yakın zamana değin tarihçi önemli sorunlarda

(*) M. H. Aydın ve S. Kayhan, «Etnoloji ve Bilimsel Belgeleme», Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi, Sa.: 3, 1979 da bu görüşü geliştirmektedir.

ipuçlarının, kavramlarının ve genel düşüncelerinin çoğunu felsefeden alırdı; şimdi ise artan bir ölçüde toplumbilimden almaktadır. Çağdaş toplumbilim de, çağdaş tarih de, benzer biçimde, tarih felsefesinden etkilenmişlerdir. Daha önce de değinildiği üzere tarih felsefesi tarihi dönemler kavramını oluşturmuş, böylece tarih yazımına, daha önceki öykücü tarihçilerin, anı ve yıllık yazarlarının eserlerinde bulunmayan kuramsal düşünceler ve ilgi alanları getirmiştir. Çağdaş toplumbilime de bir yandan evrim düşüncesini, bir yandan da tarihsel toplum örnekleri kavramını, başka deyişle toplumların sınıflandırılmasındaki ilk öğeleri kazandırmıştır.

Tarih ile toplumbilimin birbirinden ayrı nitelikte olduğunu savunanların öne sürdükleri görüşler bizce geçerli değildir. Bunlardan biri olan, tarihçinin yalnızca biricik olayları ortaya koyduğu, toplumbilimcinin ise genellemeler geliştirdiği düşüncesinin doğru olmadığına yukarıda dolaylı olarak değindik. Tarihçinin yapıtları da toplumbilimcininki gibi genellemelere yönelik olmalıdır; bunun gibi toplumbilimcinin de yapıtlarında somut tekil olaylar da yer alıp çözümlenmelidir.

Bu konuda daha da zayıf bir görüş Trever-Roper'ın görüşüdür. Bu yazar, tarihçinin kişilerle toplumsal güçler arasındaki ilişkiyle ilgilenmesine karşılık, toplumbilimcinin geniş ölçüde bu toplumsal güçlerin kendileriyle ilgilenmekte olduğunu söylemektedir.

Kanımızca tarih ile toplumbilimi birbirinden ayırdetmek olanaksız. Her ikisi de aynı konuyla ilgilidir: Toplumlarla ve onların içinde yaşayan insanlarla. Kimi kez aynı, kimi kez değişik bakış açılarından. Bütün bunlar yine toplumbilimlerin bölünmüşlüğü'nün yapay ve sakıncalı bir durum olduğunu anlatan durumlardır. Toplum gerçeğinin birbirinden ayrı kesimlerinin tek başlarına ele alınması nasıl bu gerçeği tam olarak kavramamıza elvermezse, dünü ile bugününü birbirinden ilişkisiz incelemek de aynı kısır sonuca götürür. Bu nedenledir ki tarih ile toplumbilimi arasında sıkı ve yakın bir işbirliği çok gerekli. Kısacası tarih hem insanlığın geçiregeldiği evrimin, hem ulusal toplumların doğuşu ve oluşumunun, hem de uluslararası, toplumlararası ilişkilerin bilimsel incelenişi için vazgeçilmez bir yaklaşım, vazgeçilmez bir inceleme biçimidir.

Burada tarihi yaklaşımın, başka deyişle toplumun geçmişini tanıma çalışmasının nesnel olma ölçüsündeki sınırlılığı belirtmek de gerekli: Genellikle tarih, tarihçinin kendi zaman ve yer koşullarının

etkisi altında yaptığı bir değerlendirmedir, denilir. Başka deyişle tarihçi gerçekte geçmiş olduğu gibi saptamakta değildir. Kendisinin içinde bulunduğu zaman ve yer koşullarının etkisi altında geçmişin kimi olaylarını kayda değer bulmakta, bir bölümünü böyle görmediği için kaydetmemektedir bile. Bu nedenle tarih, geçmişin tasarımı yoluyla 'yeniden kurulması'dır denir. Böylece tarihçi kendini koşullandıran ortamın etkisinden kurtulamamakta, incelediği dönemin düşünüş koşullarını kavraması güçleşmektedir. Öte yandan insanlık tarihinde geriye doğru gidildikçe, o dönemlerin yaşamını anlamamızı sağlayacak verilerin de azaldığını görüyoruz. Yine de tarihi yazmada tarihçinin zamanının, koşullarının ve verilerin tutarının payı olmakla birlikte, bunu aşırı ölçüde ileri sürme durumunda nesnel bir tarih yazımının olanaksız olduğu sonucuna ulaşılır ki, bu da aşırı bir görüş olur. Değişik tarihçiler bir olayı değişik açılardan almışlarsa bu, bu olayın nesnel bir gerçekliği olmadığı, ya da sonsuz sayıda değişik açılardan ele alınabileceği anlamını taşımaz. Tıpkı, nasıl bir dağ değişik bakış açılarından bakıldığında değişik biçimler gösteriyor diye hiçbir biçimi olmadığı, ya da sonsuz sayıda değişik biçimi olduğu söylenemezse, bu da böyledir. Yalnız tarihçiyi dikkatli olmaya çağırın bir durumdur bu: Tarihçi bilinebilen bütün olguları ve yorumları gözönünde tutmalıdır(*).

2.2.3. Genel Toplumbilim:

Burada bu bölümün başındaki sıralamada yer alan *tarihsel ya da görelî genel toplumbilim* ile ilgili olarak felsefe üzerinde durmakla yetineceğiz. *Düzenli genel toplumbilimin* ise, bir yandan toplumbilimi küçük küçük dallara bölenler arasında, ne bir genel toplum kuramı, ne de böyle bir toplum örnekleri sınıflandırması geliştirmemiş olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Öte yandan genel kurama yönelenlerin ise tarihsel dönemler, toplum tipleri gibi şemalarla sınırlı kalıp, birimler ve bütünlük düzeyleri arasındaki bağlantıyı kuramadıkların da anımsatmak uygun olur. Kanımca bu durum, birincilerin kapitalist toplumu, ikincilerin ise marksizmi en

(*) Tarih'in bir bilimsel yöntem olarak incelendiği ve tarihte nesnellığın tartışıldığı bir yapıt olarak bkz.: T.H. Carr, *Tarih Nedir?* (Çev.: M. G. Gürtürk), Birikim Yayınevi, 1980.

yetkin son toplum biçimi saymak gibi, saplantılı tutumlarının bir sonucudur. Bu saplantılardan kurtulması durumunda (yani toplumsal kurumlar ve bunların arasında da üniversiteler, «tek doğru, değişmez doğru» baskısından özgürleştiklerinde), «demokrasinin belirgin nitelikleri» genel bir toplum kuramı oluşumuna, yeterli kılavuzluğu sağlayabilecektir. Bizim *Toplumbilim*'imiz, özellikle kümeler, sınıflar, toplumsal ekonomi, eğitim ve değişme bölümleriyle bu yolda bir deneme sayılabilir.

Felsefe

Bilindiği gibi felsefe sözcüğünün kökeni olan **Philosophia** sözcüğü, eski yunancadaki philo = sevgi, sophia = bilgi sözcüklerinden kurulu bilgi-sevgisi anlamına gelir: Evren, doğa ve toplumun gizlerini aydınlatmak, bunları açıklayacak bilgilere ulaşmak tutkusu ve sevgisi.

Daha önce de belirttiğimiz üzere çağdaş toplumbilimin oluşumuna katkıda bulunan düşünce ortamında tarih felsefesi ve felsefesiz pozivitizmin çok önemli bir yeri vardı. Günümüzde bir bölüm Batılı toplumbilimciler, insanlık tarihinin akışını açıklamak, toplumsal politikalara kılavuz olacak toplumsal öğretiler geliştirmek gibi felsefesiz tutumları bıraktıklarını, felsefeden tam anlamıyla bağımsız olunması gerektiğini ileri sürmekle birlikte, yine de temel yaklaşımlarında bilinçli ya da bilinçsiz olarak bir felsefenin (= düşünceli felsefenin) izlerini taşımaktadırlar. Marksist toplumbilimciler ise açıkça maddeci felsefeye dayandıklarını söylemekte, ancak bu felsefenin kendisini toplumbilimin yerine koymakta, somut gerçekliği özgürce araştırıp kuramsal önerilerinin geçerli olup olmadığını araştırmaktan kaçınmaktadırlar.

Oysa felsefe ile toplumbilim arasında başlıca şu ortaklaşa özellikler var:

- a) Her ikisi de tarihin ortaya çıkardığı toplum biçimleriyle ilgilirler. Bunları anlamaya çalışırlar.
- b) Felsefenin temel kavram ve kategorileri, örneğin bilinç, varlık, madde, düşünce, toplum, toplumbiliminin de temel kavram ve kategorileridir.

c) Birey ve onun etkinlikleri de hem felsefenin, hem de toplumbilimin başlıca bir konusudur.

Aralarındaki ilişkileri ise şöylece belirtebiliriz: 1) Felsefe toplumbilime toplumsal değişme ve gelişme konusunda kuramsal çerçeve sağlayabilir; genel kavramlar verebilir. Toplumbilim de felsefeye felsefe genellemeleri yapabilmesi için gerekli somut verileri sağlar.

2) Nasıl genel olarak bir bilim felsefesi varsa, toplumbilimin de bir felsefesi vardır: Bu, toplumbilimde kullanılan yöntem, kavram ve önerileri inceler. Toplumbilimsel kavram ve düşünüşün güçlükleri hatırlanırsa böyle bir felsefesal didiklemenin yararları anlaşılır.

3) Toplumbilim ile toplum felsefesi ve aktöre felsefesi arasında yakın bir ilişki var: Toplumbilim değer yargılarından derin biçimde etkilenen insan davranışlarını, dolayısıyla insanların değer yargılarını olgular gibi incelemeye çalışır. Ancak bu işi gereğince yerine getirebilmesi için toplum ve aktöre felsefesini de bilmelidir. *Olgu ile değerleri ve bunların herbirine özgü inceleme ve çözümlene biçimlerini birbirinden ayırdetmesini bilmelidir.* Toplum felsefesi alanında yetişmek, toplumbilimcinin bu ikisini birbirinden ayırdetmesini sağlayacaktır.

4) Toplumbilim başka bilimlere oranla çok daha büyük sayıda felsefesal sorunlar ortaya çıkarır. Bu da toplumbilimin felsefeye katkısı sayılmalıdır. İncelediği konunun daha geniş ve uzun dönemli yanlarıyla ilgilenen bir toplumbilimci, sonunda doğrudan doğruya felsefesal nitelikte sorunları düşünmeğe varacaktır. Örneğin toplumbilimin öznel (= sübjektif) nitelikteki değer yargılarını nesnel olarak incelemeğe çalıştığını biliyoruz. Ama değer incelemeleri çoğu kez toplumbilimcilerin karşısına şu soruyu çıkarır. Toplumbilimci, bilim adamı kişiliğiyle topluma amaç gösterebilir mi? (amaç göstermek = bir değer beğenisi yapmak). Bu sorun toplumbilimciyi doğrudan doğruya felsefenin alanına götürmektedir. Gerçekte de toplumbilimsel düşüncenin temelinde her zaman felsefesal sorunlar var.

Bugün toplumbilimin kuramsal zayıflığının büyük bölümü felsefesal yalınkatlıktan ileri gelmektedir. Toplumbilimci felsefe bilmediği için sorunlarını geniş bir açıdan ele alamamakta, dolayısıyla çoğu

kez önemsiz ve değersiz sonuçlarla sınırlı kalmaktadır. Oysa insanla ilgili her sorunun geniş yanları vardır. Bunları bilmek için de felsefe bilmelidir.

Ancak bu, felsefenin «bilim»in yerine geçebileceği anlamına alınmamalıdır. Sorunların, çözümlenmesi güç yanları var diye felsefesel boyutlarıyla ilgilenmemek nasıl bilim dışı bir tepki ise, herhangi bir felsefenin geçerlilik sınavından geçmiş «bilimsel bilgi» yerine konulması da aynı ölçüde bilim dışıdır(*).

Özetle, nasıl felsefe bilgisi toplumbilime katkıda bulunuyorsa, toplumbilim de felsefeye katkılarda bulunmaktadır; felsefenin felsefesal nitelikte genellemeler yapabilmesi için gerekli olan somut verileri sağlayan artık toplumbilimdir.

Ruhbilim ve Toplumsal-Ruhbilim

Burada, genel olarak toplumbilimle ilgisi bakımından, ruhbilim, küçük küme incelemeleriyle yakın ilgisi bakımından da toplumsal-ruhbilim üzerine kısa bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi ruhbilim duyu, algılama, tasarımlama, bellek, düşünme, yargılama, istençli davranış, benlik, inançlar, tutumlar, özelemler, korkular ve benzeri konuları düzenli olarak inceleyip açıklamaya çalışan, ayrıca ruhsal olaylarla ruhsal olmayan olaylar arasındaki ilişkileri de belirtmeğe çalışan bir bilim dalıdır (H. Pratt, *et al... Dictionary of Sociology and Related Sciences*, Littlefield, Adams, N. J., 1966).

Toplumbilim ile ruhbilim arasındaki ilişkiler ve bunların her biriyle toplumsal ruhbilim arasındaki ilişkiler sorunu, çözümü güç bir sorun. Bu konuda iki karşıt görüş olmuştur. J. S. Mill, ruhbilimci okul (örneğin bu okulun kurucusu Tarde) toplumbilimin genellemelerinin zihin yasalarından, eşdeyişle ruhbilimin yasalarından tümdengelim yoluyla çıkarılabildiği gösterilmedikçe toplumbilimin sağlamca kurulmuş olduğu söylenemez, diyorlar.

Durkheim ve onun izinden gidenler ise, toplumbilimin birey

(*) Bu konunun tartışılmasına bir örnek olmak üzere bkz.: Jean-Paul Sartre, *Critique de la pensée dialectique*. Bu kitabın ilk bölümü türkçeye Yöntem Araştırmaları başlığı ile çevrilmiştir. Yazko Yayınları 1981.

zihninin dışında, onu zorlayıcı olan toplumsal olguları incelediğini söylüyor. Görüldüğü gibi, toplumbilim ile ruhbilim arasındaki ilişkiler daha önce gözden geçirdiğimiz «toplumsal olaylar bireyin anıksal (= zihni), ruhsal olayları mıdır; yoksa ondan ayrı, ondan bağımsız bir gerçekliğe mi sahiptir?» tartışmasıyla doğrudan doğruya ilgilidir. O konuda söylediklerimizin burada da gözönüne alınması gereğine değinmekle yetiniyoruz.

Toplumbilim ile ruhbilimin birçok bakımdan birbirlerini tamamlayıcı olabilecekleri genellikle kabul edilmektedir. Ama uygulamada bu iki çalışma dalı yakın bir işbirliği içinde görünmüyorlar.

Bu arada toplumsal ruhbilimin, başka deyişle insan davranışlarının toplumsal etkenlerini ve sonuçlarını araştırmaya çalışan bilgi dalının konusunu sınırlandırmak oldukça güç. Çünkü hemen her ruhsal olayın bir ölçüde toplumsal yanı vardır, her toplumsal olayın da ruhsal yanı. Bu nedenle toplumsal ruhbilim ile ruhbilim ya da toplumbilim arasındaki sınırları belirtmek çok güç. Öte yandan toplumsal ruhbilimciler günümüze değin kendilerini toplumbilimden çok ruhbilime yakın saymışlar, daha çok ruhbilimdeki deney, sayısal incelemeler gibi yöntemlere bağlı kalmışlar, anlamaya çalıştıkları insan davranışının toplumsal çevresindeki yapısal öğeleri görmezlikten gelmişlerdir. Örneğin: İnsanlar ön-eğilimlerine uygun haberleri okur, duyar, görürler; bunları daha çok konuşurlar, diyor toplumsal ruhbilim. Ama ön-eğilimler nasıl, hangi toplumsal koşulların ürünüdür? Sorunun bu yanıyla gerektiği gibi ilgilenmiyor toplumsal ruhbilim. Bunun gibi, toplumsal tabakalaşma, siyasal davranışlar vb. konularında ruhbilim, toplumbilimden oldukça ayrı açıklamalar getirmeğe çabalamıştır. Hemen her araştırma alanında ruhbilim ile toplumbilim apayrı dünyalar olarak görünmektedirler. Freud'un, Jung'un... ruhbilimleri toplumsal-ekonomik çevrenin etkilerini çözümlemeye katmayan, ruhsal özelliklerin doğuştan kalıtım yoluyla kazanıldığı görüşünü temel alan ya da en azından ruhsal özelliklerin nesnel çevre koşullarıyla ve bunlardaki değişmelerle ilişkileri içinde ele alınması gerektiği sorununa değinmeyen ruhbilimlerdir. Toplumsal-ekonomik çerçeveyi çözümlemeye katıp, toplum yaşamını nesnel dayanakları üzerinden inceleyen maddeci toplumbilim ise, toplumsal-ekonomik şemaya öncelik verdiği için bireyin ruhsal yaşamı düzeyinde yeterli incelemeler yapıp ortaya koymuş değil henüz. (Bu konuda hem bir ilk girişim niteliğinde olan,

hem de sözünü ettiğimiz eksikliği dile getiren bir yapıt olarak Bkz.: Lucien Sève, *Marxisme et Théorie de la Personnalité*, Editions Sociales, Paris, 1969). Oysa toplum gerçeğini tam olarak kavrayabilmek için bireyin ruhsal yaşamını ve kişiliğini de tanımak gerekir.

İKİNCİ KESİM
TOPLUM YAŞAMININ TEMEL ÖĞELERİ

TOPLUMSAL KÜME: GÖREVLER VE MEVKİLER

Toplum yaşamı, her gün milyonlarca insanın aralarında kurdukları milyarlarca ilişkilerden oluşuyor: Şu anda milyonlarca insanın her biri ya doğum yapıyor, ya evleniyor, ya hastahaneye yatıyor, ya bir okula başlıyor, ya bir taşıta biniyor, ya alışveriş yapıyor, ya bir acıyla karşılaşılıyor, ya sevinç duyuyor... vb. Ama bu milyarlarca değişik ilişki bir kargaşaya yol açmıyor; her ilişkinin ne sonuç vereceği taraflarca önceden kestirilebiliyor. Çünkü bütün bu ilişkiler, işbirliği ve uyum kalıplarının işlerlik kazandığı «toplumsal küme»ler içinde oluşup biçimleniyor.

Toplum yaşamında insanların türlü kümelere üye olduklarını biliyoruz. Örneğin bir çağdaş sanayi toplumunda bireyler bir yandan bir ailenin, öte yandan bir arkadaşlık kümesinin, bir gönüllü derneğin, bir iş yeri çalışma kümesinin, bir uğraş örgütünün, bir siyasal partinin... üyesidirler. Bir ilkel toplumda insanlar bir oymağın, bir yaş kümesinin... üyesidirler. Türkiye gibi az gelişmiş denilen toplumlarda insanlar kent ve sanayi merkezlerinde, çağdaş sanayi toplumlarındaki türden kümelere, toplumun geri kalan kesimlerinde ise aile yanında, köy denilen topluluklara, soy, boy denilen geniş hısımlık kümelerine üyedirler; ayrıca kentli nüfusun bir bölümü aynı zamanda her iki türden kümelere üye olmanın çelişkilerini yaşıyorlar. Görüldüğü gibi toplumlar, gelişmelerinin değişik aşamalarında, değişik türden kümelere sahip olmuşlar ve olmaktadırlar. Toplumlar, küme yapıları bakımından da nitelik değişimlerinden geçmektedirler. Bu bölümde bu değişik küme yapılarının nitelikleri üzerinde de duracağız.

1. KÜME KAVRAMI

Önce küme kavramını tanımlamamız uygun olacaktır: Bir toplumsal küme; a) üyeleri arasında belirli ilişkiler (ortak amaçlar, ç-

karlar ve bunları gerçekleştirme çabaları) bulunan ve b) her üyenin kümenin varlığını ve simgelerini bilinçli olarak ayırdettiği, görelî bir sürekliliği olan bireyler topluluğudur. Görüldüğü gibi bir toplumsal kümenin en azından bir örgütü ve yapısı (= üyelerarası ilişkiler düzeni) vardır ve üyeleri ortaklaşa olarak bu kümenin varlığının ve kendilerinin de bu kümeye üye olduklarının bilinçli olarak farkındadırlar.

Bu iki öge, bir toplumsal kümeyi gelişigüzel bir insan kalabalığından da, toplumsal kesimlerden (= kategorilerden) de ayırdetmemize yarayan ölçülerdir. Bir otobüs ya da trende birlikte yolculuk yapan insanlar bir küme değil, bir kalabalıktırlar. Çünkü bu yolcular arasında belirli ilişkiler yoktur; birbirlerini çoğunlukla bilmezler; başka bireylerle birlikte bir kümenin üyesi oldukları bilincini oluşturmuş değildirler. Çok kısa süreli, eşdeyişle geçicidirler. Toplumsal kümede ise bu bilinç, örgütlülük ve görelî süreklilik öğeleri vardır.

Gençlik, çiftçiler, öğretmenler, kentli nüfus... vb. de, ortak kimi özellikleri bulunmakla birlikte aralarında düzenli ilişkiler bulunan bireyler olmadıkları için birer «kesim»dir; küme değildirler. Görüldüğü gibi bir toplumsal kümenin oluşabilmesi için bireyler arasında fiziksel yakınlık ya da kimi ortak özellikler bulunması yetmez. Bu bireyler arasında belirli, düzenli ilişkiler bulunması da zorunludur. «Üyelik bilinci» böylece oluşur. Örneğin öğretmenler örgütlendiklerinde bir «küme» oluştururlar.

2. KÜME OLGUSUNUN GÖRELİ NİTELİĞİ

Önce görelî süreklilik ögesini biraz açıklayalım: Bir yandan her toplumsal küme tarihin her döneminde (= her toplumsal-ekonomik düzenleniş biçiminde) görülmez: Kimisi değişen koşullar sonucu hepten ortadan kalkar (loncalar, ahilik, aşiret, tarikat, vb. kümelerinde olduğu gibi); kimisi de köklü nitelik değişmelerinden geçer: Aile kümesi örneğin derebeylik döneminin ya da köleci toplum düzeninin... aile kümesi niteliğinden çıkmış, başka özellikler ve işlevler üstlenmiştir. Bir yandan da herhangi bir dönemde var olan bütün toplumsal kümeler eşit süreklilikte değildirler: Bir arkadaşlık kümesi, bir gönüllü dernek, bir çıkar kümesi, bir siyasal parti... eşit süreklilikte değildirler. Bu nedenlerle toplumsal kümelerin sürekliliğinin görelî olduğunu belirtmek gerekli olmaktadır.

Kimi toplumbilimciler toplum yaşamının başta gelen belirleyici özelliğinin, insanların böyle değişik - çağdaş toplumlarda artan ölçüde değişik - kümeler içinde yaşamlarını geçirmeleri olduğunu söylerler. Bir insan aile kümesinde baba ya da ana, erkek kardeş ya da kız kardeş, çocuk, hısım yerinde bulunur. Okulda bir sınıfın üyesi, bir okulun öğrencisi... yerindedir. Kurdukları bir derneğin başkanı, ya da üyesi olabilir. Yetişkin bir kişi ise işyerinde belli bir görevi vardır. Belediye ya da ulusal seçimlerde seçmendir. Görüldüğü gibi aynı insanın çok değişik kümelerde çok değişik yer ve görevleri vardır. Özellikle çağdaş toplumlarda bireyler, böylece, birer «bin yüzlü aa m» durumundadırlar.

Ancak, böyle bir küme kavramıyla insanın toplumsal yaşamı yeterince kavranamaz. Bu nedenle insanların kümeler içinde yaşadıkları olgusu, tek başına toplumsal yaşamı belirleyici öge sayılamaz. Bireylerin özellikle çağımızın gelişmiş toplumlarında artan ölçüde değişik ilişkileri var ise de, yalnızca bunu belirtmek yüzeysel kalmak olur. Bu ilişkilerin hepsinin eşit önemde olmadığını da belirtmek gerekir. Örneğin bir insanın arkadaşlık kümesindeki ilişkileri ile çalışma yerindeki ilişkileri eşit önemde ve özdeş nitelikte değildir. Demek ki, toplumdaki bütün kümeler toplumu belirlemede eş önemde değildirler. Örneğin bir sanatsevenler derneği ile bir siyasal parti eş önemde olamaz. Ayrıca her birey her kümeye üye olamamaktadır. Bireyleri belli toplumsal kümelere üye yapan, başka belli toplumsal kümelere üye olmaktan da alıkoyan toplumsal, ekonomik ve ekinsel etkenler vardır; ayrıca belli bir kümedeki her birey, o küme içinde eşit etkinlik gösterememektedir. İşte bunları da gözönünde bulunduracak olursak, toplumsal kümeleri daha somut ve nesnel özellikleriyle tanımak olanağını elde etmiş oluruz. İnsanları böylece belli kümelere üye yapan, belli başka kümelere de üye olmaktan alıkoyan başlıca etkenler onların değişen ölçülerde olmakla birlikte içine doğdukları aile yoluyla edindikleri uğraş (= meslek), gelir ve eğitim düzeyleridir.

3. TOPLUMSAL İLİŞKİ VE TOPLUMSAL KÜME TÜRLERİ

Çağdaş toplumdaki toplumsal kümeler, *üyeleri arasında yaygın ve başat durumda olan ilişkilerin türüne göre sınıflandırılabilirler.*

BİRİNCİL VE İKİNCİL İLİŞKİLER

Fiziksel Koşullar	Toplumsal Özellikler	Örnek İlişkiler	Örnek Kümeler
BİRİNCİL İLİŞKİLER			
	— Amaç özdeşmesi		
	— İlişkiye içselleştirilmiş bir değer bağlanması	Arkadaşlık Karı-koca	Oyun Kümesi Aile
Yerel Yakınlık	— Öbür üyelere içselleştirilmiş bir değer bağlanması	Ana-baba- çocuk	Köy, komşuluk
Az sayıda üye	— Öbür üyeler hakkında kapsamlı bilgi		
Uzun ömür	— Davranışlarda serbestlik ve rahatlık duygusu	Öğretmen- öğrenci	İşyeri çalışma kümesi
	— Resmi olmayan toplumsal denetim yolları		

İKİNCİL İLİŞKİLER

Yerel uzaklık	— Amaçlarda farklılık	Satıcı-alıcı	Ulus
	— İlişkinin yüzeyden (duygu yükü olmadan) değerlendirilmesi	Konuşmacı- dinleyici	Ast-üst ilişkilerine dayalı (hiyerarşik) yapılar
	— Öbür üyelerin yüzeyden değerlendirilmesi	Oyuncu-seyirci	Meslek
	— Öbür üyeler hakkında sınırlı ve belli konularda bilgi	Subay-er Amir-memur	
	— Dışsal zorlama duygusu	Yazar-okuyucu	
	— Resmi, biçimsel denetim yolları		

Toplumbilimin oluşumunda önemli yerleri olan Emile Durkheim ve Ferdinand Tönnies'den gelip, Amerikalı toplumbilimci Charles Cooley tarafından geliştirilen yaygın sınıflandırma Birincil İlişkiler – İkincil İlişkiler ve Birincil Kümeler – İkincil Kümeler sınıflandırmasıdır.

Yukardaki listenin ışığında birincil ve ikincil kümeler konusunda şunları belirtebiliriz:

3.1. Birincil (aslî) kümeler (isteğe bağlı olmayan kümeler, yüz-yüze kümeler, gayri resmi kümeler de denir). Birincil kümeler, aile ve hısımlık kümesi, arkadaşlık kümesi, köy ve mahalle gibi topluluklara denilir. Bu kümelerin başlıca ayırdedici özellikleri buradaki bireylerin birbirlerine yakın olmaları; aralarındaki ilişkilerin yüz-yüze ve içtenlikli olması, kapsamlı olması ve üye bireylerin birbirlerini hemen her yanlarıyla tanımalarıdır. Birbirleriyle yaşamlarının her kesimi, her yanı dolayısıyla ilişkilerde bulunmalarıdır. Üyeleri yaşamlarının hemen her yanıyla birinci kümenin denetimi altındadırlar. Başka deyişle birincil kümelerde toplumsal denetim çok güçlü ve etkilidir. Üyeler arası karşılıklı yükümlülük ve hakları belirleyen şey din, gelenek ve göreneklerdir.

3.2. İkincil (talî) kümeler (Gönüllü kümeler, resmi kümeler, aracılı kümeler de denir). İkincil kümeler ise, yukardakinin tam karşısı özelliklere sahiptir. Bu kümelerin örneklerini, özellikle sanayileşmiş, kentleşmiş toplumlarda, bir de gelişmemiş ülkelerin sanayi ve kent merkezlerinde bulabiliyoruz: Bütün bir bürokratik kuruluşlardaki kümeler (iş kümesi, örneğin işyeri arkadaşları, geçici kurullar, yar kurullar ve kurullar); gönüllü dernekler; siyasal partiler; uğraş kuruluşları; işçibirlikleri, işveren birlikleri, güzelyazıncılar ve sanatçılar dernekleri...

Bu dernekler, kolaylıkla anlaşılacağı üzere, üyelerinin yaşamlarının yalnızca belli ve az ya da çok sınırlı bir yanını ilgilendirirler. Güzelyazıncılar derneğine üye olan bir kişi, bu derneğin diyelim genel kurul ya da yönetim kurulu toplantısında kendi aile sorunlarını, akçalı durumunu, eğitim durumunu... konuşmaz. Ondan beklenen bu değildir. Güzelyazın yaşamı ile ilgili bir görev yerine getirmesi beklenir kendisinden. Derneğe üyelik ödeneğini ödemesi, derneğin tüzüğünde belirtilen işleri yapması beklenir. Başka bir şey değil.

Bunun gibi çalıştığı yerde üstleriyle ve iş arkadaşlarıyla de ilişkileri yine sınırlıdır, resmidir. Ne dernekteki, ne iş yerindeki arkadaşları onun özel yaşamını bilmezler. Kendisi de öbür üyelerinkini bilmez. Bu nedenle resmi ve sınırlı ilişkiler yaşar bu ikincil kümelerde. Bu ikincil kümelerin kimileri daha büyük, geniş örgütlerdir. Örneğin büyük bir işyeri, ya da bir bakanlık örgütünde çalışan bir kimse, bu bakanlığın hiç yüzünü görmediği daha başka üyeleri bulunduğunu, onlarla özdeş örgütün, özdeş topluluğun üyesi olduğunu bilir; bunun bilincindedir. Ama onlarla örneğin içişleri bakanlığındaki bir bölüm müdürünün diyelim bakanla, herhangi bir ilin valisi ya da ilçenin kaymakamıyla ilişkileri yüzyüze olmayıp dolaylı ilişkilerdir: Çoğunlukla yazışma, telefon, ya da telsiz bağlantısı ile yürütülen ilişkilerdir. Burada üyeler arası karşılıklı yükümlülük ve hakları belirleyen şey yazılı yasa, tüzük, yönetmelik kurallarıdır.

Birincil kümelere aynı zamanda resmi olmayan küme, ikincil kümelere de resmi kümeler denmesinin nedeni budur. Ayrıca birincil kümelere topluluk (cemaat) dendiği, geniş ölçüde ikincil kümelerden oluşan çağdaş topluma da toplum dendiği de görülmüştür. [Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft (Topluluk ve toplum)].

Yukardaki çözümleme (analiz), çağdaş kent-sanayi toplumlarında birincil ve ikincil kümelerin çoğunlukla gözlenen özellikleridir. Buralarda özellikle birincil ilişkilerin bireyliği ezen özellikleri çok sınırlanmıştır; sevgi, aile, arkadaşlık ilişkileriyle sınırlıdır. Oysa topluluk (= cemaat) koşullarında birey kişiliği korunmak şöyle dursun, oluşamaz bile. Buna karşılık kent-sanayi ortamında ikincil ilişkilerin artan yaygınlığı karşısında bireylerin bu kez yabancılaşma kuralsızlık ya da ölçsüzlük (anomie) içinde bunalması tehlikesi artmıştır. Bu nedenle konuyu bir de topluluk (= cemaat) yapısının egemen olduğu toplumlar açısından ele almak, ayrıca sanayi-kent ortamının özel sorunlarına da işaret etmek yararlı olacaktır.

Konuyu en doğrudan biçimde ele alan, ünlü Fransız toplumbilimcisi Emile Durkheim olmuştur. Durkheim topluluk (communeauté, cemaat) için «mekanik dayanışmalı ya da ilişkili toplum», toplum (= société, cemiyet) için ise «organik dayanışmalı ya da ilişkili toplum» demektedir.

Mekanik yapıdaki insan topluluklarında üyeler arasında farklı-

laşma değil *benzeşme* eğemen özelliği oluşturur: Burada üyeler birbirlerinden pek az farklı olup, hemen hep aynı duyguları duyar, aynı değer ölçülerini paylaşır, aynı kutsallığa inanırlar. Aralarındaki farklar doğuştan gelen cinsiyet, yaş, aile, soy, boy, oymak üyeliği gibi mekanik farklardır. İşbölümü ya da dayanışma da bu farklara dayalıdır. Bu ortamda üyeler, sanki birbirlerinin yerine geçecek ölçüde aralarında benzeşirler. Her bir üye öbürleri *ne* ise odur. Bu ortamda *bireylik* yoktur. Her üyenin bilincinde aynı ortak duygular eğemendir. Yaşamın çok büyük kesimi, topluluğun zorlamaları ve yasaklarıyla yönetilir ve bu zorlama ve yasakların kaynağı bireylik değil, tersine her üyenin üstün bir güce uyarcasına boyun eğdiği topluluktur. Üyelerin bireyliği oluşmuyor, çünkü topluluk içinde eriyip sanki yitiyor. Ortak bilinç tüm üyelerin yaşamlarını kavramakla kalmıyor, aykırı davranışta bulunana karşı çok sert cezalar biçiminde de beliriyor. Ortak bilinç ne ölçüde güçlü ise, farklı davranışa karşı duyulan öfke de o ölçüde büyüktür. Hoşgörü bu ortamın doğasına yabancıdır. Yaptırımlar gibi beklenen davranışlar da ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Buna «*tekçi*» (= monolitik) toplum yaşamı da denir. Nitekim aile, boy, soy, dinsel topluluk (= cemaat), lonca... gibi birincil kümelerin eğemen olduğu ülkelerde siyasal yapının da yetkeci (= otoriter) ve buyurucu (= diktacı) nitelikte olduğu görölmektedir.

Kent ve sanayi koşullarına dayalı toplumun (= *société*) ise organik niteliği, üyelerin birer birey olarak gelişimini birlikte getirmektedir. Kent-sanayi ortamının ileri boyutlara varan organik işbölümü, aynı zamanda üyelerin de doğuştan değil, meslek, sanat, beceri, vb. kazanılmış özelliklerle birbirlerinden farklılaşması demektir. Böyle farklılaşmış toplumsal yapılarda her üye pek çok durumda kendi özel seçimlerine göre inanmada, istemede ve davranmada özgürdür. Bu nedenle çağdaş toplum *çoğulcu* toplum, *demokratik toplum*, *yurttaşlar* (civile) toplumu olarak nitelenmektedir. Burada ortak bilincin kapsamı daralmakta, yasakların çiğnenmesine karşı gösterilen küme tepkisinin (= toplumsal denetim ve baskının) şiddeti azalmakta, özellikle *toplumsal zorlamalar* (= *gelenek, görenek, töre, vb.*) konusunda *kişisel yorumlamanın alanı genişlemektedir*. Çünkü geleneksel köy, soy, boy toplulukları ortadan kalkmakta, aile küçölmekte ve ekonomik, eğitsel, dinlenme-eğlenme yeri olma vb. işlevlerini yitirmekte, hısımlık ilişkileri ve dayanışması zayıfla-

makta; bunların yerine ekonomik yaşam işletmelerde yürütülmekte (aile işlikleri tarihe karışmakta), çocuklar okullarda eğitilmekte, toplumsal dayanışmayı işçi birlikleri, emekli sandıkları, toplumsal sigortalar... sağlamaktadır. Üyeler hem yetki ve sorumluluklarının, yani birer birey olarak varlıklarının bilincine varmakta, hem de bunu anlatıma kavuşturabilmektedirler. Kısacası üyeler, cinsiyet, yaş, soy, din ve mezhep,... farkına bakılmaksızın eşit haklara ve yükümlülüklerle sahip birer yurttaş niteliği kazanmaktadır.

Ancak Durkheim'in işaret etmiş olduğu gibi «bireyliğin gelişmesi», «toplumun bireyden hemen tümden çekilmesi» biçim ve ölçüsünü aldığında, bu kez intiharlar da içinde olmak üzere birçok toplumsal çözülme ve bozulmaların, yazçizciliğin (= kırtasiyecilik) olağanüstü artması sonucuyla karşılaşmaktadır. Durkheim bu ortama «*anomie*» (= ölçsüzlük, kuralsızlık) demektedir: Her bireyin kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldığı, büyük örgütlerin içinde birer sayı, kimlik kartı, kişiliksiz, robot işlemi gördüğü; ahlâk ölçülerine, hatta yasa buyruklarına aykırı davranışların hiçbir yaptırımla karşılaşmadan yapanın yanına kaldığı, borçlunun borcunu ödemediği, kamu görevlisinin yaptığından sorumlu tutulamadığı, vergi kaçırmanın, rüşvet almanın olağan sayıldığı... bir ortam.

«Uçlar ya da kutaplar birleşir» gözleminin belirttiği üzere, birincil ilişkilerin aşırı yaygın olduğu ortamlar ile ikincil ilişkilerin aşırı yaygın olduğu ortamların ikisi de sonunda bireyliği de ezmekte, toplu yaşamın gelişimini de engellemektedir.

4. KÜME YAŞAMININ İŞLEYİŞİ

Gerek birincil, gerekse ikincil kümelerdeki üyelerarası ilişkilerin işleyişi şöyle açıklanabilir: Hepsinin bir örgütü vardır ve her kümede şu öğeler bulunur: a) kurallar, b) mevkiler, c) işyapayları.

a) Kurallar: Her kümede birtakım davranış kuralları vardır. Üyelerin her birinin yetki ve sorumluluklarını belirleyen bu kurallardır. Bunlar ya resmi olmayan beklèmeler biçiminde belirlenmiştir (gelenekler, görenekler, aktöre kuralları ile); bunların ne oldukları bilinir, ama yazılı değildirler. Yaptırımları da, kendileri gibi yazılı değildir. Temel olarak kümenin bir denetimi ve tinsel (manevi) baskısı biçimindedir. Ama bu beklèmelerin aşırı ölçüde bozulması

durumunda bir üye kümece dışarı da atılabilir. Ya da resmi, yazılı kurallar biçimindedirler: Yasalar, yönetmelikler, tüzükler, sözleşmeler, vb.

b) Küme yapısındaki ikinci öge mevkilerdir. Kümenin her üyesi küme içinde belli bir yere sahiptir. Ailede baba, anne, çocuk, erkek ve kız kardeş, hısım, dünür... mevkileri. Arkadaşlık kümesinde örneğin erkek-kız arkadaş... mevkileri. Dernek, örgüt ya da birlikte başkan, yönetim kurulu üyesi, denetici, üye, duygudaş (= sempati-zan) mevkileri. İş yerinde üst-ast, işveren-işçi, ustabaşı, denetici... mevkileri gibi.

c) Üçüncü öge de her mevkide bulunan küme üyelerinin ilgili davranış kurallarına uygun olarak davranması, başka deyişle kendilerinden beklenen iş paylarını yerine getirmesi'dir. Demek ki bir yandan küme içindeki her bireyden neler beklendiği bilinir; belli davranışlar beklenir. Bir yandan da bu bireylerin gerçekte ne yaptıkları, kendilerinden beklenen iş paylarını ne ölçüde yerine getirdikleri noktası vardır. Bu ikisi arasında az ya da çok bir ayrım bulunabilir. Diyelim birey A'nın babasından bekledikleri ile, onun babasının gerçekleştirdiği davranış az ya da çok ayrımlı olabilir. Bir öğretmenden ya da öğrenciden beklenenler ile o öğretmenin ya da öğrencinin gerçekte ortaya koyduğu davranış tam tamına özdeş olmaz. Arada genellikle bir aralık, bir açıklık bulunur. Ama bunlar arasında büyük bir uyumsuzluk varsa, küme çözülüyor, son buluyor demektir.

Özetle bir kümede yapıcı öğeler olarak şunları görüyoruz:

Kurallar

- Resmi Buyruklar
- Resmi olmayan beklèmeler

● Mevkiler

İş payını yapma ölçüsü

- Gerçekleşen
- Beklenen

— ÖZET —

Çağdaş toplumda insanlararası ilişkiler çok sayıda ve çok değişik türde olmakla birlikte, toplu yaşamda işbirliği ve uyum egemen olacak ölçü ve biçimde gerçekleşebilmektedir. Bunu sağlayan, toplu yaşamın çok değişik kümeler içinde örgütlenmesi olgusudur.

İnsanlararası ilişkilerin belli kuralları izleyerek gerçekleşmesini sağlayan küme yaşamı, çağdaş toplumda birincil kümeler ve ikincil kümeler olmak üzere iki değişik nitelikte bellirilmektedir. Birincil kümeler asıl olarak yüzyüze, yoğun ve üyelerini kişiliklerinin tüm yönleriyle «kendileri olarak» kavrayıp benimseyen ilişkiler üzerine dayalıdır. Birincil kümeler aile, yakınlık (= akrabalık), komşuluk, arkadaşlık... gibi kişisel doyum sağlama ölçüsü yüksek ilişkiler üzerine kuruludurlar.

İkincil kümeler ise sınırlı, resmi, aracılı (= mektupla, telefonla,... kurulan) ilişkilere dayalı kümelerdir. Çağdaş kent-sanayi toplumu, işbölümünü ilerlettiği ölçüde, üyeleri de *birerlik* kazanıyor, birer «bin yüzlü insan» oluyorlar. Birerler ikincil kümeler içinde bu binlerce «yüz»lerinden birer tanesiyle belli mevkilerde (= yönetici, yolcu, satıcı, satın alıcı, dernek üyesi, elbirliği (= kooperatif; başkanı, seçmen, vergi yükümlüsü...) bulunup işpaylarını yerine getirmektedir.

Birincil ilişkilerin her zaman olumlu, ikincil ilişkilerin her zaman olumsuz (ya da ters) nitelikte olduğu yanlışlığına düşmemek gerekir.

SİMGELER

Bu bölümün amacı, insanlar arasında deney, bilgi ve duygu alışverişinin nasıl gerçekleşebildiğini anlamak, bu alışverişin doğru ve yeterli olarak kurulabilmesinin önemini ve koşullarını belirtmektir. Bunun için davranış ve bilgilerimizin simgesel temellerine bakmalıyız. Bunu yaparken simgelerin göreliliğini de vurgulamak, böylece bilgilerimizin geçerliliğini zaman zaman yeniden sınamanın ve beğeni anlatan simgelerimizi «bana göre» sınırlaması eşliğinde belirtmenin gereğine işaret etmek olanağını bulacağız. Ayrıca günlük dilde alışılan simgelerle «uzmanlık» dillerini oluşturan simgeler arasında fark olduğunu göreceğiz.

1. TOPLUM YAŞAMININ SİMGESEL TEMELİ

Toplum yaşamı, üyelerin birbirlerinin deneyimlerini paylaşmaları, böylece çevreye uymaları ve çevrelerini değiştirmeleri yoluyla olmaktadır.

Öyleyse insanlar birbirlerinin deneyimlerini nasıl öğreniyor, bilgi ve duygu alışverişini nasıl gerçekleştirebiliyorlar? Sorunun yanıtı iki bölümden oluşur: 1. İnsanların başta dil olmak üzere, sınırsız denecek ölçüde çok değişik simgeler yapabilmeleri; 2. toplumsal yaşamlarını amaç ve ereklerine göre simgelerle örgütlemeleri.

Gerçi birçok hayvanın da belirli durumlarda belirli davranışlarda bulunmaya alıştıklarını ve alıştıırılabildiklerini biliyoruz. Hele sirklerde kimi hayvanların sergiledikleri beceriler bizi şaşkına çevirir. Ancak bu gösteriler ne denli etkileyici ve şaşırtıcı olursa olsun, insanların simge yapma ve kullanma yoluyla deneylerden «ders çıkarma» yeteneği, hiçbir şeyle karşılaştırılamayacak ölçüde büyük-

tür. İnsan dışında hiçbir hayvanda «gelecek zaman» algılaması yoktur: Örneğin yiyeceğinin bir bölümünü, gerekir diye yarına saklama; kendisi öldükten sonra da bu dünyanın var olacağını, öyleyse gelecek kuşakların refahı, şerefi ve özgürlüğü için de çalışmak gerektiğini «düşünme» yalnız insana özgüdür. İnsanlar bunu simge yapma yeteneklerine borçludurlar.

1.1. SİMGE NEDİR?

Nesnelerin, düşüncelerin, duyguların yerini tutan sözcüklere, el ve kolla, başla yapılan davranışlara ve biçimlere simge (= sembol) diyoruz. İnsanın başta gelen bir özelliği simge yapma yeteneğidir. Simgeler içinde sözcükler, başka deyişle *konuşma yeteneği* başta gelir. El-kol davranışları ve renklerle biçimlerin de geniş ölçüde sözcüklere dönüştüğünü, sözcüklere dökülerek anlamlandırıldığını görüyoruz. Bütün bir düşünme süreci, hep sözcükler (demek ki simgeler) aracılığıyla akıyor: Sözcüklerle düşünüyoruz.

Simge yapma yeteneği olduğundan insanlar bilgilerini hem yapıyor, hem biriktiriyor, hem bunlara yeni bilgiler ekliyebiliyor, hem de birbirlerine ve sonraki kuşaklara iletebiliyorlar. İnsan bir öğrendiği şeyi, dil yardımı ile (başka deyişle onu simgelere dökerek) unutmuyor: Onu sağlamca elde etmiş oluyor. Yine simgeler olduğundan yanlışlardan sakınabiliyoruz: «Bir taşla iki kez sürçen insanı herkes kınar» diyoruz. Çünkü insanın ilk sürçmeden bir ders çıkaracağını (demek ki davranışının istenmeyen bir sonuç doğurduğu yolunda bir simge yapacağını) bekliyoruz.

Yine simgeler yapma yeteneği olduğu için insanlar birçok önemli yasaları, yeniden doğru olup olmadığını araştırmaya gerek kalmamacasına sağlam bir biçimde elde edebilmekte, dolayısıyla daha ileri düzeyde bilgiler edinmek olasılığını elde edebilmektedirler. Suyun iki hidrojen ve bir oksijen atomundan oluştuğunu (H₂O) simge takımı biçiminde, kesin bir simge biçiminde elde etmemiş olsaydık ve suyla ilgili her kimyasal araştırmaya başlarken, «acaba gerçekten su iki hidrojen ve bir oksijen atomundan mı kuruludur, önce bunu saptayalım» demek zorunda kalsaydık, bilgi biriktirmenin, dolayısıyla uygarlıkta ilerlemenin ne denli olanaksızlaşacağı açıktır.

Son olarak simge yapma ve kullanma yeteneği olduğu için insanlar yeni kuşaklara bir hazır bilgiler, hünerler, uygulamalar yığını bırakabilmekte ve onların da toplumun o zamana değin olan uygarlığını kendi deneyimleriyle ilerletmelerini olanaklı kılabilmektedirler.

12. SİMGE KULLANMA VE ZEKÂNIN GELİŞİMİ

İnsanda zekânın gelişimi de konuşma yeteneği (simge yapma yeteneği) bulunduğu için olmaktadır. Gerçekten zekâ, nesnelere arasında, düşünceler arasında, deneyimler arasında ilişki kurmayı olanaklı kılan konuşma (= simge yapma ve kullanma) yeteneği bulunduğu için gelişmektedir. Bu nokta, ruhbilimin zekâ konusunda benimsediği bir noktadır. Bu konuda bir küme ruhbilimcinin insan ve şempanze yavrusunu karşılaştırmalı olarak incelemek üzere yaptığı bir deneye değinmek yerinde olacaktır. İki ruhbilimci, şempanzelerin insanla benzerliklerini gözönünde bulundurarak «bir şempanze yavrusu insan yavrusuyla aynı koşullara sahip olsaydı, davranışları onunkinden ne gibi ayrımlar gösterirdi?» sorusunu yanıtlamak üzere bu deneyi yapmışlardır. Viki adını verdikleri bir dişi şempanze yavrusunu doğuşundan birkaç gün sonra evlerine almışlar ve üç yıl süreyle ona bir insan bebeğine bakar gib bakmışlardır(*). Genellikle Vikinin bu süre içindeki gelişimi, bir insan çocuğununkine çok benzer olmuştur. İlgi ve yetenekleri hemen aynı sırayı izleyerek ve aynı zaman içinde ortaya çıkmıştır. Dışa-dönük bir kişilik özelliği göstermiş, bir insan çocuğununkinden biraz daha çevik ve devingen olmuştur. Toplu oyunları bir insan çocuğu kadar yeğiyor görünmüş, çevresindeki büyükleri bir insan çocuğu gibi yansımış (= taklit etmiş), dahası «baba», «fincan»... gibi kimi sözcükleri (kimi kez bunları birbirine karıştırmakla birlikte) söyleyebilmiştir.

Deneyci ruhbilimciler insan çocuğunun şempanze yavrusu karşısındaki büyük, apaçık, önemli üstünlüğünü dil alanında gördüler: Viki bebekliğinde insan bebeğinden daha az pepelemiş (konuşmaya çalışmış), 5 aylıktan sonra bu eğilimini de yitirmiştir.

Araştırmayı yapan ruhbilimciler şu sonuca varmış bulunuyorlar:

(* «Child Chimp», *Scientific American*, July, 1951, s. 32-33.

«İnsan ve şempanze türleri bugüne değin sanılageldiğinden çok daha büyük ruhsal benzerlikler göstermektedirler. İnsanın tek önemli kalıtsal (= genetik) üstünlüğü, belki de dili kullanma konusunda daha üstün yeteneği bulunmasıdır. Ancak bu anıksal üstünlük daha başka üstünlükleri de olanaklı kılmaktadır: Çünkü dil, bilgileri paylaşmanın bir aracıdır. Eğer bir insan, ekinden tüm olarak soyutlanmış bir durumda ve yalnız kendi çevresinden doğrudan doğruya edinebileceği bilgilerle büyüyebilseydi, davranışları bildiğimiz insan davranışlarından çok değişik olur ve herhalde bir maymuna çok benzerdi. Bize öyle görünüyor ki şempanze türü, bizim varsayımsal kültürsüz-insanımıza çok benzemektedir: İkisi de, konuşma yeteneği dışında, hemen aynı bireysel yeteneklere sahiptirler»(*).

2. SİMGELERİN OLUŞTUĞU ORTAM

Simgeler ve insanın simge yapma yeteneği konusunda buraya değin yaptığımız açıklamalara bir uyarıyı da eklememiz gereklidir: *İnsan simge yapma yeteneğine, dolayısıyla en geniş anlamında bilgi yapma ve biriktirme yeteneğine sahiptir demek, insanın zaman ve yer koşullarından bağımsız olarak her türlü kavram ve düşünce üretebileceği anlamına alınmamalıdır.* İnsanlar bilgi ve düşünce düzeyi bakımından da, temel olarak, içinde buldukları tarihsel dönemin ve yerin nesnel koşullarıyla sınırlıdır. Ancak bu sınırlar içinde bir devinim (hareketlilik) alanına, dolayısıyla bir düşünme alanına sahiptirler. Örneğin dünyanın yuvarlaklığı ve güneşin çevresinde dönmekte olduğu Eski Yunan düşünürlerince öne sürülmüş olduğu halde, bu gözlem 16. yüzyıla gelinceye değin geniş yığınlara ulaşmak şöyle dursun, düşünürler arasında bile «hoş bir şaka» olarak kalmıştır.

İnsanların yaratıcı yetenekleri ile içinde yaşadıkları toplumsal-ekonomik koşullar arasında canlı bir ilişki, bir etkileşme süreci vardır. Topluluk içinde yaşamak zorunluluğunda olan bireysel insan bu topluluk ortamının ürünü olmakta, onun tarafından biçimlendirilmektedir. Buna karşılık yaratıcı niteliği ile insan da bu ko-

(*) A.g.e. Sözü eden: Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, cilt I, s.236.

şulları gittikçe artan ölçüde egemenliğine alarak değiştirmektedir. Ama bu değiştirme de «gökten zenbille indirir» gibi yepyeni, var olmayan bir şeyi getirmek biçiminde olmayıp, var olanın üzerinde kimi yeniliklerin yapılması biçiminde olur. Yavaş bir süreç içindeki bu evrim, uzun birikimler sonunda niteliksel bir değişim biçimini alır. Yine yeni oluşmadaki nesnel koşulların ürünü olmakla birlikte, henüz geniş ölçüde yayılmamış olan yeni düşüncelerin nasıl yadrganıp tepkiyle karşılandığını, yasaklanıp cezalandırıldığını tarih bize gösteriyor.

Demek oluyor ki kimi toplumlarda belli dönemlerde belli konuların çok zengin simgelerle işlenmiş olmasına karşın başka kimi belirli konuların böyle işlenmemiş olduğunu görüyoruz. Bu duruma pek çok örnekler gösterilebilir. Bütün bir insanlık tarihinde bilimsel düşüncenin (= doğa, toplum ve insan yaşamının doğa-üstü güçlerle açıklanamayacağı simgesinin) ne denli yeni, yakın tarihin bir düşünce biçimi olduğunu göz önüne almak yeter. Başka bir örnek: İnsanın aya gitmesi, kimi toplumların nesnel koşulları içinde olanaklı olduğu halde, uygulamabilimi geri olan ülkeler halkları içinde hâlâ bunun olanak dışı olduğunu düşünenler var. Örneğin bizim yaptığımız köy araştırmalarında, bu konuda «Hâsâ! Ay bir nurdur. Ona gideni yakar!» denilerek bunun olanaksızlığına inananlar bulunduğu tanık olmuş bulunuyoruz. Prof. Yasa'nın gözlemlediği üzere, ilk kez bir tren gören Hasanoğlan'luların «Öküzü yok, eşeği yok, ayol bu nasıl gidiyor!» yolundaki tepkileri de, insanların ancak içinde buldukları nesnel koşulların elverdiği simgeleri yapabildiğini, öküz ya da eşeğin çekmediği bir taşıt aracının olanaklı olabileceğini düşünemediklerini anlatan ilginç bir örnektir. «Demokrasi» teriminin Türkçede bir karşılığının henüz oluşmamış bulunması, buna karşılık Türk halkının nesnel koşulları içinde çok geniş bir yer tutagelmış bulunan «at» ile ilgili çok zengin simgelerin dilimizde bulunması da bu durumun tanıtıcı birer örneğidir: Atın «renge» yerine «donu» simgesi vardır; «kırmızı» değil «al», ya da «doru» at; «kara» değil, «yağız» at, «beyaz» değil «kır» at; «rahvan» gidışli at, «eşkin» gidışli at, «dörtнал» sürme, tırıs sürme... gibi atla ilgili ayrıntılara değin inen birçok simgeler oluşmuştur Türkçe'de. Buna karşılık balık adlarının hemen tümünün Rumca olduğunu görüyoruz. Arapça'da deveyle ilgili 5.000'i aşkın sözcük bulunduğu söylenir. Bu örnekleri arttırmamız kolaydır.

3. SİMGELERİN GEÇERLİLİĞİ VE YETERLİLİĞİ

Simgelerin insanlar arasında anlaşmayı, bilgi birikimini ve yukarıda belirtilen öbür işlevleri sağlayabilmesi için geçerli ve yeterli olmaları gereklidir.

3.1. SİMGELERİN GEÇERLİLİĞİ:

Anlatması beklenen şeyi gerçekten anlatması, anlatabilmesidir. Örnekler:

- a) -Santigrat üzerinden çalışan bir ısı-ölçerinin (= termometre) üzerinde Fahrenheit yazılı ise, o zaman bu ısı-ölçerinin örneğin 30° yi göstermesi karşısında, neden soğuktan donmadığımızı, tersine sıcaktan bunaldığımızı şaşarak sorarız.
- b) II. Dünya Savaşı öncesine ait bir dünya siyasal haritasına göre davranışta bulunamayız.
- c) Otomobilin benzin göstergesi bozuk ise, depoda benzin olmadığı halde var göstermesi durumunda yanılır, yolda kalırız. vb.

3.2. SİMGELERİN YETERLİLİĞİ:

Simgelerin geçerli olmaları yetmez. Bir de yeterli olmaları, demek ki anlatmak istedikleri şeyi tam, eksiksiz olarak, başka anlamlara çekilemeyecek biçimde anlatabilmeleri de gereklidir. Örneğin tek başına «işletme» simgesi, sanayi işletmesi mi, ticaret işletmesi mi, tarım işletmesi mi, kamusal ya da özel işletme mi? Hangisi olduğunu belirtmediği için yetersiz kalır. Okul simgesi, ilk, orta, lise, üniversite... hangisi olduğunu belirtmemekte olduğu için konuşma ya da yazışmalarda anlaşmayı sağlama bakımından yeterli olmaz.

3.3. SİMGE İLE TEMSİL ETTİĞİ ŞEY AYNI MIDIR?

Simge ile temsil ettiği şeyin aynı şey olmadığını bilmeliyiz. Yüzme ya da araba kullanma... konusunda kitaplardan, filmlerden... birçok bilgiler edinebiliriz; ama hiç kimse yalnız kitap oku-

mak ya da film seyretmekle araba kullanmasını ya da yüzmeyi öğrenmiş değildir. Bunun için gerekli yetenekler ancak yaparak ve uyguluyarak edinilebilir. Bunun gibi toplumbilimin kavramlarını, bulgularını kitap ve notlarınızdan çok iyi öğrenebilir ve sınavınızı tam not alarak geçebilirsiniz; ama toplumbilimin kavramlarını, yöntemlerini ve genellemelerini tam olarak kavrayabilmeniz, ancak bizzat araştırma ve incelemeler yapmanıza bağlıdır.

3.4. SİMGELERİN DONMASI NE DEMEKTİR?

Kimi durumlarda insanlar sahip oldukları simge düzenlerinin öylesine etkisi altında kalırlar ki, simgelerle temsil ettikleri şeyler arasında oluşan ayrılıkları görmemekte ve simgeyi eski durum yürürlükteymiş gibi algılamakta direnmektedirler. 1968 yılında bir Kuzey Doğu Anadolu köyünde görüştüğüm yaşlı köylü, o günlerde Neil Armstrong'un aya ayak basacağı haberlerini kabul etmemekte direniyor ve «Hâşâ! ay bir nurdur. Ona yaklaşanı yakar.» diyordu. Kendisine ayda yürüyen insanların filmi görebileceğini söylediğimde, «Dünyada çöl mü yok? Nerden biliyorsunuz bir çölde filmi çekip 'Burası aydır' demediklerini?» deyip eski inancını sürdürmeğe çalışıyordu. 17. yüzyıl gökbilgini F. Sizzi'nin, teleskop aracılığıyla Jupiter'in uyduları bulunduğu gözlemlendiği halde, «Çıplak gözle görülmediğine göre yoktur!» deyişi de aynı nitelikte bir tutumdur.

Görüldüğü gibi bütün simgesel araçlar (= kuramlar, bilgiler, görüşler) zaman zaman yeniden gözden geçirilmelidir.

3.5. SİMGELERİN GÖRELİLİĞİ:

Kişisel yargılarımızı temsil eden simgeleri kullanırken, bunların bizim dışımızdaki nesnel olguları yeterince temsil ettiği sonucunu çıkarmamalıyız. Örneğin «Ben gezmeyi severim» derken konuşmacı kendinden söz etmektedir ve bu bildirim tartışılacak bir yanı yoktur. Ama «gezmek güzel şeydir» diyecek olursa, bu kez gezmenin niteliği üzerine bir beğeni (zevk) bildirmiş olur ki, bir başkası rahatlıkla gezmeyi güzel bulmadığı (kendi beğenisi) söyleyebilir. Beğeni bildirimini bir yana bırakıp K. S. Keyes adlı toplumbilicinin önerdiği şu deneye bakalım: önümüzde 10°C, 30°C ve 70°C sıcaklıklarda üç kova su bulunsun. Sağ elinizi soğuk, sol elinizi sıcak

su kovasına sokup bir-iki dakika bekledikten sonra, iki elinizi birden ortadaki kovaya sokacak olursanız, su sağ elinize göre sıcak, sol elinize göre soğuk gelecektir. Demek ki değişik koşullarda kalınca, sağ elinizle sol eliniz bile birbiriyle anlaşmamaktadır. Bu durumda «Bana göre orta kova sıcaktır.» diyemezsiniz. Çok daha sınırlı bir bildirimde bulunabilirsiniz ancak: «Sağ elime göre sıcak, sol elime göre soğuktur.» dersiniz. Sözlerimize «bana göre» sınırlamasını koyduğumuzda, kendi dışımızdaki şeyler hakkında olduğu kadar, kendi-kendimiz (ve alışkanlıklarımız) hakkında da konuşmakta olduğumuzu gözönünde tutabiliriz.

3.6. SİMGELERİN ANLAMLARINI KAZANMA YOLLARI: ALIŞILMIŞ TANIMLAR VE UZMANLIK TANIMLARI:

Günlük konuşmalarda kullanılan simgelerin anlamları, görenekleşmiş davranışların gözlemlenmesi yoluyla olur. Örneğin çocuk, anne-babasının türlü sözcükleri (pencere, araba, soba, kedi...) kullandıkları biçimde (demek ki toplumsal çerçeveler içinde) kullanmayı, deneme ve yanılma yoluyla öğrenir. Bu arada her sözcüğün göreneksel anlamlarının tek olmadığını da kavrar. Örneğin «yürütmek» sözcüğüne bakalım: Arabayı yürütmek, çocuğu yürütmek, bir şeyi aşırnak anlamına yürütmek, bir işi gördürmek anlamına yürütmek... biçimlerinde kullanılmaktadır; hükümetin anayasa hukukundaki adı da «yürütme erki»dir.

Teknik tanımlara gelince, bilim adamları, araştırmacılar, uzmanlar, simgeleri günlük konuşmada gerekli olduğundan daha belirli ve özel biçimlerde kullanmayı gerekli görürler. Örneğin bilim adamlarının zamanı belirtmek için kullandıkları simgeler, günlük dildeki gibi «yavaş», «çabuk», «çok çabuk», «son derece çabuk»...dan ibaret olsaydı, araştırmalarında pek bir ilerleme sağlayamazlardı. Bugün fizik bilginleri, zamanı ölçmek için dünyanın dönüşü ve kuarts kristallerinin titreşimi üzerine dayalı ölçüler geliştirerek özel adlara (simgelere) kavuşturmışlardır. Uzaklığın ölçümünde ışık-yılı, astronomik-uzay gibi simgeler kullanmaktadırlar. Bu özel simgeler olmasaydı fizik biliminin gelişmesi çok güçleşirdi. Bu teknik terimlerin yapıлып kullanılmasında başlıca iki yol izlenir: *Saymaca* (itibari, nominal) tanım ve *işlemsel* (ameli) tanım getirmek yolları.

Saymaca tanım, herhangi bir nesnenin, duygunun, düşünce- nin... bir toplumsal kümenin dilinde belli sözcüklerle temsil edilmesinin saymaca olarak kabul edilmesi durumunu anlatır. Erkek koyun için «koç», babanın kardeşine «amca», anneninkine «dayı», mal ve hizmet alış-verişlerinde kullanılan değişim aracına «para»... denmesinde olduğu gibi.

İşlemsel tanım ise, tanımlanacak simgenin karşılığım belirtmek için zorunlu olan gözlem yollarına dayalı tanımdır. Örneğin vücut ısısı simgesinin işlemsel tanımı, bir ısıölçerin (termometrenin) kullanılma biçimi anlatılarak elde edilebilir. Ekin (kültür) simgesinin işlemsel tanımı, gelenek-görenekler gibi türlü toplumsal davranış kalıplarını, maddi araç-gereçleri... gözlemlerken kullanılan bilimsel teknikler açısından yapılabilir. İşlemsel tanımlar her araştırma alanında sayısal yöntemlerin kullanılmasını özendirir. Bilimlerin gelişimi, ölçme araçlarının gelişimine yakından bağlıdır. Fizik bilimlerinde mikroskoplar, teleskoplar, Geiger sayaçları, vb. geliştirildiği gibi, davranış bilimlerinde de tutum ölçükleri, kanı araştırmaları, toplum ölçümleri (sosyogram), sinema, ses-kayıt... araçları, toplumsal-uzaklık ölçekleri, kanı araştırmaları, örneklemeler, çizim (grafik) ve matematikle anlatım yolları geliştirilmiştir.

— ÖZET —

Toplum yaşamı, bireylerin deney, bilgi ve duygularını birbirlerine iletebilmeleri ve paylaşabilmeleriyle olanaklıdır. Bu ise, insanın sınırsız denecek ölçüde çok değişik durumları simgelerle anlatıma kavuşturma yeteneğine, yani dili kullanma (konuşma) yeteneğine dayalıdır.

En duyarlı ölçüm araçları, en karmaşık makineler, en verimli toplumsal düzenlemeler... hep insanların gerçeğe uygun, yeterli simgeler yapabilmeleri, bunları günlük dilden ayrı teknik tanımlara kavuşturabilmeleriyle gerçekleştirilmiştir.

TOPLUMSALLAŞMA VE BENLİĞİN OLUŞMASI

Bu bölümde «toplumsallaşma» kavramı tanıtılacak, toplumsallaşma sürecinin işleyiş düzeni açıklanacak, bu süreçte birincil ve ikincil ilişkilerin yeri belirtilecek, bireyin çevreyle etkileşimi ve çevreyi değiştirmedeki etkinliği gösterilecek, kısacası toplumun ve toplumsal kümelerin örgütlenmişlik, uyum, ortak amaçlar için dayanışma özelliklerini nasıl kazandıkları anlatılacaktır.

1. TOPLUMSALLAŞMA: TANIM VE İŞLEYİŞ

Simgeler kullanma yeteneği olduğu için bireylerin bir toplumsal yaşam yaşayabildiğini görüyoruz. Toplum için, üyelerinin onun yapısını doğru olarak kavramaları ve kendilerinden beklenen iş paylarını etkin biçimde yerine getirmeğe hazır olmaları çok önemlidir. Bu, toplumsallaşma süreci ile olur. Emilio Williems, toplumbilim sözlüğünde (*Dictionnaire de Sociologie, Paris, 1961*) toplumsallaşma kavramını şöylece tanımlayıp açıklamaktadır: «*Bireyin, yalnızca biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp belli bir topluma ve belli kümelere bütünleştirilmesi sürecine toplumsallaşma süreci denir. Bu süreç aracılığıyla ki birey bir kişilik kazanmakta ve belli bir toplumda yaşamasını olanaklı kılan davranışları edinmektedir. Toplumsallaşma, en geniş anlamında çıraklık, ya da eğitim ve öğretim yoluyla olur. Bu çıraklık bireyin dünyaya geldiği andan başlar, yaşamını bitirip öldüğü ana değin sürer.*» Bu süreç içinde belli bir toplum ya da küme için istenmeğe değer görülen davranışların, değerlerin benimsetilmesi gibi, istenmeyen, beğenilmeyen kimi dürtülerin baskı altına alınması da söz konusudur. Toplumsallaşma süreci, aile, arkadaşlık, okul, uğraş vb. içinde akışan bir süreçtir. Bireyin örgüt-

l bir yaşama biçimine uydurulması sürecidir.

Demek oluyor ki toplumsallaşma bireyin, içine doğduğu toplum ve kümenin ekinini özdeksel (maddi) ve tinsel (manevi) gele-riyle birlikte öğrenmesi, benimsemesidir. *Bu sürecin hem bireyin bir toplumsal varlık olabilmesi, başka deyişle belli bir toplum ve kümenin başarılı bir yesi olabilmesi için, hem de toplumun ve o kümenin - başka deyişle örgütlenmiş biçimiyle toplum yaşamının - göreli sürekliliği için zorunlu olduğu açıkça görülmektedir. Demek ki toplum-sallaşma bir yandan bireye belli bir benlik, bir kişilik kazandıran, bir yandan da toplumun ve kümenin göreli sürekliliğini sağlayan bir süreçtir.*

1.1. BÜYÜME VE ÖĞRENME OLGULARI

Yeni doğan çocuğun çevresinden etkilenmesi ve bu etkilere «tepki»de bulunması *büyüme, olgunlaşma ve öğrenme* biçimlerinde olmaktadır. Büyüme ve olgunlaşma, asıl olarak, fiziksel ve kimyasal nitelikteki gelişmeyi anlatır. Bu gelişim süreçleri üzerinde insanın etkide bulunma olanakları henüz pek azdır. Bilindiği gibi insanın bir organizma olarak bilinen özellikleriyle ve renk, boy, zekâ sınırı, yeti (= kabiliyet)... gibi konulardaki özgünlükleriyle oluşup geliş-mesi, hücresindeki kalıtsal (genetik) ana madde olan DNA'da «programlanmış»tır. Bu kalıtsal ana madde DNA üzerinde yapay olarak değişiklikler yapma henüz deney aşamasımdan çıkmış sayıl-maz.

ğrenme ise, insanların bilinçli olarak düzenleyip denetleye-bildikleri bir iştir. İşte toplumsallaşma, yeni doğan çocuğun ilk an-dan başlayarak yaşamının sonuna değin sürdüreceği bir öğrenme sürecini anlatır.

1.2. OLUMLU VE OLUMSUZ YAPTIRIMLARLA KOşULLANDIRMA

Grldğu gibi toplumsallaşma süreci, temelde bir koşullan-ma sürecidir. Bireyler içine doğdukları belli toplumsal kümenin, ya da belli toplumun ekinine koşullanmaktadırlar. Bu koşullanma, -döller ve cezalar (her türden) yoluyla olmaktadır. Bunlardan bi-rincisine olumlu, ikincisine olumsuz yaptırımlar denilebilir. ocuk,

ilk günlerinden başlayarak ne yaparsa (ya da yapmazsa) hoşuna gidecek şeyler elde ettiğini, yine ne yaparsa (ya da yapmazsa) hoş gitmeyecek durumlarla karşılaşacağını, önce deneme ve yanılma yoluyla, sonraları dili kullanmaya başlayınca, somut simgeler öğrenme yoluyla; örneğin tarihten, roman ve öykülerden, şiir ve atasözlerinden, babasının, öğretmenin ya da arkadaşının karşılaştığı durumlardan... çıkarsamaya başlar. Böylece bir yanlış davranışı yapmadan da onun sakıncalı sonuçlarını kavrayabilir ve ondan sakınmayı öğrenebilir. Bu koşullanmada söz konusu olan olumsuz yaptırımlar, yasalar, hukuk, aktöre ve gelenekler ile konulan cezalardır; olumlu yaptırımlar ise ödüllendirilmedir. Eğitim ise, toplumsallaşmanın en etkili ve en ucuz yoludur. İnsanların koşullanmaya en açık olduğu dönemde onları hem toplum düzenine koşullandırmaktadır, hem de bu koşullanma sağlandığı ölçüde ne olumlu, ne de olumsuz yaptırımları uygulamaya gerek kalmayacaktır ya da pek az gerek kalacaktır.

2. TOPLUMSALLAŞMANIN AMAÇLARI

Toplumsallaşma sürecinin amaçlarını özetle şöyle sayabiliriz(*).

2.1. TOPLUMSALLAŞMA BİREYLERE TEMEL DAVRANIŞ YOLLARINI BELLETİR:

Ayakyolu alışkanlıklarından tutunuz bilimsel yöntem ilkelerine varıncaya değin her davranış yolu bireylere toplumsallaşma süreci ile kazandırılabilir.

Bu davranış yolu alışkanlıkları bireyde öylesine derinlere işler ki örgensel tepkimelerini bile biçimlendirir: Örneğin inek sütü içmenin günah olduğuna inanan Hindu içtiği süte inek sütü karıştığı, domuz eti yemenin günah olduğuna inanan müslüman kişi yemeğine domuz eti ya da yağı karıştığı kuşkusuna kapıldığında sindirim organlarının bozulduğu görülebilir. Cinsel ilişkiden zevk almanın

(*) L. Broom, Ph. Selznick, *Sociology - A Text with Adapted Readings*, Harper, 1965, s. 95.

kadın için utanç verici sayıldığı ekinsel ortamlarda bir çok evli kadının yaşamları boyunca hiç orgazm olamadıkları bilinmektedir.

Günümüz sanayi-kent toplumu koşullarında çalışma yaşamı birçok insanın yemek yeme, uyuma... zamanlarını alışılmıştan apayrı saatlere kaydurmalarını (gece çalışması örneğinde olduğu gibi) gerektirebiliyor.

2.2. TOPLUMSALLAŞMA BİREYLERDE BELLİ ÖZLEMLER OLUŞTURUR:

İyi bir anne, baba, çocuk... olma özlemi; iyi bir meslek üyesi, parti üyesi, takım arkadaşı... olma özlemi, vb. Toplum düzeni yalnızca yaşama biçimini anlatan ekinsel değerleri bireylere iletmekle yetinmez; aynı zamanda onların her birinde kimi özel özlemler de uyandırır: Bir bilim kurumu seslendiği bireylerin (öğrencilerin) kısmının bilimadamı, uygulamaya (teknige) dayalı bir ekonomi kimi bireylerin uygulamadamı (teknik personel) olmayı... istemelerini sağlamak zorundadır. Bu tür özlemler hatta önemli ölçüde özveriyi gerektirirler.

2.3. TOPLUMSALLAŞMA SÜRECİ, BİREYLERE İŞPAYLARININ (= ROLLERİNİN) ÖĞRETİLMESİ DEMEKTİR.

Bireyin üyesi olduğu türlü kümelerde kendisiyle ilişkide bulunan başka insanları gözönünde bulundurması gereğinden başka, belli özel işpaylarını yerine getirmesini de zorunlu kılar: Önder ve ardıc, öğretici ve öğrenci,... birbirinden ayrı, ama birbirini bütünleyici işpayları yerine getirirler.

2.4. TOPLUMSALLAŞMA YOLUYLA YETENEKLER DE ÖĞRENİLİR:

Böylece çocuk ve genç bireyler yetişkin etkinliklerine katılırlar.

Mektup yazmak, telefonla görüşmek; lokantada yemek ısmarlamak; komşularla ilişkileri yürütmek... siyasi örgütlerde ve genel-

likle derneklerde etkin katılım için böyle toplumsal yetenekler bir önkoşul önemindedir.

3. TOPLUMSALLAŞMA VE KİŞİLİĞİN OLUŞMASI

Toplumsallaşma kişiliğin kazanılmasında temel süreçtir; gerçekten kişilik ve toplum ayrılmaz bir biçimde birbirleriyle bağlantılıdır. Birey, toplumdan ve onun ekinden ayrı olarak var olamaz; toplum ve ekini de yalnızca bireylerin kişiliklerinde ve davranışlarında gerçeklik kazanır.

Çocuk, üyesi olduğu toplumun ve toplumsal kümelerin alışkanlıklarını, tutumlarını, kurallarını ve inançlarını en başta başka kişilerle olan ilişkileri yoluyla öğrenmektedir. Bu öğrenmede *yansılama* (= taklit), *toplumsal duyarlılık*, *ayna benlik* ve küme ölçüsü (= normu) olgularının önemli yerleri vardır.

Yansılama, bir örgenliğin (organizmanın) bir başka örgenliğin takındığına benzer davranışlar edinmesine yol açan bir etkileşimdir. Konuşma, önce belli bir sesi çıkarmak ya da sözcüğü söylemek üzere çevredeki kişileri yansılama başlar. Ama sonunda, belli bir sesi ya da sözcüğü çıkardığında, çevresinde belirecek olan tepkiyi *öngörmesine* olanak veren bir karmaşıklık düzeyine ulaşır. Bu öngörü hem bireysel, hem de toplumsal bilincin başlangıcını oluşturur. Çocuk dili öğrenir öğrenmez, fiziksel çevresini çok aşan, zihin dediğimiz çok türlü ve özlü uyarıları yaşamaya elverişli duruma gelir. İşte toplumsal nitelikteki bütün ilişkileri bu *toplumsal duyarlılık* üzerine dayalıdır.

İnsanın kişiliği ve içinde yaşadığı ilişkiler, onun ruhsal davranışlarını ve bilincini belirler. Nitekim insanın kendi kendisine karşı tutumu, kendi kendisi ile ilgili görüşü ve kanısı, fiziksel, ruhsal ve toplumsal açılardan (özellikle çocukluk döneminde) başkalarının tutumlarından da etkilenir. Demek ki insan kendisini başkaları aracılığıyla da tanır. Hiçbirimiz dünyaya elimizde «Ben benim!» diyebileceğimiz bir aynayla gelmediğimize göre kendimizi önce başkalarında görüp tanırız. Bu nedenle çevremizdeki başka insanlara «*ayna benlik*» denilir. Çocuğun kendi kendisi ve birçok toplumsal davranışları hakkındaki yargısını belirleyen şey, onun, başkalarının kendisi için ne düşündüğünü düşündüğüdür. Görüldüğü gibi top-

lumsal bilinçle bireysel bilinç birbirinden ayrılması olanaksız olgulardır.

3.1. BİRİNCİL KÜMELERİN TOPLUMSALLAŞMADAKİ YERİ

Bu çevre içinde birincil kümelerin, özellikle ailenin önemi çok büyüktür. Bir çocuğun annesi ya da bir bakıcı tarafından bakılması, sevilmesi, beslenmesi ve öbür gereksinimlerinin karşılanması, çocuk bakımından son derece önemli sonuçlar doğurur. Bunlar çocuğun yaşadığı ilk toplumsal etkilerdir. Sevgi, aşk dediğimiz toplumsal davranış, bebeklerin yaşaması ve sağlığı bakımından fiziksel gereksinimlerinin karşılanması kadar önemlidir.

Nitekim bütün fiziksel gereksinimlerin karşılandığı yetiştirme yurtlarında büyütülen bebekler, bu tür sevgi ilişkilerini yaşamadıkça gelişememektedirler. Bir yetiştirme yurdunda büyümüş ergen çocuklarla, besleme (= evlatlık) olarak kimi ailelerce büyütülmüş olan ergen çocuklar arasında karşılaştırma yapan bir araştırmada şunlar gözlemlenmiştir: Yurtta yetiştirilen çocukların zekâ sınavı notlarının daha düşük olduğu, konuşma ve dili kullanma yeteneklerinin daha geç geliştiği, başkalarıyla olağan toplumsal ilişkiler kurmaya daha az yetenekli oldukları... görülmüştür. İki küme arasındaki bu farkların ergenlik çağında da sürdüğü saptanmış, tüm yaşamları boyunca da azalarak ya da artarak süreceği sonucuna varılmıştır.

3.2. İKİNCİL İLİŞKİLERİN TOPLUMSALLAŞMA AÇISINDAN DEĞERİ

Çocuğun toplumsal ilişkilerinin birincil kümeler içinde kalma-yacağını ve bu durumun sonuçlarını da kısaca belirtelim. Ailesi içinde sürekli yergi görerek büyüyen bir çocuk, başka dış etkilerin bulunmaması durumunda, kendisi hakkındaki bu değerlendirmeyi kabul etmek zorunda kalır. Kim durumlarda bu, ruhsal hastalığa değin varabilen bir aşağılık duygusuna yol açar. Bunun tersine, ailesinde hep övgü görerek büyüyen çocuk, kendisini bundan değişik biçimde değerlendiren dış dünya ile karşılaştığında, ondan kaçmak

ve kendini hep el üstünde taşıyan birincil kümesine kapanmak isteyebilir. Anne-babalar çocuğa nesnel davranabildikleri ölçüde, dış dünyanın tutumları, çocuğun görmeğe alıştığı tutumlardan büyük farklar göstermeyecektir. Bu, çocuğu düş kırıklığı gibi yıkıcı durumlardan korur.

Çocuk ikincil kümelerle üye olmaya başlamakla, kendi-kendisine ilişkin izlenimlerini elde edeceği «ayna» olarak yalnız ailesine ve oyun arkadaşlarına bağımlı olmaktan kurtulur. Bu başka kümelerdeki üyeliği aracılığıyla kendi-kendisine ilişkin yeni bir değerlendirme yapabilir. Çevresinden aldığı uyarıları doğru «okuyabildiği» ölçüde, kendisine ilişkin değerlendirmesi, ikincil kümenin değerlendirmesine uyacak, o zaman iyi uyum sağlayabilen, dengeli, sağlıklı bir kişiliğe sahip olacaktır.

4. TOPLUMŞALLAŞMA VE BİREYİN BİLİNÇLİ ETKİNLİĞİ

Toplumsallaşma sürecini açıklamak üzere buraya değin verdiğimiz bilgilerde insanın bireysel ve toplumsal benliğini hep çevrenin koşullandırması sonucu olarak sunduk. Şimdi bu gözlemin göreliliğini, başka deyişle ne gibi sınırlılıklar içinde geçerli olduğunu görelim.

Her şeyden önce toplumsallaşma sürecindeki koşullandırma, özellikle ergin çağa gelindikten sonra çok karmaşık bir olaydır. Koşullanan kim, koşullandıran kim, pek belli olmayacak ölçüye varan bir karmaşıklık. Bir karikatürle anlatalım: Deney odasında, kafesteki fareler üzerinde deney yapan bir ruhbilimci... ve farelerden biri öbürüne şunları söylüyor: «Yahu, bu adamı koşullandırdım mı, ne! Kafesin kapağına her vuruşumda bana yiyecek veriyor!»

İkinci olarak şu yanılığın da sakınılmalıdır: İnsanın kişiliğini kazanması yalnızca «başkalarının kendisi üzerindeki etkisiyle» açıklanamaz. İnsanın kendi-kendisine ilişkin bilinci, içinde yaşadığı nesnel çevre koşullarıyla etkileşmesi yoluyla da olmaktadır. Nesnel çevrenin onun deneyimleri içine giren nesnelere, daha da önemlisi kendi özdeksel ve tinsel deneyimlerinin ürünleri ile ilgili bilinci, kendisinin saydığı şeyler ve kendi bilincini gerçekleştirdiği şeyler (konuşma, öğretme, ayakkabı yapma, resim çizme, giysi, vb.) başkalarının etkisini kırar.

İnsanları yalnızca toplumsal-ekinsel koşulların ve yetiştirilmenin ürünleri sayan, dolayısıyla değişik insanları değişik toplumsal ekinsel koşulların ve yetiştirmelerin ürünü sayan görüş, bu koşulları yapanın da insanın kendisi olduğunu, dolayısıyla doğrudan doğruya eğiticinin de bir eğitilmeden geçmiş olmasının zorunlu olduğunu unutuyor. Bu gerçek de insanın kişiliğinin oluşmasında nesnel çevre koşullarıyla ilgili deneyimleri ve gerçekleştirdiği ürünler ile ilgili bilincine yer vermek gerekliliğini bize göstermektedir. *Toplum biliminin temel sorunu, çevrelerinin ürünü olan insanların, bu çevreyi nasıl değiştirebildiklerini açıklayabilmektir.*

Toplumsallaşmada Sınırlılıklar

Toplumsallaşma hiçbir zaman tam olmaz, kuşaklar arası kopmalar olur. Bunu toplumun zaman içinde önemli değişimlerden geçmekte olmasıyla açıklamak olanaklıdır: Üretim araç ve gereçlerindeki, üretimin içeriğindeki değişimlerle ve bunların yerleşme yeri (köy, kent), aile, hukuk, siyasa, inanç ve değerler, eğitim, iletişim... alanlarında ortaya çıkardığı değişimlerle.

Bir de toplumu oluşturan değişik topluluk ve kümelerin ayrımlı ekonomik ve ekinsel düzeylerde olması, değişik yaşama biçimleri sürdürmesi nedeniyle, bu toplumsal kümeler arasında ekinsel ayrılıklar da vardır. Böylece her kümenin üyesi, toplumsallaşma süreci içinde, değişik yanları olan ekinsel ortamlara hazırlanmaktadır. Örneğin köy ve kent yaşama biçimleri arasındaki ayrılıklar: Köydeki nesnel yaşama koşulları da, değerler, inançlar, davranış kuralları da kenttekilerden çok ayrıdır. Yukarı toplumsal-ekonomik düzeyde olanlarla, aşağı toplumsal-ekonomik düzeyde olanların da hazırlandıkları toplumsal-ekinsel çevre (nesnel koşullar, değerler, inançlar) birbirinden ayrıdır. Bu nedenlerle bir toplumda herkes eş ölçüde ve biçimde, özdeş toplumsal çevreye hazırlanmaz. Değişik düzeyde, değişik toplumsal çevrelere hazırlanma da söz konusudur.

– ÖZET –

Toplumsallaşma süreci, bireyin türlü kümeler ve toplum bütünü içindeki yerini bilmesi, işpaylarını doğru olarak algılaması, onları istekle yerine getirebilmesi açısından işlevsel olan bir süreçtir. Yeni doğan çocuğun, yalnız biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp, toplumsal benlik sahibi, bir toplumun ve türlü kümelerin üyesi olması, bu süreç sonucudur.

Deneme - yanılma, dill (= simgeler düzenini) kullanarak tasarımlama yoluyla gerçekleşen toplumsallaşma sürecinde, olumlu yaptırımlara (= ödüller) ve olumsuz yaptırımlara (= cezalar) başvurulmaktadır. *Eğitim* ise, toplumsallaşmanın en verimli yoludur. Toplumsallaşma en etkili olarak birincil kümeler içinde yer alır.

Toplumsallaşma hiçbir zaman «tam» olmaz. Çünkü, bir yandan bilinç sahibi olma özelliği ile insan çevrenin birebir ürünü değildir; kendisi de çevresini etkileyip değiştirebilmektedir. Öte yandan, bir toplumun üyeleri türlü alt-toplumsal kesimlerde birbirlerinden az-çok değişik kurallara, değişik alışkanlık ve tutumlara göre de biçimlenmektedirler.

EKİN

(1)

Ekin (= kültür) konusuna, aşağıdaki amaçlarla yaklaşıyoruz.

- Toplu halde yaşayışın ekin geliştirme yoluyla olduğunu belirtmek; bu yolla çevremizin üzerimizdeki etkilerini azaltıp, bizim onu istenmeğe değer gördüğümüz yolda değiştirebildiğimizi göstermek;
- Bireyin davranışlarının, üyesi olduğu toplumun ekini tarafından biçimlendirildiğini anlatmak;
- Ekini, özdeksel (= maddi) ve tinsel (manevi) öğeleriyle ve bunlar arasındaki etkileşim eşliğinde tanıtmak;
- İnsanlığın ekinsel evrimini kalın çizgileriyle izlemek;
- Anlaşılmaz gibi görünen davranışların, ekinsel dayanaklarının tanınması yoluyla, anlaşılabilirliğini göstermek;
- «Uygarlık» ve «ekin» kavramlarının asıl olarak aynı gerçekliğin iki değişik adı olduğunu vurgulamak;
- «Ulusal ekin», «evrensel ekin», «ekinsel gelişme ve çağdaş ekin», «ekinsel bozulma» kavramlarını açıklamak;
- «Davranış kalıplarında değişmeler» olayının türlü sorunlarına yeni bir bakış açısıyla bakmaya sağlamak.

1. EKİN KAVRAMI

Toplumsallaşma, bir ekinsel (kültürel) çevreye hazırlanma demektir. Böylece sözü, toplumsallaşma süreciyle yakından ilgili olan

ekin (kültür) konusuna getirmiş oluyoruz.

Toplumbilim alanındaki ekin kavramının, günlük dilde kullanılan ekin teriminden değişik bir anlam taşıdığını daha önce belirtmiştik.

Toplum ve insan bilimlerinin incelediği hemen her şey, ekince biçimlenip koşullandırılmıştır. Tarım ve türlü sanayi dallarındaki üretimin teknikleri ve yöntemlerinden, ailenin, ekonominin, yönetimin... örgütlenişine, öğrenme yollarından kişilik tiplerine, toplumsal sınıflardan türlü toplum kesimleri arasındaki ilişkilere varıncaya değin her konu, bir toplumun ekinsel ortamı içinde biçim alır. Başka deyişle toplumbilimin incelediği tüm konular, şu ya da bu açıdan ekinle ilişkilidirler. Bu nedenle burada asıl olarak genellikle «ekin»in niteliği, başlıca ekinsel süreçler, ekinler arasındaki ilişkiler üzerinde durulmaktadır.

1.1. EKİN'İN TANIMI

Ünlü insanbilimciler A. L. Kroeber ve Clyde Kluckhohn, ekin kavramının tanımlanış biçimleri üzerine yaptıkları bir incelemede tam 164 değişik ekin tanımı saptamışlardır. Bu nedenle, bir tek kısa tanıma sığabilecek bir kavram karşısında olmadığımızı vurguluyorlar. Yine de başlıca öğelerine bakarak bir tanım verilecek olursa diyebiliriz ki, toplumbilimdeki anlamıyla ekin insanların edindiği ve türlü yollarla (gelenek, görenek, eğitim, öğretim, hukuk, siyasal kurumlar...) birbirlerine ve sonraki kuşaklara ilettikleri özdeksel nesnelere ve bilgi, sanat, hüner ve alışkanlıkları, inanç ve değerleri... anlatır. Ekin, insanların toplumsal ve tarihsel gelişim içinde yarattıkları bütün özdeksel ve tinsel öğelerin toplamıdır. Teknik ilerlemenin, üretimin, eğitimin, bilimin, gökçeyazın ve öbür güzel sanatların belli bir toplumsal gelişme aşamasındaki düzeyini gösterir. Bu nitelikleriyle ekin, halk yığınlarının etkinliklerinin ürünüdür.

Görüldüğü üzere ekin iki türlü öğelerden kuruludur:

a) Özdeksel öğeler, b) Tinsel öğeler.

Ekinin özdeksel öğeleri, toplumun belli bir gelişme aşamasındaki uygulamalı ilerlemesini, üretim ve uygulama beceri ve hünerlerini, insanların özdeksel ürünler yapmadaki deneyimlerini

yansıtır; insanın doğaya egemenliğinin ölçüsünü anlatır. Kısaca özdeksel ekin insan emeğinin toplumsal gelişme süreci içinde gerçekleştirdiği, ortaya çıkardığı bütün nesnelere anlatır; bütün bir uygulamayı, araçları ve gereçleri. Karasaban belli bir ekinin düzeyini anlatır; bunun gibi her türün özelliklerini belirleyen genetik özdeksel DNA'yı yapay olarak değiştiren 'tohum iyileştirme' uygulaması ve büyük ürün artışı sağlanması bir başka ve daha yüksek ekinin düzeyini gösterir.

Tinsel ekin öğelerine gelince, bunlar özdeksel ekin öğeleri en azından bir gelişme gösterdikten sonra oluşan değerler, inançlar, bilgiler, davranış kuralları, gelenekler, görenekler...dir. Bunlar bir yandan insanın doğaya ilişkin bilgilerinin genişliğini yansıtır; bir yandan da toplumsal gelişmenin belli bir aşamasında türlü toplumsal kümelerin yerlerini yansıtır.

1.2. TİNSEL EKİNİN İŞLEYİŞİ

Tinsel ekin öğelerinin toplumbilimsel bir çözümlemesi, bunların başlıca üç öğeden oluştuğunu gösterir:

- 1) *Bir Kuralsal düzen:* Resmi ve resmi olmayan davranış kuralları. Yasalar, yönetmelikler, örgütler, gelenekler, görenekler, inançlar... Bu davranış kuralları, insanları belli toplumsal ve tarihsel koşullarda belli biçimlerde davranmaya zorlar.
- 2) *Bir eylem düzeni:* Bu kurallara uygun davranışlar düzeni.
- 3) *Simgeler düzeni:* Göstergeler, sav-sözler (= sloganlar) vb. den kurulu: Bayrak, gülcük (= rozet), ası (= afiş), renk...

Belli bir dönemde geçerli olan ve egemen durumda bulunan ekinin özdeksel ve tinsel öğeleri kendi aralarında olduğu gibi, tinsel ekinin bu üç öğesinden herbiri de hem kendi içlerinden hem de kendi aralarında uyumlu bir ekin bütünü oluştururlar. Demek ki egemen ekinin özdeksel öğeleri, davranış kuralları, eylem düzeni ve simgeleri kendi içlerinde ve aralarında tutarlı ve uyumludurlar. Çünkü her ekin, görece de olsa, kendine-yeterli bir yaşam düzenidir. Çelişkiler, ya yeni yeni oluşmakta olan, ama daha yürürlükteki

geçerli ekinin içinde yer almayan öğelerle bu ekinin saydığımız öğeleri arasındaki çelişkilerdir; ya da eskiden yürürlükte olan, ama artık yürürlük ve geçerliliğini yitirmiş olmasına karşın daha bir süre varlıklarını sürdüren öğeler arasındaki çelişkilerdir. İlkel uygulamalı tarım ekonomisine dayalı ve dışarı geniş ölçüde kapalı köy topluluklarında laik öğretim yapan okulun o köy topluluklarının bütünleşmiş bir parçası olamayışı birinci çelişki durumuna örnektir; Fransa'da bugün bile krallık düzenini savunan bazı toplumsal kümelerin bulunmakta olması, Türkiye'de 20. yüzyılın son çeyreğinde Halifeliği, Sultanlığı savunanların bulunması ise ikinci çelişki durumunun örneklerindedir.

13. ÖZDEKSEL EKİN - TİNSEL EKİN ETKİLEŞİMİ

Özdeksel ekin öğeleri (= belli gelişme aşamasındaki uygulamalı bilim, araç-gereçler...) ile tinsel ekin öğelerinin etkileşiminde oluştuğunu belirtelim. Bu etkileşimi şöyle açıklayıp örneklendirebiliriz: Karasaban ile tarım yapan bir toplumda yerleşme yerlerinin küçük köyler olduğu, dolayısıyla kent yaşamının birçok dayanışma yolları ve biçimlerinin gelenek, göreneklerinin bu küçük topluluklarda bulunmadığı görülür. Bu, özdeksel ekin öğelerinin tinsel ekini belirleyici önemdeki etkileşimini gösteren bir örnektir. Ya da karasabanın yerine traktörün (özdeksel ekin) geçmesi üzerine ortakçılık ilişkisinin kalkıp kiracılık ve ücretli tarım işçiliğinin (tinsel ekin) oluşması; traktörün yaygınlaşmasıyla atın ortadan çekilmesi (özdeksel ekin), düğünlerde cirit oyununun (tinsel ekin) de artık görülmez olması... da aynı olguya örneklerdir.

Tinsel ekinin özdeksel ekine etkisini ise örneğin müslümanlığın esirlik verici içkileri yasaklaması karşısında müslüman toplumlarda - özellikle dinin egemen ekin olduğu dönemlerde - içki üretiminin sınırlı ya da çok az oluşu; Hindu dinine inananların inekleri kutsal sayıp bu hayvandan üretim ve tüketimde yararlanmamakta olmaları... gibi durumlarda görüyoruz. Ancak zaman bakımından bir öncelik tanımak gerektiğinde, bunu özdeksel ekin öğelerine tanımak gerekir. İnsan, düşünce (= tinsel ekin) yaptıktan sonra biyolojik gereksinmesini gidermemektedir. Tersine önce özdeksel ekin öğeleri en azından bir gelişme göstermelidir. Ondan sonradır

ki yemek, içmek, barınmak gibi temel, zorunlu gereksinmelerini giderme süreci içinde, başka deyişle bu çalışma ve iş yapma süreci içinde düşünce oluşturmaktadır.

1.4. 'EKİNSEL GECİKME'

Ancak bir kez oluştuktan sonra tinsel ekin görelî bir özerklik kazanır. Bundan dolayı da özdeksel ekin öğeleri değıştığında tinsel ekin de hemen gerekli uyumu yapıp değışmez. Ancak bir direnme ve gecikmeden sonra bu uyum oluşur; başka deyişle yeni özdeksel ekine uygun tinsel ekin değışimi bir gecikmeyle olur.

Amerikalı toplumbilimci W. Ogburn da bu olguyu «Ekinsel Gecikme» (= Cultural Lag) terimleriyle anlatmıştır(*). Toplumdaki bilinç düzeyinin, gelenek-göreneklerin, törelerin, hukukun,... uygulayım alanındaki ilerlemelerce koşullandırılan özdeksel ekin değışimlerinin gerisinde kaldığını söylemiştir. Ne var ki Ogburn bu uyumsuzluğun temelindeki etken olarak ekonomik ve toplumsal ilişkileri çözümlenemeye katmamıştır.

İnsanbilimin bulguları da bunu doğrulamaktadır: 750.000 yıl önce Avustralya'da yaşadığı saptanan ve insana en yakın olmakla birlikte beyni henüz düşünmeğe elverecek ölçüde gelişmemiş olan Australopithecus'un bazı gereksinmelerini gidermek üzere doğal araç-gereçler kullandığı gözlemlenmiştir(**).

1.5. «EVRENSEL KÜLTÜR ÖĞELERİ» VAR MIDIR?

Tarihin kaydettiğı bütün ekinlerde kimi öğelerin ortaklaşa bulunduğunu görüyoruz. Bu anlamda olmak üzere kimi ekin öğelerinin «evrensel» olduğu söylenebiliyor: Abece (alfabe) sırasıyla bunları şöylece sayabiliriz: Aile; yakınlık (= akrabalık) ilişkileri; aktöre kuralları; ateş yakarak eğlenme; armağan verme; büyücülük; cezalandırma yolları; cinsel yaşamı düzenleyip sınırlama; çevre ve

(*) W. F. Ogburn, *Social Change with Respect to Cultural and Original Nature*, N. Y., 1950.

(**) Bkz.: Jabos and Stern, *General Anthropology*, N.N., 1961, s. 16-22.

vücut temizliği; dans; dil; din; ebelik; eğitim; ergenlik adetleri; evlenme; gebeliğe ilişkin âdetler; görgü kuralları; hava koşullarını gözetleme ve denetleme; hukuk; halk bitkibilimi (etnobotanik); imcece; işbölümü; inanç tazeleme; jestler; hükümet; kişilere ad takma; konuk ağırlama; konut yapma; kur yapma (kadın-erkek arasında); mülkiyet; miras; nüfus denetimi; oyunlar; ölümden sonrasına ilişkin düşünceler; ölüm törenleri; rüya yorumculuğu; saç bakımı (= berberlik); selâmlaşma; süttten kesme âdetleri; süslenme sanatları; spor yapma; şakalaşma; şansa inanma; takvim; temizlik öğretimi; tıp; ticaret; topluluk örgütlenmesi; yaşa göre işpayı dağıtma âdetleri; yemek pişirme âdetleri; yıldız bilimi; yakın-hıusımla cinsel ilişki yasakları; yas tutma; ziyafet verme; ziyaretleşme.

Ancak tüm bu evrensel-ölçüde yaygın ekin öğelerinin, toplumdan topluma ve çağdan çağa çok değişik nitelikler aldığım da gözönünde tutmalıyız.

2. EKİNSEL DEĞİŞME

Ekinsel değişme olgusunu biraz yakından incelemek uygun olacaktır. Bir toplumun uyumlu ekin dizgesini (sistemini) oluşturan 'insan yapısı çevre' ile bu çevreye uyarlanmış davranış kalıplarında, kendiliğinden ya da istençli eylemler sonucu ortaya çıkan değişimlere ekinsel değişim diyoruz.

Tüm canlılar içinde doğal çevresine edilgin (pasif) bir bağımlılık içinde olmayı, yalnızca, bildiğimiz özellikleriyle oluştuğu tarihten bu yana 'insan'dır (= 25.000 yıl önce oluşan *homo sapiens*). Başka bütün canlılarda *değişim* (= mutation, niteliksel dönüşüm), doğal koşullar değiştiğinde örgensel yapılarını değiştirerek ya da bir tür olarak ortadan kalkarak gerçekleştiği halde, bilinçli bir canlı olan insanda ve toplumsal yaşamında bu olay ekinsel değişim olarak gerçekleşegelmiştir. Mamutlar elverişli çevre koşulları ortadan kalkma süreci sonunda kendileri de yok oldular. Bir çok hayvanın ya boynu uzadı, ya ayakları inceldi, ya boynuzları çıktı, ya kürkleri yok oldu... Oysa 25.000 yıldan bu yana insanın örgensel yapısında niteliksel bir dönüşüm olmadı(*). Çünkü insan değişen

(*) Yine de, besinleri pişirerek yemesi nedeniyle, bu binlerce yıl içinde insanın barsaklarının inceliip kusalığı belirtilmektedir.

çevreye, ekinini değiştirerek yanıt veriyor ve onu denetimi altına alabiliyordu: Hava soğuyunca kürk giyiyor, ısınınca çıkarıyordu; bir besin kaynağı tükenince bir başkasını onun yerine geçirebiliyordu; giderek çölleri yeşertiyor, kuraklığa karşı sulama kanalları yapıyor, rüzgârı, seli, depremi... denetliyordu.

Bu ekinsel değişimin hızının da durmadan arttığım, kapsamının genişlediğini görüyoruz:

Aşağı-yukarı 1.000.000 yıl önce başladığı düşünülen *Aşağı Paleolitik* dönemin 'insan'ı avcı-toplayıcı sürü yaşamı yaşıyordu; ateşi biliyordu; taş, kemik, ağaç parçalarını 'araç' olarak kullanabiliyordu. Ölülerini gömüyordu.

Bu durumdan çıkışı yaklaşık 950.000 yılda olmuştur: Çünkü *Yüksek Paleolitik* dönemin ancak 50.000 yıl önce başladığı kabul edilmektedir. Bu dönemde 'insan'lar hayvan postlarını giysi olarak kullanmaya, iğne, ok, yay vb. fırlatıcı silâhlar, yapay konutlar yapmaya ve çizgi sanatları (grafik sanatlar) gibi sanat etkinliklerinde bulunmaya başlamışlardır.

İlk olarak Anadolu'da doğu Akdeniz'in dağlık kesimlerinde görülen birkaç yüz nüfuslu devamlı ve yerleşik köy yaşamı, yalnızca 17.000 yıl önce başlamış bir olaydır: *Neolitik Dönem*. Hayvan evcilleştirme ve bitki yetiştirme, elle çömlek yapımı ve dokumacılık etkinlikleri bu dönemde başlar.

Nil, Dicle, Fırat ve İndus ırmakları vadilerinde oluşan *Tunç Çağı*'na 14.000 yıl sonra, M.Ö. 3000'de geçilmiştir. Irmak vadilerinde nüfusları birkaç bini bulan iki kentler; tapınaklar, kent duvarları, yönetsel yapılar; mülkiyet simgesi olarak damgaların (mühür) kullanılması; tekerlekli taşıtlar, döner-tekerlekle yapılan çömlekler, güneş saatleri, yıldız bilimi, yazı; maden işleme, cam, yelkenli gemiler, sulama kanalları, sabanla tarla sürme hep Tunç çağında başarılabilmiş işler.

M.Ö. 1400 yılında, Akdeniz'de Güney ve Doğu Avrupa'da başlayan Demir çağı ile su çarklarıyla ilk olarak mekanik enerji elde etme, alfabetik yazı, demir, Tunç çağı bilgilerinin geniş ölçüde yayılması, madeni paralar ve para ekonomisi insanlığın gündemine girmiştir (*).

(*) Bu sıralama için bkz.: G. W. Brainer'dan ileten L. Broom ve P. Selznick, *Sociology*, Harper, 1965, s. 81. Ayrıca bkz.: G. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, y.a.g.k.

Görüldüğü gibi insanlık tarihinin pek büyük kesimi (hemen 1.000.000 yıl) boyunca ekin sel değişim çok yavaş olmuştur. Kent uygarlıkları ile birlikte ekin sel birikim hızlanmıştır. Yakın tarihte ise (sanayi devrimi çağı) hızlı uygulayım bilim (teknoloji) değişimi ile, davranış ve değer ölçülerinin soru konusu edilip tartışılır olması olağan yaşam durumuna dönüşmüş bulunuyor. Sanayi devrimini başarıyla gerçekleştirip yürütebilen toplumlarda değişme daha kolaylıkla 'ilerleme' olarak anlaşılakta ve uygulanabilmektedir.

2.1. BULUŞLAR

Bu bağlamda «buluşlar»ın (icat ve keşifler) ekin sel değişimdeki yeri belirlenebiliyor. Buluş, var olan ekin öğelerinden yeni ekin öğeleri türetecek biçimde bileşimler yapmak demektir. Demek oluyor ki buluşların, yeniliklerin kökleri ilgili toplumun ekin sel kaynaklarından çıkmaktadır. Her buluş kendinden önceki bilgi varlığına bağlı olarak biçimlenir. Eğer bir buluş ya da yenilik kendisini destekliyecek bilgi birikimine pek az sahip ise gereğince etkili olmaz.

Gerçi çağının çok ilerisinde olan büyük bireysel deha ve yetenekler görülebilmektedir. Örneğin Leonardo da Vinci, ancak kendisinden yüzlerce yıl sonra uygulamaya konulabilen birçok makinaleri 'bulmuş' ve çizimlerini yapmıştır(*).

Burada «buluş ve yenilikler»in yalnızca, toplumsal-ruhbilimce ele alınan iki yönüne değinmekle yetineceğim: «kıyı-insan, kıyı-küme» ve «önderlik» yönleri.

2.2. KIYI KÜME

Toplum yaşamı bakımından alışılmışın dışındaki her uygulama, her değer ölçüsü ve anlayış «eski köye yeni adet!» tepkisiyle karşılaşır. Bu olgunun da yansıtacağı üzere yeni ekin sel öğeler, öncelikle, bir toplumun değişik nedenlerle tam olarak 'katılmış', bütünleşmiş olmyan, kıyada kalmış üyelerince ya da kümelerince ali-

(*) L. H. Heydenreich, «Leonardo da Vinci, The Scientist», International Business Machines Corporation, 1951, Collection of the Fine Arts Dept., s. 7-8.

nıp uygulanır. Çünkü yeni ekinsel öğeler demek, var olan ölçü ve uygulamaların, onları yaptırma bağlayan her türlü toplumsal denetimin (gelenek, görenek, ayıplama, yasal yatırımlar) dışına çıkmak anlamına da gelir. Bunu ancak toplumsal konumu sağlam olmuyan, toplumun var olan düzenlenişi'nden memnun olmayan; onunla bütünleşmemiş olan birey ve kümeler göze alabilirler, daha çok. Örneğin toplumda gördüğü 'saygınlığı' doyurucu bulmayan bir azınlık kümesinin daha çok ticaret ve zanaatlara yönelmesi; ya da sömürülen toplumlarda ortaya çıkan yeni 'aydınlar' kesiminin ne sömürgeciye ve onunla işbirliği yapan yerel erk sahibine, ne de içine kapalı, çağın gerisinde bırakılmış halk yığınlarına 'yaranamaması' karşısında toplumun kıyasına düşmesi ve buna karşı duyduğu tepki ile toplumsal yenileştirme, düzeltim ve\ya da devrim niteliğinde değişiklikler getirmeğe yönelmesi(*)).

2.3. ÖNDERLİK

Ekinsel yenileşme olaylarında «önderlik» de çok önemli, kısa tarih dilimleri söz konusu olduğunda belirleyici etkisi olan bir öğedir. Önderlik, bir toplumda ya da bir toplumsal kümede üyelerce gönüllü olarak izlenen bir kişinin ünü, gücü, ve\ya da toplumsal yeri dolayısıyla öncülük etmesi, eş deyişle yeni toplumsal davranış biçimleri başlatabilmesi, başkalarının çabalarını yönetmesi, örgütlemesi, denetlemesi durumu ve\ya da süreci diye tanımlanabilir. Önderlik toplum ya da küme yaşamının her zaman içerdiği bir toplumsal mevkidir. Bu nedenle de toplumbilimin temel kavram ve ulamlarından (= kategori) biridir. Önderlik olayının çok üstün ve seçkin bir örnek olayı olmak üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün, kişiliğinin oluşumu ve tarihsel eylemleri ile birlikte incelenmesi çok öğreticidir ve önderlik toplumbilimine temel katkılar sağlamaktadır(**).

(*) Bu konuda bir örnek olmak üzere E. E. Hagen, *On The Theory of Social Change*, Dorsey Press, 1962'ye bakılabilir.

(**) Bu açıdan başlıca bir kaç örnek olmak üzere bkz.: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk, Remzi*, 1961; Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Bates, 1981; Özer Ozankaya, *Türkiye'de Lalklık*, 4. basım, Cem Yayınevi, 1990.

3. GERİ KALMIŞLIK ORTAMINDA EKİNSEL DEĞİŞİM

Ekinin özdeksel öğelerinin mi, yoksa tinsel öğelerinin mi toplumsal yaşamı belirleyici önem taşıdığı tartışması, 'gerikalmışlık' bağlamındaki ekin değişimi açısından da önemlidir; bir ulusal toplumun kendi nesnel koşulları ile bütünleştirilmedikçe, dışardan alınan düşünceler benimsenemiyor, ekin dışalımını (... ithali) başarılı olamıyor. Basımevi «Gâvur icadıdır» diye 300 yıldan daha uzun süre Türk toplumuna sokulmamıştır. Oysa Türklerle yan yana yaşayan ama tarımdışı etkinliklere (zanaatlar ve ticaret) dayanan Rum, Ermeni, Yahudi toplulukları, bulunuşundan hemen sonra basımevleri kurmuşlardır. Çok köylü için, dahası birçok kentli için siyaset, yalnız yüksek yöneticilerin yürüttüğü «hikmetinden sual olunmaz» bir şeydir. Bugün Anadolu'da birçok yerde kadın çarşaf, peçe arkasında. Demek ki giyim yasası uygulanamıyor. Kadın hakları özellikle kimi toplum kesimlerinde geniş ölçüde kâğıt üzerinde kalmış: Yurttaşlık yasası (= Medeni Kanun) evlenme çağını yaş olarak saptamış ama, birçok köyde ölçü şu: «Kasketle şöyle bir vururuz, yere yıkılmazsa evlenebilir o kız»; ya da «Sandalyeye oturturuz, ayakları yere değiyorsa evlenebilir».

Yapay olarak dışardan ekin almanın başarılı olmadığını gösteren bu örnekleri arttırmak kolaydır.

Özdeksel ekin için de durum aynıdır: Örneğin traktör toplumun ekonomik, eğitsel, uygulamalı (= teknik)... gereksinimleri ile eşgüdülmüş olarak alınmadığında, pek çok köyümüzde görüldüğü gibi, gösteriş-için-tüketim, tarım dışı amaçlarla kullanma, havadan para kazanma (= spekülatif kazanç)... amaçlarıyla alınmakta, alman traktörlerin pek çoğu tarımsal amaçla gerekenin çok altında çalıştırılmaktadır.

3.1. EKİN BOZULMASI (YOZLAŞMASI)

Görüldüğü gibi özdeksel ve tinsel ekin öğeleri arasındaki etkileşimin doğru olarak anlaşılması, ekinsel gelişmenin bir toplumun ekinsel bütünlüğünü ve uyumunu bozmadan gerçekleştirilebilmesi bakımından büyük önem taşır.

Nitekim geri kalmış denilen sömürgeleşmiş toplumların hepsinde ekinsel değişme, bir ekinsel gelişme değil bir ekinsel yozlaşma, ekinsel bozulma (= acculturation) olarak ortaya çıkmıştır. Bu toplumlar, ekonomileri açısından egemen ölçüde hammadde satıp yapılmış mal alan ülkeler olarak kaldıkları için (başka deyişle özdeksel ekinlerini özgürce geliştirmek olanağından yoksun kaldıkları için) tinsel ekinleri 'altı kaval, üstü şişhane' görünümüne girebilmektedir. Bu ekin bozulması sürecinin etkenleri ve işleyiş düzeni Toplumsal Değişme bölümünde daha ayrıntılı olarak ortaya konulmaktadır. Burada konuya, daha çok 'ekin' kavramı açısından ışık tutucu örneklerle yaklaşmak istiyorum:

Osmanlı Türkiye'sinin sömürgeleşmesi süreci, Türk ekininin de böylece bozulması süreci olmuştur. Çoğunluğu gayri müslimlerden oluşan, küçük bir bölümü de osmanlı yönetici zümre ailelerinden gelen çocukların devam ettiği Galatasaray Sultanisinde çağdaş bilgiler öğretiliyorken, onun yanı başında rüştiye okullarında harita gösterilmesine karar verdi diye Reşit Paşa'nın idamı istenebiliyordu.

Sömürgeci gibi gelişkin olamama karşısında - bu durumun nedenlerini anlayamayan Türk halkı arasında - «asılacaksın İngiliz sicimiyle asıl» deyiminde anlatıma kavuşan bir aşağılık duygusu ve kendine güvensizlik yaygınlaşıyordu. Oysa aynı Türk halkı daha 50-60 yıl öncesine değin dünyanın en güzel dokumacılık örneklerini vermekteydi(*).

Bir yandan da sömürgeciye karşı duyulan tepkiler, geçerli çözümlere yönelemedikçe yine bir ekin bozulması sayılacak yollardan dile getiriliyordu: Bu kez sömürgeciyle birlikte giden her şey, her yenilik, her özellik yadsınıyordu. Örneğin gayrimüslimler yapıyor diye birçok Türk aile çocuklarını terzilik, marangozluk, kuyumculuk, vb. zenaatları öğrenmeğe yöneltmiyorlardı; rumlar yiyor diye lahos balığını yemeyen Türkler görülüyordu.

İşte Ekinsel Bozulma böyle bir toplumsal-ekonomik-siyasal ortamın ürünüdür.

Sorun, bir toplumun özdeksel ve tinsel ekin kaynaklarına özgürce egemen olarak biçim verebilmesi sorunudur. Bu egemenlik

(*) Örneğin bkz.: İssawi (ed.), *The Economic History of the Middle-East, 1800 - 1914*, U. of. Chicago Press, 1966, s. 30-70.

varsa, ekin sel değişim de dengeli ve etkili olur; ulusal ekin kimliği de korunur. Örneğin Atatürk döneminde ekonomik kaynaklarımıza özgürce sahip çıkma sağlanabildiği için, 'Batı'ya karşın Batılılaşma (= çağdaş uygarlığa geçme), ulusal ekin kimliğinin de en etkin biçimde oluşturulup korunması eşliğinde gerçekteştirilebiliyordu. Dil devrimi, tarih devrimi, edebiyatın Türk halk edebiyatından esinlenip kaynaklanması, resim sanatının köyü ile, kasabası ve kenti ile tüm Türkiyeyi yansıtmaya başlaması... bunun kanıtlarıdır.

Ülkemizde çoğunlukla eksik ve ya da yanlış bilinen Japon çağdaşlaşması aynı gerçeki kanıtlamaktadır: Ancak kendi kaynaklarına özgürce sahip çıkabilme ortamında bir toplum dengeli, kimliğini koruyucu ve etkin ekin sel ilerleme elde edebilir.

Japonya, 1855'de Amerikan savaş gemilerinin Commodore Perry komutasında limanlarına dayanıp «Açın limanlarınızı mallarımıza» demesiyle başlıyan sömürgeleşme tehlikesini, sömürgeci güçlerin kendilerinin hemen aynı tarihlerde bunalıma girmesinden yararlanıp bir dizi reformlar yaparak atlabilmişti: A.B.D.'nin iç savaşa yönelmesi, İngiltere'nin Afyon Savaşı'na tutulması, Fransa'nın güçlenen Bismarck Almanyası ile uğraşmak zorunda kalması üzerine Japonya, elde ettiği bu fırsatı 23 yaşında tahta geçirdikleri İmparator Meiji'nin şu beş maddelik andında simgeleşen bir dizi toplumsal düzeltimler yaparak değerlendirdi:

- «1. Danışma meclisleri toplanacak, her konu kamu oyunca kararlaştırılacaktır.
2. Devlet işlerinin görölmesinde bütün ulus birleşecektir.
3. Her kişi istediği mesleğe girmek hakkına sahip kılınacaktır (Yasal sınıfsal ayrıcalıkların kaldırılması).
4. Saçma adetler ve uygulamalar terkedilecektir.
5. Bilgi dünyanın her yanında aranacaktır.»(*)

3.2. ALT-EKİNLER

Ekin konusuna ilişkin olarak anımsatılması yerinde olacak bir

(*) Bú konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Özer Ozankaya, «Japonya'nın Modernleşme Denemesi» SBF Dergisi, c. XX, 1965, sa.: 1, s. 293-309.

konu da her toplumda eğemen, başat bir ekin yapısı içinde kimi **alt-ekin** kümelerinin bulunduğu olgusudur. Alt ekin kümeleri, dil, giyim, el-kol davranışı biçimleri, görgü kuralları ve daha az göze görünür olmakla birlikte değer yargıları ve ölçüleri bakımlarından özellik taşırlar.

Alt ekin kümelerinin belli başlıları budunsal (etnik), bölgesel (= coğrafyasal) ve mesleksel olanlarıdır. Çağdaş ulusal toplumları biçimlendiren tüm nesnel koşullar içinde (zetle sanayi, kent, yığın iletişimi ve ulaştırması, bilim ve uygulayımın yayılması) bu altekinlerin gittikçe başat ekin ile kaynaşıp ayıredici özelliklerini yitirdiği görülmektedir. Örneğin dünyanın nerdeyse her toplumundan kümelerin son iki yüzyıl içinde yerleşip bir Amerikan ulusu ve Amerikan ekini oluşturduğu A.B.D.'de bile pek çok altekin kümesinin yaşama-biçimi ayrılıklarının (giyim, yeme-içme alışkanlıkları, ocuk büyütme yol yordamları, dil gibi ayırdedilebilecek özelliklerinin) durmadan azalıp silindiği görülmektedir(*).

Bölgesel (coğrafyasal) alt ekinler, sanayi, ticaret ve yığın iletişim ve ulaştırmasının benzeştirici etkileşim ortamı oluşmadan önce, bir toplumun kimi coğrafyasal yörelerinde değişik tarihsel olayların, değişik doğal kaynakların ve iklim özelliklerinin ve değişik ekonomik etkinlik alanlarının daha eğemen yer tutmuş olmasından kaynaklanmışlardır. Sanayi-kent toplumu koşulları yaygınlařtıķa bunlar ağız (= şive), görgü, yenilen başlıca besinler, yöreye ilişkin bilgi ve duygusal bağlılık farklılıkları gibi küçük önemde konulara indirgenmiş olmaktadır.

3.2.1. Alt-Ekinlerin Smrgencilik Amacıyla Kullanılışı

Budunsal ve bölgesel alt ekinlerle ilgili olarak belirtilmesi gereken bir olgu daha var: Özellikle geri bırakılan ülkeleri bu durumda tutup, etkin bir kalkınma yoluna girmekten alıkoymak, böylece kendileriyle yarışabilecek sanayi toplumlarına dönüşmelerini önlemek, bir yandan da kendi silah sanayilerini başka ulusların kanyla ayakta tutmak politikası izleyen kimi büyük sanayi toplumları, bu ülkelerdeki alt-ekinleri ayrılıkçılık hareketlerine dayanak olarak

(*) Bkz. : L. Broom ve P. Selznick, *Sociology*, Harper, 1965, s. 60.

kullanmak istemektedirler. «Böl ve yönet» politikası ile bu ülkeleri sürekli iç kargaşa içinde tutmakta olan bu sömürgeci devletler, söz konusu ülkelerdeki bilgi eksikliğinden de yararlanarak, alt-ekin adacıklarını sanki kendi başlarına varlıklarını geliştirerek sürdürebilecek bütüncül ekinlermiş gibi sunmaya çalışmakta, bunlara bir takım yapay destekler (= bugüne değin hiç olmadığı halde bu alt-ekinlerin dilleri için yabancı uzmanlar eliyle abece, sözlük yaratmak, vb.) sağlamakta, *folklor ile sanat, bilim ve teknoloji arasındaki farkı gizleyip*, bu alt ekinleri sanat, bilim, teknoloji sahibiymiş gibi göstermeye çalışmaktadırlar. Böylece asıl geniş ekine haksız saldırıları yapmış ve\ya da desteklemiş olmaktadır.

Bu nedenle *folklor ve sanat, bilim, teknoloji* kavramlarına bir açıklık kazandırmak gerekir: Folklor, halk becerileri demek olup, ne bir dizgeselliği (sistematiği) vardır, ne yaparı bellidir, ne de bu yapanlar herhangi bir düzenli yetişmeden geçmiş, kendileri de konuları üzerine düzenli açıklamalar getirip bilgi birikimini genişletmiş kimselerdir. Bu özellikleriyle, folklor sanat, bilim ve teknoloji değil, sanatı, bilimi ve teknolojiyi besleyen ham madde kaynakları sayılmalıdır.

Çünkü sanat, bilim ve teknoloji, dizgesel yetişmeden geçmiş, bu alanın hem tarihsel boyuttaki gelişim ve değişimini, hem değişik toplumlardaki durumunu karşılaştırmalı olarak incelemiş, yetenek sahibi sanatçıların, bilginlerin ve teknoloji uzmanlarının ürünlerine verilen addır. Ulusal, giderek evrensel sanat, bilim ve teknoloji, alt-ekin adacıklarındaki folklorun içinde değerlendirildiği potadır ve ayrılıkçılık değil, birleşme, dayanışma ve kaynaşmayla olanaklıdır. Sanat, bilim, teknoloji düzeyine çıkmak, böylece alt-ekinler için de bir gelişme, gönenç ve onur yolu olur. Folkloru ayrılıkçılık amacıyla kullanmak, o alt-ekin kümesini yoksullaştırmak, kısırlaştırmak, böylece sürekli olarak geri bırakmak demek olur.

Bu gözlemin canlı bir örneğini Fransız Alsace'lılarında görebiliriz. Alsace'lı «Ben Alsace'lıyım ama, Fransız ekinimle övünç duyuyorum; Fransız ekinime çok şey borçluyum!» demektedir.

Özetle «ekinsel özellik»lerin sanatı, bilimi, teknolojiyi besleyen kaynaklar olarak göz önünde bulundurulması (= 'particularités culturelles) ile ayrılıkçılık, bölücülük kısırlığını ve haksızlığını anlatan «ekinsel özellikçilik» (= particularisme culturel) birbirinden ayırdedilmelidir. O zaman sömürgeci oyunlarına gelmekten korunmak

olanağı bulunur.

Mesleksel alt-ekinler: İnsanların geçimlerini sağlamak üzere yaptıkları iş, onların yaşamlarının pek çok yönünü derinden etkiler. Meslek, bireyin sınıfsal konumunu da, arkadaşlık kalıplarını da, yaşama biçimini de oluşturur. Kimi mesleklerin, onların dışında kalan bireylerin hiç anlamadığı özel uzmanlık dillerinin bile bulunduğu görülebilmektedir. Bu örnekler alt-ekin kümelerinin oluşumunda mesleklerin de yeri bulunduğu göstermeleri sayılabilir.

3.3. 'YIĞIN EKİNİ' OLAYI

Yığın üretimi, iletişimi ve ulaştırmasının, düşün ve sanat etkinliklerinin düzeyini düşürücü etkilerini anlatmak üzere «yığın ekini» (= mass culture) kavramı ortaya çıkmıştır. Bir yandan giyim (yalnızca sentetik ve plastikleri düşünmek yeter), yeme-içme, konut, kent yerleşimi... bakımlarından bireyler birbirine çok benzer özelliklere bürünmekte; bir yandan radyo, TV, sinema, turizm sanayii, yüzbinlerce seyirci ya da dinleyiciye seslenen müzik, spor, vb. gösteriler milyonlarca insana aynı düşünsel, duygusal, davranışsal etkileri ulaştırmakta; bir yandan da bu geniş «tüketici pazarın» varlığı sanat ve ekin etkinliklerini ticaret konusu yapmış bulunmaktadır. Sonuç, göz yaşı, din, ideoloji ve cinsellik ticareti olgularının da tanıklık ettiği üzere ekin ve sanat düzeyinin düşmesi olmaktadır.

4. KÜLTÜRÜN DAVRANIŞLARIMIZDAKİ BELİRİŞİ: DAVRANIŞ KALIPLARI

Türk ailesinin temel bir değerini dile getiren güzel bir deyiş vardır: Anne-babalar çocuklarını «yollu-törelî» yetiştirmek gereğini benimserler. Bununla, toplumun gönencine uygun düştüğüne genellikle inandıkları gelenekleri, ahlâk kurallarını, görenekleri ve başka görgü kurallarını çocuklarına öğretmek gereğini dile getirirler.

Bunların hepsini birden anlatan bir terim olarak kullanabileceğimiz yol - töre, bir toplumda ya da bir toplumsal kümede görülen çok özgün (tipik), alışılmış değer, tutum ve davranış ölçülerinden kuruludur. Çoğunlukla ortak sorunları çözmek, gereksinimleri gidermek üzere ve deneme - yanılma yoluyla oluşurlar. Yerleşik

bir duruma ulaştıklarında ise «normal» ya da «doğal» şeyler olarak benimsenirler. Yürüyüş, giyinme, selâmlaşma, tokalaşma, gibi gözle izlenebilen, düşünüş, duyuş gibi sözlerle (konuşma) anlatıma kavuşturulan biçimlerde ortaya çıkarlar. Aile yaşamından hukuk ve devlet yaşamına, arkadaşlık ilişkilerinden yolculuk davranımlarına, giyimden konuta, tüketim kalıplarından dinsel uygulamalara... varıncaya değin her alanda görülürler.

4.1. GELENEKLER

Eski zamanlardan kalmış olmaları nedeniyle saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen ölçülere gelenek denilmektedir. Gelenekler çoğu kez açıkça anlatıma kavuşturulmuş, biçimsel olarak yaptırıma da bağlanmış olan kurallardır. Bunlara aykırı davranış, hemen herkesçe toplumun ya da kümenin gönencine karşı girişilmiş bir saldırı sayılır ve davranış sahibinin ağır bir biçimde cezalandırılmasına yol açar. Başka deyişle geleneklere uymak bir zorunluluk olup, bunlardan sapma hoşgörülle karşılanmaz. «Resmi» (= törensel) vesilelerle uygulanıp yinelenirler; büyük hazırlıklar, övünmeler, coşku gösterileri eşliğinde bireylerde «ödev», «doğru», «yanlış», «ahlâki erdemlilik» duygusu yaratırlar.

Kimi durumlarda ise gelenekler «gelişme»ye birer engel olarak görülürler. Örneğin Namık Kemal «Acaba bu dünyayı insanogullarına gerçekten bir çile yeri etmeğe, gelenek dediğimiz yanlış inançlar karışımından daha büyük hizmet etmiş bir şey var mıdır?» diye sorarken, böyle durumları anlatmak istiyordu. Yukarıda Japonya'nın da, hemen aynı tarihlerde, Meiji düzeltimleri arasında «saçma adet ve uygulamalar bırakılacaktır» diye hükümet kararnameyi yayınladığını belirtmiştik.

4.2. AHLÂK KURALLARI:

Ahlâk, bireyin kendi davranışlarına uyguladığı buyruklar, zorlamalar ve davranış tanımlamalarından kuruludur. Bu tanım ahlâkla gelenekler arasındaki önemli bir ayrılığı hemen ortaya koymaktadır: Gerçekten *ahlâk, toplum baskısından çok, bireyin ödev duygusu ve erdem anlayışı ile desteklenen toplumsal kurallardan oluşur.*

Ahlâka aykırı davranışlar, toplumsal yaptırım olsun olmasın, bireyin kendi kendisini cezalandırması sonucunu verir. Bireyler «ahlâklılık» bir öğretim sonunda öğrenirler. Büyük Atatürk'ün dediği gibi «Korkutma temeline dayalı ahlâk, bir erdem olmadıktan başka, güvenilebilir de değildir. Bu nedenle kültürümüz uygar ilkelerle ve özgür düşüncelerle beslenip güçlendirilmelidir.»

4.3. YASALAR:

Toplumun yetkili organlarının kararlaştırması halinde gelenekler yasalara dönüşürler. Bu durumda, aykırı davranışlar artık resmi yaptırımlı cezalarla karşılaşır.

Geleneklere aykırı davranışlar, toplulukça reddedilme, alaya alınma, küçük görülme, ya da yığınların saldırısına uğrama... gibi biçimler alan cezalarla karşılaşır. Yasalara aykırı davranışların önlenmesi ve cezalandırılması ise, yasalarca saptanmış olan kuruluşlarca (polis, mahkemeler gibi) ve yine yasalarda belirtilmiş yollardan olur.

Gelenekler yasalardan daha geniş alanları etkiler. *Bütün gelenekler yasa biçimini almadığı gibi, bütün yasalar da geleneklerden çıkmış değildirler.* Gelenekler değişebilirler. Toplumun kimi kesimlerince benimsenip, kimi kesimlerince reddedilebilirler. Yasalar ise belli biçim ve yoldan değiştirilmedikçe sürekli dirler ve herkese aynı biçimde uygulanmaları zorunludur.

4.4. GÖRENEKLER VE GÖRGÜ KURALLARI:

Herhangi bir belirgin yaptırımı bulunmayan ya da yaptırımı çok yumuşak olan davranış örneklerine görenek ya da görgü kuralı denir. «Mürüvvete endaze olmaz» özdeyişi, göreneklerin bu yaptırım zayıflığını saptıyan bir gözlemi anlatmaktadır. Görgü kuralları ile görenekler arasındaki fark, görgü kurallarının daha çok davranışların dış biçimlerini denetlemeye yönelik olmasıdır. Bir toplumda ya da toplumsal kümede, sofrada, sokakta, taşıtta, düğünde, doğum ya da ölüm olaylarında,... oturup kalkma, konuşup eğlenme, yatıştırıp yardımcı olma... davranışlarına ilişkin bilgi ve becerileri anlatan ölçülerden kuruludurlar. Kısaca: Ne yemeli, nerde yemeli,

nasıl yemeli, ne kadar yemeli, ne giymeli, nerde giymeli, nasıl giymeli, ne zaman giymeli, ne söylemeli, nerde söylemeli nasıl söylemeli, ne zaman söylemeli... gibi sorular, görgü kurallarının yoğun etkisi altında yanıtlarım bulmaktadır.

4.5. MODA, HEVES VE «ÇILGINLIKLAR»:

Moda, geçerli olduğu sürece kendisine yoğun biçimde uyulan, ama ömrü kısa olan göreneklere denir. Örneğin bir kaç yıl önce moda olduğu için alıp giydiğimiz bir giyim eşyasını, yepyeni de durmasına karşın, bugün moda olmadığı için giyememekteyiz; yeni yaptırdığımız giysileri bir kaç yıl öncesinin biçimlerine göre yaptıramamaktayız. Ayrıca moda konusunda «zamanın önünde gitmek», başka deyişle değişmeleri önceden görmek, hatta kendisi moda yaratmak bir saygınlık ve seçkinlik belirtisi de sayılabilir; zamanın gerisinde kalmak ise hemen her zaman, her yerde istenmiyen bir şey sayılır. Çağdaş toplumlarda insanlar yenilikleri benimsemeye eskisinden daha açık olmakla birlikte çoğunlukla Shakespeare'in şu dizelerinde gözlemediği biçimde davranmaktadırlar: «ne yenilikleri almada önde koşan ol - ne de eskimişi bırakmada en sona kalan.»

Hevesler, bir toplumun yalnızca kimi kesimlerinde moda olan ve kısa sürede geçip giden davranışlardır. Hevesler çoğunlukla müzik, dans, argo, kimi boş zaman etkinlikleri... gibi alanlarda görülür. Aşırı, yüzeysel ya da zararlı heveslere ise çılgınlık denir. Bunlar pek çok kimselerce kızgınlık ve direnmeyle karşılanırlar. Otomobil ya da traktör tokuşturma, uyuşturucu kullanma, aşırı alkol içme, rus ruleti, pop-konserler denilen müzik gösterilerinde taşkınlık ve çevreyi yıkma davranışları... örneklerinde olduğu gibi.

Moda, heves ve çılgınlıklar, daha çok kent ve sanayi toplumu koşullarının beslediği, kimileri güçlü toplumsal olgulardır. Bu koşullarda bireylerin gördükleri saygınlık, elde ettikleri mevki, babasının - atasının kim olduğundan, yetiştirme biçiminden, kişilik yapısı ve başarılarından çok evine, otomobiline, giysilerine, tutumlarına ve yaşayış biçimine bağlı oluyor. Öte yandan buluşlar, bilimsel teknoloji, yığın üretimi ve reklâmcılık da heves ve modaları özendirici olmaktadır.

5. EKİNSEL ÇAĞDAŞLAŞMA VE ULUSAL EKİN:

Ulusal ekinin varlığını koruyabilmesi gereğini duyanlardan kimileri, uygarlık ile ekini apayrı şeylermiş gibi görme yanlışına düşebilmektedirler. Oysa «ekin» ile «uygarlık» arasında çok yakın bir bağ vardır ve ulusal bir ekinin varlığını sürdürebilmesi, uygarlıkla ekin arasındaki bu yakın ilişkinin gereğini yerine getirmeye bağlıdır.

Bu yakın ilişkiyi şöylece belirtebiliriz: Bir toplumun ekini dediğimizde anlatmak istediğimiz *başlıca* şeyler, o toplumun devlet yaşamında, düşünce yaşamında, ekonomide yani tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma... yaşamında yapabildiği şeylerin toplam bileşimidir. Bir toplumun uygarlığı dediğimizde de bunlardan başka bir şey anlatmamaktayız. Ekin kavramım bir ulusun güç ve geç değişen, tarihten, coğrafya ve iklim koşullarından kaynaklanan kimi karakter özellikleriyle, kimi üslûp özellikleriyle sınırlandırmak yanlış olur.

5.1. EKİNSEL GELİŞME VE ÇAĞDAŞ EKİNİN KURUCU ÖĞELERİ:

Nitekim gelişmiş sayılan ekinlerin kimi ortaklaşa öğeleri bulunduğunu görüyoruz: *Yazılı dil* (= dilin yalnız konuşulan bir dil olmakla kalmayıp, aynı zamanda yazılı ürünlerle gelişmiş bir dil olması); *gelişmiş felsefi önermeler* (= evren, doğa, insan, toplumun niteliği konusunda temel bakış biçimi ya da biçimleri geliştirmiş olması); *ileri bilim ve teknolojiye ve ileri ölçülerde uzmanlaşmaya dayalı işbölümü içermesi*; *demokratik bir siyasal düzen ve hükümet biçimine dayalı olması*.

Ulusal ekinin varlığı ve sürekliliği, asıl bu öğeler alanında gelişmekle olur. Bu gelişme doğal olarak ilgili ulusun kalıcı (çağa ters düşmeyen) tarihsel değerlerinin, coğrafya ve iklim özelliklerinin çerçevesi içinde gerçekleşeceğinden, içeriği ile en ileri ekin düzeyinde olacak, üslubuyla, rengiyle, biçimiyle de ulusallığı koruyup sürdürecektir.

5.2. ÇAĞDAŞ EKİNLERİN TEMEL ORTAK ÖZELLİKLERİ:

Günümüzde çağdaş ekinlerin temel ortak özellikleri olarak şunları ayırdedebiliriz:

5.2.1. İnsanın doğası, niteliği konusunda iyimser bir anlayış: İnsan doğası konusunda bir ekinin temel görüşünün iyimser ya da kötümser olması, orada aileden ekonomiye, toplumsal güvenlik ve gönecenen kamu yönetimine birçok alandaki davranışları derinden etkiler. İyimser bir anlayış, örneğin, «suç» saydığımız davranışlara karşı takınacağımız tutumda bizi suçu işliyen kişiden nefret etmeye değil, o kişiyi suça yönelten ortam ve koşulları öğrenip onları önlemeye, suç işliyeniyi de yeniden topluma kazanmaya yöneltir. Böylece, suç işliyen birey çevreden soyutlanmamış ve «suçlar ve sabıkalılar dünyasına» kapatılmamış olur. Bu çağdaş ekin özelliğini, insanlığın ekin üreticisi olan büyük düşünürlerin hemen hepsinde bulabiliyoruz: Örneğin Hz. Muhammet «Rahmetim gazabımı geçti» der. Yunus Emre «Yaradılanı hoş gör, yaradandan ötürü» der. Mahatma Gandhi «Kötülükten nefret et, kötülüğü yapandan değil!» diye uyarır.

5.2.2. İnsanın doğal ve toplumsal çevresini ve kendi-kendisini tanıyıp, bilgili denetimi altına alabileceğine olan inanç, çağdaş ekinin bir başka temel özelliğidir.

5.2.3. Zamanı denetim altına almak: Geçmişini bugün için ondan ders almak üzere inceleyip tanımak; geleceği öngörebilmek. Başka deyişle geçmişini bugüne çağırabilmek, geleceği önceden planlayıp insan ve toplumun gereksinimlerinin gelişimini öngörebilmek ve bilgiyle karşılayabilmek.

5.2.4. Yaptığı işi bilerek ve en iyi biçimde yapmayı anlatan tutum da çağdaş ekinin bir özelliğidir. Büyük Atatürk'ün dediği gibi «Ülkesini ve ulusunu kurtarmak isteyenler, aynı zamanda mesleklerinde birer namusla uzman ve birer bilgin olmalıdırlar. Bunu sağlayacak okuldur.»

5.2.5. Bireylerin birbirleriyle uyum içinde yaşayabilmeleri

için, onları toplumsal kümeleriyle ve genel olarak toplumla bütünleştirecek düzenlemeler kurup geliştirmek. Bu amaçla bireyliğin ve toplu yaşamının gereklerini dengeliyerek birey kişiliğinin gelişip serpilebilmesini de, toplu yaşamın uyum ve güvenlik zorunlu gereksinimini de karşılayacak bir yol izlemek.

Bütün ereği Türk ekinini çağdaşlaştırmak olan Atatürk bu gerekliliği de derinden kavrayıp bunu toplumumuza temel bir bakış açısı yapmak istemiştir: Bir yandan «Bireyler düşünür olmalıdır. Bireyler düşünür olmadıkça bir toplumu iyi ya da kötü yöne herkes yöneltebilir», «Birey etkinlikleri gelişmenin asıl kaynağı olarak korunmalıdır; devlet bireyin gelişimi için gerekli koşulları sağlamalıdır» demektedir. Ama öte yandan da insanların ancak toplum halinde yaşayabilecekleri, bu nedenle toplu yaşamın gereklerini de yerine getirmek gerektiğini vurgulamakta ve şunları eklemektedir: «Bir toplumun kesinlikle ortaklaşa bir düşüncesi vardır. Eğer sık sık ortaya konulup açıklanmıyorsa, bundan onun yokluğu sonucu çıkarılmamalıdır.»

5.2.6. Toplum yaşamında bireylerin «kim olduklarına» göre değil, «ne yapabildiklerine» göre işlem görmeleri; toplumsal mevkilere gelişlerinde yetenek ve başarı ölçüsünün kullanılması.

5.2.7. Teknik bilimler ve teknoloji kadar, toplum ve insan bilimlerinin, estetiğin, güzel sanatların, felsefenin de önemini gözetmek ve bu etkinliklerin gelişip yayılmasını sağlamak. Böylece yaşamı yaşanmaya değer kılan şeyleri yalnız mühendislerin, doktorların, teknisyenlerin değil, toplum ve insan bilimcilerinin, felsefi sistem kurucularının, ozanların, müzisyenlerin, ressamların da oluşturup geliştirdikleri gözönünde tutulmaktadır; onlar da özendirilerek uygarlık savaşına yapabildikleri temel önemdeki bu katkıları gerçekleştirmeleri sağlanmaktadır. Atatürk'ün 10. Yıl Söylevi bu gereği de pek özlü bir biçimde dile getirmektedir.

5.2.8. Çağdaş toplumda bireylerin, çok türlülenen etkinlikleri, değerleri ve çıkarları arasında uzlaşma sağlamaya açık ve yönelik olmalarını sağlamak. Çağdaş ekinin bu özelliği bireyleri birbirleriyle ilişkilerinde kesin bir «olmaz» yerine, «görüşelim, olanak bulmaya çalışalım, elimizden geleni yapalım» diyen bir tutuma yöneltilir. Ünlü Fransız düşünürü Pascal'ın dediği gibi «İnsan etkinliklerinin değeri bir uca dayanmaktan değil, iki uca birden dokunarak onları birbirlerine yaklaştırmaktan, uzlaştırmaktan geçer Atatürk

de Türk ekininde bu doğrultudaki değerleri işleyip geliştirmeye büyük önem veriyordu: «İnsanları mutlu edecek tek araç, onları birbirine yaklaştıracak; onlara birbirlerini sevdirecek karşılıklı maddi ve manevi gereksinimlerini karşılamaya yarıyacak davranış ve güçtür.»

– ÖZET –

Toplumbilimin incelediği hemen her şeyin ekin içinde biçimlendiği görülüyor. Ekin, bir toplumdaki teknik ilerlemenin, üretimin, eğitimin, bilimin, güzel sanatların, insan ve toplum anlayışının gelişim düzeyini gösteren özdeksel ve tinsel öğelerden kuruludur; bu öğeler, görell de olsa uyumlu bir bütünlük, «kendine yeterli bir yaşam biçimi» oluştururlar. İnsanın kültür üretmesi ve bunun evrimi, onun bir canlı türü olarak geçirdiği tarih içinde son derece küçük bir dönem kapsar: Yaklaşık bir milyon yılın son beş-on bin yılı. Bu dönemin de son yüzelli yılı içinde – durmadan daha hızlanarak – gerçekleşen değişim ise, ekin oluşumunda başlıbaşına bir dönemdir.

Bireyler nasıl davranacaklarını ve başka bireylerden nasıl davranışlar bekleyeceklerini, doğdukları andan başlayarak, bir ekinel ortam içinde öğrenirler. Ekinel kalıplar ve düzenler, bireylerde alışkanlıklara, değer yüklü, duygusal olarak bağlanılan düşünme, davranma, yeme, içme, giyinme, konut yapma, kent kurma... ölçülerine dönüşür: Gelenekler, görenekler, yasalar, bilgi ve beceriler, ahlak kuralları... vb.

Ekin, aynı zamanda değişen bir olgudur. Var olan ekin öğeleri arasında yeni bileşimler yaparak yeni ekin öğeleri üretmek demek olan buluşlar, ekinel değişim ve gelişimin temel etkenidir. Ekinel çağdaşlaşma dediğimiz bu temel süreç, ulusların kendi yaşamlarını özgürce planlayıp yönetebildikleri durumda, evrensel ekin değerlerini ulusal biçim ve ölçülerle gerçekleştirmeleri olanağını verir.

TOPLUMSAL YAPI

Toplum yaşamı, ortak gereksinimleri karşılamak üzere, belli temel işlevleri yerine getiren belirli yapılarla olanaklıdır. Bu temel işlevlerin neler olduğunu ve bunları yerine getirmekle görevli ne gibi yapı ögeleri bulunduğunu görmek, bu ögeler arasındaki karşılıklı düzenli bağları göstermek ve böylece toplum yaşamında asıl olan, olağan olan durumun, görelî de olsa «uyumlu bir dizge (= sistem)» durumu olduğunu belirtmek, toplumsal yapı olgusunu incelemeyi gerektirir. Böyle bir katkısı olmasaydı, toplum kavramı varken bir de «toplumsal yapı» kavramına, aile, okul, işyeri, sendika... vb. kavramların yanında ayrıca «ailenin yapısı», «okulun yapısı», «sendikanın yapısı»... kavramlarına gerek kalmazdı. Bu katkının anlaşılması için önce genel olarak «yapı» kavramını tanımlayalım.

Bir otomobil motorunun yapısını incelerken izlenebilecek şu iki yolu birbiriyle karşılaştıralım:

1 – ‘Otomobil motoru, a) Yakıt deposu, b) Yağ bölmesi, c) Akümülatör, ç) Şarj dinamosu, d) Marş motoru, e) Karbüratör, f) Radyatör vb. parçalardan oluşmaktadır’.

2 – ‘Otomobil motoru yukarıda belirtilen parçalardan oluşmaktadır. Bu parçalar arasında karşılıklı ve düzenli ilişkiler vardır: Şarj dinamosu akümülatörde elektrik gücü biriktirmekte, bu elektrik gücü marş motorunu, başka deyişle otomobil motorüne ilk hareketi sağlayacak olan motoru çalıştırmamızı sağlamaktadır. Marş motoru krank milini döndürmekte, krank mili silindir piston kolunu çevirerek pistonu silindir içinde aşağı-yukarı yönlerde hareket ettirmektedir. Piston silindir içinde yukarı doğru çıkarken silindir içine emilmiş olan yakıt ve hava karışımını sıkıştırmakta; bu sıkıştırma işlemi tamamlandığında bujilerden gelen kıvılcım sıkışmış yakıt gazı ateşlemekte, böylece hacmi çok genişliyen gaz piston kolunu aşağı itmekte; bu hareket ana milini, ana mili de volanı döndür-

mekte, volan da bu hareketin istendiği ölçüde yinelenmesini ve hareketin sürdürülmesini sağlamaktadır'.

1. YAPI KAVRAMI

Bir otomobil motorunun yapısı konusundaki bu kadarcık açıklama bile, «Yapı» kavramının bu ikinci anlayış biçiminin daha doyurucu olacağını; çünkü bu yolla motorun yalnız parçalarının (= öğelerinin) neler olduğunu öğrenmekle kalmayıp, bu parçalar arasındaki ilişkileri (= neden-sonuç ilişkileri) ve parçaların oluşturduğu «bütün»ün işleyindeki düzenlilikleri de, anlayabileceğimizi bize göstermektedir. Başka deyişle «Yapı», bir şeyin ancak hem birimlerine, hem de bütünlüğüne ilişkin özellikleri ile birlikte ele alınması durumunda yeterince tanınabileceğini gösteren bir kavramdır.

Gerçekten «Yapı» kavramı, bir düzenin ya da bütünün parçaları ve öğeleri arasındaki yasalılık gösteren, durağan bağlar ve karşılıklı ilişkiler diye tanımlanır.

Demek ki «yapı» kavramı yasalılık, biçim, zorunluluk kavramlarıyla yakından ilişkili bulunmaktadır. Yapı, işte bu yasalılık, zorunluluk, belli biçim gösterme özellikleri dolayısıyladır ki kendisini oluşturan parça ve öğelerdeki ve bütündeki sürekli değişmelere karşın kendisini sürdürür ve ancak bütün, bir nitelik değişimini gerçekleştirdiği zaman değişir.

Bu açıklamalar bütünün (yapının), parçalardan önce ve onlardan ayrıca, kendi başına incelenmesi gerektiğini ve bunun olanaklı olduğunu gösteriyor: 1) Bütünün mekanik yapısını açıklamak, 2) Bütünün örgensel bir bütünlük olduğunu ve parçaların bütünün kaynağı olduğunu görmek; 3) Bütünün tam olarak kavranması: Parçaları arasındaki ilişkilerin tüm karmaşıklığı içinde anlaşılması.

1.1. TOPLUMBİLİMCİLER VE YAPI KAVRAMI

Toplumbilimin temel ve baş konularından biri olması gereken, bir bölüm toplumbilimciler arasında yukardaki anlamda bir toplumsal yapı anlayışı bulunmadığı gibi, üzerinde birleşilen bir yapı tanımı da yoktur. Bu toplumbilimcilerden kimileri toplumsal yapıyı 'bireylerarası ilişkilerin yapısal biçimidir' yolunda çok geniş ve bun-

dan dolayı çok belirsiz bir biçimde tanımlamaktadırlar. Toplum yaşamının her kesimi bireyler arası ilişkilerden oluştuğuna göre, bu tanım toplumsal yapıyı oluşturan kurucu öğeleri bize tanıtmamaktadır. Ayrıca bu tanım, toplum yaşamında görelî olarak daha önemli öğelerle daha az önemli öğeler arasında; görelî olarak daha sürekli öğelerle daha az sürekli dahası geçici olan öğeler arasında bir ayırım yapmamış olmaktadır.

Öte yandan bu toplumbilimcilerin bir bölümü de «toplumsal yapı» kavramının özsüz, boş, ama yaldızlı bir sözden başka bir şey olmadığını savunmuşlardır. Örneğin *Encyclopedia of the Social Sciences* (Toplumbilimler Ansiklopedisi) «Toplumsal yapı» kavramına hiç yer bile vermemiş, buna karşılık «toplumsal örgütlenme» kavramına geniş yer ayırmıştır. İnsanbilimci Kroeber'de de bu anlayışı görüyoruz.

Bu toplumbilimcilerin bir kesimi ise «toplumsal yapı, *başlıca toplumsal küme ve kurumlardan oluşur*» demektedir, toplumsal yapı kavramı ile görelî olarak *sürekli ve örgütlenmiş toplumsal ilişkileri* anlatmak istemektedirler. Bu anlayışa göre toplumsal yapının kurucu öğeleri, nüfus, çevre ve yerleşim, ekonomi, toplumsal sınıflar, eğitim, siyaset, hukuk, aile, din'dir. Ancak bu toplumbilimciler, sözünü ettikleri kurucu öğeleri toplum bütünlüğü içinde ve karşılıklı düzenli ilişkileri belirtecek, yapının işleyişini açıklayacak biçimde ele almamakta, durağan bir yapı anlayışını yansıtmaktadırlar.

Toplumsal yapıyı «işpayı» (= rol) kavramıyla açıklamak isteyenler de var: Gerth ve Mills, *Character and Social Structure* adlı yapıtlarında bu görüşü işlemektedirler. Bu anlayışın, toplumsallaşma yoluyla her toplumsal mevkiden beklenen rollerin ilgili bireyin kişiliğine kazanmakta olması ile toplumsal yapı arasındaki bağıntıyı göz önünde tutmak, böylece ruhbilim, toplumsal ruhbilim ve toplumbilim arasındaki gerekli işbirliğine çağrıda bulunmak gibi elverişli yanları var. Ancak iş paylarının bireyler arasında dağılımını belirleyen toplumsal etkenlere yer vermeyen bu anlayış, oldukça dar bir toplumsal yapı anlayışındır(*).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere «toplumsal yapı» kavramı, toplumu oluşturan *başlıca* öğeleri, bunların toplum bütünü

(*) Bu konuda bkz.: T. B. Bottomore, Toplumbilim (çev.: Ü. Oskay), Doğan Yayınevi, 1977, s. 121.

içindeki yerlerini ve aralarındaki ilişkileri ve böylece işleyişlerindeki düzenlilikleri anlatmalıdır. Böyle bir toplumsal yapı kavramı yardımıyla ki biz, örneğin *herhangi bir ekonomik düzenleniş biçimi ile herhangi bir gelişmiş aile, hukuk, siyaset, ya da din düzenleniş biçiminin birlikte gidemeyeceğini anlayabiliriz*; bu toplumsal yapı öğeleri arasında karşılıklı bir uyum, bir bağdaşırılık özelliği bulunacağını görebiliriz; toplum bütününe de ancak böyle öğelerden kurulu olabileceğini; ayrıca tarihsel evrim içinde öğeleri birbirleriyle uyumlu bütünler oluşturan değişik toplumsal yapı tipleri ortaya çıkmış olacağını kavrayabiliriz. Birkaç örnek verelim: *Şeyhlik-ağalık ile sözleşmeli işçilik; dinsel hukuk ile kadın-erkek eşitliği; ileri bilim ve uygulamayı ile yağmur duası, ya da hoca nushası...* birlikte gitmez.

Bu hususu gözönünde bulunduran, toplumbilimde «Yapısalcılık» (= structuralisme) yaklaşımının da kurucusu olan Fransız İnsanbilimci Claude Lévy-Strausse, toplumsal yapı kavramının bir toplum örneği (= modeli) kavramıyla birlikte düşünülebileceğini söylemektedir. Yapısalcı toplumbilimciler, toplumsal yapı kavramıyla toplumsal yaşamın yalnız belli bir kesiminin değil, toplumun bütün başlıca küme ve kurumlarının anlatıldığına; bundan dolayı, toplumsal yapı incelemelerinin görgül (ampirik) verilerle ilgilenmeyip, bu verilere dayanarak soyut toplum örnekleri kurma amacına yönelik bulunduğuna işaret etmektedirler.

Gerçekten de toplumu oluşturan başlıca öğeleri, bunların birbirleriyle ve toplum bütünü ile aralarındaki ilişkileri ve işleyiş ve değişimlerdeki düzenlilikleri anlatmak üzere kullanılan «toplumsal yapı» kavramı – ki bunları anlatması gerektiği görüşünderiz – zorunlu olarak tarihsel toplum örnekleri (= modelleri) ayırt etmek durumunda kalacaktır. Başka bir deyişle toplumu bütünlüğü içinde ve tarihsel evrim süreci içinde ele alma gereği, bizi belli dönemlerde belli toplum örnekleri (= modelleri), demek ki belli toplumsal yapı tipleri bulunduğunu görmek durumunda bırakmaktadır.

Ancak «yapı» kavramının toplum yaşamının anlaşılmasına yapabileceği katkı, yalnızca «genel toplum örnekleri kurmayı olanaklı kılması» görüşüyle yeterince anlatılmış olamaz. Yukarıda da değindiğim gibi «yapı» incelemesi, toplum yaşamının belli başlı alanlarından her birine ilişkin gözlemleri bir bütün olarak toplumsal dizgeye (= sisteme) ilişkin gözlemlerle bütünleştirme gereğini karşılamaya çok uygun bir yaklaşımdır. Toplumsal yapı incelemeleri

kavramın bu katkısını gerçekleştirecek biçimde yapılmalıdır: Ne yalnız birimlere takılıp kalmalı, ne de yalnızca soyut kuramsal 'toplumsal düzen' şemalarıyla oyalanmalı; her ikisinin katkıları birleştirilmelidir.

2. TOPLUMSAL YAPI ÖĞELERİ: TEMEL TOPLUMSAL İŞLEVLER

Toplum yaşamının varlığı ve sürekliliği için yerine getirilmesi zorunlu olan temel toplumsal işlevler vardır: Neslin sürdürülmesi, yeni üyelerin toplumsallaştırılması, bireylerin yaşama bir anlam ve amaçla bağlanması, mal ve hizmetlerin üretim ve dağılımı ve toplumda düzenin sağlanması. Bu temel işlevleri yerine getirmek üzere oluşan ögeler, hep birlikte uyumlu bir bütünlük olan toplumsal yapıyı meydana getirirler.

2.1. NESLİN SÜRDÜRÜLMESİ:

Toplumun varlığı, onu oluşturan nüfusun yenilenmesine bağlıdır. Bir toplumun nüfus gereksinmesi, başka toplumlardan yetişkin nüfus almak (içe göç) yoluyla karşılanamaz. Çünkü toplum yaşamının zorunlu ögesi olan uyum ve dayanışma, bireylerde kimi ortaklaşa bilgilerin ve bağlılık duygularının oluşmasına bağlıdır. Temel ekinsel değerler de diyebileceğimiz bu bilgiler ve bağlılık duyguları, asıl olarak, bir toplumun içinde doğup büyümüş olanlarda gereğince oluşturulabilir. Öyleyse bir toplum, üyelerinin pek büyük bölümünü doğumlar yoluyla sağlamak zorundadır. Görüldüğü gibi doğumlar yalnızca «biyolojik» nitelikte bir olgu türü değildir. Aile dediğimiz ve ilerde görüleceği üzere değişik biçimler alabilen bir toplumsal yapı ögesi içinde yer alan bir toplumsal olgudur.

2.2. YENİ NÜFUSUN TOPLUMSALLAŞTIRILMASI:

Ancak sorun yalnız yeni nüfus kazanmak sorunu değildir. Toplumun kural ve değerlerinin çevresinde örgülendiği «dünya, toplum, insan anlayışı» başta olmak üzere toplumda «normal» sayılan binlerce küçük davranış kalıplarını öğretmek ve benimsetmek de gere-

kir: Örneğin ne yemeli, ne zaman yemeli, nerde yemeli, ne kadar yemeli; ne giymeli, nerde giymeli, nasıl giymeli, ne zaman giymeli; ne söylemeli, nerde söylemeli, ne zaman söylemeli, nasıl söylemeli... gibi.

Çağdaş toplumda «okul» dediğimiz öğretme ve eğitime işi için uzmanlaşmış olan eğitim kurumları başta olmak üzere aile, işyeri, alışveriş yerleri, otel, mahkeme, sinema, spor alanları... toplumsallaşma sürecinin gerçekleştiği yerlerdir.

2.3. YAŞAMANIN ANLAMI VE AMACI:

Bir toplumun gücü ve etkin işlemesi, orada yaygın olan yaşama biçiminin iyi ve yaşanmaya değer olduğu inancını oluşturup sürdürmesine de bağlıdır. Bu nedendir ki her dilde olduğu gibi Türkçemizde de yaşamaya anlam ve değer kazandıran ekinsel değerler özdeyişlere kadar girmiştir: «Yaşamının fazileti yaşatmaktır!» diyen eski bir Türk özdeyişinde olduğu gibi.

Bunu sağlayan, toplumun ahlâkı, toplumsal davranışları düzenliyen kurallarıdır. Bunları genel bir deyişle «inançlar, bağlılıklar, üyelikler» diye adlandırabiliriz. Bilimsel, ideolojik, dinsel örgüt ve kurumlar bunların başlıcalarıdır. Kuralsızlık durumları, insanların neyin doğru neyin yanlış olduğunu, toplumsal beklentilerin ne olduğunu bilememelerine ve «amaç düşüncesi»ni yitirmelerine yol açar. Emile Durkheim ve ondan sonraki birçok toplumbilimci böyle bir kuralsızlık durumunun ve bunun sonucu ortaya çıkan «küme» çözümlenmesinin bireyleri kendini öldürmeye varan bunalımlara düşürdüğünü ortaya koymuşlardır(*).

2.4. MAL VE HİZMETLERİN ÜRETİM VE DAĞILIMI:

Ekonomik etkinliklerde uzmanlaşmanın hiç bulunmadığı, her bireyin yalnızca kendi gereksinimleri için üretimde bulunduğu bir toplum söz konusu olamaz. Ekinsel gelişme, belli işlerin belli toplum kesimlerine bırakılması ve bu durumun kurumlaşması ile olmaktadır. Bu işbölümü bir dizi yapısal öğelerle kurallara bağlan-

(*) E. Durkheim, *İntihar-Toplumbilimsel İnceleme* (Çev.: Ö. Ozankaya), UNESCO Yayını, 1986.

maktadır: Mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımını gerçekleştiren her türden işletmeler, meslek örgütlenmeleri bunların başta gelenleridir.

2.5. DÜZENİN KORUNMASI:

Toplumda düzen iki yönlü bir olgudur: Toplum kendini içinden de yıkmamalıdır; başka toplumlardan gelebilecek saldırılarla yıkılmasına da fırsat vermemelidir. Çağdaş toplumda düzenin korunması, içerde özgürlük, adalet ve güvenliğin, dışarıya karşı da bağımsızlığın korunmasıyla olur.

Toplumun varlığı ve sürekliliği, kendi kendisine bir düzen vermek üzere oluşturduğu kuralları, ölçüleri yürütebilmesine, bunlara uyulmaması durumunda yaptırımları uygulayabilmesine bağlıdır: Toplumda düzeni sağlayan kuralları hiçe sayanlar (= borcunu ödemeyen, vergisini ödemeyen, adam öldürüp elini kolunu sallıyarak gezenler) herhangi bir yaptırımla karşılaşmıyorlarsa, toplum çok geçmeden yok olup gider. Bundan dolayı «en kötü düzen bile, hiç düzen olmamasından daha iyidir» denilmektedir.

Öte yandan toplumun kendisini dış saldırılara karşı koruması da aynı ölçüde bir zorunluluktur. Dış baskılara ve saldırılara karşı koyabilen dayanıklı bir toplumsal düzen sürdüremediği için yok olan toplumların örnekleri tarihte çoktur.

Düzenin korunması işlevini çağdaş toplumda oldukça gelişkin yasaları, yönetmelikleri..., bunları kişisel olmadan (= herkese eşit işlem yaparak) uygulayan mahkemeleri ve iç güvenlik güçleri, dışarıya karşı başka toplumlarla ilişkileri iyi yönetecek dışişleri örgütleri ve ordusu... ile, yani yasama, yürütme ve yargı organları ile devlet yerine getirir.

2.6. TEMEL TOPLUMSAL İŞLEVLERİN KARŞILIKLI BAĞIMLILIĞI:

Dikkat edilirse görülecektir ki yukarıda incelenen temel toplumsal işlevler ve onları yerine getiren yapısal ögeler, hep birbirine bağımlı olarak işliyen işlev ve yapılardır. Bunlardan herhangi birinin aksaması durumunda, bütünüyle toplumsal yapı işlemez duru-

ma düşer. Demek ki toplumsal yapının bu temel işlevleri ve onları yerine getiren başlıca kurucu öğeleri, birbirine bağımlı bir dizge (sistem) oluşturmaktadır. Bunların herhangi birindeki bir değişme, öbür öğeleri kesinlikle etkiler.

– ÖZET –

Bir toplumun varlığından söz edebilmek için orada yerine getirilmesi zorunlu olan birtakım temel toplumsal işlevler vardır: Kuşakların sürekliliğinin sağlanması, yeni üyelerin toplumsallaştırılması, bireylerin yaşama bir anlam vererek, bir amaç izleyerek bağlanmasının sağlanması, mal ve hizmetlerin üretimi ve dağıtımı, toplum içinde güvenlik ve adaletin sağlanması, yurt dışında da bağımsızlığın sağlanıp korunması... Bu temel işlevler karşılıklı bağımlılık içinde bir dizge oluştururlar.

Bu temel işlevlerin verimli ve güvenli olarak yerine getirilmesi için birtakım temel yapı öğeleri oluşur: Aile, okul, örgütlü kamu oyu (görüş, inanç örgütleri gibi), ekonomik örgütler, yönetsel örgütler. Bu kurumlar da aralarında uyum egemen olacak biçimde karşılıklı etkileşim içindedirler. «Yapı» kavramının asıl katkısı, temel toplumsal öğelerle bunların karşılıklı ilişkilerini bir bütünlük olarak kavramaya olanak yaratmasıdır.

TOPLUMSAL KURUMLAR

Bu bölümün amaçları şunlardır:

Toplumsal düzenin etkin ve verimli işleyişi, temel toplumsal gereksinimlerin güvenle karşılanması açılarından kurumlaşmanın önemi. Bu gereksinimleri karşılamakla görevli temel toplumsal yapı öğelerinin nasıl kurumlaştığı. Toplumsal kurumlar arasındaki karşılıklı bağların neler olduğu. Toplumsal kurumlar da durgun olmayıp değişimden geçtiğine göre, kurumsal değişimin başlıca yolları.

1. TOPLUMSAL KURUMLARIN TANIMI VE İŞLEVİ

1. 1. TANIM

Bir toplumsal kurum, hep birlikte eşgüdülmüş ve örgütlenmiş bir görelî bütün oluşturan düşünceler, inançlar, gelenek-görenek ve davranışlarla özdeksel öğelerden (= yapılar, mallar, belgeler, simgeler...) kuruludur ve bir sürekliliği vardır. Birkaç örnek verecek olursak, aile, hukuk, üniversite, eğitim, parlamento, devlet, birer kurumdurlar.

Bu tanımlamanın gösterdiği üzere kurumun şu iki özelliği temel önem taşımaktadır:

- Örgensel (= organik) bir görelî bütün oluşturması: Öğeleri arasında böyle örgensel bağlar bulunan bir örgüt olması.
- Görelî bir sürekliliği olması: Bir kurum, onu oluşturan bireylerle karşılaştırılmayacak ölçüde daha uzun yaşamlıdır; yüzyıllar boyunca sürebilir.

Bu süreklilikteki göreliliğin belirtilmesi, kurumların tarihin uzun dönemleri içinde bazı önemli nitelik değişmelerinden, eşdeyişle bir evrimden geçtiklerini anlatmak içindir. Çok eşli ailenin yerini tek eşli ailenin alması, tanrıbuyrukçu (= teokratik) hukukun yerini laik hukukun alması, padişahlığın yerini parlamenter düzenin alması, vb.

1.2. DAR VE GENİŞ ANLAMıyla «KURUM»

Kurum kavramını, biri dar öteki ise geniş olmak üzere iki anlamda anlamak olanaklıdır: Örneğin bir ilkokul dar anlamda bir kurumdur; bir lise, bir üniversite böyle dar anlamda birer kurumdurlar. Ama bunların hepsini birden gözönüne aldığımızda, bunların hepsinin bir bütünü, geniş anlamda eğitim kurumunu oluşturduklarını anlarız. Eğitim kurumu içinde bütün bu dar anlamdaki öğretim kurumlarının görelisi de olsa eşgüdüm ve uyum içinde bulduklarını, ortak bir yaklaşım ve eğitim politikası izlediklerini görürüz.

Bunun gibi herhangi bir toplumdaki yargı evleri, ticaret hukuku, medeni hukuk, ceza hukuku, ya da kamu hukuku hep dar anlamda birer kurumdurlar. Ama hepsi birden toplumun eşgüdülmüş, uyumlu hukuk kurumunu oluştururlar. Böylece genel olarak hukuku geniş anlamda bir kurum sayabiliriz.

Nasıl dar anlamdaki her bir kurum görelisi de olsa eşgüdümlü ve uyumlu düşünce, inanç ve davranışlardan oluşan bir bütün ise; ve nasıl geniş anlamdaki her bir kurum, eşgüdülmüş ve uyumlu böyle kurumlardan oluşuyorsa; bu geniş anlamdaki kurumların kendileri de, kendi aralarında görelisi bir eşgüdüm ve uyum içinde bulunur ve bir bütünü (= bir toplum düzeni bütünü) oluştururlar. Gerçekten ekonomi, hukuk, aile, siyasal kurum, eğitim kurumu... hep birlikte belli bir toplum düzenini oluşturacak ve bütünlendirecek biçimde bir eşgüdüm ve uyum içinde bulunurlar. Tanrıbuyrukçu (teokratik) bir siyasal kurum ile layik bir eğitim kurumunun, ya da anamalcı (kapitalist) bir ekonomi kurumu ile lonca düzenine dayalı bir hukuk kurumunun bir arada bulunamayacağı açıktır.

1.3. KURUMLAŞMANIN İŞLEVİ

Kurumları belirleyen, onlara tanıtıcı özelliklerini kazandıran ana etken, bunların içinde yer aldıkları toplumun nesnel koşullarıdır. Kurumlar bu nesnel koşulları daha da sağlamlaştırmak ve belirgin kılmak üzere toplumca oluşturulurlar.

Kurumlar, içinde buldukları toplumun nesnel koşullarını nasıl sağlamlaştırabilmektedirler? Bireylerde belli, yerleşmiş davranışlar, başka deyişle alışkanlıklar oluşturarak. Önceki derslerimizde toplumsallaşma sürecinin başta aile olmak üzere türlü kurumlar içinde, olumlu ve olumsuz yaptırımlar (= ödüllendirme ve cezalandırma) yoluyla ve bunların en etkilisi olarak da eğitim yoluyla gerçekleştiğini belirtmiştik. İşte toplumsal kurumlar, toplumun üyelerinde bu işleyiş yoluyla belli davranış ve düşünme alışkanlıkları oluşturarak toplumsal düzeni ve uyumu sağlamlaştırmakta ve belirgin kılmaktadırlar.

Her toplumda pek çok konuda *belli kalıplar* kurumlaşmaktadır: Bayramları kutlama, evlenmede nikâh kıyma, her yıl «yılın sporcu»sunu seçme... gibi. Ancak toplumbilimlerinin «kurum» diye ayırdığı asıl kural dizileri ya da kalıplar, her toplumda insanların temel gereksinimlerini karşılamaya ilişkin olanlardır: Neslin sürmesini sağlama, yeni üyeleri toplumun ekinine hazırlama, amaç kazandırma, mal ve hizmetlerin üretim ve dağılımını gerçekleştirme, düzeni koruma.

Toplumsal kurumların işleyişini şöylece betimleyebiliriz: Her toplumsal küme gibi her kurum da bir 'davranış kuralları-mevkiler-eylemler' bütünüdür. İşte her kurumun işleyişini bu yapıcı öğeleri açısından betimleyebiliriz:

- 1 – *Davranış Kuralları*, a) Resmi buyruklar (= yasalar, yönetmelikler...) biçiminde de olabilirler; b) Resmi olmayan beklèmeler, örneğin gelenek-görenekler, aktöre kuralları, dinsel kurallar biçiminde de olabilirler.
- 2 – *Mevkiler*: Her kurumda her üye bireyin belli bir yeri, ya da yerleri vardır.
- 3 – *Eylemler (iş-payını yapma)* a) Davranış kurallarıyla her

mevki için belirlenen 'Beklenen iş-payı, ve b) Edimsel (= fiili) olarak gerçekleştirilen iş-payı söz konusudur.

2. TOPLUMSAL KURUMLARIN YAPISI

2.1. BÜTÜNLENMİŞ KURALLAR

Her kurum birbirleriyle ilişkili bir dizi yasalar, gelenekler ve göreneklerle, başka deyişle bütünlenmiş kurullarla düzenlenir. Bir kurumu oluşturan temel ya da öz bu karşılıklı bağlantılı kurullar topluluğudur. Kurumda yer alan bireylerin davranışları bu kurullarla belirlenen kalıplar içinde biçimlenir. Örneğin yasama organı, seçmenlerin *gizli oy*, *açık sayım* ve *eşit oy hakkı* kurulları çerçevesinde *birbirleriyle yarışan adaylar* arasından 5 yılda bir seçtikleri üyelere kurulu bir kurumdur. Yasama organının *belli yetkileri* vardır, kimi belli yetkilerden ise yoksundur. Bir devlette yasama gibi, yürütme, yargı, polis, kamu yöneticileri... vb. öbür organların iş-paylarını da belirleyen bütünlenmiş kurullar dizisi geniş anlamında da o toplumun «Siyasal kurum»unu oluştururlar.

Bu örneklerde «kurumlaşmış» olan şey, toplumda düzenin korunma biçimini ve yolunu belirleyen kurullar, gelenek ve göreneklerdir. Üyeler, yapılar, rozetler, bayrak vb. araç gereçler ise bu kurullar topluluğunu simgeleme, temsil etme özellikleri ile kurumu göze - görünür kılarlar. Bu nedenle insanların bu araç gereçleri, bu nesnelere *nasıl* kullandıklarına bakmak (= simgesel çözümleme yapmak) gerekir.

2.2. ÜYELER ARASINDA İŞBÖLÜMÜ

Her kurum üstlendiği işlevi yerine getirebilmek üzere üyeleri arasında bir işbölümü yapar, bu amaçla türlü işpaylarını tanımlayan kurullar oluşturur: Örneğin ailede baba, anne, çocuk, karı, koca, büyük baba, büyük anne, türlü kan ya da dönürlük yakınlıkları vb.

2.3. KURUMLARARASI İLİŞKİLER

Bir toplumdaki belli başlı gereksinimlerin her birini başlı ba-

şına karşılayan kurumlar bulunmakla birlikte, bunlar söz konusu gereksinimleri yerine getirmede tek başlarına sorumlu değildirler. Örneğin aile kurumunun bir bölüm işlevlerini okulun, işyerinin, ekonomik ve siyasal kurumların, dinlenme-eğlenme kurumlarının da yerine getirmekle olduğunu görüyoruz.

2.4. KURUMLARIN «AÇIK» VE «ÖRTÜLÜ» İŞLEVLERİ

Toplumsal kurumların açıkça amaçlanmış işlevleri yanında «amaçlanmış olmayan», öngörülmediği halde ortaya çıkan işlevleri, ya da etkinlikleri de vardır. Örneğin okulun açık işlevi okur-yazar, yurttaşlık bilincine sahip, mesleği olan bireyler yetiştirmektir. Okullar bu işlevlerinin yanında, amaçlanmış olmamakla birlikte «çocuk ve ergen nüfusu çalışma yaşamının dışında tutmak», «bireyler arasında arkadaşlık bağları oluşturmak»... gibi işlevler de yerine getirmektedirler.

2.5. KURUMSAL DEĞİŞMELER

Kurumlar durgun değil, devingen (dinamik) niteliklidirler ve değişimlerden geçerler. Bir kurumdaki bir değişme başka kurumlarda da yankısını bulur.

- a) *Temel toplumsal işlevlerin yeni bir içerik ve öz kazanması ve değişik biçimlerde yerine getirilmesi:* Teokratik siyasal kurumun yerini laik cumhuriyet kurumunun almasındaki gibi.
- b) *Bir kurumdaki bunalım ya da etkin işleyiş durumunun öbür kurumların işlevlerini yerine getirişini etkilemesi:* Ekonomik kurumdaki bunalım ya da gönenç durumunun ailede doğumları azaltması ya da arttırmasında olduğu gibi.
- c) *Bir kurumun kimi işlevlerinin başka kurumlarca üstlenmesi:* Örneğin aile kurumunun kimi işlevlerini okul, işyeri, meslek dernekleri, sinema - tiyatro - spor alanları gibi kurumların yerine getirmeye başlaması.

2.6. ROL ÇATIŞMASI DURUMU

Özellikle çağdaş toplumlarda sık karşılaşılan bir durum, bir toplumsal kurumun bir bireyden bekledikleri ile bir başka kurumun aynı bireyden beklediklerinin çelişkili olması durumudur: İşyerinin bireyden beklentileri ile aile kurumunda babalık ya da anelik konumunun beklentileri çeliştiğinde buna rol çatışması denir. Toplumlar böyle durumlarda, kurumlardan hiçbirini gözden çıkaramayacaklarına göre, bu değişik kurumların beklentilerini birbirine uyarlamaya çalışmaktadırlar.

3. KURUMLAŞMA SÜREÇLERİ

Yukarıdaki açıklamaların gösterdiği üzere her toplumsal örgütleniş, bir çok alışkanlıkların, değer ölçülerinin, kurulu çıkarların ve türlü kuralların oluşması demektir. Çok geçici olmıyan her örgütleniş - içerdiği bireysel ve kümesel etkileşimin ölçüsüne de bağlı olmakla birlikte - azçok kurumlaşma süreçlerinden geçer.

Kurumlaşma süreçlerinin başlıcaları şöyle sıralanabilir(*):

3.1. RESMİLİK KAZANMA

Yasalar, yönetmelikler, tüzükler, vb. resmi örgütlenme öğeleri, ilgili küme içindeki ilişkilerde eşgüdüm ve iletişimi etkin biçimde geliştirmekle, başka deyişle resmi olmıyan kümeleri ve uygulamaları yasal olarak tanınan ve resmi biçimde yerleşen bir özelliğe kavuşturmakla kurumlaşmayı sağlarlar. Toplum yaşamının türlü alanlarını (aile, eğitim, sanayi işletmeciliği, ulaştırma, vb.) düzenleyen yasalar, aslında toplumda daha önce bu alanlara ilişkin olarak var olan kimi uygulama ve 'kuralları' resmileştirmişlerdir.

Resmîlik kazanma aynı zamanda denetimin de artması demektir: Çünkü artık uygulanacak kurallar ve ölçüler, korunacak değerler açık ve herkesçe benzer biçimde anlaşılacak kesin tanımlara ve sınırlandırmalara kavuşturulmaktadır.

(*) L. Broom ve P. Selznick, *Sociology*, Harper, 1965, 250-254.

3.2. VARLIĞINI GÜVENCEDE BULUNDURMA

Her toplumsal kurumlaşma, ilgili küme üyeleri arasındaki resmi ve resmi olmayan ilişkilerin, teknik amaçların, kişisel özlemlerin ve küme çıkarlarının karmaşık bileşimidir. *Bu öğelerin her biri sürekliliğinin belli bir güvence altında bulunmasını bekler.* Bu, küme-içi çıkarlarla küme dışı güçler arasında bir uyarlanmayı da gerektirir. Bu amaçlar için, kurumlaşan örgütün,

- a) *Varlığı üzerinde üyelerin her zaman canlı bir ilgi duymaları sağlanmaya çalışılır;*
- b) *Varlığına yönelik tehlikeler azaltılmak istenir;*
- c) *Kısa-sürelili amaçlardansa uzun süreli amaçların gerçekleşmesine çalışılır.*

Özellikle kurumun önder ve yöneticileri bu «güvenlik» güdüsüyle yoğun biçimde yüklüdürler. Kuruma karşı olumlu bir kamu oyu oluşmasına özen gösterirler.

3.3. DEĞER ÖZDEŞMESİ

Bireylerin kendilerini örgütle özdeşirmeleri, onun yöntemlerine alışmaları, *örgütü onlar için değer verdikleri bir kişisel doyum kaynağı durumuna yükseltir.* Böylece örgüt, daha büyük *durağanlık* (istikrar) ve *bütünleşme ölçüsüne* ulaşır; üyeleri için yalnızca bir *'araç'* olmaktan çıkıp *kendi başına değerli tutulan bir niteliğe bürünür;* başka deyişle kurumlaşır.

3.4. BAŞKA KURUMLARDAN AYIRDEDİLEN BİR TOPLUMSAL BİLEŞİME VE TABANA KAVUŞMA

Bir toplumsal örgütün kimi kararları vardır ki onun *yapısı ve yöntemleri üzerinde kalıcı izler* bırakır; örgüt üyelerini birbirine bağlar ve ona belli bir özellik, bir toplumsal bileşim özelliği kazandırır. Bu tür kararların en önemli bir bölümü *«üyelik koşulları»na* ilişkindir. Belli yetişme koşullarına, belli yetenek ve yönelimlere sahip kişilerin üye olarak alınması örgüt üyelerinin görevlerine ilişkin

belli tutum ve iş-alışkanlıkları ile tanınması sonucunu verir. Örgütün kurumlaşması bir yönüyle de böyle bir süreç içinde olur. Örneğin Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) çıkışlıların yeğlenmesi durumu -eğer varsa- hem SBF'nin, hem SBF çıkışlı görevlileri çalıştırmaya özen gösteren örgütlerin «kurumlaşma»sını sağlayan süreçlerden biri olmaktadır.

Bir örgütün toplumsal bileşimi toplumsal tabanıyla yakından ilgilidir: Üyelerin geldiği, örgütün hizmeti amaçladığı toplum kesimleri. Bu toplumsal taban belirgin biçimde oluştuğu ve örgütü benimsediği ölçüde örgüt «kurumlaşır».

— ÖZET —

Bir toplumsal kurum, üstlendiği işlevin nasıl yerine getirilmesi gerektiğini anlatan ve hep birlikte eşgüdümüş, örgütlenmiş, uyumlu bir bütünlük oluşturan düşünceler, davranış kuralları, değer ölçüleri ile bunların uygulanmasını sağlayan araç-gereçler, mallar ve yapılardan ve onları göze görünür kılan, zihinlerde pekiştiren bayraklar, rozetler, renkler, biçimler... gibi simgeler toplamından oluşur.

Toplumbilim, asıl olarak temel toplumsal işlevleri yerine getiren kurumların oluşum, işleyiş ve değişimini düzenlilikleriyle incelemeyi amaçlar.

Kurumlaşmanın temel gerekçesi, toplumsal düzenin (değişim eşliğinde de olsa) sürekliliğini sağlamak, bu amaçla söz konusu düzenin ölçü ve kurallarını, bireylerde işpayı dağılımı yoluyla alışkanlıklara dönüştürerek sağlamlaştırmak ve belirgin kılmaktır.

Kurumların açık işlevleri olduğu gibi örtülü işlevleri de vardır. Kurumlar birbirlerini etkiledikleri gibi genel ortamdaki da etkilenirler. Bireyler, aynı zamanda üyesi oldukları birden çok kurumlardaki işpayı gereklerinin birbirleriyle çelişmesi durumunda işpayı çatışması içine düşebilmektedirler. Çağdaş kent-sanayi toplumunda tek bir kurum egemen durumda olamayacağı için, bireylerin değişik kurumlardaki işpayılarını dengeleyip birbirleriyle uyumlu-laştırarak gereği ön plana çıkarmaktadır.

TOPLUMSAL SINIFLAR

1. KONUNUN TANIMLANMASI

Toplum yaşamında bireylerin, toplumsal işbölümü gereği olarak, türlü kümeler içinde belli mevkilerde (statülerde) bulduklarını görürüz. Bir okulda müdür, müdür yardımcısı, öğretmen, öğrenciler, bekçi, temizlik işçisi... bulunur. Bir hastahane başhekim, doktorlar, sağlık uygulamacıları (teknisyenleri), hastabakıcılar, sekreterler, muhasebeciler, satınalma görevlileri, elektirikçi, su ustası, marangoz, temizlik işçileri... olduğunu görürüz. Bir fabrikada işyeri sahibi, yöneticiler (genel müdür, muhasebe müdür, personel müdürü,...), memurlar, işçiler yer alır.

Bu örnekler, toplum yaşamında yalnız bireylerin değil, türlü kümelerin de değişik «mevkilerde» bulduklarını anlatmaktadır: İşverenler işçiler, teknokratlar, serbest meslek sahipleri, vb. İşte bireyler, içinde yer aldıkları toplumsal kümeler ve mevkiler dolayısıyla kimi «yararlar» elde edebilmekte ya da kimi «elverişsiz» durumlarda kalabilmektedirler. Bu yararlar ve elverişsiz durumlar, gerekli düzenlemeler yapılmadığında toplum nüfusunu derin farklarla birbirinden ayırabilmekte, buna ek olarak yeni kuşakları da, mevkilerini içine doğdukları aileden toplumsal kalıtımla almaları durumunda, aynı biçimde bölebilmektedir. Bu duruma toplumbilim «*toplumsal katmanlaşma*» (tabakalaşma) demektedir. Bir toplumsal katmanın üyeleri kendi katmanlarındaki başka bireylerle bir «küme» oluşturdukları ölçüde, başka deyişle, aynı katmanın üyesi olduklarını bildikleri ve onu başka katmanlardan ayırdettikleri ölçüde *toplumsal sınıf* sayılırlar. Bu durum, bireylerin toplumsal konumu donmuş olduğunda, demek oluyor ki çocukları, onların da çocukları, hep benzer toplumsal-ekonomik-ekinsel konumda bulunmak durumunda kalırlarsa, belirginleşir. Buna karşılık kamu yara-

rını gözeten kamusal maddi kaynakların oluşturulması, gelir, eğitim, sağlık... dağılımında toplumsal adalet önlemlerinin alınması durumunda, dikey toplumsal devingenlik (hareketlilik) yolu açılmakta, böylece toplumsal mevkiiler bireylere ailelerinden kalıt (miras) kalan bir şey alma özelliğini yitirmektedir. Böylece bireylerin, içine doğdukları aileden çok kendi çaba ve yetenekleri, beceri ve girişimleri, toplumsal koşulların belirlemede etkili olabilmektedir.

2. TARİHSEL GELİŞİM

İnsan toplumlarının çok eski dönemlerinden beri toplum yaşamında bir takım eşitsizlikler bulunduğu; yaşama düzeyi, sahip olunan haklar... vb. bakımlarından bir küme insanın başka bir küme insandan daha elverişli, daha özenilir bir durumda oldukları gözlemlenmiştir. Toplum yaşamındaki bu eşitsiz durumlar üzerinde yine çok eskiden beri düşünülmüştür. Eski Mısır, Eski Yunan ve Eski Roma toplumlarında kölelik düzeni bulunduğunu, böylece bir bölük insanın köle, bir bölük insanın da bunların sahibi efendiler durumunda bulduklarını, kölenin çocuğunun da köle, efendinin çocuğunun da efendi olduğunu tarih belgeleri yazıyor(*). Yine toplumların tarihine baktığımızda köleliğin zamanla ortadan kalktığını, bunun yerine toprak sahibi beyler ile toprağı işlemekle yükümlü, toprağı bağı olan ve topraktan ayrılma özgürlükleri olmayan «serfler»in ortaya çıktığını görüyoruz. Burada da çocukların, babalarının toplumsal yerine girdiğini, bu yeri değiştiremediğini görüyoruz. Daha sonra anamalcı (kapitalist) toplum yaşamı oluşmaya başlayıp gelişme gösterince, bir yandan toprak sahibi seçkinler, şövalyeler ve din soylularının (ariktokrasinin) yerini ticaret ve zamanla sanayi burjuvalarının (bourgeois = kentsoylu); öte yandan

(*) Daha yakın bir zamanda, 18 ve 19. yüzyıllarda Kuzey Amerika kıtasını sömürgeleştiren Avrupalıların, bu kıtadaki doğal kaynakları değerlendirmek üzere Afrika'daki zencileri tutsak alıp köle olarak kullandıklarını da görüyoruz. Böylece başlayan «zenci köleler» dönemi Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sonuna değin sürdü. Bu Afrikalı köleleştirme döneminde toplam olarak 50.000.000 insanın «avlanarak» Atlantik ötesine götürüldüğü, bunların 25 milyonunun yolda öldükleri hesaplanmıştır. Bu konu için bkz.: Maurice Duverger, *Sociologie Politique*, P.U.F., 1966, Paris, s. 209.

serflerin ve loncalara bağı zenaatkârların yerini de «özgür» (= toprağı bağı değı, loncaya bağı değı; dilediğı yerde, dilediğı işi yapmasına hukuksal engel yok; yasa karşısında eşitlik kazanmakta olan) işçilerin aldığı görüyoruz. Kölelik ve serflik, efendilik ve soyluluk durumları ortadan kalkmakla birlikte bu yeni toplumsal düzende de yine kimi insanların, öbür insanlara göre daha elverişli, ayrıcalıklı durumlarda buldukları gözlemleniyor. Yönetici mevkilere çoğunlukla onların geldiğı, yasaları onların yaptığı, eğitimden, sağlık olanaklarından, maddi gönençten (refahtan) çoğunlukla onların yararlandığını görülüyor. Başka bir deyişle servet farklılıklarından kaynağını alan toplumsal eşitsizlikler oluştuğı görülüyor.

Kısacası insanlık tarihine bakıldığında, bu tarihin çok eskilere dek giden bölümü boyunca toplum üyeleri arasında böyle eşitsizlikler bulunduğu gözlemlenmektedir. Ne var ki, 1789 Fransız Devrimine gelinceye değin bu eşitsizlikler ve ayrıcalık farklılıkları doğal karşılanıp türlü biçimler altında haklı gösterilmek isteniyordu; yalnızca kralların, sultanların bu yerlerini göksel niteliklerinden dolayı kazandıkları yolundaki sav ve inançları, örneğın Osmanlı padişahlarınının «Tanrının yeryüzündeki gölgesi» olarak tanıtılmalarını anlamak, eşitsizlikler karşısındaki bu tutumu kanıtlamaya yeter. Fransız devriminden sonra ise «yasalar karşısında eşitlik» ilkesinin benimsendiğı, yasalarla sağlanan ayrıcalıkların (örneğin insanların toplumsal-ekonomik-siyasal mevkilerini olduğu gibi çocuklarına geçirmele-ri biçimindeki yasa hükümlerinin) kaldırıldığı görülüyor. Demek ki artık insanlar arasındaki eşitsizlikler doğal karşılanmamaya, göksel gerekçelerle açıklanmamağı başlanıyor. İnsanlar toplumsal çevrelerini doğal olaylar gibi anlayıp açıklama olanaklarına kavuştukları ölçüde, eşitsizliklerin etkenlerinin toplumun düzenleniş biçiminden ileri geldiğini görmeğı başlıyorlar.

Toplumun birbirinden farklı, biri öbürünü daha çok etkileyebilen toplumsal-ekonomik-ekinsel kesimlere ayrıldığı; her kesimin kendi içinde ortak özelliklere sahip olduğu görülüyor: Örneğın 19. yüzyıl ortalarında İngiliz Başbakanı Disraeli, İngiliz halkının «iki ayrı ulusmuş gibi birbirinden farklı iki bölüme ayrılmış» olduğundan yakınuyordu. Sanayi devriminin özellikle ilk dönemlerindeki durum böyleydi.

İşte bu toplumsal kümelere toplumsal sınıf adı verilmektedir. Toplumsal sınıf olgusunu oluşturan öğeler olarak da, görüldüğü gi-

bi, şunlar belirtilmektedir: 1) *Eşitsizliklerin, toplu eşitsizlikler oluşu.* Demek ki bunlar, bir sınıfı oluşturan bireylerin tümü bakımından geçerli olan eşitsizliklerdir: Ayrıcalıklar da, elverişli, elverişsiz koşullar da. 2) *Bu eşitsizlikler, bireylerin yetenek farklarından doğmamakta;* doğum yoluyla, başka bir deyişle içine doğulan ailede ana babadan çocuklara aktarılarak, demek ki toplumsal kalıtım yoluyla ortaya çıkmaktadır. 3) *Her sınıfın üyeleri kendi sınıflarının ve öteki sınıfın varlığının az ya da çok farkındadırlar.* Kendi toplumsal-ekonomik çevrelerinde oluşan ekin özelliklerini öğrenip özümlemişlerdir. Demek ki toplumsal sınıf olgusunun bir de bilinç ögesi vardır.

3. TOPLUMSAL SINIFLAR KONUSUNDA TOPLUMBİLİMCİLERİN GELİŞTİRDİĞİ İKİ AYRI İNCELEME YAKLAŞIMI

Toplumsal sınıflar konusunda günümüzde birbirinden farklı iki değişik toplumbilimsel yaklaşım bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri, bir bölüm Batı Avrupalı ve kuzey Amerikalı toplumbilimcilerin oluşturdukları yaklaşımdır. İkincisi ise Marxçı yaklaşımdır. Burada önce her iki yaklaşımı ana çizgileri içinde tanıtacağız. Sonra da her iki yaklaşımın özgür düşünceli, eleştirici bir değerlendirmesini yapıp, asıl amaç olan «insan onurunu» ve demokrasi ölçülerini temel alması nedeniyle genellikle uygar insanlığın bu alandaki ekinine kalıcı bir katkı değerinde olan, özellikle de Türkiye ve «gerikalmış» toplumların koşullarını gözönünde bulunduran Mustafa Kemal Atatürk'ün konuya ilişkin görüşlerini tanıtacağız.

3.1. BİR BÖLÜM BATILI TOPLUMBİLİMCİNİN BU KONUDAKİ YAKLAŞIMI VE GÖRÜŞLERİ:

Yukarıda toplumsal eşitsizliklerin toplumların tarihinde Yakın Çağa gelinceye değin doğal karşılandığını, çoğunlukla göksel buyrukların sonucu sayıldığını belirtmiştik. Yakın Çağda da bir bölüm Batı Avrupalı düşünür ve toplumbilimci a) bir yandan ırkçı bir yaklaşıma varan «biyolojik» görüşlerle toplumsal eşitsizlikleri doğal

göstermek istemişlerdir. Bunlar hem kara, kızıl ve sarı derili ırkların beyaz ırktan aşağı olduğu, bu ırkların uygarlık kurup geliştirme yeteneğinden yoksun oldukları yolunda, bugün artık geçersizliği tümden anlaşılmış olan görüşlerle sömürgecilik biçimindeki eşitsizlikleri haklı göstermek istemişlerdir. Hem de aynı toplum içinde yukarı –ya da yönetici– sınıf üyelerinin biyolojik yapılarının (= genlerinin), aşağı –ya da yönetilen– sınıf üyelerinin biyolojik yapılarından daha üstün olduğunu, bu bakımdan yönetici sınıf üyelerinin doğaları gereği yönetmeğe en yetenekli kimseler olduklarını ileri sürmüşlerdir.

b) Bu düşünür ve bilim adamlarının bir bölümü de, ırkçı bir bakış açısından olmamakla birlikte, ırkçılık gibi «biyolojik» yaklaşımın etkilerini taşıyan «seçkinci» (= elitçi) bir bakış açısından hareketle toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlikleri doğal ve uygun görüp böyle göstermeğe çalışmışlardır. Bu seçkinci görüşe göre her toplumda yönetici mevkide bulunan insanlar en üstün, en değerli insanlardır. Yalnız bunlar bencil düşüncelerden arınabilir, kamu yararını koruyabilir ve gerçekleştirebilirler. Geniş, yönetilen halk yığını ise bencillikten kurtulamaz, yüksek ve erdemli düşüncelere ve dünya görüşlerine sahip olamaz, uygarlık oluşturup geliştiremezler. Bu bakımdan bunların «yönetilen» durumunda kalmaları da doğal ve uygundur.

Bu toplumlardaki ticaret devrimini ve özellikle de bunu izleyen sanayi devrimini oluşturan nesnel koşullar, demokratik ilke ve ülküleri (= özgürlük, eşitlik, halkın kendi kendini yönetmesi...) artan bir ölçüde kolaylaştırıp geliştirdikçe, bu ırkçı ve seçkinci yaklaşımlar da savunulabilir olmaktan artan bir ölçüde çıkmıştır. Bundan sonra, Marxçı görüş dışında toplumsal sınıflar konusunu inceleyen düşünür ve toplumbilimciler asıl olarak toplumlarda sınıfların varlığını belirtmek, bunlar arasında servet, gelir, meslek, eğitim, sağlık..., vb. birçok alanlarda bazı düzenli farklılıklar bulunduğunu; bireylerin toplumsal sınıf durumlarını içine doğdukları aileden kalıt olarak alıp bunu –istisnalar dışında– değiştiremediklerini; her sınıf üyelerinin kendi sınıfsal durumlarının az ya da çok bir ölçüde farkında olduklarını gözlemlemekle yetinmektedirler. İnsanları varlıklı, ya da yoksul; yönetici, ya da yönetilen durumuna sokan ana etkenin ne olduğu ve bunun işleyişindeki düzenliliklerin neler olduğu konusu bu açıklamalarda belirli bir biçimde ortaya konmamaktadır.

Örneğin insanların toplum içindeki yerlerini geniş ölçüde içine doğdukları aileden aldıklarını söylemekle birlikte, varlıklı aileyi varlıklı, yoksul aileyi de yoksul yapan etken ya da etkenlerin neler olduğu, bu etkenlerin nasıl işledikleri üzerinde hiç ya da yeterince durulmamaktadır. Bu noktalarda, aşağıda göreceğimiz üzere, Churchill, de Gaulle gibi önder politikacılar, çok daha açık sözlü davranmışlardır. Bir de 1960'lardan sonra kimi «eleştirmeci toplumbilimciler» daha nesnel davranmışlardır. Ayrıca toplumsal eşitsizliklerin tarihsel süreç içinde biçim değişiklikleri göstermiş olup olmadığı, göstermişse bu değişikliklerin etkeni ve yönünün ne olduğu; düzenlilikleri (= yasalar, ya da genellemeler biçiminde ortaya konulabilecek bir işleyişi) bulunup bulunmadığı üzerinde durulmamakta; genel olarak toplumların tarih içindeki yaşam değişmelerinde düzenlilik bulunup bulunmadığı konusuna girilmekten kaçınıldığı sezilmektedir.

Bu koşullar içinde geliştirilen toplumsal sınıf yaklaşımını şöylece özetleyebiliriz.

3.2. TOPLUMSAL SINIF TANIMI

A.B.D.'de üniversitelerde çok geniş ölçüde okutulmakta olan bir toplumbilim kitabında (Lundberg, Schrag ve Larsen'in yazdıkları *Sosyoloji* adlı kitap s. 379) toplumsal sınıflar şöylece tanımlanıyor:

toplumsal sınıf hem kendisi, hem de başkaları tarafından prestij, toplumsal ilişkiler, faaliyetler, mallar ve değer yüklemeleri bakımından nüfusun başka kesimlerinden farklı sayılan bir kesimdir.»

Bernard Berelson ve Gary A. Steiner de, Amerikan toplumbilim dallarında elde edilmiş olan değişik alanlardaki bulguları bir araya getiren *Human Behaviour-An Inventory of Scientific Findings* (Harcourt, 1964, s. 459) (İnsan Davranışı-Bilimsel Bulguların Bir Dökümü) adlı kitapta, toplumsal sınıfı şöyle tanımlıyorlar:

«Sınıf: Belli bir toplum ya da topluluk içinde, aşağı-yukarı

benzer bir dereceye giren insanlardan oluşan açık bir insan kümesi ya da tabakası. Batılı sanayi toplumunda, ve belki de daha genel olarak, sınıflandırılmanın başta gelen temeli servet ya da gelir büyüklüğü, tüketim biçimi ya da (özellikle) meslek gibi servetin değişik bir türü olmuştur. Tabakalaşmada servete genellikle başka bazı ayırdedici öğeler de eklenmektedir: Eğitim (yoksul üniversite profesörü, gelirinin sağladığından daha yüksek bir dereceye sahiptir); hizmet (yoksul din adamı, bir işe yaramayan varlıklardan daha yüksek derecede tutulur); aileden elde edilen statü (yoksul soylular, sonradan görme varlıklardan daha yüksek derecede sayılırlar.)»

Bu tanımın başlarında yer alan «açık bir insan kümesi, ya da tabakası» deyimindeki *açık* sıfatı sınıfların açık olduğunu, demek ki bir sınıftan öbürüne yükselmenin ya da düşmenin olanaklı olduğunu söylemek istemektedir. Bunu *kast* düzeni ile karşılaştıran yazarlar, herkesin ailesi dolayısıyla içine doğduğu toplumsal mevkileri belirten ve Ortaçağ Avrupa'sının derebeylik düzenine (feodalite-sine) benzeyen, birinden öbürüne geçmenin yasak olduğu, Hindistan'da (ve başka kimi Uzak Doğu toplumlarında) görülen *kast* düzenini, toplumsal sınıfların tarihsel bir aşaması olarak görmeyip, bu toplumlarda her zaman var olmuş ve var olacak bir toplumsal sınıflaşma yapısı saymaktadırlar. Kendi toplumlarındaki toplumsal sınıfların ise *kastlar* gibi katı biçimde kapalı olmadığını, birinden öbürüne geçmenin hukuken olanaklı olduğunu, gerçek yaşamda da bunun örneklerinin görüldüğünü söylüyorlar. Ancak yine de insanların toplumsal sınıf durumlarını, başka deyişle yaşam olanaklarını ve toplum içindeki yerlerini geniş ölçüde içine doğdukları aileden kalıt olarak aldıkları gerçeği, bu sınıf anlayışının temelini oluşturmaktadır. *Kast* biçimindeki, her biri hukuken de kapalı sınıflar düzeninin Çin'de ve Japonya'da kalmadığını, Hindistan'da da sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte ortadan kalkmakta olduğunu, bunun yerine Japonya ve Hindistan'da anamalcı (kapitalist) Batı toplumlarındakine benzer bir sınıf yapısının oluştuğunu burada açıkça belirtmek yerinde olacaktır.

3.3. TOPLUMSAL SINIFLARIN DOĞUŞU:

Toplumsal sınıf ve toplumsal katman (= tabaka) kavramlarını eş anlamda kullanan ve çoğunlukla katman terimini yeğ tutan bu yazarlar, toplumlarda katmanlaşmanın doğuşu konusunda, açık olmasa da, kimi görüşler ileri sürmektedirler. Bu görüşler arasında, üstü örtülü bir «biyolojist» yaklaşımın izleri de görülebilmektedir. Örneğin yukarıda da sözünü ettiğimiz Lundberg, Schrag ve Larsen adlı toplumbilimciler, kitaplarında (s. 381 - 388) «tabakalaşmanın doğuşu»ndan söz ederken, önce hayvan topluluklarına dikkatimizi çekiyorlar: Yalnız insanlar arasında değil, hayvanlar arasında da katmanlaşma bulunduğunu söylemekle konuya giriyorlar. Hayvanlar arasında da önderlik, ege-men olma, bağımlı olma, vb. gibi durumlar bulunduğunu, bir kümesteki tavuklar arasında bir «gagalama sırası» oluştuğunu örnek vererek söylüyorlar. Böylece insan toplumlarındaki toplumsal sınıflaşmanın da kökeninde, kimi insanların doğuştan, başka deyişle biyolojik yapıları gereği başkalarına üstün oluşlarının bulunduğunu, bireyler arasındaki zekâ, yetenek, güç... farklarının toplumsal sınıflaşmaya yol açan bir etken olabileceğini üstü örtülü bir biçimde, dolaylı yoldan anlatmış oluyorlar. Ama bireyler arasındaki zekâ, yetenek, güç farklarının belirleyici ölçüde doğuştan mı geldiği, yoksa farklı toplumsal-ekonomik-ekinsel çevrelerde, başka deyişle farklı toplumsal sınıflar içinde yetişmelerinden mi ileri geldiği sorusu yanıtlanmadan bu benzetme yapılmış oluyor.

Yazarlar, insan toplumlarında «katmanlaşmanın» doğuşu sorusunu doğrudan bir biçimden sorduklarında «kültür, gelenek ve alışkanlıklar»a yer veriyorlar:

«İnsanlar arasında gözlemlenebilir farklılıklar ne zaman ve hangi şartlar altında, belli bir özelliğe sahip olanlarla olmayanlara farklı statü verilmesine yol açar? Sorunun cevabı her durumda ilgili kümenin kültüründe aranmalıdır. Herhangi belli bir zamanda, her kültürün statü düzeni geniş ölçüde gelenekseldir ve bu düzenin tutumlarına sahip olan halkın benimsediği herhangi bir mantıki düşüncenin sonucu değildir. Ancak bu durumda söz konusu geleceğin varlık nedenini açıklamamız gerekir. A.B.D.'nin bazı yerlerinde «zenci» diye adlandırılan fiziki özelliklere sahip insanların aşağı statüden kimseler gibi işlem gördüklerine tanık olmaktayız...

(bu) yaygın tutum, tarihi bir durumla açıklanabilir: Zenciler yüz yıl veya daha uzun bir zaman köle statüsünde bulundurulmuşlardır.» Yazarlar böylece, A.B.D.'de zencilerin aşağı statüde görülmesine alışıldığı için, bu durum gelenek durumunu almıştır; bu nedenle zenciler aşağı statüde kalageliyorlar, demiş oluyorlar. Örneğin beyazlar zenci doktora güvenemeyecekleri için (= zenciye doktor olarak görmeye alışık olmadıkları için), bir zenci doktor olsa bile kendisine beyaz hastalar gitmeyecek, bu nedenle de zenciden doktor kolay kolay çıkmayacaktır, diyorlar.

Ama, A.B.D.'de de, başka toplumlarda da zenci, ya da renkli derili olmamalarına, aynı ırktan ve dilden olmalarına karşın yine kimi bireyler kümesinin aşağı, kimisinin ise yukarı statüye sahip olduğu gerçeği karşısında, bu durumun da kaynağının belirtilmesi gerektiğini duyan yazarlar, aslında zencilerin aşağı statüye konulmasını da, türlü mesleklerin neden farklı statüde sayıldığını da açıklayabilecek daha genel etkenler bulunduğunu belirtiyorlar: Bunlar a) bireylerin yaptıkları işin sağladığı ücretin tutarı; b) insanlığa hizmet edip etmediği; c) bu işi yapabilmek için uzun eğitim, zahmetli çalışma ve para gerekip gerekmediği; d) işin toplumsal saygınlığının yüksek olup olmadığı, etkenleridir.

Ancak görüleceği üzere bu karşılıklı, kimin yüksek gelirli, yüksek saygınlıklı, uzun eğitim gerektiren... işlere gireceğini, kimin ise düşük gelirli, saygınlığı az, düşük eğitim gerektiren işleri yapacağını belirleyen etkenlerin neler olduğu sorusuna bir yanıt verilmiş olmuyor.

Gerçekten de bu toplumbilimcilerin toplumsal sınıf konusundaki yaklaşımlarına yapılan temelli bir eleştiri bu noktada toplanmaktadır. Toplumsal sınıflar arasında gelir, saygınlık, eğitim düzeyi... gibi alanlarda ve daha birçok başka konuda farklar bulunduğu açıkça görülmektedir. Bu farkların gözlemlenmesi, toplumsal sınıfların oluşum nedenini açıklamak demek değildir. Nitekim bilimsel çalışmalarda «bağıntı» ilişkilerini (= corrélations) ortaya koyan açıklamalar, «nedensellik ilişkilerini» (= causalités) ortaya koyan açıklamalardan ayrır edilir. «A olduğu zaman B de oluyor» demek (örneğin «Yukarı sınıf üyeleri arasında eğitim düzeyi yüksektir» demek) zorunlu olarak 'A B'nin nedenidir' demek değildir ve bundan dolayı da 'yüksek eğitim insanları yukarı sınıfa sokuyor' demek olmaz; yalnızca 'yukarı sınıf üyeleri arasında yüksek eğitimliler daha

çok' yolunda bir bağıntıyı belirtmek olur. Ama «nedensellik ilişkisi» yine gösterilmemiş durumda kalır. Bu konudaki nedensellik ilişkisinin ortaya konulabilmesi için, yukarıda belirttiğimiz üzere «kimi insanları yüksek eğitim, gelir ve saygınlık mevkiine getiren, kimilerini ise bu mevkiler dışında bırakan etkenlerin neler olduğunun» açıklanabilmesi gerekir.

Bu soruya karşılık olmak üzere yalnızca «bu insanlar yüksek gelirli, eğitilmiş ve saygınlıklı ailelerin üyeleri oldukları için yukarı sınıf üyesidirler; demek oluyor ki bu toplumsal yerleri onlara ailelerinden kalıyor» demek de bu konudaki nedensellik ilişkisini ortaya koymuş olamaz. Çünkü «Peki bunların ailelerini –baba veya annelerini– bu mevkilere getirmiş olan etkenler nelerdir?» sorusunu yanıtlanamamaktadır.

3.4. TOPLUMSAL SINIFLAŞMAYLA BİRLİKTE GİDEN KİMİ ÖĞELER:

Bir bölüm batılı toplumbilimcilerin toplumsal sınıf olgusunu bir yandan gelenekler, alışkanlıklar... sonucu ortaya çıkan bir olgu saydıklarını; bir yandan da her toplumsal sınıf durumuyla birlikte giden özellikleri (= gelir, eğitim, saygınlık, sağlık... bakımlarından) belirttiklerini böylece açıkladıktan sonra, şimdi de bu ikinci noktayla ilgili olarak yayınlanmış olan başlıca araştırma verilerine değinmek yerinde olacaktır.

3.4.1. Sağlık ve Toplumsal Sınıf:

1935 ve 1936 yılında A.B.D.'de 740.000 kentli ve 36.000 köylü aile arasında yapılmış olan bir araştırma, en düşük gelirli ailelerin daha yüksek gelirli ailelere oranla süregelen (= kronik) ve ağır hastalıklara daha çok yakalandıklarını; başka bir araştırma da ailelerin gelir düzeyi ile doğumdan sonraki ilk yıl içinde yaşamda kalma olasılığı arasında yine doğru orantılı bir ilişki bulunduğunu göstermiştir (*).

(*) Kaynak: A.B. Hollingshead ve F.C. Redlich, «Social Stratification and Psychiatric Disorders,» *American Sociological Review*, April, 1953, s. 167'den iletilenler Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, a.g.e., s. 399.

**1939 - 1940 Yıllarında 970 Amerikan Kentinde Çocuk
Ölümleri ve Gelir**

Adam Başına Gelir (Dolar)	1000 Sağlam Doğum Başına Düşen Çocuk Ölümü Oranı
500 - den az	% 63,4
500 - 674	53,7
675 - 849	41,7
850 - ve daha yüksek	37,7

«Düşük gelirli kümelerin apaçık elverişsiz durumları yalnız beden sağlığı alanında görülen bir husus değildir. Akıl veya ruh hastalıkları da düşük gelirli sınıflarda yüksek gelirli sınıflara oranla daha çok görülmektedir. Örneğin New Heaven'de ruhsal bozukluklar konusunda yapılmış olan bir inceleme topluluk nüfusunun % 11,2 sini oluşturan yukarı sınıf aileler arasında, o tarihte New Heaven'de görülmüş olan toplam ruh bozukluğu olaylarının yalnızca % 7,7 sinin görüldüğünü; en aşağı sınıfa giren dar gelirli, düşük eğitilmiş, teneke mahallelerde veya geri kalmış semtlerde oturan aileler arasında ise, bu aileler toplam nüfusun % 17,8'ini oluşturdukları halde, toplam ruh hastalığı olaylarının % 36,8'inin görüldüğü ortaya koymuştur.»

**Toplam Nüfusun ve Ruh Bozukluğu Olaylarının
Toplumsal Sınıflara Dağılışı (*)**

Toplumsal Sınıf	Toplam Nüfusa Oranı	Ruh Bozukluğu Olayları
En yukarı	% 3,1	% 1,0
Yukarı	8,1	6,7
Orta	22,0	13,2
Aşağı	46,0	38,6
En aşağı	17,8	36,8
Bilinmeyen	3,0	3,7

(*) Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, Cilt 1. Türk Siyasi İlimleri Derneği Yayını, s. 397.

3.4.2. Eğitim ve Toplumsal Sınıf:

«Toplumsal sınıfına bakılmaksızın herkese eşit ayrıcalıklar tanınmasını güvence altına almak üzere özel çabalar gösterilmiş olan alanlarda ve bizzat bu eşitlikleri korumakla görevli kurumlarda bile, insanlara sınıflarına göre farklı ayrıcalıklar sağlandığını görüyoruz. Örneğin... yapılan bir inceleme serbest meslek mensubu ailelerden gelen çocukların % 52'sinin, düz işçi ailelerinin çocuklarının ise yalnız % 5'nin üniversiteye gidebildiğini göstermektedir.»(*)

3.4.3. Adalet ve Toplumsal Sınıf:

«Çok sayıda bilimsel yayınlar, aşağı sınıfların yasalar önünde yukarı sınıflarla eşit ölçüde âdil işlem görmediklerini ortaya koymaktadır. Bu konuda yapılmış hemen bütün incelemeler suçlu ve canilerin, yukarı sınıflardakinden çok daha yüksek oranlarla aşağı sınıflardan çıktığını göstermektedir. Örneğin Newburyport (Massachusetts)'da toplumsal tabakalaşma üzerine yapılan çok geniş bir inceleme, toplam nüfusun dörtte birini meydana getiren en aşağı toplumsal sınıfın, kentte yapılan bütün tutuklamaların hemen hemen üçte ikisini içerdiğini göstermiştir. Ancak yukarı ve aşağı sınıflar arasındaki fark, yalnız tutuklamalarda görülmekle kalmamaktadır; çünkü ceza türlerinin pek çoğunun toplumsal sınıflar üzerindeki etkisi eşit değildir. Avukat tutabilmek (ücretsiz adli yardım yolu bulunmakla birlikte), kefalet ücreti ödeyebilmek, hapse yatmak yerine para cezası ödeyebilmek, açıkça görüldüğü üzere insanların ekonomik sınıf durumuyla yakından ilişkilidir. Yasalara aykırı davranışlar için verilen para cezalarının zengin ile yoksulu eşit ölçüde etkilemeyeceği açıktır. Bütün bu nedenlerle bir kimsenin ekonomik sınıfının, hâlâ adalet görme olasılığını geniş ölçüde sınırlandırmakta ve belirlemede olduğu görülüyor. Pek çok incelemeler çocuk suçluluğunun da ekonomik sınıf durumuna çok yakından bağlı olduğunu göstermiştir»(**).

(*) Raymond V. Bewers, «Ecological Patterning in Rochester, New York», *American Sociological Review*, April, 1939, s. 180-189'dan ileten Lundberg, Schrag, a.g.e.,

(**) Lundberg, Schrag ve Larsen, a.g.e., s. 400.

Nüfusun ve Tutuklanmaların Toplumsal Sınıflara Dağılımı

Toplumsal Sınıf	Toplum Nüfus %	Tutuklanma Olayları %
Yukarı-yukarı.....	1.45	0.43
Aşağı-yukarı.....	1.57	0.28
Yukarı-orta.....	10.30	1.84
Aşağı-orta.....	28.36	7.80
Yukarı-aşağı.....	32.88	24.96
Aşağı-aşağı.....	45.44	64.69

3.4.4. «Toplumsal Sınıf ve Deniz Kazası»:

Aşağıdaki satırlar Walter Lord'un **A Night to Remember** (New York, Holt, 1955) adlı kitabından alınmış olan bir parçanın Türkçeye çevirisidir.

«Edward dönemli İngiltere'sinin belirgin özelliği, iyice tanınmış tabakalara ayrılmış olması ve güçlü bir sınıf bilincinin bulunmasıydı. Zamanın büyük transatlantikleri, yolcu sınıflarını kesinlikle birbirinden farklı kılan sistemleri ile, bu statü düzeninin aşırı biçimdeki örnekleriydi. British White Star Line ortaklığının bir gemisi olan **Titanic** 1912'de göreve çıkıyordu. Gününün en büyük ve lüks yolcu gemisi olan **Titanic**, en güvenilir gemi olarak da ün yapmıştı. Taşıyabileceği toplam yolcu sayısının yalnızca % 30'una yetecek kadar (1200 adet) kurtarma kayıkları vardı –o günün güvenlik yasaları daha bile az sayıda kurtarma kayığı bulunmasını istediği halde–. İlk yolculuğunda **Titanic** Kuzey Atlantik denizinde bir buzul ile çarpıştı ve 2200'ü bulan yolcu ve görevlilerin 1500'ünden çoğuyla birlikte battı.

«Bundan birkaç yıl önce White Star Liner ortaklığının başka bir yolcu gemisi, **Republic**, battığı sırada gemi Kaptanı Sealby kurtarma kayıklarına girmekte olan yolculara şunları söylüyordu: 'Unutmayın, önce kadınlar ve çocuklar binecek; sonra Birinci Kamara, sonra öbürleri'. **Titanic**'de böyle bir kural yoktu, ama kurtulanların da yolcuların rastlantısal bir örnekleme olmadığını görü-

lüyordu. Tarihsel araştırma ve soğukkanlı istatistik verileri gösteriyor ki ilgisizlik, umursamazlık, şans ve gemide bulunulan yer, hep Birinci Sınıf yerlerdeki yolcuların lehine ve Üçüncü Sınıf yerlerdeki yolcuların aleyhine çalışmıştır. Birinci Sınıf yerlerdeki 143 kadın yolcudan yalnız 4'ü (% 2.8'i) boğulmuştur ve bunların 3'ü «özelliikle» yerlerinden ayrılmamışlardır. İkinci Sınıf yerlerdeki 93 kadın yolcudan 15'i (% 16.1'i) boğulmuştur. Üçüncü Sınıf yerlerdeki 179 kadın yolcudan ise 81'i (% 45.ü) boğulmuştur. Birinci ve İkinci Sınıf mevkilerdeki 29 çocuktan yalnızca biri, ama en düşük ücretli mevkideki 76 çocuktan 53'ü boğulmuştur.

Gerek İngiltere, gerekse A.B.D.'de soruşturmalar yapılmış, ama bu ülkelerin hiçbirinde bu durumdan herhangi bir aktöresel sonuç çıkarılmamış, istatistiksel bir düzenlilik bulunduğu olgusu üzerinde durulmamıştır. O gece 'önce kadınlar ve çocuklar' kuralı görkemli bir biçimde uygulandı; ama nedense Üçüncü Sınıf yerlerdeki çocuklardan boğulanların oranı, Birinci Sınıf yerlerdeki yetişkin erkeklerden boğulanların oranına göre daha yüksekti. Bu, günümüz basınının toplumsal (ya da habercilik) bilincinin hiç kavrayamadığı bir çelişkiydi.»(*)

3.5. «KATMANLAŞMANIN İŞLEVLERİ»:

Toplumsal sınıflar konusunda bu birinci anlayışa sahip olan toplumbilimciler, toplumlarda sınıflaşmanın (ya da katmanlaşmanın) bir takım işlevleri (= fonksiyonları) bulunduğunu belirterek, bu işlevleri şöylece açıklamaktadırlar:

«İnsanları, toplum içinde kendilerine gösterilmesi gereken ve onlardan beklenmesi gereken davranışlara göre kategorilere ayırmak gereklidir.»(**) Örneğin yönetici mevkilerdeki bireylerden beklenen davranışlar ve onlara karşı takınılması gereken tutumlar, yönetilen mevkideki insanlardan beklenen davranışlardan ve yönetilen mevkideki insanlara karşı takınılması gereken tutumlardan farklıdır.

(*) Leonard Broom ve Philip Selznick, *Sociology*, Harper, 1965, s. 192'den alınarak türkçeye çevrilmiştir.

(**) Tırnak içindeki cümleler Lundberg, Schrag ve Larsen, *Sosyoloji*, a.g.e., s. 404 ve 405'den alınmıştır.

«Her kategori ne kadar kolaylıkla tanınırsa, kendinden beklenen görevleri de o kadar kolaylıkla yerine getirir»... «Toplumsal yaşamın örgütlenilebilmesi ve eşgüdülebilmesi için insanların kategorilere ayırılması zorunlu olduğu gibi, bütün temel mevkilerin doldurulmasını ve herbirinin gerektirdiği görevlerin yapılmasını güvence altına almak için bu kategorilerin de farklı saygınlık basamaklarına konulması zorunludur.»(*)

Görüldüğü gibi bu toplumbilimcilere göre toplumsal sınıflama bir yandan toplum yaşamının yapılmasını gerektirdiği, ama değişik önemde olan işlerin yapılması bakımından zorunlu olmaktadır. ('Sınıflama olmasa kimse çöpçülük yapmak istemeyecektir' gibi bir düşünce). Öte yandan da, her saygınlık basamağındaki bireylerin kendilerinden ne beklediğini ve ne beklenmediğini; başka saygınlık basamaklarında bulunan bireylerden de ne bekleyebileceklerini, onların da kendilerinden ne bekleyeceklerini bilip öğrenmeleri bakımından da katmanlaşma (ya da sınıflama) gereklidir. Ayrıca bir insanın, toplum içindeki yeri bakımından kendisinden ne beklediğini ve ne beklenmediğini bilmesi, ona bir güvenlik duygusu kazandırır. Demek ki katmanlaşmanın böyle bir işlevi vardır, demektedirler.

Bu görüşte olan toplumbilimciler «katmanlaşmanın, genellikle yeteneklilerin temel mevkilere gelmesini sağlayan bir yol olduğunu» söylemekte, ancak bazan yetenekli kişilerin, yeteneklerinin karşılığında «ödülleri aldıktan sonra, üstün iktidar, servet ve saygınlıklarını kendi yararlarına daha geniş eşitsizlikler elde etmek amacıyla kullanabileceklerini» de kabul etmektedirler. Bunun ise dikey toplumsal hareketliliği (başka deyişle aşağı katmandaki bireylerin yukarı katmanlara geçmesi, yukarıdakilerin yeteneksizlik durumunda aşağı katmanlara düşmesi olanaklarını) kısıtlayacağını ve böylece sınıf ayrıcalıklarının sürekli kılacağını belirtmektedirler.

Bu birinci toplumsal sınıf anlayışı üzerine buraya değin söylenenleri özetleyecek olursak, temel olarak toplumda sınıflaşmanın, yeteneklilerin önemli yerlere gelmesini sağlayan gerekli bir süreç olduğu benimsenmekte; ancak kimi bireysel durumlarda, bu yetenekli mevkilerde bulunanların kendi yararlarına olmak üzere türlü haksız ayrıcalıklar elde etmeye yönelebilecekleri (böyle bir olasılık

(*) Tırnak içindeki cümleler a.g.k., ve 404 ve 405'den alınmıştır.

bulunduğu) noktasma da yer verilmektedir.

3.6. ÖNDER SİYASET ADAMLARININ VE «ELEŞTİRİCİ TOPLUMBİLİMCİLERİ»NİN GÖRÜŞLERİ

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da toplumbilimciler arasındaki yaygın «toplumsal sınıf» anlayışı bu olmakla birlikte, bir yandan ağır bunalım dönemlerinde beliren ulusal önderlerin açsözlü eleştiri ve önerilerinde, bir yandan da 1960'lı yıllardan bu yana önemli bir akım olarak beliren «Eleştirici Toplumbilimciler»in çözümlemelerinde toplumsal sınıf farklılıklarının kökenlerine ve yapısal etkenlerine ilişkin açıklamalarla karşılaşyoruz. Böylece sınıf konusunun tümüyle toplumsal düzen boyutundaki bağları ortaya konmuş, bu arada «kapitalist» düzenin köklü eleştirileri yapılmış olmaktadır.

3.6.1. Winston Churchill'in İngiliz Toplum Yapısını Betimleyişi

Ünlü İngiliz devlet adamı Sir Winston Churchill, 1920'lerde üyesi olduğu Tutucu (Muhafazakâr) Parti'ye bir ara küstüğünde, bu partiyi ve bu partinin sorumlusu olduğu toplumsal bozuklukları (bu arada yaşam düzeyi eşitsizliklerini) aynen şu sözlerle betimlemekteydi:

«Tutucu parti içerde sömürüye, bunu örtmek için dışarda saldırganlığa, gümrük ve vergi hokkabazlıklarına, bir parti makinesinin zulmüne, bol bol duygusalığa ve yurtseverlik söylevlerine, milyonlarca insana pahalı yiyecek, milyonerlere ise ucuz işgücü sağlanmasına dayalı, kurulu büyük çıkarlar arasındaki bir konfederasyondur... İngiliz halkına verilmekte olan en büyük zarar, kentlerde aşırı hızla nüfus birikmesi, köylerimizin boşalması, nüfusun topraktan kopması, zenginle yoksul arasında doğal olmayan aşırı fark, gençlere gerekli beceri ve çalışma düzeni kazandırılmaması, çocuk işgücünün sömürülmesi, nüfusun vücutça çarpıklaşması, işçiler için hiçbir en-düşük (asgari) yaşam ve rahatlık düzeyi sağlanmaması; öbür uçta ise bayağı ve zevksiz bir lüksün hızla büyümesi. İngiltere'nin asıl

düşmanları bunlardır. Engel olmazsanız, gücümüzün gerçek temellerini bunlar yerle bir edecektir.»(*)

Nitekim İngiltere özellikle 2. Dünya Savaşından sonra Welfare State (Gönenç Devleti) uygulamalarına koyulmuştur.

3.6.2. General de Gaulle'ün Fransız Toplum Yapısını Betimleyişi

Sömürgecilikte İngiltere ölçüsünde «başarılı» olamayan Fransa'da sınıflararası fark, iç savaş boyutlarına varan parçalanmalara yol açmıştır. Bunlardan birinde de toplumsal barış için General de Gaulle'e çağrıda bulunmak zorunda kalmış, de Gaulle Fransızlara sorunu şu sözlerle betimlemiştir:

«Bir gün makine ortaya çıktı. Sermaye de onunla evlendi. Bu çift dünyaya sahip oldu. O gündenbergi pek çok insan, herkesten çok da işçiler ona bağımlı duruma geldiler. İşleri için makinelere, ücretleri için patronlara bağımlı olduklarından, kendilerini mânen, ahlâken düşkün, maddi bakımdan da tehdit altında görüyorlar. İşte sonuç: Sınıf kavgası! Her yerde bu var; işliklerde, tarlalarda, bürolarda, sokakta; gözlerin, ruhların derinliklerinde. İnsan ilişkilerini zehirliyor, devletleri deliye çeviriyor, ulusların birliğini bozuyor, savaşlara yol açıyor. Çünkü gerçekten de dünyanın 35 yıldır uğradığı büyük sarsıntıların kökeninde yatan şey, *durmaksızın öne sürülüp asla çözülmeyen bu toplumsal sorundur*. Bugün de dünyayı yeni bir drama sürükleyen, yine hep üstünde durulan, ama asla çözülmeyen aynı toplumsal sorundur. Avrupa'nın ve Asya'nın 2/3 si üzerindeki baskı yönetiminin gerekçesini sağlayan şey de aynı toplumsal sorundur. Bizim yurdumuz da ayrılıkçılara bunca umutsuz uğraşlar sağlayan yine bu toplumsal sorundur. Gelişme ve gönencin atılım yapmasını ve insanların güçlüklerini hafifletmesini engelleyen de bu sorundur. Bu toplumsal sorun her şeye egemen durumdadır. Özgür halklar propagandalarını istedikleri kadar çalıştırsınlar, isterlerse yıkımlarına yol açarsına silâhlansınlar; *her insan toplumda yerini, payını ve saygınlı-*

(*) Harld Wilson, A Prime Minister On Prime Ministers'den.

ğını elde edemedikçe, demokles kılıcı başlarının üzerinde sallanmaya devam edecektir.»()*

3.6.3. «Eleştirici Toplum Bilimciler»in Kapitalizme Yöneltilikleri Eleştiriler

1960'lardan başlayarak Marksçı olmayan bir bölüm Batılı düşünürlerin ve toplumbilim uzmanlarının kapitalizme yöneltilikleri eleştiriler de aynı doğrultudadır. Örneğin Kirk F. Koerner ve çalışma arkadaşları şunları yazıyorlar:

«Makyavel'den bu yana Batı dünyasına yön veren ana doğrultu, eskinin «bilgelik ve erdeme ulaşma» çabası olmayıp, «zevk için zevk» ilkesi olmuştur. Bu doğrultu bilgelik, erdem gibi değerleri amaç olmaktan çıkarmış, mutluluk, zevk, maddi kazanç için araç durumuna düşürmüş, üstelik ne mutluluk, ne de doyum sağlamayıp daha küçültücü ve alçaltıcı olmuştur... Liberalizm siyasal bakımdan deneyimsiz olanların politikası olup, tüm gerekleriyle uygulanacak olursa siyasal uzlaşmalara da olanak bırakmaz. Çünkü siyasal eğitim ve deneyimden yoksun yeni sınıflara ve yeni yöneticilere bir «siyasal el kitabı» hazırlamak uğruna, özel önem taşıyan kimi gerçekleri göz ardı etmektedir.»(**). Bu gerçekler arasında neler bulunduğunu da ünlü Fransız toplumbilimcisi Alfred Sauvy'den öğrenelim: «Kapitalizmi özünde savunmaya olanak yoktur, çünkü kâr amacına dayalı bir toplumsal düzen en geniş toplum kesimlerinin gereksinimlerini karşılayamaz. Gelirlerdeki ve yaşam koşullarındaki eşitsizlikler rastlantı sonucu olmayıp, emek harcayanlar acınası bir yabancılaşmaya itilmektedirler. Bu düzen zekâ ve karakterler de içinde olmak üzere her türden kaynak savurganlığına yol açmaktadır.»(***)

4. MARXÇI TOPLUMSAL SINIF ANLAYIŞI:

19. yüzyıl koşullarının ürünü olan ve temelini Karl Marx (1818–1883) ve Friedrich Engels'in (1820–1895) yazılarının oluştur-

(*) *Discours Historiques du Générale de Gaulle'den.*

(**) Kirk F. Koerner (ed.), *Liberalism and Its Critics*, Introduction. Ünlü Amerikalı iktisatçı John Kenneth Galbraith'i de bu eleştiricilere katabiliriz. Özellikle bkz.: *Ekonomik Yaşamın Güncel Sorunları*, Cem Yayınevi, 1991.

(***) Alfred Sauvy, *Le Socialisme dans la liberté.*

duğu Marxçı görüş, yalnız toplumsal sınıflarla ilgili olmayıp, bütünüyle bir dünya görüşü, bir doğa ve toplum anlayışı olarak belirmektedir. Toplumu hem bütünlüğü içinde, hem de tarihsel süreç içinde, başka deyişle zaman boyutu içinde ele alan ve toplum bütünü'nün hem kuruluşunu, hem de işleyişini ve değişimini açıklama savında olan bir toplum kuramı durumundadır, Marxçı görüş. Toplumsal sınıflarla ilgili açıklamaları, toplumsal sınıfları ortaya çıkaran etkenleri, nedenleri gösterme amacıyla olup, bu genel toplum kuramının bütünlüğüne bir parçası durumundadır.

Bu nedendir ki Marxçı kuramın toplumsal sınıflarla ilgili olarak getirdiği görüşleri anlayabilmek için, yöntemini ve kimi temel kavram ve terimlerini açıklamak kaçınılmaz olmaktadır.

4.1. DİYALEKTİK YÖNTEM:

Marxçı toplum kuramı, yöntem olarak eytişim (= diyalektik) yöntemini benimsemiştir. «Diyalektik» terimi, yunanca kökenli olup «soru-karşılık yöntemiyle tartışma» anlamına gelen «dialektikos» sözcüğünün Batı dillerine ve Türkçe'ye geçmiş biçimidir. Eski Yunan felsefesinde tartışmacılık anlamında kullanılmaktaydı. Felsefeciler ve toplumbilimcilerin bu kavramın Türkçe karşılığı olarak önerdikleri «eytişim» sözcüğü de 'eyitmek, (= demek, söylemek) fiilinin 'eyitişmek, (= söyleşmek) biçiminden yapılmıştır. Eytitişim terimini çağdaş anlamına pek yakın biçimde kullanan Heraklit, her şeyin karşıt öğeleri ile birlikte düşünülmesi gerektiğini savunmuş, evrensel oluşumun karşıtlar arasındaki çatışma sonucu gerçekleştiğini ileri sürmüştü, «Bir şeyden birçok şey ve herşey» oluştuğunu söyleyerek de evrensel bağımlılığı, değişme ve gelişmeyi, karşıtların birliğini ve özdeşliğini anlatmak istemiştir. 1770-1831 yılları arasında yaşayan Alman filozofu Hegel bir usavurma (muhakeme) yöntemi olarak aldığı eytişimi mantığa uyguladı. O'na göre kavramlar insan bilincinde eytişimsel bir yolla -karşıtlıklar içinde- gelişmekteydiler: Sav-karşısav-bileşim biçiminde. Bir düşünce (sav) karşıtıyla (karşısav) ile bir arada bulunur ve onunla etkileşmesi sonunda bir bileşim ortaya çıkar. Bu bileşim de yeni bir sav olup kendi karşıtı ile etkileşmesi sonucu yeni bir bileşime doğru yol alır.

Daha sonra Karl Marx ve Friedrich Engels eytişimin yalnızca

kavramların değil, devinme durumundaki tükenmez bir gerçeğin eytişimi olduğu görüşünü geliştirdiler. Onlara göre eytişim, doğa – toplum– bilinç bütünlüğünün oluşmasındaki düzenliliği, yasalılığı anlatmaktaydı. Kendilerinden önce bilim dünyasında benimsenmekte olan temel düşünce biçimini doğaötesel (= metafizik) saymalarının nedeni, onlara göre bu düşüncenin bilinmesi gereken bir konuyu, evrimsel devinimi içinde ve bütün yanlarıyla bilmek yerine, yalnızca bir yanıyla ele almakta olmasıdır. Örneğin doğaötesel dünya görüşünün ekonomi bilgini Adam Smith'in üretim olgusunu ekonomik bütünlüğü içinde, tüketimle ilişkisini gözönünde bulundurarak incelemediği için doğru sonuçlara varmamış olduğunu savunurlar.

Marx ve Engels oluşturdukları eytişimsel yöntem, eytişimsel özdekçilik adını vermişlerdir. Bununla anlatmak istedikleri, kendi eytişimsel yöntemlerini ve dünya görüşlerini düşünceci (= idealist) dünya görüşünden (= başka deyişle evren, toplum ve bilinç olgularını Düşünce, Ruh ve daha başka doğa-ötesi kavramlarla açıklayan, birincileri ikincilerin belirlediğine inanan dünya görüşünden) arındırmış oldukları; gerçeği yalnız açıklamakla kalmayıp, onları değiştirip geliştirmenin yöntemini de saptayan bir bilimsel–felsefi dünya görüşü oluşturmuş buldukları görüşüdür. Eytışimsel özdekçiliğin temel ilkesi şudur: Evren (= doğa, toplum ve bilinç) özdekseldir, özdek dışı bir gücün etkisi ile değil, kendi iç özdeksel yasalarıyla gelişir. Evreni tanımak için onun yasalılıklarını, düzenliliklerini bilmek gerekir; bu düzenlilikleri bilmek için de bu düzenliliklere uygun bir düşünme yöntemiyle onlara yaklaşmak gerekir. Bu düşünüş yönteminin temeli şudur: Doğa kendi özdeksel yapısından, bilinç insanın doğa üstündeki eyleminden, toplum da doğaya özgü üretim sürecinden yansıyan çelişmelerle belirlenir. (bkz.: O. Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 1973).

Aşağıda aralarında Gorbaçev'in de yer aldığı bir çok marksçı düşünürü dayanılarak belirtileceği üzere, diyalektik asıl olarak bir felsefi uslamlama (= muhakeme) yolu olarak kalmıştır; Marxçı kuramın dogmatlaştırılması ve özgür araştırmanın engellenmesi yüzünden, gerçekliği uygulamada işe yarayacak biçimde, oluşum, işleyiş ve değişimindeki düzenliliklerle açıklayabilecek yöntem ilkeleri ve araştırma teknikleri geliştirilememiştir.

4.2. TOPLUMSAL SINIF ANLAYIŞI

Bu anlayışta toplumsal sınıfların Şöyle tanımlandığını görüyoruz:

Üretim güçlerinin belli gelişme aşamalarında; a) üretim araçlarına sahiplik ya da sahip olmama, b) toplumsal işbölümü düzenindeki yerleri, dolayısıyla da sahip oldukları zenginlikleri elde etmede kullandıkları araçlar ve c) bu toplumsal zenginliklerden aldıkları payın büyüklüğü bakımından birbirlerinden ayrılan geniş insan kümelerine sınıf denir.

Bu anlayışa göre toplumsal sınıfların ortaya çıkmasının temel etkeni, *üretim araçlarının* özel mülkiyete konu olmasıdır. Böyle bir mülkiyet düzeninde ortaya çıkan *üretim ilişkileri* de, her sınıfın toplum içindeki görelî yerini belirleyici olmaktadır. Üretim araçları ile üretim ilişkileri, *üretim biçimi*'ni oluşturmaktadırlar. Sınıflı toplum tarihsel evrimin belli aşamalarındaki üretim biçimlerinin bir özelliğidir.

Görülüyor ki Marx'çı toplumsal sınıf anlayışını açıklayabilmek için üretim araçları, üretim ilişkileri ve üretim biçimi kavramlarını da nasıl tanımladığını belirtmek gerekmektedir.

4.2.1. Üretim İlişkileri

'İnsanın varlığını sürdürebilmesi için doğayı değiştirmesi, doğayı değiştirirken kendisini de değiştirmesi sürecidir. Üretim, insanın yaşayabilmesi için gerekli her türlü araç ve besinleri kendi iş gücünü tüketerek doğadan elde etmesidir. Bu kurama göre insanlar üretim yaparken doğayı değiştirmekte, dolayısıyla kendi kendilerini ve birbirlerini de değiştirmektedirler. Toplumsal yapı da bu değişikliklerle biçimlenmektedir.

4.2.2. Üretim Araçları

Özdeksel üretimde kullanılan iş araçları ile iş nesnelerini, başka deyişle insan emeğinin işlediği, üzerinde çalıştığı nesneleri anlatır. İlkel insan için taş, sopa, balta üretim araçları idi. Gün-

müzde toprak, makineler, donanım, yollar, su yolları... üretim araçlarıdır. Üretici bilgi beceri ve alışkanlıklarıyla insanı da buna katarak, üretim güçleri kavramını oluşturmaktadır kuram.

4.2.3. Üretim İlişkileri

‘İnsanın bilincinden bağımsız olarak var olan nesnel özdeksel ilişkilerdir. Toplumsal üretim (= topluluk yaşamı içindeki üretim), değişim ve özdeksel zenginliklerin dağılımı süreci içinde insanlar arasında meydana gelen, yer alan ilişkilere denir. İnsanlar birlikte etkinlikte bulunmadan ve bu etkinliklerini karşılıklı değişmeden üretimde bulunamazlar. İşte üretim ilişkileri, bu zorunlu birlikte çalışmanın biçimini belirlemektedir. Üretim ilişkilerinin temeli de, üretim araçlarının mülkiyeti düzenidir’.

Bir üretim biçiminin oluşması ve süreklilik kazanabilmesi için üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin birbirlerine uygun düşmesi gerekir. Örneğin el değirmeni derebeyci üretim ilişkilerini, buharlı makine anamalcı üretim ilişkilerini ortaya çıkarmıştır.

Bu kuram, toplumların tarihsel evrim içinde yaşadıkları ekonomik dönemleri belirleyen ve başka dönemlerden ayıran şey, nelerin yapıldığı değil, ne yoldan (= hangi üretim ilişkileri içinde) yapıldığıdır, der. Örneğin köleci dönemdeki üretim ilişkileri içinde de ipek kumaş, büyük saraylar, sanat başyapıtı heykeller... yapılabilmekteydi, anamalcı dönemin üretim ilişkileri içinde de. Demek ki bu iki dönemi birbirinden ayırdedebiliyorsak, nelerin üretilmekte olduğuna değil, nasıl, hangi üretim ilişkileri içinde üretilmekte olduğuna bakarak ayırdedebiliyoruz, görüşünü savunur.

4.2.4. Üretim Biçimi

Böylece üretim biçimi kavramına sözü getirmiş oluyoruz. Kurama göre üretim biçimi, yaşamak için gerekli olan nesnelere (yiyecek, içecek, giyecek, barınak, iş araç-gereçleri vb.) elde edilmesinin tarihsel olarak belirlenen biçimleridir. Her toplumsal düzeni belirleyen temel budur. Üretim biçimi değiştikçe bütün toplum düzeni de değişir. Her yeni üretim biçimi, insanlığın gelişiminin yeni ve daha yüksek bir aşamasını anlatır. Üretim güçleri ilerledikçe

üretim ilişkileri değişir; bunun sonunda üretim biçimi, eşdeyişle toplumsal düzen de değişir.

İşte bu temele göre belirlenen toplum düzenlerinin tarih içinde beş ayrı dönemi oluşturduğunu söyleyen kurama göre:

Tarihte üretim araçlarında toplumsal mülkiyet, İlkel Komün dönemindeki ortak mülkiyet (= klan, kabile ve komünün ortak mülkiyeti) ile Sosyalist toplumlardaki devlet mülkiyeti biçimlerinde görülmüş; üretim araçlarında özel mülkiyet ise köleci toplum düzeninde, derebeylik toplum düzeninde ve anamalcı toplum düzeninde görülmüştür.

Kuram, üretim araçlarının özel mülkiyet altında olduğu toplum düzenlerine sınıflı toplum düzenleri diyor. İlkel komün ve sosyalist toplum düzenlerinde toplumsal sınıfların bulunmadığını; buna karşılık köleci toplumda köleler sınıfı ile onların sahipleri olan efendiler sınıfı bulunduğunu; derebeyci toplumda soylular (= toprak ve din soyluları), şövalyeler ve lonca başkanlarından oluşan yönetici sınıf ile serfler ve loncalardaki zenaatkâr işçilerden ve tâcirlerden oluşan yönetilenler sınıfı bulunduğunu; anamalcı toplumda da üretim araçlarına sahip olan anamalcılar (= tarihsel adı burgeois = kentsoylu) sınıfı ile yaşamak için emeklerini satmak durumunda olan işçilerin oluşturduğu emekçi sınıf (= tarihsel adı proleterya) bulunduğunu söylüyor.

'Binlerce yıl önce, üretim güçlerinin çok düşük düzeyde bir gelişme gösterdiği, iş araç-gereçlerinin ilkel olduğu ve işbölümünün yalnız yaşa ve cinseyete göre olduğu İlkel Komün, ancak birlikte çalışmak yoluyla geçim nesnelere güven altına alabilen ve kendilerini komşu komünlerin saldırılarına karşı koruyabilen insanlardan oluşmakta, üretim boylarda ve ortaklık içinde yürütülmekteydi. İlk temel işbölümünün ortaya çıkması, başka deyişle tarımın hayvan besleyiciliğinden ayrılması üzerine İlkel Komün'ün üretim güçleri hızla gelişme göstermiş; bunu izleyerek değişim, özel mülkiyet ve komün üyeleri arasında eşitsizlik ortaya çıkmış, başlıca üretim aracı olan kölelerin çalıştırılması daha büyük eşitsizlikler yaratmıştır. Öte yandan ortaklaşa üretim ve ürünlerin komün üyeleri arasında eşit dağılımı üretim güçlerinin gelişmesine birer engel olmağa başlamıştır. Tarımın hayvan besleyiciliğinden ayrılmasından sonra ikinci bir temel işbölümü daha gerçekleşmiş, zanaatlar da tarımdan ayrılmıştır. Bunun sonucu İlkel Komün düzeninin çözülmesi,

sınıfların ve devletin ortaya çıkmasıdır.'

'Sınıflı toplumlar da, kurama göre, «üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin birbirine uyması zorunluluğu» yasası gereğince, uygulamalardaki ve bilgilerdeki ilerlemeyi izleyerek nitelik değişiklikleri geçirmiştir: Köleci toplumda uygulamaların ilerlemesi, pahalı araç-gereçlerin geliştirilmesi karşısında, üretimin sonucuna karşı hiçbir ilgi duymayan –çünkü canı bile efendisine ait olan– köleler verimli olmaktan çıkmış; onları çalışmaya özendirmek üzere kendilerine üretimden bir pay ayırmak zorunluluğu sonunda serflik (= kendine ait bir parça toprağı olan, ama topraktan ayrılma hakkı olmayan, derebeyin toprağını işlemekle yükümlü toprak köleleri düzeni) ortaya çıkmış, üretim ilişkileri de buna göre değişmiştir. Üretim güçlerindeki süregiden gelişmeler, imalat sanayiini, giderek dizi üretimi olanaklı kılınca bu yeni üretimin gerekli kıldığı büyük fabrikaların işçi gereksinmesini karşılayabilmek için bir yandan toprağına bağlı serflik düzenini kaldırmak (= özgür işçilerin ortaya çıkması), bir yandan üretimi kısıtlayan lonca düzenine son vermek, bir yandan da insan ve malların bir yerden başka bir yere özgürce dolaşabilmesini sağlamak –özetle derebeylikler sınırlarındaki gümrüklerin kaldırılması ve ulusal birliğin, ulusal toplumun oluşturulması; çağdaş ülke ya da yurt kavramının ortaya çıkması– gerekli olmuştur. Bu oluşumlar da yine sınıflar arasında çatışmalar süreci içinde gerçekleşmiştir: Yükselen yeni sınıf kent-soylular ve onun desteklediği serfler ile derebeyci soylular arasındaki çatışmalar. Bütün bunların en kesin anlatımını 1789 Fransız Devriminin Haklar Bildirisinde buluyoruz: Yasa karşısında eşitlik; can, mal, konut dokunulmazlığı, gezi özgürlüğü; kısaca Fransız Devriminin savsözleri (= sloganları) ile söyleyecek olursak Özgürlük, Eşitlik, Adalet, Kardeşlik. Bunun gibi, bu dönemin iktisadi düzeninin anlatımı olan liberal ekonomi düzeninin savsözü de çok anlamlıdır: «Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» (= Laissez faire, laissez passer).

4.3. KAPİTALİST TOPLUMDA SINIFLARIN OLUŞUMU

Görüldüğü gibi her sınıflı toplum bir öncekine göre, geniş yığınların haklarında ve durumlarında, uzun sürede, görece bir düzelenin de belirtisi olmaktadır. Hele anamalcı toplumun oluşumu ve

kent-soylu ile işçi sınıfının ortaya çıkışı; şu ya da bu ölçüde kuramsal olarak da kalsa, herkesin işini özgürce seçmesi, özgürce üretim yapması, özgür sözleşme yapması, can, mal, konut dokunulmazlığına sahip olması, yasalar önünde herkesin eşit olduğunun kabul edilmiş olması, yargılamasız tutuklanamaması,... ilkelerine dayalı bir yeni yaşam düzeninin kurulması demektir.

Öyleyse bu ilkelere dayalı bir toplumda eşitsizliklerin, dolayısıyla toplumsal sınıfların kaynağı neydi?

4.3.1. 'Artı Değer' Kavramı

Bu soruyu kuramın nasıl cevapladığını belirtebilmek için, bir başka kavramını daha tanımlamamız gerekir. Bu, artı değer kavramıdır.

Bir ürün üretilirken onun üretiminde yer alan bütün öğelerin payı çıkarıldıktan sonra yine geriye bir şey kalır, kurama göre. Bu artı değerdir. O ürünün üretilmesinde yer alan ilk maddelerin, donanım giderlerinin, işçinin yeme, giyme, barınma giderleri ile gençliğini karşılayacak ödemenin (= emekliliğinin), dinlenme-eğlenme giderlerinin toplam tutarı üretilen üründen çıkarıldığında geriye kalan fark olan artı değer anamalcıya (= üretim araçları sahibine) kalmaktadır. İşte bu artı değeri alan sınıf, üretim araçları üzerinde özel mülkiyete sahip olduğu için bunu alabiliyor. Artı değeri aldığı için de ekonomik erk ile birlikte siyasal erke sahip olabiliyor. Toplumun kurumlarını, yasalarını bu üretim biçimi belirliyor. Sınıf farklılıkları, böylece, anamalcı sınıfın ayrıcalıklı durumu üzerinde oluşuyor, diyor bu görüş.

'Ama evrim süregidiyor. Anamalcı toplumda, örneğin yasalar karşısında herkesin kuramsal olarak eşit sayılması, gezi, iş seçme, örgütlenme, sözleşme... özgürlükleri, büyük sanayi merkezlerinde yığılmış bulunan işçi sınıfı toplulukları tarafından gittikçe daha etkin bir biçimde kullanılmaya başlanıyor. Nesnel koşullar var: Büyük işletmeler; kent, ulaşım, haberleşme... İşbirakımı, eşdeyişle toplu olarak işi bırakma yolu, birlikleşme (sendikalaşma), toplumsal sigortalar gibi yeni dayanışma yolları bulunuyor. Bu yollarla iş-

çiler üretimden daha çok pay almanın, seçme-seçilme, eğitim, sağlık, yönetici mevkilere gelme... konularında durumlarını düzeltmenin yollarını bulup geliştirmeye koyuluyorlar. Buna karşılık anamalcı sınıf da tekeller kurma, tröstler içinde birleşme, işkapatımı (lock-out) yoluyla işçi sınıfı üzerindeki üstün, güçlü durumlarını sürdürmek istiyorlar’.

Ama kuram, evrimin durmadığını (çünkü toplumun ve insanın durağan olmadığını), geniş yığınları oluşturan insanların durmadan daha çok kendi toplumsal çevrelerini anlayıp özgürlük, eşitlik yönünde değiştirme olanağına kavuştuklarını, bunları kuramsal olmaktan çıkarıp edimsel olarak gerçekleştirmenin yollarını öğrenip araçlarını oluşturduklarını söylemektedir.

Kurama göre, anamalcı sanayi toplumlarındaki toplumsal gönenç (refah) ve adalet önlemleri, toplumsal güvenlik önlemleri, yaygın eğitim olanakları..., bir ölçüde sömürgelerin ve az gelişmiş ülkelerin sömürülmesi yolundan sağlanıyorsa, önemli ölçüde de işçi sınıfının oy hakkına sahip olması, birleşmesi, toplu dayanışma (iş bırakımı gibi) olanakları elde etmiş olması, siyasal partilerini kurmuş olması dolayısıyladır. Başka deyişle eşitlik, özgürlük ülküleri yönündeki ilerlemeler, elde edilen haklar bağış sonucu elde edilmiş olmayıp, karşıt sınıflar arasındaki güç dengesinin değişmesiyle durmadan yeniden oluşan karşılıklı uzlaşmaların sonunda elde edilmektedir. Nesnel koşullar öyle değişir ki, artık işçilerin işbırakımı hakkını tanımamazlık edemez anamalcı sınıf. Demek ki insan istenci, nesnel koşullardan bağımsız olarak topluma dilediği biçimi veremez. Nitekim yine nesnel koşullar elvermedikçe, zorunlu duruma getirmediği işçiler de işbırakımı hakkını elde edemezler: Siyasal örgütlerini kuramazlar; toplumsal gönenç harcamalarına ayrılacak bütçe kaynaklarını diledikleri ölçüde saptayamazlar. Kuram, eytişimsel ve canlı bir toplumsal değişme süreci olduğunu, hiçbir ögenin her zaman özdeş durumda kalmadığını, ögeler arasında durmadan karşılıklı etkileşme olduğunu söyler. Bu etkileşmenin yönü, ereği, uygulamabilimi ve üretim ilişkilerini bütün insanların özgürlüğünü, eşitliğini sağlayacak ölçüde geliştirmek ve değiştirmektir, görüşünü savunur.

4.4. SINIFLAR ARASI MÜCADELENİN GEÇİRDİĞİ EVRİM:

Burada, sınıflar arasındaki bu mücadelenin, yarışmanın yolları ve araçları konusunda da kuramın ne dediğini belirtmek uygun olacaktır. Ama bu konuya girmeden, bu noktadaki görüşlerin benim kendi yorumum olduğunu belirtmeliyim.

Gerçekten her kapsamlı kuram gibi Marx'ın toplum kuramı—dolayısıyla da toplumsal sınıflarla ilgili kuramı—birçok eleştiriler yanında, birçok yorumlamalara da uğramıştır. Bu kaçınılmaz bir şeydir. Gerçekten yaşam durmuyor. Hep yeni durumlar, yeni öğeler ortaya çıkıyor. Bu yeni durum ve öğeler bir kuramı önce şurasından burasından küçük küçük, niceliksel değişikliklere uğrattırıyor. Bu niceliksel değişimler birikip niteliksel değişim ölçü ve biçimini alınca kuram da daha gelişkin, daha ileri, yeni diyebileceğimiz bir kurama yerini bırakacaktır. Bu, doğrudan doğruya Marx'ın toplum kuramının temelini ve yöntemini oluşturan eytişimsel evrimin de gereğidir. Demek ki yeni koşullara göre kuramın yeni yorumlamalarının yapılması kaçınılmazdır. Çünkü yeni verilerin sınavından geçirilmesi zorunludur.

Bu, temel önem taşıyan bir zorunluluktur. Çünkü, Whitehead'in dediği gibi «bir yaklaşımın ya da dizgenin (= kuramsal sistemin) ilerleyip gelişmesi artık temel sorunlarını çözmeye yönelik değilse, bu onun ömrünün sona erdiğinin kanıtıdır.»(*). Marx'm kuramı da, kanımca uluslararası ilişkilerde dünyanın kamplara bölünmesi ve kamplardan birinin siyasal düzenine ve ideolojisine ve bundan da daha dar olmak üzere Rus çıkarlarının öncelikle gözetilmesinin örtüsüne dönüşmesi üzerine durmuş, aşağıda özetlenen temel sorunsallarım (= problematiklerini) çözmeğe yönelememiş, bu nedenle de yoğun biçimde savsözlere (sloganlara) başvuran bir koşullandırmaya dönüşmüştür. Çünkü herbiri yüzlerce yıl sürmüş olan tarihsel dönemlere ilişkin kimi soyut genellemelerin yinelenmesiyle yetinilmiş, buna karşılık örneğin sosyalizmin gerek kuruluş, gerekse yürütülüş aşamalarının özgürlük sorunlarına bakılmak

(*) İleten: B. Moore, «Strategy in Social Science», M. Stein ve A. Vidich (derl.), *Sociology On Trial*, Prentice-Hall, 1963, s. 66.

istenmemiştir (*).

Kanımcı Marx'ın kuramının, geçen 100 yıllık dönemdeki toplumların evrimi karşısında en çok yeniden yorumlanması gereken bölümü, sınıflar arasındaki mücadelenin yolu ve yöntemi, araçları ile ilgili olan bölümdür.

Kuram toplum yaşamının tarihsel süreç içinde durmadan değişmelerden geçtiğini söylediğine göre, bu toplumsal yaşam gerçekliğinin önemli bir ögesi olan sınıflararası mücadelelerin yol ve yönteminin, araçlarının kendilerinin de değişmelerden geçtiğini kabul edeceği açıktır.

Bu nokta işçi sınıfının sömürülmekten kurtulabilmesi ve eşitlikçi, özgürlükçü bir toplumsal düzenin kurulabilmesi için şiddet yoluyla mücadele etmesi gerektiği yolunda bir yanılgıya düşülmemesi ve kuramın da dogmatlaştırılmaması için önemle belirtilmelidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, doğrudan doğruya kuramın eytimsel niteliği, sınıflararası mücadelenin yol ve araçlarının değişmeden kaldığını düşünmeğe elvermez. Nitekim kuram, sınıflararası mücadelenin bir toplum biçiminden öbürüne geçildikçe, durmadan daha barışçı yol ve yöntemlerle yapıldığı, şiddet ve kaba güç yoluna durmadan daha az başvurularak evrimin süregeldiğini söylemektedir. Kölenin ayaklanmaktan başka olanağı yoktu, efendinin de kullanamayacağı şiddet yolu yoktu. Kölesini öldürebilirdi; satabilirdi. Serf biraz daha hak sahibiydi feodal bey karşısında. Lonca üyesi zenaatkâr da lonca yöneticilerine, ustalarına... karşı biraz daha iyi durumdaydı, köleye oranla. Ama yine de örneğin evlenecek olan serf kadının ilk gecesini (yani bekâreti) derebeyinindi. Ya ilk geceyi beyle geçirirdi gelin, ya da evlenecek erkek serf beye «ilk gece hakkının» karşılığında bir ödemede bulunur ve karısının bekâretini kurtarırdı. Köle için bu olanak da yoktu.

Derebeyci toplum anamalcı topluma yerini bıraktınca, sınıflar arasında bir kez yasa karşısında eşitsizlik kuramsal olarak tümden,

(*) Bu görüşün dayanaklarını, örneğin Fransız Sosyalist Partisi önde gelenlerinden Michel Rocard'ın *Questions à l'Etat socialiste*, (Marabaut, 1972) adlı yapıtında; 1964 yılına değin Sovyetler Birliği'nin Dünya Ekonomisi ve Politikası Enstitüsü müdürlüğünü yapan ve vasiyetini gizlice Fransız Komünist filozofu Roger Garaudy'ye ulaştırıp yayınlattığı Varga'nın *Le Testament de Varga* (Grasset, 1970) adlı yapıtında da buluyoruz. Ve kuşkusuz Mihail Gorbatchev'in 1987'de yayınlanan *Perestroika* adlı kitabında.

edimsel olarak (= fiilen) da artan bir ölçüde kalktı. Herkes gezi, konut, can, mal, meslek seçme özgürlük ve dokunulmazlığına sahip. Anamalcı işçiyi dilediği gibi tutuklayamıyor; kimse yargılanmadan cezalandırılmıyor. Marx'ın dönemindeki biçimiyle *laissez-faire* anamalcılığında 6 yaşında çocuklar, gebe kadınlar bile günde 14, 16 saat çalışıyorlardı: En düşük çalışma yaşı, en uzun çalışma günü, en düşük ücret, genel ve eşit oy hakkı, genel eğitim... kavramları yok gibiydi. İşçi sınıfının bu alanlarda hakları durmadan genişlerken şiddet yoluna durmadan daha az gerek kalıyor. Örneğin yargı bağımsızlığı durmadan güçleniyor. İşçiler örgütlenme hakkı elde ediyor, yasal işbirakımı hakkına kavuşuyor, oy hakkı elde ediyor, son olarak siyasal erki elde etmek için anamalcularla gittikçe daha eşit koşullarda yarışan siyasal partilerini kuruyorlar. Ve görüldüğü gibi bugün siyasal mücadeleler artan bir ölçüde seçim mücadeleleri, parlamento görüşmeleri, işbirakımı ve işkapatımı (grev ve lokavt) uygulamaları ve toplu iş sözleşmeleri, yüksek hakem kurulları, anayasa mahkemeleri... içinde akışıyor. Bütün Batı Avrupa sanayi ülkelerindeki sosyalist ve komünist partilerin, seçime dayalı demokratik parlamenter düzen içinde siyasal erki elde etmeği kabul etmiş olmaları, başka deyişle 'işçi sınıfı diktatörlüğü' savını bırakmak gereğini duymaları, sosyalist ülkelerdeki çözülmeden sonra da tam bir politika belirsizliği bunahımına sürüklenmeleri bir rastlantı değildir. Sovyetler Birliğinde de Stalin döneminin en ağır biçimde suçlanması bir rastlantı değildir. Siyasal mücadelelerde kaba gücün yeri durmadan azalmaktadır(*). Kuşkusuz şiddet yolu her toplumda eş zamanlı olarak eşit ölçüde azalmıyor. Çünkü her toplum

(*) Marx'ın kendisi de 100 yılı aşkın bir zaman önce, 3 Temmuz 1871 günlü *The World* gazetesindeki yazısında işçi sınıfının barışçı yollardan iktidara gelmesinin olanaklı olabileceğini kabul etmekte, Engels de 1891'de *Erfurt Programının Eleştirisi*'nde şunları yazmaktadır: «Halkın genel seçimlerle bütün erki elinde bulundurabileceği ve anayasanın ulusun oylarının çoğunluğuna sahip olana herşeyi yapma olanağını verdiği ülkelerde eski toplumdaki yeni topluma geçişin barışçı yollardan gerçekleşebileceğini kabul ediyoruz». Yine Marx Enternasyonal'in La Haye'deki kongresini kapatış konuşmasında toplumcu bir düzeni gerçekleştirmek için «...hiçbir zaman yolların bütün koşullarda aynı olduğunu söylemediklerini» belirtmiş ve şunları eklemiştir: «Başka ülkelerin birbirinden başka olan koşullarına yer vermek gerektiğini biliyoruz. Amerika, İngiltere ve eğer koşullarını iyi biliyorsam Hollanda gibi ülkelerde işçilerin barışçı yollardan amaçlarını elde edebileceklerini hiçbir zaman inkâr etmedik.»

benzer evrim aşamasında değildir. Ayrıca anamalcı sınıfın da demokratik süreçleri engelleyici ya da güçleştirici eğilimleri henüz tam olarak kalkmamıştır. Ama sınıflararası mücadelenin yol ve araçları, genel olarak durmadan daha barışçı yol ve araçlara dönüşmekte, zorbalık ve şiddet durmadan daha sınırlanmakta ve azalmakta, demokratik mücadele yol ve araçları onların yerini almaktadır. Bu demokratik gelişme özendirilmelidir.

5. MARXÇI SINIF KURAMINA YÖNELTİLEN BAŞLICA ELEŞTİRİLER

Marxçı sınıf kuramına yöneltilen eleştiriler, 1980'lere gelinceye değin, asıl olarak bu kuramı uygulayan toplumların dışında, –bir bölümü de marksçı olan– Batılı toplumbilimcileri tarafından yapılmıyordu. Sosyalist ülkeler, 1990'daki büyük dönüşüm çağıyla birlikte bizzat kendilerinin belirttikleri üzere, uyguladıkları dizgeyi eleştirme özgürlüğünden yoksun kalmışlardı. Bugün sosyalist ülkelerde Marxçı kurama yöneltilen eleştirileri en kapsamlı olarak Michail Gorbachev'in *Perestroika*'sında buluyoruz.

5.1. BÂTİ AVRUPA'LI TOPLUMBİLİMCİLERİN ELEŞTİRİLERİ

Bu eleştiriler başlıca dört noktada özetlenebilirler(*):

5.1.1. Emekçi Sınıfın Koşullarında Düzeltme:

Marxçı sınıf kuramı, kapitalist toplumda emekçi sınıfın gittikçe daha yoksullaşacağını, yaşam koşullarının gittikçe daha bozulacağını, işçi sınıfın sayıca artacağını (yani ara katmanların eriyeceğini), daha devrimci olacağını söyler. Oysa özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısına doğru anamalcılığın geliştiği ülkelerde işçi sınıfının yaşam koşulları düzelmiş, işçi sınıfı ile anamalcı sınıf arasındaki yaşam düzeyi farkı azalmıştır. Bu, bir yandan üretimin yeni uygu-

(*) Bu eleştirilerin toplu olarak yer aldığı bir kaynak için bkz.: George Sabine, *Yakın Çağ Siyasal Düşünceler Tarihi*, (Çev.: Özer Ozankaya), 2. basım, Gündoğan Yayınları, 1991; ayrıca Maurice Duverger, *Sociologie Politique*, P.U.F., 1966.

layımbilim yardımıyla artmasının, bir yandan da gelir dağılımının işçi sınıfı yararına düzeltilmesinin sonucudur. Toplumsal hizmetler genişlemiştir; iş güvenliği sağlanmıştır. İşçi sınıfı böylece kentsoylulaşmıştır (= burjuvalaşma savı). Sınıf bilinci, Marx'ın beklediğinin tersine keskinleşmemiş, zayıflamıştır. İşçiler sınıf mücadelesinden uzaklaşmışlar, orta sınıf değerlerine yönelmeğe, orta sınıflara özenmeğe başlamışlardır. Ayrıca özellikle beyaz-yakalı işçilerin (= kol gücü ile çalışan fabrika vb. işçilerinden farklı olarak yazışmaları, vb. hizmetleri yürüten büro memurlarının) sayısının artışı, yeni uygulamaların beden işçilerinin de daha bilgili ve hünarlı olmalarını gerektirmesi, geniş işçi yığınlarının eğitim düzeyini yükseltmiş, böylece işçi sınıfı türdeş (homojen) olmaktan çıkmış, sayı olarak da azalmış, kafa işçileri ile kol işçileri arasındaki fark da azalmıştır.

5.1.2. Anamalcı Sınıfın Yönetim Konumunda Zayıflama

Eğemen sınıfı oluşturan kentsoyluların yapısında ortaya çıkan değişimler de Marx'ın öngörüsünü doğrulamamış, iki sınıf arasındaki fark açılmamıştır, denilmektedir. İleri sürülen yapısal değişiklikler şunlardır: Kentsoylular artık kapalı ve uyumlu bir sınıf değildir; büyük servetler parçalanmıştır; işletmelerin ölçeği büyüdüğü için, kendileri işletmenin sahipleri olmayan meslekten yöneticiler (işletmeciler) işletmeleri yönetir olmuşlardır; dikey toplumsal hareketlilik artmıştır; ayrıca baskı kümelerinin, mesleki örgütlerin vb. önemli yer tuttuğu çağdaş çoğulcu (pluralist) sanayi toplumlarında artık siyasal ve ekonomik erk tek bir toplumsal kümenin elinde olmaktan çıkmıştır; kısacası kentsoylular artık yönetici sınıf olmaktan çıkmıştır, denilmektedir.

5.1.3. Toplumsal Dayanışmanın Sınıf Dışı Etkenleri

Marx'ın kuramının, toplumu sınıflarla açıklamaya aşırı ölçüde yönelmesinin sonucu olarak, insanları birbirine bağlayan başka toplumsal ilişkilerin, bu arada özellikle ulusal bağılıkların önemini savaştıkları olduğu ileri sürülmektedir. Ulusculuk akımını ve uluslar arası çatışmaları küçümsemiştir; tersine, uluslararası ölçüde bir

sınıf dayanışması öngörmüştür; oysa 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze değin Batının sanayi ülkelerinde, yaşam koşulları elverişsiz olan toplumsal kümeler toplumsal ve siyasal haklar tanınmasının sonucu olarak ulusal bağlar güçlü durumlarını sürdürmüş ve toplumlarda dayanışmayı sağlamada sınıf bağlarından da etkili olmuştur, denilmektedir.

5.1.4. Sosyalist Ülkelerde Sınıf Farklarının Sürmekte Olması

Son olarak Marx'ın kuramı, işçi sınıfının sınıf mücadelesi sonunda artık üretim güçlerinin gelişimini köstekliyen 'üretim araçlarının özel mülkiyeti' düzenini ortadan kaldırarak sınıfsız toplumu gerçekleştireceğini söylediği halde, üretim araçları üzerinde özel mülkiyeti kaldırmış olan sosyalist ülkelerde de sınıf olayı ortadan kalkmamıştır; bu ülkelerde yine bir yönetici sınıf ve yönetilen sınıf ayrılığı vardır, denilmektedir. Bu görüşün başlıca savunucuları, Yeni Sınıf görüşü ile Milovan Djilas, «Siyasal erk, ekonomik erk ve ideoloji tekeli» görüşü ile Raymond Aron ve *Class Structure in the Social Consciousness* adlı kitabıyla Stanislaw Ossowski'dir. Ossowski bu yapıtında şunları söylüyor: Marx'ın sınıf kuramı, 19. yüzyıl koşullarını yansıtan bir kuramdır. Toplumsal sınıfların, eşdeyişle kentsoylu ve emekçi sınıfların, en çok kâr ardında koşulan piyasa düzeni sonucu olarak ve kendiliğinden ortaya çıktığı bir döneme özgü bir kuramdır. Oysa bugün çağdaş devlette, siyasal güç bir tek kararlar toplumun sınıf yapısını köklü bir biçimde değiştirebilir: Örneğin herhangi bir toplumsal kümenin –diyelim işçilerin ulusal gelirden daha yüksek bir pay almasını sağlayabilir. Özellikle örgütlü bir muhalefetin bulunmadığı, tek parti egemenliğinin yürürlükte olduğu toplumlarda –dolayısıyla sosyalist toplumlarda– bu durum daha çok böyledir. Yönetici sınıf kendi ayrıcalıklarını bir yasa ile kolaylıkla arttırabilmektedir.

Kısaca, 'Marx, hükümet müdahalesi yoluyla alınan toplumsal gönenç önlemlerinin toplumcu olmayan bir düzende işçi sınıfının ekonomik ve toplumsal koşullarını önemli ölçüde etkileyebileceğini öngörememiş olduğu gibi; toplumcu düzende de emekçi sınıfın buyuruculuğunun tek parti buyuruculuğuna ve dolayısıyla bu partinin denetiminde insanı yabancılaştırıcı türlü yönleri ile genörgütsel

(= bürokratik) bir düzene dönüşeceğini öngörememiştir' denilmektedir.

5.2. ELEŞTİRİLERE VERİLEN KARŞILIKLAR

Marksçı sınıf kuramına yöneltilen bu eleştirilere verilen karşılıklar (= bu savunmayı yapanlar Marksçı değildirler), iki noktada toplanıyor: Sosyalist ülkelerde sınıf eşitsizlikleri kapitalist ülkelerdekinden daha azdır; marksçı kuramın kapitalist topluma ilişkin açıklamaları doğrudur; ama abartılıdır ve 20. yy. ikinci yarısında hafiflemiştir.

Bu savunma yollarından ilkinin, İngiliz toplumbilimci T. B. Bottomore'un *Classes in Modern Society* (Allen and Unwin, London, 1965) adlı incelemesinde buluyoruz. Bottomore Marx'ın toplum kuramında kilit önemde bir yer tutan sınıf kuramını, çağdaş sanayi toplumları açısından inceler. Bu kurama yöneltilen eleştirilerin ne ölçüde geçerli olduğunu araştırmaya çalışır. Bunu yaparken bir anamalcı sanayi toplumunda sınıf yapısıyla ilgili somut, görgül verilere başvurur; bir de toplumcu bir sanayi toplumuyla ilgili somut araştırma verilerine başvurur.

Birincisi için örnek olarak İngiltere'yi alıyor; Marx'ın kuramına da örnek olma potansiyeli olan İngiltere'yi. İkincisi için de toplumcu düzenin en uzun geçmişe sahip olduğu Sovyetler Birliğini alıyor.

5.2.1. İşçilerin Kentsoylulaşması ve Kentsoylu Sınıfın Tek Yönetici Sınıf Olmaktan Çıktığı Eleştirileri:

Önce ilk iki eleştiri olarak, işçi sınıfının yaşam düzeyinde yükselme olduğu, kentsoylular ile arasındaki uzaklığın azaldığı ve kentsoyluların artık yönetici sınıf olmaktan geniş ölçüde çıktığı noktasına bakalım. İşçilerin kentsoylulaşması savı şu noktalarda beliriyor.

- a) Gelir düzeyleri arasındaki farkın azalması savı,
- b) İşçilerin yeteneklerinin, bilgi düzeylerinin yükselmesi savı,
- c) İşçilerin kentsoylulaştığı, böylece orta sınıf değerleri benimsediği, orta-sınıfa benzemeğe çalıştığı savı,
- ç) İşçi sınıfı dayanışmasının zayıfladığı savı.

Birinci noktada İngiltere, toplumsal güvenlik önlemlerini almada, «gönenç devleti» politikalarını uygulamada (sağlık, işsizlik... sigortaları, artar (= müterakki) vergilendirmeler...) en eski bir geçmişe sahip olduğu halde, bugün de yine bu ülkede geniş bir yoksulluk olayının bulunduğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin çok büyük olmakta süregittiğini söyleyen Prof. Bottomore, Richard M. Titmus'un *Income Distribution and Social Change* (Gelir Dağılımı ve Toplumsal Değişme) adlı araştırmasına dayanarak, bugün bile İngiltere'deki bütün özel mülklerin % 50'sinin, nüfusun % 1 kadarının elinde olduğunu belirtiyor. Yine aynı araştırmanın sonuçları yüksek vergilendirmeye karşın, hayat sigortaları, emeklilik ödenekleri, bunların vergi dışında tutulması, gizli tröstler, masrafların kazançlardan düşülmesi, sermaye kazançları gibi birçok yollarla anamalcı sınıfın servet ve gelirlerini koruyup arttırabildiğini göstermektedir. O'na göre gerçi İngiltere'de işçi sınıfının yaşam düzeyi bu yüzyılın başına oranla daha yüksektir. Demek ki saltık (mutlak) anlamda bir yoksullaşma değil, ama anamalcılar sınıfına oranla bir görelî yoksullaşma var. Öte yandan işçilerin yaşam düzeyinin 50 yıl öncesine göre biraz düzelmiş olmasında, eşitlik ve özgürlük yönündeki mücadelelerin, etkinliği gittikçe artan örgütlenme ve eylemlerin (parti kurma, işçibirliği kurma, iş bırakımı...) etkisi büyüktür. Ayrıca anamalcı sanayi toplumlarında işçi sınıfına ulusal gelirden daha büyük pay verilmesi, bu ülkelerin sömürge gelirleri ve az gelişmiş ülkelerin zararına işleyen uluslararası ticaret gelirleri yardımıyla da olanaklı olmuştur. Ama bu sonuncu noktaya Prof. Bottomore değinmemektedir.

İkinci ve üçüncü noktalara gelince: «Beyaz yakalı işçilerin artışı da hem abartılmaktadır, hem de bu işlerde çalışanlar çok geniş ölçüde yine beyaz yakalı babaların çocuklarıdır. Başka deyişle Batılı anamalcı toplumların dikey toplumsal devinim dedikleri olay, temel olarak birbirine çok yakın gelir ve eğitim düzeyine sahip olan toplumsal katmanlar arasında görülmektedir. Kısacası, işçinin çocuğu yine çok geniş ölçüde işçi olmakta, anamalcının çocuğu da, yine çok geniş ölçüde anamalcı olmaktadır' Profesör Bottomore'a göre.

Burada kuramın katman ile sınıf ayrımını belirtmek gerekir.

Marxçı kuram, anamalcı sınıfın (ya da daha eskiden derebeylik sınıf yapısının) tümüyle uyumlu bir küme olmadığını, bunun gibi

emekçi sınıfın da benzer biçimde tümüyle uyumlu bir sınıf oluşturmadığını, tersine bunların kendi içlerinde birbirleriyle çelişen katmanlara bölünmüş olduğunu belirtir. (Bu konuda bkz.: Maurice Duverger, *Sociologie Politique*, a.g.e., s. 193).

Örneğin derebeylik döneminde üretim araçlarının sahibi olan sınıf, kendi içinde büyük senyörler-küçük senyörler, kılıç soyluları, din soyluları diye bölünmekteydiler.

Serflerin de: Toprak serfleri, zenaat serfleri, tacirler diye tabakalara ayrıldığını görüyoruz.

Bunun gibi anamalcı toplumda da anamalcı sınıfın başlıca tabakaları:

a) Büyük anamal sahipleri (kentsoylular) – Küçük anamal sahipleri (kentsoylular);

b) Sanayi kentsoyluları, Ticaret kentsoyluları, Toprak kentsoyluları diye ayrılmaktadır.

Emekçi sınıf da kendi içinde işçiler, müstahdemler, beyaz yakalılar, teknik elemanlar gibi, çıkarları her zaman uyumlu olmayabilen katmanlara ayrılmaktadır.

Yalnız Marxçı kuram, bu katmanlar arasındaki çelişmelerin daha sınırlı ve az önemli olduğunu; asıl temel çelişkinin sınıflar arasında (başka deyişle üretim araçlarına sahip olanlarla olmayan arasında) olduğunu savunur.

İşte dikey devingenlik, temelde bir sınıfın değişik katmanları arasında olmaktadır, deniliyor.

İşçi sınıfının kentsoylulaşması üzerinde de biraz duralım: Gelir düzeyindeki yükselme sonucu olarak işçilerin artık kentsoylu yaşam biçimine özendikleri, kendilerini işçi saymadıkları, aralarında dayanışmanın zayıfladığı, bireyci yaşama yöneldikleri söylenmekteydi. Bottomore bu savlar için, İngiliz toplumuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: Bir kez görgül araştırmalar (Goldthorpe ve Lockwood), küçük kentsoylu karşısında bile işçi sınıfının ekonomik düzeyindeki düzelmelerin abartıldığını gösteriyor. Öte yandan işçilerin orta-sınıf değerlerini benimsemeğe ne ölçüde istekli olduklarının; ayrıca küçük kentsoylu kesiminin de işçi sınıfından kimseleri kendi aralarına eşit koşullarla almağa ne ölçüde hazır olduklarının hemen hiç araştırılmamış olduğunu belirtmektedir. Ama İngilizler arasında katı sınıf çatışmalarının bulunmayışında yine temel olarak yaşama koşullarındaki yukarıda etkenleri açıklanan bir takım dü-

zelmelerin, İngiltere'nin günümüze değin süre gelen sömürgeciliğinin ve İngiliz toplumunda da A.B.D'de olduğu gibi en aşağı toplumsal-ekonomik düzeyde bulunanların, sömürgelelerden gelip bu ülkeye yerleşen renkli nüfustan meydana gelmesinin payını belirtmek gerekir.

'Eğitim olanaklarının dağılımının da İngiltere'de derin eşitsizlikleri sürdürdüğünü yine araştırmalar gösteriyor. Nüfusun 2/3'si yalnız ilk öğretimden geçmiştir. (Fransa'da ve Almanya'da da böyle). Bunlar sanayinin işçi ve hizmetli ordusunu sağlıyorlar. Gece okulları, işyerindeki yetiştirme programları, bu insanların ekonomik ve siyasal yerlerinde herhangi bir sınıfsal nitelikte değişme sağlayacak önemde değildir. Üniversite öğrenimi ise çok yüksek ölçüde anamalcı sınıfın tekelinde bulunuyor. Bunun sonucu olarak, gerek siyasal mevkiler, gerekse yüksek yönetim mevkileri geniş ölçüde bu sınıfın mensuplarıncı doldurulmaktadır. Demek ki anamalcı sınıf hem ekonomik erke, hem de bu erki sürdürebilecek ölçüde siyasal erke sahip olmakta devam etmektedir'.

5.2.2. «Toplumsal Dayanışmanın Sınıf Dışı Etkenleri»:

Kapitalist sanayi toplumlarında işçi sınıflarının uluslararası bir dayanışma yerine, hâlâ geniş ölçüde ulusal dayanışmadan yana olduğu görüşüne gelince, kanımızca bu eleştirinin geçerli olup olmadığı yeterli biçimde saptayabilmek için önce «ulusçuluk» kavramı ile Marxçı kuramın neyi anlatmak istediğine bakmamız gerekecektir.

Marxçı anlayışa göre ulusal toplum, derebeyci düzenin yıkılışı döneminde oluşup ortaya çıkan topluluk biçimidir. Derebeyci düzenin topluluk biçimi dinsel-ümmeççi topluluklardı. Hıristiyanların yeryüzünü «tanrının kiralığı» saymaları, müslümanlardaki «ümme-i Muhammed» anlayışı bu durumun kanıtlarıdır. Bu dönemin bütünlenmemiş, dağınık toplumsal koşulları, üretim güçlerindeki gelişme daha büyük üretimi olanaklı kılıp daha geniş pazarları, üretim ve dolaşımın kısıtlanmasız yapılmasını... gerektirdikçe ortadan kalkmıştır. Bunun yerini, ülkenin kesimleri arasındaki ekonomik bağların pekişmesi, ülke içi gümrük duvarları vb. nın kalkması ve yerel pazarların tek bir ulusal pazar durumunda kaynaşması almıştır. Bunlar ulusal toplulukların biçimlenmesinin ekonomik temelle-

rini sağlamışlardır. Böylece ülke kavramı «yurt» (= vatan) kavramına dönüşmüştür. Halkların herbiri de ortaklaşa maddi yaşayış koşulları, başka deyişle buldukları bölgedeki ekonomik yaşamları, dilleri, ekinlerindeki kendilerine özgü çizgileri, ruhsal özellikleri ile birbirlerinden ayrılan uluslara dönüşmüşlerdir.

Kurama göre derebeyci düzenin ortadan kaldırılışı döneminde kentsoylular ulusal oluşum devriminin önder gücü idi. Ancak anamalcı toplum içinde toplumsal karşıtlıklar oluşup güçlendikçe, kentsoylular sınıfı bu karşıtlıkları gizlemek ve örtmek için ya da pazarlar elde etme ve koruma amacıyla ulusal karşıtlıkları körüklemeye koyulur. Bu yolda ulusal bencillığe dayalı bir ideoloji geliştirir; uluslar arasında kin, tiksinti ve anlaşmazlıklar doğurur. Ulusçu düşünüyapı, kendi ulusunu başka uluslardan üstün görme, aşırı durumlarda da ırkçılık biçimine girer. Ama aynı anamalcılar kendi çıkarları gerektirdiğinde gerek ekonomik bağımlılığa gerek ekinsel yozlaşmalara yol açacak, ulusçuluğa aykırı tutum ve davranışlarda bulunabilmektedirler.

Anamalcılığın toplumculuk yönünde değişmesi ölçüsünde de uluslar arasındaki ilişkiler yakınlaşma, işbirliği ve dayanışmaya dönüşür, diyor kuram. Bu gelişimin türlü ulusların işçi sınıfları arasında artan bir dayanışmayla birlikte gideceği görüşündedir.

Ancak uygulamada sırasıyla Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya, Arnavutluk, Romanya, Çin ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin değişik ölçülerde de olsa zayıflaması ya da bozulmasında, Polonya olaylarında ulusal kimlik gereksinimi olgusunun yerini de görmek gerekir.

Bu noktada Prof. Bottomore kurama yöneltilen bu eleştiriye katılmakla birlikte türlü ulusların işçi sınıfları arasında dayanışma çabalarının yok da olmadığını; bugüne değin geniş ölçüde gerçekleşmemiş olmasının hiç gerçekleşmeyeceği anlamına gelmediğini; uluslararası düzeyde birçok işçi kuruluş ve örgütleri bulunduğunu ve birçok işçi hareketlerinin başka ulusların işçilerince girilen sevgi işbirakımları ve benzeri davranışlarla desteklendiğini belirtmektedir.

Kanımcı bu konuda belirtilmesi gereken temel nokta şudur: Ulusçuluk kavramı kendi başına ne ilerici, ne gerici bir kavramdır. Kimin elinde, hangi içerikte tanımlandığına bakılarak değerlendirme yapma zorunluluğu vardır. 19. yüzyıldan başlayarak kesinlikle

oluşan çağdaş sanayi toplumundaki **bütünleşme gereksinimi** ve **bütünleşmişlik niteliği**, toplumun bugünkü yönetiliş biçiminin milyonlarca insanın yarınını derinden etkilemesi durumunu doğurmuştur. İşte ulus kavramı toplumun yarınını, geleceğini gözönünde bulundurma gereksinimini bilinç düzeyinde tutmayı sağlayacak bir kavram olarak anlaşılmalıdır: Daha bağımsız ve özgür, daha eşitlikçi ve adil, daha gönençli bir yarın isteği.

5.2.3. Toplumcu Düzendeki Sınıfsızlığın Gerçekleştirilemediği Eleştirisi:

Son bir eleştiri, toplumcu düzenin yürürlükte olduğu toplumlarda da sınıfsızlığın gerçekleştirilememiş olduğu ile ilgiliydi. Bu toplumlarda daha da güçlü olan tek partili merkezi yönetimin, birçok ayrıcalıkların eşitsiz dağılımını yapabildiği belirtilmektedir.

Bu eleştiriye karşı belirtilen hususlar(*) özetle şunlar: Her şeyden önce Marx'çı kuram gereğince de toplumculuk sınıfsızlığın tam olarak gerçekleştiği bir aşama değildir. Bu aşamaya geçen toplumda, örneğin kol işleriyle kafa işleri ve köy yaşamı ile kent yaşamı arasındaki çelişmeler görülmekte devam eder. «Herkesten gücü oranında alan, herkese gereksinmesine göre veren» bir toplumsal gelişme aşaması, aslında ancak çok uzun bir zaman sonunda ulaşılabilecek bir aşamadır. Oysa dünyada en uzun geçmişe sahip toplumcu ülke olan Sovyetler Birliği, yalnızca 60 yıllık bir geçmişe sahiptir ve bu durumda olan tek toplumdur. Öteki toplumcu ülkelerin tarihleri çok daha yenidir; ayrıca kendi içlerindeki toplumsal değişme süreci sonunda toplumculuğa geçmiş olmayıp, bir dış karışma (= 2. Dünya Savaşı sonundaki Rus işgali) sonunda geçmişlerdir.

Profesör Bottomore, bütün bu sınırlılıklara karşın, örneğin Sovyetler Birliğinde üretim araçları üzerinde özel mülkiyet tam olarak kaldırılmış durumdadır, demektedir(**).

(*) Bkz.: T.B. Bottomore, *Classes In Modern Society*, 1966, s. 49. vd.

(**) Yugoslavya, Romanya ve Polonya'daki «çiftçi ailelere küçük özel topraklar verilmesi ve her ailenin buradan elde edeceği ürünü geliri kendisine olmak üzere satılma hakkı tanınması» uygulaması Sovyetler Birliğinde de vardır. Ve bu küçük özel 'bahçe'lerdeki verimlilik, kolhozlardakinden daha yüksektir! Polonyalı toplumbilimci Boguslaw Galeski durumun kırsal nüfusun toplumsal, ekinsel, ruhsal yaşamına etkilerini *Basic Concepts of Rural Sociology* (Manchester University Press. 1972) adlı yapıtında incelemektedir.

Merkezi yönetimin ayrıcalık dağıtılmasına gelince, örneğin yoğun sanayileşme çalışmalarına girişildiği 1930'larda teknik personeli özendirmek amacıyla başvurulan ücret farklılaşmalarının en büyük olduğu zaman bile ortaya yeni bir sınıfın doğmadığını, Michel Gordey'in bir araştırmasına(*) dayanarak belirtmektedir. Kazanç farklılıklarının bulunduğunu, ama anamalcı toplumlarda görülen ölçüye yaklaşmamış olduğunu da belirten Bottomore, toplumun yönetici mevkilerinin yetenekli bireylere açık bulunduğunu yazmaktadır. Bundan başka kafa ve kol işçileri arasındaki toplumsal uzaklığın da anamalcı toplumdaki ölçüde büyük olmadığını söylemektedir.

5.2.4. Prof. M. Duverger'in Değerlendirmesi

Fransız siyaset bilimcisi Profesör Maurice Duverger ise Marx'çı toplumsal sınıf kuramını «Doğrudur, ama abartılıdır; bir de 19. yüzyılın koşulları aynen yok» diyerek eleştirilere bir tür yanıt vermiş olmaktadır:

«Tarihin bütün dönemlerinde sınıf mücadelesinin öğeleri bulunmaktadır. Ama bunlar az ya da çok bir önem taşırlar. Bu öğelerin 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında siyasal çatışmalarda taşıdıkları temel, egemen özellik her zaman bu denli kesin değildir.

«19. yüzyıldan önce halk yığınları çoğu kez siyasal yaşamın dışında tutulmuşlardır. Bunlar sömürülmekteydiler, ama ne bu sömürüyü anlamak ve bundan kurtulabilmek için gerekli olan düşünsel araçlara, ne de ona karşı savaşmak için maddi araçlara sahip değildiler.»

«XX. yüzyılın sanayi toplumlarına damgasını vuran genel yaşam düzeyindeki yükselmeye birlikte sınıf çatışmaları hafiflemektedir. Kimi kişilerin ileri sürdükleri gibi ortadan kalkmamaktadır. 1966'da batının sanayi toplumları 1866'dakine oranla daha az eşitsizlikler bulunan toplumlardır. Ama yine de çok eşitsiz olmakta süregidiyorlar. Gerçek gelirler yelpazesi anamalcı ülkelerde S.S.C.B.'nde olduğundan daha geniştir. Sınıflar arasındaki eşitsizlik batıda ortadan kalkmamıştır. Çağdaş anamalcılıkta ücretlilerin ke-

(*) Michel Gordey, *Vlssa to Moscow*, 1962.

sin yoksullaşacakları tezi artık savunulabilecek bir tez değil. Ama görelî yoksullaşma, tam tersine, gerçekleşmiş bulunuyor: Ücretlerin toplam gelirler içindeki payı (ücretlilerin sayısındaki artış gözönünde tutulursa) artmaktan çok azalmak eğilimi gösteriyor. Ayrıca şanslar arasındaki eşitsizlikler süregitmektedir. Toplumbilimsel so-ruşturmalar doğum veya evlenmenin anamalcı olmanın başlıca yolları olduğunu göstermektedir. Oldukça kapalı bir sınıf, ekonomik ve siyasal yaşama egemen olmaya devam etmektedir. Batının özel girişimleri başlıca anamal sahiplerinin egemenliğinde olmakta devam ediyorlar. Bunlar devlette hep büyük bir etkiye sahiptirler. Artık devletin kesin sahibi değildirler: Genel oy, basın özgürlüğü, halkçı partiler, işçi birlikleri onların siyasal erkini sınırlandırmaktadırlar. Ama bu erk çok büyük olmakta devam ediyor. Anamalcılarla anamalcı olmayanlar arasındaki eşitsizlik –ve birincilerin ikincilere egemen olması– her zaman batı devletlerinin temelini oluşturmaktadır. Sınıf mücadelesi devam etmektedir: Yalnızca daha az şiddetli biçimler almaktadır.»(*)

5.2.5. Sosyalist Düşünürlerin Marx'ın Kuramına Eleştirileri: Planlamanın Güçlükleri

Djilas, Rocard, Varga ve Ossowski'nin görüşleri ise aslında planlı ekonominin güçlükleriyle de yakından ilgilidir. Sovyetler Birliğinde tarımda gönüllü kooperatifleşme ve sanayi kuruluşlarında özgür sendika yönetimi amaçlarının gerçekleştirilemeyip, tam tersine birincisinde zora dayalı kollektifleştirmeye; ikincisinde de parti yönetimine başvurulmuş olduğunu bildiren Varga'nın bu eleştirileri de; Fransız Sosyalist Parti yöneticilerinden M. Rocard'ın «Sosyalist planlamanın aşılması güç engellerinden» söz eden Questions à l'Etat Socialiste adlı yapıtında belirttiği görüşleri de aynı konu üzerinde toplanmaktadır. Lucien Sève'in, *Théorie marxiste de la personnalité*'de belirttiği «bireye ve bireyliğe bir türlü sözü getirme» eleştirisi de aynı yöndedir. Gerçekten çağdaş toplum, büyük sanayinin ve kent yaşamının büyük çaplı örgütleri ve yazçizciliği (= kırtasiyeciliği) nedenleriyle zaten bireyleri birer çark dişlisi, bi-

(*) M. Duverger, *Sociologie Politique*, a.g.e., s. 206-207.

rer kimlik kartı, birer sayı durumuna düşürme tehlikesini içeriyor; buna bir de zorlayıcı genel planlamanın sınırlandırmaları eklendiğinde, özgürlüklerin kısıtlanması sorununun daha da ağırlaşması ve bir teknokrat-bürokrat kümesinin ortaya çıkması durumuyla karşılaşılmaktadır. Nitekim genel planlamanın demokrasi ülkü ve ilkeleleriyle tam bağdaşır bir uygulamasını: çözümlama sorunu, çağımızın çözüm bekleyen baş sorunu olmakta süregitmektedir.

5.3. MİKAIL GORBAÇEV'İN MARXÇI DÜZENE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Gorbaçev'in eleştirileri yukardaki eleştirileri doğrulamaktadır.

Gerçi Gorbaçev'in başlattığı yeniden-yapılanma döneminde dile getirilen eleştirilerin marksçı-leninci kurama değil, onun uygulamasına yöneltildiği söyleniyorsa da, aşağıda görüleceği üzere kimi eleştiriler doğrudan doğruya kuramın özüne ilişkindir. Ayrıca «kusurun uygulamada olduğu» savı da güçlü bir sav değildir. Her dogmatik inanç dizgesi (örneğin dinler), kurallarının izlenmemekte olması, çözüm bulduğunu öne sürdüğü sorunların çözülmeden süregitmesi karşısında, bir yandan eleştirel düşüncüyü günah, küfür, sapkınlık sayıp kusurlarının ve başarısızlıklarının görülüp gösterilmesini yasaklamaya çalışırken, bir yandan da «Kusur inanç sisteminde değil, onu uygulamayan insanlardadır» gerekçesine sığınır. «Peki niçin insanlar uygulamıyor onu?» Bir değil, beş değil, elli değil, yüzlerce yıldır insanlar bir düşünce ve/ya da inanç dizgesini uygulamıyorlarsa, bunda o dizgenin kendisinin artık tümünden ya da bir bölümüyle gerçeklere uymamasının payı olmadığı söylenemez. Sosyalizm de 70 yılı aşkın süredir Sovyetler Birliği'nde «uygulanıyordu». Ama bu dönemin sonunda ne özgürlüğün, eşitliğin ve katılım ve girişim yeteneğinin gelişeceği önerisi, ne de ulusal duygunun yerini uluslararasılığın alacağı öngörüsü gerçekleşmedi.

Gorbaçev'den dinleyelim:

«Marksçı-leninci kuram, bize sosyalizmin ayrıntılı bir tasvirini vermiş değildir. Sosyalizmin dogmatlaştırılıp dondurulması yüzünden kuram tekeli kuruldu ve kişilere-tapınma yolu açıldı. Yönetimde ve işletmecilikte aşırı merkeziyetçilik kuruldu. Ge-

niş yağınların girişim ve yaratıcılığına güvenilmedi. Sosyalizmin ekonomi-politiği günü geçmiş kavramlarla doldu. Felsefe ve toplumbilim de uygulamanın gerisinde kaldı. Tarih bilimini de temelli bir biçimde düzeltmek gerek.

İnsan ilgi ve çıkarlarının çok türlü olduğunun göz ardı edilmesi, bireylerin kamu yaşamına etkin (= aktif) biçimde katılmasının küçük görülmesi, eşitlikçiliğin abartılması, savurganlığı inanılmaz ölçülere vardırdı. Kamu malları çalışanlara değil, parti yöneticilerine sunuldu.

Sovyetler Birliği'nde bundan sonra «Herkes ihtiyacına göre vermek» değil, «Herkes yaptığı katkıya göre vermek» ilke olacaktır.

Kuramı dogmalaştırdık, özgür düşüncüyü boğduk, girişimi engelledik. Uşaklığı ve dalkavukluğu teşvik ettik.

Bugünkü Sovyet toplumunun tüm yönleriyle demokratikleştirilmesi zorunludur.»

6. ATATÜRK'ÜN YAKLAŞIMI:

6.1. KATKI DEĞERİ

Bir gereksinimi karşılamanın güçlüğü, onu görmezlikten gelmek için geçerli bir gerekçe olamaz. Justus von Liebig'in dediği gibi «bilimin gerçekten ilginç olmağa başladığı ilk nokta, açıklama gücünün tükendiği yer»dir. (*) Başka deyişle bilinmiyeni açıklamaya, denetlenemiyeni denetim altına almaya çalışmak, ama bunu asıl amaç olan insan onuru ve özgürlüğü ile çelişmeden yapmak yararlıya gerçek katkının gereğidir.

Bunun için var olan bilgilerin hepsini eksikliği ile, yanlış ile, doğrusu ile tanımak, her birinin geçerli olan verilerine uymak, eksik ve yanlışını ise görmek ve elden geldiğince gidermeğe çalışmak gerekir. Bu, var olan başlıca yaklaşımların hiçbirini dogmalaştırmamayı, dokunulmazlaştırmamayı, bağımsız düşünceli irdelemeden geçirmeye her zaman hazır olmayı gerektirir. Bu, «yaşamda tek

(*) «Die Wissenschaft fängt eigenthich erst da an, interessant zu werden, wo sie aufhört». Justus von Liebig.

gerçek yol gösterici bilimdir» diyen bir özgür düşünme biçimini gerektirir.

Çağdaş toplumlar, sınıfsal eşitsizliklerin giderilmesini de içermek üzere, özgürleşme (= demokratikleşme) ve toplumsal adalet içinde gelişme için bir yandan bilimi toplumun yönetimine egemen kılmak, başka deyişle yaşamlarını planlı biçimde düzenlemek gerektiğini duyuyorlar; ama bir yandan da bu planlamayı asıl amaç olan demokrasi ilke ve ülkeleri ile bağdaşacak yol ve yöntemlerle gerçekleştirilmede henüz aşamadıkları temel sorunsalları (problematik) ve güçlükleri karşılarında buluyorlar. Oysa bir yaklaşım ya da model, karşılaştığı temel sorunsalları çözmek doğrultusunda gelişmiyorsa, donmuş ve geçersizleşmiş demektir(*).

İşte Mustafa Kemal Atatürk'ün özgürlük-ekonomi ilişkileri üzerine düşünceleri, demokrasinin karşısındaki bu güçlüklerin aşılabilmesi için hem kapitalizmin, hem de sosyalizmin kompleksiz, ard niyetsiz, özgür-düşünceli eleştirisini yapmayı gerektirdiği konusundaki bilinçliliğine dayalıdır. Üstelik bu düşünceler, insanlığın 2/3 sini oluşturan geri-bırakılan ülkelerin koşullarında da hem bağımsızlığı ve özgürlüğü, hem de maddi gönenci sağlayacak düşüncelerdir. 10 yıl bile sürmeyen tutarlı uygulaması, bunca savsaklama ve baltalamalara karşın bugün bile Türk ekonomisinin tüm gerçek güç kaynaklarını yaratmıştı, bu da geçerliliğinin kanıtı sayılmalıdır.

6.2. «DEVLETİN GÖREVLERİ»:

Atatürk bu konudaki görüşlerini, bizzat yazdığı, ama Prof. Afet İnan imzasıyla yayınlanmasını uygun bulduğu *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* (1930) adlı kitapta açıklamıştır. Konuyu çok öğretici bir biçimde, «Devletin Yurttaşa Karşı Görevleri» başlığı altında ve «Devletçilik» ilkesi eşliğinde incelemektedir.

«Ulusun kurduğu devletin ve hükümet örgütünün, yurttaşlara karşı yükümlü olduğu görevleri ve yetkileri vardır. Bu görevlerin nitelikleri incelenirse, şöyle bir sıra yapılabilir:

(*) Whitehead aynı gözlemi şöyle yapıyor: «Bir yaklaşımın temel sorunlarını çözme doğrultusunda ilerlemekten uzaklaşması, onun aşınmış olduğunun baş göstergesidir.» Anan: B. Moore, «The Suppression of Historical Concerns», M. Stein ve A. Vidich, *Sociology On Trial*, Prentice, 1913, s. 66.

a) Ülke içinde güvenliği ve adaleti kurup sürdürerek, yurttaşların her türlü özgürlüğünü korunmuş bulundurmak.

b) Dış siyaset ve başka uluslarla ilişkileri iyi yöneterek ve içerde her türlü savunma güçlerini sürekli hazır bulundurarak ulusun bağımsızlığını güven altında ve korunmuş bulundurmak.

Bu iki türlü görev, devletin en temel görevlerindedir. Denilebilir ki devlet kurmaktan amaç, bu iki görevin yerine getirilmesini sağlamaktır. Çünkü bu görevler yurttaşların birey olarak yapmaya güçlerinin yetmeyeceği işlerdir. Hatta yurttaşların bu görevleri bir bölümüyle bile yapmaya kalkışmaları uygun değildir; çünkü o zaman anarşi olur; devlet kalmaz. Örneğin bir yurttaş kendi kendine bir yabancı devletle siyasal bir ilişki ve görüşmede bulunamaz.

Bir yurttaş ülke savunmasında başına topluyabileceği bir takım kimselerle başlı başına harekette bulunmaya yetkili değildir.

Bir yurttaş kendi özgürlük hakkını kendi maddi gücüne dayanarak sağlamaya kalkışamaz.

Bu hususlar bireylerin güçleri ve girişimleri ile değil, ulusun istencini taşıyan devletin güç ve etkisiyle sağlanabilir. Bu iki tür görevden başka, devletin ilgilendiğini belirttiğimiz görevleri de başladığımız sıra içinde söyleyelim:

c) Yollar, demir yolları gibi bayındırlık işleri

ç) Eğitim işleri

d) Sağlık işleri

e) Toplumsal yardımlaşma işleri

f) Tarım, ticaret, sanata ilişkin ekonomik işler.

Bu son saydığımız işleri devletin yapmaması, bireylere bırakması gerektiği iddiasında bulunanlar vardır. Bu kuramı onaylayıp izleyenlere «Bireyci» derler.

Ulusun genel ve ortak yararlarına ilişkin siyasal, düşünsel işlerde olduğu gibi ekonomik her türlü işlerin bireylere bırakılmayıp devlet tarafından yapılmasının daha uygun olacağı kuramını savunan «Devletçi»ler de vardır.

Biz devletimizce izlenmesi uygun olan ilkeyi saptamak için «Bireyci» ve «Devletçi»lerin dayandıkları noktaları ve bir de demokrasinin belirgin niteliklerini gözönünde bulundurarak kısa bir(*) hatırlatma yapalım:

(*) Eğilimlerle dizdirerek ben vurguladım (Ö.O.).

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti demokrasi temeline dayalı bir devlettir. Demokrasi ise esas olarak *siyasal* niteliktedir; düşün-seldir, bireyseldir, eşitlikseverdir.

Demokrasinin bu temel noktalarına göre yurttaşın siyasal özgürlük ve emeğini sağlamak ve yurttaşın bilimsel, toplumsal, sanat, ahlâk gelişimini sağlamakla ilgilenmek ve yurttaşın ulusal egemenliğine usulüne göre katılma hakkını ve bütün yurttaşların aynı siyasal haklara sahip olmalarını sağlamaktan oluşan noktalar, devletin yurttaş karşı görevlerinin sınırını gösteren işaretlerdir.

Öyleyse demokrasi temeline dayalı bir devlet, bir toplumsal dayanışma sistemi ya da bir ekonomik örgüt sistemi değildir. Bunun için bu alanlara ilişkin işleri bireylere ya da bireylerden oluşmuş ortaklıklara (şirket) bırakabilir. Bu olanağın ölçüsünü anlamak için devletin ulusa ve ülkeye karşı yerine getirmek zorunda olduğu temel görevlerinin ikinci derecede görülen görevlerle ilişkilerini ve bağlarını düşünmek gerekir.

Devlet güvenliği sağlamak için, ülkeyi savunmak için, sağlığı yerinde, gülbüz ve anlayışları, ulusal duyguları, yurt sevgileri yüksek yurttaşlar ister.

Devlet içinde ve dışarda ulus işlerini sürdürecektir yüksek yetenekli yurttaşlara muhtaçtır.

Devlet bütün yurttaşlarının devletin yasalarını anlayıp onlara uyma gereğini takdir etmelerini, ülkenin güvenlik ve savunması için önemli görür.

Devlet genellikle yurttaşların herhangi sanat ve meslekte zamanımız ilerlemelerinin gerektirdiği ölçüde başarılı olmasıyla ilgilenir.

Bu nedenledir ki yurttaşların öğrenimi, eğitimi, sağlığı ile ilgilenmek zorundadır.

Devlet ülkenin güvenlik ve savunması için yollarla, demiryollarıyla, limanlarla, deniz araçlarıyla, telgrafla, telefonla, ülkenin hayvanlarıyla, her türlü ulaşım araçlarıyla, ulusun genel servetiyle yakından ilgilidir. Ülke yönetiminde ve savunmasında bu saydıklarımız **toptan, tüfekten, her türlü silahtan daha önemlidir.**

Özellikle para, her türlü aracın üstünde bir varlık silahıdır. Bu saydığımız alanlardaki işlerden ekonomik olanlar doğrudan doğruya devletin zorunlu görevlerinden görünmemekle birlikte, o görevlerin yerine getirilmesinde etkilidirler. *Bu alanlardaki işleri bireylere ya da ortaklıklara tümünden bırakabilmek için, bu işlerin devlet karışması*

ve yardımı olmadığı halde devleti temel görevlerini yerine getirmede güçlüklerle uğratmayacağından güvenli olmak gerekir.

Görülüyor ki ekonomik ve kimi toplumsal işler bir yandan bireylerin yararları ile ilgilidir. Bunun içindir ki bireyciler bu işlere devletin karışmasını kişi özgürlüğüne saldırı gibi görürler. Ama bu işler içinde dolayısıyla bütün ulusun ortak yararına dokunan ve ilişkin olan noktalar da vardır. Bu nedenle devletçilerin haklı oldukları noktaları kabul etmek uygun olur.

Özel yarar çoğunlukla genel yararla çelişme içinde bulunur. Bir de özel yararlar en sonunda yarışmaya dayanır.

Oysa yalnız bununla ekonomik düzen kurulamaz.

Bu sanıda bulunanlar «kendilerini bir serap karşısında aldatılmaya koyuverenlerdir.»

Bireyler, ortaklıklar devlet örgütüne göre zayıftırlar. Özgür yarışmanın toplumsal sakıncaları da vardır: Zayıflarla güçlüleri yarışmada karşı karşıya bırakmak gibi... Ve son olarak bireylerin kimi büyük ortak yararları sağlamaya güçleri yetmez.

Bu gibi işlerde, bireylerin kurmaya olanak bulamayacakları geniş ve güçlü örgüt gerekebilir; ya da bu gibi işlerde bireyler yeter çıkar elde edemeyecekleri için o işlerden vazgeçerler. Oysa bu işler ulusça yaşamsal bir önem taşır ve devlet onu yapmak zorunda kalır.

Herhalde uluslarda özgürlük ve uygarlık geliştiği oranda devletin görevleri ve sorumlulukları çoğalır; yaşam çoğaldığı oranda araçlar da çoğalır. Çok araçlar çok ve büyük güçle yönetilir. Güç çoğaldıkça kurallar da çoğalır. Bir toplumun araç ve kuralı ise devlettir.

Bundan başka devletin bireye göre tutkusu başka niteliktedir. O herkesin ortak yararını ve ilerlemesini düşünür. Bireylerin özel çıkar duygusundan ne ölçüde uzaklaştırılabileceği incelenmeğe değer.

Herhalde devletin siyasal ve düşüncel hususlarda olduğu gibi kimi iktisadi işlerde de düzenleyiciliğini ilke olarak kabul etmek yerinde görülmelidir. Bu durumda karşı karşıya kalınacak güçlük şudur: Devlet ile bireyin karşılıklı etkinlik alanlarını ayırmak.

Devletin bu husustaki etkinliklerinin sınırını çizmek ve bu hususta başvuracağı kuralları saptamak; öte yandan yurttaşın bireysel girişim ve özgürlüğünü sınırlandırmamış olmak, devleti yönetmeğe yetkili kılınanların düşünüp saptaması gereken konulardır. İlke

olarak devlet bireyin yerine geçmemelidir. Ama bireyin gelişimi için genel koşulları göz önünde bulundurmalıdır. Bir de bireyin kişisel etkinlikleri ekonomik gelişmenin asıl kaynağı olarak kalmalıdır. Bireylerin gelişimine engel olmamak, onların her bakış açısından olduğu gibi, özellikle iktisadi alanlardaki özgürlük ve girişimleri önünde devlet kendi etkinlikleri ile bir engel oluşturmamak demokrasi ilkelerinin en önemli temelidir. Öyleyse diyebiliriz ki bireyliğin gelişiminin engel karşısında kalmaya başladığı nokta devlet etkinliklerinin sınırını oluşturur.

Buna göre «genellikle, zaman ve yer bakımından sürekli olarak özel bir nitelik gösteren iktisadi bir işi devlet üzerine alabilir.» Örneğin bir iş ki büyük ve düzenli bir yönetimi gerektirir ve özel kişiler elinde tekele uğramak tehlikesini gösterir, ya da genel bir gereksinimi karşılar, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, deniz ulaştırma ortaklıklarının devletçe yönetilmesi ve para ihraç eden bankaların ulusallaştırılması; yine su, gaz, elektrik vb. ilişkin işlerin yerel yönetimlerce yapılması, yukarıda açıkladığımız türden işlerdir.

Bu açıkladığımız anlam ve anlayışta «devletçilik, özellikle toplumsal, ahlâki ve ulusaldır.» Ulusal servetin dağıtımında daha yetkin bir adalet ve emek harcayanların daha yüksek gönenci, ulusal birliğin korunması için koşuldur. Bu koşulu sürekli olarak gözönünde tutmak ulusal birliğin temsilcisi olan devletin önemli görevidir.

Genel yarara hizmet eden genel kurumların çoğaltılması devletin önemle gözönünde tutacağı bir konudur. Bu sayede yalnızca çıkarsever olan etkinlikler sınırlandırılır. Bu yurttaşlar arasında ahlâki dayanışmanın gelişmesine yardım eden önemli bir etkidir.

Ülkede her türlü üretimin artması için bireysel girişimin devletçe zorunlu olduğunu da önemle belirttikten sonra, bildirmeliyiz ki «devlet ve birey birbirine karşıt değil, birbirinin tamamlayıcısıdır.»

Devlet ve birey dediğimiz zaman bu sözcüklerin soyut anlamını değil, tek gerçek olan «toplumsal insan»ı, yani toplum içinde taşıyan bireyleri anlatmak istiyoruz. İşte bu insanın iki türlü çıkarı vardır. Bu çıkarların bir bölümü kişiseldir. Öbür bölüm çıkarlar ortaklaşadır. Toplumun yaşamını koruyan bu ortaklaşa çıkarlardır. İyice düşünülürse bu iki türlü çıkar birbirine eşittir. Çünkü toplumsal

insanın yaşamı için her iki türlü çıkar- aynı ölçüde gereklidir. Buna göre bizce devlet ve birey sözcükleri, genel ya da özel çıkarlardan biri düşünülmesine göre ve fakat her iki durumda da toplumsal insanı anlatıp açıklıyan iki terimdir. Yani demek istiyoruz ki yalnız başına birey ve bireylerden soyutlanmış devlet düşünmüyoruz. Devlet, bireylerin oluşturduğu ulusal topluluğun göze görünen biçimidir. Ancak birey emeğinin gelirini, devlet de toplumsal gelişmeden ortaya çıkan geliri almak zorundadır.

Bu düşüncelerin bizim durumumuza daha yakından ilgisini düşünelim.

Cumhuriyetimiz henüz çok gençtir. Geçmişten kendine miras kalan bütün yaşamsal işler, zamanın zorunluluklarını karşılayacak ölçüde değildir. Siyasal ve düşünsel yaşamda olduğu gibi iktisadi işlerde de bireylerin girişimleri sonucunu beklemek doğru olmaz. Önemli ve büyük işleri, ancak ulusun genel servetine ve devletin bütün örgüt ve gücüne dayanarak, ulusal egemenliğin uygulanıp yürütülmesini düzenlemekle görevli olan hükümetin olanak bulduğu ölçüde üzerine alıp başarması yeğlenmelidir. Öbür kimi devletlerin ikinci derecede görebileceği ve bireylerin girişimlerine bırakılmasında sakınca olmayı işlerden birçoğu bizim için yaşamsaldır ve birinci derecede önemli devlet görevleri arasında sayılmalıdır.

Özetle Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerin, demokrasi ilkesinden ayrılmamakla birlikte, Devletçilik ilkesine uygun yürümelere bugün içinde bulunduğumuz durumlara, koşullara ve zorunluluklara uygun olur.

Bizim izlemeği uygun gördüğümüz Devletçilik ilkesi, bütün üretim araçlarını bireylerden alarak, ulusu büsbütün başka ilkeler içinde düzenlemek amacını izleyen sosyalizm ilkesine dayalı kolektivizm ya da komünizm gibi özel ve bireysel ekonomik girişim ve etkinliğe meydan bırakmayan bir sistem değildir.

Özetle bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel emek ve etkinliği ilke almakla birlikte, olanak ölçüsünde az zaman içinde ulusu gönence ve ülkeyi bayındırlığa erdirmek için ulusun genel ve yüksek yararlarının gerektirdiği işlerde, özellikle iktisadi alanda devleti fiili olarak ilgilendirmektir.»

7. BASKI KÜMELERİ:

Bir kuruluş içinde benzer toplumsal konumlarda bulunanlar, bir toplumda aynı işi yapanlar vb. vardır. Onların olguları değerlendirilmesi, tutum ve davranışları başkalarınınkinden değişiklik gösterir. Kendi içlerinde ise yürürlükteki toplumsal düzenleniş açısından ortaklaşa çıkarları vardır. Başka deyişle toplumsal işbölümü ve toplumda erk (= iktidar) dağılımı bakımından önemli sonuçları olan bir farklılaşma söz konusudur. İşte böyle bireylerin oluşturdıkları kümelere, çıkar kümeleri denir.

Bunlar bir örgüt (= örneğin bir bakanlık, bir fabrika...) içinde keyfî işlemlerden korunmak amacıyla oluşan küçük yüz-yüze kümelerden, başlıbaşına bir toplumsal birim gibi etkide bulunabilen, bu amaçla üyelerini birarada tutabilen büyük kuruluşlara (meslek örgütleri gibi) değin çok değişik boyutlarda olabilirler. Hepsi aynı ölçüde güçlü olmadığı gibi, bir bölümü kuruluş ya da küme dışından da desteklendikleri halde öbürlerinde bu durum bulunmaz.

7.1. ÖRGÜTLER İÇİNDEKİ ÇIKAR KÜMELERİ:

Birçok büyük kuruluşta çıkar kümeleri işbölümünün sonucu olarak ortaya çıkarlar: Bu kuruluşta kimi birimler belli özel ölçüler ya da amaçlar benimserler. Özlük işleri biriminin personel seçiminde ve yetiştirilmesinde belli ölçüleri savunması; muhasebe biriminin mali bildirim ve denetimin ölçülerini geliştirip yürütmesi; üretim biriminin programlanmış işleri zamanında bitirmeyi, satış birimlerinin hizmeti ya da ürünleri kullanacak olanlarla iletişimi kurup sürdürmeyi sağlayacak ölçüleri koyup uygulaması... gibi. Bütün bu birimler değer ölçülerini ve üstlendikleri görevleri koruma, yürütme ve geliştirme gereğinin etkisiyle birer çıkar kümesine dönüşürler. Belli sınırlar içinde kalmakla birlikte bu birimler arasında kimi yarışmalar, belki çatışmalar bile olağan sayılır; çünkü kurum, her biriminin elinden gelecek en büyük verimle çalıştığına, üst yönetimin bu yarışma ve çatışmayı bir bütün olarak kurumun varlığına ve amaçlarına tehdit olmayacak ölçüler içinde tutabileceğine güvenmektedir.

7.2. BASKI KÜMELERİ YA DA GENİŞ BOYUTLU ÇIKAR KÜMELERİ:

Bir kurum içinde olduğu gibi, genellikle toplumda da kimi kümeler kamuoyunu daha derinden ve geniş ölçüde etkileyebildikleri, ya da temel toplumsal etkinlikleri ve kaynakları daha büyük ölçüde denetleyebildikleri için başka kümelerden daha güçlüdürler. Üyeleri biraraya gelip ortak girişimlerde bulunmayı başarabilen meslek örgütleri, işçi ve işveren sendikaları, ticaret kuruluşları, çiftçi kuruluşları,...vb.

Baskı kümeleri denilen bu tür çıkar kümelerinin hemen hepsi, değişik ölçülerde de olsa, siyasal davranışlarda bulunurlar. Çünkü günümüz toplumlarında hükümetler ekonomik konulara artan ölçüde karışarak ticaretten çalışma ilişkilerine, ücretlerden tarımsal ürün fiyatlarına, vb. değin pek çok konuda yasa, tüzük, yönetmelik, genelge...lerle düzenlemelerde bulunmaktadırlar. Bu durum bir yönüyle baskı kümelerinin etkinliklerinin sonucu olmakla birlikte, bir yönüyle de baskı kümelerini oluşturucu ve güçlendirici yönde etkili olmaktadır.

Kuşkusuz bir kuruluş içindeki türlü birimler (çıkarcı kümeleri) amaçlarını ve hizmet ölçülerini elden gelen en etkin biçimde gerçekleştirip korurken, asıl amaç olan «kurumun bütünlüğünün verimli işleyişi»ni tehlikeye atmamalıdır. Yoksa kendi kesimsel çıkarları da bir değer taşıyamaz. Bunun gibi bir toplumdaki baskı kümeleri de aralarındaki yarışma ve çatışmaları, genel olarak ulusal toplumun uyum ve barış içinde gelişmesini tehlikeye düşürecek boyutlara vardırılmamaları gerekir. Çünkü kendi kesimsel çıkarları ve değerleri de ancak ulusal toplumsal uyum ve barış ortamında bir değer ve önem taşıyabilir.

NÜFUS

Nüfusun sayısını, artış ya da azalışını ve türlü özelliklere göre bileşimini bilmek bir bütün olarak toplum bakımından olduğu gibi türlü toplumsal kümeler ve kesimler bakımından da büyük önem taşır. Nüfusa ilişkin olguları incelemede başvurulan temel kavramlar, toplumbilim inceleyicisinin de sık kullandığı kavramlardır. Nüfus olgularının biyolojik değil, asıl olarak toplumsal-ekinsel nitelikte olgular olduğunun kavranması da çok önemlidir. Genellikle dünyada, özel olarak da geri bırakılan ülkelerdeki –bu arada Türkiye’deki– hızlı nüfus artışının (nüfus patlamasının) asıl etkenlerini, önem sırasına da koyarak tanımak, konunun bir başka yaşamsal önem taşıyan yanıdır.

1. NÜFUSU İNCELEMEDE BAŞLICA YAKLAŞIMLAR

Toplumlarda nüfusun sayısını, dağılımını, bileşimini ve değişimini nüfusbilimin (Demografi) incelediğine daha önce değinmiştik. Nüfus olayları üç ayrı bakışla incelenebilir:

1.1. BİR OLGULAR TOPLULUĞU OLARAK NÜFUS

Bir toplumu meydana getiren nüfusun sayısı ve özelliklerini bilmenin yararı ve önemi açıktır. Örneğin nüfusun doğum ve ölüm oranları; cinsiyete göre, yaş kümelerine göre, ekonomik etkinlik alanlarına göre, eğitim düzeyine göre, sağlık durumuna göre, kentli ya da köylü oluşuna göre... dağılımı; bu dağılımdaki değişmelerin yönü, bilinmesi çok gerekli ve yararlı olan bilgilerdir. Bir toplum nüfusunda çocukların, ortayaşlıların, ya da yaşlıların büyük oran-

larda olması; kadınların ya da erkeklerin, evlilerin ya da bekârların çoğunlukta olması değişik toplumsal ve ekonomik sorunlar ortaya çıkarmakta, çözüm yolları da değişik olmaktadır.

1.2. DEVİNGEN (DİNAMİK) YÖNLERİYLE NÜFUS

Bir toplumda doğurganlık, ölümler, göçler nüfusun nitelik ve özelliklerini nasıl etkiler? Toplumun ekinse özellikleri doğurganlık, ölümler, göçler gibi nüfus olgularını nasıl etkilemektedir? Doğum denetimi nedir ve etkileri neler olabilir? Doğum, ölüm, göç olaylarının davranışsal temelleri olan tutumlar, değerler, alışkanlıklar konusunda neler biliyoruz?

1.3. TOPLUMSAL DÜZENLEMELERE İLİŞKİN YÖNLERİYLE NÜFUS

Nüfusla ilgili olguları, bir takım toplumsal düzenlemeler ve hükümet programları için taşıdıkları anlam ve önem açısından da değerlendirmek gerekir. Eğitimden sağlığa, ulaşım... değin türlü kamusal hizmetlerin nüfusun özelliklerine göre düzenlenmesi nasıl yapılabilir? Nüfusun artış hızı konusunda ne yönde, ne gibi önlemler ya da düzenlemeler getirilebilir? Göç eden nüfus topluluklarının sorunları nasıl çözülebilir?

Türkiye'nin nüfus yapısına sözü getirmeden, ilk olarak burada kullanacağımız başlıca kavramları belirtip tanımlamak yerinde olacak. Bundan sonra nüfus konusundaki araştırmaların geçerli ve güvenilir olduğu saptanmış başlıca bulgularını belirteceğiz. Daha sonra Türkiye nüfusunun başlıca özelliklerini gözden geçireceğiz.

2. BAŞLICA TEMEL KAVRAMLAR VE GENEL BULGULAR:

Nüfusbilimin geliştirdiği başlıca temel kavramlar ve tanımları şöylece saptanabilir:

Kaba doğum oranı: Bir yılda gerçekleşen tüm doğumların toplam nüfusa oranını anlatır.

İşlenmiş doğum oranı: Bir yılda gerçekleşen tüm doğumların,

doğum yapabilecek çağdaki kadın sayısına oranı; anne-babanın yaşına, mesleğine, eğitim, gelir... düzeyine, yaşama yeri ve bölgesine göre dağılımını gösterir.

Kaba ölüm oranı: Bir yılda görülen tüm ölümlerin toplam nüfusa oranıdır.

İşlenmiş ölüm oranı: Bir yılda görülen tüm ölümlerin yaş kümelerine, meslek kümelerine, gelir kümelerine, yaşanan yere ve bölgeye... göre dağılımını anlatır.

Yıl başına — Yıl başına
doğumlar — ölümler

Doğal Değişme oranı: _____ X 100

Toplam nüfus

Nüfus Değişimi = Geçen sayıdaki nüfus + Doğal artış + Net göç.

Kadınlar

Cinsiyet oranı: _____ X 100

Erkekler

Ortalama yaşama süresi ya da beklenen ortalama ömür: Belli bir yılda doğan nüfusun kaç yıllık bir ortalama ömür bekleyeceğini gösteren bir sayı. Toplumsal-ekonomik ve ekinsel koşullar içinde belirlenen ortalama yaşama süresi hesaplanırken, belli bir yıldaki toplam doğumlar sayısı alınır. O yılki ortalama ölüm oranının gelecekte de değişmeyeceği varsayımına dayanılarak, o orana karşılık olan sayı söz konusu doğumlar sayısından çıkarılır. Ve işlem böylece sürdürülür: O yıl doğan nüfusun en sonuncusu da ölüncüye değin. Örneğin 1970'de 1.000.000 çocuk doğmuş olsun. O yılki ölüm oranı da % 1 ise, bir yıl içinde bu nüfus 10.000 azalacak ve 990.000'e düşecektir. Aynı ölüm oranına göre 1971'de 9900 kişi azalacak ve 980.100'e düşecek, 1972'de 9801 kişi azalacak... kaç yıl sonra bu 1.000.000 kişinin en sonuncu % 1'i ölmüş olursa, 1970'deki beklenen ömür de o kadar yıl demektir.

3. BAŞLICA GENEL BULGULAR

Günümüzde hemen tümünden bırakılmış olmakla birlikte, nüfus konusunda kendinden çok söz ettiren ilk açıklama önerisi Malt-

hus'undur. Bugün ise özellikle sanayileşmiş batı toplumlarında, bir ölçüde de az gelişmiş toplumlarda, nüfus üzerinde yapılan araştırmaların sonuçlarına dayanılarak kimi genellemeler yapılabilmektedir.

3.1. DÜNYADA NÜFUS ARTIŞININ TARİHÇESİ

Dünyanın tüm ülkelerinde nüfus artış olayı, ölüm oranlarının düşmesinden ileri gelmiştir ve gelmektedir; yoksa kadın başına düşen ortalama doğum sayısının artmasından değil!

18. yüzyıla gelinceye değin tüm dünyada nüfus çok yavaş bir artış göstermiştir. Örneğin 1650 yılına gelinceye değin dünya nüfusunun ancak 465–545 milyon arasında bir sayıya ulaşabildiği tahmin ediliyor. Bunu izleyen iki yüz yılda, 1850'de, bu sayı iki katına çıkarak 1.1. milyarı buldu. Bu iki yüzyıl içinde yarım milyarlık nüfus artışı gerçekleştiren insanlık, ondan sonraki elli yıl içinde (1850–1900) bir yarım milyarlık artış daha gerçekleştirebilmiş ve 1.5 milyara ulaşmıştır. Artış hızındaki yükselme 1900'den başlayarak iyice belirginleşmiş, 1960'da dünya nüfusu iki kat artmış ve 3 milyarı bulmuştur. Bugün dünya nüfusunun 8 milyar kadar olduğu bilindiğine göre son 30 yılda nüfus üç kat artmıştır. *Bu artışın hemen tek nedeni, ölüm oranının eskiye göre çok düşmüş olmasıdır.*

3.1.1. Malthus'un Nüfus Yasası

Bu nüfus artışı olayının henüz başlangıç döneminde, 1789'da, İngiliz rahip Malthus, kendi adıyla bilinen ve uzun süre kendinden söz ettiren bir «nüfus yasası» ortaya attı. Malthus'a göre besin maddeleri üretimi aritmetik hızla (1,2,3,4...) arttığı halde, nüfus geometrik hızla (2,4,8,16...) artmaktadır. Hiç evlenmeme, geç yaşta evlenme, evlilik dışı cinsel ilişkiden sakınma gibi önleyici denetimler uygulanmazsa, salgın hastalıklar, savaşlar, kıtlıklar yoluyla ölümler bu dengesiz artış hızları arasında dengeyi kurar. Malthus görüşlerini, toprağın sınırlı olmasına karşın insanların üreme yetisinin sınırsız oluşu gerekçesine dayandırılıyordu. Doğumların gelişigüzel değil, bir toplumsal–ekonomik–ekinsel çerçeve içinde belirlendiğini düşünmüyordu. Malthus'un bu karamsar kuramı, çok eleştirilip bırakılmış olmakla birlikte, 1950'li yıllardan sonra özellikle ge-

ri bırakılmış toplumlarla ilgili olarak kimi iktisatçı ve toplumbilimcilerce, nerdeyse bir Yeni-Malthusçuluk akımı oluşturacak biçimde tazelenmek istendiği görülmektedir.

3.1.2. Sanayileşmenin Nüfus Olgularına Etkileri

Sanayileşme, nüfus artış oranı ve dağılımında önemli değişimlere yol açıyor: Bir yandan tarım ve sanayide üretimi arttırarak, önce daha çok nüfusun barınmasını olanaklı kılmıştır; öte yandan kentleri büyütürük, yeni alanlara yerleşmeyi sağlayarak, aile örgütünü etkileyerek, yaşama ve eğitim düzeyini yükselterek, laik düşünce biçimine elverişli koşulları getirerek nüfus artış oranını düşürmektedir. Nüfusu kentlerde, sanayi ve hizmet kesiminin geliştiği yerlerde toplamakta, eğitim düzeyini yükseltme yönünde etkide bulunmaktadır.

a) Genellikle her toplumun nüfus sürecinde şu üç aşama gözlemlenebiliyor:

- Önce yüksek doğum ve ölüm oranları ve yavaş bir nüfus artışı aşaması vardır: *İlkel denge durumu*.
- İkinci olarak yüksek bir doğum oranı, ama düşük bir ölüm oranı ve dolayısıyla hızlı bir nüfus artışı aşaması yaşanıyor. Buna *geçiş dönemi* denilebilir.
- Üçüncü aşamada doğum oranları da, ölüm oranları da düşüktür ve yine yavaş bir nüfus artışı vardır: *Çağdaş denge durumu*.

Gelişmiş ülkelerin nüfus artış süreci bu düzeni izlemiştir. Bunun başlıca etkenleri şöyle özetlenebilir:

- Tıp ve öbür sağlık bilimlerindeki ilerlemeler bulaşıcı ve salgın hastalıkları azaltmış, kimilerini yok etmiş (çiçek gibi), anne - ve çocuk - bakımı koşullarını iyileştirmiştir. Bunlar doğrudan doğruya ölüm oranlarını azaltmıştır.
- Ticaret ve sanayi devrimi sanayi ürünlerinin üretimini, ulaştırılmasını ve dağıtımını büyük ölçülere ve büyük hızlara kavuşturdu. Ekinin ekonomi alanındaki bu yeni bi-

çimleri, yeni iş alanları açarak daha çok sayıda işgücüne gereksinim doğurdu.

- Yeni toprakların tarıma açılması, gelişmiş ülkelerde yeni kıtaların ve sömürgeleştirilen ülkelerin doğal kaynaklarının kullanılması, hem artan nüfusa yeni yerleşme yerleri sağladı, hem de sanayi ve hizmetler kesiminin besin, hammadde ve pazar gereksinimini karşıladı.
- Bilimsel ilerlemeler sonucu, bitki ve hayvan türleri ve ırkları iyileştirilip verimleri arttırıldı. Tarımda yapay gübre ve makinalaşmış araçlar kullanılması, hem besin üretimini, hem de lif bitkileri ve kereste örneğinde olduğu gibi, giysi ve konut yapımı için gerekli olan maddelere gereksinimi çok arttırdı. Yapay (sentetik) maddelerin elde edilişi bu tüketim eğilimini daha da arttırdı.

Ancak, gelişimini dış karışma olmadan, bağımsızlık içinde gerçekleştiren toplumlarda aynı etkenler bir süre sonra doğumları azaltarak çağdaş denge denilen sonuca yol açmışlardır. Ölümlerin özellikle bebek ölümlerinin azalması, insanları çocuksuz kalmak korkusundan kurtararak çok çocuk yapmaktan uzaklaştırmış; yaşam düzeyinin yükselmesi çocukların aileye gelir kaynağı olarak görülmesini engellemiş; eğitim, kültür düzeyindeki yükselmeler ve özellikle kadın nüfusun eşit yurttaş haklarından yararlanıp meslek, gelir, eğitim sahibi olmaları, insanları aile dışında bilim, meslek ve eğitimden, sanata, spora, geziye, eğlenceye değin çok değişik etkinliklerde bulunmaya itmiş, tüm bunların sonucu olarak doğumlar azalmış, ortalama aile 4 kişilik olmuştur.

- b) Görüldüğü gibi genellikle yaşama düzeyinde bir yükselme, önünde sonunda nüfus oranında bir düşmeyle sonuçlanıyor.
- c) Az gelişmiş toplumlarda, özellikle salgın hastalıkların önlenmesi, sağlık koşullarının göreceli olarak düzelmesi sonunda günümüzde ölümler doğumlardan daha erken ve daha büyük bir hızla düşmektedir. Doğumlar ise gerçek ve

dengeli dağılımlı, yaygın bir sanayileşme bulunmadığından yüksek olmakta süregitmekte, gelişkin sanayileşmiş toplumlardakinden daha yüksek bir nüfus artışı görülmektedir. Buna 1960'ların gözde deyiimiyle «nüfus patlaması» denilebilir.

Ancak bu ülkelerde de hızlı nüfus artışının kentlerde, eğitim ve gelir düzeyleri yüksek kesimlerde değil, kırsal alanlarda, toplumsal-ekonomik düzeyi düşük kesimlerde olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerle gelişkin ülkelerin doğurganlık yapıları özdeş bir düzenliliğe bağımlı olup, toplumsal-ekonomik yapıları gereği birincilerde yüksek, ikincilerde düşük oranlarda belirlemektedir.

- ç) Çağdaş tıp ve toplum sağlığı uygulamaları – özellikle de iyileştirici sağlık önlemlerinden çok önleyici sağlık önlemlerinin gelişmesi – ölümleri azaltmış ve azaltmaktadır.

3.1.3. Nüfus Olgularının Toplumsal–Ekinsel Etkenleri

Türlü toplumlar arasında ve bir toplumun değişik kesimleri arasında doğum, ölüm, göç gibi nüfus olayları bakımından görülen ayrılıklar, temel olarak toplumsal–ekonomik nitelikteki ayrılıklardan ileri gelmektedir.

a) Her toplum doğumları bir ölçüde denetlemektedir. Hiçbir toplumda, doğabilecek her bebeğe dünyamızı onurlandırmak olanağı verilmemektedir. Ancak doğumların kaç çocukla sınırlandırılacağı konusundaki ölçü, toplumsal–ekonomik koşullara göre değişmektedir.

b) Bu bakımdan bir yandan gelişkin sanayi toplumları ile az gelişmiş tarımcı toplumlar arasında; öte yandan da az gelişmiş toplumların göreceli olarak sanayileşmiş, kentleşmiş kesimleri ile kırsal kesimleri arasında oldukça belirgin ayrılıklar vardır.

c) Az gelişmiş ülkelerin kırsal kesimlerinde doğum oranlarının yüksek olmasının temel etkeni, buralardaki üretim koşullarıdır. Çoğunlukla ilkel uygulamalı küçük aile işletmelerinde yapılan üretim, kol gücüne büyük gerek göstermektedir. Tarım makinalaştığı öl-

çüde insan gücüne olan gereklilik azalacaktır.

Kırsal kesimde aşağıda görüleceği üzere, bebek ölümü oranlarının çok yüksek olması karşısında, doğan çocuğun yaşayıp yaşamayacağından güvenli olamayan köylü, doğumu denetlemeyi düşünememekte, bir çocuktan sonra ikinci, üçüncü, dördüncü... çocuğu yapmak yoluna gitmektedir.

Kırsal kesimde dar anlamda güvenlik (eşdeyişle kolluk) hizmetleri etkin biçimde sağlanabilmiş olmadığından, çok üyeli – özellikle çok erkek üyeli– aileye sahip olmak güvenlik bakımından da özenilen bir şey olmakta, böyle ailelerin köy yerindeki saygınlığı da yüksek olmaktadır.

ç) Sanayileşmiş, kentleşmiş nüfus arasında ise doğum denetimine gereksinme daha belirgin biçimde duyulmakta; bunun yolları öğrenilmekte ve doğumlar sınırlandırılmaktadır. Özellikle gereksinmelerin artması ve turlülenmesi sonucu kadınların da çalışma yaşamında yer alması zorunluluğu karşısında... doğumları sınırlama gereğinin ne denli güçlü bir biçimde duyulacağı açıktır. Ayrıca kentlerde ortalama evlenme yaşının da kırsal bölgelere göre daha büyük bir yaş olması, doğum oranlarını düşüren bir olgudur.

Buna karşılık yükselen gelir, eğitim, sağlık... koşulları doğan çocuğun yaşamda kalması olasılığını çok yükselttiği için doğumu sınırlamak ilerde çocuksuz kalma tehlikesini doğurmamaktadır.

Kırsal kesimde de toprak-nüfus dengesinin bozulduğu yerlerde ve kesimlerde, başka deyişle gizli işsizliğin yoğunlaşarak açık işsizliğe dönüştüğü ve tarım dışına nüfus atma zorunluluğunun duyulmağa başladığı yerlerde köylülerin doğum denetimine yöneldikleri, bunun yollarını öğrenmeye koyulup resmi kuruluşlardan bu amaçla yardım istedikleri görülmektedir.(*)

d) Toplumsal, ekonomik ve siyasal bakımlardan güvenceli ve azdeğişmeli dönemlerde, bolluk dönemlerinde doğum oranları, bunalım ve savaş dönemlerine oranla daha yüksek olmaktadır.

e) Kadın haklarının yeterince tanınmamış olduğu, kadının baskılardan henüz kurtulmamış olduğu yerlerde doğum oranlarının da

(*) Bkz.: Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, SBFY. 1971, s. 235:

yüksek olduğu görülüyor.

f) Sağlam, iyi uyumlu ailelerde doğumların, uyumsuz ve zayıf kuruluşlu ailelere oranla daha çok olduğu görülüyor.

g) İnançlar da doğum denetimi, dolayısıyla doğum oranları bakımından etkili olabilen ekinsel etkenlerdendir. Örneğin katolik mezhebi, bazılarına göre de İslâm dini doğum denetimini yasaklamaktadır. Ancak bu konuda da asıl ağır basan, insan davranışlarını asıl belirleyen etkenin inançlardan çok toplumsal-ekonomik koşullar olduğu araştırma sonuçlarıyla gösterilmiş bulunuyor: Örneğin D. Wrong'un *Population* (N.Y., 1956, s. 69-70)'de belirttiğine göre aynı dinden olup aynı toplumsal ekonomik düzeylerde bulunanların doğum oranları farkı, aynı dinden olup aynı toplumsal-ekonomik düzeyde bulunanlar arasındaki doğum oranları farkından daha büyüktür. Aşağı toplumsal-ekonomik düzeyde olanlar arasında doğum oranları orta ve yukarı toplumsal ekonomik düzeyde olanlarınkine göre çok daha yüksektir.

h) Ölüm oranlarının da esas olarak toplumsal-ekonomik nitelikteki etkenlerce etkilediği görülmektedir. Yaşama süresinin bir en yüksek tavanı var ise de, bu en yüksek tavana varmadan, toplumsal-ekonomik ortama göre ortalama beklenen ömür ya daha düşük (aşağı toplumsal-ekonomik düzeylerde) ya da daha yüksek (yukarı toplumsal-ekonomik düzeylerde) olmaktadır.

Ekonomik gelişme, bolluk ve yaşam düzeyi yükselmesi ölüm oranlarını düşürmektedir (özellikle bebek ölümü oranlarını). Nitekim sanayi toplumlarında ölüm oranlarının, sanayileşmemiş tarımcı toplumlardakinden daha düşük olduğu görülmektedir.

ı) Kadın nüfus arasında ölüm oranları, erkek nüfusa göre biraz daha düşüktür. Kadınlar için ortalama beklenen yaşama süresi de, böylece erkeklerinkinden biraz daha uzundur.

i) Yatay nüfus devinimi (= göçler), zorlama sonucu değil ise, çoğunlukla, (özellikle sanayileşen toplumlarda) köyden kente, kenten büyük kente, az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru olmaktadır. Yer değiştirenler çoğunlukla genç nüfus, çoğunlukla erkek nüfustur. Örneğin Ankara, İstanbul, Adana... gibi sanayi kentlerimizdeki nüfusun cinsiyet bileşimi erkek nüfusun kadın nüfustan daha çok olduğunu göstermektedir. (Bkz.: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı-İdari Bölünüş*, 25.10.1970, Ankara, 1973, s. 4, 47, 301, 308).

j) Irkçı, ya da seçkinci (= elitçi) bir yaklaşımla, bir yandan az gelişmiş ülkeler nüfusunun gelişmiş ülkeler nüfusuna oranla çok daha hızlı artışı karşısında; bir yandan da aynı ülke içinde aşağı sınıflardaki doğum oranlarının yukarı sınıflara göre daha yüksek olması karşısında, toplam dünya –ya da ülke– nüfusu içinde düşük nitelikte irksal (genetik) özelliklerin gittikçe egemen duruma geçeceği, ya da ekinsel bakımdan gerileneceği yolunda savlar ileri atılmıştır. Ancak bir yandan ırklar arasında herhangi bir doğal yetenek, zekâ, vb. ayrılığı bulunmadığının bilimsel olarak saptanmış olması dolayısıyla; bir yandan da geniş halk yığınlarının yaşama koşullarında sürekli olarak gerçekleştirdikleri düzelmeler, elde ettikleri yeni haklar ve toplumsal iyileştirme önlemleri, sağlık düzeltmeleri, eğitimde kamusal yardım uygulamaları..., kısacası toplumların genel evrimi bu farklı doğum oranlarının olumsuz olabilecek etkilerini giderip aştığı için, bu kötümser tahminler pek yandaş bulamamaktadır. Yine de örneğin Türkiye gibi az gelişmiş ülkeler nüfusları bakımından ortalama beklenen yaşam süresi, bebek ölümü oranları, okuryazarlık oranları, tarımda ileri uygulamaların kullanılma oranları, boş inançların yaygınlık ölçüsü, beslenme koşulları... konularında değişimin ne yönde ve ne hızda olduğunun sayısal ve görgül araştırmalarla ortaya konulması gerekmektedir. Yukarıdaki savın gerçek geçerliliği ancak bu çalışmalar sonunda sağlıklı olarak saptanabilecektir.

3.1.4. Az Gelişmişliğin Nedeni Hızlı Nüfus Artışı mıdır?

Az gelişmiş ülkelerdeki nüfus artışı olgusunun geçerli açıklaması kanımca yukarıdaki etkenlerle yapılabilir.

Oysa 1950'lerin sonlarından bu yana başta A.B.D. olmak üzere birçok Batı Avrupa ülkesi az gelişmiş ülkelerin geri kalışlarının nedeni olarak bu ülkelerdeki hızlı nüfus artışını göstermeğe önem vermişlerdir. Bu tutum, yukarıda belirtildiği üzere hızlı nüfus artışının az gelişmenin *nedeni* değil, *sonucu* olduğunu; sanayileşmenin, kentleşmemenin, ilkel-uygulayimli tarıma dayalı kırsal topluluk yapısından kurtulmamanın sonucu olduğunu ve bunun da çok büyük ölçüde uluslararası sömürü ilişkilerinden kaynağını aldığını gözden kaçırmağa yol açmaktadır.

Her toplumsal sorun gibi hızlı nüfus artışı sorununu da geçerli çözümlere vardırabilmek, şu yöntembilim ilkelerinden sapmamayı gerektirir:

- a) *Nedensellik ilişkisi ile bağıntı ilişkisini ayırtmak*, her bağıntının zorunlu olarak nedensellik olmadığını bilmek. Örneğin az gelişmiş ülkeler nüfusları hızla artan ülkelerdir diye hızlı nüfus artışını az gelişmenin nedeni saymak, bu ayrımı gözden kaçırmak demektir. Nüfusun hızla arttığı kırsal yörelerde geniş-aile yapısı yaygın diye, hızlı nüfus artışı geniş-aile düzeninin ya da geniş aile düzeni hızlı nüfus artışının nedenidir demek, yine yukarıdaki ayrımı bilmemek olur.
- b) *Bağımlı değişken ile bağımsız değişkeni ayırtmak*: Bir nedensellik ilişkisinde yer alan değişkenlerden birindeki artış ya da azalış, öbüründe de bir artış ya da azalışa yol açtığı halde, ikincisinde gerçekleşecek bir artış ya da azalış birincide benzer bir sonuç doğurmuyor ise, birinci değişken bağımsız, ikincisi ise bağımlı değişkendir, denilir. Bir köyde yalnız nüfusu denetlemeye yönelik önlemler (= haplar, eğitim,...) alınarak nüfus artışını kısa bir süre için azaltabildiğimizi bir an için varsayalım. Nüfus değişkeni üzerinde yaptığımız bu etki, örneğin tarımı daha az insan gücüyle aynı ürünü verecek uygulamalarla donatma sonucunu vermez. Oysa tarım uygulayımını kol gücüne bağımlı olmaktan çıkaracak olursak (= makineleştirirsek) nüfus artışının azaldığını, durduğunu (= gizli işsizlik, kente göç, az çocuk yapma...) görebiliriz. Demek ki nüfus değişkeni bağımlı, yaşamak için gerekli üretimde bulunurken kullanılan uygulama bağımsız değişkendir.
- c) *Etkenleri önem sırasına koymak*: Hızlı nüfus artışının birçok etkeni vardır: Kol gücüne dayalı ilkel uygulamalı tarım, kırsal alanlarda güvenlik koşullarının kentte olduğu biçim ve ölçüde sağlanamamış olması, bu nedenlerle özellikle, çok sayıda erkek çocuk sahibi olma isteği, eğitim düzeyinin düşüklüğü, yüksek bebek ve çocuk ölümleri oranı; dinsel geleneksel inançlar, saygınlık, kadın-erkek eşitsizliği, er-

ken evlenme, eğlence olanaklarının az oluşu... Dikkat edilirse bu etkenler içinde en temel olanı, kırsal topluluklardaki üretim uygulayımıdır. Bundaki değişme (örneğin verimliliği yüksek araç ve yöntemlerin kol gücünün yerini alması), kıyı kentle bütünleştirerek güvenliği de kentteki gibi sağlama, gelir ve eğitim düzeyini yükseltme, sağlık koşullarını düzelterek bebek ve çocuk ölümlerini azaltma, kadın için eğitim ve meslek sahibi olarak özgürleşmeyi sağlama, layık ve bilimsel dünya görüşünü yayma... olanaklarım da ardından getirecektir. Oysa üretim yapısına dokunmadan örneğin yol, telefon-telgraf, jandarma-polis götürerek bir köyde güvenlik hizmetlerini kenttekine eş bir etkinlikle sağladığımızda, ya da oraya okul, kitaplık, sağlık memuru ve ebe götürdüğümüzde nüfus artış hızım birinci durumdaki ölçüde etkilemek olası değildir. Çünkü bunlar, nüfus artışına yol açma bakımından, birinci etken ile eşit ağırlıkta değildirler.

Sonuç olarak belirtelim ki bugün nüfus artış oranları oldukça düşük olan gelişmiş ülkeler, sanayileşme öncesi dönemlerinde, doğumlar konusunda, geri kalmış kırsal toplumlardakine benzer değer yargılarına ve alışkanlıklarına sahip idiler. Alman dilindeki şu atasözleri bu olguya tanıklık etmektedirler: «Der Wunsch nach einem Sohn, ist der Vater vieler Töchter (= Bir erkek çocuk sahibi olmak isteği çok kız çocuğu babası olmaktır); «Die Reichen haben die Rinder, die Armen die Kinder» (= Zenginlerin çok sığırı, yoksulların da çok çocuğu olur).

4. TÜRKİYE NÜFUSU

DOĞUMLAR-ÖLÜMLER-ARTIŞHIZI-NÜFUSUN BİYOLOJİK, TOPLUMSAL, EKONOMİK VE EKİNSEL ÖZELLİKLERİ

Türkiye’de gerek nüfus konusunda, gerekse genel olarak, tarihsel durumu gösterecek sayılama bilgileri az değildir. Bir kez Osmanlı İmparatorluğu döneminde genellikle her padişah değişiminde bir genel sayım (= nüfus ve toprak yazımı) yapılırdı. Böylece ortalama her 30 yılda bir sayım yapılmıştır. İlk genel nüfus

ve toprak sayımı 1566–1570 yılları arasında yapılmıştır. Ne var ki bu sayımlar genellikle askerlik, vergi, din ve dil ayrılıkları gibi konuları göstermek amaçlarıyla yapılmıştır ve yalnız erkek nüfusu, çoğunlukla da yalnız müslüman nüfusu kapsamına almıştır. Çağdaş nüfusbilimin gereklerini karşılayabilecek sayımlar değildirler. Böyle sayımlar Cumhuriyet döneminde, 1927'den başlayarak yapılmıştır. Nüfus vb. konularda tarihsel bilgiler edinmek için Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın, Prof. Mustafa Akdağ'ın Prof. İnalçık'ın... yayınlarına, Vedat Eldem'in «Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Durumu» (İş Bankası yayını, 1968) adlı kitabına, 1897 (1313) yılında Osmanlı Hükümetince yayınlanmış genel istatistik yayınına (eski harflerle) bakılabilir. Bunlar gibi Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey, 1800–1911*, (Chicago Univ, Press, 1980) adlı belgesel araştırması da anılmaya değer bir örnektir.

Biz Burada Cumhuriyet dönemine ve çoğunlukla da günümüze ilişkin veriler üzerinde duracağız.

4.1. NÜFUS SAYIM SONUÇLARI

1927 yılında yapılmış olan ilk nüfus sayımı sonuçlarından, 1980 nüfus sayımı sonuçlarına değin Türkiye nüfusunun izlediği artış yönü aşağıdaki çizelgede görüldüğü gibidir. Bu çizelgenin son sütunu, özellikle 1950–1960 yılları arasında oldukça yüksek bir nüfus artış oranı karşısında bulunduğumuzu, en yüksek düzeyi olan % 28,5'a 1955–1960 arasında çıktığını, 1960–1965 arasında ise yine % 24,6 gibi yüksekçe bir oran olmakla birlikte nüfus artış hızında bir düşme olduğunu göstermektedir. Son on yılda artış oranının yine yükseldiği görülüyor. Bu çizelge II. Dünya Savaşı dönemini içine alan 1940–1945 yılları arasında nüfus artış hızının ne denli düşük bir düzeye indiğini de açıkça göstermektedir.

Sayım Yıllarına Göre Nüfus ve Artışlar

Sayım Yılı	Nüfus	Yıllık artış oranı(‰)	
1927	13.648.000	—	18
1935	16.158.000	21,1	21
1940	17.821.000	19,6	23
(Hatay'ın katılımı ile)			
1945	18.790.000	10,6	24
1950	20.947.000	21,7	27
1955	24.065.000	27,7	31
1960	27.755.000	28,5	36
1965	31.390.000	24,6	41
1970	35.605.000	25,2	46
1975	40.197.670	25,0	52
1980	44.737.000	20,6	58
1985	50.664.000	24,9	65
1990	56.969.000	23,5	74

Kaynak: DİE, 1990' Genel Nüfus Sayımı, Geçici Sonuçlar, Ank., 1990.

1985 sayım sonuçları DİE tarafından «düşsel yazılmalar»ın etkisi giderilerek yeniden hesaplanmış ve 1980-85 arası yıllık artış oranı ‰24.88 olarak saptanmıştır. Düzeltme yapılmıyaydı artış oranı ‰29'u geçecekti. 1980 nüfus sayım sonuçları ise, doğumların hem birdenbire, hem de çok önemli oranda düştüğü sonucunu veriyor ki, bu sonucun doğru olduğu kabul edilemez; olsa 1980 sayımı 12 Eylül olağanüstü ortamında yapıldığından, önemli sayıda bir nüfus bölümünün bu sayımda yazılmamış olduğu usa daha uygun bir varsayımdır. Nitekim 1985 ve 1990 sayımları nüfus artışının hâlâ ‰25 dolayında olduğunu gösteriyor.

Devlet Planlama Teşkilâtı II. Beş Yıllık Planda Türkiye nüfusunun 1985'e değin ne ölçüde büyümesi beklenebileceğini öngörü yoluyla hesaplamış bulunmaktadır. S. 253'e aldığımız bu çizelgede yüksek, orta ve düşük bir nüfus artışı hızı durumlarının herbirine göre toplam Türkiye nüfusunun ne sayısı bulacağı görülmektedir.

2 - Doğurganlık: Kaba Doğum ve Ölüm Oranları, Bebek Ölümü Oranları, Ortalama Beklenen Ömür Süresi ve Net Artış Hızı:

1950-1970 yılları arasında Türkiye nüfusundaki kaba doğum ve ölüm oranları aşağıdaki gibidir:

Doğum ve Ölüm Oranlarındaki Gelişmeler (1950–1990)

Sayım yılı	Doğum Oranı (%)	Ölüm Oranı (%)
1950–1955	46.7	21.1
1955–1960	45.2	17.9
1960–1965	41.3	15.3
1965–1970	40.8	13.5
1970–1975	37.0	11.7
1975–1980	34.9	10.2
1980–1985	30.2	9.4
1985–1990	28.4	8.4

Kaynak: DPT, Üçüncü 5 Yıllık Plan, s. 75. çizelge 60; Demographic Yearbook, 1979, 1980, 1985, 1988 sayılarından yapılan hesaplama.

Türkiye Nüfusunun Gelişmesi Tahminleri (1965–1985) (Bin kişi)

Nüfus	1965 (1)	1967 (2)	1970 (3)	1972 (4)	1975 (5)	1980 (6)
Yüksek doğurganlık	31 391	33 091	35 803	37 801	41 005	47 402
Orta doğurganlık	31 391	32 984	35 528	37 409	40 420	45 467
Alçak doğurganlık	31 391	32 888	35 285	36 858	39 375	43 874
Artış oranı:						
Yüksek doğurganlık	26.6		27.5		29.4	31.3
Orta doğurganlık	25.1		26.1		25.2	25.9
Alçak doğurganlık	23.5		22.2		21.9	21.7
Kaba Doğum oranı:						
Yüksek doğurganlık	35.5		35.9		36.7	37.5
Orta doğurganlık	34.8		34.5		32.4	32.2
Alçak doğurganlık	33.4		30.5		29.2	28.2
Kaba ölüm oranı:						
Yüksek doğurganlık	9.9		8.4		7.3	6.2
Orta doğurganlık	9.7		8.4		7.2	6.3
Alçak doğurganlık	9.9		8.3		7.3	6.5

(*) Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı çalışmaları. Sayılar, Türkiye Nüfusu'nun «orta doğurganlık» düzeyinde bulunduğunu gösteriyor.

1966 yılı için yapılan aşağıdaki çizelge, hem kaba doğum ve ölüm oranlarını büyük kent, kent ve köy nüfusları için ayrı ayrı göstermekte ve böylece nüfus artışının kent ve köye göre nasıl bir farklılaşma gösterdiğini belirtmektedir; hem de bebek ölümlerini ve 5 yaşındaki nüfus için beklenen ortalama ömür oranlarını bize vermektedir.

Çizelge, üç büyük kent merkezindeki nüfus için hem ortalama beklenen ömür süresinin daha yüksek olduğunu; hem doğum ve ölümlerin, hem de bebek ölümlerinin daha düşük oranlarda olduğunu göstermektedir. Öbür sayılar da bize hem bölgelerarası, hem de köy-kent arası farklılıkları gösteriyor. Kırsal alanlarda doğum ve ölüm oranlarının, özellikle bebek ölümlerinin daha yüksek, ortalama-beklenen ömür süresinin daha kısa olduğunu da görüyoruz.

Bölgelere ve Köy-Kent-Büyük Kent Ayrımına göre 1966 Yılında Türkiye'de Kaba Doğum ve Ölüm Oranları ile Bebek Ölümü Oranları -Beş Yaşında Ortalama Beklenen Ömür

Kent. Köy. Bölge	05 (Beklenen ömür erkek ve kadın)	Kaba Doğum Oranları	Kaba Ölüm Oranları	Bebek Ölümleri Oranları
3 Büyük Kent				
Ankara.....	58,2	0.037	0.011	0.113
İstanbul.....	60,5	0.028	0.011	0.123
İzmir.....	62,5	0.025	0.010	0.084
İç Anadolu Bölgesi				
Kırsal.....	48,3	0.054	0.021	0.204
Kentsel.....	55,5	0.038	0.013	0.140
Karadeniz Bölgesi				
Kırsal.....	54,3	0.043	0.015	0.152
Kentsel.....	61,5	0.030	0.010	0.098
Ege-Marmara Bölgeleri				
Kırsal.....	54,5	0.036	0.015	0.141
Kentsel.....	56,1	0.027	0.011	0.149
Akdeniz-Doğu Anadolu Bölgeleri.....	52,0	0.049	0.017	0.160
Türkiye Ortalaması	53,7	0.043	0.016	0.155

Kaynak: Frederick C. Shorter, «Türkiye'de Doğurganlık, Ölüm Seviyeleri ve Nüfus Artışı», Türkiye Demografyası (derl.: B. Güvenç ve F.C. Shorter). Hac. Ün. Yay. 1971, s. 27.

Bu sayıları, Birleşmiş Milletlerin istatistik yayınlarından yararlanarak, gelişmiş ve az-gelişmiş bazı ülkelerdeki sayılarla karşılaştırmamız ilginç olacaktır.

Değişik Ülkelerde Kaba Doğum ve Ölüm Oranları(‰)

Ülkeler	1966		1980-86
	Doğum	Ölüm	Nüfus Art. O.
1) A.B.D	18,4	9,5	10
2) Arjantin	21,4	8,2	16
3) Bulgaristan	14,9	8,3	2
4) Fransa	17,5	10,7	5
5) Güney Afrika Birliği	22,8	8,6	25 (toplam ortalama)
Beyaz Nüfus	19,3	7,5	
Siyah Nüfus	45,6	14,9	
6) Kanada	18,2	7,3	11
7) S.S.C.B	18,2	7,3	10
8) Türkiye (1955-1960)	44,0	12,6	24,9
	26,5	(10.1)	
	DPT'nin 1975 için bulgusu		
9) Yunanistan	17,9	7,9	5

Kaynak: Türkiye dışındaki ülkeler için *Statistical Yearbook, 1967 Birleşmiş Milletler Yayını* N.Y. 1968. Türkiye için yukarıdaki çizelgeler; Nüfus Artış Oranları için: DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1989*, s. 427-429.

Değişik Ülkelerde Bebek Ölümü Oranları (‰) (Bin canlı doğumda 1 yaşına kadar ölenlerin oranı)

Ülkeler	1966
1) A.B.D	23,7
2) Arjantin	62,1 (1963 yılı)
3) Bulgaristan	32,2
4) Fransa	21,7
5) Güney Afrika	—
Beyaz Nüfus	19,3
Renkli Nüfus	127,6

6) Japonya	23,1
7) Kanada	26,1
8) Türkiye	110 (1975-80 ortalaması) 92,5(1980-85 ortalaması) 75,6(1985-90 ortalaması)
10) Yunanistan	34,0

Kaynak: Birleşmiş Milletler, *Statistical Yearbook*, 1967, N.Y. 1968, s. 100/101, çizelge 20. Anan: C.O. Tütengil, *Az Gelişmenin Sosyolojisi*, İ.Ü. İktisat Fak. yay., 1970, s. 99; DPT, *Nüfus Ülke Raporu* 1982.

Ortalama beklenen-ömür süresinin kadın ve erkek nüfus için sayım yıllarına göre nasıl bir değişme gösterdiğini de aşağıdaki çizelgede izleyebiliriz.

Değişik Tarihlerde Türkiye'de Doğum Gününde Ortalama Beklenen Ömür Süresi

Dönemler	Erkek	Kadın
1935-1940	42,3	47,3
1940-1945	33,5	35,6
1945-1950	42,2	50,4
1950-1955	50,7	54,8
1955-1960	53,7	56,6
1960-1965	56,1	59,2

Kaynak: DPT, *İkinci Kalkınma Planı*, s. 52, çizelge 32.

DPT, doğuştan ortalama beklenen yaşam süresinin 1975-80 yılları için hâlâ 60 yıl dolaylarında olduğunu bildirmektedir (Bkz. *Nüfus Ülke Raporu*: a.g.r., s.4).

Gelişmiş sanayi toplumlarında ise ortalama beklenen ömür süresi 70 yıl olup, biyolojik ortalama tavan olan 77 yıla çok yaklaşmıştır (*).

3- **Beslenme:** Beslenme koşullarının bilinmesi, bir toplum nüfusunun yapısının ve sorunlarının anlaşılması bakımından büyük önem taşır. Genel olarak az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de nüfusun genellikle yetersiz ve yanlış beslenmekte olduğu görülmektedir. Birleşmiş Milletler Besin ve Tarım Örgütü'nün (FAO) 1963 yılında dünya nüfusunun % 95'ini kapsayan verilere

(*) Bkz.: Maurice Duverger, *Méthodes des Sciences Sociales*, a.g.e., s.45.

dayanarak yayınladığı rapora göre, 1963'de gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen günlük kalori tutarı 3,050 iken, az gelişmiş ülkelerde 2.150 idi. Bu nedendir ki gelişmiş ülkelere «yüksek kalori ülkeleri», gelişmemiş ülkelere ise «düşük kalori ülkeleri» dendiği de oluyor. Genellikle kişi başına düşen günlük kalori 2500 ün altında ise o ülkede beslenme yetersizliği olduğu kabul edilmektedir.

Nüfusun Okul Çağı, Üç Ana Yaş Kümesine Dağılımı ve Bağımlılık Oranları Tahminleri (Sayım Tarihine Göre Nüfus: milyon kişi)

Yaş Kümeleri	1978		1983		1978-83 Ortalama Yıllık Artış Hızı %	1984	
	Nüfus	%	Nüfus	%		Nüfus	%
Çağ Nüfusu Kümesi							
0-6	8.2	19.1	8.8	18.4	1.4	8.9	18.2
7-11	5.6	13.1	5.7	11.9	0.4	5.8	11.9
12-14	3.1	7.2	3.4	7.1	1.9	3.4	7.0
15-17	2.9	6.8	3.2	6.7	2.0	3.3	6.8
18-21	3.5	8.2	3.9	8.4	2.7	4.1	8.4
Üç Ana Yaş Kümesi							
0-14	17.0	39.6	17.9	37.4	1.0	18.1	37.1
15-64	23.9	55.7	27.8	58.2	3.0	28.7	58.8
65 +	2.04	72.14	41.02	84.1			
Toplam	42.9	100.0	47.8	100.0	2.2	48.8	100.0
Bağımlılık Oranı (Binde)	795		719			700	

Kaynak: D.İ.E., Genel Nüfusu Sayımlarından yararlanarak hesaplayan. DPT, Beşinci Kalkınma Planı, 1985, s. 127.

**Türkiye’de
Nüfusbilimsel Hızlar (1980–85)**

Doğal nüfus artış hızı	% 21.6
Kaba doğum oranı	% 30.6
Kaba ölüm oranı	% 9.0
Bebek ölüm oranı	% 83.2
Doğuşta beklenen ortalama yaşam süresi	
Erkek	60.6
Kadın	65.5
Ortalama	63.0

Kaynak: DPT, Beşinci Kalkınma Planı, s. 126.

**Türkiye Etken Nüfusunun
Başlıca Ekonomik Kesimlere Dağılımı (1979–84)**

Kesimler	1979		1984	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Tarım	9.500.000	62.5	9.400.000	59.9
Sanayi	1.800.000	11.8	2.000.000	12.7
Hizmetler	3.900.000	25.7	4.300.000	27.4
Toplam	12.200.000	100.0	15.000.000	100.0

Kaynak: DPT, Beşinci Kalkınma Planı, s. 129.

Günlük ortalama kalori tutarı gibi, iyi bir beslenme için her türlüüne ve belli bir ölçüde gerek duyulan «besin yapıtaşları» denilen proteinler, yağlar, karbonhidratlar, vitaminler ve mineraller de önemlidir. Bu açıdan baktığımızda nasıl Hindistan'da günlük yiyeceklerin % 85'inin pirinçten sağlanması orada dengesiz ve tek yanlı bir beslenme yapısı doğuruyorsa, Türkiye'de de II. Beş Yıllık Plana göre (s. 307)(*) toplam kalorinin % 65,5'nin (1967'de) gereğinden çok yenilen ekmek ve öbür tahıl maddelerinden (bulgur, döğme, yarma, tarhana, nohut, mercimek...) sağlamakta olması, yine dengesiz ve tek yanlı bir beslenme yapısı bulunduğunu gösterir. O.N. Koçtürk'e göre 1963 yılında Türkiye'de bir insanın yılda tükettiği tahıl tutarı 268 kiloyu bulmuştur. (O.N. Koçtürk, **Besin ve Beslenme**, İst., 1967, s. 180). 4. Beş Yıllık Plan, kişi başına yıllık tahıl tüketiminin 1977'de 229,5 kg. olduğunu (200 kg.'ı buğday) belirliyor (s. 337, Tablo 165).

Üçüncü Beş Yıllık Planda da 1972'de kişi başına tüketilen ortalama günlük hayvansal protein tutarının 19.3 gr., tahıl tüketimi tutarının ise 674 gr. olduğunu saptamıştır (DPT yayını, s. 96).

Böylece kişi başına düşen günlük kalori ortalaması normale yakın olmakla birlikte (= OECD 1963 Türkiye Raporuna göre, 1959-1960 yıllarında günde 2850 kalori) bu kaloriyi sağlayan hayvansal ve bitkisel (= tahıl) besinler arasında dengesizlik vardır. Ayrıca yukardaki sayılar ortalamaları göstermektedir. Özellikle kırsal nüfusun, dar sabit geliri kent ve kasabalar nüfusunun bu ortalamanın altında kaldıklarını da unutmamak gerekir.

DPT'nin 1973 Gelir Dağılımı araştırması 'kişiler, meslekler ve türlü toplumsal kesimler arasındaki gelir dağılımının dengeli olmaktan uzak' bulunduğunu göstermektedir: Buna göre Türkiye'deki toplam haneler içinde en düşük gelirli % 20 hane toplam gelirlerin % 3,5'ünü alırken, en yüksek gelirli % 20 hane toplam gelirlerin % 56,5'ünü almaktaydı. Çizelgenin bütünü şu dağılımı göstermektedir:

(*) II. Beş yıllık Plana göre: «Yurdumuzda eksik beslenmenin yanı sıra yanlış beslenme vardır. İnsan başına alınan yüksek kalori normale yakın olmasına karşın, bu kaloriyi sağlayan hayvansal ve bitkisel gıdalar arasında dengesizlik vardır» (s. 221). «1967 de toplam kalorinin % 65,5'i (1977'de % 60'ı) tahıldan alınmaktadır. Toplam protein içindeki hayvansal protein oranı (1967'de) yüzde 21,3 dür.» (s. 307).

Haneler		Toplam Gelirden aldığı pay (%)
Birinci	% 20	3,5
İkinci	% 20	8,0
Üçüncü	% 20	12,5
Dördüncü	% 20	19,5
Beşinci	% 20	56,5

Kaynak: 4. Beş Yıllık Plan, DPT Yayını, s.21.

Hanelerin ve gelirlerin mesleklere göre dağılımı ise şöyledir:

Meslekler	Toplam Haneler içindeki oranı (%)	Toplam gelirlere aldıkları pay (%)
Çiftçiler	44,0	41,2
Büyük Tüccar, Sanayici, Serbest Meslekler	0,8	5,5
Ticaretle uğraşanlar	1,1	5,2
Niteliksiz İşçi	12,4	7,3
Memur	11,5	12,7
Esnaf, zenaatkâr	15,8	14,8
Başka	14,4	13,3
Toplam	100,0	100,0

Gelir dağılımındaki bu dengesizliğin 1980'lerde daha da ağırlaştığı söylenmelidir.

Nitekim DİE'nün son olarak 1987'de yaptığı *Hane Halkı Gelir Tüketim Harcamaları Anketi*'nden bu durum ortaya çıkmaktadır.

Hanelerin Gelirden Aldıkları Payların Hane Halkı Yüzdelerine Dağılımı (1987)

Hane Halkı Yüzdeleri	Gelirden Aldıkları Pay (%)
1. Birinci % 20	4
2. İkinci % 20	7
3. Üçüncü % 20	13
4. Dördüncü % 20	21
5. Beşinci % 20	55

Türkiye'de nüfusun gelir dağılımı bakımından durumunu, bugüne değin en iyi gösterebilen araştırma, DPT'nin 1973 Gelir Dağı-

lımı Araştırması olmuştur(*). TÜSİAD'ın 1986'da yaptırmış olduğu Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler ve Hane Gelirleri(1986) araştırması da 1973 DPT araştırması bulgularıyla koşut sonuçlar vermiştir(**).

DİE'nün 1973-74'de kırsal alanda, 1978-79'da da kentsel alanda yaptığı gelir dağılımı araştırmalarına göre(**):

1978-79 Kentsel Yerler Hane Halkı Gelir Dağılımı

Hane Halkı Yüzdeleri	Gelir Yüzdeleri
1. Birinci % 20 (En düşük gelirliler)	% 6.37
2. İkinci % 20	% 10.45
3. Üçüncü % 20	% 15.04
4. Dördüncü % 20	% 21.56
5. Beşinci % 20 (En yüksek gelirliler)	% 46.62

1973-74 Kırsal Yerler Hane Halkı Gelir Dağılımı

Hane Halkı Yüzdeleri	Gelir Yüzdeleri
1. % 20 (En düşük gelirliler)	% 5
5. % 20 (En yüksek gelirliler)	% 50

4. Beş Yıllık Plan, bu gelir dağılımı eşliğinde karşılaşılan beslenme sorunlarını şöyle özetliyor:

«Nüfusun % 17,5'unun yetersiz kalori tüketimi, % 10'unun protein yetersizliği, % 22,5'unun da protein yönünden dengesiz beslenme ile karşıkarşıya olduğu saptanmıştır. Bu durumda dünya standartlarına göre orta derecede bir beslenme sorununun varlığından söz edilebilir.

Okul öncesi çocuklar (0-5 yaş) arasında yetersiz ve dengesiz beslenmeye bağlı olarak % 20 oranında büyüme ve gelişme gerilik-

(*) DİE, Birleşmiş Milletlere Göre Türkiye'de Gelir Dağılımı İstatistikleri, DİE Yayını, 1988, s.1.

(**) DPT, Gelir Dağılımı ve Türkiye'de Yapılan Gelir Dağılımı Çalışmaları, 1959-1986, DPT Yayını, 1987, s.31

(***) a.g.k., s. 30-31.

lerine rastlanmaktadır. Çocuk ölümleri nedenlerinin % 50'sinin beslenme bozuklukları olduğu söylenebilmektedir. ...kadınların doğum öncesi ve sonrasının gerektirdiği özel bir beslenme ile desteklenmemesi bir halk sağlığı sorunu olarak ağırlık taşımaktadır.»

Kimi gelişmiş ülkelerle Türkiye'de 1967-68 ve 1986-88 yıllarında kişi başına düşen günlük ortalama kalori tutarı ise bu kalorienin hayvansal ve bitkisel kaynaklı bölümlerinin oranı s. 263'deki çizelgede görüldüğü gibidir.

Sonuç olarak görülüyor ki, Türkiye nüfusu bakımından:

- Beslenmenin baş kaynağı az sayıda besin maddesidir; bunların içinde tahıl çok büyük bir yer tutmaktadır.
- Proteinli maddelerin büyük çoğunluğu bitkisel proteinli maddelerdir.
- Böylece hem eksik, hem de kötü ve dengesiz bir beslenme vardır.

Değişik Ülkelerde Kişi Başına Düşen Günlük Kalori Tutarı

Ülke	Günlük Kalori Tutarı 1967-68	Günlük Kalori Tutarı 1986-88		
		Toplam	Bitki. Kay.	Hay. Kay.
Fransa	3.170	3.312	2.066	1.246
İsveç	2.880	3.031	1.879	1.152
İsviçre	2.990	3.623	2.203	1.421
Japonya	2.460	2.822	2.247	575
Türkiye	3.060(1966)	3.084	2.805	279
A.B.D.	3.140	3.644	2.410	1.234
Fed. Almanya	2.960	3.528	2.204	1.324

Kaynaklar: 1967-68 için L'observateur de l'OCDE'den aktaran, C.O. Tü-tengil, a.g.k., s.11; 1986-88 için FAO, Statistical Yearbook - 1989.

4. Yaş Özellikleri: Bir az gelişmiş ülke olarak Türkiye'nin nüfusu bu ülkelerdeki türden bir yaş yapısına sahiptir: Yarıya yakın bölümü 14 yaşın altında olan, eşdeyişle çocuk olan bir nüfustur.

**Başlıca Üç Yaş Kümesine Göre Gelişmiş ve Az Gelişmiş
Ülkeler Nüfuslarının Bileşimi (%)**

	0-14	15-64	65 +
Gelişmiş Ülkeler	22-30	60-65	10 +
Az Gelişmiş Ülkeler.....	40 +	55	3-4

Kaynak: K. Gürtan, Türkiye'de Nüfus Problemi ve İktisadi Kalkınma ile İlgisi, İst. 1966, s. 224.

**Türkiye'de Nüfusun Yıllara Göre Yaş Kümelerine
Dağılımı (%)**

Yaş kümeleri	1945 (1)	1955 (2)	1965 (3)	1975 (4)	1985 (5)
0-14	39,5	39,4	41,7	39,9	37,5
15-64	57,1	57,1	54,2	55,6	58,3
65 +	3,3	3,6	4,1	4,5	4,2

Kaynak: II. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 48, DPT Yayını. 1970 sayıları: DİE, Genel Nüfus Sayımı - Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1970, s. 70, Çizelge 10. 1975 sayıları: DİE, 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örneklemeye Sonuçları, s. 1, Tahmin sütunu; 1985 için: DİE, Genel Nüfus Sayımı- 1985.

Çizelgenin gösterdiği üzere, bağımlı çağıdaki nüfus % 40 dolaylarında olmakla birlikte bu oran yavaş, ancak sürekli bir azalma gösteriyor. Bu, kentlerde yaşayan nüfusun artmasıyla koşut olan doğum denetimi, ortalama evlenme yaşının büyümesi etkenlerine bağlanabilir. Etkin nüfus ise % 60 oranına yaklaşmakta. Yaşlı nüfus oranında da az bir artış görülüyor. Böylece çocuk ve genç nüfusun sorunları ile yaşlı nüfusun sorunları, -ama özellikle çocuk ve genç nüfus sorunu- toplumumuzun karşısında olmakta süregidiyor.

5 - Göç Hareketleri: Gerek ülke içinde türlü yöre ve bölgeler arasında, gerekse ülke ile yabancı ülkeler arasında önemi durma-

dan artan nüfus hareketleri vardır. Bunları dış göçler ve iç göçler olmak üzere iki kesimde inceleyebiliriz.

a) **Dış Göçler:** Türkiye, Cumhuriyet döneminde oldukça önemli dışgöç ve içgöç olayları yaşamıştır. İçgöç olayları, eşdeyişle Türkiye'ye dışardan olan göçler temel olarak bugünkü Türkiye sınırları dışında kalan eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Türklerin anayurda dönmeleri devinimidir. Bilindiği gibi başta Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya olmak üzere birçok eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarında önemli genişlikte Türk toplulukları vardı; bugün de bunlardan kimilerinde vardır. Bu ülkelerden Türkiye'ye ilk önemli toplu göç Yunanistan'daki Türklerin (Batı Trakya dışında) Türkiye'ye Anadolu'daki Rumların da (İstanbul dışındaki) Yunanistan'a, iki devletin Lozan'da anlaşması sonucu olarak, zorunlu bir biçimde göç etmeleri olmuştur. Buna «Nüfus değişimi» denmiş, gelenlere de «mübadil» (= değişilen) adı verilmiştir. 1923-1927 yılları arasında gerçekleşen bu planlı göç olayı sonunda Yunanistan'dan Türkiye'ye toplam olarak 384.000 Türk gelmiş, bu dönemde Türkiye'den Yunanistan'a 149.851 Rum gitmiştir.

Yunanistan'dan sonra da bilindiği gibi Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan Türkiye'ye önemli göçler olmuştur. 1923-1970 arasında Romanya'dan 121.620, Bulgaristan'dan 387.600, Yugoslavya'dan 300.000 Türk yurda gelmiştir. 1989 yılında Bulgaristan'da yaşayan bir milyonu aşkın Türkün 300.000 kadarı çok ağır baskılar altında adlarını değiştirmeye, dillerini konuşmamaya zorlanmak gibi soykırımı türünden baskılar karşısında Türkiye'ye sığınmış; ancak gelenlere uygun yaşama koşulları sağlamada Türk hükümeti başarısız kalınca, önemli bölümü geri dönmek gibi ikinci bir ağır acı yaşamışlardır.

Bunların büyük çoğunluğu, Yunanistan'dan gelenler gibi, çiftçi olan bir nüfustur.

Türkiye'den dışarıya ikinci göç hareketi ise, 1948-1950 arasında 30.000 kadar Yahudinin İsrail'e gitmesi ile olmuştur.

Türkiye'ye gelen göçmenlerin cinsiyet bileşimi herhangi bir özellik göstermemektedir: Bunların % 50,7'si erkek, % 49'ü kadındır. Bu, aşağı yukarı genel Türkiye nüfusunun da cinsiyet bileşim oranıdır.

Yaş bileşimi hakkında ise özellikle Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin yaş durumu hakkında bilgi edinemedik. Bulgaristan'dan gelen göçmenler hakkında ise yaş, dil ve okuryazarlık (= öğrenim düzeyi) konularında bilgi edinebiliyoruz: Yaş bakımından bunlar genel nüfusumuzdan pek farklı bir dağılım göstermiyorlar. Çoğunluğu okuryazardır. % 97,5'nun ana dili Türkçedir(*)).

b) Yurt Dışında Çalışanlar: Özellikle 1960'dan sonra görülen bir dışarıya göç hareketi daha vardır ki, bu da bir yandan yetişkin nüfusun birçok az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Batı'nın gelişmiş sanayi ülkelerine göçmesi (= beyin göçü), bir yandan da Almanya ve öbür Batı Avrupa ülkelerine çok sayıda işçilerin çalışmak üzere gitmeleri hareketidir. 1975 yılında bir milyona yakın Türk işçisi dış ülkelerdedir. Bu işçiler içinde de Türkiye'nin son derece gerek duyduğu yetişkin ve yarı-yetişkin işçiler çok önemli bir yer tutmaktadır.

Bu konuda II. Beş Yıllık Planda DPT'nin bulguları ve gözlemleri şöyle anlatılmaktadır:

«1961 yılından 1966 yılı sonuna kadar yurt dışında çalışmak için 1.033.500 işçi İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvurmuş ve bunların 195.000'inin (% 18,5) Batı Avrupa ülkelerine gitmesi gerçekleşmiştir. 1964'ten bu yana yurt dışına giden işçilerin yüzde 38'i meslekleri olan işçilerdir. Bu yüksek düz, vasıfsız işçi gitmesi amacına uymamakta ve gidenlerin yüzde 60'ının yurdun batı bölgelerinden gelmiş olması seçilen ilkeye aykırı düşmektedir. Yurt dışına giden meslek sahibi işçilerin yüzde 87'sinin çalışabilecek yetişkin işçi niteliğinde olması kıt olan bir kaynaktan yararlanamamak sonucunu doğurmaktadır.

«Yurt dışına giden işçilerin yüzde 87'si Batı Almanya'da, geri kalanı diğer Batı Avrupa memleketlerinde çalışmaktadır. Bunların yüzde 15'i kadın işçidir. Yurt dışında çalışanların yüzde 18'i madencilik, yüzde 18'i inşaat, yüzde 64'ü sanayide ve hizmetlerde çalışmaktadır. Giden işçilerin çoğunluğu 25-35 yaş grubundadır. Aile-

(*) Bu konular ile göçmenlerin yerleştirilişi, yerleştirildikleri bölgeler... gibi konularda biraz daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Cevat Geray, «Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi». *Amme İdaresi Dergisi*, Aralık 1970, C. III, sayı 4, s. 8-36.

lerini beraberinde götürenlerin sayısı sınırlıdır».

«Gittikleri ortamdan farklı bir ortamda belirli bir süre yaşamış olan işçiler dönüşlerinde, yurt dışında alıştıkları ve gördüklerini hayat seviyesine yakın bir yaşama eğilimi göstermektedir. Bu, tarımdan gelenlerin şehirleşmesi, tasarruflarım kullanarak iktisadî seviyesini yükseltmesi, kazanmış olduğu bilgi ve görgüyü çevresine aktarması anlamına gelmektedir. Önemli olan, bu yurt dışı tecrübesinin Türkiye’de değişmeyi ve modernleşmeyi hızlandırıcı etkisidir.

«Yurt dışına giden işgücünün tasarruflarım değerlendirmek için çeşitli yollar aranmış, bunlardan kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesi başarılı olmamıştır.

«Yurt dışındaki işçilerin anonim şirketler kurmaları ise olumlu gelişmeler göstermiştir.

«Yurt dışındaki işçilerin tasarruflarım doğrudan doğruya yurda göndermeleri gerek yurt ekonomisi için ek bir kaynak olarak, gerekse döneceklere bir yatırım imkânı sağlaması yönünden önem taşımaktadır. Bu yoldan sağlanan dış kaynak 1964–1966 döneminde yüzde 1.421 bir artış göstererek toplam 1.038.006.000 TL. olmuştur. (*)

1960’lı yıllarda daha çok işçi göçü biçiminde olan, sonraları hem işçi hem de aile göçü biçimini alan dış göçler, Avrupa ülkelerinin yeni işçi alımını durdurmaları nedeniyle son yıllarda çok azalmıştır. Bunun yerine hemen tümü erkek işçilerden oluşan bir nüfus akımı Libya, Suudi Arabistan, Irak gibi Orta Doğu ülkelerine yönelmeğe başlamış bulunuyor.

1980 yılında 770.000’i Avrupa (bunların % 76.7’si BatıAlmanya’dadır), 118.000’i ise Avrupa dışında olmak üzere toplam 888.000 Türk işçisi yurt dışında çalışmaktaydı. Aile üyeleriyle birlikte bu sayı 2 milyonu aşmış bulunuyor.

(*) Yurt dışında çalıştıktan sonra dönen işçilerin sorunları ve çevrelerine etkileri konusunda görgül araştırmalar için bkz.: N. Abadan-Unat, R. Keleş, R. Pen-niux, H.V. Renselaar, L.V. L. Yensey, **Göç ve Gelişme**, 1976, H. Sami Güven, «İşçi Göçü ve Toplumsal Değişme» yayımlanmamış doktora tezi, 1976.

Avrupa'daki Türk Varlığının Toplumsal-Ekonomik Gelişmemize Destek Kılınması

Yurt dışında çalışan işçilerimizin, ailelerinin ve özellikle oralarda büyüyen (ikinci, üçüncü kuşak diye adlandırılan) çocuklarının:

- Gerek kişisel gönençleri, saygın toplumsal konumlara gelebilmeleri;
- Gerek buldukları topluma yaptıkları katkının değerini tanıtabilmeleri;
- Gerek bu ülkelerde Türkiye'nin yakın ve uzun dönemli çıkarlarına bilinçli, etkili destek olabilecek bir dayanak oluşturabilmeleri;
- Gerekse Türkiye'yle bağları yoluyla, kesin dönüşleri durumunda... çağdaş sanayi toplumunun istenmeğe değer maddi ve manevi özellikleriyle donanmış olarak Türk toplumu- nu etkileyebilmeleri,

Türk hükümetinin çok yönlü olarak düzenlenmiş programları bilinçli ve kararlı olarak uygulamasını gerektirir. Bu programlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin de temel aldığı demokratik, layık, bilime dayalı, kadın-erkek ayrımının kökünü kazıyan programlar olmadıkça, yurt dışındaki Türklerin ne kendileri oralarda saygın konuma gelebilirler, ne de Türkiye'yi olumlu temsil edebilirler. Gerçekte ise konuya, yakın zamana gelinceye değin bu yaşamsal önemlerinin farkında olunmadığı kanısını veren bir gelişigüzelelikle yaklaşılmıştır. Bilinçli olarak çağdaş bir politika izlenecek yerde, ortam bir yandan dinci/ırkçı, öte yandan marksist/bölücü örgütlerin baskı ve yıldırma etkinliklerine bırakılmış, böylece iyi niyetli çoğunluk sindirilmiş, demokratik örgütlenme olanağından yoksun kılınabilmektedir. Bu durum gidilen Batı Avrupa ülkelerince de kendi çıkarlarına uygun görülmüştür. Yurt dışındaki Türklerin ve çocuklarının koşulları üzerine geçerli araştırmaların nerdeyse tümü ilgili ülkelerin uzmanlarınca ve doğal olarak o ülkelerin bakış açılarından yapıl-

mıştır(*). Örneğin 1980 başlarında F. Almanya'da kurulan Zentrum für Türkeistudien (Türk Araştırmaları Merkezi)nin bütçesini Federal Almanya karşılamaktadır!

Beyin Göçü:

Bunların dışında, özellikle A.B.D., Kanada ve değişik Avrupa ülkelerinde çalışmak üzere Türkiye'den ayrılan doktor, mühendis, mimar, kimyager, araştırmacı, bilim adamı, öğretmen gibi her ülkenin son derece gerek duyduğu, ama az gelişmiş ülkelerde üstelik çok kıt bulunan yetişkin nüfusun çok önemli sayılara vardığını görüyoruz. Buna genel bir terimle BEYİN GÖÇÜ denmekte, bütün az gelişmiş toplumlarda görülmektedir.

Örneğin İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1969-74) «doktorlarımızın yaklaşık olarak % 30'unun dış ülkelerde çalışmakta» olduklarını, her bir doktorun tıp eğitimi süresinde devlete 400.000 TL.'na mal olduğunu kaydetmekteydi. (s. 218).

Mimarlar odasının bildirdiğine göre de Türkiye'deki 2100 mimara karşılık 500 Türk mimarı (% 25 kadarı) yurt dışında çalışmaktadır (1970'lerde). Bir mimar, devlete 150.000 TL.'ya mal olmaktaydı. Bundan kısa bir süre önce Milli Eğitim Bakanı, 8.000'i aşkın öğretmenimizin Almanya'da işçilik yapmakta olduğunu belirtmişti.

4. Beş Yıllık Plan beyin göçü'nün son durumu konusunda şunları bildiriyor: «Ücret farklılığı, mesleki doyumsuzluk gibi nedenlerle beyin göçüne konu olan yüksek nitelikli insangücü sayısı kesinlikle saptanamamakla birlikte, daha önceki dönemlere göre beyin göçüne konu olan doktor sayısında azalma, ...mimar ve mühen-

(*) Bu araştırmalara bir kaç örnek olmak üzere bkz.: Ö. Ozankaya, «Yurt Dışındaki İşçi Çocukları...» F. H. Sur'a Armağan, 1983, s. 636-654. A. Baumgartner-Karabak, G. Landesberger, *Die Verkaufte Bräute*, Rowohlt, 1978, B. Heinrich, J Roth, *Partner Türkel oder Folterin für die Freiheit des Westens*, Reinbek, 1973; H.G. Kleff, *Türkische Arbeiter ländlicher Herkunft in Deutschland: Ursachen und Folgen ihrer Migration*, Freie Univ. Berlin, WS 1975/76; E. Renner, *Erziehungs-und Sozialisations Bedingungen Türkischer Kinder*, Reinstetten, 1975. Türkçe yayınlara örnek olmak üzere: N. Abadan - Unat ve bşk. *Göç ve Gelişme*, SBF- Hollanda Univ. Vakfı, 1976, UNESCO XVI. Genel Kurul Tutanakları.

dis sayısında artma izlenmektedir. Ayrıca beyin göçünün Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri yanısıra Orta-Doğu ülkelerine de kaydığı izlenmektedir. Yüksek nitelikli insangücünün yanısıra, son yıllarda zaten yetersiz olan orta nitelikli teknik insangücünün de beyin göçü konusu olması, insangücü kaynağının yurt içinde kullanımı açısından olumsuz sonuçlar yaratmaktadır» (4. Beş Yıllık Plan. s. 30-31).

c) İç Göçler: Türkiye’de bir de çok önemli bir iç göç olayı vardır: Nüfusun ülke içinde özellikle köylerden kentlere, bir de daha az gelişmiş bölgelerden ve ormanlık, az topraklı bölgelerden gelişmiş bölgelere göçmesi olayı.

Köyden kente nüfus akımı, sanayileşme hareketinin ve tarımda makineleşmenin yol açtığı, önü alınamayan evrensel bir hareket. 19. yüzyılda Avrupa toplumlarında yaşanan bu hareket, 20. yüzyılda az gelişmiş denilen toplumlarca yaşanmağa başlamıştır. Kentler büyümekte, yeni kentler oluşmaktadır. Nüfus, sanayi ve hizmetler kesimine akmaktadır. Örneğin Arjantin’de (1947) 20.000 ve daha çok nüfuslu kentlerin nüfus artışı % 48,3 Hindistan’da (1951) % 12, Mısır’da (1947) % 29,1, Venezüela’da (1950) % 31,0 dir. (G. Ardnat, *Le Monde en friche*, Paris, 1959, s. 61).

Görüldüğü gibi kentlerin nüfus artışı, genel nüfus artışından çok daha hızlıdır. Başka deyişle buralarda gerçek bir kentleşmeden çok, gecekondu topluluklarının oluşması, teneke mahallelerin oluşması, kısacası yalancı ya da sağlıksız bir kentleşme olgusu var.

Türkiye’de özellikle 1950’den bu yana köylük yerlerden kentlere hızlı bir nüfus akımı olagelmıştır.

100.000 den daha çok nüfuslu kentlerde yaşayan nüfusun toplam kentli nüfusa oranı 1945’de % 38,5 iken, 1965’de % 53,2 1975’de % 56,2 olmuştur. (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, 1978, s. 18). Bu oran 1980 sayımlarına göre % 55,7’dir. (DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1981, s. 33’den hesaplanmıştır.)

Sayımı Yıllarına Göre Türkiye'de Kent ve Kır Nüfus Oranları

Sayım Yılları	Kentli Nüfus (10.000+) %	Kentli Nüfusun Dönem Başına Artışı ‰	Köylü Nüfusu (%)
1950	18,5	—	81,5
1955	22,1	32,5	77,9
1960	26,3	32,5	73,7
1965	29,9	33,5	70,1
1970	35,7	36,3	64,3
1975	41,7	31,9	58,3
1980	43,9	30,4	56,1

Kaynak: İkinci Kalkınma Plânı, s. 49, çizelge 28, 1970 sayıları: DIE, Genel Nüfus Sayımı 1970, s. 49; 1975 ve 1980 sayıları: DIE Genel Nüfus Sayımı 1980, s. XVII'den hesaplanmıştır; il ve ilçe merkez nüfusları kent nüfusu sayılmıştır.

Nüfus Büyüklüğüne ve Yıllara Göre Kent Sayısındaki Artış

Nüfus Büyüklüğü	1945	1965	1970	1975	1980	1985
10.000–20.000	62	79	136	137	141	163
20.000–50.000	30	68	85	86	92	102
50.000–100.000	6	16	21	29	37	46
100.000'den daha çok	4	14	22	36	41	53

Kaynak: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı, s. 50, çizelge 29. 1970 sayıları: DIE sayım sonuçları: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s. 49 vd. Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977, s. 32, 1980, s. 30.

Kırdan kentlere göç 1960-65 arasında 880.000 kadar iken 1970-75 arasında 2.800.000'e ulaşmıştır. Başka deyişle kırsal göçün kentli nüfus büyümesine katkısı 1960'larda % 42,6 iken 1970'lerde % 63'e çıkmıştır. Göç eden nüfusun özellikle genç yaşlarda olması kırsal yöreleri olumsuz yönde etkilemektedir. (4. Beş Yıllık Plan, s. 24).

Son yıllarda kentleşme hızı genelde bir azalma eğilimi göstermekle birlikte, üç büyük kente (Ankara, İstanbul, İzmir) akın yüksek olmakta süregidiyor: 1980 genel nüfus sayımı bu kentlerde yıllık

nüfus artışının ortalama % 4,9 olduğunu gösteriyor (DPT, Nüfus Ülke Raporu a.g.r. s.5).

Ancak yukarıda değinildiği üzere kentleşmenin gerçek bir kentleşme olmadığına dikkati çekmek gerekir. Bilindiği gibi beş büyük kent (= Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Adana) Türkiye'deki kentli nüfusun çok büyük bir kesimini içine almaktadır. Oysa özellikle bu kentlerimizin nüfusunun % 20-45 arasında değişen bir kesimi, başka deyişle ortalama olarak % 30'dan çoğu gecekondularda yaşayanlardır. Ankara'da bu oran %65'dir. Gecekondu bölgelerinin bu kentlerle hemen hiçbir benzerliği olmayan, apayrı birer toplumsal-ekonomik-ekinsel ortam olduğu bilinmektedir. Yiyeceklerinin önemli bölümü köyden gelen gecekondu nüfusun geldikleri köylerle sıkı ilişkileri süregittiği gibi, kentteki yaşamları da köysel özellikler göstermektedir. (Örneğin bkz.: Prof. İbrahim Yasa, Ankara'da Gecekondu Aileleri, Sos. Hizmetler Gen. Md. Yayını 1965; Prof. Charles W. M. Hart, Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi, 1969, İst., Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, İmar-İskân Bakanlığı araştırmaları, Birsen Gökçe, Gecekondu Gençliği, HÜY. 1971; E. Kongar, İzmir'de Kentsel Aile, Sos. Bil. Dern. Yay., 1972; İ. Tekeli, Bağımlı Kentleşme, Mimarlar Odası Yay., 1977; T. Yörükân, Gecekondu ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri, İmar-İskân Bklğ. Yay., 1968; T. Akkayan, Göç ve Değişme, İ.Ü. Edebiyat F.Y., 1979).

Bu köyden - kente - akımın başlıca nedenleri arasında, bir yandan ticaret, hizmetler ve sanayiın genişlemesi sonucu, gerekli yeni işgücünün köylerden sağlanması bulunmaktadır. Ama bu akım, söz konusu ekonomik genişlemenin gerektirdiğinden ve kaldırılabileceğinden çok daha büyük bir nüfusun kente göç ettiğini göstermektedir. Bunda özellikle tarım kesiminin yapısal bozukluklarının önemli etkisi vardır. Bunları kırsal nüfustaki hızlı artış, topraksızlık ve toprak azlığı, tarımda makineleşme, tarım topraklarının çok parçalanmış, verimsiz işletmelere dönüşmüş olması, tarım tekniklerindeki ilkelik ve düşük verim, ayrıca kan davaları, türlü güvenlik durumları, birçok toplumsal, ekinsel, ekonomik ve sağlıkla ilgili hizmetlerin köylerde sağlanamamakta olması, olarak sayabiliriz. Demek oluyor ki köyden kente göç, kentlerimizin çekiminden (= iş olanakları sağlamasından...) çok daha geniş ölçüde köylerimizin itici koşullarından ileri gelmektedir.

İç göçlerle ilgili olarak üzerinde durulması gerekli bir nokta da Türkiye'nin daha çok geri kalmış olan bölgelerinden görece daha gelişmiş olan bölgelerine bir nüfus akımı, özellikle nitelikli etkin çağ nüfusu akımı olduğu ve bu durumun bölgelerarası dengesiz gelişmeyi ağırlaştırdığıdır. (Bkz.: D.İ.E. Yayınları, Kalkınma Planları, Erol Tümertekin, Taylan Akkayan, Gülten Kazgan, Ruşen Keleş, Özer Ozankaya, F. Frey'in konuya ilişkin incelemeleri).

d) Dağılım ve Yoğunluk: Bu yatay nüfus hareketleri sonunda Türkiye'de nüfusun türlü coğrafyasal bölgelere nasıl dağıldığını ve bölgelere göre nüfus yoğunluğunu aşağıdaki çizelgeden izleyebiliriz:

Türkiye'de Nüfusun Bölgelere Dağılımı ve Bölgelere Göre Nüfus Yoğunluğu

Bölgeler	1965		1975		1980	
	%	Yoğunluk (Km. ² başına)	%	Yoğunluk Km. ² başına)	%	Yoğunluk (Km. ² başına)
Avrupa Türkiyesi	8,5	11	9,4	173,6	9,7	197,6
Karadeniz Kıyısı	15,8	63	14,3	78,3	13,9	84,3
Marmara ve Ege	17,5	60	17,8	71	18,8	83,2
Batı Anadolu	8,2	33	7,5	38,3	7,2	40,9
Orta Anadolu	25,1	33	25,2	43,8	24,5	47,2
Doğu Anadolu	13,0	23	12,8	30	12,7	32,8
Güney Doğu Anadolu	4,3	35	4,5	55,7	4,4	60,0
Türkiye Ortalaması....		41		50		57,7

Kaynak: D.İ.E., 1965, 1975 ve 1980 Genel Nüfus Sayımı - İdari Bölünüş, Ankara, 1968, 1977, 1981.

6 - Yerleşme Yeri:

İç göçlerle ilgili olarak Türkiye'de nüfusun hızla kentlere doğru bir akım gösterdiğini, bugün 1980 sayımı sonuçlarına göre toplam nüfusun % 45,4'ünün nüfusu 10.000'den çok olan yerlerde yaşamakta olduğunu belirtmiştik. Bu, yine de nüfusumuzun % 55'e yakın bir çoğunluğunun nüfusu 10.000'den az olan yerlerde ve bunların da yine çok büyük bir çoğunluğunun doğrudan doğruya küçük nüfuslu köylerde yaşadığını anlatıyor.

Türkiye'de 35.000'e yakın köy ve 30.000 kadar da oba, mezra, kom, mahalle, divan... denilen bağlantılar bulunduğu bilinmektedir.

Bu köyler ve bağlantılarının nüfus büyüklüğü bakımından bileşimi ise şöyledir:

Köylerin Nüfus Büyüklüğüne Göre Dağılımı

Köylerin Nüfus Büyüklüğü	Toplam Köylere Oranı (%)					
	1945	1965	1970	1975	1980	1985
0-150	14,5	7,3	7,3	8,2	8,8	10,2
151-500	60,4	54,9	51,4	49,7	47,5	46,1
501+	25,2	36,8	41,2	42,2	43,7	43,7

Kaynak: D.İ.E., Genel Nüfus Sayımına İlişkin Yayınlar.

Nüfusu 2.000'e kadar olan yerlere köy, 2.000-10.000 arası olanlara kasaba, 10.000'den çok olanlara da kent demek, birçok önemli kayıtlarla tamamlanması gerekmele birlikte, yaygınca bir tutumdur. Bu ölçüye göre bugün Türkiye'de 2.000'den az nüfuslu 60.000 kadar köy ve bağlantıları 2.000-10.000 nüfuslu 800 kadar kasaba, 10.000'den çok nüfuslu 364 kent var.

Ancak burada 10.000 nüfus ölçütünün, kent yaşamının başlıca ölçütü olarak alınamayacağı, ölçütün sanayi, ticaret ve hizmetler kesiminde verimli olarak çalışan nüfusun oranı olabileceğini ve bizdeki kentlerde yaşayan nüfusun bu açıdan böyle bir dağılım gösterip göstermediğini araştırmak gerektiğini de belirtelim. Ayrıca konut, eğitim, belediye hizmetleri, kentin değişik kesimleri arasındaki örgensel bağlantıların ölçüsü gibi açılardan yapılacak betimlemelerle bu dağılımı tamamlamak da gerekli... Böylece kentleşme olgusunu daha sağlıklı olarak ölçmemize olanak bulunabilir(*). Yerleşme Düzeni bölümünde köy, kent ve kasabaların özellikle Türk toplumundaki yeri ve koşulları üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Son 25 yıl içinde Türkiye nüfusunun kentlere ve köylere dağılışı ile kentsel ve kırsal nüfustaki artış oranları şöyledir:

(*) Bu konular için bkz. : Prof. Dr. Ruşen Keleş, Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, Ankara, 1972.

Sayım Yılı	Kentli Nüfus		Kırsal Nüfus	
	Toplam Nüfusa Oranı (%)	Artış Oranı (%)	Toplam Nüfusta Oranı (%)	Artış Oranı (%)
1965	34.4	—	65.6	—
1970	38.5	47.3	61.5	12.5
1975	41.8	41.8	58.2	13.8
1980	43.9	30.8	56.1	13.3
1985	53.0	62.6	47.0	10.6
1990	56.1	50.6	43.9	6.9

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllığı-1989, DİE, s. 34 ile 1990 Genel Nüfus Sayımı Geçici Sonuçları, DİE, 1990.

7 - Eğitim:

Bilindiği gibi Türkiye’de nüfusun eğitim bakımından hemen göze çarpan ilk ve belirgin bir özelliği, önemli bir bölümünün okuma-yazma yeteneğinden günümüzde bile yoksun bulunması ve okuma-yazma bilmeyenlerin özellikle köylerde ve yine özellikle kadın nüfus arasında çok yüksek oranlara çıkmasıdır. Cumhuriyet döneminde okuryazarlığın yaygınlaştırılması yönünde önemli bir ilerleme sağlanmış ise de, bugün (1975 sayımına göre) bile nüfusumuzun ortalama olarak % 38,1’i okuma-yazma bilmemektedir. Okuryazar nüfusun oranındaki ilerlemeler, sayım yıllarına göre şu akışı göstermiştir:

Sayım Yıllarına göre Nüfusun Okuryazarlık Oranı (%) (6 ve daha yukarı yaşlar)

Cinsler	1927	1935	1945	1955	1965	1970	1975	1985
Erkek	17,4	29,3	41,9	55,6	64,0	69,0	75,2	86,5
Kadın	4,6	9,8	18,1	25,6	32,8	40,0	48,3	68,2
Ortalama bilenler	10,6	19,2	29,0	40,9	48,7	56,2	61,9	77,5

Kaynak: D.İ.E., Nüfus sayımı sonuçlarına ilişkin yayınları. 1975 oranları: 1975 Genel Nüfus sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları; 1985 oranları: Nüfusun sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1985.

Okuryazar olan ve olmayan nüfusun köyler ve kentlere göre

nasıl bir dağılım gösterdiğine gelince, bunu da aşağıdaki çizelgede izleyebiliriz.

6 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Nüfusun Okuryazar Olup Olmama ve Yerleşme Yerine Göre Dağılımı (1965, 1970) (%)

Nüfus	Okuryazar		Okuryazar değil	
	1965	1970	1965	1970
Kentli Nüfus (10.000 ve daha çok nüfuslu yerler)	69,1	71,6	30,9	28,4
Kırsal nüfus (10.000'den az nüfuslu yerler)	39,5	47,7	60,5	52,3
Türkiye Ortalaması	48,7	56,2	51,2	43,8

Kaynak: D.İ.E., 1965,1970 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri; 1965 için: s. 267; 1970 için, s. 96.

Bu çizelgeyi bir de kadın-erkek ayırımını gösterecek biçimde sunacak olursak, şunu görüyoruz:

Kent ve Köyde 6 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Kadın ve Erkek Nüfusun Okuryazarlık Durumu (1965)

Nüfus	Okuryazar(%)			Okuryazar Değil(%)		
	E.	K	Ortala.	E.	K.	Ortala.
Kentli Nüfus	79,4	52,3	66,9	20,5	47,6	33,0
Köylü Nüfus	54,1	22,9	38,5	45,3	77,1	61,5
Türkiye Nüfusu	64,0	32,8	48,7	35,9	67,1	51,2

Kaynak: D.İ.E. Genel Nüfus Sayımı 1965, Ankara, 1969, s. 270 vd.

Kent ve Köyde 6 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Kadın ve Erkek Nüfusun Okuryazarlık Durumu (1970)

Nüfus	Okuryazar(%)			Okuryazar Değil(%)		
	E.	K	Ortala.	E.	K.	Ortala.
Kentli Nüfus	80,9	58,4	71,6	19,1	41,6	28,4
Köylü Nüfus	62,4	32,7	47,7	37,6	67,3	52,3
Türkiye Nüfusu	70,3	41,9	56,2	29,7	58,1	43,8

Kaynak: D.İ.E., Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1970, s. 100-101.

Nüfusun kentsel ve kırsal alanlarda okur-yazarlık durumunu, cinsiyete göre olan eşitsizliği de belirten en yeni bilgi 1985 sayım sonuçlarıdır:

İl Merkezleri, İlçe Merkezleri ve Köylerde 6 ve Daha Büyük Yaşlardaki Kadın ve Erkek Nüfusun Okuryazarlık Durumu (1985) (%)

Yerleşim Yeri	Okur-Yazar Olanlar			Okur-Yazar Olmayanlar		
	E	K	Ort.	E.	K.	Ort.
1. İl Merkezleri	92.5	78.6	85.8	7.5	21.5	14.2
2. İlçe Merkez.	88.6	70.9	80.2	11.4	29.1	19.8
3. Köyler	70.7	59.6	69.8	19.3	40.1	30.2
4. Türkiye Ortalaması	86.5	68.2	77.5	13.5	31.8	22.5

Kaynak: DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı-Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Tablo 26,26a, b,c'den hesaplanmıştır.

1985 sayılarının Türkiye okur yazarlık oranlarını büyük sıçrama yapmış, özellikle de köylerde, hem de kadın nüfus arasında on yıl öncesinin % 32.7'sinden % 60'a çıkmış göstermesinin nedeni, 12 Eylül olağan dışı döneminde uygulanan, ama hiçbir ölçme ve değerlendirme yapılmayan okuma-yazma kurslarına her devam etmiş görünenin okur-yazar sayılmasından dolayıdır. Bu yanlışlık düzeltilmelidir ki, okur-yazarlığı gerçekleştirme gereksinimi kalmamış gibi bir aymazlığa (gaflete) düşülmesin! Kaldı ki okur-yazarlık kavramı, günümüzün koşullarında, yalnız abeceyi tanımak ve a'yı be'ye vuraarak sözcüğü sökebilmek olarak tanımlanamaz. Günlük yaşam ve yaptığı işle ilgili orta düzeyde bir metni, örneğin bir gazete yazısını etkin biçimde okuyup anlayabilecek, gerektiğinde o düzeyde bir açıklama kaleme alabilecek kişiye okur-yazar demek, çağdaş uygarlığın zorunlu gereğidir. Nüfusumuzun yüzde kaçının bu düzeyde okuma-yazma bildiğini düşünmekten geri durmamalıyız. Bu bağlamda, özellikle kırsal nüfus bakımından şu gözlemler bugün de geçerli olmakta süregidiyor: Herşeyden önce nüfusumuzun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü nüfusun genellikle içinde bulunduğu yaşam koşullarında okuryazarlık zorunlu sayılan ve sık kullanılan bir yetenek değildir. Yine bu nedenle köylü nüfus içinde özellikle

de kadınlarda okula giderek, ya da askerlik hizmeti sırasında okuma yazmayı öğrenenlerin küçümsenmeyecek bir bölümünün kısa zamanda bu yeteneği unuttukları görülmektedir. Kaldı ki okur-yazar olanların da büyük çoğunluğunun çağdaş yaşamın koşullarını ve özelliklerini izleyip kavramlarına elverecek bir bilgi ve görgü düzeyinde bulunmadıkları, okur-yazarlığı genellikle çok seyrek mektup yazma işinde, arada sırada namaz hocası, mevlüt, ahmediye, Hazreti Ali'nin Cenkleri gibi yayınları okumada kullandıkları görülmektedir.

İkinci Beş Yıllık Plan'ın belirttiği üzere Türkiye'de okur-yazar oranı 1930-1965 arası dönemde yılda ortalama % 0,8 bir hızla artmıştır. İlkokul çağını geçirmiş bulunup okuma yazma bilmeyen, dolayısıyla ilkokullardan başka kurum veya düzenlemelerle okur-yazar kılınması gereken nüfus, 1967'de 11,5 milyonu; 1975'de 9.852.000'dir.

1964-1965 öğretim yılında ilkokulu bitirenlerden hiçbir başka okula gidemiyenler % 54,6 oranındadır. Orta okul çağında olup, okula gidemiyenler ise bu çağdaki nüfusun % 77'sine ulaşmaktadır. Lise düzeyinde okullaşma oranının daha düşük olduğu görülüyor. 4. Beş Yıllık Plan'da belirtildiğine göre 1977-1978 öğrenim yılında lise çağındaki (16-18 yaşlarındaki) toplam nüfusun yalnızca % 14,6'sı okula gidebilmekteydi (s. 439).

1949'da 100.000 kişide yükseköğrenim görenler 128 kişiyken, Nuri Kodamanoglu'na göre (= Milli Eğitim Hareketleri, 1927-1966, Ankara, 1967, s. 11, 23) 1965'de bu sayı 257 olmuştur. UNESCO'ya göre bu sayı 1966'da 353'dür. Bu artışta bir ara sayıları hızla artan, sonra da 1961 Anayasası gereği devletleştirilen Özel Yüksek Okulların payı büyük olmuştur, kanısındayız. Yetersiz koşullarda ve öğretim üyesi sağlanmadan yeni yükseköğretim kurumları açma yolu sürdürüle gelmiş, 1977-78 öğretim yılında bu oran 100.000 kişi başına 825 kişiyi bulmuştur. Ekonominin gereksinim duyduğu alanlarda olmamasına bakılmadan, plan hedefi aşılı olarak yükseköğrenim çağındaki nüfusun % 10,1'i üniversite ve yüksek-okullara alınmıştır. Bu durum da ekonominin ve genel olarak gelişmenin gereklerini karşılamayan, sağlıksız bir yükseköğretim yapısı ortaya çıkarmıştır.

Bazı Ülkelerde 100.000 Kişiyeye Düşen Yüksek Öğrenimliler

Ülke	100.000 Nüfus Başına Yüksek Öğretim Görenlerin Sayısı	
	1966	1987
A.B.D.	3.245	5.142
Arjantin	1.092	2.938
Arnavutluk	594	773
Birleşmiş Arap Cumhuriyeti ...	594	1.758
Belçika	565	2.566
Bulgaristan	1.124	1.515
İtalya	659	1.995
İsrail	1.488	2.762
Japonya	1.285	1.971
Kanada	1.857	4.950
S.S.C.B.	1.789	1.793
Yunanistan	750	1.987
Türkiye	353	1.020

Kaynak: *Annuaire Statistique de l'Unesco*, 1968, Louvain, 1969, çizelge 2.10. s. 185/199, iletlen C. O. Tütengil, a.g.e., s. 44-45; 1987 sayıları: *Annuaire de L'UNESCO-1989*.

Nitekim bu çizelgelere, aslında bir de teknik öğrenim yapanlar ve toplumbilim öğrenimi yapanlar ayırımına göre düzenlenmiş çizelgeler eklenmelidir. O zaman, örneğin yılda 35-40.000 öğrenci toplumbilim öğretimi yapan fakülte, akademi, vb. öğretim kurumlarına girmesine karşılık, tıp, eczacılık, mühendislik, mimarlık... gibi teknik ve mesleki öğretim yapılan yükseköğretim kurumlarına ancak 10-15 bin öğrenci alınmakta olduğu gösterilerek, nüfusun yöneltildiği eğitim ve öğretim dallarının elverişsizliği daha açıkça anlatılabilir. Örneğin 1965 yılında 15-64 yaşlarındaki Türkiye nüfusu içinde yalnızca 297.618 teknik eleman, serbest meslek sahibi ve ilgili meslek sahipleri (avukatlar, vs. dahil) vardı.(*). Aynı yıl üniversite ve

(*). DİE'nün 1981 Türkiye İstatistik Yıllığı (s. 154), bu konuda ne yazık ki en son 1969 yılına ilişkin veri sağlamaktadır. Ayrıca bu meslek kümesindeki nüfusun 40.000 kadar azalma gösterdiği ve 1969'da 258.840'a düştüğü görülüyor. Bu azalma yurt dışına yetişkin işgücü göçüyle ilgili olabilir.

yüksek okulları bitirmiş nüfusun sayısı da yalnızca 170.740 idi. Bunların, o yıl 31.391.000 olan toplam nüfusa oranları, bin kişi başına teknik eleman olarak 9,5 o yıl üniversite bitiren kişi olarak 5,5 kişi idi.

Nüfusun eğitim açısından sorunları düşünülürken dış ülkelere doğru olan beyin göçü ve içerde bölgeler arası dengesiz dağılım konularında söylediklerimizi, burada da gözönünde tutmak gerekir.

Genel olarak eğitim konusu özellikle de Türk eğitim yapısı üzerinde Eğitim bölümünde ayrıntılı olarak durulacaktır.

8 – Meslek:

Burada nüfusun önce başlıca iktisadi etkinlik dallarına (= tarım, sanayi ve hizmetlere) nasıl bölündüğüne bakmamız gerekir:

Üç Ana Etkinlik Alanında Çalışan Etken Nüfus (%)

Etkinlik Alanı	1955	1960	1965	1972	1975
Tarım	82	79	75	65,0	60,9
Sanayi	9	10	12	11,3	12,3
Hizmetler	9	11	13	22,7	25,9

Kaynak: İkinci Kalkınma Planı, s. 49, çizelge 27; 1972 sayıları: Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 78; 1975 sayıları: T.C. Resmi Gazete no: 15.485; 83.

Değişik Ülkelerde Tarımla Uğraşan Etken Nüfusun Oranı (%)

Ülke	1969	1989	Ülke	1969	1989
ABD	4.9	2.4	S.S.C.B	35.2	13.6
İngiltere	3.1	2.0	Irak	47.9	21.2
Kanada	8.4	3.5	Yunanistan	53.9	24.8
F. Almanya	9.9	3.8	Mısır	56.6	41.0
İsveç	11.8	4.0	Suriye	58.1	24.7
Fransa	19.8	5.5	Türkiye	71.8	49.1
İtalya	21.7	7.5	Hindistan	72.9	66.8
Japonya	24.3	6.8			

Kaynak: 1969 sayıları: Yearbook of Labour Statistics 1969, s. 42-139'dan olan C.O. Tütengil, a.g.k. s. 106-107; 1989 sayıları: FAO, Yearbook, 1989.

Biraz daha ayrıntılı olarak çalışma dallarına göre etkin nüfus dağılımını gösteren bir çizelge de aşağıdadır.

9 – Budunbilimsel yapı:

Din bakımından Türkiye nüfusunun % 99'unun dini İslâm'dır. İslâm dininin değişik mezhepleri arasında nasıl dağıldığı konusunda kesin sayısal bilgi yoktur. Ayrıca dinsel bağlantı ile gerçek yaşamda benimsenen inançsal tutum arasında nasıl bir ilişki bulunduğu da araştırılmış değildir. Genel olarak Türk toplumunda dinsel inanç ve davranışlar üzerine geniş kapsamlı ve bilimsel nitelikte araştırma ve incelemeler yok denecek gibidir.

İşgücünün Son Haftadaki Meslek Kümeleri ve Meslekteki Yerine Göre Dağılımı (12 ve daha büyük yaşlardaki Etken Nüfus)

Meslek Kümeleri	1970		1975		1985	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
İnşaat ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve buna ilgili diğer meslekler...	501.130	3,2	760.741	4,6	1.011.705	4,6
İşletme teşebbüsleri, direktörler ve üst yöneticileri.....	68.450	0,4	77.404	0,5	168.070	0,8
İşletme personeli ve benzeri çalışanlar	351.808	2,2	509.128	3,1	732.081	3,4
Alım ve satış personeli.....	461.367	2,9	516.628	3,2	977.564	4,5
Ev hizmet işlerinde çalışanlar	570.183	3,6	563.330	3,4	111.118	5,1
Çiftçi, hayvancı, ormancı, balıkçı ve avcılar.....	10.910.869	68,9	10.475.966	64,1	12.069.803	55,9
Sanayi dışı sektörlerde çalışan teknik personel, işçiler, ulaştırma araçları sürücülerine.....	2.285.685	14,4	3.446.183	21,1	4.479.538	20,8
Evde çalıştırılmamış işçileri ile meslekleri tayin edemeyenler, mesleksizler ve meslekleri bilinmeyenler....	679.161	4,3	—	—	1.030.117	4,8
Toplam.....	15.828.653	99,9	16.349.380	100,0	21.579.996	

Yayın: Türkiye İstatistik Yıllığı, 1973, s. 49, Çizelge 39, 1978, s. 47, Çizelge 41; 1985, Genel Nüfus Sayımı 1985 – Sosyal ve Ekonomik Nitelikler, Çizelge 45.

Nüfusun Ekonomik Açıdan Etkenlik (Aktiflik) Durumu (%)
(1985)

	E	K	T
Etken olan nüfus	54.3	30.6	42.6
Etken olmayan "	55.7	69.4	57.3

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı-1989, s-166.

Dil bakımından da, 1965 nüfus sayım sonuçları Türkiye'de nüfusun % 90 kadarının ana dilinin Türkçe olduğunu, geri kalan % 10'un, % 7'sinin kürtçe, % 3'ünün de değişik diller arasında dağıldığını göstermiştir. (Bkz. D.İ.E., Genel Nüfus Sayımı 1965-Nüfusun Sosyo-Ekonomik Özellikleri. Ankara, 1968, s. 1966). Bunlar içinde özellikle erkeklerin büyük çoğunluğunun aynı zamanda Türkçe konuştuğunu da belirtelim.

— ÖZET —

Dünya nüfusunun büyük sayılara ulaşmış olması, kimi ülkelerde günümüzde de süregiden hızlı nüfus artışı (nüfus patlaması) ve nüfusun türlü yönlerden düzenlenebileceğinin anlaşılması nüfusbilime bir toplumbilim dalı olarak büyük önem kazandırmış bulunuyor.

Nüfus bir olgular yığını olarak ele alınabilir: Sayısı; doğumlar, ölümler, göçler; cinsiyet, yaş, gelir, eğitim, meslek... bileşimi, vb.

Devingen niteliğiyle de nüfusa bakılabilir. Doğum, ölüm, göçler toplumun kültürel, ekonomik özelliklerinden nasıl etkileniyor, onları nasıl etkiliyor?

Toplumsal düzenlemeler (hükümet programları ve uygulamaları) için nüfusun taşıdığı önem ve bu düzenlemeler yoluyla nüfusun nasıl etkilenebileceği üzerinde de durulabilir.

Doğumlar, ölümler, göçler... kaba ortalamalar olarak da, yaş, meslek, gelir, yerleşim yeri... gibi daha somut durumlara göre de hesaplanabilmektedir.

Dünya nüfusunun en büyük bölümünün 20. yüzyılda, özellikle de son kırk-elli yıl içinde büyük artışlar gösterdiğini biliyoruz.

Bunda en büyük etken, sağlık koşullarındaki geniş kapsamlı ve hızlı düzelmeler sonucu ölüm oranlarının önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Sanayi-kent uygarlığı insanların doğurganlığını da önemli ölçüde azaltan türlü toplumsal-ekonomik-kültürel özellikleriyle, davranış kalıplarıyla nüfus artış hızını düşürmüştür. Sanayileşmesini etkin olarak gerçekleştiremeyen toplumlarda ise uluslararası sağlık denetim önlemleriyle ölümlerin azaltılmasına karşın, doğumlara ilişkin eski kültür kalıpları sürdüğünden, «nüfus patlaması» diye adlandırılan hızlı nüfus artışı olayı yaşanmaktadır.

Özetle, nüfusa ilişkin olguların yalnız biyolojik değil, tersine egemen ölçüde toplumsal-kültürel olgular olduğu görülmektedir.

Türkiye nüfusunun da yüksek doğurganlık, yüksek bebek ölüm oranları, hızlı nüfus artışı özelliklerinde olduğunu, kentleşmiş alanlarla kırsal alanlar, sanayileşmiş ve sanayileşmemiş yöreler arasında doğum, ölüm, bebek ölümü, nüfus artışı, göç, yaş bileşimi, beklenen yaşama süresi... bakımlarından genel nüfusbilimin bulgularını doğrulayan düzenli özellik farklılıkları bulunduğunu görüyoruz.

YERLEŞME DÜZENİ

1. DOĞAL ÇEVRENİN «EKİNSEL» ÇEVREYE DÖNÜŞMESİ

İnsanlar topluluklar durumuna nasıl geliyorlar? Topluluk örgütü insanları ve toplumda yerine getirilen türlü hizmetleri, yer ve iklim olarak neye göre, nasıl dağıtmaktadır?

Bu sorular, insan topluluklarının yer yüzeyindeki dağılışıyla buldukları yerin coğrafya yapısıyla ilgili sorulardır. Bir uçaktan aşağıya baktığımızda insan topluluklarının ırmaklar, vadiler ve yollar boyunca yer aldıklarını, bir ana merkezden uzaklaştıkça yoğunluğun azaldığını, bir başkasına yaklaşıırken yeniden arttığını görürüz. Bir kentten dışarıya doğru uzanan bir ana karayolu boyunca benzin satış yerlerinin, yemek yeme ve dinlenme yerlerinin, araba bakım ve onarım evlerinin, vb. yol üstü iş yerlerinin bulunduğunu görürüz.

Coğrafya koşullarının insan ve toplum yaşamı üzerine etkisi hep *ekinsel bir ortam içinde* olur. Bir insan toplumu, iklim, doğal kaynaklar, vb. fiziksel koşulların zorladığı ortamda ve biçimde, başka deyişle bunlara bağımlı olarak yaşayan insanlar yığını değildir. İnsan doğa ve coğrafya çevresinin elinde bir kil parçası olmayıp, tersine doğa ve coğrafya çevresi insanın elinde, dilediği biçimde değiştirebildiği bir kil parçasına dönüşmektedir. «Dağlar seni delik delik delerim – Kalbur alır, toprağını elerim» diyen türküsüyle Anadolu insanı, kendisinde sevdikleri için, özledikleri için doğayı nasıl dilediği biçime sokma gücünü gördüğünü anlatmıyor mu?

Bilimsel teknoloji biriktikçe, insanın bu yoldaki gücü de artmaktadır. Teknolojik birikim ve ilerleme büyük sanayi kuruluşlarını, yüksek hızda ulaştırmayı, geniş boyutlarda mal değişimi kuru-

luşlarını ortaya çıkardı. Bunlar da çağımızın kentlerini oluşturmuştur. Sanayileşme eşliğinde oluşan kentlere yeryüzünün pek çok yöresinden hammadde ve işlenmiş ürünler getirme, buralardan da yeryüzünün pek çok yerlerine işlenmiş ürünler gönderme olanağı vardır. Bu kent yaşamı koşullarında dünya «küçülmekte», *ilişki kurduğumuz için* en uzak yerler «çevremizin parçası» durumuna gelmektedir.

İleri bakışlar varolan kaynakları daha büyük etkinlikle ve verimlilikle kullanmamızı sağlamaktadır. Örneğin tarımda tür ve cins iyileştirmeleri, tarımsal araç-gereç (makine, ilâç, gübre, vb.) sanayii, yapay lastik, dokuma ürünleri, hemen de sınırsız olan atom gücünden yararlanılması, yapay olarak yağmur yağdırılması, dahası, topraksız tarım yapılması... gibi.

Ancak yine de belirtmeliyiz ki bütün bunlar insanların coğrafya çevresine bağımlılığını azaltmaktadır; yoksa tümünden ortadan kaldırmamaktadır.

İnsanların yerleşik yaşama geçmeden önce uzun bir süre göçebe avcılık ve toplayıcılık, sonra göçebe hayvancılık (= çobanlık) yaptıkları; daha sonra tarımın oluşması üzerine belli topraklarda yerleşik yaşama geçtikleri bilinmektedir. Yine de bugün bile yeryüzünün şurasında burasında göçebe çobanlık yaşamını bir ölçüde sürdürmekte olan hayvancı topluluklar vardır. Örneğin yurdumuzdaki göçebe topluluklar hayvanlarıyla birlikte yazın yayla, kışın da kışlak olarak seçmiş oldukları belli yerlerde yaşamaktadırlar. Biz, yerel bir durum gösteren, yarı-yerleşik bir yaşam süren ve gittikçe de daha geniş ölçülerde yerleşik yaşama geçen bu göçebe topluluklar üzerinde duramayacağız.

Her toplumda yerleşme yerleri aynı zamanda başlıca toplum-bilimsel inceleme ve çözümleme birimlerinden biridir. Köy, kasaba ve kent biçimindeki bu yerleşme yerlerinin başlıca özelliklerinin ortaya konması toplumun anlaşılabilmesi bakımından zorunludur.

İnsan topluluklarının yerleşik yaşama geçip geçmemeleri gibi, yerleşik yaşama geçenlerin nasıl bir yerleşme düzeni içinde buldukları da esas olarak yaşamlarını kazanma biçimlerinden, başka deyişle ekonomik yapılarından etkilenmektedir. Buna göre günümüzde yerleşme biçimleri tarımsal etkinliklere dayalı olan köy toplulukları, sanayi ve ticaretin geliştiği yerleşme yereleri olan kentler ve bu ikisi arasında bir geçiş dönemini anlatan, ancak sanayiden

daha çok küçük çaplı ticaret ve el sanatlarına dayalı olan kasaba toplulukları olmak üzere başlıca üç biçimde belirmektedirler.

2. KÖY TOPLULUKLARI

Burada köy toplulukları üzerine genel nitelikte bazı açıklamalar yaptıktan sonra Türkiye'deki köy topluluklarının başlıca tanıtıcı ortak özellikleri üzerinde araştırma verilerinin sınırları içinde durulacaktır.

2.1. «KÖY» TOPLULUĞUNUN GENEL NİTELİKLERİ

Köy toplulukları, geleneksel biçimiyle, *genellikle tarımla uğraşan, içinde buldukları toplum bütünlüğü ile ortak çıkarları az olan ve sınırlı ölçüde eşgüdölmüş bulunan; birbirleri karşısında da güçlü özerklik eğilimleri gösteren; toplumsal çevreden çok doğal çevre ile yoğun ilişkiler içinde bulunan birkaç düzine ile birkaç yüz arasında değişen sayıda hanelerden kurulu, belli ve özenle korunan sınırları bulunan topluluklardır.*

Bu tanım, köy topluluklarını anlamamızı sağlayacak temelin üretim yapısı, toplum bütünü ile örgensel bağlar oluşturma ve bütünleşme derecesi olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, bireylerin içinde yaşadıkları toplumun ya da topluluğun yönetiliş biçimiyle ilgili algı, ilgi, bilgi, değer ve eylemlerini ve bunları etkileyen özdeşsel ve tinsel koşullarını anlatan siyasal ekin de büyük önem taşımaktadır.

Gerçekten gerek birbirleriyle, gerekse kasaba ve kentle ilişkileri çok sınırlı olan, küçük aile işletmeleri için yürütölen uzmanlaşmamış, ussallaşmamış (= rasyonelleşmemiş) üretim düzenine dayalı küçük köy toplulukları, toplum bütünlüğü ile etkin bir işbölümüne dayalı yoğun bağlar geliştiremez ve geniş toplumun düzenini soru konusu yapabilecek bir ekin oluşturamazlar. Köy dışı kesim etkili bir sanayileşme gerçekleştiremediği ölçüde de köyün bu özellikleri sürmekte ve toplumsal bütünleşme güçleşmektedir.

Bu noktada, başka deyişle köy topluluklarının toplum bütünlüğünden soyutlanmışlığını ve çağdışı kalmış yapısını yenecek ana etkenin ne olabileceği konusunda görüşümüzü açıklamak yerinde olacaktır.

Günümüze değin genel olarak toplumsal gelişme için olduğu gibi özellikle köy kalkınması için de nerdeyse söz birliği ile eğitim üzerinde durulmuş, eğitim de genellikle okur-yazarlığın sağlanması, köye ilkokulun götürülmesi olarak anlaşılmıştır. Gazete, radyo gibi yığın iletişim araçlarının köye girmesi ölçüsünde de köy kalkınmasının hızlanacağına inanılmıştır.

Bizim görüşümüze göre köy topluluklarının yukarıdaki tanımda belirtilen temel özellikleri bu toplulukların üretim yapılarının, eşdeyişle nasıl üretim yapmakta olduklarının ve bir ölçüde de ne üretmekte olduklarının doğrudan sonuçlarıdır. Yoksa okur-yazarlık ölçüsü, yığın iletişim araçlarının bulunup bulunmaması değildir. *Üretimin yapısı yukarıdaki özelliklerini sürdürdüğüçe okur-yazarlık köylünün zorunlu saydığı ve sık kullandığı bir yetenek durumuna gelmez.* Radyonun, gazetenin toplum sorunlarını dile getiren yayınlarını anlayıp yorumlayabilecek bir bilinç oluşamaz(*).

Kuşku yok ki okur-yazarlık, okul, yığın iletişim araçları da toplum bütünü ile bütünleşmenin ve bunun bilincini oluşturmanın etkenleri arasındadır. Ancak her geçerli açıklamanın yapması gerektiği üzere etkenleri önem sırasına koyacak olursak üretim yapısının, eşdeyişle köylerdeki yaşamın özdeksel (= maddî), nesnel koşullarının başta gelen bir yer tuttuğunu görürüz. Bu özdeksel, nesnel koşullar toplumsal bütünleşmeye elverişli olmaya koyulduğu ölçüde köy dışı ile ilişkiler yoğunlaşacak, okuryazarlık, yığın iletişim araçları etkili biçimde kullanılmaya başlayacak, ilkokul üstü öğrenim yolları zorlanacaktır. Köylerin toplum bütünü ile bütünleşme ölçüsüyle doğru orantılı olarak da toplumun düzenleniş ve yönetiliş biçimi ve sorunları köylülerin de sorunu olacak, böyle bir toplumsal ve siyasal bilinç de oluşacaktır. Türkiye'de Cumhuriyet devriminin bir ürünü olan Köy Enstitüleri, böyle bir eğitim anlayışına dayalıydı.

Buna karşılık yaşamı sürdürme koşulları köy topluluğunu köy dışı ile bağ kurmaya ne ölçüde az özendirici ise, toplum bütünü ile örgensel bağlar kurması da o ölçüde az gerçekleşecek, o ölçüde zayıf kalacaktır.

(*) Burada açıklanan kuramsal çerçeveyi doğrulayıcı alan araştırmalarına örnek olmak üzere bkz.: Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür-İki Grup Köyde Yapılmış Karşılaştırmalı bir Araştırma*, SBF. Yayını, 1971; Özer Ozankaya ve başkaları, *Türkiye'de Kooperatörcülük*, Milliyet Yayınları, 1976.

2.1.1. İki Küme Köy

Bu açıdan, köylerdeki üretimin bir yandan küçük, verimsiz ve ilkel uygulamalı aile işletmeleri içinde yapılmakta olması, öte yandan da özellikle nelerin üretilmekte olduğu noktaları büyük önem taşımaktadır.

Üretimin küçük, verimsiz, çok parçalanmış, ilkel uygulamalı aile işletmelerinde yapılmakta olması, hemen bütün köylerimizin ortak özelliğidir. Üretimin konusu açısından ise Türk köyleri başlıca iki küme içinde ele alınmalıdır. 1) *Birinci kümeye giren köylerde üretimin konusu tahıl ürünleri –başta buğday– ve hayvancılıktır.* Küçük çapta üretilen tahıl ve hayvan ürünlerinin, köy topluluklarının toplum bütünüyle örgensel bağlar oluşturma olanaklarını olumsuz yönde etkileyen bir özelliği vardır. Çünkü tahıl ve hayvan ürünleri köylünün özünde çok sınırlı olan tüketimi içinde çok büyük bir yer tutuyor. Böylece yiyeceği ekmeği, bulguru, tarhanayı, mercimeği, yoğurdu ve yağı... sınırlı ölçüde de olsa kendi aile işletmesinde üreten köylüyü, köy dışıyla bağ kurmaya özendiren büyük olanaklar ortada kalmıyor. Bu koşullar içinde köylü geniş toplumun yeterince bütünlenmiş bir parçası olamamakta, toplum bütünüünün yönetim biçimi kendisi için bir önemli sorun olarak belirmemekte, bundan dolayı da bir siyasal bilgi, tutum, örgüt ve önderlik oluşturmamakta, bir siyasal eylem geliştirememektedir. Bu koşullarda köylü oyu, köydeki güç sahibi bir ya da birkaç kişinin –ağaların vb.– baskısından kurtulamamakta, bunlar hangi partiye geçerse, köylü çoğunluğu o partiye oy vermek durumunda kalmaktadır. Yine bu koşullarda, köyde sağlandığı kadarıyla eğitim hiç etkin olamamakta, okul ve öğretmen köy topluluğunun bütünlenmiş bir parçası –örneğin cami ve imam gibi– durumuna gelememektedir. *Bu birinci küme köylerde bu içe kapalı durumu, bu kısır döngüyü kıran iki ana etken vardır.* Bunlardan birincisi köylerdeki toprak–nüfus dengesinin hızlı nüfus artışları sonucu gittikçe bozulmakta olması ve köylünün *tarım dışına nüfus atma* zorunluluğunu artan bir ölçüde duymasıdır. İkinci etken ise köy dışında sanayi ve hizmet kesimlerinin, yavaş ve yetersiz de olsa, gelişmesi sonucu olarak bu köylerin *tahıl dışı üretime* –yine yavaş ve yetersiz de olsa– geçmeye başlamaları,

örneğin büyük kentlere yakın bölgelerde meyveciliğe, sebzeçiliğe, sütçülüğe... yönelmiş olmalarıdır. Ama Türkiye'nin bugünkü koşullarında bu köylerde olduğu kadarıyla değişimin asıl itici etkenini toprak-nüfus dengesinin bozulması -tarımdaki makineleşme bunu ağırlaştırıyor- oluşturmaktadır. Bu dengenin bozulmasıyla birlikte köylerden kent ve kasabalara önce geçici, -gurbetçilik biçiminde-, giderek sürekli nüfus göçü olmakta; artan sayıda köylü ailesi topraksız, ya da yetersiz topraklı duruma düşüp, gözlerini köy dışı toplumun düzenine çevirmekte; eğitimin tarım dışına nüfus atmanın etkili yolu olmasını arzulamakta; çocuklarını imam, öğretmen, sanatkâr, ebe, hemşire, astsubay... yapmanın yollarını zorlamaya koyulmakta; bu yolların ne ölçüde kısıtlı olduğunu görüp, toplumun niteliğinin ne olduğunu, toplumsal düzenin ne özellik taşıdığını sormaya ve nasıl olması gerektiğini düşünmeye başlamaktadır.

2) İkinci küme köyler ise ana üretim konusu pamuk, tütün, incir, balık, narenciye, çay, fındık... gibi pazarda paraya çevrilmesi zorunlu olan ürünlerden oluşan köylerdir. Böyle pazar için üretilen ürünler üzerinde uzmanlaşan köylüler, kendi tüketimini de geniş ölçüde pazardan sağlamak zorunluğunda olduğundan, geniş toplumun düzeniyle yoğun ölçüde ilişkiye girecektir: Bir yandan taban fiyatları, hükümetin kredi politikası, bankacılık düzeninin nitelikleri..., öte yandan tükettiği şeylerin fiyatları, vergileme düzeni... vb. üzerinde bilgiler edinip aydınlanacaktır. Bundan öteye bu ürünler çoğunlukla Türkiyenin başlıca dış satım (= ihracat) ürünleri olduğundan, üretici köylü yalnız Türkiye ölçüsünde değil, uluslararası ölçüde bir toplumsal gerçekliğin parçası olduğunu kavrayacak, dış piyasaları izleyecek, uluslararası ilişkileri anlamaya ve kendisini gittikçe ufalan dünyanın konukları arasında görmeye başlayacaktır. Hem daha verimli üretim yapabilmek hem de ürününün değer karşılığını alabilmek için kooperatif ve benzeri örgütlerde birleşerek ortaklaşa davranmanın gereğini kavrayacaktır. Toplumsal bilinci ve demokratik siyasal ekini de o ölçüde geliştirecektir. Köylü için yüksek taban fiyatları, düşük girdi fiyatları, proje karşılığında kredi... gibi koruyucu ekonomik tedbirleri savunan bir siyasal partinin özellikle bu tür ürünler üreten köylerden büyük destek görmesi, bunun kanıtlayıcı belgeleridir.

Türk köylerinin yaklaşık olarak 1/10 kadarı başlıca geçim kaynağı olarak bu tür ürünleri üreten köylerdir (*Köyler İstatistiği*, 1960,

D.İ.E. Yayını, s. 21-24). Ayrıca, yukarıda belirtildiği üzere büyük köylü yığınları bakımından üretimin ilkel uygulamalı, çok parçalanmış, verimsiz küçük aile işletmeleri içinde yapılmakta olması; ayrıca pek çok köylü ailesinin tütün, pamuk... –başlıca ürünü her ne ise– yanında kendi tüketimi için bir-iki dönümlük yere buğday, arpa vb. da ekmekte olması, bir-iki inek ya da koyun da beslemekte olması, böylece yine tükettiği yiyeceklerin kendi ölçüleri içinde önemli bölümünü kendi aile işletmesinde üretmekte olması; bu başlıca ürünlerini de geniş ölçüde komisyonculara, aracılar, tefecilere köyde çoğu kez henüz gök iken satmakta olmaları, kooperatifleşmemiş olmaları... bu ikinci küme köylerin de özellikleri arasındadır.

Genellikle bütün köyler bakımından geçerli olarak söylenebilecek şey, şudur: Bu topluluklar da durağan olmayıp değişmektedir: Değişme yönü de köy-kent arasındaki ayrılıkların kalkması, tarım kesiminde çalışanların da sanayi kesiminde çalışanların toplumsal ekonomik-ekinsel düzeylerine çıkmaları yönüdür. Gerçekten de evrensel olarak köy-kent ayrılıklarının, ortadan kaldırılması istenen ayrılıklar olduğunu görüyoruz. Köyler, hep kent yaşamı düzeyine ulaşmayı amaçlamaktadırlar.

2.2. GELİŞMİŞ ÜLKELERDE KIRSAL DEĞİŞİMİN ULAŞTIĞI AŞAMA

Gelişmiş ülkelerin hepsinde ortaya çıkmış olan ve başat eğilimlere dönüşmüş ya da dönüşmekte bulunan bu değişimleri şöylece özetleyebiliriz:

a) *Tarımın toplam ekonomik gelişme içindeki göreceli payı azalmaktadır.* Ulusal gelirin bileşiminde, kaba ulusal üretimin (= gayrisafi milli hasılanın) bileşiminde ve değişiminde bu azalma görülmektedir ve süregidecektir. Örneğin Finlandiya'da 1974'de tarımın KUU'de % 11,3 olan payının 1985'de % 7,8'e düşeceği (Türkiye'de 1974'de % 28 olan aynı pay oranının 1987'de % 16'ya düşeceği) beklenmekteydi.

b) *Tarım topraklarının ve hayvancılık tesislerinin toplulaşması hızlanarak süre gitmekte, bireysel ve ortaklaşa üretim birimlerinin (işletmelerin) sayısı azalmaktadır.* Bu eğilimin bir nedeni gittikçe

yetkinleşen üretim araçlarının ussal kullanılışı (makineleşme, kimyasal maddeler kullanımı, vb.) ise, bir başka nedeni de maloluşların düşürülmesi, gelirlerin ve kârların en-çoğa çıkarılması gibi ekonomik etkenlerdir.

c) *Tarım toprakları daralmakta*, tarım dışı (kentleşme, sanayileşme, dinlenme-eğlenme, ormanlaştırma...) amaçlarla kullanılan toprakların alanı genişlemektedir.

ç) Dar anlamında «*tarımsal üretim*», *kendinden önce ve sonra yer alan sanayilere durmadan daha büyük ölçüde bağımlı duruma girmektedir*. Burada, tarımsal-besin (agroalimentaire) üretim alanı, «ulusal tarım-sanayii dizgesi», tarım işletmesi (agri business) kavramlarında yansıyan bir bütünleşme süreci söz konusudur. Ancak bu iki türlü sanayi arasındaki türleşmiş ve tarımsal üretimin gelişimi bakımından belirleyici olan ilişkilerin, ekonomik sonuçları ençoğa çıkarmak gibi işlevsel bir açıdan ele alınması gerektiği kadar, aile işletmeleri ile tekellerin, ulusal ve uluslararası şirketlerin çıkarları arasındaki karşıtlığın bu ilişkilere etkisini gözönünde bulundurmak da gerekli olmaktadır.

d) *Tarımda çalışanların sayısı önemli ölçüde azalmakta*, etken nüfusun % 10'unun altına düşmektedir. Türkiye'de de kırdan göçün yakın gelecekte hızlanarak artacağı, tarımda çalışan etken nüfusun 1972'de % 62 olan oranının 1987'de % 38'e düşeceği hesaplanmaktaydı. Ancak 1989'da % 49.1 oranındaydı. (Bknz: s. 79'daki çizelge)

e) *Tarımın makineleşmesi sürecektir*. Hemen tüm ülkelerde gelecek 20 yıl sonunda bitki üretimi işlerinin hemen % 100'ünün makinelerle yapılacağı, hayvancılıkta bu değişimin daha yavaş olacağı öngörülmektedir. Örneğin İngiltere ve F. Almanya'da 100-200 hektarlık işletmeleri tam zamanlı olarak yalnızca 1-2 kişinin çalıştırabileceği hesaplanmaktadır.

f) *Hayvan ve bitki biyolojisi alanındaki ilerlemeler hızla süregelmektedir*. İyi tür seçimi yöntemleri, büyüme ortam ve etkenlerini denetleme yöntemleri (hayvan beslenmesi, toprakların kimyasal maddelerle zenginleştirilmesi, mikro-klima koşullarının yaratılması) verimliliği ve niteliği yükseltecektir. Bu yoldaki ilerleme çabalarının (özellikle kimyasal tekniklerin) çevre korunması ve sağlık düşünceleriyle birlikte yürütülmesi gerekmektedir.

g) *Tarımsal çalışma durmadan daha çok bir «uzmanlık işi» du-*

rumuna gelmektedir. Tarım işi gittikçe daha çok «sanayi işi»ne dönüşmektedir. Köylünün doğayla ve toprakla olan ilişkisinin yerini, çiftçinin teknoloji ile, ulusal ve uluslararası ekonomik-siyasal mekanizmalarla olan ilişkileri almaktadır.

h) *Tarımsal üretimin yapısı, tüketim yapısında ortaya çıkan değişmelere bağlı olarak değişmektedir.* Gelecek 20 yıl içinde güçlenerek sürecektir eğilim, et ve işlenmiş besin (processed-food) ürünleri tüketiminde göreceli bir artış olmasıdır.

i) *Bu ekonomik değişikliklere koşut toplumsal-kültürel değişimler beklenmektedir:*

1. Kent-kır dağılımının eşitlenmesi

2. Çiftçilerle başka meslek sahipleri arasında yaşama koşulları (sağlık, eğitim, kültür...) bakımından eşitleşme.

i) *Tarım çevre koruması işlevi tanınmak eğilimi oluşmaktadır.* Bu amaçla toplumsal gerilimler doğurmayan, tersine sanayi ve hizmetlerin yoğunlaştığı kentlerdeki gerilimleri giderici olan konut yerleri oluşturmak işlevi geliyor: Kırsal alanlar geçici dinlenme-eglenme yerleri olmak yanında, sanayi ve hizmetlerde çalışanlar için sürekli yerleşim alanları olmaya da başlıyorlar. Bir de sanayileşmiş tarımın araç, gereç ve işlemlerinin bozmadığı, iyi nitelikte, güzel tadın besinlerin üretildiği yerler olmak işlevi önem kazanıyor.

2.3. TÜRKİYE'DE KÖYLERİN TEMEL TOPLUMSAL-EKONOMİK-EKİNSEL ÖZELLİKLERİ

2.3.1. Köylerin Sayısı, Büyüklüğü, Coğrafyasal Konumu

Türkiye'de İkinci Beş Yıllık Plan'da belirtildiğine göre 35.441 köy, 29.836'da kom, oba, mezra, mahalle, çiftlik... gibi değişik adlarla anılan bağlantı toplulukları vardır(*).

Aynı kaynağa göre 1968'de toplam köylü nüfusun % 7,5'u 1-150; % 54,9'u 151-500; % 27,8'i 501-1.000 ve % 9,8'i de 1.000'den

(*) DPT, Kalkınma Planı-İkinci Beş Yıl: 1968-1972, s. 237. 1989 tarihli Türkiye İstatistik Yıllığında 1985 yılı için köy sayısı 36.031 olarak belirtilmekte, bağlantı sayısı üzerine bilgi verilmemektedir (s. 29).

çok nüfuslu köylerde yaşamaktadır; bu oranlar 1980'de sırasıyla şöyledir: % 1,8, % 29,7, % 39,2, % 29,4(*). Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1976 Köy Genel Bilgi Anketi (1982)'ne göre köylerin % 66,6'sı toplu köyler; % 33,4'ü dağınık köylerdir. Köylerin 1/7 si orman içi, 1/8'e yakın bölümü de orman kıyısı köyler olup, birinci bölümde 2.400.000, ikinci bölüm köylerde ise 4.500.000 nüfus yaşamaktadır. Demek ki toplam olarak köylerin 1/3'den çoğu (% 37'si) orman içi, ya da orman kıyısı köy olup toplam köy nüfusunun yaklaşık olarak % 30'unu barındırmaktadır. Köylerimizin % 73,6'sının birinci sıradaki geçim kaynağı tarla ürünleri, % 16'sının ki ise hayvancılıktır.

Köylerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılışı(1985)

Nüfus Büyüklüğü	Köy Sayısı	%
1. - 50	410	1.2
2. 51 - 200	5.839	17.0
3. 201 - 500	14.022	40.7
4. 501- 1000	10.067	29.2
5. 1001 +	4.085	11.9
Toplam	34.423	100.0

Kaynak: DİE, *Genel Nüfus Sayımı, 1985-Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, s. 18'den hesaplanmıştır.

2.3.2. Türkiye Nüfusunun Köy ve Kentlere Dağılımı

Nüfus konusunu incelerken köylerde doğum oranlarının daha yüksek oluşuna, dolayısıyla hızlı bir nüfus artışı görüldüğüne değinmiştik. Ancak yine nüfus konusu incelenirken belirtildiği gibi köyün itimi ve daha sınırlı bir ölçüde olmak üzere kentin çekimi nedeniyle köylü nüfus artan bir ölçüde kent merkezlerine ve kasabalara göç etmekte, dolayısıyla kent-nüfusunun artış hızı daha yüksek görünmektedir. Örneğin 1950'deki köy ve kent nüfusları 100 kabul edilecek olursa 1960'da köy nüfusunun 120 olduğu (= yıllık ortalama artış % 2,0); kent nüfusunun ise 170 olduğu (= yıllık ortalama

(*) Kaynak: DİE, *Genel Nüfus Sayımı, 1980*, s. XLIV'den hesaplanmıştır.

artış % 7) görülmektedir. 1960-1965 yılları arasında da köy nüfusunun yıllık ortalama artış oranı % 1,7; kent nüfusunun yıllık ortalama artış oranı ise % 4,4 olarak saptanmıştır; 1965-1970 dönemi için bu oran, köyler nüfusu için % 1.3, kentler nüfusu için % 5.3'tür. 1970-1975 arasında aynı artış oranları kırsal yerlerde % 1.4, kentlerde % 4,6'dır; 1975-80 için ise bu sayılar sırasıyla % 1.4 ve % 3.3'dür; 1980-85 arasında ise köyler nüfusunun yıllık ortalama artış oranı eksi değer göstermekte ve % -1.058 olarak belirmektedir; aynı dönemde kentler nüfusu yılda ortalama % 6.3 oranında artmıştır(*)).

2.3.3. Türk Köylerinde Temel Gereksinimlerin Karşılama Durumu

Birçok temel gereksinimlerin köylerde çok sınırlı bir ölçüde karşılanabilmekte olduğu görülmektedir.

Örneğin 1972 yılında toplam kırsal yerleşme yerlerinin % 60,7 sinin içme suyunun «yeterli» olduğu, % 18,3'ünün suyunun «yetersiz» olduğu, % 28'inin de içme sularının bulunmadığı resmi bir yayından anlaşılmaktadır(**).

Buna göre köylerimizin % 40 kadarı içme suyu sorunuyla karşı karşıya demektir. 4. Beş Yıllık Plan'ın belirttiğine göre bugün kırsal alanda 9,5 milyon nüfusun içme suyu yetersiz ya da yoktur (s.3).

1989 Türkiye İstatistik Yıllığı'nda 1988 yılında muhtarlıkların % 99'una elektrik götürüldüğü belirtilmiş, ancak sayısı 35.000 kadar olan köy bağlantıları için bu konuda bilgi verilmemiştir.

1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre köylerin % 11.2'sinde PTT, ayrıca % 15.2'sinde telefon bulunuyor. Tüm köylerimizin yalnızca % 2.2'sinde pazar kurulmaktadır.

Yol durumu: 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre köylerin % 52'si il merkezine asfalt yolla bağlanmış bulunuyor; % 27'sinin il merkezine yolu «stabilize» denilen türdendir; köylerimizin % 21'inin ise il merkezine yolu ham yol ya da patika durumundadır.

(*) DİE, Genel Nüfus Sayımı 1980'den hesaplanmıştır, s. XVI. 1980-85 sayıları ise DİE, Genel Nüfus Sayımı: - Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri-1985, s. XXIII'den alınmıştır.

(**) Başbakanlık Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı, Toprak ve Tarım Reformu Açısından Sayılarla Türkiye, 1973, s. 96.

Aynı kaynağa göre tüm köylerin % 18.2'si bir ana yol kıyısında bulunmaktadır.

Köylerin başka köyler ve kasabalarla ilçe merkezlerine bağlanmalarını da içeren bir araştırma verisi 1972 yılına ait olup, buna göre tüm köy yollarının % 45.4'ü ham yol, % 38,7'si kaplamalı yol niteliğindeydi (*Toprak ve Tarım Reformu Açısından Sayılarla Türkiye, s. 97*).

İl merkezine uzaklık: Köylerin, buldukları bölgedeki başlıca ekonomik, yönetsel ve ekinsel merkez durumunda olan il merkezlerine uzaklıkları bakımından 1960 tarihli Köyler İstatistiği (DİE yayını, 1960)'nin belirttiğine göre, köylerin (= bağlantılar dışındakilerin) % 60,7'si bir il merkezine 50 km.'den daha uzak yerlerde bulunmaktadır ve bu köylerde köylü nüfusun % 58,7'si yaşamaktadır.

Devlet Planlama Teşkilâtı'nın 1968 yılında Türkiye ölçüsünde yaptırdığı bir araştırmaya göre (*Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması-Rapor 1, s. 29*), yılın belli mevsimlerinde il ve ilçe merkezine gitmede «güçlük çekilmediği» söylenen köylerin oranı % 29,6'dır. Köylerin % 70,4'ünün belli mevsimlerde il ve ilçe merkezine gidip gelmede kardan yolların kapanması, yolun çamur olması, köprü bulunmaması... gibi nedenlerle «güçlük çektikleri» belirtilmektedir.

2.3.4. Köy Dışı İle İlişki

Yol durumundan söz edilmişken, köylülerin köy dışı ile (= ilçe ve ilçe merkezi, başka kasaba ve kentler; başka köyler... ile) ilişkilerinin yoğunluğu konusunda bir bilgi verebilecek olan iki araştırma verisine değinmek yararlı olacaktır.

DPT'nin yukarıda adı geçen araştırmasında belirtildiğine göre kendileriyle görüşülen yetişkin köylülerin köy dışına çıkma sıklığı şöyledir.

	Erkek (%)	Kadın (%)	Toplam (%)
1.«Haftada bir ya da daha sık köy dışına çıkarım» diyenler.....	11,0	48,9	30
2.«Ayda bir» diyenler.....	13,4	29,6	21,4
3.«Daha seyrek» ya da «hemen hiç» diyenler	75,0	21,4	48,3

Bizim 1969 yılında dört köyde yapmış olduğumuz bir köy araştırması ise bu konuda şu sonuçları ortaya koymuş bulunuyor:

Köy Dışına Çıkma Sıklığı	A Köyü		B Köyü		C Köyü		D Köyü	
	E	K	E	K	E	K	E	K
1. Haftada bir ya da daha sık...	18,7	1,9	25	—	41,8	2,3	46,3	9
2. Ayda bir	33,9	—	32,2	—	48,8	2,3	41,4	3
3. Daha az ya da hemen hiç	47,5	98,1	42,9	100	9,3	95,4	12,2	52

C Köyü Ankara'ya çok yakın olan ve bir ana yolun üzerinde bulunan bir köy olmasına karşın, kadınların % 95,4'ünün köy dışına ayda birden daha az, hemen hiç denecek ölçüde seyrek çıktığını görüyoruz. Bu köy, toprak-nüfus dengesi önemli bir ölçüde bozulmuş olmayan bir köy olduğu için, kadınların köy dışıyla böylesine az ilişki kurdukları anlaşılmıştır(*).

D köyü ise toprak-nüfus dengesi çok bozulmuş olan, etkin nüfusun önemli bir bölümünün tarım işçiliği; DDY işçiliği... yaptığı, yine kente yakın bir köydür. Erkeklerin bu işçilik durumlarının onları işyerine bağlaması nedeniyle, kentten alınacak şeyleri (çay, şeker, sebze, meyve,...) almak üzere kadınlar hemen her ay ya da birkaç haftada bir kent merkezine gelmektedirler. A ve B köyü ise hem yol durumu elverişsiz olan, hem de kent merkezinden çok uzak kalan köyledir. Erkekler tarım dışı geçici işler yapmak üzere kent ya da kimi kez kasabaya gelirler. Bu nedenle kadınların köy dışına çıkmasına genellikle gerek duyulmamaktadır.

2.3.5. Eğitim Hizmetleri ve Okuryazarlık

Okul ve genel olarak köylerde *eğitim* hizmetleri konusuna gelince, 4. Beş Yıllık Plan'ın bildirdiğine göre 1978 yılında toplam muhtarlıkların (bağlantılar hariç) % 7,8'inde okul bulunmamakta idi. Demek oluyor ki bir yandan kom, oba, mezra, divan, mahalle gibi dağınık olan ve toplam kırsal yerleşme yerlerinin % 40'a yakın bölümünü oluşturan noktalarda (istisnalar dışında) okul bulunmamaktadır. Öte yandan köy okullarının çok büyük bir bölümünün 1-

Bkz.: Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Sıyasal Kültür*, SBFY., 1971

2 öğretmenli, bir bölümünün eğitimci, 3 sınıflı okullar olduğunu – kimi durumlarda ise ‘bir müdür bir mühür’den oluştuğunu– da çözümlenmeye katmamız, köylerde eğitim konusunu gerçek duruma daha yakın bir biçimde kavrayabilmemiz için gereklidir. Nitekim 1976 Köy Genel Bilgi Anketi’ne göre köylerdeki ilkokul başına ortalama 2.9 öğretmen düşmektedir.

Ayrıca köylerin toplumsal-ekonomik yapıları içinde okulun gereken ölçüde işlevsel (= fonksiyonel) olamadığını da bilmemiz gerekir. Gerçekten köy okullarının günümüzde köylüye kazandırmayı amaçladığı tek önemli yetenek onları okur-yazar kılmaktır. Oysa köyün yukarıda belirtilen koşulları içinde okur-yazarlık zorunlu sayılan ve sık kullanılan bir yetenek değildir. Toprak-nüfus dengesi bozulan köylerde okul tarım dışına bir bölüm nüfusun atılabilmesinin bir yolu olarak görülmesi istenmekte, ancak herhangi bir beceri kazandıramayan ilkokul eğitimi bu açıdan da yetersiz kalmakta, bu nedenle de köylüce tam benimsenememektedir. Çocuklarına ilkokul üstü öğretim yaptırmadaki olanaksızlıkların da bunda payı bulunmaktadır.

Köyde ilkokula devam edenler de okuldan çıktıktan sonraki birkaç yıl içinde, öğrendikleri okuma-yazma yeteneğini de çok geniş ölçüde yitirmektedirler. Çünkü köy koşullarında bu yeteneği kullanma nedencesi (= vesilesi) pek az olmaktadır. Köye giren yayınlar eski-yazı kimi din kitapları dışında, namaz hocaları, ahmediyeler, Hazreti Ali Cenkleri, Mevlüt gibi kitaplardır büyük çoğunlukla. Temel özellik şu ki, çok küçük çaplı da olsa bir kitaplık sahibi olmak, köy ailelerinin alışkanlıkları içinde henüz yer almış değildir.

DPT’nin yukarıda adı geçen araştırmasına göre köylerde güçlük halinde en çok başvurulan kişi olarak öğretmen, köylülerin yalnızca % 0,3’ü tarafından anılmıştır (s. 173). Bizim araştırmamızda da, bir güçlüğü olduğundan köydeki öğretmene danıştığını, ya da öğretmenin yardımına başvurduğunu söyleyen hiç bir köylü olmamıştır. Bu durum eğitim hizmetlerinin köylerin koşulları içinde işlevsel olacak biçimde düzenlenmesi, öğretmenlerin de buna göre yetiştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Köylerdeki okur-yazarlık durumu ve eğitim hizmetiyle ilgili olarak s. 279’daki çizelge ve yorumunu anımsatmakla yetiniyoruz.

2.3.6. Tarımsal Araçlar ve Uygulamalar

Köylerde başlıca üretim olan tarımın ilkel araç ve yöntemlerle yapıldığını ve bu yüzden de verimin çok düşük olduğunu görüyoruz. *Türkiye İstatistik Yıllığı - 1971'e göre* (s. 196) 1970 yılında köylerde 1.994.722 karasaban vardı. Yine 1970 yılında 105.865 traktör bulunuyordu. 1980'de karasaban sayısı 953.292'ye düşmüş, traktör sayısı 436.367'ye yükselmiştir (DİE, 1981 *Türkiye İstatistik Yıllığı*, s. 188-9). DPT'ce hazırlanan *Köy ve Köylü Sorunları* adlı rapora göre 1965'de toplam ekili alanların yalnızca % 16,6'sı traktörle, % 83,4'ü ise hayvan gücü ile işlenmekteydi. 1972'de bu oranlar traktörle işlenen ekili alanlar için % 40,6'ya yükselmiş, hayvan gücü ile işlenen alanlar için % 59,4 olmuştur. (Die., *Tarımsal Yapı ve Üretim: 1970-72* s. 3). DPT IV. Plan'da (s. 11), traktör sayısında plan hedeflerini aşan bu sayısal artışa karşılık, traktörlerin yeterli bir etkinlikle kullanılmadığı belirtilmektedir.

Genel olarak Türkiye'de tarımsal gelişme durumunu aşağıdaki çizelgeden anlayabiliyoruz:

Gelişme Göstergesi	Türkiye Ortalaması (%)
A) Tarımsal gelirleri:	
1. Yetmez diyenler.....	52,1
2. Ancak yeter diyenler.....	43,7
3. Artar diyenler.....	4,1
B) Tarımda ilâçlama:	
1. Yapanlar.....	57,5
2. Yapmayanlar.....	42,6
C) Resmi tarım görevlilerinin köylere uğrama sıklığı:	
1. Ayda bir defa ya da çok gidilen köyler.....	11,4
2. Ayda bir defadan az gidilen köyler...	53,6
3. Hiç gidilmeyen köyler.....	35,0

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilâtı, «Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması», Yayınlanmamış rapor, 1968.

Tarımsal verimlilik konusunda Türkiye ile gelişmiş kimi toplumları karşılaştıran aşağıdaki çizelge de öğretici olacaktır. Gerçekten çizelge Türk tarımında verimliliğin ne denli düşük olduğunu açıkça göstermektedir.

Ülke adı	Buğday, hektar başına kg. olarak		Şeker Pancarı, hektar başına kg. olarak	
	1963	1989	1963	1989
Türkiye.....	950	1171	19.157	31.429
İsveç.....	2.057	6189	—	44.720
İngiltere.....	2.658	6600	—	40.404
Fransa.....	1.752	6348	35.871	53.931
B. Almanya.....	2.457	6207	39.742	54.165
İtalya.....	1.508	2510	27.157	50.864

Kaynak: DPT., Köy ve Köylü Sorunu, 1963, s. 22, 26. FAO, Yearbook 1989.

Verimlilik ile yakından ilgili olan bir nokta da tarım topraklarının parçalanmışlığı ve ortalama işletme büyüklüğüdür.

A) İşletme Büyüklüğü	Tüm Aile İşletmelerine Oranı (%)	İşlenen Alana Oranı (%)
1. 1-50 dekar toprak.....	58,7	24,4
2. 51-200 dekar toprak.....	27,5	47,6
2. 201-999 dekar toprak.....	3,7	21,5
4. 1000 dekar ve daha çok.....	0,14	6,5

B) Toprak Parçalanmışlığı: Toprak Parçası Sayısı	Tüm Aile İşletmelerine Oranı (%)
1. 1-5 parçadan kurulu tarımsal işletmeler.....	50,3
2. 6-9 parçadan kurulu tarımsal işletmeler.....	24,9
3. 10 ve daha çok parçadan kurulu tarımsal işletmeler	24,8

Kaynak: DPT., Köy ve Köylü Sorunu, 1963.

Bu toprak parçalanmışlığı kaynak, zaman ve enerji boş tüketimine (israfına), ilkel uygulamadan kurtulamamaya, sulama ve drenaj yapılamamasına, toprak koruma ve iyileştirme, selden sakınma, yoğun tarım yollarına gidilememesine yol açmakta, bunlarda tarımsal verimliliğin çok düşük düzeyde kalması sonucunu vermektedir.

Toprak parçalanması bir yandan da küçük toprakların –işlenmesi kazançlı olmaktan çıktığı için– satılmasını, ya da kiraya verilmesini, dolayısıyla da toprakların az sayıda büyük işletmelerin elinde birikmesi eğilimini hızlandırıcı olmaktadır. Ama daha çok boş bekletilmesine yol açmaktadır.

2.3.7. Kırsal Gelişmenin Toplumsal–Siyasal–Ekinsel–Etkenleri

Gelişmenin Ekonomisi ve Gelişme Toplumbilimin önde gelen uzmanların ancak 1970’li yıllarda geri kalmış ülkelerin sanayi ve tarım alanlarındaki gelişmelerini birlikte yürütmek zorunluluğunda olduklarını açıkça belirtmek noktasına gelebilmişlerdir. Özetle, geri kalmış ülkelerde bir yandan yüksek nüfus artış hızı, bir yandan sanayileşmeyi etkili biçimde gerçekleştirmedeki güçlükler nedeniyle tarımda verimlilik arttırıcı önlemlere yönelmenin zorunluluğu üzerinde çok durulmaya başlanmıştır. Bu yeni yönelimin öncekilerden temel ayrımı, yalnızca tarımsal gelişme gibi toplum olma gerçeğine aykırı bir tutumu reddetmesi, ama bütüncül gelişme için vazgeçilmez koşul olan sanayileşmeyi geri kalmış bir ülkenin dışa bağımlı olmadan gerçekleştirebilmesi için özerkçe kullanabileceği kaynakları tarımın verimliliğini arttırarak kendisinin yaratması gerçeğine dikkatleri çekmesidir.

Gerçekten bugün büyük bölümü kendi tüketimi için üretim yapma özelliklerini değişik ölçüde de olsa sürdüren kırsal nüfusumuzun yaşama düzeylerinde bir iyileştirme temel iki bakımdan zorunludur:

- d) Sanayileşme tarımsal nüfus fazlasını tümüyle emecek ölçüde gelişinceye değin, kırsal alanın kente nüfus itimini yavaşlatmak bakımından;
- b) Genel olarak toplumsal-ekonomik gelişmeye –bu arada sanayileşmeye– tarım kesiminin katkısını arttırmak bakımından.

Bilindiği gibi kırsal alanlarda nüfus artışı yüksek oranını sürdürüyor. İşsizlik büyüyen bir sorun durumunda. Öte yandan sanayileşme, birçok güçlükler nedeniyle yavaş olduktan başka, git-

tikçe daha çok sermaye ve teknoloji-yoğun sanayi özelliğini almış bulunmakta, bu yüzden emeğe olan istemi sınırlı kalmaktadır. Türkiye tarımsal toprakların sınırlarına varmış, dahası orman ve otlaklık alanların aleyhine olarak bu sınırı taşmış olduğundan yeni toprakların tarıma kazandırılması yoluyla işsizliği önlemek ve genel olarak kırsal gelişmeyi sağlamak da artık söz konusu değildir.

Görüldüğü gibi anılmaya değer herhangi bir ekonomik gelişme, sanayileşme yanında tarımsal işgücünün de verimliliğini önemli ölçüde yükseltmekle olanaklıdır ancak. Başka deyişle gizli işsizi bol ve hızla çoğalan tarımsal işgücünün daha yoğun biçimde çalışmasını sağlayacak bir ussal gelişme politikası saptamak zorunludur. Sanayileşmeyi gerçekleştirmek ne denli bir zorunluluk ise bu da öylesine bir zorunluluktur.

Tarımda İşletme Büyüklüğü

Toprak Büyüklüğü	Hane (%)	Toprak (%)	Ortalama Büyüklük (Dekar)
1 - 20	45,4	7,4	9,3
21 - 50	25,2	13,9	36,2
51 - 100	16,2	18,9	76,6
101 - 200	8,5	19,8	153,0
201 - 500	3,7	18,6	330,2
501 +	1,1	21,4	1405,7

Oysa açıkça görmek ve göstermek gerekir ki böyle bir ussal kırsal gelişme politikasının temel engelleri siyasal, toplumsal ekonomik niteliklerdeki yapılaşmış ve kurumsallaşmış engellerdir.

Toprak Reformu Konusu

Örneğin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün şu düşünceleri tarımsal gelişmeyi ve tarımın genel toplumsal gelişmeye katkısını gerçekleştirebilmenin, nasıl yapısal, kurumsal ve davranışsal değişimleri gerektirdiğini çok güzel ortaya koyuyor:

«Ulusumuz çiftçidir. Ulusun çiftçilikteki emeğini çağdaş ekonomik önlemlerle en yüksek düzeye çıkarmalıyız. Köylünün

çalışması sonunda elde edeceği emek karşılığını onun kendi çıkarına olmak üzere yükseltmek ekonomi politikamızın temel ruhudur. Bu nedenle bir yandan çiftçinin çalışmasını geliştirecek bilgiyi verip, onun teknik araçları kullanmasını sağlayarak makinanın yaygınlaşmasına çalışırken; öte yandan onun emeğinin sonuçlarından yüksek düzeyde yararlanması için gerekli ekonomik önlemlerin alınması zorunludur. Şimdiye değin yapılan ekonomik yolsuzluklar, çağdaş teknik araçların olmayışı, pazarlama biçiminin çiftçiden yana bulunmaması, ve hükümetin çıkardığı yasalarla çiftçiye koruyamaması gibi engellerin tümüyle ortadan kaldırılması zorunludur.»

«...ilk önce sağlam araştırmalara dayalı bir tarım politikası saptamak ve onun için de her köylünün ve büt'ün yurttaşların kolayca kavrayabileceği ve severek uygulayabileceği bir tarım düzeni kurmak gerekir.»

«Ülkede topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemlisi de bir çiftçi bir ailesini geçindirebilen toprağın hiçbir neden ve biçimde bölünmez bir nitelik taşımasıdır... Tarımsal makinaların ortaklaşa kullanımı çiftçinin vazgeçemeyeceği güzel bir alışkanlık haline getirilmelidir.»(*)

Örneğin tarımsal verimliliği arttıracak ve gizli işsiz nüfusu verimli olarak çalıştırma olanakları yaratacak olan Toprak Reformu böyle bir yapısal ve kurumsal değişikliktir.

Ne var ki büyük toprak sahipleri, tefeciler ve aracılar, dahası toplumsal adalet yönündeki gelişmelerin kendi özel çıkarlarını da tehlikeye sokacağından kaygılanan bir bölüm sanayiciler, kırsal yapıdaki değişikliklerin köylüleri kendi durumlarının bilincine vardırmasından ve onları durumlarını düzeltmek doğrultusunda davranışlara yöneltmesinden korkmuş ve böyle değişiklikleri önlemekte çıkarları bulunduğu inancıyla yerel ya da ulusal güçleri bu yönde kullanmışlardır. Sonuç yasama yoluyla yapılmak istenen bu tür köklü değişikliklerin sık sık baltalanmakta olmasıdır. Örgütlenmemişlik, ekonomik zayıflık, duyumsamazlık, bilgisizlik ve boş inançlar içindeki köylü çoğunluğu da bu duruma etkili biçimde karşı koyamamaktadır.

Durum bütün gerikalmış toplumlarda aşağı yukarı bu çizgi-

(*) Bkz.: Özer Ozankaya, «Atatürk'ün Düşüncesinde Ekonomi ve Demokrasi İlişkileri», Prof. İ. YASA'ya Armağan, SBF Yayını, 1982.

lerle belirlemektedir. Birleşmiş Milletler Örgütü Genel Kurulu olsun, FAO (Besin ve Tarım Örgütü) olsun, Ekonomik ve Sosyal Konsey olsun Toprak Reformunun zorunluluğu üzerine birçok Karar Suretleri kabul etmişlerdir, ama uygulamada pek az şey yapılabiştir.

Öte yandan bu ülkelerin tarım teknisyenleri ve uzmanları da ancak yeni yeni sorunun bu toplumsal-ekonomik-yapısal boyutları üzerinde tutum almağa başlamış bulunuyorlar; teknik konulara sığınmak yoluyla sorunun bu yanlarından kaçma tutumu önemli bir yanlışlık olagelmıştır. Emeğin, toprağın ve dövizle dışardan getirilen tarımsal makine ve öbür girdilerin son derecede verimsiz kullanılmakta olması, gerikalmışlıktan kurtulabilmek için çözümlenmesi zorunlu olan temel sorunlardan birisidir. Örneğin Türkiye'de ne Devlet Planlama Teşkilatı'nın, ne Ziraat Fakültelerinin tarımda traktör kullanımının verimlilik derecesi konusunda geçerli araştırmaları vardır. Bir traktörün yılda kaç saat çalıştırılırsa verimli olarak kullanılmış sayılabileceği konusunda bile yaklaşık bir görüş birliği henüz oluşmamıştır. Bunun gibi zaten ülkenin çok kıt döviz kaynakları kullanılarak dışardan alman traktörlerin pek çok köyde avlularda saygınlık göstergesi olmak üzere beklemesi, tarım dışı amaçlarla taşıt olarak kullanılması olgusu karşısında, ortaklıkla makine kullanımı sağlama yolunda herhangi bir özendirici politika da izlenmekte değildir. Çok küçük parçalara ufalanmış tarım topraklarının da ortaklaşa olarak ve daha verimli olabilecek büyük birimler içinde işletilmesi yolunda yine herhangi bir politika ortaya atılıp izlenmek istendiğini göremiyoruz.

Çukurova'daki, Bursa'daki... gibi en değerli tarım topraklarının sanayi, konut, vb. tarım dışı amaçlarla savurganca kullanılmasına karşı herhangi bir önlem alınmamaktadır. Yanlış sulamayı önlemek için bile etkin önlem alınmadığı için örneğin Ceyhan Ovasının çoraklaşma tehlikesi ileri ölçülere ulaşmıştır.

İşletme Büyüklüğüne Göre Modern Girdi Kullanılması(1973) (%)

Girdi	İşletme Büyüklüğü(Dekar)			
	1-20	51-100	200-500	601 +
Sun'i Gübre	66,3	81,1	68,1	88,3
İlaçlama	53,9	75,0	63,0	87,5
Traktör	31,1	70,9	84,0	90,0
Sulama	37,7	35,8	32,0	44,0

Gerçi söz konusu olan şey kırsal kesimin toplumsal ve ekonomik koşullarını değiştirme, milyonlarca yoksul, eğitimsiz köylünün yaşama ve çalışmaya karşı tutumlarını değiştirmek gibi çok g yanları olan bir iştir. Ama kırdan emeğin ve toprağın verimliliğini hızla ve köklü biçimde yükseltmek zorunluluğu açıkça görülmeli ve işe girişilmelidir. Bu zorunluluk ertelendiği içindir ki sınırlı sanayileşme girişimleri de –bir iki fabrika kurmada başarılı olduğu izlenimini bir çırpıda silmeğe yetecek– darboğazlarda tıkanıp kalmakta ve sanayileşme de gerçekleştirilememektedir.

Yüzeyden bakınca bile tarımda emek ve toprak verimliliğini yükseltmek için gerekli olan yapısal ve kurumsal değişikliklerin ne kit olan sermaye kaynaklarına, ne dövize bağlı olmadığı görülebilmektedir. Ayrıca tarımda yapılacak zorunlu yatırımların birçoğunun, emek-yoğun olduğu için gizli işsiz nüfusu her türden sürekli toprak iyileştirme işlerine yönelteceği söylenebilir. Çok Şey söylenip de pek az Şeyin gerçekleştirilebildiği konulardan birisi budur.

Bunun gibi eğitim düzeyini yükseltme, sağlık ve hijyen koşullarını düzeltme çabalarının da büyük sermaye masraflarını, dövizi gerektirmediği söylenebilir. Ayrıca yalnızca ekonomik verimlilik gibi dar bir açıdan alındıklarında bile bu tür çabaların köylüleri bencil bireycilikten, duyumsamazlıktan ve geleneksel us-dışı tutumlarından uyandırıcı etkileri olduğu bilinmektedir. Bu çabaların gerektirdiği kadarıyla bile sermaye yatırımları aslında ülkenin sanayileşmesine yardımı olacak yatırımlar olduğu unutulmamalıdır: Örneğin gübre fabrikaları, traktör fabrikaları, tarımsal ilaç fabrikaları vb.

Tarımsal Girdi Kullanımı Karşılaştırması (1976)

	Türkiye	İtalya	Fransa	Yunanistan
Tarım aracı (kg/ha)	100	286	680	350
Kimyasal gübre	100	681	—	394
Traktör (sayı/100 ha)	100	1.172.2	1.250	450
Sulanan toprak oranı	100	382	204	—

Ne var ki yüzeyden bakıldığında doğru görünen bu düşünceler ve umutlar, günümüzün yeni-sömürgecilik ve i-işlere karışma gerçekleri karşısında uygulanabilirliklerini yitirmektedirler. Gerikal-mışlığın sömürgecilikle bağlantıları daha ayrıntılı olarak Toplumsal Değişme bölümünde incelenecektir.

Yıllara Göre Türkiye'de Traktör Sayısı ve Traktörle İşlenen Tarımsal Alan

1948	1.700	% —
1960	42.000	14
1970	106.000	33
1975	243.000	74

Sun'î Gübre Kullanımı ve Sulama

Yıl	Sun'î Gübre		Sulama	
	Miktar (Ton)	Alan (%)	Alan (Ha.)	(%) Oran
1950	42.000	4	800.000	0,6
1960	107.000	7	1.177.000	5,1
1970	3.692.000	34	2.232.000	9,5

FAO'nun 1989 yayınına göre 1988'de Türkiye'de traktör sayısı 654.636'ya yükselmiştir. Ancak sulu tarım yapılan alan azalmış, 2.200.000 ha.'a (% 7.9) düşmüştür.

Kimi Ürünlerde Verimlilik

	Türkiye		İtalya	Fransa
	(1974 Kg/ha)	İndeks		
Buğday	1.252	100	196	327
Tütün	475	100	260	338
Patates	12.297	100	128	182
Şeker pancarı	30.507	100	124	126
Ayçiçeği	988	100	179	161

Tarımsal Girdi Kullanımı Karşılaştırması (1988)

Girdi	Türkiye	İtalya	Fransa	Yunanis.
Traktör (Sayı/ha)	(2.4) 100	467	325	200
Sulanan toprak oranı	(% 7.9) 100	322	89	380

Kaynak: FAO Yearbook, 1989'dan yararlanarak hesaplanmıştır.

Tütün, patates ve ayçiçeği üretimindeki verimlilik farkı 1989'da aşağıdaki çizelgede görüldüğü üzere İtalya'ya göre azalmış, ama Fransa'ya göre daha da artmıştır (tütün dışında).

Ürün (kg/ha)	Türkiye	İtalya	Fransa
Tütün	(872) 100	236	277
Patates	(20.526) 100	99	147
Ayçiçeği	(1.506) 100	141	153

Kaynak: FAO Yearbook 1989'dan yararlanarak hesaplanmıştır.

2.3.8. Köylerde Ekonomik Farklılaşma

Köylerimizde gittikçe daha belirginleşen bir eğilim de toprak mülkiyetinin dolayısıyla tarımsal gelirin dağılımındaki eşitsizlikle ve dengesizliklerdir.

Gerçekten DPT araştırması *Köy ve Köylü Sorunu*'nda belirtildiğine göre (s.28), 1963'de çiftçi aileler toprak varlıklarına göre beş kümeye ayırabilecek olursa, en az toprak sahibi olan % 20 çiftçi aileler, işlenen tüm tarım topraklarının yalnızca % 1,5'ünü işlemekte, toplam tarımsal gelirin de yalnızca % 7'sini almaktaydılar. En az toprak sahibi olan en çok olan en üst % 20 çiftçi aileler tüm tarım topraklarının % 61,4'ünü işlemekte, toplam tarımsal gelirin de % 46'sını almaktaydılar. En alt % 20'yi oluşturan çiftçi ailelerde kişi başına yılda ortalama 415 TL. düşürken, en üst % 20'yi oluşturan ailelerde kişi başına yılda ortalama 2.660 TL. düşüyordu. Bu da köylerde genellikle köylü çoğunluğu arasında herhangi bir önemli toplumsal-ekonomik farklılaşma bulunmadığını; asıl belirgin toplumsal-ekonomik farklılaşmanın geniş köylü yığını ile hemen her köyde bulunan bir ya da birkaç güç ve etki sahibi aile arasında ortaya çıktığını göstermektedir. Bu ailelerin genel deyimle «ağa» ailesi durumunda oldukları söylenebilir. Bu ağa aileleri üyeleri ile genel olarak köylü yığını arasındaki ilişkiler özellikle son 25-30 yılın toplumsal-ekonomik gelişmeleri sonunda derebeylik ilişkisi niteliklerini geniş ölçüde yitirmiş iseler de, bugün de Türkiye'nin değişik bölgelerindeki köylerde değişik ölçülerde var oldukları görülmektedir.

Aynı araştırmaya göre 1963 yılında çiftçi ailelerin;

% 9,1'i topraksızdı;

% 72,6'sının kendine ait (az, ya da çok) toprağı vardı;

% 21,5'u yarı mal sahibi idi;

% 0,6'sı kiracı idi;

% 2,5'u ortakçı idi.

DPT araştırmasının yaptığı bir gözlem, bu dengesiz toprak ve gelir dağılımının o zamandan bu yana daha da artarak süregeldiğidir. Gerekçe olarak tarım kesiminde gelir dağılımını dengeli kılıcı herhangi bir tedbirin alınmaması gösterilmektedir.

Nitekim 1968 yılında yapılan bir gelir dağılımı araştırması, adaletsizliğin arttığını gösteriyor(*). Araştırmaya göre 1968 yılında hiç toprağı olmayan köylü aileler % 17,5 oranındadır; 30 dönümden az topraklı aileler toplam hanelerin % 66'i olup, bunlar tüm tarım topraklarının yalnızca % 17,5'inin sahibidirler. 1000 dönümden büyük işletmeler toplam köylü ailelerin % 0.34'ü olup, bunlar tüm tarımsal toprakların % 13'ünün sahibidirler.

Tarımda toprak dağılımı ve işletme büyüklüğünün zaman içindeki gelişimini 1963 Tarım Sayımı ve 1973 DPT araştırması sonuçlarını karşılaştırarak gösterebiliriz:

Toprak Dilimi (Dekar)	1963 Tarım Sayımı			1973 DPT Araştırması		
	İşletme (%)	Ortalama Toprak (%)	Ortalama Büyüklük (Dekar)	Aile %	Toprak (%)	Ortalama Büyüklük
1-20	40,9	7,0	9,2	45,4	7,4	9,3
21-50	27,8	17,3	33,6	25,2	13,9	36,2
51-100	18,1	23,9	71,3	16,2	18,9	76,6
101-200	9,4	23,7	136,1	8,5	19,8	153,0
201-500	3,2	17,0	286,7	3,7	18,6	330,2
501 +	0,6	11,1	998,4	1,1	21,4	1405,7

Çizelge bir yandan küçük (1-20 dekar) işletme sahibi ailelerin oranının arttığını, ama bunların denetledikleri toprakların oranında pek az bir artış olduğunu gösteriyor. Bir yandan 500 dekardan büyük işletme sahibi ailelerin oranının da, denetledikleri toprak oranının da hemen iki katı bir artış gösterdiğini ortaya koyuyor.

(*) T. Bulutay, S. Timur, H. Ersel, Türkiye'de Gellr Dağılımı-1968, SBF. Yayını, 1971, s.17-18.

2.3.9. Köylerde «Suç» Olayları

«Suç» sayılan olay ve davranışların köylerimizde görülen türleri ve sıklığı konusunda Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1971-1975 için verdiği sayılar, köylerin bu ekonomik ve ekinsel koşulları içinde anlamlı olmaktadır(*):

Toplam suç olayları sayısı 358.647

- Orman suçları % 57.4
- Toprak anlaşmazlıkları % 23.3
- Kız kaçırma % 11.5
- Kan davaları % 2.7

2.3.10. Türk Köylerinde Erk Yapısı:

Bilindiği gibi erk, başka insanlara egemen olmak, onlara belli şeyleri yaptırabilmek yetenek ya da yetkisini anlatır. Burada bugüne değin incelediğimiz değişik bölgelerden köylerin yaşamında en çok etkiye sahip olan kişilerin kimler olduğunu, bu kişilerin kökenlerinin ne olduğunu, düşün yapılarını (= ideolojilerini), eylemlerini, örgütlenişlerini ortak özellikleri içinde tanıtmaya çalışacağız. Ancak bu gözlemlerin hem zaman, hem yer açısından sınırlı olduğunu unutmamak gerekir(**).

Sözü bu güç sahiplerine getirmeden, erk konusuyla yakın ilişkisi bulunan önderlik kavramına değinmek yerinde olacaktır. Önder kişi temel olarak bir topluluğun gönüllü olarak benimsediği kişidir. Başka deyişle gösterdiği yön toplulukça «paylaşılan», ortaklaşa bir biçimde değer verilen yöndür. Önderlikte önder kişi ile küme üyeleri arasında çıkar ortaklığı ve benzerlikler ağır basar. Önderliği egemenlikten ayırdetmek gerekir. Egemen kişi küme amaçlarını kendi çıkarları yönünden saptar ve kümeyi bu amaçları gerçekleştirmeye yöneltir. Amaçların saptanmasına küme katılmaz. Üyeler ile egemen kişi arasında önemli bir toplumsal uzaklık vardır

(*) DİE, Köy Genel Bilgi Anketi, 1976, Ank. 1981, s. 237.

(**) Bizim yaptığımız saptamalara benzeyen gözlemleri ve yakın yıllardaki değişimler konusunda da görüş kazandıran bulguları ile daha yeni bir araştırma olmak üzere bkz.: Suna Kili, Çayırhan: Bir Orta Anadolu Köyünde Toplumsal Değişim ve Siyasal Davranış, Boğaziçi Üniv. Yayını, 1978.

ve eğemen kişi bu uzaklığı korumaya özen gösterir. Önderlerden farklı olarak eğemen kişinin otoritesinin önemli bir kaynağı küme dışı bir güçtür. Küme üyeleri de eğemen kişinin ardıcı değil, bağımlıdırlar. Ancak bazı önderlik özelliklerine sahip eğemen kişiler de bulunabilir. Örneğin topluluğa kimi yararlar ya da çıkarlar sağlayan eğemen kişiler vardır(*)).

İncelediğimiz köylerin hepsinde de güç sahibi kişilerin önder olmaktan çok, eğemen kişiler olduğunu gözlemlemiş bulunuyoruz.

Bilindiği gibi Türkiye'de günümüzde bile Devlet, hukuk ve güvenlik (hem toplumsal güvenlik hem de önleyici kolluk güvenliği) görevlerini köylerin çoğunda çok etkin bir biçimde yerine getirebilecek durumda değildir(**). Bu yüzden köylerde bu görev ve yetkilerin bir bölümünü üzerlerine alan ve derebeyci bazı nitelikleri sürdüren büyük toprak sahipleri vardır. Genellikle 'ağa' denilen bu kişilerin köylü üzerinde siyasal, hukuksal ve kişisel bağlılık sağlayıcı etkileri görülmektedir. Köylerde köylü çoğunluğu arasında herhangi bir önemli gelir, meslek, eğitim farklılaşması genellikle bulunmamakta, 'ağalarla' köylü çoğunluğu arasında ise bu farklar oldukça hızlı büyümekte ve belirginleşmektedir. Bu güç sahipleri içinde anamalcılaşma yoluna girenler de, derebeyci ağalık etkilerini bir ölçüde sürdürmektedirler. Bir yandan ülkede sanayileşme sınırlı olduğundan bu büyük toprak ve servet sahipleri etkin biçimde tarım dışına çıkamamakta ve ağalık durumları süregitmektedir. Bir yandan da çok partili siyasal düzenin yönetim üzerindeki ağa etkisini arttırmaması, makineleşme, tarım dışına nüfus atma gereği gibi değişimlerin zayıflatmaya başladığı ağa etkisine köyde yeniden güç kazandırmaktadır(***)).

(*) Cecil A. Gibb, «Leadership», Gardner Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*. Reading, Mass. Addison-Wesley Publishing Co., 1954, s. 882 ve passim.

(**) Özellikle geri kalmış ülkeler kentlerinde son yıllarda görülen, Türk kentlerinde de 1975'den sonra görülmelik boyutlara ulaşan siyasal amaçlı, suçlusu bulunamayan adam öldürme ve türlü saldırı olayları kent yerinin güvenlik koşullarına özgü olağan bir durum değildir, bunlar kanımca kent koşullarında demokratik bir toplum düzeni zorunlu bir gereksinme durumunu aldığı halde, bunun türlü etkenler sonucu gerçekleşemediğini, ayrıca sağlıklı bir kentleşme değil, olduğu kadarıyla da «kent»lerin «köyleştiğini» yansıtan durumlardır.

(***) Kırsal alanda erk sahipliğinin önderlik biçiminde (= demokratik nitelikte) ortaya çıkışına bir örnek için bkz.: Özer Ozankaya, «Kooperatif Kur Sefaletten Kurtul-Taşucu Balıkçılık Kooperatifinin Öyküsü» Milliyet Karacan Armağanı, Türkiye'de Kooperatifçilik, Milliyet Yayınları, 1976.

Hauriou'nun da belirttiği üzere «ekonomik gücün büyük toprak sahiplerinin elinde bulunduğu ülkelerde, bu güç kaçınılmaz biçimde siyasal gücün de aynı kişilerin eline geçmesine yol açar. Çünkü köylüler, kendilerine uygulanan baskılara karşı koyamazlar. Bu durum ancak kentleşme ve sanayileşmeyle düzelmeye başlayabilir...»(*).

Köylerdeki Erk Yapısının Ortak Özellikleri

Köylerdeki erk yapısı konusunda yukarıda kısaca özetlenen gözlemler, incelediğimiz köylerdeki erk yapısını da geniş ölçüde yansıtmaktadır.

Erk Sahiplerinin Kökenleri

İncelediğimiz köylerin hepsinde de erk sahipleri 40-50 yıldan beri, demek ki Cumhuriyet Döneminin başlarından beri hep güçlü durumda olan ailelerin üyeleridir. Güçleri temelde ekonomik bir güçtür. Bu yolla siyasal güce de sahip olmuşlardır. Ekonomik ve siyasal güçleri birbirlerini desteklemiş, birindeki artış öteki alanlardaki güçlerini arttırmıştır. Köylerin hepsinde güç sahipleri, köylü çoğunluğuyla karşılaştırılmayacak ölçüde geniş toprağa ve servete sahiptir.

Bu köylerde güç sahibi olmayı sağlayan ekonomik etkenler arasında kol gücü çok olan bir aileye sahip olmak önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle erkek üyeye kalabalık olan bir ailenin güç sahibi olması şansı yakın yıllara değin çok yüksekti. Erkek üye sayısı arttıkça hem üretim gücü artmakta, hem de savunma gücü, dahası saldırıya geçme olanağı. Köylüler bunu şu deyişle anlatmaktadırlar: «Kalkmamış («kalkınmamış anlamında) mülk sahibi, kalkmış oğul sahibi»; yalnız mal-mülk sahibi olmak ilerlemeye, etki ve güç sahibi olmaya yetmez, oğul sahibi (özellikle çok sayıda bir arada yetişen oğul) olmak ise bunu sağlayacak bir şeydir. Kendi yaşantıları içinde bunu gözlemlemişlerdir. İncelediğimiz köylerden toprak-nü-

(*) André Hauriou, *Droit Constitutionnel et Institutions politiques*, Paris, 1966, s. 507.

fus dengesi bozulup tarım dışına nüfus atma gereğini henüz duymayanlarda çok sayıda yetişkin oğul sahibi olmanın önemi bugün de bu dengenin bozulduğu köylerdeki oranla daha büyük olmakla birlikte, toprağın yetmemesi üzerine gurbetçilik denilen geçici tarım dışı çalışma yapanlar arttıkça bu ögenin görece önemi de azalmaktadır. Ancak hepsinde de erk sahibi ailelerin bu yerlerinin kökeninde fiziksel güç ve erkek üyeye zengin aileye sahip olma önemi olmuştur. Hepsinde de erk sahibi aileler erkek üyeye ve hısımlık, dönürlük çevresi bakımından zengin olan ailelerdir. Bugün erk sahibi kişinin çıkar ve otoritesine karşı bir davranışta bulunacak herhangi bir kimse, o kişinin başta oğulları olmak üzere yakınlarıncı dövülebilmektedir. Dövülenler genellikle resmi görevlilere şikâyet yoluna bile başvuramamaktadırlar; çünkü köyde artık rahatları kalmayacağını bilirler. Köylerde pek az ailenin erk sahibi olmasına elverecek ölçüde, başka deyişle aralarındaki yaş farkı az olup bir arada büyüyen ve yetişkinlik çağına giren 4-5-6 erkek üyesi olabilmektedir. Yakın yıllara değin yüksek olan çocuk ölümleri, daha kısa olan ortalama ömür, doğan çocukların bir bölümünün doğal olarak kız olması... böylece erkek üyesi bol aileleri köy içinde pek az kılmaktadır. Öte yandan Türk toplumunun hemen bütün tarihinde yaşadığı en uzun barış dönemi olan Cumhuriyet Dönemi köylerdeki erk sahibi ailelerin bu durumlarını güçlendirici bir etki de yapmıştır. Eskiden çok erkek üyesi olsa da sık sık ortaya çıkan savaşlar, erk sahibi ailelerin bu yerlerini yitirmelerine yol açabiliyordu. Cumhuriyet Döneminde, incelediğimiz dört köyün hiçbirinde erk sahibi aile bu yerini yitirmemiştir; yalnız birinde, kendisi pehlivan olan, köy dışından da destek gören birisi, bir arada yetişen beş oğlu ve eskiden kalan üstü küllenmiş bir kan davasının taraflarından birinin de yardımıyla 1950'lere değin köyde tek erk sahibi aileye karşı etkin bir karşıt olarak çıkabilmiştir.

Savaşların köyde erk yapısını etkileyebildiğinden söz açmışken, bir gözlemimize daha yer verelim; incelediğimiz köylerin hemen hepsinde erk sahiplerinin Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşına katılmamış olmaları, başka deyişle ya asker kaçağı olarak ya da bu savaşların sonlarına doğru yetişkinlik çağına girip savaş dışı kalmaları, erkek nüfusu azalmış olan bu köylerde erk sahibi olmalarını kolaylaştırmıştır.

Ama bir kez bu duruma gelen aileler, köy dışı otoritenin, Dev-

let otoritesinin adestegini de elde ederek bütün Cumhuriyet döneminde bu yerlerini koruyabilmişlerdir. İncelediğimiz köylerdeki bu gözlemlerimiz, Türk köylerinde erk yarısı konusunda bir inceleme yayınlayan İngiliz insanbilimci Paul Stirling'in görüşlerini doğrulayıcı nitelikte değildir. Stirling'e göre Türk köylerinde genellikle aile başkanının ölümü üzerine, o zamana değin birlikte yaşayan evli erkek kardeşler ayrı ev açmakta, bu yüzden aileleri köyde ekonomik ve siyasal erk yerinde olsa bile, bu ayrılma üzerine toprak ve mal paylaşılmakta ve her bir kardeş köyün geriye kalanları düzeyine düşmekte, böylece yaşama onlarla eşit olanaklar altında başlamak zorunda kalmaktadır(*)).

Bizim araştırma yaptığımız köylerde durumun böyle olmadığı, erk sahibi ailelerin ve bunların çocuklarının ailelerinin 40 yılı aşkın Cumhuriyet dönemi boyunca hep bu yerlerini koruduklarını görmüş bulunuyoruz. Köylülerin kendileri bu durumu «Köşe taşı köşeden düşmez» diye gözlemlemiş bulunuyorlar. Kaldı ki erk sahibi ailenin erkek çocukları, yerlerini sürdürebilmek için, babalarının ölümü üzerine de ayrılmamağa özel bir özen göstermektedirler. Ayrılışlar bile gerektiğinde güçlerini birleştirebiliyorlar. Bu durum için de köylüler «Kardeş kardeşe düşman olmuş; enayi doğru sanmış» diyorlar(**).

Köylerde erk yapısını değiştirici nitelikte asıl önemli etken, gerek erk sahiplerinde, gerekse genel olarak köylü yığınlarında özellikle son 10-15 yıl içinde güç kazanmış bulunan tarım-dışına geçme eğilimi olabilir. Ancak ülkede gerçek bir sanayileşme olmadığından, tarım dışına atılma özlemi erk sahipleri için ticaret, ulaştırmacılık, un fabrikaları, kum ocukları gibi alanlardan öteye geçememekte, bu koşullar altında erk sahipleri tarımdan kaçamayıp, toprağa yine sıkıca sarılmaktadırlar; köylü çoğunluğu da ancak geçici tarım dışı çalışma alanları bulabilmekte, bu nedenle geleneksel köy yaşayışım sürdürmektedir.

Sözü yine köy yerinde erk sahipliğinin kökenine getirelim:

(*) Paul Stirling, «The Domestic Cycle and the Distribution of Power in Turkish Villages», *Mediterranean Countrymen*, (derl., Julian Pitt-Rivers, Mouton and Co., Paris, 1963), s. 203-216.

(**) Prof. Dr. İbrahim Yasa da Hasanoğlan'da bugünkü erk sahibi iki ailenin 150 yıldan beri bu durumda bulduklarını belirtiyor. *Yırmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü*, S.B.F. Yayını, Ankara, 1969, s. 172.

Erk sahiplerinin hemen hepsi iyi beslenerek büyüyen, fiziksel yapı bakımından güçlü kişilerdir. Erk sahibi olmalarında erkek çocuk ve hısım çokluğu yanında bilek güçleri de önemli yer tutmuştur. Hemen hepsi, otoritelerine karşı koyup, çıkarlarına aykırı davranacak kişileri köy ortasında dövebilen kişilerdir.

Eğitim bakımından, köylerin kimisinde erk sahipleri hiç öğrenim yapmamış, okuryazarlığı sonradan öğrenmiş olan kimselerdir. Kimisinde ağaların bir bölümü lise, bir bölümü de üniversite öğrenimi yapmışlardır. Bu sonuncular geleneksel «ağa» görünümünden çıkmakta, ileri uygulayımın tarm yapan anamalcı büyük çiftçiye dönüşmektedirler.

Erk sahiplerinin içinde çocuklarını okutmayan, buna gerek görmeyen bulunduğu gibi, yüksek öğrenime değin okutmak isteyen ve okutan da vardır ve bunlar çoğunluktadır. Yine de hepsi laik öğretimden «ahlâkı bozucu olduğu» gerekçesiyle şikâyet etmektedirler. Kimisi aktöre ve dine aykırı olduğunu söyledikleri birçok davranışlarda (içki içmek, kadın oynatmak, evlilik dışı ilişki kurmak, hazine toprağını ele geçirmek) bulunsalar da dine önem veriyor görünmeye özel bir özen gösterirler. İçlerinde hacca gideni vardır; yaşlı köylüleri hacca gitmeğe özendirmek için para yardımı önerisinde bulunanı vardır.

Erk sahiplerinin bu yerlerinin çok önemli –Cumhuriyet döneminde durmadan artan ölçüde önemli– bir kaynağı da, kamu yönetimiyle olan ilişkileridir. Köyün merkezi hükümetle, banka temsilcileri ile, tarım memuruyla,... ilişkileri kurma ve yürütme yeri olan muhtarlığı hep ellerinde ya da denetimleri altında tutmuşlardır. Memurlarla ve yöneticilerle olan sıkı ilişkileri özellikle çok partili dönemde iki büyük siyasal partiden –CHP ve DP (sonra AP)– birine ya da, dahası, yakın hısımları aracılığı ile her ikisine birden katılmaları kendilerine önemli çıkarlar sağlama ve köylü üzerinde de etkilerini artırma olanağı vermiştir. Köylü banka kredisi alabilmek için onların kefaletine gereksinme duymaktadır. Köyün yolu, suyu, okulu, köylünün resmi dairelerdeki işleri onların aracılığı olunca daha kolay görülmektedir. Çünkü parti bağlılığı yoluyla idareci ve memurların atama ve yer değiştirmelerinde de etkilidirler. Kendi çıkarları gerektiriyorsa köylerinde jandarma karakolu kurdurabiliyorlar.

Bu erk sahipleri milletvekilidirler, belediye meclisi ya da encü-

men üyesidirler. Tarım Kredi Kooperatiflerinde, Ziraat Odalarında, siyasal partilerin merkez ya da il, ilçe örgütlerinde başkan ya da yönetim kurulu üyesidirler; cami yaptırma, köy güzelleştirme... dernekleri bunların öncülüğü ve koruyuculuğu altında kurulur.

Çok partili döneme geçildikten sonra da bu kişiler erk yerlerini korumuşlardır: Bir bölümü parti değiştirerek, bir bölümü ise eski tek partiyi tutmayı sürdürerek. Ama sonuncular ya bir yakınlarını (kardeşlerini, amca oğullarını, vb.) öteki partilere üye yaptırmışlardır; ya doğrudan doğruya kendilerinin resmi memur ve idareciler üzerindeki etkileri süregitmiş, ya da köy dışında dahası, bir büyük kentteki eski tek parti önde gelenleri tarafından desteklenmişlerdir.

Köylü ile İlişkileri

Erk sahiplerinin köylü ile ilişkilerinin tanıtıcı özelliği sömürü niteliği taşıması ve korkuya dayanması. Sömürüde kaba güç ve korku, örneğin 20 yıl öncesine gelinceye değin bugünkünden daha büyük bir yer tutmaktaydı. Bir bölümünde makineli tarım yapılmasından önce ağaların yarıcıları ve bugünkünden çok sayıda hizmetkârları, çobanları vardır. Ağanın işi bitmeden köylü kendi işine gidemezdi. Makineli tarıma geçilmesi üzerine yarıcılık ilişkileri ortadan kalkmış, sürekli hizmetkârların sayısı azalmış, buna karşılık «ağa köylüye çalışır» olmuştur: onların tarlalarını kendi makineleri ile ücret karşılığında sürüp biçerek. Başka deyişle ağa ticarete başlamıştır. Bu durum, özellikle yarıcılığın kalkması, onların köylüyle ilişkilerinde önemli bir nitelik değişmesi sağlamıştır. Eskiden bunlara «zor ağası» denmesine karşın, bugün bu deyim eskisi kadar kullanılmaması da bu değişmeyi açıkça ortaya koymaktadır. Ama ağanın kamu yönetici ve görevlileri üzerinde artan etkisi, biriken büyük serveti, devletin güvenlik (ekonomik ve toplumsal) görevlerini etkin biçimde yerine getirememesi ve köylünün, ağanın kefaletine, aracılığına ve anlaşmazlıklarda arabuluculuğuna bağımlı kalması dolayısıyla köylü üzerindeki etkisi de süregitmektedir. Anlaşmazlık durumlarında geleneksel erk sahibi kişilere ve muhtara (köylerin hepsinde muhtar ya erk sahibinin kendisidir, ya da onun denetimindeki kimsedir) başvurulduğunu gösteriyor. Doğruca yargı

ve yönetim görevlilerine başvuracağım söyleyenler, köylerin kimi-
sinde konuştuğumuz erkekler arasında ancak 1/3 oranına ulaşıyor.

Bir bölüm köylerde de gurbetçilik denilen tarım dışı geçici işlerde çalışma yolunun yaygınlaşması erk sahiplerinin «zor ağası» olma özelliğini görece zayıflatmıştır. Burada da erk sahipleri tarım dışına, özellikle ticarete atılarak, köylü üzerindeki baskı ve etkilerini bu yoldan sürdürmektedirler. Böylece bu etkilerini hem daha gizli yürütebilmekte, hem de daha geniş bir alana (başka köylere, kasaba ve kente) yayabilmektedirler. Ancak köylerin pek çoğunda köylünün haberleşmesi ve yaşantısı yine geniş ölçüde erk sahiplerinin denetimi altındadır. Kimi köylerdeki güçlüler kahve açtırmakta, köylünün kendi odalarında toplanmasını sağlamaktadırlar. Kimisinde kahve erk sahibi ailelere ait bulunuyor. Daha önce belirttiğimiz gibi muhtarlığı hep ellerinde ya da denetimlerinde tutmaları köylünün haberleşmesi üzerindeki denetimlerini etkin bir biçimde sağlamaktadır. Köy içinde ya da dışında kahveleri, dükkânları, otelleri, avukat, doktor... yazıhaneleri köylünün sık sık durak yeri olmaktadır.

Bunlara karşılık eskiden de, bugün de köylüye kimi hizmetler sağladıkları için işlevsel bir yerleri vardır: En başta köylünün kamu yönetimiyle ilgili işlerine aracılık yaparlar; böylece köylüye köy dışında gereksindiği şeylerin başlıca birini sağlamaktadırlar. Ayrıca dükkânından (otelinden, avukat yazıhanesinden)... iş görmek olanağı sağlamakta, günümüzde gittikçe azalmakla birlikte ambarından tohum, yiyeceklik un, yem, tarla sürmek için ahırından öküz, (kimi köylerde bir bölümü ücret karşılığı da olsa, traktör, biçer-döver, mibzer, patos... gibi tarım makinelerini) ödünç vermek gibi hizmetler görmektedir. Ancak çoğu dükkânından veresiye alış veriş yapanlara -veresiye alış-veriş yapmayan köylü yok gibidir- yüksek fiyatlar uygular; ürünle borç ödendiğinde ürüne ucuz fiyat öder; üstelik tarlasındaki işini de, ücretsiz ya da düşük ücretle gördürür. Köylünün oyunu alır; yasa dışı, dahası köy zararına olan çıkarlarına sesini yükseltip şikâyetçi olmasını önler. Köylü bunlardan ylgındır. Köylü ile aralarındaki ilişkiler önemli ölçüde korkuya dayah olmakta süregitmektedir.

Bunlar incelediğimiz köylerde en büyük güce sahip olan kişilerdir. Bunların dışında köylerin her birinde ikinci sırada yer tutan başka kimi önde gelen («güçlü», «ileri») «komşular» da var-

dır. Bunlar çoğunlukla asıl güç sahibi kişilerle hısımdırlar ve köyün geri kalan bölümüne göre güçlü olan çiftçilikleri yanında esnaflık ya da komisyonculuk gibi ticaret eylemleri de vardır. İlginç nokta, incelediğimiz köylerin hepsinde de köylü çoğunluğunun asıl güç sahibiyle değil de, kendileri durumunda olduğu halde ilerleme, gelişme olanağı bulan, bu yola giren ikinci, üçüncü derecedeki güç sahibi komşularla açık çatışma haline girmesi, bunları çekememesi, desteklememesidir. Köy yerindeki kaynak ve olanakların bu kıtlığı nedeniyle, köylü çoğunluğu, bireysel olarak durumlarını düzeltme yoluna girenlerin ancak kendilerinin zararına bunu yapabilecekleri anlayışındadırlar. Bu yüzden onlara yardımcı olmaz, güçlük çıkarırlar: «Ben olamazsam senin gibi, seni ederim benim gibi» atasözünün belirttiği gibi köylüler, bir yandan aralarında örgensel işbölümüne dayalı karşılıklı bağımlılıkların pek az olması, bir yandan da etkin sanayileşme yokluğu nedeniyle sınırlı kaynaklar üzerindeki rekabetin yoğunlaşması dolayısıyla bencil bireycilik tutumlarına sık sık yönelebilmektedirler.

Köylerdeki güç sahipleri yanında, daha çok büyük kentlerin yakınında olmayan köyler üzerinde etkide bulunabilen kasaba esnafına da değinmek gerekir. Bunlar da bir yandan ticaret, bir yandan da aktif politika yoluyla çıkar ve etki gücü sağlayan kişilerdir: Dükkâncı, nakliyecı, müteahhit, otelci, davâ vekili, doktor, avukat... gibi. Bu kasaba politikacılarının bir bölümü arasında da ilginç hısımlıklar, kökenlerinde toprak sahipliği vardır. Köylerdeki güç sahipleri ile dayanışma içindedirler.

Erk Sahiplerinin Düşünyapısı

Burada önce erk sahiplerinin iletişim (= haberleşme) davranışlarını, sonra da siyasal ilgi, bilgi, değer ve eylemlerini belirtmeğe çalışacağız.

Erk sahibi kişilerin hepsi, köylü çoğunluğuyla karşılaştırılmayacak ölçüde geniş iletişim olanaklarına sahiptirler ve bu olanakları yoğun biçimde kullanmaktadırlar. Yukarıda belirttiğimiz gibi köy-içi ve köy-dışı iletişim kaynaklarına ulaşabilen tek ya da başlıca kişi durumundadırlar. Muhtarlık ellerinde ya da denetimlerindedir. (Denetleyebilecekleri bir yakınları varsa muhtarlığı ona yap-

tırırlar ve kamu yönetimiyle sık ilişkinin tatsızlığından kaçınırlar. Yoksa, kendileri yaparlar). Kamu yönetimiyle ilişkileri en yoğun olanlar, yeni kararları ve politikaları ilk öğrenenler ve köyde uygulanmasında yardımına başvuru alanlar hep bu kişilerdir. Evlerinde radyo, TV, gazete abone, köy dışında başka köylerdeki, kasaba ve kentteki erk sahipleriyle sık görüşen kişiler. Ticarethaneleri, odaları ve kahveleri, yazıhaneleri, kamyon ve taksileri, kentteki apartmanları köy açısından hep iletişim kaynaklarıdır.

Köylü çoğunluğundan hepten değişik olarak erk sahipleri, siyasal ilgileri canlı, siyasetin çarklarını, erk sürecine katılmanın ve çıkarlarını sağlamanın yollarını bilen, bu yolları kullanan, beğenilerinde ve seçimlerinde bilinçli, eylemlerinde etkili kimseler.

Daha önce belirttiğimiz gibi hepsi örgütlenmiş. Hemen hepsi bir siyasal partiye üye. Bir bölümü köy, bir bölümü ilçe, kimisi de il düzeyinde bu partilerin yönetici yerlerinde. Dahası kimisi milletvekili. Çoğu bir çıkar ya da uğraş kümesine üye ve bunun başkanı ya da yönetim kurulu üyesi. Kredi kooperatiflerinde, il encümen kurulunda, ziraat odalarında başkan ya da üye; yardımlaşma, cami yaptırma, köy güzelleştirme derneklerinin kurucusu, başkanı ya da kurucusu.

2.3.11. Köylerarası İlişkiler

Köy topluluklarının kendi aralarında bir işbölümü yok. Bu bakımdan birbirleriyle sıkı ilişkiler de geliştirmiş değildiler. Zaman zaman kız alıp verme gibi, sınır anlaşmazlıkları gibi nedenlerle köyler arasında ilişki kurulur. Bir de meyve üreten, pirinç, sebze... üreten köylerden zaman zaman, dağ köyelerine ürün götürülüp, onlardan yağ, peynir... gibi ürünler karşılığı değişimler yapıldığı da olur. Ama bunlar sınırlı ve seyrek ilişkilerdir. Sanayileşme, tarım dışı işleri arttırdıkça köylüler köy dışıyla artan ölçüde ilişki içine giriyorlar.

Bu bakımdan son yıllarda ortaya çıkan bir yeni duruma değinmek gerekli: Ana yol üzerinde olup pazar, sağlık, eğitim kuruluşları oluşturan, zenaat ve küçük ticaret yapanların, özellikle içerlerde ve yoldan uzakta kalan köylerden gelerek yerleştikleri bazı köyler vardır ki, bunlar çekim merkezi olmaya başlıyorlar. İçerlerde kalan köylerde tarım dışına atılmak zorunda kalan bir bölüm nüfus gelip

bu çekim noktası köylere yerleşiyor, buralarda küçük ticaret, zena-
atkârlık, geçici işçilik vb. yapıyorlar. Ankara yakınlarındaki Kazan,
Lalahan (Odabaşı), Beylikköprü, Tarsus'a bağlı Çamalan gibi köy-
ler bunun örnekleri olarak anılabilirler. Kırsal kalkınmanın etkin-
liği, kanımca, ilçe merkezleri dışında bir de böyle noktaların saptanıp bunlar üzerinde durulmasına bağlıdır.

2.3.12. Boş İnançlar

Köy topluluklarının bir özelliği de buralarda yaşayanlar arasın-
da türlü boş inançlar taşıyanlara, türlü boş uygulamalarda bulu-
nanlara sık rastlanmasıdır. Köylere çoğunlukla giren basılı araçların
(kitap, gazete...) niteliğine daha önce değinmiştik. Yağmur duasına
çıkma, hastalanınca hocaya (ya da 'şeyh'e, vb.) okutup üfletme,
nusha yazdırma; yatıra, türbeye, «ziyaret»e gitme ve adak adama;
oda duvarına resim asmayı günah sayma; aya gidilemeyeceğine –bu-
nun günah olduğuna– inanma; yılan = akrep... sokmasına karşı «af-
sunlanma» ya inanma vb. köylerde sık görülen boş inançlardandır.

Boş inançların anlaşılıp açıklanabilmesi için bunların bir yan-
dan köydeki ilkel üretim uygulayımının köylüyü doğa karşısında ye-
nik düşürmesinin bir sonucu olduğu; öte yandan köyün dışa kapalı-
lığıyla birlikte giden bir özellik olduğu görülmelidir. Bunun gibi
hem makineli tarımın, hem de olduğu kadarıyla sanayi ve ticaret
merkezi kentlerin ve yurt dışındaki sanayileşmiş toplumların çe-
kimi sonucu köylerin dışa açılma ölçüsü ile ters orantılı olarak bu
tür boş inançların azalmakta olduğu da bilinmelidir. Bu gelişmeler
sonucu olarak boş inanç ve uygulamalar görece olarak, daha çok
yaşlı ve kadın köylü nüfus arasında yaygınlığını korumaktadır. (B-
kz.: Ö. Ozankaya, Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür, s. 213,
252).

Kısacası, köylerin ekonomik yapısı bir yandan ileri uygulamayım-
bilimli tarıma (= doğaya eğemen olma: örneğin kuraklığa karşı ba-
rajlar, su bütetleri ile karşı koyma; verim düşüklüğünü bilimsel yol-
larla toprağı zenginleştirerek, ürün türlerini iyileştirerek... altetme;
su ve rüzgâr toprak-aşındırmasını (erozyon) önleme... olanaklarını
veren bir uygulamabilime sahip tarıma) dayalı olduğu ölçüde; bir
yandan da toplumun köy dışı ve tarım dışı kesimleri ile yoğun ör-

gensel bağlar oluşturduğu ölçüde bu boş inançlar da ortadan kalkmaktadırlar. Bu iki gelişme gerçekleştiği ölçüde genel olarak radyo, TV, gazete ve kitap gibi yoğun iletişim araçları, özellikle de eğitim çalışmaları etkili olabilir ve bu gelişmeyi hızlandırıcı birer öğe durumuna girebilirler.

20 yıldan beri köylüsüyle, kentlisiyle Türk halkını, özellikle de çocuk ve gençleri şeyhlerin, tarikatların, her türden mistik düşünce yayıcılarının etkisini altına sokmayı amaçlayan resmi politikalara tanık olunmuştur. Genel kalkınmayı gerçekleştiremeyen ya da istemeyen çevre ve kesimler, «Toplumsal uyanış ekonomik gelişmenin önünde gidiyor!» gibi kendi içinde tutarsız bir görüşle uyanış karşısındaki telâşlarını açığa vurmuş ve Atatürk'le girilen Türk Aydınlanması (Rönesansı) atılımını baltalamaya koyulmuşlardır.

2.3.13. Sözlü Ekin Zenginliği

Türk köyleriyle ilgili olarak buraya dek verdiğimiz bilgilere eklememiz gereken bir önemli nokta daha vardır: O da bütün bu gerikalmışlığa karşın Türk köylüsünün, başka kimi az-gelişmiş ülke köylülerinden ayrı olarak yüzyıllardan beri süregelen geniş bir görüşe ve zengin bir «sözlü ekine» sahip oluşudur. Yazı Türk köyüne bugün bile etkili bir ölçüde girememiş durumdadır. Eskiden, başka deyişle yazı dili, yönetim ve yasa dili arapça ve farsçaya dayalı, Türk halkının anlamadığı bir dil olan Osmanlıca iken, bu durum daha da aşırı ölçülerde böyle idi(*). Ancak bir yandan Anadolu'nun dünyanın en eski uygarlıklarının (Hitit, Sümer, Yunan... uygarlıklarının) ana yurdu olması ve Anadolu Türklerinin bunların bir bileşkesini yapmış bulunması nedeniyle, bir yandan da Anadolu Türklerinin bütün geçmişleri boyunca, kıtaları içine alan imparatorlukların (örneğin Selçuk ve Osmanlı imparatorluklarının) temel dayanağını oluşturması nedeniyle, geniş bir dünya ve insan görüşü, bu dünya ve insan görüşünü anlatan zengin bir sözlü ekini oluşturmuştur. Her ne kadar Selçuk İmparatorluğunun resmi dili Farsça

(*) Bir örnek olmak üzere **Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür** adlı araştırmanın Ekler Bölümünde yer alan ve Atabek beylerinin Padişah'tan bazı dileklerde bulduklarını anlatan belgeye bakınız.

idiyse ve osmanlı İmparatorluğu Farsça'ya, Arapçaya dayalı bir dil (Osmanlıca) oluşturduktan başka, Anadolu Türk halkım da hep aşağılanmış ise de [= ümmetçi Osmanlı devleti yöneticileri Arapları «Kavm-i Necib-i Arab» (Yüce Arap Kavimi) diye yüceltirken, Türklerden «Etrâk-i bi-idrak» (= Anlayışsız Türkler), Etrâk-i nâ-pâk (= Pis Türkler) diye söz etmekteydiler], yazısız Anadolu Türkleri sözlü ekinlerini köylerden yetişip çıkan halk ozanlarının uyaklı (= kafiyeli) ve ezgi şiirlerine dökmüş; şiir ve müziğin ezberlenmesi ve kuşaktan kuşağa iletilmesinin kolaylığı yardımıyla bu ekini zenginleştirerek sürdürebilmiştir. Gerçekten Selçuklu ve Osmanlı ekin siyasası karşısında, dünyanın sayılı güzel dillerinden biri olan Türkçe canlılığını koruyabilmiş ve günümüze değin gelebilmişse bunu en başta Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli olmak üzere Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan, Kaygısız Abdal... gibi halk ozanlarına borçluyuz. Kaynağı köy olan bu halk ozanları Türk köylerinde günümüzde de yetişmeğe süregidiyorlar. Türkiye'de köylerin durumunu anlamak ve açıklamak çabasında olan bir toplumbilim inceleyicisinin köylerimizin bu özelliğini de bilmesi gerekir. «*Çağır Karacaoğlan çağır – Taş düştüğü yerde ağır – Güzel sevmek günah değil – Ben kitapta yerin gördüm*» diyen Karacaoğlan da; «*Yunus der ki ey hoca – Gerekse bin var hacca... Hepisinden eyice – Bir gönüle girmektir*» diyen Yunus Emre de Osmanlıcılığa karşı köylülerce yaşatılıp Cumhuriyet dönemine ulaştırılabilmektedir. Cumhuriyet düzeni de bu gerçek Türk düşünürlerin tüm ülkede, yetişen kuşaklar arasında ve uluslararası uygar çevrelerde tanınmasını sağlamıştır. Bu nedenle köylerle ilgili açıklamalarımızı, kendisi hiç okul görmemiş olan Çorum köylerinden halk ozanı Hüseyin Çırakman'ın bir şiiriyle tamamlamak istiyoruz. Bu şiirinde ozanın 50 yıllık Cumhuriyet Türkiye'sini ve Atatürk'ün eserlerini çok sağlıklı bir biçimde ve özünden kavrayıp yorumladığı; bütün Türk halk ozanları gibi kendisinin de geçmişe gömülmüş olmayıp çağın gerçeklerini özümlediği ve böylece ekini zenginleştirici bir özellik taşıdığı gözlerden kaçmayacaktır. Hele son iki dizedeki «*Çağın ozanıym, kör değil gözüm – Halk için gerçeği görüşümüz var*» deyişi, insanların nesnel çevrelerini içinde koşullandıkları toplumsal – ekonomik – ekinsel ortam açısından değerlendirdiklerini; kendisinin de bir parçası olduğu geniş halk çoğunluğunun durumu ve yararı açısından olayları değerlendirmek istediğini çok açık bir biçimde anlatıyor.

BARIŞIMIZ VAR

(Cumhuriyetin Ellinci Yıldönümü İçin)

Bu bir hakikattir herkes bilmeli
Tarihten kahraman gelişimiz var
Hayın padişahı tahttan indirip
Düşmanı bu yurttan sürüşümüz var.

Girmesin yabancı yurdun bağrına
Tâ o günden adım attık yarına
İnsan hakkı, özgürlüğün uğruna
Layik cumhuriyet kuruluşumuz var.

Çal oku ozanım türkünle sazın
Kim demiş alında karadır yazın
Atatürk'e karşı çıkan yobazın
Başına yumruğu vuruşumuz var.

Bugün bile takke, fesi giyen var.
Padişahın gidişine uyan var.
Şeriatı kuracağız diyen var.
Kubiley'i kurban verişimiz var.

Şehit kanı toprağımın taşında
Bir özlem var bülbülünde kuşunda
Açık oturumda, masa başında
Çağdaş uygarlığa varışımız var.

Fakiri yaşattık ancak düşünde
Yabancı devlette elin işinde
Dünya alimleri keşif peşinde
Boş yere kafayı yoruşumuz var.

Atatürk'ün ilkesine uyarak
Tâ gelmeden geleceği duyarak
Yurdumda sulh, cihanda sulh diyerek
Bütün dünya ile barışımız var.

İnsan haklarıyla tam hürriyetin
Arzusu bu iken bütün milletin
Ellinci yılına Cumhuriyetin
İnançlı, bilinçli girişimiz var.

İkrar verdik, feyiz aldık uludan
Aşkı bulduk içtiğimiz doludan
Öz türkçemiz Hacı Bektaş Veli'den
Her şeyi insanda buluşumuz var.

Sefil Çırakman'ım gerçektir sözüm
İnsan sevgisiyle yanıyor özüm
Çağın ozanımın kör değil gözüm
Halk için gerçeği görüşümüz var.

Halk Ozanı Hüseyin Çırakman

3. KENTLER:

Kentlerin oluşması, ekonomik etkinliklerin türülenmesi ve tarım dışında sanayi ve hizmet etkinliklerinin (= ticaret, eğitim, sağlık...) oluşmasına dayalıdır. Tarih boyunca kentlerin (ve kasabaların), bu-

lundukları belirli bölgeye işlenmiş mallar ve kentsel hizmetler sattıklarını, bölgelerine ticaret ve yönetim merkezliği ettiklerini, başka deyişle bölgenin tarımsal ürünlerine pazarlama olanağı sağladıklarını görüyoruz. Ayrıca bölge dışına taşan ulaşımı sağlayan, ekinsel (dinsel dahil) işlevler yüklenen kentler de olmuştur. Nitekim Max Weber başlıca kent tipleri olarak şunları ayırdetmiştir: a) Eski Yakın-Doğu kentleri (Teb); b) Eski Asya kentleri (Pekin); c) Eski Yunan-Roma kentleri; ç) Ortaçağ Avrupa kentleri; d) Yakınçağ Avrupa-Amerika kentleri(*).

Sanayi devrimi ile birlikte kentlerin bu özelliği daha da belirginleşmiş, çağdaş sanayi ve onu izleyen örgütlenmiş hizmetler kentlerde yeni bir yapı oluşturmuştur. Özellikle çağdaş sanayinin oluşturduğu kentler, insanın doğal ve toplumsal çevresini anlayıp açıklayabildiği ve onu doğal gelişme yönüne uygun biçimde bilinçli olarak düzenleyebildiği, böylece insanın doğal ve toplumsal çevresine egemen olma ölçüsünün çok arttığı, bilgi ve ekinin geliştiği yerlerdir.

Çevrebilim (ekoloji) açısından bakınca görürüz ki bir «merkezi» kent, çevresinin ve bölgesinin örgütlenirici ana gücüdür; bölgesiyle başka bölgeleri de bütünleştirir. Bir yöredeki küçük kent ve kasabalar da kırsal yerler gibi bu merkezi kente bağımlı durumdadırlar.

Yukarıda da değinildiği üzere günümüz toplumlarında -ölçüsü bir toplumdaki öbürüne değişmekle birlikte- görülen temel karşıtıklardan biri köy-kent karşıtılığıdır ve her yerde eğilim, değişimin yönü, köy koşullarından kurtulup kent koşullarına ulaşmaktır. Bunun yolu da tarımsal bölgeler ile sanayi bölgeleri arasındaki farkın kalkması, eşdeyişle kırsal bölgelerdeki toplumsal-ekonomik koşulların sanayi bölgelerindeki koşullara dönüşmesi, yaşama düzeyinin o düzeye yükselmesidir: «uygarlık» denilen gelişimin asıl büyük bölümünü oluşturan tarımdışı öğelerinden -bilgi, eğitim, sağlık, sanat...- kırsal nüfusun da yeterli ölçülerde yararlanmasıdır; tarımda çalışan insanların da toplumsal-ekonomik bakımlardan eşit hak ve olanaklara gerçekten sahip olmaları, bilgili ve teknik becerileri yüksek, uzmanlaşmış bir işgücüne dönüşmesidir.

(*) P.J. Bauman, *Einführung in die Soziologie*, Ferdinand Enke Verlag, 1960, s. 82-85.

Nitekim günümüzde en az sanayileşmiş olan toplumların, aynı zamanda en az kentleşmiş olduklarını da görüyoruz. Örneğin 1960 yılında bütün gelişmiş (= sanayileşmiş) ülkeler nüfusunun % 60 kadarı kentli nüfus olup, bu kentli nüfusun da % 31,2 si 500.000 den büyük nüfuslu kentlerde yaşamaktadır. Az gelişmiş ülkeler toplam nüfusunun ise % 20,3'ü kentlerde yaşamakta olup, bu kentli nüfusun da 1/3 den azı 500.000 den büyük nüfuslu kentlerde yaşamaktaydı. Bunlar, aşağıda üzerinde durulacağı üzere, dengesiz, sağlıklı kentler, daha doğrusu insan yığılmaları özelliğinde yerlerdir. Daha önce gördüğümüz «kırsal göç», son 20-30 yıl boyunca bu ülkelerdeki kentlerde 'işlevsel' olmayan yığılmaları oluşturagelmiştir.

Gerçekten sanayileşmiş ülkelerde sanayinin kentleri birer çekim merkezi haline getirmesi ölçüsü ile kırsal kesimde serbest bıraktığı işgücü tutarı arasında bir ölçüde denge var. Az gelişmiş ülkelerde ise kentler, kırsal alanın ittiği nüfus ile şişirilmektedir; çünkü bu ülkelerde «sanayileşmesiz bir kente – akın olayı» yaşanagelmektedir ve kentler köyleşmektedir.

3.1. KENT İNCELEMESİ TÜRLERİ

Kent yaşamı üzerine yapılan toplumbilim incelemeleri başlıca şu türleri göstermektedir:

- a) *Monografik araştırmalar:* Belli bir kentin ele alınıp bütün yanlarıyla incelenmesi.
- b) *Genel kent toplumbilimi incelemeleri:* Bu tür incelemeler, kent yaşamı üzerine genellemeler yapar. Kent yerinin özellikleri, kentleşme süreci konularındaki düzenlilikleri ortaya koymağa çalışır.
- c) *Uygulamalı amaçlı kent araştırmaları:* Kentlerin düzenlenmesi, türlü açılardan geliştirilmesi, türlü sorunlarının çözümlenmesi yolundaki kamusal çalışmalara gerekli bilgileri sağlamak amacıyla yapılan araştırmalardır. Örneğin Türkiye'de DPT'nin, İmâr İskân Bakanlığının, İller Bankasının kimi büyük belediyelerin az sayıda bu tür çalışmaları olduğunu görüyoruz.

3.2. KENT YAŞAMINDA İNSAN DAVRANIŞLARI:

Kent yaşamının insan davranışlarında yol açtığı başlıca özellikler genel düzlemde şöylece belirtilebilir:

a) Kentler, toplumsal değişmelerin en hızlı olduğu toplum kesimleridir. Uygulayım bilim alanındaki gelişme ve değişmelerin kaynak yeri kentlerdir.

b) Toplumsal-ekonomik-ekinsel farklılaşmanın olduğu yerlerdir.

c) Öğrenim ve eğitim düzeyinin görece olarak daha yüksek olduğu yerlerdir.

d) Gelenek-görenek, din, aile ve yakınlık gibi çevre denetimi ve baskılarının daha zayıf olduğu yerlerdir. Çünkü kentler geniş ölçüde birbirlerini tanımayan insanların yaşadığı yerlerdir; tanıyanların da genellikle yüzeyden tanıştıkları yerlerdir. Toplumsal güvenlik ve dayanışmanın aile ve yakınlık ilişkileri içinde gerçekleştirilemediği, bunun yerine işsizlik, hastalık, kaza, eğitim, eğlenme gibi yardımlaşma gerektiren durumlar için genörgütsel (= bürokratik) nitelikte kuruluşların (= Sosyal Sigortalar kurumu, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Okullar, Tiyatrolar, Müzeler, Bankalar... vb.) oluştuğu yerlerdir kentler.

e) Siyasal, dinsel, aktöresel... hoşgörünün daha büyük olduğu yerlerdir. Layık düşünüşün ve demokrasinin gelişmesine asıl elverişli ortamı oluştururlar.

f) Evlenmelerin daha az ve daha geç yaşlarda olduğu; doğumların daha çok denetlendiği; boşanmaların daha çok olduğu; evlilik-dışı doğan çocukların, kendini-öldürme (intihar) olaylarının ve «suç» sayılan davranışların daha sık görüldüğü yerlerdir.

Tüm bu nedenlerle bir yandan *yasa üstünlüğü* sağlayacak etkin, güçlü ve dürüst bir kamu yönetimi, bir yandan da bireylerde demokratik yurttaşlık hak ve ödevleri bilinci kent yaşamının zorunlu gereksinimleri olarak ortaya çıkmaktadır.

3.3. TÜRKİYE'DEKİ KENTLEŞMENİN SORUNLARI

Günümüze değin Türkiye'deki kentlerle ilgili toplum bilimsel

araştırmalar da yok denecek ölçüde az olmuştur. Gerek asıl kent diyebileceğimiz büyük kentlerimizdeki, gerekse genel olarak büyük ve büyümekte olan kentlerimizdeki ekonomik, toplumsal, ekinsel yaşam, bu açılardan farklılaşmalar, bu kentlerde yaşayanların özellikleri, davranışları, düşünce yapıları... üzerine –gecekondu kesimleri dışında– bildiğimize göre herhangi bir doyurucu araştırma yoktur. Böylece elimizde kala kala birkaç gecekondu araştırması, İzmir’de 1960’lı yıllarda yapılan bir araştırma, kent toprakları kullanımına ilişkin bir kaç araştırma ile sanayinin kent yaşamına etkisi ve sanayi iş yerleri üzerine bir-iki araştırma var. Genel olarak bütün kentlerimizdeki, özellikle de büyük kentlerimizdeki toplumsal–ekonomik–ekinsel yaşamın gereğince incelenmiş olmadığı görülmektedir. Bu konularda somut durumlar incelenmiş olmadığı gibi, bunlar üzerinde durulup Türk kentleriyle ilgili genellemeler de çıkarılmış değıldir(*)).

- (*) Türk kentleri üzerine yapılmış başlıca araştırmaları şöylece sayabiliriz: Rauf Beyrú, *İzmir Şehir Üzerinde Bir İnceleme*, 1970, ODTÜ yayını.
- Birsen Gökçe, *Gecekondu Gençliğı*, 1977, Hacettepe Üniversitesi yayını. W.C. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul Ticaret Odası yayını, 1971. Kemal Karpaz. *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanisation*, Cambridge Univ. Press, 1976.
- Ruşen Keleş. *Eski Ankara’da Bir Şehir Tipolojisi*, 1971, SBF yayını.
- Ruşen Keleş. *100 Soruda Türkiye’de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, 1972, Gerçek yayınları.
- Ruşen Keleş. *İzmir’in Mahalleleri*, 1973, Sosyal Bilimler Derneğı yayını.
- Mübeccel Kıray. *İzmir: Örgütleyemeyen Kent*, 1972. Sosyal Bilimler Derneğı yayını.
- R. Stewig, E. Tümertekin, B. Tolun, R. Turfan, D. Wiebe, *Bursa, Nordwestanatolien. Kieler Geographischen Schriften*, 1980.
- Bedriye Tolun (Denker). «Edirne Şehrinin Farklı Kullanılış Alanları», *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sa.: 20-21, 1977.
- İ. Tekeli, Y. Gülöksüz, T. Okyay, *Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, 1976.
- Erol Tümertekin, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar*, 1973, İstanbul Coğrafya Enstitüsü yayını.
- Peter Worsley, *The Three Worlds*, Widenfeld and Nicolson, 1984.
- İbranim Yasa, *Ankara’da Gecekondu Alleleri*, 1966, Sosyal Hizmetler Akademisi yayını.
- Fehmi Yavuz. Ruşen Keleş, Cevat Geray, *Şehirçilik: Sorunlar, Uygulama ve Politika*, 1973, SBF yayını.
- Turhan Yörükán. *Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri* 1968. İmar ve İřkán Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü yayını.

1) Türkiye’de görülen kentleşme, sanayi ve hizmetlerdeki (eğitim, sağlık, ticaret, ulaşım, haberleşme...) gelişmenin, başka deyişle üretici güçlerdeki gelişmenin sonucu olan sağlıklı bir kentleşme değil; tersine kırsal kesimdeki yapısal bozuklukların nüfusu köylerden itici etkilerinin sonucu olan sağlıksız bir kentleşmedir. Daha çok zenaatlara, küçük ticarete dayalı, açık işsizi ve gizli işsizi bol, işportacısıyla, ayakkabı boyacısıyla, hamalıyla... hizmet kesimini verimsiz olacak biçimde şişiren, zaten sınırlı olan kaldırımlarda yürüyecek yer bırakmayan bir kentleşmedir. Olduğu ölçüde bu tarımdışı etkinliklerin birkaç kentte toplandığını, ülke yüzeyine dengeli biçimde yayılmış olmadığını görüyoruz. Zaten «sağlıksız kent» oluşlarının nedeni de budur.

2) Türkiye’de kentler su, elektrik, kanalizasyon, sağlık, eğitim, ulaştırma, haberleşme (= telefon) konut, plan, dinlenme-eğlenme, park... bakımlarından geniş nüfus yığınlarının çok elverişsiz durumda buldukları yerlerdir. İşsizliğin büyük oranlara ulaştığı görülüyor. Örneğin büyük kentlerdeki etkin nüfusun ortalama % 7,9’u (1966 da) işsizdi. Prof. Yasa Ankara’da Gecekondu Ailelerinde etkin nüfusun % 17,3’ünün; İstanbul Teknik Üniversitesinin yaptığı araştırma ise İstanbul’daki gecekondu bölgesi etkin nüfusunun % 34’ünün odacı, bekçi, kapıcı, işportacı gibi sanayileşmeye dayalı olmayan işlerde çalıştığını belirtmektedir.

Aşağıdaki çizelge, Türkiye’deki kentsel etkin nüfusun (15 ve daha yukarı yaşlar) 1965’de çalışma alanlarına nasıl dağıldığını göstermektedir.

Etken çağdaki kentli nüfusun ekonomik etkinlik alanlarına dağılımı konusunda daha yakın bir yıla (1970) ilişkin sayılar aşağıdadır. (Bu çizelgede etkinlik alanları birincideki ölçüde ayrıntılı olmadıktan başka, etken nüfus ölçüsü de sayımları yapan Devlet İstatistik Enstitüsünce 15 yaştan 12’ye indirilerek değiştirilmiştir. Bu nedenlerle iki çizelge bize zaman içinde karşılaştırma yapmak olanağını gerektiği ölçüde verememektedir).

Çalışma alanları	1965
Örgütlenmiş sanayi.....	% 11,4
Küçük sanatlar.....	12,5
İnşaat kesimi.....	7,6
Maden, kömür, çıkarma.....	1,3
Elektrik, havagazı, vb.....	0,7
Ticaret, bankacılık.....	9,8
Ulaştırma.....	6,5
İdari ve genel hizmetler.....	10,8
Ordu.....	11,5
Kişisel ve eğlence hizmetleri.....	7,5
İyi tanımlanmayan hizmetler.....	9,5
Tarım ve Ormancılık.....	10,9

Kaynak: D.İ.E., 1965 Nüfus ve 1964 İmalât Sayımları.

10.000 ve Daha Çok Nüfuslu Yerlerde Etken Nüfusun Ekonomik Etkinlik Alanlarına Dağılımı (12 ve daha yukarı Yaşlar) (1970)

Etkinlik Alanları	Sayı	%
1. Tarım, avcılık, ormancılık, balıkçılık	453.041	11,7
2. Maden, kömür, petrol çıkarma sanayii	52.260	1,4
3. İmalat sanayii.....	891.307	22,9
4. Elektrik, gaz ve su işleri.....	10.130	0,3
5. İnşaat ve bayındırlık işleri.....	268.066	6,9
6. Ticaret, lokanta ve otel işleri.....	512.335	13,2
7. Ulaştırma, haberleşme depolama.....	244.965	6,3
8. Mali kurumlar, sigortalar, yardımcı iş hizmetleri.....	125.767	3,2
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler.....	1.131.957	29,1
10. İyi tanımlanmamış etkinlikler.....	995.924	5,0
TOPLAM	3.885.752	100,0

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı - Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1970, s. 168, 169'dan hesaplanmıştır.

Daha yakın zamana ilişkin bir veri de aşağıdaki çizelgededir. DİE yayınlarında aynı meslek sınıflandırmasını her zaman sürdürmediği için yukardaki çizelgelerle doğrudan doğruya karşılaştırmaya olanak yoktur. Ancak «açık işsiz»lerin %11'i geçtiği görülmektedir.

**10.000'den Çok Nüfuslu Kentlerde
Nüfusun Ekonomik Alanlara Dağılımı
(12 ve daha yukarı yaştaki etken nüfus) (1985)**

1. Ekonomik Alanlar	E	K	T
1. Bilimsel ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler	67.9	32.1	9.3
2. Girişimciler, üst yöneticiler	93.2	6.8	1.7
3. İdari personel ve benzeri çalışanlar	64.7	35.3	7.7
4. Ticaret ve Satış çalışanları	94.0	6.0	10.1
5. Kişisel hizmet işlerinde çalışanlar	90.8	9.2	10.6
6. Tarımcı, hayvancı, ormancı ve balıkçılar	70.9	29.1	7.8
7. Tarım dışı üretim alanlarında çalışanlarla ulaştırma aracı sürücülere	93.4	6.6	41.7
8. İşsiz olup, iş arayanlar	84.8	15.2	11.1

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı 1985 – Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s. 88-91'den hesaplanmıştır.

3) Üç büyük kentin ve özellikle Batı Anadolu'daki kentlerin, Türkiye'nin başta Doğu Anadolu olmak üzere öbür bölgeleri zararına geliştiği ve bölgelerarası dengesizlik sorununun ortaya çıktığı görülmektedir.

Toplumsal Değişme bölümünde belirtildiği gibi bölgelerarası gelişme dengesizlikleri en büyük ölçüde, Batı'nın kapitalist sanayi toplumlarının sömürdüğü gerikalmış ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde «gelişme», sömürgeci ülkelerin gereksindiği ham maddelerin (pamuk, tütün, şeker kamışı, madenler, petrol...) çıktığı az sayıdaki yerlerle, taşındığı bir-iki liman kentinde görülür. Buralarda bile tüm dengesizlikleri ve çarpıklıkları ile ortaya çıkar. Ülkenin geri kalan kesimleri ise, sanayileşmenin çok yönlü geliştirici katkılarından yoksun, geri ve ilkel koşullar içinde tutulmaktadır. Ama aynı sömürgeci, sömürdüğü toplumun kendisine karşı ortaklaşa eylem geliştirmesini önlemek için, kendi ürünü olan bu bölgelerarası gelişme farklılıklarını toplumu birbirine düşürüp parçala-

mak üzere kullanmakta, «böl, yönet» ilkesi gereğince bu toplumlari atomlaştırmaya çalışmaktadır. Türkiye'de de aynı oyunun oynandığı görülmüştür. Kanımca yapılması gereken şey, ülkenin kaynaklarını dışa-bağımlılığı azaltma doğrultusunda ve özerk biçimde kullanmak, görece geri kalmış tüm bölgelere sanayi götürmektir. Çünkü sanayi toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak, pekiştirecek en etkili araçtır.

5) Kentlerin kendi içinde sınıfsal farklar ağırlaşarak sürmektedir. Köyün itimine dayalı olan kent büyümesi, gecekondunun bütün kentlerde artan bir ağırlıkla ortaya çıkarmaktadır. Böylece bir kesimin koşulları, yaşama düzeyi, dünyası ve dünya görüşü öbürünkünden kesin çizgilerle ayrılmış ve ayrılmaktadır. Konut, sağlık, eğitim, ulaştırma, su, elektrik, havagazı hizmetlerinin karşılanma ölçüsü bakımından, meslek, gelir düzeyi bakımından farklılıklar bu kesimler arasında çok belirgindir. Ankara'da gecekondularda oda başına ortalama 2,4 kişiye kadar insan düştüğü görülebilmektedir.

Bir araştırma İstanbul'da Râmi'de canlı doğan çocukların % 25,3'ünün doğumun ilk ayı içinde beslenme eksikliği, bakımsızlık, vb. nedenlerle öldüğünü göstermiştir. Gelişmiş bölgelerle, varlıklı semtlerde ise bu oran % 2'yi geçmez(*).

Ankara'da değişik semtlerde barsak parazitleri konusunda yapılan bir araştırma, gecekondunun ilkokullarındaki öğrencilerin % 49,2'sinde, Çankaya ve Kavaklıdere ilkokulları öğrencilerinin ise % 15,7'sinde zooparazit bulunduğunu göstermiştir(**).

Konut sorunu bakımından, 5.000'den düşük nüfuslu yerlerde ailelerin yalnızca %2'si kiracı iken, Ankara % 53,3'ü, İstanbul'da % 54,4'ü, İzmir'de % 45,4'u kiracıdır. (Türkiye ortalaması % 19,7). İstanbul ve Ankara'da düşük gelirli ailelerin % 90'a yakın bölümü tek odalı konutlarda oturmaktadır(***)

Hastanelerdeki aşırı kalabalık (= doktor ve klinik yetersizliği), park ve yeşil alanların yok denecek ölçüde azlığı, trafik düzensizliği, ulaşımın sakatlığı (dolmuşların ussal olmayışı: 1 otobüsün işini 11 dolmuş yapıyor), plansızlık, arsa spekülasyonu; okul, kitaplık, müze,

(*) Bkz.: Ruşen Keleş, 100 Soruda Şehirleşme Gecekondunun ve Konut, Gerçek yayınları, 1972, s. 216.

(**) R. Keleş, a.g.e.

(***) R. Keleş, a.g.e.,

sergi salonları gibi eğitim kurumlarının yetersizliği, hava kirlenmesi, son olarak güzellik ölçülerinden uzak bir parselleme ve yapı yapma tutumu... kentlerimizin öbür sorunları arasında yer alıyor. «Güzel yapı» deyimi önemsiz bir lüksü anlatıyor sanılmamalıdır. Güzel sanatların her dalı insan duygu ve düşüncelerini kalabalık ve hırçınlıktan uzaklaştırır ve inceltir. Gelişmiş toplumlar, yapıların kamuya bakan yönlerinin güzel mimarlık ve öbür sanat ürünleriyle donatılmasına çok önem vermişlerdir.

Burada gecekondun olgusunu ayrıca vurgulamak gerekiyor: Bütün az gelişmiş toplumların yaşadığı köyden kente akın olayının kaçınılmazlığı ve önlenemezliği karşısında, hükümetler ve belediyeler bu olguyu böylece kavrayıp buna uygun bir arsa ve konut yapımı politikası uygulayacak yerde, gecekondun denilen ve her bakımdan sağlıksız, üstelik pahalı konutların oluşmasına seyirci kalmışlardır. Gerçekten yasalara aykırı olduğu için gecekondun yaptıran insanlar hem ustaya, yapı gereçlerine günün geçer fiyatının üstünde para ödemekte; hem zorba yöntemlerle hazine topraklarını sahiplenen gecekondun ağalarına ya da yasal yetkilerini kötüye kullanan kimselelere rüşvet, sus payı... vermekte; hem yıktırılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmakta ve bir bölümü bir kaç kez yıkılıp yeniden yapılmakta; hem de dağ tepesi, dere yatağı, dik yamaç gibi yerlerde her türlü sağlık koşullarından yoksun yerlerde konutlarını kurmaktadırlar. Hükümet ve belediyeler ise seçimden seçime bu yasaya aykırı konutları yasallaştırmakta, oralara çok pahalıya mal olan okul, elektrik, otobüs, telefon, su, hastahane... gibi hizmetleri götürmek zorunluğunda kalmaktadır.

Örneğin Ankara'daki konutların % 68'i gecekondun, yalnız % 32'si bayındırlık planlarına uyularak yapılmış konutlardır. Ancak bu ruhsatsız, kaçak yapılar içinde örneğin Demetevler'de olduğu gibi yüzlerce on katlı, on beş katlı yapılar da bulunmaktadır. Bu yapılardaki yaşam düzeyi konusunda bir görüş vermek için şunu belirtmek yeter: Bunların bir çoğunda yüksek gerilim hattı, nerdeyse ev kadını balkondan uzansa ıslak çamaşırı asabileceği kadar yakından geçmektedir. Ankara'da yılda ortalama 14.000 gecekondun, 6000 yasal kontu yapılmakta olduğu tahmin edilmektedir. Yine Ankara'da gecekondularda oturan ailelerin % 40 kadarı kiracıdır; tüm gecekonduların yalnız % 23'ü içinde oturanlarca yapılmıştır. Gerisi «gecekondun ağaları» diye bilinen yap-satçılarca yapılmıştır. Bu yol,

akrabalık, hemşehrilik ve siyasal yantutma gibi etkenlerin eşliğinde oluşmaktadır.

3.3.1. Bir Örnek Olay: Ankara

Bilindiği gibi Mustafa Kemal Atatürk, Ankara'yı, ulusal ege-menlik, ulusal bağımsızlık, özgürlük ve çağdaş uygarlık ilkelerini simgeliyecek, dünyaya örnek bir kent olmak üzere başkent seçmiş ve bilimin en son verilerinin ışığında planlanmasını sağlamıştı.

Ankara İmar Komisyonu'nun başkanlığını yapmış, Atatürk'ün de çok yakınında bulunmuş olan Falih Rıfkı Atay'ın tümüyle değerli bir tarih belgesi olan Çankaya adlı yapıtından konumuzla ilgili birkaç paragrafı buraya almak öğretici olacaktır: Böylece hem çağdaş bir kent anlayışının neleri gerektirdiğini, hem başarılmasındaki güçlükleri, ama özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasında «Sanayileşme iddiasını terketme»nin yol açtığı çarpıklıkları açıkça görmek olanağı bulunacaktır.

«Ankara'yı devlet bütçeden yapacaktı... Belediyenin emrine vermek üzere, Yenişehir tarafından geniş topraklar aldığımız vakit kanuna bir tek madde koymayı hatıra getirmemiştik: «Bu arsalar, bina yaptıracak olanlara, yaptıracakları binaya lâzım olduğu kadar ve alındığı yıl kullanılmak üzere satılacaktır... Çünkü hemen spekülasyona dalmıştık. Herkes saklayıp ilerde satmak üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir imarlarının başlıca düşmanı spekülasyon olduğunu düşünecek halde bile değildik. ...Milletlerarası bir müsabaka açılması fikri nihayet muvaffak olabildi. Gelen planları hakem heyeti ile bizzat Mustafa Kemal de tetkik etti. Müsabakayı Profesör Yansen kazanmıştı...

Yansen planının ve genel olarak plan disiplinciliğinin, spekülasyoncular ve keyficiler elinde iflas etmesine yandığım kadar hiçbir şeye yanmam.

Profesör Yansen (Atatürk'e) bir sual sordu: «Bir şehir planını tatbik edebilecek kadar kuvvetli bir idareniz var mıdır?»

Atatürk kızdı. Koca memleketi yedi düvelin elinden kurtarmışız. Bir ortaçağ saltanatını yıkarak yerine yeni bir çağ devleti kurmuşuz... bir şehir planını tatbik edebilecek kuvvette olup olmadığı nasıl sorulabilirdi? Biraz sertçe cevap verdi. Dikkatli Prusyalı «Belki sizin hakkınız var, dedi; biz Almanya'da bile türlü güçlüklerle uğruyoruz da, onun için sormuştum» dedi. Sonra planının

prensiplerini izah etti: «—Yepyeni bir şehir kuracaksınız. Size şehircilik sanatının son sözlerini getiriyorum. Dünyaya bir örnek vereceksiniz. Biliyorsunuz Avrupa şehirleri motörden önce yapılmıştır. Motör eski anlayışları ve nizamları altüst etti... (planda Atatürk bulvarını göstererek) Bu yola bakınız. Onu otomobillere ayırdım. Yan yollar bu caddeyi ancak yarım km.'de bir kesecekler. Ve karşılıklı kesmeyecekler, her yan yolun köşesi, caddeye inen arabaları gösterecek gibi açık bırakılacak. Evler, daireler ve apartmanlar geriye doğru yapılacak ve hiçbirinin caddeye kapısı olmayacak. Bu cadde üzerine yaya kaldırımı yapılmıyacak. Yan yolların herbiri caddeyi bir bloka bağlıyacaktır. Siz istasyondan arabanıza binerek yüz km. hızla gideceğiniz yere doğrulacaksınız. Nasıl bir tren istasyona yaklaştığı zaman yavaşlarsa, arabanız gitmek istediğiniz bloka sapmak için sür'atini kesecek, sizi kapınıza bırakacak ve arka yolların hepsi blokların sonunda kapalı olduğundan, tekrar geri dönerek caddeye çıkacaktır. Tıpkı otomobil yolunuz gibi blokların arkasında yayalar için de bir yeşil yolunuz olacaktır.

Bu yolu ucuz ve gelişigüzel yapacaksınız. Ağaçlıyacaksınız. Otomobiller bu yolu yarım km. de bir kesecekler. Çocuk arabası önünüzde, yalnız beşyüz metrede bir etrafınıza bir bakarak, yolun sonuna kadar rahatça gideceksiniz. Bu bloklar içindeki evlerinizde, otellerinizde hiçbir klakson sesi duymadan rahat uyuyacak, dairelerinizde rahat çalışacaksınız. Sokakta benzin zehiri teneffüs etmiyeceksiniz. Meskenler, son şehircilik kongreleri kararlarına göre, dört kattan fazla olmamalıydı. Şehircilik sanatı, yerleşme bölgesinin yüzde dokuzunu umumi parklara ayırmakla yetinmiyordu. Her ciğerin hakkı olan havayı her pencereye paylaştıran yeşil saha usulü konmuştu. Devlet daireleri bir mahallede toplanacaktı.

Bir imar komisyonu yapmıştık. Reis bendim. Rahmetli Vali ve Belediye Reisi Nevzat da bu komisyonun azası idi. Bir ecnebi mütehasısın dediklerini yapmaktan başka elinden bir şey gelmiyen bir belediye reisi olmağa daha ilk günü isyan etti. Açıkça muhalefet de edemeyeceği için, âdet olduğu üzere, devamlı bir baltalama yolu tuttu.

Bir çok arsalar spekülasyoncuların eline geçmişti... Devlet daireleri ile 3000 memur meskeninin yapılacağı bölgeyi kamulaştırmağa karar verdik... Devletimiz çok fakirdi... arsaların metrekaresine 1 lira koyduk. Emniyet anıtının bulunduğu kısımda Atatürk'ün

yakın arkadaşları da arsalar edinmişlerdi. Hemen fiyata itiraz ettiler. Atatürk'e durumu izah ettik. Arkadaşlarını itiraz etmekten menetti...

Şehir planında evsiz fakirlere verilmek üzere bir ucuz arsalar bölgesi ayrılmıştı. Bu arsalar her istiyene parasız da verilebilecek, fakat yapılanlar ufak kulübeler de olsa bir mühendisin kontrolü altında bulunacaktı. Tam merkezde mektep, çarşı ve dispanser gibi umumi tesisler için bir yer ayrılacaktı. Belediye bu vazifesini de bir yana bıraktı. Dışardan gelenler Ankara kalesi tarafındaki sırtlarda ilk gecekonduları tecrübe ettiler. İmar komisyonu yıkılma kararı verdi, vilâyet ve belediye aldırış bile etmedi... Türkiye'de gecekondu faciası işte o zamanlar Ankara Belediyesinin İmar Plancılığını baltalamasından aldı yürüdü.

Şimdi Ankara'da bir kaçak şehir var! Bir bütün şehir... Kale etrafındaki dağları kaplıyan bir şehir... Çok defa kendi kendime düşünür sıkılırım:

– Türklerin şehirciliği mi? Yenişehir taraflarında gördüğünüz bir Avrupa'lı şehircinin planı... Ve bir dev parmak bana dağ mahalleri ve yayintılarını gösterir gibi olur: «– Onların asıl medeniyeti ve kültürü işte bu...» der... Bizim polisin elinden bir yankesici kaçamaz; fakat bir ev, bir mahalle, bir şehir kaçabilir. Buna akıl erdirebilir misiniz?

Kusur halkta mı? Hayır, bizim şehir plancılığını anlayışımızda. Ankara planında bu tür fakir ve işçi evleri için ayrılan bölge vaktin ucuzluğu ile hemen hemen hiçe kamulaştırılacaktı ve arsa parası olmuyan, çalışarak, didinerek bir yuva edinmek isteyenlere orada yer gösterilecekti. Yapmadık.

Bir gün imar mütehassısına Atatürk'ün yakınlarından biri için yaptıracağı bir ev projesi getirmişlerdi. Mütehassıs Örley bana geldi: «– Çankaya'dan getirdikleri için tasdik ettim. Fakat bu sokağa dükkân yapılmayacak» dedi. Atatürk meseleyi duyunca: «– Bizim için plan bozulmaz, hemen dükkânı iptal ediniz» emrini vermişti... Fakat bir İstanbul Milletvekili, garaj bahanesi ile aynı sokaklardan birinde dükkân «kaçırdı»; bir başka milletvekili kat «kaçırdı.» Belediye göz yumdu. Ve tıpkı İstanbul'da spekülasyoncu ve arsa vuruncularının Porst'a oynadığı oyunu, Ankara'da yabancı şehircilere oynadılar. Yerli imar, Orta Anadolu'da, hiç şüphesiz bugüne kadar harcadığımızdan daha az masrafla elde edeceğimiz 'yeryüzünün en

ileri şehri' hayalini mahvetti.

Yerli imara yıllarca hâkim olanlardan biri, Ankara'ya on parasız gelmişti. Yüzbinlerce lira kazandı ve parasını Amerika'ya aktardı. 1945'de New York'a gittiğim vakit, Ankara'daki ecnebi inşaatından çalan bir hırsız mühendisle onun şirket kurmuş olduğunu öğrenmiştim.

Mesele basit değil midir? Bir dönüm içinde bir kır evi disiplinine göre bir metre kare arsa fiyatının bir lirada karar kıldığını düşünürseniz, aynı yerde bitişik (bahçesiz) ve dört katlı apartman sistemi bu fiyatı 10 liraya 20 liraya çıkarır. Müsaadeyi verenler spekülasyoncularla ortaklıklar. Onun için nerde arsacılar lehine bir plan değişikliği duyarsanız, hemen hırsızlığa hükmediniz.

...(Şehir planı uygulamak), Atatürk'ün devrimleri ile halletmeğe çalıştığı medeniyet ve kültürün meselesidir.

Şimdi İsrail Akdeniz kıyılarında tam Yansen prensiplerine göre yepyeni bir şehir (Tel'aviv, Ö. O.) kurmak üzeredir. Planlarını Avrupa gazetelerinde gördüm. Birgün gıptalar içinde onun seyrine gideceğiz. Hırsızlar ve gericiler olmasaydı, o şehrin daha büyük, daha zengin ve daha tamamının çoktan Anadolu yaylasında kurulmuş olacağını düşünmüyeceğiz bile...

«Planlı imara, ve doğrudan doğruya imara karşı yalnız Atatürk anlayış göstermiştir. Hükümetler, hayır. Zaten Atatürk'ün ölümünde ne kadar imar eseri varsa, Yalova, Bursa'daki modern kaplıca, Florya, Orman Çiftliği, hepsi rahmetli liderin eseridir.»(*)

4. KASABA:

Türkiye'de köyler ile kentler arasında bir yer tutan; doğal gelişme yönü kente doğru olmakla birlikte henüz çağdaş anlamında kent özelliklerinden de önemli ölçüde uzak bulunan bir yerleşme biçimi daha vardır ki bu da kasaba yerleşme biçimidir. Bugün Türkiye'de nüfusu 2.000–8.000 arasında olan 1430 yerleşme yeri vardır. 572'si ilçe merkezi olan bu yerlerin büyük bölümünü kasaba sayabiliriz. Bunlar büyük çoğunlukla nüfusları 2-7 bin arasında değişen yerleşme yerleridir.

(*) Falih Rıfık Atay, Çankaya, Bates, 1980, s. 417–428.

Türkiye'de kasabaların özellikleri konusundaki kısa açıklamalara geçmeden, bu konunun da bilimsel ölçülerle pek az incelenmiş olduğunu -2 ya da 3 kasaba kadar-,(*) bu nedenle bugün bu toplulukların ortak genel özelliklerinin derli-toplu bir biçimde ortaya konulabilmiş olmadığını belirtelim.

Her konuda olduğu gibi, kasabalar konusunda da bir tarihsel yaklaşımla incelemeye başlamak zorunludur.

Sanayi Devrimi öncesi dönemde Osmanlı Türkiye'sinde kasabalar imparatorluğun ekonomik yaşamında özel bir yer tutmaktaydı. Bu kasabalar o dönemin tarım dışı ekonomik etkinliklerinin - zanaatlar, ticaret, ulaştırma- toplandığı ekonomik merkezler, bir bölümü de aynı zamanda başlıca uzak ticaret yolları üzerinde son derece önemli ticaret merkezleri durumunda idiler. Bunun doğal sonucu olarak aynı zamanda ekin, yönetim ve güvenlik hizmetlerinin toplandığı yönetim merkezleri idiler. Belli ürünler üzerinde uzmanlaşmışlardı: Bakırcılık, ipekçilik, dericilik... gibi. Loncalar içinde örgütlenmişlerdi bunlar.

Başka bir açıdan, kasabalar birer pazar merkezi olup başka kasabaların ve kentlerin ürünlerinin kendi bölgeleri içinde kalan köylere doğru, bu köylerin tarımsal ürünlerinin de başka kasaba ve kentlere doğru akmasını sağlardı.

Görülüyor ki kasabalar sanayi öncesi dönemin, derebeyci dönemin tarım dışı yerleşme yerleri idiler. Sanayileşmenin ve buna dayalı kentlerin yetersiz gelişmesi karşısında, kasabalar bugün de hizmetlerin -yönetim, eğitim, sağlık, ticaret ve pazar işlerinin- yerine getirildiği yerler olmakta süregidiyorlar. Zanaatlar gittikçe ortadan kalkmakta olmakla birlikte, yine de ayakkabıcılar, demirciler, tenekeçiler, kalaycılar, küçük ticaret adamları, kasaba nüfusunun, ekonomik yaşamının önemli bir parçasıdır. Bunların ve yönetim, sağlık, eğitim... hizmetlerinin yanında bir de kasabalıların küçümsemeyecek bir kesiminin hâlâ küçük tarım yapmakta olmalarına, biraz da hayvancılık yapmakta olmalarına, değinmek gerekir.

Derebeyci dönemin loncalarının tutuculuğu, değişmelere karşı

(*) M. Kıray, Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT Yayını, 1964: P. Benedict, «Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar», E. Tümtekin vbşk. (derl.), TÜRKİYE-Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İ.Ü. Edb. Fak. Coğrafya Enst. Y., 1971, s. 147-186.

çıkma gibi gelenekleri; merkezi Osmanlı yönetimi zayıfladıkça yerel beylerin, ağaların, esnaf ve ayanın güçlenmesi,... hep kasabalarda ortaya çıkmıştır ve bu ekonomik-ekinsel kalıntılara kasabalar –bölgeden bölgeye değişen ölçülerde olmakla birlikte– günümüzde de sahiptirler. Yurt ölçüsünde dengeli dağılmış bir sanayileşme yoluğu kasabaları bu özellikleri ile sürdürüyor. Dengeli sanayileşmenin gerçekleştirilmesi durumunda, kasabaların elverişli gelişme merkezleri olabileceği kanısındayım.

– ÖZET –

İnsan yaşamının topluluklar halinde örgütlenişi, üzerinde yer aldıkları coğrafya yapısı ile de yakından ilişkilidir. Bir uçaktan yer yüzeyine baktığımızda yerleşim noktalarının ırmaklar, vadiler, yollar boyunca yer aldıklarını, kimi merkezlerde toplanıp, bu merkezlerden uzaklaştıkça seyrekleştiklerini görürüz.

Coğrafya koşullarının insan ve toplum yaşamı üzerindeki etkileri hep bir kültür ortamı içinde olur. İnsanlık, tarih boyunca durmadan artan ölçülerde, coğrafya çevresine egemenliğini arttırmıştır. Ancak, yine de insan yaşamının bir coğrafya ortamı içinde yer aldığını unutmamalı, insanın ona bağımlılığının çok azalmış olduğunu kabul etmekle yetinmeliyiz.

Yerleşik yaşama geçildikten sonra görülen yerleşim biçimleri sırasıyla köy ve kenttir. Tarımın gelişmesi ve yiyecek kaynaklarının süreklilişmesi üzerine, duragan yerleşim biçiminin ilki olan köyler doğmuştur. Geleneksel anlamıyla köy, ilkel araç – gereçler ve yöntemlerle kendi tüketimi için küçük çaplı tarım yapan, toplumsal çevreden çok doğal çevreyle etkileşim içinde bulunan, küçük yerleşme yerleridir. Yaşamın geniş, ataerkil aile yapısı içinde örgütlendiği köylerde, ilişkiler yüz-yüze olup, toplumsal işbölümü yaşa ve cinsiyete göre biçimlenmiştir. Geleneklerin çok güçlü olduğu yerlerdir.

Çağdaş sanayi toplumunda köy bu özelliklerinden sıyrılıp, geniş toplumla, özellikle kentlerle bütünleşmekte, en ileri yöntem ve araç-gereçlerle modern çiftçi işletmelerinde büyük çaplı, pazar için üretim yapılan yerlere dönüşmek yoluna girmektedir. Tarım kendinden önce ve kendinden sonra yer alan sanayi dallarıyla bü-

tünleşmektedir. Böylece kır-kent farklılıkları silinmektedir.

Kentler, tarımsal verimliliğin artması, tarım dışı işleri yapacak nüfusun beslenme ve öbür gereksinimlerini karşılamaya yetecek tarımsal-ürün fazlasını elde edebilmesi, böylece işbölümünün ilerlemesi, çalışma yaşamının mekanik güçle işleyen makineler eşliğinde yürütülmesiyle ortaya çıkmıştır.

Kentler böylece buldukları bölge ya da yöreye işlenmiş mallar ve değişim, ulaşım, yönetim, eğitim, sağlık, sanat... gibi «kentsel hizmetler» sağlamak işlevleriyle belirmişlerdir. Sanayi Devrimiyle kentlerin bu işlevleri daha da belirginleşmiştir.

Kent yaşamında insan davranışları da değişik özellikler almaktadır. Kent nüfusunun türdeş (= homojen) olmayışı, işbölümünün çok ilerlemiş olması, büyük nüfus yığılmaları ve çok yoğun insan ilişkileri, bürokratik bir yapılaşmayı (ikincil küme ilişkilerini) yaygınlaştırmaktadır. Bu ortamda geleneksel toplumsallaşma ve toplumsal denetim yolları işlerliğini yitirmektedir. Böylece başlıbaşına bir yaşam biçimi demek olan «kent ekini» oluşmaktadır.

EKONOMİ

Bir toplumda mal ve hizmetlerin üretilmesi, dağılımı ve tüketilmesi süreçlerinin tümü o toplumun ekonomisini oluşturur. Toplumsal yaşamın başta gelen belirleyici öğelerinden biri olarak ayırdedilebilen ekonomik etkinliklerin toplum yapısı, başka deyişle toplumsal düzenleniş ve örgütleniş biçimi üzerine etkileri konusunda değişik düşünceler var. Burada üretim, dağılım, tüketim gibi ekonomik etkinlikleri toplumbilim incelemelerinde çözümlenmeye kattığımız söyleyen başlıca görüşleri ana çizgileri içinde özetlemek istiyoruz. Bu görüşler başlıca üç küme içinde toplanmamaktadır:

1. Toplumbilim tarihinde Ekonomici Okul diye bilinen akımı oluşturan görüşler.
2. Davranışçı toplumbilimin varmış olduğunu söylediği temel sonuçlar.
3. Marxçı toplum kuramının ekonomik etkinliklere verdiği yer.
4. Ancak bir de hem kapitalizmin, hem de sosyalizmin ardiyetsiz, bilimsel yöntemin ölçülerine bağlı kalan eleştirileri sonucu biçimlenmeye başlayan bir yaklaşım da oluşmaktadır. Kimilerinin «eklektik» model, kimilerinin «buluşma (= convergence)» modeli adını verdikleri bu yaklaşımı, kanımca «eklektik model»in yapaylıklarına da düşmeksizin, daha 1930'larda Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk anlatıma kavuşturmuş ve uygulamaya yönelmişti. Biz daha önce toplumsal sınıflarla da doğrudan ilgisi nedeniyle bu konuda Atatürk'ün düşüncelerini görmüş olduğumuz için, burada

yalnız yukarıdaki üç yaklaşımı inceliyeceğiz(*)).

1. 'EKONOMİCİ OKUL':

Ekonomik etkinliklerin, özetle özdeksel zenginliklerin insanların ve toplumların yaşamlarını, tarihsel evrimini etkilediği görüşü çok eskiden beri savunulagelmıştır. Ancak bu konudaki düşünceler ekonominin toplum yapısı içindeki yer ve etkisini düzenlilikleri ve yasallıklarıyla ortaya koyan düşünceler değildir. Pitirim A. Sorokin ve O'nun gibi düşünenler bu eksikliğe dikkat etmeden söz konusu düşünceleri toplumun ekonomik açıklaması olarak sunmaktadır(**).

Örneğin Eski Çin düşünürü Konfüçyüs'ün «yoksulluk halkı toplumsal kargaşalıklara sürükler... Toplumsal düzen için halkın ekonomik bakımdan doyurulması gerekir» dediğini söyler. Eski Hint kutsal kitaplarının ekonomik ilişkiler, örgütler ve sorunlara geniş yer verdiğini yazar. Eski Yunan düşünürlerinin üretim, ticaret, zenginlik... bakımlarında ortaya çıkan değişmelerin siyasal ve toplumsal örgütte, insan davranışlarında ve ruhsal alanda türlü değişikliklere yol açtığını söylediklerine değinir. Buna kanıt olarak örneğin Tukidides'in şu satırlarını gösterir:

«Denizci halklar kendilerini artan ölçüde servet edinmeye vermiş bulunuyorlar. Böylece de daha yerleşik bir yaşama geçiyorlar. Kimileri bu zenginlik yardımıyla sınırlarım setlerle çevrelemeğe koyulmuş bulunuyorlar. Kazanç sevgisi, zayıf güçlünün egemenliği altına girmeğe uylastırıyor; servet sahipliği de güçlüye küçük kentleri boyunduruk altına alabilme yeteneğini kazandırıyor...»

(*) Atatürk devletçiliğinin kapitalizme ve sosyalizme yöneltmiş olduğu eleştirilerle çağdaş toplumda ekonomi kurumunun nasıl düzenlenmesi gerektiği konusundaki önerileri, 50 yıl sonra ünlü iktisatçı J. Kenneth Galbraith tarafından hemen aynı özdeki gerekçelerle dile getirilmiş buluyoruz. Bknz: **Ekonomik Yaşamın Güncel Sorunları** (Çev.: Ö. Ozankaya). Cem Yayınevi, 1990. Atatürk devrimlerinin, ekonomik açıdan da bizim nitelendirdiğimiz gibi bir 'model' (tutarlı yaklaşım biçimi) olduğu görüşüne varan başka bilim adamı olarak bkz.: Prof. Dr. Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve «Eklektik Model»**, T. İş Bankası Yayını, 1981.

(**) Pitirim A. Sorokin, **Comtemporary Sociological Theories**, Harper, N.Y. 1928. 'Economist School' bölümü, s. 514-599.

Eflâtun'un da yoksulluk ve varsıllığın insan ruhu ve davranışı üzerine etkilerine geniş yer verdiğini ve örneğin «varsıllık kişilik göçüklüğünün ve tembelliğin, yoksulluk ise bayağılığın ve kötülüklerin anasıdır; her ikisi de hoşnutsuzluk doğurur; toplumsal ve sınıfsal kavgalara yol açar» dediğini; «Ne kadar küçük olursa olsun her kent iki ayrı ve birbirleriyle savaş içinde kentten oluşmaktadır: Biri yoksulların kenti, öbürü de varsılların kenti» diye yazdığını belirtir. Hükümet biçimlerini sınıflandırırken ekonomik örgütleniş ile siyasal örgütleniş ve halkın temel tinsel ve töresel özellikleri arasında bağlantı kurduğunu söyler.

Eski Roma'da da Çiçero, Sallust, Tacitus, Polibius, vb. nin ekonomik koşulların toplum yaşamı, tarih süreçleri, insan davranışı ve ruhsallığı üzerine türlü etkilerini bitimlediği ve çözümlediği söylenir. Örneğin Pliny'nin «Büyük malikâneler (Latifundia) Roma'yı yıkıyor» diye yazdığı; Sallust'un (İsadan Önce 86-34) «Halk gitgide topraksız bırakılınca işsizlik ve yoksulluk yüzünden barınacak yerleri kalmamıştı. O zaman başkalarının topraklarına göz diktiler; özgürlüklerini ve yurtlarının çıkarlarını satılık bir şey saydılar...» dediği belirtilir.

Orta Çağlarda da, Yeni Çağlarda da buna benzer görüşler geliştiren düşünürler bulunduğu değinilir. Örneğin James Harrington'un 'bir ülkenin toprak mülkiyeti ve zenginliği ile siyasal gücü arasında sıkı ilişki bulunduğu'nu söylediği örnek verilir. Bu nitelikte düşünceler geliştiren pek çok ad sayılır: Niebuhr, Böck, Nietzsche, Savigny, Hüber, Sybel, Hüllman, Leos, Müller, Maurer, Stüve, Höfler, Lassalle, Le Play... Prof. Sorokin bunlardan kimisinin Tarihsel Özdekçilik kuramını Marx'tan ve O'nun esinlediği belirtilen Hegel, Feuerbach, Saint Simon gibi birkaç kişiden çok önce geliştirip savduğunu, özellikle Georg Wilhelm von Raumer adlı ekonomici düşünürün Marx'ın kuramının hemen tıpkısını geliştirdiğini ileri sürmektedir. Raumer'in şu satırlarını bu sava kanıt olarak göstermektedir:

«Bütün siyasal değişiklikler üretim koşullarındaki, yaşama biçimindeki değişimlerin bir sonucudur. Ticaret ve alışverişteki değişikliklerin türlü sınıflarda yol açtığı yeni durum da siyasal değişikliklere neden olur. Kısacası siyasal değişiklikler halkın toplumsal ve ekonomik koşullarının bir sonucu, dahası, zorunlu bir sonucudur. Sonra bu ekonomik koşullardaki değişimler yalnızca aktöreyi, gelenek ve görenekleri, yaşama ve düşünme türlerini

değiştirmekle kalmaz, türlü toplumsal sınıfların birbirleriyle olan ilişkilerini de değiştirir. Kuşkusuz bununla bir halkın tinsel hareketlerinin güç ve önemini yadsımak istemiyoruz. Ama birçok durumlarda bu hareketlerin ekonomik değişiklikler aracılığıyla ortaya çıkarıldıkları ve onların ardından gelip onlarca sürdürüldükleri bir gerçektir.»(*)

Görüldüğü gibi kimi toplumbilimcilerin Ekonomici Okul adı altında düşündükleri bu düşünürler, ekonomik öğelerin toplum ve insan yaşamı üzerinde etkili olabileceğini söylemişler, bu yolda kimi somut gözlemler yapmışlardır. Ama bir kez ekonominin toplum ve insan yaşamının bütünlüğü içindeki yerini ve ilişkilerini düzenlilikleri ve yasalılıkları ile ortaya koymuş değildirler. «Ekonomik etken» olarak «zenginlik», «servet», «yoksulluk» gibi içeriği belli olmayan, kesin tanımı yapılmayan öğeler üzerinde durmaktadırlar. Ekonomik etkenin toplum yaşamını nasıl bir işleyiş düzenliliği içinde belirlediği sorusunu sormuyorlar. Toplumun da, ekonominin de nitelik değişmelerinde geçtiği olgusuna yer vermiyor, incelemelerine tarihsel boyutu katmıyorlar. Bütün bunlar Raumer için de geçerli olarak belirtilebilecek eleştirilerdir.

Prof. Sorokin ise Ekonomici Okulun bu üyelerini eleştirirken bu noktalar üzerinde durmayıp, yalnızca 'toplum yaşamında çok değişik ve karşılıklı etkileşim içinde olan etkenler vardır; bunlardan herhangi birisine belirleyici etken olarak bakılamaz' eleştirisini yöneltmektedir(**). Oysa bilimsel açıklamanın başta gelen özelliğinin değişik etkenleri bir önem sırasına koymak olduğunu, her etkenin toplum ve insan yaşamını belirlemede eşit önemde olmadığını unutmaktadır. Kanımca Ekonomici Okul diye tanıtılan yukarıdaki düşünürlere yapılacak geçerli eleştiri ekonomik (ya da başka herhangi bir) etkene belirleyici etken önemi tanınması olmamalı; ama yukarıda belirtildiği üzere «ekonomik etken»i kesin bir tanıma kavuşturmamış, sınıflandırmamış olmaları, ekonomik etkenin toplum bütünlüğü içindeki yerini ve işleyiş düzenliliklerini, başka etkenlerle birlikte somut olarak ne biçimler aldığını göstermemeleri, tarihsel boyuta yer vermemeleri asıl eleştirilmeleri gereken yönlerdir.

(*) Sözü nü eden: P.A. Sorokin, *Contemporary Sociological Theories*, a.g.e., s. 522.

(**) Aynı kitap, s. 597-599.

2. DAVRANIŞÇI TOPLUMBİLİMİN ÜZERİNDE DURDUĞU NOKTALAR:

2.1. EKONOMİK KURUMLARIN TEMEL SORUNLARI

Önce A.B.D. üniversitelerinde geniş ölçüde ders kitabı olarak okutulan ve Lundberg, Schrag, Larsen tarafından yazılmış olan *Sosyoloji* kitabında *ekonomik kurumların temel sorunları* konusunda belirtilen görüşleri özetleyelim(*):

‘Her toplumun başlıca ekonomik sorunları (şunlardır): (a) Hangi mallar üretilmekte ve tüketilmektedir? Ne miktarda? Üretim kapasitesi ne ölçüde tüketim malları üretimine, ne ölçüde üretim araçları üretimine ayrılıyor? (b) Kimler (kadınlar, erkekler, çocuklar) ne ölçüde ekonomik etkinliklere katılıyorlar? Toplumda işbölümü nasıldır? (c) Mallar nasıl ve hangi âdet ve kurallara göre dağılıyor? Üretici çabanın mükâfatı (nelerdir)? Mal ve hizmetlerin değişimi nasıl kurallarla yürütülüyor?...’

‘Ne üretilip ne kadar üretileceğini, bir toplumda ne kadar ekonomik etkinlikte bulunulacağını en düşük düzeyde, hayatta kalabilmek için zorunlu olan hususlar belirler. Bu düzeyin üzerinde türlü toplumlar değişik yaşama düzeylerine sahiptirler; insanların kendi yaşama düzeyleri konusundaki beklentileri değişiktir.’

‘Ekonomik etkinlik değişikliklerinin kimisi, söz konusu kümenin fiziksel koşullarından ileri gelir. Öte yandan bir kümenin değerleri sık sık oradaki insanların fiziksel çevreye pek uymayan etkinliklerde bulunmalarını gerektirir: Hindular inek besler, ama ineğin yiyecek olarak kullanılmasını yasaklayan tekinsizlere (tabu) inanırlar. Bunun gibi yeni ve daha üstün ürünler ve üretim yöntemleri insan alışkanlıkları, önyargıları, adetleri yüzünden uzun yıllar savsaklanabilir.’

‘Alışkanlıklar, gelenekler sermaye malları gibi tüketim mallarına yönelik ekonomik etkinliklerin miktarını da etkiler.’

‘Toplumlar ticaret ve değişime giriştiklerinde neyi, ne miktarda üretmek gerektiğini belirleyen koşullar da köklü biçimde değişir... Pazarlar, para, fiyatlar, krediler, borçlar, ulaştırma kolay-

(*) a.g.e., s. 195-199.

lıkları sanayi toplumlarının hangi malları ne nitelikte üretmeleri gerektiğini belirler.'

'Bir serbest pazar, belli bir ürün için yapılan belli fiyat tekliflerinin bir araya getirildiği merkezi bir takas yeridir. (Burada) her mal veya hizmet üreticisinin neyi, ne kadar, hangi fiyata üretmesi gerektiği konusundaki kararını tüketicilerin... talepleri konusunda yaptığı tahmin belirler. Fiyatları belirleyen toplumsal şartlar çok ayrıntılıdır; bu şartların işleyişindeki aksamalar üzerinde iktisatçılar büyük önemle dururlar.'

'Arz ve talep demokratik hükümetten otoriter bir hükümete kadar değişen resmi düzenleme yoluyla da ayarlanabilir. Halkın hangi malları ne miktarda istediğini saptamak üzere kamuoyu yoklamaları da yapılabilir. Tereyağından çok top mu yapacağız; tüketim mallarından çok sermaye malları mı üreteceğiz; her birinden ne kadar üreteceğiz? Böyle soruları karara bağlamak üzere serbest pazar ve kişi ya da grup diktatörlüğü şıkları arasında çok değişik denetim mekanizmaları vardır. Her düzenin hem kısa süreli ekonomik sorunlara bulduğu cevaplar, hem de bireylerin çalışma ve işar-kadaşlarını seçme özgürlüğü bakımından elverişli ve elverişsiz yanları vardır'.

'Görüldüğü gibi ekonomik üretimi belirleyen öğeler (a) doğal kaynaklar, iklim, yeryüzü biçimleri ve öbür doğal koşullar, (b) âdetler, kolaylıklar, hüneler, teknoloji ve toplumsal örgüt, (c) belli bir ekine hakim olan amaçlar ve değerlerdir.'

2.2. DAVRANIŞÇI TOPLUMBİLİMİN BAŞLICA BULGULARI

Günümüzde özellikle A.B.D.'nde oluşup yaygınlaşan *Davranışçı Toplumbilim*, temel olarak toplumsal yaşamı belli bir zaman noktasında ele almakta ve bireylerin dışavuran davranışlarına bakarak toplum yaşamının bir betimlemesini yapmağa, bağıntı ilişkilerini göstermeğe çalışmaktadır. Bu okul üyelerinin ekonomik etkinliklerin toplum ve insan yaşamındaki yeri konusunda geliştirdikleri – özellikle A.B.D. için geçerli olduğu ileri sürülen– genellemeleri, başlıcalarına yer vererek özetlemek istiyoruz.(*)

(*) Bu genellemelerin toplu olarak biraraya getirildiği bir kitap için bkz.: B. Berelson and G.A. Steiner, *Human Behaviour - An Inventory of Scientific Findings*, Harcourt, 1964, s. 397-417.

Bu genellemelerin *sanayileşme, uygulamabilmimde ilerlemeler, uğraş seçimi, işgücü, işyeri ve işveren-işçi ilişkileri* alanlarında olduğu görülmektedir.

Sanayileşmenin aile kurumuna etkileri:

- a) Sıkı dayanışmalı ve geniş kapsamlı hısımlık kümelerini zayıflatır ve çözer.
- b) Çekirdek ailede karı, koca ve çocuklar arasındaki güç dağılımı değiştirir.
- c) Evlilik ilişkilerinin biçimini değiştirir:

● Eş seçiminde özgürlük getirerek şu değişikliklere yol açar: Gençlerin evlenmesi sırasında yaşlıların geleneksel pazarlık gücü ortadan kalkar.

Genç çiftlerin ekonomik bakımdan bağımsız olmasını gerektirir.

Kadının da erkeğin de evlenme yaşı bakımından «evlenmeğe uygun olgunluk yaşı» kavramı gelişir.

- Denkteş evliliği ilkesinin sanayileşmeyle birlikte değişmediği, başka deyişle evlenmelerin yine ekonomik–toplumsal–ekinsel bakımdan denk olanlar arasında olduğu gözlemleniyor.
- Yakınlar, arasında evlenmek azalır. Başlık ve güvey-başlığı uygulaması ortadan kalkar.
- Odalık (metres) tutma, çok karılılık uygulamaları azalır.
- Boşanma oranı artar. Dul ya da boşanmışların yeniden evlenme olasılığı artar.

Derebeyci bir ekonomik–toplumsal yapıdan yarı sanayileşmiş bir ekonomik–toplumsal yapıya geçmenin aile ve yakınlık ilişkileri üzerine etkileri konusunda yapılmış bir alan araştırması şu sonuçları vermiştir:

«Malabar'ın toplumsal yapısındaki yeni büyüme –her ne kadar önce dışardan siyasal yapıya zor yoluyla getirilen kimi değişmelerle başlatılmış iseler de– temel olarak toplumun özdeksel dünyayı kullanım yöntemlerindeki değişmeden doğmuştur. Geleneksel Malabalar ekonomisinde pek az sermaye birikimi var-

dı ve birikimli (= kümülatif) bir büyüme ise hemen hiç yoktu. Bu durum temel kümeleri (kast ve baba ya da ana yanından soy kümesi) doğuma dayalı olan ve coğrafyasal bölgeleri arasında pek az hareketlilik bulunan bir toplumsal düzenin –belirleyicisi olmamakla birlikte– nedencesi (vesilesi) oldu. Bugünkü ekonominin ise temel özellikleri sermaye birikimi, makine uygulayımının artan hızla gelişmesi, kentleşme, işte uzmanlaşma ve pazar ekonomisidir. Böyle bir ekonomi toplumsal ve yersel hareketliliği zorunlu kılar. Bunlar ise doğuma dayalı ilkel küme yapısıyla bağdaşmaz. Böylece anasoylu yakınlık kümesinden iki yanh yakınlık kümesine geçilmiş, yakınlık kümesinin işlevleri ve kapsamı azalmıştır» (E.K. Gough, «Changing Kinship Usages Among the Nayars of Malabar,» sözünü eden B. Berelson and Gary A. Steiner, *Human Behavior*. a.g.e., s. 399).

- 2) Aşağı sınıfların aile biçimleri, sanayileşme sırasında, yukarı sınıflarmkine göre daha hızlı değişir.
- 3) Sanayileşme, geleneksel toplumsal örgütleniş biçimlerini çöktür ve a) yapılacak daha çok toplumsal işpaylarının bulunduğu ve b) işte başarının artan ölçüde önem kazandığı (eskinin yaş, soy, vb. gibi doğuştan gelen özelliklerinin öneminin gerilediği) yeni bir tabakalaşma yapısı getirir. Sanayileşmenin getirdiği coğrafyasal, toplumsal, uğraşsal hareketlilik etkin bir güçtür: Bu hareketlilikler insanları geleneksel yaşam biçimlerinden uzaklaştırmak ve yeni biçimlerle ilişkiye sokmak yoluyla hem çözücü, hem de yeniden bütünleştirip örgütlendirici bir etken olmaktadır.
- 4) Sanayileşme hızı ne denli yüksek ise yeni işçi olanların çevreye uyumu ve uyarlanması da o denli güç oluyor.
- 5) Sanayileşme, uğraşla ilgili dernekleşmeyi hızlandırıyor.
- 6) Ekonomik düzende kullanılmakta olan uygulayım bilimin genişliği ve türü, düzenle ilgili davranışları belirleyen, biçimlendiren en önemli tek etkidir: İşin niteliği, işgücünün tanımlanması, işçilerin işe alınma ve seçilme yolu, yetiştirilmesi, hizmet-içi eğitim, işyerinde resmî olmayan kümelerin oluşması, üst-ast ilişkileri, dahası aile, topluluk ve genel olarak toplum

sorunları... hep yukarıda belirtilen etkenden derin biçimde etkilenir.

7) Uygulayım bilim gelişip karmaşıklıktıkça:

a) Ekonomi daha çok genörgütleşir ve yazçizcileşir.

b) İşgücünün daha yetişkin olması gerekli olur.

c) İşgücünün yetişkinlik açısından farklılaşma ölçüsü artar: Çok yetişkin olanların yanında hiç yetişkin olmayan düz işçiler artar.

d) Tarıma ayrılan kaynakların oranı azalır.

e) Hizmetler kesiminde çalışanların oranı artar.

f) Üretkenlik ölçüsü yükselir.

g) Kişisel mülklerin görelî yeri azalır; örgütsel kuralların uygulama alanı ve kapsamı genişler.

h) Yeni buluşlara duyulan gereksinme artar.

8) Nüfus artar; ekonomi ticarileşir; sözleşme ilişkilerinin kapsamı ve oranı, insanların kim olduklarına göre düzenlenen ilişkilerin yerini alarak artar; kentleşme hızlanır; işçi sınıfı, orta sınıf oluşur; örgütler, dernekler ortaya çıkar; işbölümü ilerler ve buna bağlı olarak uğraşların, bölgelerin, ülkelerin... karşılıklı bağımlılığı artar; ilişkilerinde ve sorunlarında ussal çözümlerin yeri genişler.

9) Yeni sanayileşen toplumlarda uygulayım bilimsel değişmelerin toplumsal sonuçları çok daha büyük ve sarsıntılı olur.

10) Uzun-sürelî işsizlik durumu kişilik bozulmasına [= edilgenlik (pasiflik), duyumsamazlık, kuralsızlık, dağınıklık, ilgisizlik, vb.] yol açar.

11) Ortalama yaşam süresinin uzaması sonucu çalışma dışında geçen yaşam süresinin oram büyüyor.

12) Sanayileşme çalışan kadınların işgücü içindeki oranım artırır.

13) Sanayileşmemiş toplumlarda para ile ödenen emek karşılığı, kendi başına bir emekçiyi işine bağlayan özendirici etken değildir. Çünkü para ekonomisine geçilmiş değildir.

14) Parça-başına-ücret, üretimi ençoğa çıkarmağa yetmemektedir; tersine işveren-işçi çatışmalarına yol açmaktadır.

15) a) Ücretler ve yan ödemeler yükseldikçe,

b) İşin değeri sorumluluk, yetki, saygınlık bakımlarından yükseldikçe,

c) İşyeri ilişkileri (çalışma kümesi ilişkileri) yakın, sıcak ve güvenlik verici oldukça, işten doyum sağlama ölçü ve oranı da artar.

16) a) İlk işçi birliklerinin daha çok yetişkin işçilerce kurulduğu görülüyor.

b) Beyaz-yakalı işçilerin birlikleşmesi mavi-yakalı işçilere göre daha güçtür.

c) Üyelerin saygınlıkları yüksek olduğu ölçüde işçibirliği işlerine katılmaları da daha çok olur.

3. ÇAĞDAŞ TOPLUMDA YAYGIN EKONOMİK DAVRANIŞLAR

Çağdaş toplumdaki yaygın ekonomik davranışlar da şöylece belirtilmektedir:

3.1. ULUSAL EKONOMİNİN ÖNEMİ

Kendi ulusal kaynaklarını özgürce değerlendirebilmek. Bu bakımdan sanayileşme kilit önem taşır. Sanayileşme bir toplumu asıl olarak ham madde satıp yapılmış mallar almak ve böylece sürekli olarak başka ekonomiler lehine kan yitirmek durumundan kurtaracak ana yoldur. Sanayileşme eşliğindedir ki hizmetler (= eğitim, sağlık, ticaret, ulaşım, bilim, sanat) de oluşup gelişebilir; tarımda da toprağın ve işgücünün verimliliği arttırılabilir.

3.2. BİR KAZANÇ SAHİBİ OLMAK

Çağdaş toplumda hemen her yetişkin kişinin bir iş sahibi olması ilke olarak beklenir. Çalışma, iş kendi başına bir değer sayılır.

«Çalışmadan yiyen» insan tipine meşru yer tanınmaz; dahası, «işli-yebilen dişliyebilir» denir. Hiç iş yapmadan miras geliriyle yaşamak isteyenler «mirasyedi» teriminin ağır kınayıcı tepkisiyle karşılaşır. «Hazıra dağ dayanmaz» deyişinde yansıdığı üzere, varlıklı kişilerin de kazançlı olacak biçimde çalışması gerektiğine inanılır.

Kadınların ekonomik kurumlardaki yeri: Genel olarak kadınının, bu arada evli kadınların kazanç getiren bir meslek sahibi olmaları da çağdaş toplumun ekonomik değerleri arasındadır.

Yaşlılık döneminin özel sorunu: Çağdaş sanayi toplumlarında bir yandan ortalama yaşama süresi yükselip, hemen hemen 80 yıla ulaşmış bulunuyor. Öte yandan genellikle 65 olarak saptanan zorunlu emeklilik yaşı, emekli olan bireyler için «yararlı çalışmalar yapmak», «bir işe yarıyarak aile içindeki yerini korumak» sorununu ağırlaştırmış bulunuyor.

3.3. BİR UZMANLIK SAHİBİ OLMAK

Toplum yaşamında aranan bir meslek sahibi olmak, çağdaş toplumdaki kurumlaşmış bir başka ekonomik davranış ölçüsüdür. Bu toplumlarda eğitimin her basamağında yetenek geliştirip beceri kazandırmak durmadan artan bir önem kazanmaktadır. İnsanlar giderek eğitimin her dalına «Bu eğitim ve öğretim beni hangi işe hazırlar?» sorusunun ışığında bakıyorlar. Halk eğitimi, yetişkin eğitimi, hizmetçi eğitimi... yeterli beceri sahibi olamamış kişilere ya da teknolojik gelişmeler sonucu yeni beceriler edinmeleri gereken bireylere bu eksiklerini gidermek, türlü ekonomik kuruluşlara da daha yetenekli işgücüne sahip olmak olanağı vermeyi amaçlar.

3.4. YAŞAM DÜZEYİNİ YÜKSELTMEK

Çağdaş toplumun ailesinde, okulunda, hemen tüm kurumlarında ortam «kendini yetiştirmek ve daha iyi yaşama koşulları elde etmek» güdüleriyle doludur. Yerinde saymak, gerilemekle eş anlamlıdır. Ancak bir «değeri» olmuyanın ya da bir tutkusu bulunmayanların bugünkü durumlarıyla yetinecekleri kabul edilmektedir. Hatta «yükselen beklentiler» olgusu günümüzde bütün insanlığın temel bir ekonomik davranışı olmuş bulunuyor.

3.5. TÜKETİMİ ARTTIRMAK

Büyük çaplı üretime dayalı çağdaş sanayi toplumları, aynı zamanda tüketimin de yüksek olmasını ilke almaktadırlar. Gerçi sanayileşme aşamasını tamamlamamış toplumlar için başlıca sorun üretimi arttırmak olup, özellikle bu dönemde tutumlu davranıp daha çok biriktirim (= tasarruf) yapmaları, hele tüketim için borç altına girmemeleri ölçü alınır. Ancak büyük çaplı üretimi olanaklı kılan sanayi ve hizmet kuruluşlarının gerçekleşmesiyle birlikte, tüketim de temel ekonomik sorunlar arasına girmekte ve yüksek tüketim düzeyi gerekli olmaktadır.

Reklâmcılık ve «Tüketim Toplumu»:

Bu durum, yüksek bir tüketim düzeyinin elde edilebilmesi için reklâmcılığın olağanüstü ölçülerde kullanılmasına yol açmıştır. Reklâmcılıkta amaç «bireylerin daha çok tüketmelerini» ve «tüketmeyi istemelerini» sağlamaktır. Bu ortamda üretimin toplumun asıl gerek duyduğu mal ve hizmetler alanında olması, bir işe yaraması, yüksek kalitede olması, böylece kaynakların boşa harcanmaması ölçüleri gözden kaçırılmaktadır. Tek ölçü, bir işe yarasın, yaramasın, satmak ve kâr etmek olduğunda, reklâmcılık yoluyla bireyler modaların, heveslerin, alışkanlıkların... baskısı altına alınabilmektedir. İnançlarla, gelenek-göreneklerle reddedilen «savurganlık» (= israf), reklâmlarda sanki bireylerin kendilerine ve ailelerine karşı bir ödeviymiş gibi sunulmaktadır.

Örneğin Harvard Üniversitesi İktisat profesörü Barbara Ward, A.B.D. restoranlarında satılan yiyeceklerin % 65'inin çöpe atıldığını; 1978 yılında Federal Almanya'da yalnızca aşırı yeme-içme yüzünden uğranılan sindirim rahatsızlıkları için 8 milyar dolarlık ilaç tüketildiğini belirtiyor ve «bu gönenc değil, soytarlıktır!» diyor.

Konunun bir de silâh üretimi ve «tükettilmesi» yönü vardır. Prof. Ward bu konuda da iktisatçıların görmezlikten geldikleri bir büyük bozukluk olduğunu söylüyor: «Tüm dünyadaki ağır enflasyonun en önemli nedeni silâhlanmadır; çünkü ev kadını eline file alıp gidip bakkaldan bir küçük el-bombası almaz. Araplara satarız, di-

yoruz ama, sonunda yine savurganlık, savurganlık, savurganlık! İster ABD, ister SSCB, ikisi de bu savurganlığın baş sorumlusudur.» Türkiye’de de, üstelik yabancı ekonomilere milyarlarca dolar ödeyeceğimiz biline biline, «Türk silâhı sever» diyen sorumsuz politikacı, zaten çok büyük olan askeri harcamalara bir de her bireyi silâhlanmaya özendirmenin saymakla bitmez maddi-manevi savurganlıklarını eklemekten geri kalmamıştır.

3.6. EKONOMİK YAŞAMIN BÜROKRATİKLEŞMESİ

Çağdaş toplumdaki büyük işletmelerde işyeri sahipleri ya da yöneticileri, çalışanlar ve «müşteri»ler arasındaki ilişkiler, küçük kasabalara, mahallelere ya da aile işletmelerine özgü birincil ilişkiler olmaktan çıkmıştır. Sanayileşmenin ilk aşamalarında bu yüzden yönetim, çalışanlar ve tükeçiler arasındaki ilişkilerde düzensizlikler görülür. Sanayileşmenin ilerlemesiyle birlikte hükümet denetim ve düzenlemeleri, sendikalar, mesleki örgütler bu ilişkileri bir düzen altına alırlar ve kurumlaştırırlar. Bunlar içinde özellikle hükümetlerin düzenleme ve etkinlikleri, değişen kapsam ve içerikte olmakla birlikte, sanayi toplumlarında ekonomi kurumunun temel bir özelliği olmuştur: İş güvenliği sağlamaktan besin ve ilaç denetimine, ekonomiyle ilgili bilgiler sağlamaktan ulusal ekonomiyi koruyup geliştirici önlemler almaya, doğrudan doğruya ekonomik etkinliklerde bulunmaya varıncaya değin her alanda hükümet etkinlikleri gelişip genişlemekte, ekonomik yaşam bu yönden de «bürokratikleşmektedir».

4. MARXÇI TOPLUM KURAMINDA EKONOMİK ETKİNLİKLERİN YERİ:

4.1. MARXÇI KURAMIN ÖBÜR KURAMLARDAN YAKLAŞIM FARKI

Ekonomik etkinliklerin toplumsal düzenleniş biçimine olan etkileri konusunda Marxçı kuramın söylediklerinin, öbür iki yaklaşımdan kimi temel ayrılıkları vardır:

- a) Bu kuram toplum olgusunu açıklayabilmek için türlü etkenler içinde «belirleyici olan etken»in «üretim biçimi» olduğunu ileri sürer.
- b) Yalnızca betimleyici olmayıp yasalılıkları ve düzenlikleri açıklamaya, işlemsel ve öngörü-sağlar olmaya yönelik bulunduğunu savunur.
- c) Konuyu tarihsel boyutta ele almaktadır; bu boyut içinde tarihsel dönemler ve toplumsal tipler (= toplum düzenleniş biçimleri) ayırdetme çabası gösterir(*).

4.2. MARXÇI KURAMDA EKONOMİNİN TOPLUMSAL YAPI İÇİNDEKİ YERİ

Kuram'ın ekonomik etkinliklerin toplum yapısı ve işleyişi içindeki yeri konusunda savunduğu görüşler şöyle özetlenebilir:

Toplumun niteliğini belirleyici önemde olan etken üretim biçimidir, başka deyişle yaşamak için gerekli olan özdeksel zenginlikleri elde ediş biçimidir. Tarihsel dönemler ve değişik toplum düzenleniş biçimleri bu üretim biçimi temeline dayalıdır.

Üretim biçimi, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinden oluşup ortaya çıkar diyen kuram, başlıca üretim güçleri üretim araç - gereçleri, bunları kullanacak olan insanlar, onların üretim deneyimleri ve iş alışkanlıklarının tümünden oluşur; ancak bunlar içinde belirleyici öge üretim araçlarıdır, der. Örneğin çağdaş toplumda üretim araçları kurama göre a) doğal zenginlikler, b) bunları işlemeğe olanak veren üretim âletleri, c) fabrikalar, maden kuruluşları,... gibi üretim kuruluşları, d) taşıma ve ulaştırma araçları,

(*) Batı toplumbilimcileri arasında da toplum tipleri kuranlar var. Bunların en yaygınları: Sanayileşmiş toplum-geleneksel toplum; İlkel toplum-Modern toplum; Mekanik dayanışmalı toplum-Organik dayanışmalı toplum (= Durkheim); Topluluk-Toplum (= Tönnies); Birincil kümeli toplum-İkincil Kümeli toplum (Cooley); statüye dayalı toplum-sözleşmeye dayalı toplum (Maine); vb. Bunlar, toplumsal değişme ve evrimin bir ucunda geleneksel, ilkel, sanayileşmemiş... vb. adlarıyla belirttikleri bir toplum tipinin, öbür ucunda da çağdaş anamalcı sanayi toplumunun bulunduğunu düşünmektedirler.

e) ticaret kuruluşları (anbarlar, satış mağazaları...), f) kredi kuruluşlarından oluşur.

Üretim ilişkileri ise, bir toplumsal etkinlik olan üretim süreci dolayısıyla insanlar arasında ortaya çıkan ilişkilerdir. Bu ilişkilerin öğeleri a) üretim araçlarının mülkiyeti biçimi, b) değişik toplumsal kümelerin üretim süreci içindeki yerleri (= eşdeyişle üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup olmamaları), c) bunların sonucu olarak ürünlerin paylaşılıp dağılması biçimleridir.

Toplumunu anlamak için, yalnızca üretim araçlarının ne olduğuna (başka deyişle uygulayım bilim düzeyinin ne olduğuna) bakmak yetmez, diyor bu kuram. Çünkü uygulayım bilimin düzeyi toplum içinde yürürlükte olan insanlararası üretim ilişkilerini tekbaşlarına bize anlatmaz. Kuramın ne demek istediğini bir örnekle açıklayalım: Örneğin kara sabanla tarım yapılmasını alalım: Bir çiftçi, kendi toprağını da işleyebilir kara sabanla; başkasının toprağını işleyen bir yarıcı da olabilir. Biz bu üretim ilişkisine bakmadan, yalnız karasabana bakarak, o toplumda ya da toplulukta yürürlükte olan olayları, ilişkileri yeterince anlayamayız, demektedir.

Bu konuda kuram, üretim araçları ve genel olarak üretim güçlerinin niteliği ile üretim dolayısıyla insanlar arasında ortaya çıkan ilişkilerin (üretim ilişkilerinin) niteliği arasında bir Zorunlu Uygunluk bulunduğunu söylemektedir. Kurama göre üretim olgusunun da başta gelen niteliği değişmekte olmasıdır. İnsan her zaman doğadan daha çok yararlanmak isteyen bilinçli bir varlık olduğuna göre, üretim etkinliği içinde kullandığı aletler, ham madde kaynakları... değişecek, dolayısıyla üretim biçimi de değişecektir, demektedir. Bu değişimde öncelik sırasını üretim araçlarının değişmesi alır diyen kurama göre üretim ilişkileri daha sonra değişip üretim araçlarındaki değişmelere ayak uydurur: Demek oluyor ki yeni üretim güçleri olduğu halde eski üretim güçlerine özgü üretim ilişkileri bir süre daha varlıklarını sürdürürler. Ama bunların da değişmesi kaçınılmazdır; önünde sonunda yerlerini yeni üretim güçlerinin gerekli kıldığı insanlar-arası ilişkilere bırakacaklardır. Örneğin anamalcı üretim biçiminin özdeksel dayanakları olan büyük anamal, ileri sanayi ve yığın üretimi ortaya çıkıp bir işçi sınıfı oluştuktan sonra derebeylik dönemine özgü üretim ilişkilerinin ve bağımlılıklarının (= toprağa bağlı serf, loncaların üretim kısıtlaması, ülke içinde başına buyruk beylikler ve bunlar arasındaki gümrük duvarları, insan ve

malların yer değişiminin kısıtlanıp yasaklanması, vb.) sürgit varlıkların koruması olanaksızdır.

Marx'çı kuram ekonomik etkinliklerin toplum yaşamının öbür kesimleriyle olan ilişkileri konusundaki görüşlerini de alt yapı-üst yapı kavramları aracılığı ile açıklamaktadır. Kuram bir toplumun ekonomik düzeninin, eş deyişle üretim biçiminin o toplumun alt yapısını oluşturduğunu; o toplumda geçerli olan ve yürürlükte bulunan, yasallık kazanmış olan kurumların, değerler ve inançların (= hukuk, siyasa, aile, gelenek-görenekler, din, eğitim...) ise o alt yapı üzerinde, ona uygun biçimde ortaya çıkan üst yapıyı oluşturduğunu söylüyor. Böylece her alt yapının kendisine uygun düşen bir üst yapısı olduğunu savunuyor: Örneğin derebeylik üretim biçimi üzerinde oluşan hukuk, derebeyi ile serf arasındaki ilişkileri, hak ve yükümlülükleri düzenliyor ve yaptırıma bağlıyordu. Eğitim bu ilişkileri bireylere benimsetmeğe yönelik bir eğitimdi. Gelenek, görenekler ve din yine bu ilişkileri yüceleştiren, dokunulmazlaştıran kural ve inançlara dayalıydı. Ama üretim güçleri değişip üretim ilişkilerini değişmeye zorlamağa başlayınca (yukarıdaki örnek gereğince uygulayabilim gelişip büyük çaplı üretim olanağı ortaya çıktıkça; bu büyük çaplı üretimi sağlayan yapımevleri (= imalâthaneler) çok sayıda işçiyi gerektirdikçe; üretilen ürünlerin satılabilmesi için iç-gümrüklerin, eşdeyişle derebeylik sınırlarının kalkması zorunlu oldukça,...) derebeylik düzenine özgü üstyapı kurumları da değişmek zorunluluğunda kalmıştır: Serfi toprağa bağlayan hukukun yerini gezi özgürlüğünü dokunulmazlaştıran hukuk kuralları almış; loncaların üretimi kısıtlayıcı yetkilerinin yerini özgür yarışma (serbest rekabet) ve sınırlamasız üretim ve değişim özgürlüğü almış; derebey sınıfının ve soyluların (aristokrasi) yöneticilik yerini göksel olarak aldığı savunun, böylece bu sınıfın siyasal erkini yasallaştırma işlevini üstlenen din, gelenek ve görenek kuralları, bu kez yeni düzenin ölçülerini kutsallaştırmaya koyulmuştur,... vb. Böylece kuram üst yapının (= kurumların, inanç ve değerlerin), geçerlilik ve yürürlük kazanan üretim ilişkilerini pekiştirici ve koruyucu bir etkide bulunduğunu savunmaktadır.

Kuram ayrıca anamalcı sanayi toplumunda insanların çalışma koşullarını, işyerindeki durumlarını, işle aralarındaki ilişkileri de ele almakta, bu konuda bir yabancılaşma kuramı önermektedir. Biz bu Toplumbilime Giriş kitabında bunlar üzerinde ayrıca durmuyoruz.

4.3. ENGELS'İN AZ DUYURULAN UYARISI

Marxçı kurama yöneltilen başlıca eleştirilere daha önce yer verilmiştir. Burada, Marx'çı kuramın da öbür 'Ekonomici, görüşler gibi tüm toplumsal yaşamı tek etkenle (= ekonomi etkiyle) açıkladığı, ekonomi dışındaki etkenlere hiç yer vermediği yolundaki eleştiriye Engels'in -Bloch'a yazdığı mektupta- verdiği karşılık önemlidir: «*Ekonomi yanına gerektiğinden çok ağırlık tanıyan kimi gençlerin bu tutumlarının sorumlusu ben ve Marx, biziz. Biz, karşıtlarımızın inkâr ettiği temel ilkeyi vurgulamak zorundaydık. Bu durumda başka etkenlerin karşılıklı etkileşme içindeki yerini belirtmeye zamanımız, yerimiz, hatta fırsatımız olmuyordu.*» «*Özdeksel tarih anlayışına göre tarihte belirleyici etken, son çözümlemede, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ne Marx ne de ben hiç bir zaman bundan artığını ileri sürmedik. Eğer sonradan herhangi biri çıkıp da ekonomik etken tek belirleyicidir dedirmek üzere bu önermenin anlamını zorlarsa onu boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir, ama türlü üstyapı öğeleri -sınıf mücadelesinin siyasal biçimleri ve sonuçları- mücadele bir kez kazanıldıktan sonra kazanan sınıfın hazırladığı anayasalar vb. hukuksal biçimler, dahası bütün bu gerçek mücadelelerin katılanların kafasındaki yansımaları, siyasi, hukuksal, felsefî kuramlar, din anlayışları ve bunların daha sonraki katı kural (= doğma) dizgeleri biçimindeki gelişmeleri, hepsi de tarihsel mücadelelerin gidişi üzerinde etki yaparlar ve birçok durumda ağır basarak onun biçimini belirlerler. Bütün bu etkenlerin etkisi ve tepkisi vardır, öyle ki ekonomik hareket bu hareketlerin bağrında, sonunda bir zorunluluk olarak, sonsuz rastlantılar... yığını arasından kendine yol açmaya başlar.*»(*)

Engels'in bu açıklamaları, üstyapı-altyapı ayrımının da, toplumun anatomisini çizebilmek üzere başvurulmuş bir 'kuramsal soyutlama' olarak görülmesi gerektiğini anlatmaktadır. Gerçekten Marxçı kuram «*üretim bilgi, beceri ve alışkanlıklarıyla insanı*» üretim güçlerinin (yani altyapının) en önemli bir ögesi sayıyor. Oysa biliyoruz ki üretici bilgi, beceri ve alışkanlıklarıyla insan, genel ola-

(*) Karl Marx and Friedrich Engels, *Selected Work*, Moscow, 1962, Vol. II, s. 448.

rak her türden toplumsallaştırıcı kurumların, özellikle de eğitim ve bilim kurumlarının ürünüdür. Bu durumda eğitim kurumlarını, toplumsallaştırıcı birçok kurumları üst yapıya mı, alt yapıya mı sokacağız? Görülüyor ki kuram, her biri yüzlerce yılı kapsıyan tarihsel dönemleri, ya da toplum tiplerini birbirinden ayırdedebilmek, birinden öbürüne geçişin etkenlerini ortaya koyabilmek üzere, her bilimsel çalışmanın yaptığı gibi soyutlamalara başvurmaktadır. Nitekim daha kısa tarih dilimleri söz konusu olduğunda altyapı-üstyapı ayırımı daha da belirsizleşmektedir. En başta Sosyalist devrimler olmak üzere tüm toplumsal devrimlerin hemen bir «Kültür devrimi»ne başvurmuş olması, bu gerçekten kaynaklanan bir zorunluluktur. Ama Marxçı kuram bir siyasal ideoloji biçimini alıp koşullandırma aracı olduğu ölçüde, yaşanan somut olguları her zaman çıkış noktası almak ve kendini onların ışığında düzeltmek yerine, her biri yüzlerce, binlerce yılı kapsıyan tarihsel dönemlere ilişkin soyut genellemeleriyle somut gerçeğe yön verebileceğini öne sürmüştür.

— ÖZET —

Her toplumda ne üretileceği, nasıl üretileceği, ne kadar üretileceği, değişim ve dağıtımın nasıl olacağı konularını düzenleyen kurallar ve düzenler bulunur. Bunların tümü, geniş anlamında *ekonomi kurumunu* oluşturur.

Bu soruların önemi çok eskilerden beri düşünürlerin dikkatini çekmişse de, bilimsel denleblecek bir incelemenin konusu olmaları, başka konularda da olduğu gibi, 19. yüzyıla başlar ve o yüzyılın bilimdeki sınırlılıklarından da, Batı Avrupa'nın toplumsal-ekinsel özelliklerinden de derinden etkilendiği görülür.

Kapitalizm ve marksizm, her biri bir süper gücün sömürücü politikasının kılıfı yapıldığı için 20. yüzyılda bu dizgelerin nesnel, özgür eleştirileri uzun süre yapılamadı.

Ama Türkiye'de tam bağımsız, bunun için de demokratik bir toplum örgütleyen Atatürk Devrimi, her iki dizgenin de özgür düşünceli eleştirisini yaparak «tüm uygar insanlığın dikkatle üzerinde durmasına değer» (bu deyim Atatürk'ündür) bir örnek verdi. Aradan 60 yıl geçtikten sonra kapitalizm de, marksizm de doğru-

dan doğruya kendi içlerinden çıkan düşünür ve yöneticilerinin kaleminden, Atatürk Devriminin yönetmiş olduğu eleştirilerin aynıyla eleştirilmeye başlandı.

Çağdaş kent-sanayi toplumlarında ekonomi kurumunun şu nitelikleri belirginleşmiş bulunuyor: Ulusal ekonomi sahibi olmak, yani ulusal kaynaklarını kendi yararına olacak biçimde kullanmada bağımsız olmak; bireylerin – kadınlar da dahil – toplum yaşamında bir kazanç sahibi olacak biçimde meslek ve iş sahibi olmalarını sağlamak; ortalama yaşama süresinin uzaması nedeniyle emeklilik çağının «işe yaramazlık çağı» olarak görülmemesini sağlayacak düzenlemeler yapmak; türlü uzmanlık alanlarına yeterli sayıda toplum üyelerini yönelebilmek; üretimi de tüketimi de arttırmak (ancak bu konuda «bir işe yarayacak, bir hizmet görecektir üretim ve boşa olmayan tüketim» ölçüleri henüz yerleşebilmiş değildir ve reklâmcılık savurganlığın bir aracı olmuştur).

Sanayileşmeyle birlikte başta aile, eğitim kurumları ve siyasal kurumlar olmak üzere tüm toplumsal kurumlarda geleneksel yapıların değiştiği görülmektedir.

AİLE KURUMU

Aile temel toplumsal birim olup, tarih boyunca köklü değişimler geçirmekle birlikte şu temel işlevleri karşılamaktadır: İnsan türünün üretilmesini düzenleyip kuşakların sürekliliğini sağlamak; cinsel yaşamı düzenlemek; bireyler arasında işbirliği ve onlara birincil küme doyumları sağlamak.

Aile demek, kadın demektir. Öylesine ki, bir toplumdaki aile kurumunun özellikleri, orada kadının konumunun (statüsünün) damgasını taşır.

Günümüz sanayi-kent toplumunda aile yaşamında başarının temel koşulları araştırılmakta, evlilikte başarının öngörülmesine çalışılmaktadır.

1. AİLENİN TANIMI VE İŞLEVİ

Aile, içinde insan türünün belli bir biçimde üretildiği, topluma hazırlanma sürecinin belli bir ölçüde ilk ve etkili biçimde cereyan ettiği, cinsel ilişkilerin belli biçimde düzenlendiği, eşler ve ana-babalarla çocuklar (ailenin biçimine göre başka yakınlar) arasında belli bir ölçüde içten, sıcak, güven verici ilişkilerin kurulduğu, yine içinde bulunulan toplumsal düzene göre ekonomik etkinliklerin az ya da çok bir ölçüde yer aldığı bir toplumsal kurumdur.

1.1. AİLE KURUMUNUN TEMEL İŞLEVLERİ

Aile kurumunun temel işlevleri şunlardır:

a) İnsanda cinsel davranışların düzenlenip neslin sürdürülme-

sinin sağlanması: Aile, bireylerin çok küçük yaştan başlayarak cinsel konulara ve toplumda bunları düzenliyen ölçülere «duyarlı» olacak biçimde yetiştikleri yerdir. Cinsel davranışlar her toplumda «ekinsel» bir ortamda biçimlenirler. Cinsel düzenlemelerin temel hedefi özellikle çocuk yapmak, akrabalık ve mirasla ilgili olayları denetlemek ve sahip olunan toplumsal statüyü ve serveti korumaktır.

b) Çocukların bakımı ve toplumsal çevreye ilk hazırlıklarının sağlanması: Bireyler ilk çocukluklarını hemen yalnız aile içinde yaşarlar. Aile bütün dünyada en uyumlu birincil kümedir. İçten ve sevgiye dayalı ilişkiler, çocuğun hem gelişimi için en elverişli ortamı sağlar, hem de çocuğun anne - babasından alışkanlıklar edinmesini kolaylaştırır. Ailenin toplum içindeki konumu çocuğununki de etkiler.

c) Kadın ve erkeğin ekonomik işbirliğinin sağlanması: Fizyolojik farklılıkları nedeniyle bir kadınla bir erkek ekonomik işbirliği (başka deyişle işbölümü) için verimli bir takım oluştururlar. Erkek daha güçlü olduğundan ve gebelik, çocuk bakımı gibi yükleri olmadığı için evden, çocuklardan uzakta, ya da kadının yapamayacağı güç işlerde daha çok çalışabilir. Kadın ise çocukların sürekli bakımını karşılamada, bunun yanında «ev ekonomisi» çalışmalarını yürütmeye daha etkindir.

ç) Birincil küme doyumlarının sağlanması: Anne-baba ve çocuklar arasındaki ilişkiler tek yanlı da değildir. Anne-babanın çocuklarına duydukları karşılık beklemeyen sevgi, onun mutluluğundan üzüntü duymaları onları birbirlerine kaynaştırır. Anne-babalar dinlenme-eğlenme zamanlarını küçük çocuklarıyla geçirebilirler. 6-7 yaşlarından başlayarak çocuklar ev işlerinde küçük katkılarda bulunabilirler; giderek artan ekonomik katkılarda bulunabilirler. Çocukların başarısı anne-babaların saygınlığını arttırabilir. Çocuklar her toplumda, yaşlılık döneminde anne-babalarının desteğindedirler.

1.2. AİLENİN TARİHÇESİ

Yukarıda verilen tanım ve açıklamalar, her kurum gibi ailenin de belli bir toplumsal düzen bütünlüğünün bir parçası olduğunu anlatmaktadır. Bir bütün olarak toplum düzeni tarih içinde nasıl kök-

lü nitelik değişmelerinden geçmiş ise, aile kurumu da ona bağlı olarak köklü nitelik değişmelerinden geçmiştir. Demek ki aile de, herşeyden önce bir tarihsel ürün olarak ele alınmalı ve ne tür değişmelerden geçtiği göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü her dönem için geçerli olan, soyut, duruk bir aile söz konusu olamaz. Gerçekten aile çağlar boyunca değişmelere uğramış bir kurumdur. Bu evrimi belirleyici etken, son çözümlemede toplumsal-ekonomik düzen (= insanların duydukları gereksinimler ve bunları karşılama biçimleri) ile bu amaçla aralarında kurdukları toplumsal ilişkilerin niteliğidir.

Bu tarihsel evrimi, zorunlu olarak, her aileyi oluşturan ana öğeler olan kadın ve erkeğin (= çocuklar da cinsiyetlerine göre değişen yere sahip oldukları ölçüde bu çerçeve içine giriyorlar) karşılıklı yerlerinde ve buna bağlı olarak ailenin görevlerinde ortaya çıkmış olan değişiklikler içinde izlemek gerekir. Başka bir deyişle, toplumbilimcilerin sözünü ettikleri *küme evliliği*, *anaerkil aile*, *ataerkil aile*, *içten evlenme* (endogami), *dıştan evlenme* (egzogami), *çok karınlık* (polijini), *çok kocalık* (poliandri), *tek eşlilik* (monogami), *geniş aile*, *çekirdek aile*(*) gibi değişik aile biçimlerini, tarihsel gelişim ortamı içinde, öbür toplumsal yapı öğeleriyle bağlılığı ve ilişkileri içinde ele almak gerekir. Yoksa her yerde, her zaman rastlanabilen, öngörülemez, gelişigüzel aile biçimleri olarak değil.

1.2.1. İkel Dönemde Aile: 'Anaerkillik

İnsanbilim araştırmaları insanlığın ilkel aşamalarında bir küme halinde evlenme durumu bulunduğunu, bu nedenle doğan çocukların yalnız annelerinin kesinlikle bilinebildiğini, boyun (= klanın) atasının böylece kadın olduğunu göstermiş bulunuyor. Bu aile düzenine *anaerkil aile* denir. Avcılık ve toplayıcılık ile geçinme zorunluğu bulunduğu dönem ve yerlerde, kadının iş payı geçinmeyi sağlamada daha önemlidir. Erkek, çoğunlukla rastlantıya bağlı olan ve oturma yerinden uzaklarda yürütülmesi zorunluluğu bulunan avcılık işini yapmaktadır; kadın ise, bir yandan çocukların soğuğa, sıcağa, yırtıcı hayvanlara karşı korunması, bakımı ve beslenmesi işini

(*) Bu değişik aile türlerinin tanımları için bknz.: Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, 1984.

yerine getirmekte; konuta yakın olup, onun koruyuculuğunu yapmakta; ayrıca avlanmadan daha güvenli bir geçim kaynağı olan bitki toplayıcılığını yerine getirmektedir. Yiyecekleri hazırlamakta, yaralılara bakmakta, hayvan evcilleştirmekte, geleceği düşünmekte, çocukları büyütmektedir.

Bu anaerkil aile yapısı içinde bireylerin soyu anayla belirleniyordu. Bu durum kadına o zamandan beri hiç görülmemiş olan bir ölçüde çok yüksek toplumsal önem kazandırmıştı. Boyun tekinsizlerini (= tabu) o seçiyordu, doğanın gizlerini o bilip o çözüyordu. Düşünsel gelişim bakımından erkeğe en azından eşit idi. Nitekim ilk çağların masal ve destanlarında soyu, verimliliği, zekâyı sağlayan tanrılar hep kadın olan tanrıçalardır. Geleceği okuyan falcıların, doğa-üstü güçlere sahip olan perilerin, büyücülerin hep kadın olduğu görülüyor.

Yabanlık (= vahşet ve barbarlık) dönemini içine alan bu dönemde erkek-kadın arasındaki cinsel ilişkiler giderek sınırlanmıştır. Önce ana-babalarla çocukları arasında, sonra da erkek ve kız kardeşler (bunlarda da önce bir karından doğanlar) arasında cinsel ilişkiler yasaklanmıştır. Ama küme halinde evlilik yine var: Boyda her erkek, erkek kardeşinin çocuklarına «oğlum' ya da «kızım» der, onlar da ona «baba» derler. Her kadın kız kardeşinin çocuklarına «oğlum», ya da «kızım» der, onlar da ona «anne» derler. Ama erkek, kız kardeşinin çocuğuna, kadın da erkek kardeşinin çocuğuna «yeğen» der(*).

Ayrıca küme halinde evlenmede söz konusu olan, geçici ama yine tek eşli birliklerdir. Anasoyluluk, toplumsal kuralların anaya ayrıcalık tanıdığını anlatır.

(*) Kimi yakın hısımlar arasında bugün yasaklanmış olan cinsel ilişkilerin yasak sayılmadığı bir ilkel dönemin insanlık –ve aile– tarihinde yaşanmış olduğu din kitaplarından da anlaşılmaktadır. Herşeyden önce bütün insanların Adem ile Havva'dan türedikleri görüşü bunu içermektedir. Ayrıca hemen bir sınırlandırılmaya gidildiği de görülüyor. Örneğin İslâm dininin kutsal kitabı Kur'an'da Maide süresinde Kabil'in Habil'i öldürmesinin nedeni konusunda söylenenler şöyle yorumlanmaktadır: O zamanlar nüfus çabuk artsın diye kadınlar hep ikiz doğururlarmış: Bir kız, bir oğlan. Aynı karında doğanlar birbiriyle evlenemezler, ama aynı kadının aynı aynı karınlarında doğduğu oğlan ile kız evlenebilirlermiş. Kabil'in Habil'in ikizi olan kız kardeşiyle evlenmesi gerektiği halde, kendi ikizi olan kız kardeşi ile evlenmek istediği, buna yanaşmayan Habil'i bu yüzden öldürdüğü yorumu yapılmaktadır.

1.2.2. Ataerkil Aile

Ama teknolojik gelişme ve değişimler, erkeğin zaferine yol açtılar. Toplayıcılık ve avcılık dönemi geride kalıp çobanlık, tarımcılık olunca, bakır, demir, bronz bulunup madenden araç-gereçler ve silâhlar yapılıncaya kadını ile erkek arasındaki eski iş bölümü de tarihe karıştı; kadının görevlerinin önemi ikinci sırada kaldı. Erkek ise özdeksel değerlerin baş yaratıcısı durumuna geldi. Silâh ve araç-gereçleri, sürüleri, savaş tutsaklarını o elde ediyordu. Bu servetini çocuklarına geçirebilmek isterdi. Anaerkil düzende bu olanak yoktu, çünkü insanların soyu babalarıyla değil, anneleriyle belirleniyordu. Şimdi ise ana soyunun, anaerkil kalıt (miras) hukukunun kalkması gerekiyordu.

Geçici ya da çoklu evlenmenin yerini ancak erkeğin bozabileceği tek eşli evlenme aldı. Ataerkil kalıt hukuku kuruldu. Büyük boyların yerini daha küçük, yeni, bağımsız bir ekonomik birim olarak ortaya çıkan ataerkil aile aldı. Boy kapalı bir bütündü, boy üyelerini birbirine bağlayan bağ da kan bağı idi. Oysa şimdi ortaya çıkan toplum yaşamında ataerkil aileleri birbirlerine bağlayan şey kan bağı değil, komşuluk ilişkileri, ortak ekonomik çıkarlar ve bunlara dayalı olan yeni bir toprak birliği bağı idi.

Bu ve bundan sonraki gelişmeleri hep erkek yönetti. Bu ataerkil düzen içinde erkeğin kalıtını çocuklarına geçirebilmesi için bir yandan iki-kişilik-aile (özellikle tek kocalı aile) gelişmiş, bir yandan da yine özellikle kadının evlilik dışı cinsel ilişkileri yasaklanmıştır. Töreyle ve hukukla yasaklanmıştır. Ama bu tek eşlilik asıl olarak kadın içindi. Yoksa erkek, ekonomik durumu elverdiği ölçüde çok sayıda karı ve ayrıca gözde (metres) sahibi olabiliyordu. Ne din, ne hukuk, ne töre bunu yasaklamış değildi. Asıl olan kadının evlilik dışı ilişkilerde bulunmaması, koca soyunun kesinlikle belli kalmasıydı.

Kadının bu bağımlı durumu gittikçe hafiflemekle birlikte günümüze dek gelmiştir. Hukuk bu bağımlılığı yaptırımı bağladı. Örneğin eski Roma'da kadın kocasından kalıt alamazdı. Erkeğin çocukları, çocukları yoksa yakınları alırdı kalıtı. Birçok ülkelerdeki hukuk kadına boşanmayı istemek hakkı tanımamıştı. Oysa erkeğin «boşadım» demesi yeterdi karısını boşaması için. Din, kadını uzun süre

erkeğe aşığı bir varlık, günahların kaynağı saydı. «Ademi cennetten kovrudan» dı, kadın. Zina yapan erkek, kınanmak bir yana övgüyle karşılanır, kadın ise, örneğın yahudilikte, taşlanırdı.

2. SANAYİ DEVRİMİ VE KADIN-ERKEK EŞİTLİĞİ

19. yüzyılın teknik ilerlemeleri döneminde yığın üretimi mal fiyatlarını ucuzlatınca tüketim artmış, bu ise kadınları da içine alan geniş halk yığınlarına büyük ölçüde iş olanakları sağlamıştır. Genel olarak işçiler, bu arada da kadın işçiler bu gelişmelerden yararlandılar. Şöyle ki: Geleneksel ailede de çalışan, hem de çok çalışan, hiç boş durmamacasına çalışan kadın emeğinin karşılığını özgürce harcayabileceği *para* biçiminde değil, erkeğinin kolayca el koyup dilediği gibi kullanabileceği *ürün* biçiminde alıyordu. Ev dışında parayla ödenen ücret karşılığı iş yapma olanağıdır ki, kadına hem ekonomik, hemde genel özgürlüğünü kazanma yollarını açtı. Kadının ekonomik bağımsızlığına kavuşmasına yol açan bu koşullarda evlenme ve aile kurma, artık eskisine oranla daha az bir ölçüde, geçim yolu bulma güdüsüyle yapılıyor. Kendisi iş sahibi olup çalışan ve geçimini sağlayan kadın yavaş yavaş artık geçinmek için değil, sevgi ve mutluluk bulmak amacıyla evlenmek istiyor.

Bu gelişimi düşün ve sanat adamlarının yapıtlarına da yansımış buluyoruz. Örneğın 19. yüzyıl başında Stendhal bu konuda özetle şunları yazıyordu:

«2000 yıldan beri bazı ukalâlar, kadın zekâsının daha canlı, erkeğın daha sağlam olduğunu, kadın düşüncesinde daha çok incelik erkeklerde ise dikkat kabiliyeti bulunduğunu söylerler. Vaktiyle Versay bahçelerinde dolaşan bir avanak ta etrafına bakınıp, bütün ağaçların budanmış olarak yaratıldığını iddia etmişti. Gerçekte erkeklerle kadınlar arasında görülen farklar, onların içinde yaşadıkları şartlardan ileri gelir.

«Aile hayatımızda kadınların uğraştıkları işleri düşününce bunun sebebi kolayca anlaşılır. Onlara işlerinizin idaresini verin de bakın sizden iyi yürütmüyor mu?

«İşın doğrusu şu ki, kadınların elini kolunu bağlayan şey, gördükleri eğitim ve öğretimdir. Ezenler daima ezilenleri küçültmeye çalışırlar; erkek te bile bile kadını geri bırakmak ister.

«Bazı kadın düşmanları, bilgili ve zeki kadının korkunç bir şey olduğunu iddia ederler. Akıllı ve bilgili kadın görmeğe alışmamışız da ondan. Eğer kültür kaynakları kadınlara da açık olsaydı onlar da erkekler gibi aynı tabiiikle kültürden faydalanırlardı.»(*)

Ancak gelişmenin yönü bu olmakla birlikte günümüzde kadının yine önemli ölçüde eşitsiz durumda olduğu toplumlar arasında kimi ileri sanayi toplumları da var. Erkeğin yol göstericiliğini izleyen ikinci planda bir insandır kadın. Birçok şeyleri kadının yapamayacağı kabul edilmekte, bu işlere alınmamaktadır. Birçok haklar yalnız erkeğe tanınmıştır. Örneğin Amerikan toplumbilimcileri Lundberg, Larsen ve Schrag, A.B.D.'de bir ekonomik bunalım durumunda kamu oyunun çalışan kadınlara «evlerinize dönün, sizin asıl yeriniz orası» demeğe hazır olduğunu belirtiyorlar(**). İsviçre'de kadınlara oy hakkının ancak 1971'de tanındığını hatırlayalım. Evlilikte doğruluk, özellikle eşe bağlılık birçok toplumlarda daha çok kadından beklenmekte, erkeğin evlilik dışı ilişkileri ayıplanmak bir yana hoş görülebilmektedir. «Erkeğin elinin kınası, kadının yüzünün karası» sözü birçok toplumda günümüzde de süren bir anlayışı dile getiriyor(***). Kadın birçok toplumlarda kendine hiç bir

(*) Yaprak, 1 Mayıs 1949, Yıl 1, Sa.: 9'dan; Guy de Maupassant'ın «Inutile Beauté» (yararsız güzellik) adlı öyküsü de 19. yüzyıl Fransa'sında kadın hakları akımının bir örneğidir.

(**) Bk. G.A. Lundberg, C.C. Schrag, O. N. Larsen, *Sosyoloji*, Cilt II, s. 108. (Çeviren: Ö. Ozankaya).

Yazarlar günümüz Amerikan kadının toplumsal mevki konusunda şunları yazıyorlar: «Kadınlar oy vermekte, kamusal mevkilere geçebilmekte, mahkemede dava açabilmekte, ev dışında bir meslek veya ücretsiz iş yapabilmekte, fakülte ve üniversitelere devam etmekte, atletizm yapmakta, bar ve dans salonlarına gidebilmekte, erkeklerin giyimini taklit edebilmektedirler... Bununla birlikte Amerikan kültüründe kadının başta gelen rollerini anneliğe ve ev kadınlığına ayıran önemli etkiler vardır. Örneğin kadınlara, aynı işleri yapan erkeklerden daha az ücret ödenmektedir. Kadınlar genellikle hemşirelik, öğretmenlik, toplumsal kılavuzluk ve türlü el sanatları alanlarında çalıştırılmaktadır. Erkeklerle aynı temel üzerinden işe alınmamaktadır. Ekonomik zorluk dönemlerinde kadınları «ait oldukları eve geri göndermek» yönünde büyük toplumsal baskılar görülmektedir».

(***) Örneğin, Türk Ceza Kanunu'nun 440 ve 441'inci maddeleri kadının zinası ile erkeğin zinasını birbirinden değişik biçimde tanımlamıştır: Evli kadının herhangi bir erkekle bir kez bile cinsel ilişkide bulunmasını zina suçunun tamamlanması için yeterli sayarken (Md. 440), erkeğin bu suçla suçlanabilmesi için «bu işi kendi evinde yapması, ya da herkesce bilinecek bir biçimde başka bir yerde yapması, karı-koca gibi geçinmek için (eş deyişle sürekli olarak) yapması ve cinsel ilişkide

yetenek kazandırmayan, kısırlaştırıcı, yetenekleri köreltici, bunaltıcı bir biteviyelik gösteren ev işleriyle –yemek pişirmek, bulaşık yıkamak, temizlik ve ütü yapmak; çocuk doğurup bakımını yapmak...– yükümlü kılınmaktadır. Aile kaynaklarının harcanmasında, ailenin geleceğinin planlanmasında erkekle eşit söz ve karar hakkına sahip bulunmamaktadır. Bu, kadının çalışma yaşamına geniş ölçüde girdiği bazı sanayi toplumlarında bile, bir ölçüde böyle olmakta sürediyor. Özellikle yığın iletişim araçlarında (basın, radyo-TV, sinema, fotoğraf, fotoroman...) sık sık kadının bir zevk ya da süs aracı olarak (cinsellik ticareti) gösterildiği; ayrıca hep ev işleri, (örneğin çamaşır, bulaşık sabunu reklâmında hiç bir erkeğin bu işleri yaparken gösterildiği görülmez), astlık işleri yaparken gösterildiği –kadın müdür, kadın başkan... pek görülmez yığın iletişimi araçlarında – üzerinde önemle durulmalıdır: Böylece kadın, erkek, her bireyin kafasında bu işlerin ve mevkilerin «kadına özgü» olduğu tasarımı oluşturulup pekiştirilmektedir. Örneğin Televizyonun bugün oluşturduğu «kadın» tasarımı, daha çok «çocuk doğuran» ya da «süs bebeği» tasarımıdır. Çünkü televizyonun sunduğu «dünya» tasarımı da «erkeklerce yapılmış dünya» tasarımıdır.

Ancak evrim kadının da erkekle eşit hak ve olanaklara kavuşması, aile yaşamına karşılıklı sevgi ve saygının egemen olması yönündedir; her alanda olduğu gibi, kadın-erkek ilişkilerinde de özgürleşme ve eşitlik yönündedir. Nitekim tarihsel boyutta ele alın-

bulunduğu kadının evli olmaması» koşullarını aramıştır. Kısacası erkek için bu suç kanıtlamak neredeyse olanaksız kılınmıştır.

Bu eşitliğe aykırı durumun Anayasaya aykırılığı bir dava dolayısıyla mahkeme tarafından Anayasa Mahkemesine götürülmüş, ama Anayasa Mahkemesi biçim koşulları nedeniyle davanın özüne girmemiştir. Ceza Kanununun ilgili maddeleri aynen şöyledir:

«Md. 440. Zina eden karı hakkında altı aydan üç seneye kadar hapis cezası terip olunur. Karının evli olduğunu bilerek bu fiile ortak olan kimse hakkında da aynı ceza verilir». «Md. 441. Karısı ile ikamet etmekte olduğu evde yahut herkesce bilinecek surette başka bir yerde, karı-koca gibi geçinmek için başkası ile evli olmayan bir kadın tutmakta olan koca hakkında altı aydan üç seneye kadar hapis cezası hüküm olunur.» (Bkz.: *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 5, 1972, s. 87-94).

Bu konuda Türk Ceza Kanununda bulunan eşitliğe aykırı bir başka örnek de 'kaçırma' olaylarına ilişkin 434. maddedir. Bu maddeye göre kaçırma olayı evlenmeyle son bulduğunda, kaçırılan erkek ise cezası ertelendiği halde, kadın ise evlenme olsa da ceza ertelenmemektedir. Bu konuda da Anayasaya aykırılık savı ile bir mahkemece kendisine başvuru Anayasa Mahkemesi yine biçim nedenleriyle dâvânın özüne girmemiştir. Bkz.: *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 11, 1974, s.179.

ca, günümüzde de kent aileleri ile köy ailesi karşılaştırılınca, evrimin bu yönü açıkça ortaya çıkmaktadır. Kadın-erkek ilişkileri açısından olduğu gibi, ana-babaların çocukları ile ilişkisi açısından da evrimin yönü, çocuklar üzerinde baskıcı olan, onları aile işletmesine, baba otoritesine kesinlikle bağımlı kılan aileden, karşılıksız sevgi gösteren, olanakları ölçüsünde güvenlik içinde yetiştiren, ana-baba örneğine geçiş yönündedir. Bu evrim, hısımlık ve geniş ailenin yerini çekirdek aileye bırakması; ailenin bir ekonomik işletme ve eğitim kurumu olmaktan çıkması; kadının bunaltıcı, köreltici, biteviye ev işlerine yazgılı olmaktan kurtulması; buzdolabı, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi... gibi elektrikli ev eşyaları, ev dışında yemek yemek, giysi yıkatıp ütöletmek, eğlenme-dinlenme kuruluşları... vb. birçok başka kolaylıklar ve yardımcılarla desteklenmesi yönündedir(*).

2.1. EVLİLİKTE BAŞARININ KOŞULLARI

Toplumların pek azında evliliğin ancak ölümle sona erebileceği kabul edilir; tümüne yakın bölümünde ise evliliğin *boşanma* yoluyla sona ermesinin koşulları da öngörülüp belirginleştirilmiştir. Kimi toplumlarda bu koşullar çok hafif, kimilerinde ise çok katı olarak belirir.

Evliliğin dinsel bir değer, ya da kutsal nitelikli bir olgu sayıldığı toplumlarda boşanma ya yasak, ya da çok güçtür, ya da yalnız erkeğin ayrıcalığıdır. Evlenmede gelin ya da güveyiye önemli tutarda başlık ödeme âdeti bulunan toplumlarda da boşanmanın çok güç olduğu görülür. Buna karşılık çocuk yapamama, cinsel güçsüzlük, evlilik dışı cinsel ilişki (geleneksel ailede özellikle kadının), ekonomik yetersizlikler, duygusal uyumsuzluklar, akıl hastalıkları gibi durumlar genellikle boşanma nedeni olarak kabul edilir.

Çağdaş sanayi-kent toplumunda özellikle orta sınıf ailelerde eşler-arası uyum ve evlilikte başarı bakımından evlenme-öncesi ve evlenme-sonrası etkenler olarak şunlar üzerinde durulduğunu görüyoruz.

(*) Birleşmiş Milletler Örgütü 1975 yılını Dünya Kadın Yılı yapmış, kadın-erkek eşitliği ülküsünü, kadının elvirisiz toplumsal-ekonomik-ekinsel durumunu tüm yeryüzü toplumlarında duyurmuş, özellikle de sanayileşmiş toplumlarda büyük yankular uyandırmıştır.

2.1.1. Evlenme-Öncesi Başarı Etkenleri:

- Eşlerin anne-babalarının mutlu bir evlilik yaşamış olmaları
- Eşlerin yeterli süreyle tanışmaları, kur yapmaları, nişanlı kalmaları,
- Eşlerin çocukluklarında cinsel konularda yeterli bilgi almış olmaları,
- Mutlu bir çocukluk yaşamış olmaları,
- Evlenmelerinin anne-babaları ve öbür yakınları tarafından onaylanması,
- Nişanlılık döneminde uyuşmaları ve evlenme konusunda normal güdülere sahip olmaları,
- Ekinse düzey benzerliği,
- Yüksek toplumsal-egitimsel düzey,
- Olgun ve benzer kronolojik yaşta olmaları,
- Çocukluk sırasında anne-babalarıyla uyumlu bir sevgi ilişkisi içinde bulunmaları.

2.1.2. Evlenme-sonrası Başarı Etkenleri:

- Cinsel doyum elde etmeleri,
- Evlilik sevgisine güvenmeleri ve eş tarafından gösterilen sevgiden doyum elde etmeleri,
- Evlilik ilişkilerinde ataerkil değil, eşitlikçi davranışlar görmeleri,
- Akıl ve vücut sağlığı,
- Ortak ilgiler üzerine kurulu uyumlu bir arkadaşlık ve evliliğe ve eşe karşı olumlu bir tutum.

3. TÜRK TOPLUMUNDA AİLE

Türk aile yapısı Cumhuriyet'le birlikte demokratikleşme yönünde köklü bir dizi değişimlerden geçegelmiştir. Cumhuriyet'e gelinceye değin ataerkil aile yapısına özgü kadın anlayışı dinsel yaptırımlara kavuşmuş olarak kadını aşağı, zayıf, erkeğin korumasına bağımlı kılan ve toplum yaşamının büyük ölçüde dışında tutan

bir anlayıştı. Kadın, içgüdülerine eğemen olamayan, zayıf yaradılışlı bir varlık olarak görülüyor, onun onurunu ve ahlâkını korumak erkeğin kişisel ve toplumsal ödevi sayılıyordu.

Sonuç, kadının evde kapalı tutulması, harem-selam ayrılığı, çok karınlık, cariye tutma, erkeğin dilediği anda bir sözü ile kadını aile ocağının dışına atabilmesi, «hülle» gibi onur yıkıcı, düşünme özgürlüğünü ve dolayısıyla yeteneğini köreltici, ikiyüzlülüğü yaygınlaştırıcı uygulamalar olmuştur. Böyle annelerin yetiştirdiği kuşaklar da geriliği koyulaştırarak sürdürmüşlerdir.

Nitekim Tefvik Fikrek 20. yüzyılın başında: «Elbet, sefil olursa kadın, alçalır beşer» diyerek aynı gözlemi yapmıştır.

Türk devriminin aile yaşamı ve kadının toplumsal yeri bakımından amaçlarını Atatürk'ün şu sözleriyle de anlatabiliriz:

«...(daha) önce de ulusumuz yenilik yolları üzerinde yürümeğe, toplumsal devrime girişmemiş değildir. Ama gerçek ürünler görülemedi. Bunun nedenini araştırdınız mı? Bence neden, işe esastan, temelinden başlanmamış olmasıdır. Bu hususta açık söyleyeyim, bir toplum, bir ulus erkek ve kadın denilen iki ayrı cins insandan kuruludur. Mümkün müdür ki bir kitlenin bir parçasını ilerletelim, öbürünü bırakalım da kitlenin tümü ilerliyebilsin? Mümkün müdür ki, bir topluluğun yarısı topraklara zincirle bağlı kaldıkça öbür bölümü göklere yükselebilsin? Kuşkusuz ilerleme adımları, dediğim gibi, iki cins tarafından birlikte, arkadaşça atılmalı, ilerleme ve yenilik alanında aşamalara birlikte ulaşılmalıdır.»(*)

Türk Devrimi bu doğrultuda büyük atılımları gerçekleştirmiş olmakla birlikte, uygulamada bu ilke ve ereklerin henüz istenen yaygınlığa ulaşamadığı da görülmektedir.

Atatürk devrimlerinin, kadının toplumsal yerinde gerçekleştirdiği aşamayı, kendisi o yıllarda yetişen bir Türk kadın toplum bilimcisi şöyle gözlemlemektedir: «.. Biz gerçekten ayrıcalıklı idik, yani o küçük dünyamızda «kız öğrenci» olmak gibi bir itibar fazlamız vardı. Bütün büyükler, erkeklere göstermedikleri bir takdir fazlasını

(*) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, C. II, s. 216-217. Cumhuriyet öncesinde Türkiye'de aile ve kadın konusu üzerine bknz.: Şemseddin Sami, Kadınlar (1881) (günümüz yazı ve diline aktaran, Ö. Ozankaya); Prof. Azlı Köklü'nün Anısına Armağan, SBF Yayını, 1984, s. 345-378; ayrıca Celâl Nuri, Kadınlarımız, 1915 (Eski yazı).

bize ayırıyorlardı. Kadınların kamu hayatına, sosyal ilişkilere tam bir yetki ve kişilik özgürlüğü içinde katılmasını amaç edinen Cumhuriyet'in öncüleriydik biz.» «...Atatürk kadını görevli kılmak yoluyla kurtarmıştı. Kadın meslekdaşın karşısında... geleneksel saplantılarından kurtulamamış bir yarı-aydın zümre ile, cehaletinden sorumlu tutulamıyacak olan halk kitleleri bulunsa da, arkasında koskoca bir modern devlet kudreti vardır.»()*

3.1. TÜRK TOPLUMUNDA AİLE BİÇİMLERİ

Türkiye'de birbirinden değişik özellikler gösteren başlıca üç aile türü ayırdedebiliyoruz. *Köy, kasaba ve kent aileleri.* Bu özellikleri yakından ele aldığımızda, bunların asıl olarak ailelerin işgüç biçimini ve yaşadığı doğal-toplumsal çevreyi izleyen özellikler olduğunu görürüz.

Köy ailesi asıl olarak tarım ve hayvancılık yapan ve bunu değişen ölçülerde de olsa, kendi tüketimi için yapan bir ailedir. Bundan kaynağını alan özelliklere sahiptir.

Kasaba ailesi, asıl olarak küçük esnaf ve zentaakâr, küçük tüccar, toprağını kendisi işlemeyen çiftçi, küçük memur ve bir ölçüde de işçi ailelerinden oluşur. Çoğunluğunun kökeni kasaba ve köylerdir.

Kent ailesi ise, tarımdan tümünden kopmuş işçi, bürokrat ya da küçük ve büyük serbest meslek aileleridir.

Türkiye, nüfusunun yarısı köylerde yaşayan bir köylü toplumdur. Doğal olarak Türk ailelerinin önemli bölümü doğrudan doğruya köylerde, başka deyişle çoğunun nüfusu 1000'in altında olan küçük tarım topluluklarında yaşayan ailelerdir. Öte yandan kasaba ve kentlerde yaşayan ailelerin de önemli bir oranı köylerden henüz yeni sayılacak bir zamanda kente gelmiş olan ailelerdir. Özellikle 1940'lardan başlayarak Türkiye'de köyden kente olan nüfus akımı sonucu, bütün kentlerde (Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, Eskişehir...) nüfusun önemli kesimlerini bu yeni gelmiş köylü aileleri oluşturmağa başlamışlardır. Örneğin Ankara nüfusunun hemen % 65'i yakın zamanda köyden gelmiş olan ve gecekondularda yaşa-

(*) Prof. Dr. Hâlide Topçuoğlu, *Sümerbank Dergisi*, 50. Yıl özel sayısı.

yan bu ailelerden oluşmaktadır. Bu oran İstanbul'da % 40, İzmir'de % 35, Bursa'da % 25 dolaylarındadır. Bu akın köyden kasabaya doğru da olmaktadır. Demek ki kasaba ve kentlerimizde yaşayan ailelerin önemli bir bölümü köyden yeni gelmiş olan, henüz köylü özelliklerini önemli ölçüde sürdüren, topraktan tam olarak kopmuş olmayan ailelerdir. Bunlara gecekondü aileleri diyoruz. Özellikle Gecekondü ve kasaba aileleri «Geçiş Durumunda Aileler» sayılabilirler.

3.1.1. Köy Ailesi

Türk köyleri üzerine çok az araştırma yapılmıştır. Özellikle son 20 yılda kentlere çok sayıda üyelerini göndermiş olmanın ve televizyon gibi iletişim patlamasının köylü tutum ve davranışlarını nasıl etkilediği gereğince incelenmemiştir. Bu nedenle köylerimizin başka özellikleri konusunda olduğu gibi, aile yaşamına ilişkin genellemelerin de çekince ile karşılanması yerinde olacaktır. Bu sınırlılık içinde gerek kendi araştırmalarımıza gerekse az saydaki öbür araştırmalara dayanarak Türk köy ailesinin başlıca özelliklerini şöylece belirtebiliriz:

a) *Köylerimizde «aile» teriminin bir insanın karısı, eşi anlamına kullanıldığını görüyoruz.* Aile kavramını anlatmak üzere daha çok hane, ev, «gil» terimleri kullanılmaktadır. Bu da köylerde geniş ailenin, eşdeyişle ana-baba-evli çocuklar, kardeşler...'den kurulu ailenin yaygınlığını anlatan bir husustur(*).

b) *Kuruluşu:* Köyde ailenin, özellikle de babanın, çocukların – özellikle kız çocuğunun– kiminle evleneceğini kararlaştırıcı etkisi vardır. Kız çocuğunun baba-ana kararıyla evlendirilişi daha sık görülüyor.

Örneğin Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde yapmış olduğumuz karşılaştırmalı köy araştırması, «kendim karar vererek evlendim» diyen erkeklerin de, kadınların da çok küçük bir oranda kaldıklarını, erkeklerin daha geniş ölçüde aile büyüklerince olurları alındıktan sonra evlendirildiklerini; kadınlar arasında da bu uygu-

(*) N. Göyünç. «Hane Deyimi Hakkında» (Tarih Dergisi, Sa.: XXXII, Mart 1979, s. 331-348) de. 19. yüzyıl ve öncesinde 'Hane' yapısına ilişkin belgesel bulgular sağlamaktadır.

lama daha çok görülmekle birlikte, kendilerine danışılmadan evlendirilen kadınların oranının % 34,9'a değin çıktığını göstermiştir. (Bknz.: Biraz İlerdeki Çizelge).

İ. Yasa'nın Hasanoğlan Köyü araştırmasında da «Yirmibeş yıl önce evlenecek olan kız ve oğlanın eşini ailenin seçmesi geleneği hakimdi. Bugün evlenmek isteyen delikanlı eşi olacak kız seçebilme özgürlüğüne sahip olmuş gibidir. Kız ise, ana ve babasının evlenmesine ilişkin kararlarına karşı itiraz etme hakkına sahip değildir... Nişan ve evlenmelerde son karar çoğunlukla ana ve babalara aittir» demektedir(*).

Bu arada özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu köylerinde daha yaygın olmak üzere kız çocuğunu, eğer varsa ve öncelik sırası ile amca oğluna, dayı oğluna, hala oğluna, ya da teyze oğluna verme, bunu ilgili erkek ve onun ailesi bakımından bir hak sayma geleneği de vardır.

c) Köylerdeki evlenmelerin, yine özellikle kız çocuklar bakımından oldukça erken yaşlarda olduğu görülmektedir. Yurttaşlık Yasasına (Medeni Kanuna) göre evlenme yaşı erkekler için en az 17, kadınlar için 16 olduğu halde, birçok köyde ölçünün şu olduğu köylülerce söylenmektedir. «Kıza kasketle şöyle bir vururuz. Eğer yere yıkılmıyorsa evlenebilir» ya da «Kızı sandalyeye oturturuz, eğer ayakları yere değiyorsa, evlenebilir o kız.»

Aşağıdaki (s. 380) çizelgede araştırma yaptığımız dört köyde gördüğümüz evli erkek ve kadınların evlenme yaşları belirtilmektedir. Özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan A ve B köylerinde kadınların % 50'ye varan bir bölümünün 15 yaşmdan küçük yaşta evlendirilmiş oldukları, orta Anadolu'da yer alan C ve D köylerinde ise kızlarda evlenmelerin geniş ölçüde 15-20 yaşlar arasında olduğu, erkekler bakımından ise her dört köyde 20 yaşın üstünde evlenmenin % 50 ve daha yüksek oranlarda bulunduğu görülmektedir.

(*) İ. Yasa, 25 Yıl Sonra Hasanoğlan, SBF yayını, 1969, s. 63. Bu konuda ve aşağıda değineceğimiz öbür konularda çok aydınlatıcı bilgiler içeren bir araştırma da Andrea Baumgartner – Karabak ve Gisela Landesberg'in Türk köylü kadını Afyon'un bir köyündeki yaşamı ile Almanya'daki (Berlin) yaşamı içinde karşılaştırmalı olarak inceliyen araştırmasıdır. *Die Verkaufte Bräute: Türkische Frauen zwischen Kreuzberg und Anatollen*, Rowohlt, 1978; Bir başka çalışma Dr. Serim Timur'un *Türkiye'de Alle Yapısı* adlı araştırmasıdır. Hacettepe Üniversitesi yayını, 1972).

Yasa da Hasanoglan'da görüştüğü aile başkanlarının % 2,5 unun, karılarının ise % 14'ünün 15 yaşından küçük yaşta evlenmiş olduklarını, 20 yaşından büyük evlenmenin erkekler arasında yaygın olduğunu, kadınların ise % 75'inin 15-20 yaşları arasında evlenmiş olduklarını gözlemlemektedir(*).

Evlenme yaşıyla ilgili olarak özellikle köy ailelerinde özenle gözetilen bir kural da önce yaşça büyük olan çocukların –hele de kız çocukların– evlendirilmesi kuralıdır. Kız çocuklar bakımından bu kurala uymanın önemi can alıcı denecek ölçüdedir. Bir ailede yaşça küçük olan kız çocuğunun büyük olandan önce evlendirilmesi, büyük kızın «evde kalmasına» neden olacağı için düşünülemez bile. Aynı kuralın erkek çocuklar bakımından da gözetildiğini söyleyebiliriz. «Büyük oğul duruyorken küçüğünü evlendiren gâvur köyünden geliyorum!» diye serzenişte bulunan köylünün öyküsü, Anadolunun çok yerinde anlatılır.

d) Evlenmelerin büyük çoğunluğu köy içinden kişiler arasında olur. Başka köylere kız alıp-verme çok az, özellikle kasaba, ya da kentle kız alıp-verme –özellikle kız alma– ise ayrıık denilecek ölçüde seyrekir.

e) Evlenmelerden önce kız ve erkeklerin buluşup görüşmeleri, sonuç olarak da *gençlerin anlaşarak evlenmeleri katı bir çevre denetimi ile yasaklanmış ve önlenmiştir, denilebilir(**)*. Bir erkekle konuştuğu duyulan bir genç kızın o erkekle evlenmemesi halinde, artık evlenme şansını tümünden yitirdiği söylenebilir.

f) Köy topluluklarında bir erkekle bir kadın arasındaki evliliğin yasa ve töreye uygun sayılması için *imam nikâhı yeterli* olan koşuldur. Resmi nikâh yaptırılmamış olduğu için bir evliliğin yasal ve törel sayılmaması durumuyla karşılaşılmaz. Bu nedenle de köylerde

(*) İ. Yasa, a.g.e., s. 70.

(**) Yasa Hasanoglan'da evlenmesi kararlaştırılmış genç erkek ve kızın ailelerinin oluruyla «aşkdaşlık» edebildiklerini, aşkdaşlığın «birbirlerine ilgi duyan gençlerin uzaktan bakışmaları, çeşme başında veya herhangi bir yerde bir-iki söz etmeleri ve pek seyrek olarak mektuplaşmaları» demek olduğunu belirtmektedir. (a.g.e., s. 62). Türk köylerinde genel durumun bu olduğunu söyleyebiliriz sanıyoruz. Nitekim Baumgartner-Karabak ve Landesberger Afyon'un bir köyünde yaptıkları araştırmada şu gözlemlerde bulunuyorlar: «Oğul için gelin seçiminde en önemli nokta namustur. Bırakınız bir erkekle ilişki kurmayı, karşı cinsten birine göstereceği herhangi bir ilgi, duyulduğunda, o kızın adını lekelemeğe yeter.» *Die Verkauften Bräute*, a.g.k., s. 54.

«ana-babası bilinmeyen çocuklar» (= hukuk diliyle söyleyecek olursak soyu belli olmayan «Nesebi gayri sahih» çocuklar) sorunu günümüzde de sürmektedir. Nitekim yaklaşık olarak her on yılda bir yasa çıkarılarak kamu yönetimince köylerdeki böyle çocukların ana-babalarını belirleme (= neseblerini tashih) çalışması yapılır. Resmi nikâh ise çocukların okula ya da askere gitmeleri durumunda, ayrıca tarım dışına nüfus atma gereğini duyan köylerde, bir de özellikle kamu kesiminde kalan ya da sigortalı olan işlerde çalışma durumunda aranıp başvuru, bu etkenlerin etkisiyle yaygınlaşmış benimsenmekte olan bir yoldur.

g) Köylerdeki evlenmelerde yaygın olan ve o ölçüde büyük sınıncıları birlikte getiren bir uygulama da *başlık geleneğidir*. Başlık evlenecek erkeğin ya da ailesinin evleneceği kızın babasına ya da babası yoksa bir erkek aile büyüğüne ödeyeceği para, vereceği taşınır ve taşınmaz mallardan oluşur. Çoğu kez büyük tutarları bulan başlığın arkasında yatan gerekçe, kız evinin kızlarını evlendirmekle uğrayacağı işgücü yitiğini giderme kaygısı olduğu söylenebilir. Günümüzde birçok köylerde milyonlarca TL'ni bulup aşan ölçülerde başlık istendiği görülmektedir. Bu büyük başlık fiyatlarını ödeyemeyen çok köylü kız kaçırma ya da birlikte kaçma yoluna başvuruyor; bu ise köylerde birçok çatışmalara, kanlı olaylara, dahası «kan gütme olayları»na yol açmakta, güvenliğin bozulmasına neden olmaktadır.

Evlenmeden önce kız evince istendiği için takılan ve «takı» denilen altın eşya, çoğu kez evlenmeden hemen sonra satılıp bozdu- rulmakta, ya da sık sık yapıldığı üzere ödünç alınan yere geri veril- mektedir.

Ünal Akpınar, başlık uygulamasının bölgelere ve köy-kasaba- kente göre dağılımını şöylece belirtiyor:

Bölge	Köy	Kasaba	Kent
Orta Anadolu	%76.8	54.2	14.5
Karadeniz	76.8	34.4	31.1
Batı Anadolu	24.0	18.7	6.9
Akdeniz	46.2	25.5	53.9
Doğu Anadolu	78.7	70.3	67.3

Kaynak: Ü. Akpınar, «Sozialisationsbedingungen in der Türkei», *Materia- len zum Problemkreis «Ausländischer Arbeiter»*, Sonderheft 1, Bonn 1976'dan alan: Baumgartner-Karabak ve Landesberger, a.g.k., s. 56.

h) Köy ailelerinde kız çocuklar kalıttan (mirastan), özellikle toprak kalıtından erkek çocuklarla eşit ölçüler içinde yararlandırılmamakta, birçok durumda kız çocuğuna topraktan hiç pay verilmemektedir. Bu da Yurttaşlık Yasası (Medin Kanun) hükümlerine aykırı bir toplumsal uygulama durumundadır. Kız çocuklarının da bu konuda genellikle anlaşmazlık çıkarmadıkları görülüyor.

i) Yeni evlenen çiftin oturma yeri genellikle erkeğin baba evidir. Evli erkek kardeşler çoğunlukla babanın ölümüne dek, çok durumda bundan sonra da, ayrı ev açmaz, birlikte otururlar. Bir Orta Anadolu köyünde çok «hane»nin 15-20-25 üyeden kurulu olduğunu; bu evlerde her yemek öğününde önce erkekler, sonra çocuklar, sonra da kadınlar için ayrı ayrı sofralar kurulduğunu gözlemlemiş bulunuyoruz. Böylece bir hanede 3-4 kuşağın bir arada bulunup yaşadığı -azalmakla birlikte- görülmektedir.

Evli kardeşlerin başlıca ayrılma nedenleri babanın ölümü dışında, tarım dışı işlere atılma, yoğun ölçüde pazar için yapılan ve küçük çaplı olmayan üretim çalışmalarına -besicilik, sütçülük, meyvecilik, vb.- girişme gibi henüz pek yoğun olmayan ama durmadan daha sık görülen durumlardır.

Öte yandan köylerde erk sahibi ailelerde evli kardeşler, aile başkanı olan babalarının ölümünden sonra da ayrılmamağa, büyük kardeşin çevresinde birliklerini sürdürmeğe büyük özen göstermektedirler. Böylece de erk sahibi aile durumunu sürdürebilmektedir.

Ayrıca bir bölüm köylüler babalarının ölümünden sonra evlerini ayırsalar bile bu ayrı ev (= dolayısıyla bu çekirdek aile) ancak kendi oğulları evleninceye değin sürmektedir. Çünkü evlenen oğul yine baba evinde yaşamakta, yeniden geniş aile durumuna geçilmektedir. Demek oluyor ki terimin gerçek anlamıyla bir dar, ya da çekirdek aile durumu köy ailelerinin büyük çoğunluğu bakımından söz konusu değildir.

Geniş aileyi çekirdek aileye dönüştürecek önem ve nitelikteki asıl etken bir bölüm köy nüfusunun kentlere ve tarım dışı çalışma alanlarına geçmesi olgusudur. Geçici tarım-dışı işler yapıp evlerini köyden göçürmemiş olan evli kardeşlerin ise köyde önce odalarını, sonra bütçelerini (= kendi deyişleriyle «kazanlarını») ayırdıkları, bundan sonra evlerini ayırdıkları, ancak en son aşamada toprak varlıklarını böldükleri görülmektedir.

Kaldı ki köyde böylece oluşan çekirdek ailelerin, sanayileşmiş, kentleşmiş toplumlardaki bağımsız aileler durumunda

olmadıklarını da belirtmek gerekir. Köylerde «çekirdek» durumundaki ailelerde hısımlar arasındaki ilişkiler ve dayanışma kenttekiyle karşılaştırılmayacak ölçüde sıkı, kapsamlı ve güçlüdür. Birçok ilişki ve yardımlaşma durumları onları gelirlerini paylaşmak ve sıkı ilişki içinde bulunmak zorunluluğunda bırakmaktadır. Çünkü bütün yönleriyle toplumsal güvenlik ve toplumsal denetim gereksinmesi ve bunların karşılanma süreçleri köylerde, sanayileşmiş kentleşmiş yerleşme yerlerinde olduğundan büyük değişiklikler gösterir. Kent ailesi dolayısıyla bu konuya değinilecektir(*)).

Oturma yeri bakımından köy ailesinde özenle gözetilen bir nokta da güveyin kayınbaba evinde oturmamasıdır. İçgüveylik denilen bu durum köy topluluğunda bir insan için düşünülebilecek en istenmez durumlardan biridir. Nitekim bir Türk atasözü «İç güveylikten hallice» diyerek «en kötü durumdan biraz daha iyi» durumda olmayı anlatmaktadır. Bunun gibi kız babasının da güvey evinde kalması aşağı görülen, istenmiyen bir durumdur.

1) *Köy ailesinde baba ve koca evin de saltık başkanı ve karar verme yetkilisidir.* Aile gelirlerinin ve kaynaklarının kullanılmasında, geleceğin tasarlanmasında (= planlamasında) karıya pek az söz hakkı tanırır. Kadın babası evinden getirdiği malları da içermek üzere ailenin hiç bir mah üzerinde hak ve kullanım savında bulunmaz. İ. Yasa Hasanoğlan gibi büyük kent uydusu bir topluluk durumuna gelmiş ve köy niteliklerinin pek çoğundan sıyrılmış bir yerde bile kadınların % 75'inin (erkeklerin de % 49'unun) ailelerinde karar yetkisinin kocalarına, ya da erkek aile başkanına ait olduğunu söylediklerini belirtmektedir(**).

(*) M. Kıray ve Hinderink de Çukurova köylerinde yaptıkları araştırmada bu konuda şu gözlemlerde bulunmaktadırlar: «Geçim zorluğundan ötürü ve para-ürünü (= pamuk) yetiştirmekte olmanın verdiği olanak karşısında ailelerini ayıran oğul ve kardeşler kurdukları bu çekirdek ailelerin içinde buldukları koşullara uygun düşmediğini görmekte, eski karşılıklı yardımlaşma yollarını hem tüketim, hem de yeni üretim konularında geniş ölçüde kullanılmaktadırlar (= geniş aileler gibi). Çünkü başka herhangi bir toplumsal güvenlik, örneğin işsizlik sigortası, sağlık sigortası... bulunmamaktadır». *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger, 1970, s. 187-189.

(**) a.g.e., s. 91; bu konuda yine bkz.: N. Saran, «Sosyal Antropolog gözüyle Toplumumuzda Kadın,» *Sosyal Antropolojî ve Etnolojî Dergisi*, Sa.: 3, 1979, s. 1-12; C. Oğuzberk, *Bursa Keles İlçesi İssizgören Köyünün Ekonomik Durumu ve Köyedeki Diğer Sosyal Hayat*, DPT Yayını, Ankara 1970.

j) Evlenmelerin, özellikle toprak parçalanmasını önlemek kaygısıyla yakın *hısımlar arasında* yapılmakta olduğunu, kimi yörelerde bunun aşırı biçimlere varıp «beşik kertme» biçiminde daha doğuştan ya da bebeklik sırasında kimin kimle evleneceğinin kararlaştırılması yoluna dek vardığını görüyoruz.

k) Köylerde çok karılık uygulaması bugün de görülmekle birlikte bunun seyrek bir durum olduğu ve hemen yalnız çok toprağı olup işleyecek işgücünü gereksiyen bir-iki güç sahibi kişi ile, çocuğı, ya da erkek çocuğı olmadığı için ilk karısından boşanmaksızın ikinci bir kadınla evlenen bir-iki kişiye özgü olduğu söylenebilir(*).

1) *Doğum Denetimi*: Köy ailelerinde doğumların çok sayıda, doğum denetiminin ise oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Olduğı ölçüde doğum denetimi çok salıksız ve ilkel yöntemlerle yapıldığı için bugün bile çok sayıda genç köylü kadının bu nedenle öldüğü bilinmektedir.

Köylerde doğum denetiminin genellikle istenmemekte oluşunun nedenlerini şöylece sıralayabiliriz:

ı) Tarımda ilkel yöntemlerin yaygın ve makineleşmenin çok sınırlı olması nedeniyle kol gücüne duyulan gereksinme büyük olmaktadır.

ii) Kalabalık nüfuslu –özellikle erkek üyesi bol– bir ailesi olmak, hem daha çok üretim yapıp ekonomik bakımdan varlıklı olmayı, hem genel anlamda toplumsal güvenlik hizmetlerinin köylerde devletçe gereğince etkili ölçüde sağlanamaması nedeniyle kişi, aile ve konut güvenliğini sağlayıp korumayı olanaklı kılmaktadır. Yüzyıllardanberi bu durumu gözlemlemiş olan köylüler bunu genellemelere ve kimi kez atasözlerine döküp bellemişlerdir: «Kalkınmamış mülk sahibi, kalkınmış oğul sahibi», «Erkek hısımlı çok birine karşı durmak, elini arı kovanına sokmağa benzer», «Sopan sayısı kadar gözün geçer». vb.

iii) Bebek ve çocuk ölümü oranlarının özellikle köylerde çok yüksek olması karşısında köylü doğan bir çocuğunun yaşamda kalacağına gereken ölçüde güven duyamadığı için bir ikinci, bir üçüncü... çocuk yapmayı gerekli görmektedir.

(*) Nitekim kent ve kasabaları da içermek üzere bütün Türkiye'de çok karılı olan erkeklerin oranı 1968'de % 1,9 idi. Bkz.: Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniv. yayını, 1972, s. 130.

DÖRT KÖYDE AİLE YAPISIYLA İLGİLİ GÖZLEMLER

	A Köyü		B Köyü		C Köyü		D Köyü	
	E	K	E	K	E	K	E	K
1 – Evlenme yaşı (%)								
a) 15 yaşından küçük	1,7	50	–	37,5	7	7	2	4
b) 15 - 19 yaşlar	40	17	37	53	32	32	26	57
c) 20 ve daha büyük	58	2	63	6	46	31	63	25
2 – Aile genişliği (yalnız erkeklerin cevapları) (%)								
1) Çekirdek aile	27		40		32			Atıpk bir köy
2) Geniş aile	71		59		68			
3 – Nasıl evlendin? (%)								
1) Kendim karar vererek	7,4	6,2	6,8	3,8	7	2,3	22	4,8
2) Büyüklere danışıp kendim karar vererek	29,6	6,2	40,1	5,1	9,3	–	7,3	–
3) Büyüklere rızamı alarak	59,3	59,4	47,5	64,1	60,1	41,9	63,4	14,3
4) Büyüklere bana danışmadan	3,7	28,1	3,4	36,4	–	–	–	–
4 – Doğum denetimine yandaşlık (%)								
1) Yandaş	25,4	37,7	51,9	50	20,9	41,9	70,7	71,4
2) Değil	54,2	17	14,8	25	53,5	14	14,6	4,8
3) Bimiyorum, cevapsız	20,3	45,3	33,3	25	25,4	44,2	14,6	23,8

5 - Köy dışına çıkma sıklığı (%)									
1) Hergün	1,7	-	-	-	-	-	2,4	2,4	2,4
2) Haftada	17	1,9	25	-	41,8	2,3	43,9	43,9	7,2
3) Ayda	33,9	-	32,2	-	48,8	2,3	39,0	39,0	38,2
4) Daha az + hemen hiç	47,5	98,1	42,9	100	9,3	95,4	12,2	12,2	52,5
6 - Oğlunun ne olmasını istersin (%)									
1) Rençber	7	2	-	-	7	11	-	-	2
2) Memur	71	83	89	81	70	60	87	87	71
3) Sanatkâr vb.	3	2	-	-	14	-	5	5	2
4) Din adamı	3	9	1	3	9	7	2	2	2
7 - Kızının ne olmasını istersin (%)									
1) Hiçbirşey, iyi bir rençber karas	72	43	59	25	83	51	24	24	21
2) Okuturum	22	49	40	65	16	39	73	73	64
8 - «Kadınlar zekâca erkeğe eşit ola- maz» görüşüne katılır mısınız (%)									
1) Evet	41	51	50	25	46	39	34	34	35
2) Hayır	58	47	43	69	49	32	56	56	59
9 - Gençlerde büyüklere karşı saygı, eskiye göre:									
1) Daha az	54,2	62,3	67,9	65,6	65,1	74,4	80,5	80,5	45,2
2) Daha çok	27,1	24,4	17,9	21,9	11,6	7,0	4,9	4,9	28,6
3) Aynı	13,6	5,7	10,7	6,3	23,3	7,0	9,8	9,8	21,4

(Kaynak: Ö. Ozankaya, Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür, S.B.F. yayını 1971, passim).

iv) Doğum denetiminin yollarını bilmemeleri, köyde kadınların başvurdukları ilkel ve sağlıksız yolların sık sık büyük sakatlıklara, dahası ölümlere yol açmasının doğurduğu korku ve ürkü, doğum denetiminden kaçınma sonucunu vermektedir.

v) Kadının erkekle eşit hak ve olanaklara sahip bulunmaması da doğum denetimi uygulamasının sınırlı kalmasının etkenlerinden biridir. Özellikle erkek çocuk doğurmak, kadının aile içindeki yerini biraz iyileştirmektedir.

iv) Son olarak kimi dinsel inançların doğum denetimini «günah», «yasaklanmış» bir şey olarak görmesi de doğum denetimini güçleştiren ve sınırlı kılan bir etken olmaktadır.

Bütün bu gözlemleri doğrulayan bir araştırma verisi, ilgili çizelgede görülmektedir. Gerçekten Kuzey Doğu ve Orta Anadolu bölgelerinde incelediğimiz ikişer köyden birinde toprak-nüfus dengesi bozulmuş olduğu için (kuzeydoğu Anadolu'daki B ve Orta Anadolu'daki D köyleri) doğum denetimine karşı olumsuz tutumlar önemli ölçülerde sarsılmış ve olumlu tutumlar oluşmaya başlamıştır. Örneğin D köyünde kadınlar açıkça «bize sağlıkçı gelip, doğum denetiminin yolunu öğretse» demekte, çok sayıda kadın bu yola spiral takarak başvurmuş bulunduğunu belirtmekteydiler. Öbür iki köyde ise (A ve C köyleri) toprak-rüfus dengesi henüz pek sarsılmış olmadığı için, aile işletmelerinde kol gücüne dayalı tarım yapıldığı için ve tarım dışı iş arama zorunluluğu açıkça belirmediği için... doğum denetimine karşı olumsuz tutumlar çok daha güçlü biçimde sürmekteydi.

Aşağıdaki çizelge 1985'te kırsal yapının egemen olduğu illerle sanayi ve hizmet kesiminin egemen olduğu illerde az çocuklu ve çok çocuklu ailelerin karşılaştırmalı oranlarını göstermekte ve bu gözlemimizi doğrulamaktadır.

m) Köy ailesinde *eşe karşı doğruluk* geniş ölçüde yalnız kadından beklenmektedir. Kadın kocasının başka kadınlarla –özellikle kentlerde genelev ve bar kadınlarıyla– evlilik dışı ilişki kurmasını şikâyet konusu yapamaz. Şikâyet etmek bir yana, Orta Anadolu köylerinde kimi kadınların kocalarının eğlenmek üzere köye getirilip bir evde ağırlanan böyle kadınlara hizmet etmek, onlara yemek pişirmek, temizliklerini yapmak durumunda bile kaldıklarını, buna karşı direnecek güç ve güvenlikten yoksun olduklarını gözlemlemiş bulunuyoruz. Kadının boşanma davası başlatması, köy ailelerinde hemen hiç görülmez.

Sanayileşmede İleri ve Geri Kimi İllerde Hane Halkı Sayısı

İller	1-4 kişilik Haneler (%)	8 + kişilik Haneler (%)
İstanbul	60.9	6.0
Ankara	53.6	9.1
İzmir	66.4	4.4
Bursa	56.3	7.6
Eskişehir	59.5	6.2
Adıyaman	25.6	36.9
Bitlis	17.4	51.6
Çankırı	37.4	27.6
Çorum	37.2	22.4
Tokat	31.4	25.9

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1985; Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Özellikleri, s. 157'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

Bunun yanında kadın dövmenin de köylerde biraz daha sık görülen bir durum olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. «Tarladan gelen erkeğin kafası tuğlu olur; önce karısına bir güzel sopa çeker» diyordu, Orta Anadolu'daki C ve D köylerinde görüştüğümüz köylüler. Daha yakın bir tarihte ise, yine bir Orta Anadolu il merkezinde bir yargıç, kocasının kendisini dövmesini şikâyet eden kadına «Kadının sırtı sopasız, karnı sıpasız olmaz» diyebilmişti.

n) Köy ailesi *bir ekonomik işletme*, bir üretim birimidir. Değişen ölçülerde olmakla birlikte günümüzde yine kendi tüketimini de kendisi üretmeğe yönelik, uzmanlaşıp usallaşmamış, ilkel uygulamalı küçük bir ekonomik işletmedir. Çocukları da içermek üzere bütün ev halkının çalıştığı bir işletme.

Aileler arasında herhangi bir önemli ekonomik işbölümü görülmez. Hemen bütün ailelerin yaptıkları işler birbirlerinin özdeşidir. Olduğu ölçüde işbölümü, aile üyeleri arasında cinsiyete ve yaşa göre beliren işbölümüdür. Köy topluluğunda erkeğin ve kadının yapması ve yapmaması gereken işler değişik katılıklarda belirlenmiş durumdadır. Bu işbölümünün başta gelen özelliği ne denli yorucu olursa olsun önemsiz, yalınkat ve biteviye işlerin kadından beklenmekte olması, aile kaynaklarının harcanmasına, aile geleceğinin planlanmasına ilişkin kararların ise erkek tarafından alınması-

nın benimsenmiş olmasıdır. Ev işlerinde, çocuk bakımında karısına yardım etmek zorunluğunda kalan erkek ile «abla olmuşsun» diye eğlenilir. Bu nedendir ki «Hanım hasta olacak yerde ben hasta olayım; ben ölecek yerde hanım ölsün» tekerlemesi özellikle köylerde sık duyulur. Bu ortam içinde kadın en ağır tarla işlerini, odun kesip taşıma, hayvan bakma, sağma... işlerini de yapmaktadır. Yaşa göre işbölümü de yalnızca çocuk ve yaşlılar bakımından gözetilen, çocukların ve yaşlıların güçlerini çok aşacak işlerin onlara verilmesi yolunda beliren bir işbölümüdür.

o) Türk köy ailesinde *erkek ile kadın arasında «haremlik-se-lamlık» ayrılığı biçiminde bir kaç-göç yoktur.* Bu uygulama geniş ölçüde eski kasabalarımızda görülen ve günümüzde de bir ölçüde süregiden bir uygulamadır. Makineli tarımın kadın işgücünü üretim dışı kıldığı köy ailelerinde, sanayileşme ve kentleşme yetersizliğinin doğurduğu boşluk sonucu olarak bu kasaba geleneğine yönelindiği, bu ailelerin kadınlarının kaç-göçe başladıkları, çarşaf, dahası peçe kullanmaya koyuldukları görülmektedir. Örneğin Ankara'ya çok yakın bulunan bir köyde, toprak-nüfus dengesi önemli ölçüde sarsılmadığı için, makineli tarım sonucu bir ölçüde boş kalan kadın işgücü köy dışı çalışma olanaklarının da yetersizliği karşısında evde sınırlı tutulmuş, bu durum kasabaya özgü kaç-göç uygulamalarını köy topluluğuna sokmağa başlamıştır. Benzer eğilimleri makineli tarımın girdiği bu tür başka köylerde de gözlemlemiş bulunuyoruz. Buna karşılık toprak-nüfus dengesinin önemli ölçüde bozulduğu köylerde erkekler tarım dışı işler, ya da ücretli tarım işçiliği yapmak zorunluğunda olduklarından, küçük aile topraklarının işlenmesi, eve alınacak yiyecek, ufak çaplı giyecek... maddelerinin alınması işleri kadınların üstünde kalmakta, bu nedenle kaç-göç uygulamaları bu köylere ve bu durumdaki ailelere girmemektedir.

ö) Çocukların öğretimi konusuna gelince, köy ailelerinin büyük çoğunluğu için okul, herşeyden çok bir bölüm nüfusu tarım dışına güvenli bir biçimde atma yoludur. Bu, temel olarak erkek çocuklar için istenen bir şey. Ancak, köylü, çocuğuna ilkokul ötesi bir öğretim yaptırmanın ekonomik olanaklarına geniş ölçüde sahip değil. Bir bölümü de ilkel uygulamalı aile işletmesine kol gücü olmasını istiyor. Bu nedenlerle köylü için yalnızca bir ilkokul öğretimi olanağı kalıyor. Bu koşullar içinde okul köylünün gözünde önemli bir yer tutamıyor. Hele *kız çocuklar için okumayı gerekli görmeme an-*

layışı yaygındır. Bununla birlikte okula ve öğretime karşı tutumların da nasıl köylerin ekonomik durumuna yakından bağlı olduğunu gösteren bir araştırma verisini yukarıdaki çizelgede soru 6 ya verilen yanıtlarda buluyoruz. Kadın, erkek bütün köylülerin oğullarını okutup memur, mühendis... yapmak istedikleri görülüyor. Soru 7'de Ankara'ya çok yakın olan C köyünde erkeklerin de, kadınların da «kız çocuğunu hiçbir şey yapmak» istemediklerini en yüksek oranla söyledikleri görülüyor. B ve D ise tarım dışına nüfus atma gereğini yoğun biçimde duyan, bu bakımdan birbirlerine benzeyen köyler.

Ancak olanaksızlıklar karşısında bu köylüler sık sık erkek çocuklarını *Kur'an kurslarına, son 10 yılda da sayıları olağanüstü arttırılan imam-hatip liselerine göndermekte(*)* ya da küçük kente yakın iseler motorcu, elektrikçi, berber, ayakkabıcı, kaynakçı... gibi zenaatkârlar yanına çırak olarak vermektedirler.

Aşağıdaki çizelgeler kimi illerde okula devam eden öğrencilerin cinsiyete göre dağılımı ile genellikle okur-yazarlık oranının cinsiyete göre nasıl farklılaştığını gösteriyor.

Kimi İllerde Öğrencilerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1972-73)

İl	Erkek	Kız
İstanbul	% 52,3	% 47,7
Ankara	52,6	47,4
İzmir	52,5	47,5
Bitlis	75,7	24,3
Adıyaman	70,2	29,8

Kaynak: Ü. Akpınar, «Sozialisationsbedingungen in der Türkei», a.g.k., s. 53.

Kimi İllerde Okuryazarlığın Cinsiyete Göre Dağılımı

İl	Erkek		Kadın	
	1972-73	1985	1972-73	1985
İstanbul	% 83,2	% 94,0	% 68,7	% 82,1
İzmir	84,1	91,6	66,0	78,6
Diyarbakır	40,7	69,6	16,7	33,7
Trabzon	68,7	89,0	23,2	67,4

Kaynak: Ü. Akpınar, «Sozialisationsbedingungen in der Türkei», a.g.k., s. 54; 1985 sayıları DİE, Nüfus sayım sonuçlarından alınmıştır.

(*) 12 Eylül dönemine gelinceye değin, siyasal amaçlarla sömürülmekle birlikte, bu okullara erkek çocuklar daha çok imamlık yapsınlar diye kız çocukları da, yukarı-

p) Köy aileleri içinde *boşanma son derece az görülen bir olay*. Güvenceden önemli ölçüde yoksun olan kadın, kuşkusuz boşanmayı aklından bile geçirememekte, erkeğin de bu elverişli koşullardaki evliliği bozmak için hiçbir özel nedeni bulunmamaktadır. Eşler sık sık yakın hısımlar oldukları için de boşanmaya varan anlaşmazlıklar oluşmadığı düşünülebilir. Ayrıca erkeğin evlenirken önemli tutarda bir başlık da verdiğini, bunu bir daha yapmak istemeyeceğini tahmin etmek kolaydır. Böylece köylü ailesi dayanıklı bir aile, eşdeyişle ancak pek seyrek bozulan bir aile olarak belirmektedir.

3.1.2. Kent Ailesi

Bilindiği gibi kenti kasaba ve özellikle köyden ayırdeden başlıca özellik iş-gücü biçiminin tarıma değil, tarım dışı çok değişik etkinliklere, sanayi ve hizmet (ticaret, ulaştırma, kamu görevleri... gibi) etkinliklerine dayalı oluşu. Bir de doğal olarak büyük nüfusları barındıran, büyük yerleşme yerleri olması.

Kentler, iş yerleri evlerinden uzak olan insanların yaşadığı, yetişkin aile üyelerinin hepsinin, değişik işlerde çalıştığı bir yer.

Kişisel, ailesel ve yakınlararası dayanışmanın etkili olamadığı, bunun yerine toplumca sağlanacak genörgütsel (= bürokratik) dayanışma biçimleri olan toplumsal sigorta, işsizlik sigortası, sağlık sigortası, eğitim bursları, türlü krediler, vb. yolların konulmasının gerektiği yerlerdir kentler.

Demek ki kentler bir başka açıdan da insanlar arasındaki ilişkilerin resmi, uzak ve aracılı (= yüzyüze değil) olduğu yerler.

Kentlerin bu koşullarının aile yapısında yol açtığı özellikler şöylece belirtilebilir:

a) Kent aileleri genellikle *çekirdek ailelerdir*. Eş deyişle ana, baba evlenmemiş çocuklardan kurulu ailelerdir.

da değinilen sanayileşme-kentleşme yetersizliği karşısında kadına verilen geleneksel iş payları anlayışıyla gönderiliyordu. 12 Eylül dönemi ise, İmam-Hatip okullarını bitirenlere yüksek öğretim yolunu açarak, bir yandan da bu okulların olağanüstü artmasını sağlayarak, Atatürkçülük nutukları perdesi arkasında Cumhuriyet'in Eğitim Birliği ilkesine en ağır darbeyi vurmuş, sömürge Osmanlı döneminin ikili eğitimine ülkeyi yuvarlamıştır.

b) Kent ailesinin *görevleri* köy ve kasaba ailesininkine göre *azalmış ve azalmaktadır*. Ekonomik görevindeki değişme şu yönde olmuştur. Kent ailesi artık bir üretim birimi, bir ekonomik işletme değildir. Aile üyelerinin çalışma yeri evin dışında ve uzağındadır. Çalışma çağındaki aile üyelerinin her birisi ayrı ayrı işlerde, ayrı ayrı yerlerde çalışmaktadır. Demek ki aile üyeleri uyanık saatlerinin en önemli bir bölümünü birbirinden uzakta geçirmektedirler. Öte yanda kentlerdeki eğlence ve dinlenme yerlerinin çok ve türlü olması karşısında aile artık üyelerinin boş zamanlarını geçirdikleri yer olmaktan da çıkıyor. Sinemalar; tiyatrolar, spor alanları ve salonları, gece klüpleri vb. aile üyelerinin ev dışında boş zamanlarını geçirdikleri yerler. Buna karşılık televizyon, ses kayıt, film çekme ve gösterme aygıtları gibi görgü-bilgi edinme, dinlenme ve eğlenme araçlarının yaygınlaşması insanları boş zamanlarının daha büyük bölümünü evlerinde geçirmeğe yöneltici olmaktadır.

Kent ailesinin eğitim ve öğretim görevlerinin de gittikçe azalmakta olduğu söylenebilir. Çağdaş toplumda eğitim ve öğretim çok değişik kamusal kuruluşlar ve karmaşık toplumsal çevre tarafından yapılmakta, böylece ailenin üyeleri üzerindeki tinsel ve aktöresel biçimlendirme etkisi ve denetimi zayıflamaktadır. Özellikle çağdaş sanayi toplumlarında insanların artan ölçüde erken yaşta aile dışına çıkıp, eğitim ve öğretim kurumlarının etki alanı içine girdikleri ve artan ölçüde ileri yaşlara değin buralarda kaldıkları görülmektedir: Bir yandan bebek yuvaları ve ana okullarına artan ölçüde erken yaşta (2-3 yaşlarında) çocuklar gönderilmekte, öte yandan zorunlu okul çağı gittikçe büyümekte, 16 (= İngiltere), 17 (= Almanya), hatta 18 (= İsveç) yaşına ulaşmaktadır.

Böylece kent ailesinin şu görevleri kalmakta ve ağırlık kazanmaktadır: Türün ve soyun sürdürülmesini sağlamak, eş deyişle çocuk yapmak ve büyütme; çocukları ilk olarak toplumsal çevreye hazırlamak; onlara ilk ruhsal güven ortamını (= karşılıksız, sıcak ve içten sevgi ve hoşgörü ortamını) sağlamak. Kuşkusuz bunu ne ölçüde yeterli olarak sağlayabildiği, ailenin toplumsal-ekonomik-ekinsel koşullarına bağlıdır ve buna göre değişir: Genellikle bu görevin orta ve yüksek gelir ve eğitim düzeyindeki ailelerde daha doyurucu olarak yerine getirilebildiği görülmektedir.

c) Kent ailelerinde *yakınlık* (akrabalık) *ilişkileri de uzak ve zayıftır*; bir yardıma gereksindiği zaman kent ailesi köy ve kasaba ai-

lesi ölçüsünde yakınlarına güvenemez. Bu konuda da aileler arasında sınıfsal ayrılıklar bulunmakla birlikte (= toplumsal ve ekonomik bakımdan elverişli koşullarda bulunan ailelerde hısımlar ve dünürler arasında kayırmağa varan türlü yardımlaşma yollarına başvurulduğu görülmekle birlikte), kent ailelerinin türlü sorunlarını çözümlenmek üzere en geniş ölçüde yardım sandıkları, meslek dernekleri, elbirlikleri (kooperatifler), sigortalar gibi toplumsal güvenlik kuruluşlarına, kamu yönetimi, bankalar gibi genörgütsel kurumlara başvurdukları söylenebilir.

Kent ailelerinde aile üyelerinin ve yakınlarının da birbirleri üzerindeki toplumsal denetim ve baskıları zayıflamıştır.

Kentte ailenin oturma yerini seçmede (= ayrı ev açma, başka semtte oturma, başka kentte yaşama, dahası ülke değiştirme) yakınların etkisi azalır. Başka deyişle coğrafyasal bağlardan kurtulur. Bu yer seçimindeki özgürlük yakınlar arasında etkileşmeyi de azaltır ve ailenin bağımsızlığını güçlendirir.

d) Kentteki evlenmelerde eş seçiminde hısımların hakları ve çıkarları daha az rol oynar. Amca oğluna, dayı oğluna vb. öncelik hakkı tanınması..., ya da kalıtın yabancıya gitmemesi gibi kaygılar kent ailesinin kuruluşunda köydeki ve kasabadaki gibi büyük değildir. (Yine belirtelim ki yukarı sınıf ailelerinde bu tür kaygılar ve seçimler, hısımlık kurma çabaları görülür). Geniş kent ailesi çoğunluğunda ise köydekine göre daha büyük bir oranla çiftler evlenmeğe kendileri karar verirler. Eşler birbirlerini tanıyarak seçerler.

Evlendikten sonra eşlerin birbirlerine uyarlanmaları, sonra aile yaşamının çıkacak türlü sorunlarının çözümü eşler tarafından yapılır ve hısımların, dünürlerin karışması olmadan yürütülür.

e) Kent ailesinde evlenme yaşı çoğunlukla köydekine oranla daha büyüktür. Gerçi bazı gelişmiş toplumların kent nüfusu içinde erken evlenme eğilimi (17 - 18 ya da biraz daha küçük) görülüyor. Ama köylerde görüldüğü gibi çocuk, başka deyişle evlenmeğe elverişli olmayan ruhsal ve biyolojik çağ ve durumda kişilerin evlendirildiği o denli sık görülmez.

f) Kent ailesinde, ailenin ne zaman ve kaç çocuk yapacağını temel olarak, geniş ölçüde eşler planlar. Doğumlar da ölümler gibi köye ve kasabaya göre daha azdır. Aile büyüklüğü (üye sayısı) de, doğal olarak azalmıştır. Ancak bu bakımdan da kent aileleri sınıfsal ayrılıklar göstermektedirler. Düşük gelir ve eğitim düzeyindeki aile-

lerde doğum planlaması daha az görülür; bu ailelerde doğum oranları daha yüksek, ortalama aile daha büyüktür.

g) Kent ailelerinde köy ailelerinden değişik olarak kocanın büyük, her şeyde son söz sahibi olacak biçimde bir ağırlığı yoktur. *Eşler birbirleriyle daha geniş bir ölçüde danışır.* Ev yönetiminde kadının daha çok yetkisi vardır. Ama yine bu konuda da ailelerin toplumsal ekonomik düzeyleri (eşdeyişle eğitim ve gelir olanakları) büyük bir etkide bulunuyor. Aşağı eğitim ve gelir düzeyindeki ailelerde bu dayanışma, kadına saygı, yine düşük derecede kalmakta süregidiyor. Bu düzeyde, kadın yine çok ağır yük altında: Hem çalışma yaşamı, hem ev işlerinin yıpratıcı yükü.

h) Kent ailesinde *ayrılma ve boşanmalar daha yüksek bir orandadır.* Kadının ekonomik durumu onu kazanç sahibi durumuna getirince, çevrenin kısıtlayıcı denetimi ve baskısı hafifleyince boşanma ve ayrılma oranları artıyor. Bu konuda da sınıfsal farklılıklar görülmekte, en yüksek boşanma oranları aşağı toplumsal ekonomik düzeydeki ailelerde görülmektedir. Kentlerde bir yandan bozulan aileler olayı, bir yandan da evlilik dışı çocuklar olayı ortaya çıkıyor.

1) Eşlerden birinin ölümünden sonra, sağ kalan eşinin (*özellikle kadının*) yeniden evlenmesi oranı köydekine oranla daha yüksektir.

i) *Kent ailesi geniş toplumun yönetim biçiminden, orada akışmakta olan toplumsal-ekonomik-etkinsel olaylardan daha derin bir biçimde etkilenir.* Çünkü daha çok ve değişik örgensel bağlarla bağlıdır toplum bütününe; çalışma, ekonomi, ekin, kültür, vergi, sağlık, bayındırlık, ulaştırma ve haberleşme... politikaları kent ailesinin her yönünü derinden etkilemektedir.

3.1.3. Türkiye'de Kent Ailesi

Türkiye'de kent aileleri üzerinde yapılan iki araştırma, bu genel eğilimlerin Türk kent ailelerinde de gözlemlenebildiğini gösteriyor. Bu araştırmalardan biri Serim Timur'un Ankara'da Altındağ ve Yenimahalle aileleri arasında yaptığı bir araştırmadır. (S. Timur, *Fertility and Related Attitudes Among Two Social Classes in Ankara*, Yayınlanmamış uzmanlık tezi, 1965). Yenimahalle ve Altındağ semtlerinde 25'er evli, çocuklu ve 45 yaşın altında kadınla yapılmış bir araştırma. Araştırmanın asıl amacı doğurganlık ve onunla ilgili

tutumları incelemektir. Bu arada aile yapısıyla ilgili kimi veriler elde edilmiştir. Bu konuda ikinci bir araştırma da Emre Kongar'ın İzmir'deki değişik semtlerden aileler arasında yaptığı bir araştırmadır. (Emre Kongar, *İzmir'de Şehirsel Ailenin Bazı Nitelikleri*, yayınlanmamış doktora tezi, 1969*). Kongar, ortak bir çalışma olan İzmir Araştırmasının aile ile ilgili verilerini değerlendirmiştir. Bu araştırma 1968 yılında seçmen yaşında olan erkek ve kadın İzmir'li nüfustan (1/33) oranında alınan rastlantısal bir örneklem üzerinde yapılmıştır. (Böylece 512 si kadın, 485'i erkek olmak üzere 997 İzmir'li seçmenle görüşmeler yapılmıştır).

Bu araştırma verilerinin başlıcalarını, ailenin kuruluşundan başlayarak bir sıra içinde gözden geçirelim.

a) Aile genişliği: Araştırma verileri gerek Ankara'da, gerekse İzmir'de çekirdek aile türünün daha büyük bir oranda olduğunu gösteriyor. S. Timur'un incelemesinde Altındağ'da görüşülen kadınların % 88 inin, Yenimahalle'dekilerden de % 96 sinin çekirdek ailede yaşamakta olduğu görülüyor. Ancak araştırmacı, Altındağ'dakilerin % 60'ının, Yenimahalle'dekilerin de % 32 sinin daha önce geniş aileler içinde yaşadıklarını, ayrıca Altındağdakilerin köyden kente yeni gelen, dolayısıyla koca tarafından ana-babaları köyde kalan ya da yaşamda olmayan kişiler olduklarını, böylece bu çekirdek aile durumunun istekle mi yoksa zorunluk karşısında mı ortaya çıktığının en azından kuşkululu olduğunu belirtiyor (s. 47). Buna bu ailelerin köyleriyle olan sıkı bağlarını da eklemek gerekir. Zorunluluk sonucu da olsa, toplumsal değişme böyle oluyor. Özellikle Yenimahalle'deki evli kadınların % 32'sinin daha önce geniş aile içinde yaşamış olmaları, henüz kentli yaşamın, dolayısıyla kent ailesinin Türk toplumundaki geçmişinin kısa olduğunu hatırlatıcı bir husustur.

Kongar'ın İzmir araştırması verileri üzerindeki çalışması da şu sonuçları ortaya koymakta:

a) Aylık aile gelirin ve yaşanılan semte göre, görüşülen seçmen yaşlarındaki 997 kadın ve erkeğin aile yapısı dağılışı şöyle (s. 63-64):

*) Kongar, daha sonra bu çalışmasını *İzmir'de Kentsel Aile* başlığı altında yayınlamıştır. (Türk Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara 1972).

Aylık aile gelirine göre aile yapısı

Aile Biçimi	Aylık Aile Geliri		
	— 500 TL. (%)	501 - 1.500 TL. (%)	1.500 TL. + (%)
1. Geniş aile (Baba tarafından)	19,7	20,9	19,5
2. Geniş aile (Anne tarafından)	6,6	4,4	15,4
3. Çekirdek aile	58,7	68,1	61,7
4. Parçalanmış ya da tamamlanmamış aile	14,5	5,7	2,4

Aile yapısından söz ederken, ailelerin ortalama üye sayısı konusunda kent, kasaba ve köylerdeki durumu karşılaştırmalı olarak belirtmek yerinde olacak.

Ailelerinin oturduğu semtlere göre aile yapısı

Aile Biçimi	Ailelerinin Oturma Çevresi		
	Gecekondu semtleri (%)	Orta halli konut semtleri (%)	Lüks konut semtleri (%)
1. Geniş aile (Baba tarafından)	22,3	20,3	14,2
2. Geniş aile (Anne tarafından)	5,0	6,2	10,8
3. Çekirdek aile	62,5	63,6	66,3
4. Parçalanmış ya da tamamlanmamış aile	10,0	8,9	8,1

Ortalama Aile Büyüklüğü (Kişi)

Yerleşme Yeri	ortalama üye sayısı	
	1965	1985
Kentlerde	4,63	4,47
Kasabalarda	5,19	5,00
Köylerde	6,16	5,99
Türkiye ortalaması	5,67	5,22

Kaynak: D.İ.E., Genel Nüfus sayımı - Nüfusun Sosyal Ekonomik Nitelikleri, 1965, s. 672-675, Çizelge: 53/a.b.c. ile 1985, s. 158.

Kongar'ın İzmir çalışmasında bu sayı yukarıdaki çizelgedekine çok yakın bir biçimde 4,7 olarak, Kıray'ın Ereğli kasaba çalışmasında da aynı biçimde 5,04 olarak görülmüştür.

b) **Evlenme Yaşı:** Kongar'ın İzmir araştırması çalışmasında görüşülen kişilerin evlenme yaşlarına ilişkin çizelgeler verilmiştir. Timur'un Ankara araştırması bize şu sonuçları veriyor (s. 59).

Oturulan semte göre evlenme yaşı (ortalama)

Cinsiyet	Oturulan Semt	
	Altındağ	Yenimahalle
Kadınlar	16,4	19,1
Kocaları	21,9	25,5

Bu sayılar bize bir yandan kentleşmeyle birlikte evlenme yaşının büyüdüğünü, bir yandan da kentlerde toplumsal-ekonomik-ekinsel bakımlardan ayrımlı olan kümelerde bu konunun da ayrım gösterdiğini, aşağı toplumsal-ekonomik düzeydeki kümelerde evlenme yaşının küçük, yukarı doğru gidildikçe büyük olduğunu anlatıyor.

c) **Aile genişliği** ile yakından ilgili bir nokta çocuk sayısı ve doğum denetimi konusundaki tutumlardır. İzmir Araştırmasında ailelerin çocuk sayısı ve doğum denetimine karşı tutumları üzerinde de herhangi bir bilgi verilmiş değil. Serim Timur'un Ankara'da yaptığı küçük çaplı araştırmasında ise şu bilgileri buluyoruz (s. 71).

	Altındağ	Yenimahalle
● Ortalama gebe-kalma sayısı	5,4	3,2
● Ortalama canlı doğum sayısı	4,2	2,3
● Ortalama yaşayan çocuk sayısı	3,8	2,2
● Annelerin ortalama yaşı	29,4	27,8

Doğum denetimi karşısında da böylece ayrı toplumsal-ekonomik kümelerde değişik tutumlar bulunduğunu, bebek ölümü oranlarının da bu kümelere göre büyük ölçüde değiştiğini görüyoruz.

d) **Eş Seçimi:** Bu konuda elimizdeki veri yine Serim Timur'un araştırmasının sonuçlarından ibaret.

Eşiyile Nasıl Evlendiği	Altındağlı Kadınlar %	Yenimahalleli Kadınlar %
Ailem rızamı almadan evlendirdi.....	28	24
Ailem rızamı alıp evlendirdi	32	56
Kendim ailemin rızasını alarak evlendim	8	16
Kaçtım	32	4

e) Evlenen çiftin oturma yeri: Bu konuda Ankara araştırmasında bulunan veriler, annelerin ne ölçüde oğullarına umut bağladıkları, ne ölçüde evlendiğinde oğullarıyla birlikte oturmak istedikleri sorularıyla ilgili.

Altındağlı kadınların daha büyük bir oranla oğullarının kendilerine bakacağını umdukları görülüyor ise de, «emin değilim» diyenlerle kesin olarak «hayır» diyenlerin her iki kümedeki kadınlar arasında da % 80'inin üstünde oluşu köy ve kasaba ailesindeki aile içi dayanışma özelliğinin kentte önemli ölçüde zayıfladığını anlatıyor, denilebilir.

**«Oğlunuz büyüdüğünde size bakar mı»
Sorusuna Annelerin Verdikleri Cevaplar(%)**

Oturma Yeri	Cevaplar		
	Evet	Emin Değilim	Hayır
Altındağlı kadınlar.....	16	64	20
Yenimahalleli kadınlar	4	52	44

Kadın ve erkeğin aile içinde karşılıklı ilişkileri: S. Timur'un araştırmasında yer alan aşağıdaki çizelge Altındağlı kadınların erkeklere daha yüksek bir oranda «üstün» nitelikler bağladığını, özellikle kendi cinslerine daha yüksek bir oranda «aşağı» nitelikler bağladığını gösteriyor. Özellikle kadın-erkek arasında üstünlük-aşağılık gibi bir değerlendirme yapılamayacağını savunanların Altındağlı kadınların yalnızca % 20'si, Yenimahalle'li kadınların ise % 60'ı oranında olması bu iki küme ailedeki kadın-erkek ilişkileri hakkında açık bir görüş kazandıracak niteliktedir.

Toplumsal sınıfa göre kadın-erkek farkı anlayışları (%)

Erkeklerde varsayılan nitelikler	Altındağ (Aşağı sınıf)	Yenimahalle (Orta sınıf)
Üstün nitelik	72	60
Aşağı (kötü) nitelikler	8	12
Farksız (aynı) nitelikler	20	28

Kadınlarda varsayılan nitelikler		
Üstün nitelikler	36	30
Aşağı nitelikler	44	10
Farksız nitelikler	20	60

Kongar'ın değerlendirdiği İzmir araştırmasının verileri de bize kentte yaşama süresi uzadıkça ve toplumsal-ekonomik düzey yüksek oldukça eşler arası ilişkilerin daha eşitlikçi olduğunu gösteriyor.

Aylık aile gelirine göre baba ailesine oranla kendi ailesinde eşler arası ilişkilerde eşitlik ölçüsü(%)

Cevaplar	Gelir Kümesi		
	—500 TL.	500 - 1.500	1501 +
Aynı	47,5	40,9	38,8
Daha az	16,6	11,9	4,5
Daha çok	35,8	47,1	56,7

Aylık aile gelirine göre baba ailesindeki oranla kendi ailesinde aile bağlarının durumu(%)

Cevaplar	Aylık Gelir Kümesi		
	—500 TL.	500 - 1.500	1501+
1. Aynı güçlülükte	53,7	59,4	65
2. Daha az güçlü	27,2	22,3	17,3
3. Daha çok güçlü	19,1	18,3	17,7

Aşağıdaki çizelgede Kongar'ın incelediği İzmir'de düşük geliri ailelerde örneğin iş bulma konusunda yakınlarla yardımlaşma ölçüsünün, yüksek geliri ailelerdekine oranla yarı-yarıya daha az olduğunu gösteriyor.

Gelire göre ailelerin yakınlarıyla aralarında yardımlaşma olup olmadığı (%)

Cevaplar	—500	501 - 1.500	1501 +
Var	22,6	26,6	40,5
Yok	77,4	73,4	59,5

Son olarak Türk kent ailelerinde boşanma oranlarının (özellikle kadın nüfusta) da köy ve kasaba ailelerindeki oranla daha yüksek olduğunu belirtelim. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınladığı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından bu konuya ilişkin olarak aşağıya aldığımız sayılar bu eğilimi doğrulamaktadır.

3.1.4. Kasaba Ailesi

Kasabalarımız üzerine toplumbilimsel araştırmalar yok denecek ölçüde azdır. Roman ve öykü sanatımızda bir ölçüde de olsa ele alınmış olan (Kemal Tahir'in *Büyük Malı*, Kemal Bilbaşar'ın *Yeşil Gölge'si* gibi...) kasaba yaşamı, günümüze değin pek az toplumbilimsel incelemeye konu edilmiştir. Bu pek az sayıdaki incelemeler içinde en çok yoğun gözleme dayalı olanı M. Kıray'ın 1963 yılında Devlet Planlama Teşkilâtı için Zonguldak Ereğlisi üzerine yaptığı incelemedir (M. Kıray, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT, 1963)(*). İncelemenin başlığından da anlaşılacağı üzere Kıray Zonguldak Ereğli'sini oraya demir-çelik sanayii kurulmadan önce incelemiştir. Amacı ağır sanayinin kasaba yaşamında ne gibi değişikliklere yol açtığını daha sonra saptayabilmek, bu açıdan önerilebilecek kuramsal ve varsayımsal açıklamaların güvenilirlik ve geçerliliğini olguların sınavından geçirebilmek için kasabanın ilk durumunun bir fotoğrafım çekmektir.

Bu kasaba Türkiye'de sayısı 800'ü bulan kasabaları tam olarak temsil edici bulunmayabilir. 25 yılı aşkın bir zaman da geçmiştir. Kıray'ın Ereğli kasabasındaki aile yaşamına ilişkin gözlemlerini, bu sınırlılıklar gözönünde tutulmak koşulu ile aşağıda özetliyoruz.

(*) Dr. Serim Timur'un, *Türkiye'de Aile Yapısı (a.g.e.)* adlı çalışması da Kasaba Ailesi'ne ilişkin sayısal veriler içermektedir.

Boşanmış nüfusun toplam nüfusa oranları

Oturulan Yer	Boşanmış erkeklerin toplam erkek nüfusa oranı (%)		Boşanmış kadınların toplam kadın nüfusa oranı (%)	
	1965	1970	1965	1970
1. 10.000 ve daha çok nüfuslu yerlerde	0,9	0,6	1,5	1,1
2. 10.000 den az nüfuslu yerlerde.....	0,5	0,4	0,6	0,05
3. Kent İstanbul'da	1,5			
Köy İstanbul'da	0,8			
4. Kent Ankara'da	0,6			
Köy Ankara'da	0,2			

Kaynak: DİE, 1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları: Nüfusun Toplumsal-Ekonomik Özellikleri; 1970 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s. 99, 89. 1965 istatistikleri 15 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus için hazırlanmasına karşılık, 1970 istatistikleri 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus için hazırlanmıştır.

Ailelerin İş-Güç Yapısı: Ereğli kasabasındaki ailelerin iş-güçleri bakımından dağılımı aşağıdaki çizelgede görülmektedir. Ancak ana iş-güçleri ne olursa olsun birçok kasaba ailesinin kendi tüketimleri için sınırlı ölçüde tarımsal üretim yaptıkları da gözlemlenmiştir. Örneğin birkaç hayvan beslemek, küçük topraklarda sebze, tahıl vb. yetiştirmek gibi.

Ailenin Kuruluşu: 'Ereğli'de ailelerin % 61'inin çekirdek aile durumunda buldukları, eş deyişle baba, anne ve evlenmemiş çocuklardan kurulu oldukları görülüyor. Koca yanından geniş aileler, toplam ailelerin % 27,5'ünü oluşturmaktadırlar. Karı yanından geniş aile olanlar (= erkeğin kaynanası, kayın babası ve karısının başka yakınları ile birlikte oturduğu aileler) ise % 7,8 oranında bulunmaktadır.

'Evlenmelerde güvey ve gelin adayının ailelerinin ekonomik düzeyce benzer durumda olmasına çok özen gösterilir. Buna 'denk olma' koşulu denir. Eşlerin ailelerinin denk olması kaygısı ile aile mallarının bölünmemesi kaygısı kimi durumlarda evlenmelerin yakın hısımlar arasında yapılmasına yol açmaktadır.

Èređli Kasabasında aile başkanlarının meslekleri(%)

Tüccar-esnaf	% 30,6
Serbest meslek	7,4
Memur ve subay	19,8
Yetişkin işçi (zenaatkâr)	14,9
Çiftçi	0,8
Balıkçı	2,9
İşçi	7,6
Başka + işsiz	15,9

‘Evlenme yaşı kızlar için 16’da başlar. Erkeklerin ise genellikle askerlik görevlerini yaptıktan sonra evlendikleri görülüyor.’ Dr. Timur’un araştırmasında Türkiye kasabalarındaki erkek ve kızların ilk evlilik yaşı ortalamasının bu sayılara çok yakın olduğu görülüyor (Bkz.: *Türkiye’de Aile Yapısı*, a.g.e., s. 96). ‘Evlenecek çiftin birbirlerinin boy ve posunu «şöyle bir görmesi» için kimi ortamlar yaratılır.

‘Eş seçiminde ana-babaların payı ve etkisi büyüktür. Ancak kimi kez oğlan kendi seçtiği eşi annesi yoluyla ailesine duyurur. Aile kızın ailesini «denk» görürse kız evine görücü gider.

‘En az görülen ve kız açısından en çok kınanan yol ise, erkek ve kızın gizlice buluşup evlenmeğe karar vermeleri ve bu kararlarını ailelerine (= annelerine) duyurmaları yoludur.’ Dr. Timur kendisi karar vererek, ama ailesinin rızasını da alarak evlenen kadınların oranının tüm kasabalarda ortalama % 10,5 olduğunu, % 72,2’sinin de aileleri tarafından kendi rızaları alınarak evlendirildiğini söylüyor (a.g.e., s. 71).

‘Anne, baba ile çocuklar arasında arabulucudur. Babanın otoritesini korumak, çocukların isteklerini kabul edilebilir ölçüye indirmek çabasını gösterir.’

Karı-Koca İlişkileri: ‘Kadın her zaman erkeğe kesinlikle bağımlıdır. Onun sözünden çıkamaz. Yalnız başına bir şeye karar veremez. Kocanın kararlarına karışamaz. Özellikle ataerkil geniş kasaba ailesinde. Çekirdek ailelerde bu durumun hafiflediği görülüyor. Erkekler genellikle işlerini, kasaba olaylarını ve siyasal konuları eşleriyle konuşmazlar. Böylece kadınla erkek ayrı ayrı iki dünyada yaşamaktadırlar, denilebilir. Kadınlar ev işleri, yakınlar, komşular,

düğün, doğum, bayram ya da küçük günlük sorunlarla ilgili konular içinde kapanıp kalmışlardır. Çocuklar büyüyüp evlendikten, gelin ve torunlar geldikten sonradır ki kadın bu zayıf durumdan bir ölçüde kurtulmağa başlar. Ancak çekirdek aile ile birlikte karı-koca arasındaki bağların da sıklaştığı, karşılıklı danışmaların arttığı görülüyor. Çocukların eğitimi, sağlığı gibi konuların düşünülüp planlanması, ev ve kır gezileri, sinema gibi eğlence yerlerine birlikte gitmeler, karı-koca arasındaki geleneksel uzaklığı daha da azaltmaktadır.

Baba-Oğul İlişkisi: 'Ereğli kasabası ailelerinde babanın köy ailesine benzer bir üstün, karşı konulamaz otoriteye sahip olmadığı, erkek çocukların istediğinde sorun çıkarabilen, isterse evde yönetim görevleri alabilen kişiler olduğu görülüyor.

'Köy ailelerinde istisna olan baba-oğul çatışması Ereğli'de başlıca şu üç nedenle ortaya çıkıyor(*):

a) 'Oğulun kiminle evleneceği ve özellikle nerede oturacağı konusu. Burada erkek çocuğun eşini kendisinin seçmesi isteğinden daha çok, ayrı ev açma isteği başlıca çatışma konusu oluyor. Özellikle baba ile oğul aynı mağaza ya da yapımevinden geçiniyorlarsa bu konuda babanın direnci daha büyük oluyor. Ancak ailelerin % 61'inin çekirdek aile olduğuna bakarak yazar bu konunun fiilen çözümlendiğini, ama ana-babaların şikâyete devam ettiklerini söyleyebiliriz, diyor. Bu da kasaba ailelerinin tam çekirdek aile özelliklerine henüz sahip olmadıklarını anlatır, kanısındayız.

b) 'İkinci çatışma konusu oğulun ayrı bir iş-meslek seçmesi ya da daha sonra ekonomik bağımsızlık ilân etmesi durumudur. Esnaf-tüccar babalar, oğullarını 14-15 yaşlarından başlayarak dükkânlarına çırak olarak alır, ama kendi ölümlerine değin onlara değişen tutarlarda harçlık verirler. Ölünce ya da çalışamayacak yaşa gelince de ticarethanenin mülkiyeti oğula geçer. Oğulun daha önce (= babası sağken) işin yönetimini ele almak istemesi durumunda, ya da harçlığını arttırmak istediğinde çatışma çıkmaktadır. Bu, birçok oğulun kasabadan ayrılmasına bile yol açacak ölçüde bunalımlı olabilmektedir.

c) 'Oğulun çalışma biçimi ve boş zamanını geçirme biçimi de baba-oğul arasında bir çatışma konusudur. Babalar oğullarının

(*) Genel olarak kuşaklar-arası anlaşmazlıklar konusu için bkz.: M. Tezcan, Kuşaklar Çatışması, Kadıoğlu Mat., 1981.

eğlence ve haylazlık düşkünlüklerinden yakınmaktadırlar.

'Her üç çatışma da oğulun baba otoritesinden kurtulma çabasını anlatır. Ama bunlara karşılık dünya görüşü ayrılığı, dinsel inançlara uymama, siyasal görüş ayrılığı gibi nedenlerle baba-oğul çatışmasının hiç görülmemesi ilginçtir. Bu alanlarda babalarının tutumlarını olduğu gibi benimsemek yolu, genç erkekler arasında henüz önemli bir dirençle karşılanmıyor demektir.

'Bütün bunların yanında pek çok ana-baba yine de yaşlılıklarında oğullarının kendilerini başköşede oturtacağından tam güvenli değildirler. Kasaba topluluğu henüz, bozulan baba-oğul dayanışmasının yerine başka bir güvenlik yolunu koyabilmiş değildir. Evli kız çocuğuyla birlikte oturmak yolu eskiye göre biraz daha rahatlıkla söz konusu edilebiliyor.

«Kız çocuk daha hayırlıdır» düşüncesi oluşmaya başlıyor kasaba ailesinde. Bir yandan da ana-babalar bir ev ve akar sahibi olmak yolunda eğilim gösteriyorlar, yaşlılıklarını güven altına almak kaygısıyla.

Kız Çocukların Durumu: 'Kız çocuklar ile ana-babanın ilişkileri ise disiplin üzerine kuruludur. Çocukluktan (= ilk okul çağından) başlayarak kız çocuklar her an, evde, gezmede..., anneleri ile birlikte dirler. Kız çocuk bütün sorunlarını -köydeki gibi- ancak annesiyle konuşabilir. Evde herkes -başta baba ve ağabey, kız çocuğun hemen her şeyine karışabilirler.

'Evlendirmede Ereğli'de kız çocuklara aşırı baskı yapılmadığı, onlara da söz hakkı tanındığı görülüyor. Ama evlerinin yönetiminde çok seyrek yer alır, para işlerine hiç karışmazlar.

'Miras konusunda islâmi kurallarla, çağdaş Yurttaşlık Yasası hükümleri arasında bir yol tutulur. Özellikle tüccar-esnaf ailelerinde taşınmaz mallardan erkek çocuklarla kız çocuklar eşit pay alırlar. Ama taşınır değerlerden, hele ticarethanelerden kıza hiç bir şey verilmez ve ticarethane, babanın ölümünden sonra olduğu gibi oğula geçer.

Nikâh: 'Evlendirmede her iki nikâh da yapılır. Ama yalnız resmi nikâh evliliğin meşruluğu için yeterli görülmez. Kasabalıların % 90'ı her iki nikâhı zorunlu görür. Yalnız resmi nikâhın evliliğin meşruluğuna yeteceğini düşünenler % 9 oranındadır. Ereğli'deki kömür işletmesi sosyal sigorta sağlayarak, resmi nikâhın erkence yapılmasını özendirici olmuştur.' Dr. Timur'un araştırması, yalnız resmi ni-

kâhla evli olanların toplam kasabalardaki oranının % 40,5 olduğunu, her iki nikâhı da yaptırmış olan ailelerin oranının ise % 54,7 olduğunu gösteriyor (a.g.k., s. 92).

'Az gelirli kümelerde kadın ve çocuklar her zaman bahçe tarımında çalışırlar. Sebze, meyve, mısır yetiştirmek yalnız kadının işidir. Bu «çalışmak» bile sayılmaz, diyor araştırmacı.

'Çocuklar aile dükkânında çıraklık yapar. Kadınların memurluk yaptığı kasaba yaşamında görülen bir durum: Öğretmen, sekreter, memur, işçi vb. Yine de 'kadın, özellikle evli kadın evinin dışında çalışmamalı' değer yargısı egemendir (= % 68,8). Bekâr kızların çalışmasına ise daha az karşı çıkılıyor (= % 42,1).

Aile Başkanlarının Erkek ve Kız Çocukları İçin İstedikleri Öğrenim Düzeyi

	Erkek çocuk için	Kız çocuk için
İlkokul	% 6,2	% 24,6
Orta okul	3,5	10,5
Lise	2,7	8,1
Üniversite	75,0	40,7
Okuması gereksiz	—	1,4
Belirsiz, cevapsız	12,6	14,9

Kızlarını üniversitede okutmak isteyenler en başta doktor, mühendis, avukat... gibi serbest-meslek sahipleri ile memur-subay kesimi ve yetişkin işçilerdir'.(*)

4. SONUÇ: ÖZGÜRLEŞME ÇAĞINDA BAĞIMLILIK: KADIN-ERKEK EŞİTSİZLİĞİ

1975 yılı dünyada Kadın Yılı olarak kutlandı. Birleşmiş Milletler'in bu kararı almasının nedeni, yaşadığımız şu özgürleşme çağında süregelen başlıca bir yaygın bağımlılık durumunun gerçekte kadını da, erkeği de kapsayan daha yaygın bir bağımlılık ve eşitsizlik durumuyla yakından ilişkili oluşudur.

Kadın-erkek eşitsizliği, özünde, başka toplumsal eşitsizlikler gibi güçlü olanın haklı sayıldığı bilgisizlik ortamının bir uygulaması-

(*) Mübaccel Kıray, Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT yayını, 1963, Aile Bölümü.

dır. İnsanoğlunun toplumunu durmadan daha büyük ölçülerde tanıyıp bilgili denetimi altına alma yollarını bulduğu, böylece öz-
gürleşme ve eşitlik ülkelerine çok önemli ölçülerde yaklaştığı 20.
yüzyılın son çeyreğinde kadın-erkek eşitsizliği insanlık ölçüsünde
tepkilerle karşılanmağa başlamıştır. 1975'in Dünya Kadın Yılı
sayılması bu tepkilerin bir anlatımıdır.

4.1. EŞİTSİZLİĞİN KAYNAĞI

Kadm-erkek eşitsizliğinin ana kaynağı, pek sık öne sürülen yal-
nkat görüşlerde belirtildiği üzere kadının dirimbilimsel (biyolojik)
ayrılıkları ve özellikleri değildir. Bunlar, özellikle gebelik ve bebeğin
beslenmesi ve bakımı zorunlulukları, yalnızca kadının zararına olan
toplumsal eşitsizlikleri daha da ağırlaştırıcı özelliklerdir. Yakın ırk-
lar arasında olduğu gibi cinsler arasında da zekâ, yetenek, çalışkan-
lık vb. bakımlarından herhangi bir ayrılık bulunmadığı doğal ve top-
lumsal insanbilim, ruhbilim, toplumbilim bulgularıyla kanıtlanmış
durumdadır.

Kadm-erkek eşitsizliği özünde başka toplumsal eşitsizlikler gi-
bi bir eşitsizliktir. Nitekim kadının karşılaştığı türden elverişsiz
yaşam koşulları birçok erkeğin de içinde bulunduğu koşullardır:
Başka deyişle erkeklerin kendi aralarında da eşitsizlikler var. Top-
lumsal Adalet, Fırsat Eşitliği... gibi istekler yalnız kadınlar için öne
sürülen ve koşuşturulan istekler değil.

Her iki tür eşitsizlik olaylarının da ortaklaşa bir nedeni var:
Elverişsiz toplumsal koşullarda bulunduranların, emeklerinin de-
ğer karşılığını alamamaları, ürünleri üzerinde kullanım haklarının
tanınmaması. Özellikle insana toplum yaşamında büyük güç ve et-
kinlik sağlayan temel ekonomik araçlar üzerinde denetim olanağı-
nın -yasal değil, olgusal olarak- kadın için de bulunmaması ve so-
nuç olarak da kadının da yönetici mevkilerden, karar mevkilerin-
den uzak bırakılması; inançlarla gelenek ve göreneklerin, yasa ve
kurumların da bu durumu sağlamlaştıırıp belirginleştirmesi. Ola-
nakların dışında tutulduğu ölçüde de yeteneklerini geliştirememesi,
toplumsal yaşamın dışında, dar bir aile ve komşuluk çemberi
içinde kapalı kalması. Böyle bir ortamda evlenme kadın için tek
güvenilir geçim yolu olarak kalmakta, mutlu olmak, karşılıklı an-

laşmaya ve sevgiye dayalı bir evlilik yapmak amacı gerilerde kalmaktadır.

Örneğin köylü kadın tarla sürmekten odun kesmeğe... değin erkeğin yaptığı her işi yaptıktan başka tüm ev işlerini de tek başına yüklenmektedir. Kentte de ev kadını olanlar biteviye ve yetenek köreltici tüm ev işlerinin kısır döngüsü içindedirler. İşçi ya da memur olan kadınlar ise ev dışı işlerine ek olarak bu evişlerini de büyük ölçüde tek başlarına üstlenmek durumundadırlar. Görüldüğü gibi kadınların eşitsiz ve elverişsiz durumlarının ana nedeni, erkekten daha az çalışmaları değil –çünkü gerçekte ondan daha çok çalışmaktadırlar–, yönetim ve karar mevkilerinin dışında tutulmakta olmalarıdır. Bu niteliği ile kadın-erkek eşitsizliği, erkeklerin kendi aralarındaki eşitsizlikten nitelikçe hiçbir ayrılığı olmayan, nicelik olarak daha ağır ve ezici bir durumdur.

Oysa tarihte kadının toplumsal yerinin hep böyle olmadığını biliyoruz. Anaerkil aile düzeni yaşanmış olduğunu, insanların soyu ve kalıtının analarına göre belirlendiği dönemlerin yaşanmış olduğunu biliyoruz. Örneğin göçebe Oğuz Türklerinde kadının erkekle eşit toplumsal koşullarda bulunduğunu biliyoruz. Bu olgulara daha önce değinildi. Bunlar gelenek-göreneklerin, inançların, yasaların ve kurumların değişmez şeyler olmadığını, insanın hizmetindeki araçlar olarak insan gereksinmeleri değıştikçe bunların değışmesinin de doğal bir şey olduğunu kavramamız bakımından önem taşımaktadır.

4.2. SANAYİ DEVRİMİ

Anaerkil ailenin ortamı yittikten sonra başlayan kadının bağımlılık durumu 19. yüzyıl ortalarına değin koyu bir biçimde süregeldi. Bu yüzyılda gelişen çağdaş sanayi büyük çaplı üretimi olanaklı kılmakla büyük sayıda işçiye gereksinme doğurmuş, böylece kadın da ev dışında bir işe, bir mesleğe, para biçiminde bir emek karşılığına sahip olabilmıştır.

Büyük çaplı yapımevlerinde, kentlerde biraraya gelen insanların ortak çıkarlarını gerçekleştirmek üzere birleştiği, demokratik hak ve özgürlüklerini elde ettiği bir ortamda kadınların da çalışma yaşamında yer almağa, yetenek ve becerilerini geliştirmeğe başla-

ması, oy hakkı, hukuk devleti, örgütlenme hakkı, toplumsal adalet ve güvenlik, fırsat eşitliği istek ve uygulamalarından onların da yararlanmaya koyulması, ev işlerini görece kolaylaştıran buzdolabı, çamaşır yıkayıcısı, elektrik, havagazı ocak ve fırınları, elektrikli süpürge gibi araçlar, ev dışında yemek yeme, eğlenme olanakları, ücretli olarak yardımcı ev işçisi çalıştırma olanakları... kadının bağımlı durumunu hafifletiren gelişmelerin başlıcalarıdır.

Bununla birlikte sanayileşmiş toplumlarda da kadın-erkek eşitsizliği henüz tümenden ortadan kalkabilmiş değildir. Özellikle A.B.D. ve Batı Avrupa'nın sanayi toplumlarında kadınlar, az gelişmiş toplumlardaki gibi çok yoğun biçimde olmasa da yine yönetim ve karar mevkilerinin dışında kalmakta, sonuç olarak birçok elverişsiz koşullarla karşılaşmaktadırlar: Erkeklerle eşit temel üzerinden işe alınmamakta, eşit işe eşit ücret ilkesi kadınlara uygulanmamakta, yığın iletişim araçları olan basın, radyo ve televizyonda kadınlar hep ev işi yapan kişiler ve süs ve zevk nesneleri olarak sunulmakta, yönetici mevkilerde hemen hiç gösterilmemektedir. Böylece de yönetim ve karar mevkilerinin kadınca işler olmadığı, kadına yalnızca ev işçiliği ile süs ve zevk nesnesi olmak yarattığı tasarımları anlamlara yerleştirilmektedir. Dahası İsviçre gibi kimi aşırı örneklerde kadınlar oy hakkını, İtalya gibilerinde ise boşanma hakkını ancak yeni elde edebilmişlerdir.

43. TÜRK TOPLUMUNDA KADININ YERİ

Cumhuriyet döneminde, Atatürk devrimleri ile birlikte kadınların toplumsal durumları önemli bir atılım elde etmiştir. Yasalarda kadın-erkek eşitliği büyük ölçüde gerçekleştirilmiş, kadın boşanma hakkına, seçme seçilme, eğitim, meslek seçimi, kamu görevleri yapma haklarına kavuşturulmuştur. Ancak yasaların tanıdığı bu eşit haklar büyük kadın çoğunluğu bakımından yeterince uygulamaya ulaşabilmiş sayılamaz. Ayrıca örneğin toprak kalıtı, aile ticaretinin kalıtı konularında erkek kalıtıcılar bugünkü yasalarımızla da kayırılmıştır. Yine günümüz Türk Yurttaşlık Yasası kocanın oluru bulunmadan kadının ev dışında bir uğraş sahibi olamayacağını, ailenin başkanının koca olduğunu buyurmaktadır. Ceza yasası kadının evlilik dışı cinsel ilişkileri ile erkeğinkileri eşit biçimde ce-

zalandırmamakta, ayrıca erkeğin bu tür ilişkilerinin kanıtlanmış sayılabilmesi için gerçekleştirilmesi oldukça güç koşullar öngörmektedir. Böylece de evlilik bağına bağlılık, sanki yalnız kadından beklenmektedir. Nitekim gelenek-görenekler de bu tutumun yaygınlığını yansıtmaktadır.

Bu koşullardaki kadın toplumsal çevresinden soyutlanmakta; bu çevre konusunda ilgi, bilgi ve görgüden yoksun kalmaktadır. Köyü ya da kasabası dışına hemen hiç çıkmamakta; gazete, kitap, vb. okumak, radyo ve TV'nun sözlü yayınlarını izleyip değerlendirmek, sinemaya, tiyatroya gitmek olanaklarından yoksun bulunmaktadır. Oyunu kocası ya da erkek aile büyüğünün sözüne göre vermektedir. Doğum denetimi yollarını bilmeme, olanaklarından yoksun bulunma nedeniyle her yıl binlerce genç köylü anne, ilkel yollardan çocuk düşürmeğe çalışırken yaşamını yitirmektedir.

Kentli kadınların da çok küçük bir bölümü ekonomik güvenceye, eşit eğitim ve çalışma koşullarına sahip sayılabilir. Özellikle ev kadını, işçi, küçük ya da ortalama memur durumundaki kadınlar ise erkeğe göre daha elverişsiz koşullarda bulunuyorlar. Hem iş yaşamının, hem ev işlerinin ağır yükü altındadırlar. Kimi yasalarla, gelenek, görenekler sonucu çalışan kadınların önemli kesimi Türk kentlerinde de:

- eşit işe eşit ücret alamıyorlar
- eşit temel üzerinden işe başlayamıyorlar
- daha kolaylıkla işten çıkarılıyorlar
- yöneticilik gibi karar yerlerine gelemiyorlar.

Kent ailelerinde de kız çocuklar erkek çocuklarla eşit ölçüde eğitilmemektedir. *Örneğin 1973 yılında toplam lise öğrencilerin yalnızca % 28,2'si, toplam yüksek öğrenim öğrencilerini ise yalnızca % 19'u kız öğrenci idi.* Ancak daha yeni sayısal veriler bu eşitsizliğin biraz hafiflemekte olduğunu gösteriyor: 1979-80 öğretim yılı için aynı sayılar sırasıyla % 33,4 ve % 25 olmuştur (DİE, 1981 Türkiye İstatistik Yıllığı, s. 105-114).

Evlenme kentli kadın için de yine geniş ölçüde güvenlik ve geçim yolu. Görücü yoluyla evlendirilme önemini –azalsa da– sürdürüyor. Kadın erkeğin elinin bir kiri, kanayaklı sayılmakta. Geçim ve güvenlikten yoksun bulunan kadınlar, kent koşullarında karşımıza genelevler, kiralık kadınlar sorunları içinde çıkıyorlar.

Gazeteler, fotoromanlar, TV, sinema, plaklar... Türk toplu-

munda da kadını ya zevk ve süs eşyası, ya da ev kadını olarak sunmakta, yönetici, bakan, hakim, öğretim üyesi, denetici... görevlerinde hiç göstermemekte, böyle işlerin kadınca işler olmadığı tasarrımını oluşturup pekiştirmektedir.

Çinli kadın doktor Han Su-Yin'in Çin kadını için söyledikleri bütün geri kalmış toplumlar kadınları için geçerli: «Çinli erkeğin sırtında üç dağ var: Sömürgeci baskı, 2000 yıllık derebeyci baskı, ilkel düşünce yapısı. Kadının sırtında ise dördüncü bir dağ daha var Kocası.»

SONUÇ:

Bütün bunlar gösteriyor ki genel olarak insanlar arasında eşitsizliklere yol açan toplumsal nedenler ortadan kalkmadıkça kadın-erkek eşitsizlikleri de ortadan kalkamaz. Her iki düzeydeki eşitleşme ve özgürleşme sanayileşme ve kentleşme ile birlikte oluşma yoluna giriyor. Bu koşulların insanları hergün daha çok ulaştırdığı ekonomik, siyasal, toplumsal özgürleşme döneminde karar ve yönetim yerlerine gelmedeki eşitsizlikler hem erkekler arasında, hem de erkeklerle kadınlar arasında kalkmak zorunda.

Türkiye'de de Atatürk devrimleri ile yapılan kadın-erkek eşitliği girişimlerinin gerçek yaşamda uygulanması, demokrasiye, toplumsal adalete, fırsat eşitliğine yönelik doğrultusunda daha ileriye gidebilmesi, yalnız kimi kesimleriyle değil, ekonomisi, eğitimi, hukuku, yerleşme düzeni,... ile toplumun bütüncül bir gelişme gösterebilmesine bağlı.

— ÖZET —

Alle her zaman birincil küme olagelmıştır, bugün de öyledir.

Alle yapısı kültürden kültüre ve zaman içinde aynı kültürde değişik biçimler alabilir. Bununla birlikte temel özellikleri her yerde şunlardır: Neslin sürmesini sağlama (doğum), çocuğun beslenmesi ve toplumsallaştırma (çocuk yetiştirilmesi).

Çocukların alle içinde toplumsallaştırılmasının, topluma uyum bakımında temel önemdeki sonuçları arasında şunları sayabiliriz:

Toplumsal benliğin geliştirilmesi, güvenlik duygusu kazandırılması, toplumsal mevki (statü) kazandırılması, arkadaşlık, ülkü gereksinimlerinin karşılanması; sorumluluk ve bağımsızlık anlayışını oluşturarak başka insanlarla gerçekçi güç ilişkileri içinde bulunmanın sağlanması.

Binlerce yıl boyunca alle aynı zamanda bir ekonomik üretim birimi olmuştur. Bugün de birçok yerlerde bu özelliği süregittirmektedir. Ancak çağdaş kent sanayli toplumunda alle artık asıl olarak bir tüketim birimidir.

Çağdaş toplum aleye başka birçok bakımdan da değişik özellikler kazandırmıştır: Çekirdek alle; tek eşli alle; eş seçiminde kişisel beğenilerin ağır basması; eşlerin evlenme öncesi birbirlerini tanımaları. Çağdaş alle erkeğin adını taşırsa da karı-koca ilişkisi astlık-üstlük ilişkileri olmayıp, asıl olarak eşitlik ilişkileridir. Alle içinde görev ve hak dağılımı cinsiyet ve yaşa göre olmaktan uzaklaşır (bu yolda tam durağanlaşmış uygulamalara henüz ulaşamamış olsa da); çocuklara karşılıksız sevgi gösterilir, eğitimin korkutmayla değil, asıl olarak inandırma, güzel örnek olma yoluyla yapılması ölçüsü yaygındır.

Allenin eşlerin boşanması yoluyla sona ermesi durumu da pek çok toplumca öngörülmüş ve bunun koşulları da belirlenmiştir.

Bununla birlikte alle toplumun temel bir dayanağı sayılmakta, bu nedenle alle yaşamında durağanlığın başka deyişle evlilikte başarının koşulları üzerinde yoğun incelemeler yapılmakta, evlilikte başarı şansının öngörülebilmemesine çalışılmaktadır.

Türk Devrimiyle Türk kadını, eşit yurttaş konumuna yükselmiş, bunun güvencesi de kadının toplum yaşamında her mesleğe girmede eşit hakka sahip kılınmasında bulunmuştur.

1. EĞİTİMİN TANIMI VE ÖNEMİ

1.1. TANIM

En genel anlamda eğitim, yürürlükteki değerlerin, bilgilerin ve hünelerinin yetişen kuşaklara iletilmesi, kazandırılmasıdır, denilebilir. Bu geniş anlamda eğitim ailede başlar, sokakta, okulda, işyerinde sürer. Dernekler, basın, siyasal partiler, türlü öbür kurumlar bu eğitim süreci içinde yer alırlar.

Ancak çağımızda eğitim denince, artan ölçüde *okullarda* yapılan eğitim anlaşılmakta ve anlatılmaktadır.

Bir yandan çağdaş sanayi toplumunda üretim etkinlikleri – eşdeyişle çalışma yaşamı– çok türlülenmiş, çok giriftleşmiş, bu karmaşık toplum yaşamını sürdürebilmek için gerekli olan öğretim ve eğitim işlerinin aile, arkadaşlık, dernekler... gibi yerlerde gerçeğin gerçekleştirilmesine olanak kalmamıştır. Bu nedenle eğitim ve öğretim konusunda uzmanlaşmış kurumlar –okullar– oluşmuş, gelişmiştir. *Öğretmen* denilen *öğretme uğraşında yetişip uzmanlaşmış kişilerce, çağdaş araç ve gereçler kullanılarak, kitaplıklar ve deneyim odalarıyla (= laboratuvar), televizyon alıcıları, ses kayıt gereçleri, film gösterme makineleriyle..., spor alanlarıyla, parklarla donatılmış okullarda yürütülen eğitim ve öğretim çalışmasıdır, söz konusu olan. Öte yandan çağdaş toplum, ancak yığın eğitimiyle – başka deyişle çok sayıda insanların eğitimiyle– ayakta durabilip gelişebilir. Bu nedenle de yığınları eğitebilecek genişlik ve sayıda eğitim kurumları gerekmiş ve oluşmuş, eğitim devletin temel görevleri arasına girmiştir. Eskiden de okullar vardı. Ama ancak çok küçük bir azınlığın gidebildiği yerlerdi bunlar. Sanayileşme bir yandan çok*

sayıda yetişmiş insana gerek doğurması, bir yandan da demokratik gelişmeyi hızlandırması bakımından geniş yığınları eğiten okulları oluşturup geliştirmiştir.

1.2. EĞİTİMİN ÖNEMİ

Bu anlamda eğitim hem bireyler olarak yüksek bir yaşama düzeyi elde etmemizin başlıca yoludur. Hem toplum olarak gelişme ve ilerlemenin, ileri ülkeler arasında yer almanın başlıca yoludur. Hem de ülkede demokratik bir siyasal ve toplumsal yaşamı gerçekleştirmenin temel bir yoludur.

1.2.1. Bireysel Gönence Ulaşma Yolu

Bireyler olarak daha yüksek gelir elde etmenin, daha gönencilik (refahlı) yaşama koşullarına ulaşmanın, sağlıklı kalıp, hastalıklardan uzak olmanın, güvenlik içinde yaşamının... yolu eğitimden geçmektedir. Yüksek gelirli ve saygın tutulan işlere, uğraşlara girebilmenin yolu, eğitim görebilmekten geçmektedir. Dikkat edip, çevremizdeki insanlara bakacak olursak görürüz ki bir insan ne ölçüde yüksek bir eğitim yapmak olanağı elde etmişse o ölçüde yüksek gelirli, güvenliği olan, o ölçüde yüksek mevkisi olan işlere gelmektedir. Sağlığı, eğlenmesi, dinlenmesi, giyinmesi, barınması... o ölçüde iyi sağlanabilmektedir. Tersine okula, özellikle yüksek okullara ve meslek okullarına gitmek olanağı bulamayanların ise gelirinin düşük, iş güvenliğinin eksik, gönencinin yetersiz olduğunu, hastalıktan, kazadan, üzüntü ve sinirden pek uzak kalamadıklarını görüyor, toplumda sözü geçer, saygınlığı yüksek mevkilere gelemediklerini farkediyoruz. Bu durum karşısında sorulması gereken soru şudur. Peki kimilerinin yüksek okullara, meslek okullarına gidebilmelerine olanak verip, kimilerinin ise ya ilkokul ötesine geçememelerine, ya da okuma yazmadan bile yoksun kalmalarına yol açan nedenler nelerdir? Bu nedenleri ortadan kaldırmanın yolu ya da yolları, yordamları nelerdir? İşte ileriki sayfalarda toplumumuz bakımından bu soruların cevaplarını da vermeye çalışacağız.

1.2.2. Toplumsal İlerleme Yolu

Toplum ve ülke olarak ilerlemenin, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın başlıca yolu, yöntemi yine eğitimin gelişmesinden ve yaygınlaşmasından geçmektedir. Günümüzün ileri sanayi toplumlarında eğitimin ve bilimin de, uygulayımın da çok ileri olduğunu görüyoruz. Bilim ve uygulayım olmadan toplum olarak ilerlemeye, üretimi arttırıp gönence ulaşmaya olanak yoktur. Bilim ve uygulayım ise en başta eğitim kurumlarında geliştirilip öğretilebilecek şeylerdir. Sanayileşmiş, ileri toplumlarda okuma-yazma bilmeme diye bir sorun kalmamış olduktan başka, adam başına düşen öğretmen, sınıf, deneyim odası, kitap, radyo, televizyon sayısı geri kalmış toplumlardakinden kat kat daha çoktur.

1.2.3. Demokrasi Ekinini Yerleştirme Yolu

Üçüncü nokta da da ilk ikisi kadar, belki onlardan daha da önemlidir: Gerçekten demokratik bir düzeni, başka deyişle halkın erk sahibi olup topluma kendi çıkarlarına göre yön verebilmesi düzenini gerçekleştirmenin yolu ve yordamı da eğitime geniş ölçüde bağlıdır. Çünkü demokrasi, eşdeyişle halkın kendi kendini yönetebilmesi, ancak geniş yığınların toplum yaşamının ne olduğunu, nasıl işlediğini, nasıl düzeltilebileceğini bilmesine bağlıdır. Bu ise, eğitimsiz, bilimsiz olamaz. İçinde yaşadığı toplumun ne olduğunu bilmeyen, yoksulluğun, haksızlığın, hastalığın nedenlerini bilmeyen insanlar, bunları önlemenin yollarını da bilemezler; böylece kendi kendilerini yönetemezler. Kendi çıkarlarını savunup gerçekleştirecek kişileri ve kurumları ortaya çıkarıp onları işbaşına getiremezler.

Yoksulluğu yazgı sayıp boyunlarını büker; hastalığı başedilemeyecek bir şey sayar; vurgunculuğu olağan yaşam kuralıymış gibi karşılar otururlar. Oysa toplumun ne olduğunu bilen, neden böyle olduğunu kavrayıp, düzeltilmesi için, daha iyi ve daha adil yapılması için neler yapılması gerektiğini öğrenen insanlar demokrasinin ve özgürlüğün en iyi koruyucuları olurlar. Üretimin, gelir dağılımının ne demek olduğunu, anayasanın, anayasa mahkemesinin ne olduğunu, ne işe yaradığını, parlamento ve seçimin ne olduğunu, nasıl

kurulup işlediğini, kamu yararının ne olduğunu, yeni koşullarda nasıl anlaşılması gerektiğini bilmeyenlerin demokrasiye ve özgürlüğe sahip çıkmaları olanaklı değildir. İşte bütün bunları da geniş yığınların öğrenmesinin en etkili ve güvenilir yolu yine okullar ve genellikle eğitim kurumlarıdır.

Bu arada eğitimin demokratik bir siyasal etkin kazandırmada yapabileceği katkıları özellikle belirtmek gerekir.

a) Bu katkıların başında, yetişen kuşaklarda bir *kendine güven duygusu uyandırmak gelir. Çevresine kuşkuyla bakan, toplumdan korkan, her zaman aldatılabileceği kaygısı içinde olan bireyler kendine güven duygusu oluşturamazlar. Başkalarında da böyle bir güven duygusu uyandıramazlar. Kendine güven duygusu geliştirebilmesi için bireylerin (özellikle de çocukların ve gençlerin) dost bir toplum, dost bir çevre içinde bulunmaları gerekir. Dost bir toplum demokratik bir toplumdur; ekonomisi, hukuku, siyasal erk yapısı, gelenek-görenek kuralları demokratik olan bir toplumdur. Eşdeyişle insanın özgürlüğüne, eşitliğine ve insanın en üstün değer olduğuna inanma ilkesine dayalı bir toplumdur. Eğitim böyle bir toplumu gerçekleştirmenin yol ve yöntemlerini açıklar ve kendisini de demokratikleştirirse, bireylerde bu kendine güven duygusunun oluşmasına da önemli katkılarda bulunmuş olur.*

b) *Yine yetişen kuşakları demokratik bir siyasal etkin sahibi kılmak için okullar, onlara katı görüşlerden, eş deyişle bağınazlıktan uzak kalmayı öğretmelidir. «Yalnız benim dediğim, benim bildiğim doğrudur. Bunun dışında doğru yoktur» diyen bağınaz görüşlü bireyler demokrasiyi bilemez, yaşatamazlar. Okul bireylere «Acaba benim bilmediğim öğeler, beni doğrulamayan kanıtlar var mıdır? Sorusunu sormayı öğretmeli, ayrıca bilimsel düşünüşün ve bilimsel açıklamanın üzerine dayalı olduğu yöntembilimsel ve mantıksal kural ve ilkeleri kavratmalıdır. Hele düşüncelerin ve inançların zor yoluyla engellenmesinin demokrasiyle hiç bağdaşmayacağını anlatmalıdır.*

c) *Demokrasi bir de çoğunluğun özgürce beliren kararına saygılı olmayı bilmekle olanaklıdır. Kişisel olarak başka görüşte olsak bile bir konuda çoğunluğun özgür istencine (iradesine) saygılı olmasını, ona uymasını bilmeliyiz. Ancak çoğunluğun da azınlıkta kalanların görüşlerini özgürce anlatıp çoğunluk desteğine kavuşturmaya çalışmasına engel çıkarmaması gerekir. Bunları da bize okul öğretebilir.*

Eğitim kurumları böylece demokrasi eğitimi yapabilecek iken, bunun yerine bir süre için, çağı geçmiş ya da geçmekte olan değerleri ve kurumları yeni kuşaklara aşılayıcı bir tutumu da benimseyebilirler. Toplum yapısı demokratikleştiği ölçüde bu eğilim de azalacak ve etkisizleşecektir(*).

Biz burada Türkiye'de eğitim düzeninin bu üç görevini ne ölçüler içinde yerine getirebildiğini anlatmak istiyoruz. Ancak bunu yapabilmek için yalnızca eğitim kurumlarını ve istatistiklerini, başka deyişle okulları ve okula gidenlerin sayısını tek başlarına ele almak eksik ve yanlış bir tutum olur. Toplum yaşamı her kesimi birbirine yakından bağımlı olan bir bütündür. Bu bütün içinde ekonomik yapı büyük önem taşır. Eğitimi, ekonomik yapı, nüfus sorunları, köy ve kent koşulları, sınıf durumları, hukuk, siyasa... ile ilişkileri içinde ele almazsak, eğitim konusunu yeterince kavrayamayız. Bu konuda nelerin yapılması gerektiğini çıkaramayız.

Toplumbilimsel açıdan bakıldığında eğitimin, içeriği kesinlikle belirli bir öğretilen ve öğrenilen şeyler bütünü olmayıp, toplumların içinde buldukları nesnel koşullara göre belli kimi noktalar üzerindeki vurgulamalar, başka kimi noktalardaki savsaklamalar dizisi olduğu görülmektedir. İşte eğitim konusunu toplumun bütünlüğu içinde değerlendirebilmek için, bu noktalarda öbür bölümlerde verilen bilgileri de göz önünde bulundurmak, böylece toplumu bir bütünlük olarak anlamaya çalışmak gerekir.

Özette, çağdaş toplumlarda eğitim yalnız bireylerin yükümlülüğu olarak görülmeyip, herkese eğitim olanakları sağlamak toplumun da bir yükümlülüğu sayılmaktadır. Böylece çağdaş toplumda en büyük «işletme» olan eğitim kurumu, başlıca şu dört amaca yönelik olarak düzenlenmektedir:

a) Bireylere ulusal, demokratik ve laik değerleri ve toplum yaşamında üstlenecekleri işpaylarını öğretip benimsetmek. Bu bakımdan ilk ve orta öğretim aşaması özel bir önem taşır.

b) Bireylere bilgi ve beceri kazandırmak, onları meslek sahibi yapmak.

(*) Eğitimin demokrasi kültürü oluşumuna yapabileceği katkı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarımlar*, Türk Tarih Kurumu Y., 1969; B. Russell, *Education and Social Order*, Unwin, 1967.

c) Bireylere ve genellikle toplumsal kurumlara ussal (= rasyonel, akılcı) düşünme tutumunu kazandırmak. Böylece yeniliklere açık, hoşgörülü bir düşünce ve davranış yapısını toplumda sağlam biçimde yerleştirmek.

ç) Bilimi, güzel sanatları ve teknolojiyi geliştirmek. Eğitim, çağdaş toplumda en üstün «otorite» olarak kabul edilen bilimi üretin, geliştiren ve yayan toplumsal kurumdur. Toplum ve insan yaşamında denge, uyum, «güzellik» anlayışının oluşup yerleşmesinde temel işlevi olan «güzel sanatlar» (= estetik) de yine en etkili olarak eğitim kurumlarında oluşup gelişerek yayılma olanağı bulabilir.

1.3. SÜREKLİLİK VE GELİŞME (= DEĞİŞME) SAĞLAYICI YÖNLERİYLE EĞİTİM

Eğitim kurumunun Amaçları Arasında Uyumsuzluk Olabilir mi? Bundan Nasıl Sakınılabilir?

Eğitimin yukarıda açıklanan amaçları iki yönde etkili olacak amaçlardır: a) Toplum yaşamında düzen ve görece durağanlık (= istikrar) gereğinin karşılanması için temel değerleri ve işpaylarını bireylere ve kurumlara öğretip mal etmek. b) Toplumsal gelişme ve ilerlemeyi sağlamak ve bu amaçla «akılcı» düşünüş biçimini bireylere ve kurumlara benimsetmek.

Eğitimin bu iki yöndeki işleyişinin birbiriyle çelişip çatışabileceği de söylenebilir: Eğitim birinci yönüyle tutucu, ikinci yönüyle de deşitiricidir.

Çağdaş toplumda eğitim kurumunun bu iki tür işlevinin çatışmadan, yani tutuculuk ya da uyumsuzluk biçimlerini almadan, tersine birbirine destek olacak biçimde işlemesi, yani *eğitimin aynı zamanda hem toplumsal uyum ve barışın, hem de gelişme ve ilerlemenin bir etkeni durumuna gelmesi, ulusal, demokratik ve laik niteliklerde olmasına*, öbür toplumsal kurumların da aynı niteliklerle kendisine destek olmalarına bağlıdır. Böylece eğitim «sistem»leşir ve örneğin Türk eğitim sisteminden, Fransız eğitim sisteminden, Amerikan eğitim sisteminden, Japon eğitim sisteminden... söz edilebilir.

1.4. NASIL BİR AKTÖRE EĞİTİMİ

A.B.D.'li ozan Tom Paxton bir şiirinde 'Bugün okulda ne öğrendin, sevgili yavrucuğum' diye soran babaya, çocuğun şu yanıtları verdiğini anlatır:

«Washington'un hiç yalan söylememiş olduğunu; askerlerin hemen hiç ölmediğini; ülkemizde herkesin özgür olduğunu öğrendim.

«... adaletin her zaman yürürlükte bulunduğunu; canilerin cinayetlerinin cezasını –bazan yanlışlıklar yapıyor olsak bile– kesin olarak çektiklerini öğrendim.

«Hükümetimizin güçlü olması gerektiğini; her zaman haklı olduğunu; yöneticilerimizin en üstün kişiler olduğunu; bunun için her seçimde hep onları seçtiğimizi öğrendim.

«Savaşın o denli kötü bir şey olmadığını; birçok büyük savaşlar yapmış olduğumuzu; Almanya'da, Fransa'da çarpıştığımızı; birgün benim de savaşma şansına kavuşabileceğimi öğrendim.»

Bu dizeler eğitimin, gözetilen amaca göre kimi noktaların vurgulanması, kimi olguların ve görüşlerin savsaklanması biçimini albildiğini anlatmaktadır.

Burada eğitimin, nüfusu toplumsal gelişmenin gereklerine uygun bir dağılım içinde türlü ekonomik etkinlik alanlarına hazırlayıcı yanı üzerinde durmayacağız. Kuşkusuz yetişme çağındaki nüfusun, örneğin hangi ölçüler içinde sağlık ve uygulamabilim alanlarında, hangi ölçüler içinde İmam-Hatip okullarında ya da iktisadi-ticari bilimler dallarında yetiştirilmesi gerektiği konusu çok önemli bir sorundur ve eğitim bu bütünlüğü içinde ele alınmalıdır. Burada eğitimin bu yanıyla ilgili olarak «aktöre dersleri» tartışması açısından çok önem taşıyan bir noktayı vurgulamak istiyoruz: Sanayileşmiş Batı toplumlarında olduğu gibi Türkiye'de de uygulam alanlarında yetişen bireylerin, içinde yaşadıkları toplumsal gerçekliği tanımadıkları, çünkü öğrenim gördükleri kurumlarda toplumbilimleri ve genel olarak insan bilimleri alanında yeterli bir öğretim ve eğitimden geçmedikleri görülmektedir. Örneğin ünlü İngiliz düşünürü C.P. Snow, bu nedenle İngiltere'de birbirinin dilinden anlamayan iki ayrı küme insan ortaya çıktığını, toplumda nerdeyse iki ayrı «ekin» oluştuğunu söylemektedir. Türkiye'de son 20 yıldan beri artan

sayıda çocuk ve genç, bilimsel düşünceyi ve bilim yöntemini de, demokratik toplum düzeninin meşruluk ölçülerini de hiç öğretmeyen, tersine mistik bir dünya görüşü kazandırmayı amaçlayan, skolastik yöntemli kurumlarda koşullandırılmaktadırlar. Bu bize, öğretimin her dalından geçen insanların, toplumsal çevrelerini tanımak ve çağdaş toplumun sorunlarını anlayıp açıklamak olanağı verecek bilgilerle donatılması ve onlara demokratik bir toplum düzeninin temel değerlerinin, yasallık ve haklılık ölçülerinin ve yetke simgelerinin benimsetilmesi gerektiğini göstermektedir.

1.4.1. Nasıl Bir «Aktöre» Eğitimi?

Gelelim «aktöre» dersleri konusuna. «Okullarda aktöre derslerine gerek var mıdır?» sorusuna verilecek karşılık, «aktöre dersleri» ile nelerin anlatılmak istendiğine bağlıdır. Bu soru ise kanımca en güzel, en açık biçimde şöyle konulabilir: «Eğitim bir aşılama mı olmalıdır; başka deyişle yetişmekte olan kuşakları eski kuşakların yaşam deneyimlerinin ürünü olan bir aktörenin, bir dünya görüşünün kalıbı içinde mi biçimlendirmeliyiz?»

Sorunu böyle korsak, buna hem olanak bulunmadığını, hem de –eğer kurulu düzendeki ayrıcalıklarımızı sürdürmek kaygısıyla davranmıyorsak– istenmeye değer de olmadığını görürüz.

Gerçekten, kurumları ve kavramları tarih boyutu içinde düşünmek gereğini kavrayanların kolayca gördükleri gibi, toplum yaşamının hiçbir kesimi, hiçbir yanı durgun, değişmeyen gerçeklikler değildir. Bunun gibi aktöre de durgun, değişmeyen, her çağ için geçerli davranış kuralları bütünü değildir. Çağdaş toplumun aktöresi de artık eski çağların toplumlarındaki gibi dinsel aktöre olmaktan, başka deyişle yasallık ve haklılığını, yaptırımını dinden alan bir aktöre olmaktan artan bir ölçüde çıkmaktadır. Ve laik bir aktöre olmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak içeriği de değişmektedir. Aktörenin içeriğinin ne yönde değiştiğini anlamak için, genel olarak toplumsal yönünü ve yeni içeriklerini doğru olarak görmek gerekir. Bütün toplumların tarih içinde –az ya da çok hızlı; az ya da çok engellemeli olarak– geçiregeldikleri ve sürdürecekleri evrimin yönü ve anlamı, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemen olma ölçüsünün artmasıdır; bununla doğru orantılı olarak halk yığınlarının ta-

rihin, başka deyişle kendi yaşamlarının yapıcısı durumuna gelmele-ridir; böylece de özgürlük, eşitlik, insanın maddi-manevi zenginleş-mesi ülkelerinin artan bir etkinlikle izlenmesi, insanın en yüce de-ğer olarak belirmesidir. *İşte bugün çağdaş toplumların içinde bulun-dukları aşamada oluşan aktörenin özü ve dayanağı da insanların öz-gürlüğü, eşitliği, insanın en yüce değer olduğu görüşüdür. Yoksa kadı-nın saçının ya da dizinin görünmemesi, faizin haram olduğu için ya-saklanması, imam nikâhsız evlenmenin haram sayılması, içkinin ha-ram olduğu için içilmemesi, kadının erkeğe göre aşağılık bir yaratık sayılması... değildir.*

1.4.2. Laik Aktöreyi Toplumbilim Öğretir

Laik aktöreyi güçlendirip, gelişmesini sağlayabilecek en etkili araç da doğal olarak din değil, tam tersine insana toplumsal çevre-sini anlayıp açıklama, bu toplumsal çevrenin düzenliliklerini öğre-nip onu evrensel değerler yönünde bilgili olarak değiştirme olanağı verecek olan bir toplumbilimleri eğitimidir.

Toplumbilimler eğitiminin bu yolda yapabileceği önemli katkı ve hizmetleri şöylece belirtebiliriz:

1 – Yeşiten kuşaklara, içinde yaşadıkları toplumsal çevrenin ve kendilerinin bu çevre içindeki yerlerinin bir göksel yazgı sonucu olmadığı, tersine anlaşılabilir, açıklanabilir bir gerçeklik olduğu öğ-retilmelidir.

2 – Toplumsal çevrenin temel öğeleri ve işleyişi anlatılmalı-dır. Üretim, bölüşüm, ulusal gelir, gelir dağılımı, uluslararası ilişki-ler, toplumsal güvenlik ve toplumsal adalet, hükümet, parlamento, demokrasi, seçim, anayasa mahkemesi,... kavramları öğretilmeli; basın, radyo ve televizyonun işleyişi, yamaca (propaganda) yolları, simgecilik (sembolizm) gibi yollarla yığınların nasıl tek yanlı yayın-larla yanıltılabileceği gösterilmeli, demagojiden ve duyguları gıdık-layan yaldızlı söylevlerden etkilenmemenin yolları öğretilmelidir.

3 – Demokratik düzenin temel değerleri, yasallık ve haklılık ölçüleri, yetke simgeleri benimsetilmeli, bu arada özgürlüğün kar-gaşa ve düzensizlik demek olmayıp, kendi sınırlılıklarını kendi için-de taşıyan dinamik bir kavram olduğu, sınırsız bir özgürlüğün te-rimlerde bir çelişki demek olduğu öğretilmeli, bireyler olarak ayrı

görüŖte olsak da çoğunluğun özgürce beliren istencine uymak zorunda olduğumuz kavratılmalıdır. Çoğunluğun da azınlıkta kalan görüŖlere anlatım özgürlüğü tanıması gereği vurgulanmalıdır.

4 – Böyle bir toplumbilimler öğretimi yasalar ve kurumlar hakkında teknik bilgiler ve sayılar ezberletmeyi değil, yasaların ve kurumların insanların hizmetindeki araçlar olarak görölmesini sağlamayı açamlamalıdır. Yasaların ve kurumların her zaman için geçerli, tamamlanmış yapıtlar olmayıp geçmiş kuşakların deneyimlerini anlattıkları, yeni kuşakların kendi yaşam deneyimleri gereğince deęiŖtirilmelerinin doğal olduğu öğretilmelidir.

5 – Böyle bir toplumbilimler öğretimi insanlığı, türlü uluslardan oluŖan güzel bir mozaik olarak görmeyi, ulusçuluğu da baŖka ulusları aŖaęı görmek biçiminde değil, bu mozaikin seçkin bir parçası olmak ölküsü biçiminde anlamayı sağlamalı ve böyle tanımlamalıdır.

1.43. Ekin Zenginliklerimiz

Bu çağdaş insan, toplum ve ulus anlayışın etkili bir biçimde kazandırmada başvurabileceğimiz ekin zenginliklerimiz küçümsenmeyecek bir ölçüdedir. Bunların başında da Yunus Emre, Mevlâna, Atatürk... gelir. «Sen sana ne sanırsan/Kamuya da onu san/Dört kitabın mânâsı/Budur, eğer var ise» diyen Yunus için UNESCO anma yılı düzenliyor, bugün dünyanın başta gelen yayın organları –örneğin Le Monde gazetesi– sütunlar dolusu yer ayırıyor, Yunus'un şiiirleri yabancı dillere çevriliyor, plakları yapılıyor; «Yurtta barış, dünyada barış», «Yaşamda en gerçek yol gösterici bilimdir» diyen Atatürk için yine UNESCO Atatürk Yılı düzenliyor; «Bir Allahı tanıyalım/Ayrı gayrı bu din nedir?/Senlik benliği nidelim?/Bu kavga döğüş kimledir?» diye soran Ali İzzet Birleşmiş Milletler'de alkışlanıyor... Bütün bunlar toplumsal evrimin dinamiğinin bütün dünyada ve artan bir ölçüde evrensel değerleri – insanın özgürlüğü, eŖitlięi, en yüce değer sayılması değerlerini – tarih süreci içinde yengin (muzaffer) çıkarmakta olduğunu kanıtlamaktadır.

İŖte bu evrensel değerler temeli üzerinde oluŖmakta olan çağımızın aktöresini en iyi kazandırabilecek eğitim de yukarıda ana çizgilerini belirttiğimiz bir toplumbilimler eğitimidir.

2. TÜRK TOPLUMUNDA EĞİTİM

Türk toplumu tarihinde örgütlü eğitim kurumlarına birçok yüzyıldan bu yana sahip olmuş ise de, bunlar bir yandan öğrencisiyle ve okuluyla pek az sayıda idiler ve ancak küçük bir yönetici azınlığın (= saraylılar, vezirler, ulema, eşraf ve ayân gibi yerel güç sahipleri) tekelinde bulunuyorlardı. Öte yandan 16. yüzyıldan sonra da artan ölçüde çağdışı kalan, çağın bilgi ve uygulamalarını öğretici olmaktan çıkan, tersine bu bilgi ve uygulamaların topluma girmesini engelleyici bağnazlık yuvaları durumuna giren kurumlardan oluşuyorlardı. Bunun en çarpıcı örneği, basım makinesinin Türk toplumuna girmesinin 300 yılı aşkın bir süreyle engellenebilmiş olmasıdır. 1453'de İstanbul'u alan Fatih, bundan iki yıl önce Gutenberg'in yaptığı basım makinesini, 30 yıllık yönetiminde Türk ve İslâm dünyasına getirmedi, getiremedi. Ondan sonra Kanuni Süleyman da kırk altı yıllık saltanatı sırasında (1520-1566), ne icat edileli yüzyılı geçen basım makinesini getirmek için herhangi bir girişimde bulundu; ne de kendi döneminde Batı Avrupa'nın yapıp tamamladığı Coğrafi Keşifler ile Rönesans (uyanış) ve Reform (Dinsel düzeltim) devinimlerinden Türk ve İslâm halkların en ufak haberi oldu. Daha 20. yüzyılın başlarında bile Osmanlı Maarif Nazırı «Ah şu okullar olmasaydı, eğitimi ne iyi yönetirdim» diyecek ölçüde eğitimin anlamını kavramaktan yoksun bulunuyordu.

Burada Türk eğitiminin tarihini inceleyecek değiliz(*). Yalnız şunu ekleyelim ki, Türkiye'de çağdaş anlamında bir eğitim, başlangıçları 19. yüzyıl ikinci yarısındaki Tanzimat iyileştirmelerinden (= islahatından) alır ise de -örneğin İstanbul'da Üniversitelerin, Fransızca öğretim yapan Galatasaray Lisesinin, mahalle mekteplerinin yanında dünya bilgileri öğreten ilk okulların, rüştiye ve sultani gibi okulların açılması-, sömürgelere özgü ikili (dinsel ve dinsel olmayan) çelişik yapısından Cumhuriyet sayesinde kurtarıldığı gibi gelişmesinin asıl büyük bölümünü de Cumhuriyet döneminde gös-

(*) Türk eğitiminin tarihi için: Osman Ergin, İstanbul Mektupları ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Eğitim Tarihi, 5 cilt, 1939-1942; Faik Reşit Unat, Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, M.M.B., 1964'e bakılabilir.

termiştir. Cumhuriyet döneminde Atatürk Devrimleri arasında bir yandan laiklik ilkesi benimsenip okullar geniş ölçüde gerçekten çağın uygarlığına uygun öğretim yapan kurumlar olarak yeniden düzenlenmiştir; Eğitim Birliği Yasası (= Tevhid-i Tedrisat Kanunu) ile mahalle mektepleri, medreseler, tekkeler, zaviyeler, tarikatlar kapatılmıştır; bir yandan da yazı devrimi yapılarak Türkçe, hem tarihinde ilk kez doğru yazılıp doğru okunmasını sağlayan bir abeceye kavuşmuş, hem de yalnız konuşulan dil olmaktan kurtarılmış, yazı dili durumuna da getirilmiş; Osmanlıca denilen Arapça, Farsça, Türkçe karışımı yabancı dilin ortadan kalkması, Anadolu Türk halkının son 800 yıllık tarihinde ilk kez olarak kendi diliyle konuşan bir hükmete, yöneticilere, bilim ve sanat adamlarına, memurlara, sağlıkçılara... kavuşması, halkın okur-yazarlık oranının da hızla yükselmesi sağlanmıştır. Atatürk'ün «Yaşamda en gerçek yol gösterici bilimdir» sözü, Cumhuriyet döneminin eğitim anlayışını geniş ölçüde yansıtmaktadır.

Ancak 2. Dünya Savaşından sonra eğitim kurumlarının demokrasi kültürü oluşturma işlevi sarsılmıştır: Yetişen kuşaklara bilimsel düşünüşün yöntem ilkeleri, özgür düşünme ve hoşgörü yetileri kazandırılmaya gereken önem verilmemiş, tersine olarak yukarıda değinildiği gibi İmam-Hatip Okulları kılıfı altında bu okulların kuruluş amacını çok taşın ve Eğitim Birliği ilkesine aykırı, «dinsel düşünce yapısı» kuşaklar yetiştirme örgütlenmelerine gidilmiştir. 1970'den bugüne değin izlenen resmi eğitim politikasının ana niteliğini ve stratejisinin dayanağını, 12 Mart askeri yönetiminin şu yakınması belirlemiştir: «Sosyal Uyanış ekonomik gelişmenin önünde gidiyor!» Sanki uyanış olmadan gelişme olabilir miş! Türk toplumunu tamtacı eğitim ve öğretim yapılmasına gereken özen gösterilmemiştir; eğitim hizmetleri ile ekonomik gereksinimler eşgüdülmemiştir; özellikle Atatürk'ün önderlik ettiği Türk Devrimi gerçek özü olan tam bağımsızlıkçı, sömürgecilğe karşıt, bilimi yüceltici, layık düşünüşü ve devrimci yaklaşımı (= yarını bugünden kâh içine almıyan, daha adil, özgür ve gönencili yapmayı amaçlayan ve her türlü bağnaz görüş saplantısından koruyan içeriği) ile tanıtılmamıştır(*).12 Eylül yönetimi ise Atatürk'ün adım

(*) Bu durumun bir kanıtı olmak üzere bkz.: Özer Ozankaya, *Türk Devrimi ve Yüksek Öğretim Gençliği*, SBF Yayını, 1978. Bu araştırma, okullarımızda Türk Dev-

kullanarak meşruluk elde etmeğe çalıştığı halde, O'nun demokrasi devrimine en ağır darbe olan «okullara zorunlu din dersleri» baskıcılığını getirmiştir.

Aşağıda Türkiye'deki başlıca eğitim ve öğretim kurumları olan ana okulları, ilk, orta, teknik ve yüksek öğretim kurumları ve yetişkin eğitimi uygulamalarının başlıca sorunlarına değinmek istiyoruz(*).

Cumhuriyet döneminde eğitim alanındaki sayısal gelişmeler

Okul Türü	1923-24			1989-90		
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Okul öncesi	—	—	—	4.638(derslik)	110.534	6.734
İlkokul	4.894	341.941	10.238	51.169	7.191.027	224.382
Ortaokul	72	5.905	79.6	6.357	2.280.606	47.239
Genel Lise	23	1.241	513	1.700	750.091	61.277
Mesleki-Teknik Liseler	64	6.547	583	1.605	542.956	44.423
Yüksek öğretim (Açık öğretim içinde)	9	2.914	307	398	604.022	31.007
GENEL TOPLAM	5.071	358.548	12.437	61.229	11.479.236	415.062

Kaynak: TÜSLAD, Türkiye'de Eğitim, s. 58

rim Tarihi derslerinin nasıl «verimsiz» biçim ve özde okutulmakta olduğunu ortaya koyuyordu. 12 Eylül dönemi sözde bu eksiği gidermek üzere ve tam bir gösteriş anlayışıyla tüm yüksek öğrenim yıllarında Devrim tarihi derslerini zorunlu kıldı. Ama bu derslerin adının «Türk Devrim Tarihi» olmaktan çıkarılıp «İnkılâp tarihi» denmesinden bile anlaşıldığı üzere gerçek amaç Türk devrimini özülle gençlere öğretmek değil, o kılıf altında «Türk-İslam» denilen tekçi, kalıpcı, bağnaz bir düşünüş biçimini aşılardı. Uygulamasının büyük tartışmalara yol açması ve sonunda yeniden bir yıla indirilmesi de bu yüzdendir.

(*) Türk eğitiminin günümüzdeki özellikleri ve sorunları konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Yahya Kemal Kaya, İnsan Yetiştirme Düzenimiz-Politik, Kalkınma, Ankara 1977.

Değişik Ülkelerde Kaba Ulusal Üretimden ve Devlet Bütçesinden Eğitime Ayrılan Paylar(%)

Ülkeler	Yıl	KUÜ'den	Devlet Bütçesinden
Cezayir	1985	6.1	15.6
Mısır	1985	5.5	11.5
Kanada	1986	7.4	15.5
Küba	1985	6.3	30.1
A.B.D.	1983	6.7	18.1
Venezüela	1985	6.8	21.3
Hindistan	1985	3.6	9.4
Güney Kore	1985	4.8	28.2
Japonya	1985	5.1	17.9
Belçika	1986	5.5	14.3
Fransa	1983	6.0	18.5
İsviçre	1984	4.9	19.7
İngiltere	1984	5.2	11.3
TÜRKİYE	1989	2.7	12.2

Kaynak, 1988 UNESCO Statistical Yearbook'tan aktaran: TÜSIAD, Türkiye'de Eğitim, 1990. s.96. Bu çizelgeyi tamamlayacak bir veri olmak üzere, gelişmiş ülkelerde eğitime yapılan kamusal harcamaların kişi başına ortalama 704 \$ (Kuzey Amerika'da 1.257 \$), geri kalmış ülkelere ise yalnızca 29\$ (Türkiye'de 12.2 \$) olduğunu belirtelim.

**Değişik Ülkelerde Öğretmen
Aylıkları (1988) (Dolar olarak)**

Ülke	İlkokul	Lise	Mesleki- Teknik
1) Almanya (Hessen)			
En düşük	1.455	1.582	1.645
En yüksek	2.594	2.848	4.240
2) ABD (Illinois)			
En düşük	1.564	1.768	1.768
En yüksek	3.324	3.758	3.758
3) İsviçre			
En düşük	2.755	3.937	3.937
En yüksek	4.725	6.300	6.300
4) Hollanda			
En düşük	1.390	1.390	1.668
En yüksek	2.224	2.780	3.336
5) Türkiye			
En düşük	147	164	188
En yüksek	264	285	306

Kaynak: MEB, Bazı Ülkelerin Eğitim Sistemleri, 1988'den aktaran; TÜ-
SİAD, Türkiye'de Eğitim, 1990, s. 85.

V. Plan Döneminde Yüksek Öğretimde Sayısal Hedefler (bin kişi)

Yıllar	(18-21 Yaşı)	Toplam Öğrenci (1)	Toplam Öğretim elemanları (2)	Okullaşma Oranı (3)%
1983 - 84	3.950	348	20.2	8.8
1984 - 85	4.052	365	24.3	9.0
1985 - 86	4.151	394	28.1	9.5
1986 - 87	4.242	425	32.7	10.0
1987 - 88	4.319	475	39.5	11.0
1988 - 89	4.380	526	45.0	12.0

Kaynak: DPT, V. Kalkınma Planı, s. 146.

2.1. ANA OKULLARI

Özellikle kentlerde, çalışan kadınların çocuklarını güvenle bırakabilecekleri, çocukların hem vücut, hem kafa gelişmesini sağlayabilecek biçimde kurulup donatılmış anaokullarının ülkemizde yok denecek ölçüde az olduğunu görüyoruz.

Devlet İstatistik Enstitüsünün yayınladığı eğitim istatistiklerine göre 1973'te bütün Türkiye'de 139 tane anaokulu vardı. Ama bunların yalnızca % 5'i devlet okuludur. % 95'i özel anaokullarıdır. Bu anaokullarının % 70 kadarı İstanbul'dadır. % 8'i Ankara'da, % 8'i İzmir'de, % 2,5'u Adana'da, % 2,5'u da Bursa'dadır. Yine bu özel anaokullarının % 30 kadarı azınlık anaokulları, % 70'i Türk özel anaokullarıdır.

Bu sayılar anaokullarının yetersizliğini, ayrıca olanların da genellikle halkın eşitlik ölçüleri içinde yararlanabilecekleri okullar olmadığını; % 70'i İstanbul'da olmak üzere 3-5 büyük kentte toplandığını gösteriyor.

1973'te Türkiye'de bütün anaokullarında toplam 272 öğretmen, 5900 de çocuk vardı. Öğretmen başına 22 çocuk düşüyordu. Bu da özel anaokullarının kâr amacıyla kurulmuş ticarethaneler durumunda olduklarını, çocukların bakımının yeterli olmadığını anlatan bir durumdur. Gerçekten de bir bakıcıya 22 anaokulu çağında çocuk çok aşırıdır. Ayrıca bu bakıcıların yetiştirme derecelerini, niteliklerini, anaokulu öğretmenliği için gerekli eğitimden geçmiş olup olmadığını da bilmiyoruz. 4. Beş Yıllık Planda belirtildiğine göre 1977-78 öğretim yılında yalnız 11 tane kamu anaokulu bulunuyordu. Ayrıca kimi ilkokulların içinde açılmış 984 anasınıfı vardı. Burarda görev yapan 1087 öğretmen toplam 18.000 çocuğa hizmet ediyordu. Genellikle eğitim kurumları üzerinde -bu arada anaokulları üzerinde- bilimsel araştırmalar yoktur. Geniş halk yığınlarının ise anaokulu olanağına hiç sahip bulunmadığını belirtelim.

4. Beş Yıllık Plan 1976-77 öğretim yılında okul öncesi çağdaki (= 3-6 yaşlar) çocukların yalnız % 1.1'ine okul öncesi eğitim sağlanabildiğini gösteriyor (s. 434). Kanımca özellikle çalışan annelerin çok olduğu büyük kentlerde, tarım işçiliği yapan kadınların çok olduğu ve aşırı ölçüde elverişsiz koşullarda çalıştığı yörelerdeki (başta Çukurova ve Ege) ilkokulların gerekli öğretmen, sınıf, sağlık, eğitim, beslenme vb. araç gereçlerle donatılarak bu ailelerin ve ço-

cuklarının hizmetine koşulması öncelikli bir sorun durumuna gelmiş bulunmaktadır.

2.2. OKURYAZARLIK VE İLK ÖĞRETİM

Nüfus konusunu incelerken türkiye nüfusunun okuryazarlık oranı, ilkokul üstü öğrenim kurumlarına gitme oranı ve yüksek öğrenimli nüfusun oranı üzerinde kimi bilgiler vermiş bulunuyoruz. Köylerimizin toplumsal-ekonomik yapısına ilişkin bölümde de köylü nüfusun eğitim koşulları ve köylerdeki başlıca eğitim kurumu olan ilkokulun işlevlerini yerine getirmedeki sınırlılıkları ve kısıtlılıkları üzerinde durulmuştur(*).

Aşağıda Türkiye'de ilkokulların sayısı, öğrenci sayısı ve okullaşma oranı, öğretmen sayısı, kamusal ve özel ilkokullardaki öğretmen-öğrenci oranı konularında Devlet Planlama Teşkilâtı ve Devlet İstatistik Enstitüsünün yayınlarına dayalı bilgiler verilecektir.

Çizelgenin gösterdiği gibi ilkokulların % 11.8'i kentlerde (il ve ilçe merkezlerinde), % 88.2'si köylerde dir. Öğretmenlerin de yarı yarıya kent ve köy okullarına dağıldığını görüyoruz. Bu durumda kent okullarında öğrenci sayısı bakımından ortalama sınıf büyüklüğü 40 iken, köy okullarında bu sayı 14 dür. Kentlerdeki okulların % 71'inde ikili öğretim yapılırken köy okullarının % 17'sinde bu yapılmaktadır. Buna karşılık köy ilkokullarında bir öğretmenin aynı zamanda birden çok sınıfa ders vermek durumunda kaldığı belirtilmelidir.

Yakın zamana değin köylerin birçoğunun henüz ilkokula bile kavuşmamış olması Türk ulusal eğitiminin başta gelen bir sorunu idi. Bu sorun çözümlenmeğe çalışılırken bir başka önemli oluşum göz ardı edildi: Kırsal göç. Her köye, hatta bir çok da köy-bağlantısına okul götürürerken, bu köylerde okula gidecek çocuk sayısında önemli azalmalar olduğu, kimilerinde yeni okula başlayacak çocuk sayısının 3-5 gibi düşük düzeyde kaldığı üzerinde durulmamıştır. Böylece çok büyük kaynaklar boşa akıtılmıştır: Çünkü ne o az sayıdaki çocuklara çağın ve ülke ekonomisinin gerektirdiği bir temel eğitim verilebilmiş, ne de okul binaları ve öğretmen emeği ve-

(*) İllere ve kent-kır ayırımına göre Türkiye'de okur-yazarlık konusunda bir inceleme için bkz.: T. Akkayan, «Türkiye'de Okur-Yazarlık», Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi, Sa.: 3, 1979, s. 31 - 72.

rimli olarak kullanılabilmiştir. Oysa köylerimizin, hem temel eğitimi verecek, hem de sanat ve meslek kazandıracak bir eğitime olan gereksinimi, – Köy Enstitülerinin değerini bilmeme sonucu hâlâ karşılanmadan kalan bu eğitim-öğretim hizmeti–, yatılı bölge okulları açarak, bir çok köyün yeterli sayıda çocuğuna hizmet götürerek, böylece kaynak savurganlığına düşmeden karşılanabilirdi. Bugün de yapılması gereken budur: Temel eğitim en az 15 yaşına kadar tüm erkek ve kız çocuklara hem demokratik yurttaşlık eğitimi, hem de bir sanat ve meslek öğretimi verebilecek bir düzene kavuşturulmalıdır.

Özel ilkokullar

Türk eğitim kurumunun son 25 yıldır artan ölçüde belirgin bir özelliği olan «eğitimin kamu görevi olarak aksatılması, özel ellerle yerine getirilme zorunluluğunun yapay olarak doğurulması» eğilimi ilköğretim aşamasından başlayarak gözlemlenmektedir. 1980 - 81 öğretim yılına oranla özel (paralı) ilkokullara gönderilen öğrenci sayısı 1987-88 yılında % 70-6 bir artışa ulaşmıştır. Bu okullardaki öğretmenlerin hemen tümü, özellikle ilkokul çağı çocuklarının ruhsal sağlığı bakımından daha verimli olduğu bilinen bayan öğretmenlerdir.

Sayılarla ilk Öğretim (1987 – 1988)

I. İlkokul sayısı:

Yerleşim yeri	Sayı	%	İkili Öğretim yapma oranı (%)
Kentlerde	5.959	11.8	71.0
Köylerde	44.539	88.2	17.0
Toplam	50.498	100.0	—

II. Ortalama sınıf büyüklüğü:

Kent ilkokullarında	40 öğrenci
Köy ilkokullarında	14 öğrenci

III. Öğretmen sayısı

	Sayı	E %	K.%
Kent ilkokullarında	110.688	46.1	53.9
Köy "	108.625	71.7	28.3
Toplam	219.313	58.4	41.6

2.3. ORTA ÖĞRETİM

A) Ortaokullar

1950'lerden başlayarak genel olarak bütün eğitim hizmetlerinde olduğu gibi ortaöğretim basamağında da dengesiz, düzensiz ortaokul ve lise açma yolu izlenegelmıştır. Örneğin 1972 - 1980 yılları arasında ortaokul sayısında % 100'lük artış olmuş (2. 052'den 4. 094'e çıkmıştır), öğrenci sayısı ise % 33'lük bir artış göstermiştir. Orta öğrenim çağındaki (13 - 15 yaşlar) toplam nüfusun % 34'ü okula gidebilmektedir. Bu bakımlardan 1987 - 88 öğretim yılında durum şöyledir. Öğretmen, sınıf, ders kitabı, kitaplık, deneyodası, ders araç ve gereçleri, spor alanı... gibi gereksinimleri, niceliksel ve niteliksel yönleriyle çözümlenmemiş sorunlar olmakta süreden bir orta öğretim karşındayız.

Sayılarla Ortaokullar

1)Yerleşim Yeri	1972-73		1987-88		İkili öğretim yapanlar 1987-88
	Sayı	%	Sayı	%	
Kent	—	—	1.733	35.6	56.0
Köy	—	—	3.129	64.4	6.0
Toplam	2.040	100	4.862	100.0	

2) 1972-73'den 1987-88'e ortaokulların sayısındaki artış oranı:

a) Okul sayısındaki artış	% 138.3
b) Öğrenci " "	% 120.5
c) Öğretmen " "	% 69.4

3) Öğrenci sayısı:

Sayı	1972-73		1987-88		Köy/%
	Sayı	%	Sayı	Kent/%	
Erkek	672.634	72.3	1.313.589	64.9	84.3
Kız	257.703	27.7	736.468	35.1	15.7
Toplam	930.337	100.0	2.050.057	100.0	100.0

4) Öğretmen sayısı ve cinsiyete göre dağılımı:

	T.	E.	K.
1972-73	25.527	%65.5	%34.5
1987-88	43.233	67.5	32.5

5) Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı:

1972-73	36.4
1987-88	47.4

6) Derslik sayısı ortalama sınıf büyüklüğü (1987-88 öğretim yılı)

Derslik sayısı	14.626
Ortalama sınıf büyüklüğü:	
Kent ortaokullarında	54 öğrenci
Köy "	30 öğrenci

1972-73 öğretim yılında Türkiye'de 2.040 ortaokul vardı; bu sayı 1987-88'de % 138.3 bir artışla 4.862 olmuştur. Ancak öğretmen sayısındaki artış bunun çok altındadır: 1972-73'ün 25.527 öğretmenine karşılıklı 1987-88'de 43.233 öğretmen var; artış, % 69.4. Bu yüzden kent ortaokullarında ortalama sınıf öğrenci sayısı (ikili, üçlü öğretim sayesinde) 54, köy ortaokullarında 30'dur. Kentlerdeki ortaokulların % 56'sı ikili öğretim yapmaktadır. 1972-73'de öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 36.4 iken, 1987-88'de 47.4'e yükselmiştir.

Genellikle Türk eğitim düzeninin meslek ve sanata yöneltici olmayan, bu yüzden yalnız eğitim kurumunun değil, tüm öbür temel toplumsal kurumların da işlevlerini yapmasını artan ölçüde güçleştiren özelliği, en çok meslek ve sanata yöneltilmesi gereken köylü çocuklarını işsiz diplomalıya dönüştürmek üzere köy «ortaokul»larının hızla çoğaltılması olmuştur.

İlkokul'dan Ortaokula, Ortaokuldan Liseye, Liseden Yüksek Öğretime Geçen Öğrenci Oranları (1987 - 88 Öğretim Yılı)

İlkokuldan Ortaokula geçenler	(%) 56
Ortaokuldan Liseye geçenler	97
Liseden Yüksek Öğretime geçenler	27

Kaynak: TÜSİAD, Türkiye'de Eğitim, s. 118.

Okul Dışında Kalan Çağ Nüfusundaki Artışlar (%)

Yıllar	Ortaokul	Lise	Yüksek Öğretim
1970-71	67.3	82.4	93.9
1988-89	42.9	64.8	87.4

Kaynak: MEB, Cumhuriyet Döneminde Türk Milli Eğitim Sistemindeki Gelişmeler, 1988'den aktaran: TÜSİAD, a.g.k., s. 143.

Okul dışı kalanlar oransal olarak azalmış olmakla birlikte saltık sayı olarak artmıştır: 1970-71'de her öğrenim düzeyinden toplam olarak 6.128.000 genç okul dışında kalmıştı ve bu sayı çağ nüfusunun % 81'ini oluşturuyordu. 1988-89'da okul dışında kalanlar toplam çağ nüfusunun % 66'sının inmiş olmakla birlikte, saltık sayı olarak okul dışında kalan genç nüfus sayısı 7.823.000'e çıkmıştır: 1970-71 öğretim yılına oranla % 27.7'lik bir saltık artış.

B) Liseler

Yine 1972-1973 öğretim yılında Türkiye'de toplam 607 lise var; % 63,7'si erkek, % 36,3'ü kadın olmak üzere toplam 12.364 öğretmen; % 69,3'ü erkek, % 30,7'si kız olmak üzere 293.278 öğrenci var. Bu sayı, bu çağdaki toplam nüfusun yalnızca % 18 kadarıdır. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ortalama olarak 23,7'dir. Bu sayı ortalamadır. Özellikle büyük kentlerimizdeki resmi liselerin çoğunda öğretmen başına öğrenci sayısı bunun üzerindedir. Ayrıca buralarda ikili, üçlü, dahası dördü öğretim yapan okulları da eğitim ve öğretimin nitelik ve düzeyine yapacağı etkiler bakımından değerlendirmek gerekir. Orta öğretimin ikinci bölümünü oluşturan genel liselerdeki sayısal durum da aşağıda belirtilmiştir. Her şeyden önce ortaokul çıkışlıların hemen tümünün «lise»lere devam etmekte olduğunu, bu aşamada okullaşma oranının çok yüksek olduğunu, 15-18 yaşlardaki bu öğrencilerin meslek, sanat edinme bakımından üniversite ve yüksek okullar dışında bir yöne yönelebilecekleri son yılları olduğu halde, bu olanağın bulunmaması nedeniyle tümünün 3 yıl sonra üniversite kapılarına yığılmak üzere genel liselere gittiğini görüyoruz.

Sayılarla Genel Liseler

	Okul Sayısı	Artış Oranı %	Öğr. Sa. Erkek(%)	Artış Or. Kız(%)	Toplam	%
1972-73	607	—	69.3	30.7	293.278	—
1987-88	1.436	136.6	57.1	42.9	67.130	128.5

	Öğretmen Sayısı			Artış Oranı (%)	Öğretmen Başına Öğrenci
	E	K	T		
1972-73	%63.7	%36.3	12.364	—	23.7
1987-88	%61.6	%38.4	52.837	327.3	12.7

Özellikle eğitim yoluyla meslek sahibi olmak, genel liselere ve üniversiteye ya da yüksek okullara gitmeye dayalı olunca, kamu liselerinde de yaygın bir nitelik düşüşü - âdeta bilinçli olarak- ortaya çıkınca, kamu liselerine bir seçenek gibi özel dershaneler, kendi öğrencisine paralı ders vermek gibi meslek ahlâkını sarsan uygulamalar yaygınlaşmış, bunların yanında paralı özel liseler de önemli bir yer tutmuşlardır.

1979-80 yılında büyük çoğunluğu İstanbul ve Ankara'da bulunan 87 özel lise vardı; bu sayı 1987-88'de 99'a çıkmıştır. Öğrenci ve öğretmen sayılarındaki artış ise sırasıyla % 32.7 ve % 137.8 olmuştur.

Sayılarla Özel Liseler

Öğretim Yılı	Öğrenci					Öğretmen				
	Erkek		Kız		Toplam	Erkek		Kadın		Toplam
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	Sayı	%	Sayı	%	Sayı
1979-80	8.773	55.1	7.140	44.9	15.913	529	45	633	55	1.162
1988-89	12.639	52.4	11.458	47.6	24.097	1.948	39	3.049	61	4.997

Öğretmen Başına Öğrenci

1979-80	13.7
1987-88	4.8

Türkiye'deki öğretim kurumlarını öğretmenlerinde bulunan mesleki nitelikler ile ders programları, yapı, ders araç ve gereçleri, deneyim odası ve kitaplıklar, spor alanları, oyun alanları... vb. bakımlardan karşılaştırmalı olarak inceleyip gözlemlenmiş bir çalışma olduğunu bilmiyoruz. En yakında TUSİAD'ın yaptırdığı Türkiye'de Eğitim araştırması da bu bakımlardan çok sınırlı kalmıştır (*).

2.3.1. Meslek Liseleri

1971-1972 öğretim yılında Türkiye'de toplam 936 orta dereceli meslek okulu bulunmaktaydı. Bunların öğretim alanlarına göre dağılışı ile öğrenci sayısı şöyleydi:

Meslek Okulu Sayısı ve Adı	Öğrenci	Toplama Oranı (%)
89 İlköğretmen Okulu.....	64.484	25,8
114 İmam-Hatip Okulu.....	46.835	18,7
321 Kız Sanat Enstitüsü	37.376	14,9
139 Erkek Sanat Enstitüsü	52.590	21,0
36 Teknisyen Okulları	4.360	1,7
94 Ticaret Liseleri.....	33.344	13,3
52 Tarım Okulları	4.282	1,8
71 Sağlık Okulları	7.01	2,8
Toplam	250.282	100,0

Meslek okulları konusunda özellikle sanat okullarının son 20 yıllık savsaklanmış durumdan çıkarılması ve geniş nüfus kesimlerini ekonominin asıl gerekli kıldığı sanat ve uygulam alanlarında yetiştirebilecek biçimde donatılıp yaygınlaştırılması gereğine değinmekle yetiniyoruz. 1970-71 öğretim yılında sayıları 39 olan ve 12

(*) Bu konuda bireysel çalışmalara örnek olmak üzere: Yahya Kemal Kaya, İnsan Yetiştirme Düzenimiz (1977) ve aynı yazarın daha sonraki çalışmaları; Cemal Mıhçıoğlu, Üniversiteye Giriş ve Liselerimiz (SBFY., 1969).

Mart döneminde bir yılda birdenbire 114'e çıkan İmam-Hatip okullarının 1979-80 öğretim yılında % 500'den daha çok bir artışla 588'e çıkması, 12 Eylül döneminde (1980-1988) ise 733'e ulaşması (artış % 24.7) öğrenci sayısının da ilk dönemde % 380 bir artışla 46.835'den 178.013'e çıkmış olması, 1980-88 döneminde ise %50 artışla, varması eğitim birliği ilkesi ve demokratik kültür sahibi kuşaklar yetiştirme gereğine olduğu kadar orta öğretimin ekonomik toplumsal-kültürel gelişme gerekleriyle eşgüdülmemiş olduğunun bir belirtisi olduğuna işaret etmek istiyoruz (1979-80 yıllarına ilişkin sayılar DİE, 1981 Türkiye İstatistik Yıllığı, s. 112'den alınmıştır).

Daha 3. Beş Yıllık Planda DPT, bu konuda şunları dile getirmiştir: «Orta öğretimde... mesleki ve teknik eğitim gerekli ağırlığı kazanamamış, 1970-1971 ders yılında bu kademedeki öğretim gören öğrencilerin ancak % 12'si teknik eğitime yöneltilmiştir. ayrıca bu kademedeki eğitim kurumları ve programlarının modernleşmekte olan ekonominin gerekleri ile ilişkisinin kurulmaması orta düzeyli teknik ve mesleki insan gücü gereklerinin nitelik ve nicelik bakımından karşılanamamasına neden olmaktadır.» (DPT, 3. Beş Yıllık Plan, 1973-1977, s. 110).

1950'lerden bugüne değin çok yanlış olarak üvey çocuk işlemi gören teknik meslek okullarına son on yıldanberi büyük bir istem artışı olmuştur. Ne var ki bu okulları ne nicelik, ne nitelik bakımından bu istemi karşılayacak biçimde donatmak ve geliştirmek yoluna gidilmemiştir.

Genel ve Mesleki Liselerde 1970-1989 Yıllarında Öğrenci Dağılımı

Lise Türü	1970-71		1988-89		Öğrenci Sa. artış oranı (%)
	Sayı	%	sayı	%	
Genel Liseler	244.569	72	741.060	60	203.0
Meslek-Teknik Liseleri	87.284	26	413.851	33	374.1
İmam-Hatip Liseleri	6.708	2	90.320	7	1246.5

Kaynak: TUSİAD, a.g.k., s. 133, Çizelge 94'den alınmıştır.

Dinsel Orta Öğretim Kurumlarındaki Sayısal Gelişme (1)

Kurum	1959-60	1988-89	Artış
1) Okul sayısı			
İmam-Hatip Ortaokulu	19	382	20.1 Kat
İmam-Hatip Lisesi	16	351	21.9 Kat
2) Öğrenci sayısı			
İmam-Hatip Ortaokulu	2.922	177.693	60.8 Kat
İmam-Hatip Lisesi	1.144	268.013	234.3 Kat
Toplam Kız Öğrenci sayısı	—	59.133	59.11 kat

Kaynak: M.E.B., Cumhuriyet Döneminde..., a.g.k. tan aktaran, TÜSIAD, a.g.k., s. 136-137'den hesaplanmıştır.

Dinsel Genel Orta Eğitim Kurumlarındaki Sayısal Gelişme (2)

Kurum	1970-72	1988-89	artış
1) Okul Sayısı			
İm.-Hat. ortaok.	72	382	5. 3 Kat
İm.-Hat. Lisesi	39	351	9 Kat
2) Öğrenci Sayısı			
İm.Hat. Ortaok.	41.767	177.693	4. 3 Kat
İm.-Hat. Lisesi	6.708	268.013	40 Kat
3) Genel Orta-Öğr.			
Orta Okul (1972-73)	2.040	4.862(1987-88)	2.4 Kat
Lise	607	1.436	2.4 Kat
Öğrenci sayısı			
Ortaokullar	930.337	1.815.110	2 Kat
Liseler	293.278	673.130	2.3 Kat

Kaynak: y.a.g.k., s. 136 ve DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı - 1989.

İmam-Hatip Okulu Çıkışlı Üniversite Öğrencilerinin Fakültelelere Dağılımı (1988-89)

Fakülteler	Sayı	%
Eğitim Fakülteleri	1571	15.8
Hukuk "	313	3.2
Kamu Yönetimi "	233	2.4
Mühendislik "	286	2.9
Tıp Fakülteleri	188	1.9
Açık Öğretim Fakültesi	4058	40.9
İlahiyat Fakülteleri	988	9.9
Başka Fakülteler	2294	23.1
Toplam	9931	100

2.3.2. Öğretmen Yetiştirme

Bir de taşıdığı çok büyük önem dolayısıyla öğretmen yetiştirme konusuna değinmek istiyoruz:

Bugün öğretmenler başlıca üç kaynaktan yetiştirilmektedir:

- İlkokul öğretmenlerinin yetiştiği Eğitim Yüksek Okulları
- Orta okul ve liselere öğretmen yetiştirmekle görevli Eğitim Fakülteleri
- Temel ve toplumsal bilimlerde lisans diploması veren Fen ve Edebiyat Fakülteleri

Öğretmen gereksiniminin karşılanması konusu, 1950'lerden beri artan bir ölçüde savsaklanmıştır. Eğitim ve öğretimin genel hedef ve ilkeleri, «demokratik, ulusal, sanayi toplumunu»nun insan gücünü yetiştirmek olmaktan çıkarılınca, ne öğretmenlik mesleğinin saygınlığına özen gösterilmiş, ne de ders yükü, sınıf sayısı, öğrenci sayısı gibi sayısal öğretmen gereksinimini saptamada temel olması gereken veriler göz önünde bulundurulmamıştır.

Köy Enstitüleri

Burada 1950 öncesinde girişilmiş olan, ama sonra boşlanıp

ortadan kaldırılan bir önemli eğitim kuruluşuna, Köy Enstitüleri'ne değinmek yerinde olacaktır.

Köy Enstitüleri, Türk eğitimcilerinin Türkiye koşullarını inceleyip bu koşullara en uygun gelecek biçimde düzenledikleri eğitim kuruluşları idi. Nitekim yabancı bilim adamları da bu kuruluşları inceleyip, bunların ne denli yerinde düzenlenmiş olduklarını belirtmişlerdir (*).

Köylü için okul, bir bölüm nüfusu tarım dışına atmaya, eş deyişle toprak dışından geçimini sağlamaya yaradığı ölçüde değer taşır. Gerçekten köyün koşullarını şöyle bir hatırlayacak olursak, köylerimiz az topraklı, ilkel araçlarla üretim yapan, verimi düşük aile işletmelerine dayalıdır. Bir yandan da nüfusu hızla artmakta, 1 kişinin yapabileceği işe 3-4 kişi bakmakta, böylece toprak parçalanıp ufalmakta, işletilmesi verimsizleşmekte, ekonomik olmaktan çıkmaktadır. Bu durum ne denli ağır olursa, köylü o ölçüde güçlü biçimde tarım dışından geçimini sağlamak gereksinmesini duymakta, güvenli, doyurucu gelirli iş olsun olmasın köyünü bırakıp kente göçmekte, bunun önü alınamamaktadır. Ankara'nın nüfusunun 2/3'si köyden gelip gecekondualarda yaşayan insanlardan oluşmaktadır. İstanbul nüfusunun % 40'ı, İzmir'in % 25'i böyledir. Bu insanların kentte yaptıkları işler işportacılık, odacılık, hamallık, mübaşirlik,... gibi verimsiz, çok düşük gelirli, güvenliği olmayan işlerdir.

Oysa Köy Enstitüleri, köyden kente göçün bu önlenemezliği karşısında bulunmuş çok etkili bir kanaldı: Köylü çocukların köyde kalacak olanlarına verimli tarımın ve genel olarak kırsal kalkınmanın gereklerini öğrettiği gibi köyden ayrılacak olanlara da öğretmen, sağlık memuru, sanatkâr (= marangoz, tesviyeci, tornacı, duvar ustası, elektrikçi...) olmak ve ülkemizin pek çok gerek duyduğu bu sanatkârları sağlamak olanağını veriyordu. *Bu insanlar aynı zamanda bilimsel düşüncüsü ve demokrasiyi öğrenmiş yurttaşlar olarak yetişiyorlardı.* İşte Köy Enstitülerinin türlü suçlamalar altına alınma-

(*) Bkz. Fay Kirby. *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yay., 1962. Ayrıca bu çok çağdaş eğitim kurumlarının kuramcısı ve uygulayıcısı olan İsmail Hakkı Tonguç'un *Eğitim Yoluyla Canlandırılacak Köy* adlı yapıtı ile Mahmut Makal, Hürrem Arman, Fakir Baykurt, Talip Apaydın... gibi Köy Enstitüleri'nde yetişen düşünür, romancı, ozan yazarların bu kurumlara ilişkin gözlem ve değerlendirmelerine de bakılmalıdır.

sının asıl nedenleri olarak bunlar gösteriliyor. Bir yandan köylerdeki, kasabalardaki eşraf, toprak ağaları ve şeyhler köylünün bu yolla güvenliğe kavuşup özgürleşmelerini, uyanmalarını kendi çıkarlarına uygun görmediler; bir yandan da siyasal erki ellerinde tutan çevreler bu genel uyanışı tehlikeli buldular. *Türkiye'nin uluslararası düzeyde yarışabilecek güçlü bir sanayiye gerçekleştirmesini istemiyen sömürgeci dış etkenlerin de, böyle bir sanayi için temel olacak insangücünü yetiştirebilen bu eğitim kurumlarından hoşlanmadıkları bilinmektedir.* Bundan sonra artık bu kurumları lekelemek için nedence (vesile) bulmak güç olmayacaktı. Niteliği ve kaynağı kesinlikle bilinmeyen, ya da bireysel olan olaylar büyütülüp tüm Köy Enstitülerine genellendi ve toplumumuzun gereksinmelerine çok uygun düşen bu eğitim kurumları, geniş köylü çocuklarını çağdaş bilim ve sanat alanında yetiştirme yolunda daha da geliştirilerek eksiklikleri giderilecek yerde, ters bir tutumla, bu eğitim amaçlarının gerisinde kalan bir duruma sokuldular. Köy ve kasaba çocuklarına, düşük gelirli ailelerin çocuklarına «eğitim» seçeneği olarak İmam-Hatip Okulları yaygınlaştırıldı. *Nüfusu ekonominin gereklerine göre meslek ve sanat sahibi yapacak, aynı zamanda da demokrasi eğitimi verecek eğitim kurumlarına olan gereksinim büyüyerek devam etmektedir.*

2.4. YÜKSEK ÖĞRETİM

Yüksek öğretimin, bir toplumda bilim üretmek ve yüksek nitelikte insan gücü yetiştirmek gibi iki temel işlevi vardır. Ancak yüksek öğretimin, bir ulusal toplumun varlığının ve gelişiminin güvencesi demek olan bu işlevlerini yerine getirebilmesi için, a) demokratik düzenin, b) ekonomik gelişmenin gereklerine uygun olarak düzenlenip işletilmesi gerekir.

Her toplumda olduğu gibi Türkiye'de de yüksek gelir ve gönenc sağlayan mevkilere ve uğraşlara girmenin en etkili yolu yüksek öğretimdir. Aynı zamanda ülkelerin kalkınmasının sağlıklı bir biçimde düzenlenip planlanması ve bu planların başarıyla uygulanması, iyi yetişmiş yüksek öğrenimli insanların her alanda ve yeter sayıda bulunmasına çok yakından bağlıdır.

Yurdumuzda yüksek öğrenim yapmak olanağı bulanların, bu olanaktan yoksun kalanlara oranla bir azınlık oldukları, 1970'de 140.000 öğrencinin yalnızca 45.000'ine bu olanağın sağlanabildiği bi-

linmektedir. 1979-80 öğretim yılı için üniversite seçme sınavına 450.000 genç girmişti; bunların da yine yalnızca 40.000 kadarını almak olanağı vardı. Öte yandan bu 45.000 öğrencinin büyük çoğunluğu toplumsal-ekonomik bakımdan orta ve yukarı sınıflardaki ailelerin çocukları olduğu görülmekteydi. Ayrıca yine bunların önemli bölümünün İstanbul, Ankara ve İzmir'deki özel, eşdeyişle paralı kolej ve liseleri bitiren öğrenciler oldukları görülmekteydi. Geçen on yıl içinde yüksek öğretimde fırsat eşitliğinin sağlanması yönünde herhangi bir gerçek düzeltim yapılmadığı kanısındayız. 1989-90 öğretim yılında 408.752 si örgün, 228.000'i Açık Öğretim kesimlerinde olmak üzere 636.792 genç yüksek öğretime kayıtlı bulunuyordu. Bu, çağ nüfusunun yalnız % 12.6'sı kadardır. Ayrıca Açık Öğretim Fakültesi'nin gerçek amacından saptırılıp örgün yüksek öğretime seçenek yapılması (tıpkı imam-hatip okullarının laik eğitime seçenek yapılmak istenmesini andırırcaısına), yüksek öğretim kurumunun, bilim, yüksek nitelikli insan gücü yetiştirilmesi, üstün özelliklerde yönetici kadrolar yetiştirilmesi gereğinin ne denli uzağında kalındığının çok açık bir göstergesidir. 1989-90 öğretim yılında asistan, doçent, profesör ve öğretim görevlisi olarak toplam 20.272 öğretim «elemanı» vardı; öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı örgün yüksek öğretimde 39.9 idi(*). Sonuç olarak ancak giriş sınavında en yüksek notu alanların girebildiği doktorluk, mühendislik, mimarlık gibi yüksek gelir ve yüksek saygınlık sağlayan uğraşlara, böylece yine yüksek gelirli ailelerin çocuklarının girebildiğini görüyoruz. Bu alanlarda öğretim yapan üniversite ve fakültelerin aldığı öğrenci sayısı her yıl ancak yüzlerle belirtilmekte, ülke ekonomisinin en çok gerek duyduğu bu alanlarda öğretim olanaklarının artırılması yönünde etkin girişimlerde bulunulmamaktadır. Bu okulları bitiren doktor, mühendis, mimarların önemli bir bölümünün yurt dışında çalıştıkları da çözümlenmeye katılacak olursa, Türk toplumunun bu alanlarda yetişmiş insan gereksinmesinin ne denli yetersiz karşılandığı anlaşılır.

Geriye kalan ve üniversite öğrencilerinin % 70'ini oluşturan kesimin gittiği fakülte ve yüksek okullar ise mesleki ve teknik eğitim değil, genel eğitim yapan, ama her biri binlerce, ya da onbinlerce öğrenci aldığı için bu genel eğitimi de başarılı ve etkili olarak yapamayan kurumlar.

(*) Bknz: TÜSIAD, Türkiye'de Eğitim, a.g.k., s. 81.

Bu konudaki bilgiler tam olarak yayınlanıp gün ışığına konmuş değildir. Ancak bazı araştırmalar da yapılmıştır. Eski de olsalar genel eğilimi hâlâ temsil ettikleri kanısıyla bunlara kısaca yer vereceğiz. Örneğin bizim Ankara Üniversitesi öğrencileri arasında yapmış olduğumuz bir araştırma(*) öğrencilerin yarıdan çoğunun memur (= subay dahil) çocuğu, % 16'sının tüccar-esnaf çocuğu, % 15,5'inin orta ve büyük çiftçi çocuğu olduğunu göstermiştir.

1988-89 Öğretim Yılında Yüksek Öğretim Kurumlarında Öğrenci Sayıları

	Kız		Erkek		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yeni Kayıt	61.187	34.2	117.582	65.8	178.769	100
Toplam Öğrenci	199.981	33.6	394.681	66.4	594.662	100

Değişik Ülkelerde Yüksek Öğretim Öğrencilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı (1987)

Ülke	Kız (%)	Erkek (%)
ABD	53	47
İtalya	47	53
Bulgaristan	56	44
Kanada	46	54
Yunanistan	49	51
Japonya	37	63
Mısır	33	67
Türkiye	33	67

Kaynak: UNESCO Statistical Yearbook, 1989.

Yetişkin ve düz-işçi çocuğu olanların ise yalnız % 5,7 oranında olduğu görülüyor. Toplam etkin nüfus içinde 750.000 kişi olan memurların çocukları üniversite öğrencilerinin % 53,6'sı iken, 3,5 milyon işçinin çocukları % 5,6 oranında üniversite öğrencileri arasında yer alabiliyor. Bu araştırmanın sonuçlarını öbür üniversitelere de genellemek olanaklı görünmektedir.

(*) Bkz. Ö. Ozankaya, Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri, SBF yayını, 1966.

Yine bu araştırma, üniversite öğrencilerinin büyük çoğunluğunun (% 73) aileleri kentlerde (çoğunlukla da Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir, Bursa, Adana gibi büyük kentlerde) oturan öğrenciler olduğunu gösteriyor. Bu da üniversiteye gidebilen öğrencilerin çoğunlukla memur-subay-serbest meslek mensubu, tüccar, büyük çiftçi çocukları olduğunu anlatan bir olgudur.

Söz konusu araştırma, üniversite öğrencilerinin % 75'ten çoğunun orta ve yüksek (= % 48,6) gelirli aile çocukları olduğunu gösteriyor. Yine yarısının babasının lise ve üniversite bitirmiş olduğu görülüyor.

Hele kız öğrencilerin çok daha yüksek oranlarda yüksek öğrenimli (% 46,8 üniversite, % 70,6 lise ve üniversite), yüksek gelirli (= % 71,8) ve yüksek meslekli (= % 92,8) ailelerin çocukları olduğu ortaya çıkıyor. % 95,4'ü kent çocuğudur, bu kız öğrencilerin.

Tıp ve eczacılık öğrenimi yapanların % 52'si kız öğrencidir. Oysa kız öğrencilerin toplam üniversite öğrencilerine oranı % 34,7'dir.

Ayrıca Ankara Üniversitesinde tıp ve eczacılık öğrenimi yapanların (= mühendislik, mimarlık fakülteleri Ankara Üniversitesinde olmadığı için yalnız tıp ve eczacılığı aldım) % 96,2'si memur-subay-serbest meslek, büyük çiftçi, tüccar çocuğu, yalnızca % 1,8'si (genel toplamda % 5,6'dır) işçi çocuğudur. Aynı öğrencilerin % 98,2'si kent (% 80'den çoğu büyük kent)'de oturan ailelerin çocuğudur. % 70'i (genel toplamda % 48,6 idi) yüksek gelirli ailelerin çocuklarıdır.

Üniversite giriş sınavlarında en yüksek başarıyı gösteren lise ve kolejlerin nasıl üç büyük kentte toplanmış özel okullar olduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz.

Yüksek öğrenim kurumlarına giriş sınavını kazanan öğrencilerin toplumsal-ekonomik nitelikleri konusunda en son araştırma, DPT'nin, 1974-1975 öğretim yılı için gerçekleştirdiği araştırmadır. Daha önce de sözünü ettiğimiz bu araştırma yukarıdaki noktalara ilişkin olarak bizim araştırmamızın sonuçlarını doğrulayan şu bulguları ortaya koymuştur:

**1974-1975 Yılı Üniversiteler Arası Seçme Sınavına
Girenlerin ve Kazananların Aile Geliri**

Aylık Aile Geliri	Girenler(%)	Kazananlar(%)
— 1.000 TL.	17,0	9,8
1.000 — 2.999 TL	60,8	54,9
3.000 — 4.999 TL.	14,1	21,8
5.000 +	7,7	13,5
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: DPT, Yüksek Öğrenime Başvuran Öğrenciler, s. 86.

Aynı araştırmaya göre bu sınava girenler ve kazananların baba mesleğine göre dağılımı da aşağıdaki gibidir.

1974 - 1975 öğretim yılı için üniversite giriş sınavına giren 165.625 öğrenci (bunların % 77,4'ü erkek, % 22,6'sı kız öğrencidir) içinden sınavı kazananlar 37.271 kişidir: % 22,5. Kazanan öğrencilerin % 71,7'si erkek, % 28,3'ü kız öğrencidir.

Sınava girenler ve kazananların aile gelirleri karşılaştırıldığında düşük gelirlilerin toplam girenler içindeki oranlarının altında bir oranla sınavı kazandıkları; yüksek gelirlilerin ise toplam girenler içindeki oranlarının daha üstünde bir oranla sınavı kazandıkları görülmektedir.

Baba Mesleği:	Girenler	Kazananlar
● Sanayici	1,2	1,6
● Tüccar	7,1	8,7
● Çiftçi	23,7	13,5
● Memur	19,8	28,4
● Serbest Meslek	5,7	8,9
● İşçi	11,7	10,2
● Esnaf, Sanatkar	10,3	9,9
● Başka	8,1	9,4
● Bilinmeyen	12,3	9,3
Toplam	100,0	100,0

Sınava girenlerin ve kazananların cinsiyet ve ailelerinin yaşadığı yer bakımından dağılımı şöyledir:

Genel olarak tüm eğitim kurumlarımızın, özellikle de orta ve yüksek öğretim kurumlarımızın yapısal bozukluğunun çok belirgin

bir yönü, okul dışı paralı özel kursların ulaşmış olduğu büyük boyutlardır. Ortaokul ve liselerde öğrenci sayısına uygun sayıda ve nitelikte öğretmen ve öğretim araç-gereçleri sağlanamaması sonucu paralı «dershane»ler kamusal eğitim düzeninin «vazgeçilmez bir basamağı» durumuna gelmiştir. «Üniversiteye Hazırlık Kursları» adı altında da ekonomik gücü olan gençlere test anahtarları ezberletilmesine ağırlık verilmektedir. Kurs görmüş olan öğrencilerin görmeyenlere göre giriş sınavında daha yüksek oranla başarılı olmaları ise, üniversite seçme sınavı düzeninin hem toplumsal adalet hem de eğitimin niteliği bakımından ne büyük yanlışlıkları bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Ailesinin Yaşadığı Yer	Sınavı Kazanan (%)	Sınavı Giren (%)
Kırsal Yerler	18,6	33,5
Kentler	81,4	66,5

Ailesinin Yaşadığı Yer	Erkek	Kız	Toplam
Kırsal Alanlar	85,9	14,1	100,0
Kentler	67,2	32,8	100,0

Sınavı girenlerle kazananların başvurup yazdıkları öğrenim dalları da şu dağılımı gösteriyor:

Öğrenim Dalı	Girenler (%)	Kazananlar (%)
İnsan ve Toplum Bilimleri	28,6	57,7
Doğal ve Uygulamalı Bilimler	55,5	41,9
Bilinmeyen	15,9	0,4
Toplam.....	100,0	100,0

2.4.1. Yüksek Öğretimin Sorunları

Bu kadarlık somut veriler bile Türk yüksek öğretiminin, 1950'lerden bu yana başat özellik durumuna gelen aşağıda belirtilen temel yapısal sorunları bulunduğunu ortaya koymaktadır. YÖK döneminde durumu daha ağırlaştırılan yeni yapısal geriletmeler bunlara eklenmiştir.

A. YÖK öncesinde Türk Yüksek Öğretiminin Başlıca Sorunları

1. Yüksek öğretim, yurdun ekonomik ve özellikle işleyimsel (sınai) kalkınmasının insangücü gereksinimlerini karşılayacak doğrultuda örgütlendirilip geliştirilmemiştir. Başka alanlarda olduğu gibi bu alanda da planlama ve eşgüdüm gereğine uyulmamış, geri bırakılma ortamına özgü bir düzensizlik ve savurganlık içinde (bkz.: Toplumsal Değişme bölümü), örneğin işe alma olanaklarının bulunmadığı ya da en az olduğu alanlarda, büyük harcamalar yapılmış, büyük öğrenci yığılmalarına yol açılmıştır. Böylece bir yandan diplomalı işsizler yaratılmış ve yaratılmaktadır; bir yandan bu okulları bitiren gençleri yüksek öğretim gerektirmiyen işlerde çalıştırmak gibi, savurganlık sonucu veren bir yol izlenmiştir; bir yandan da bilim ve çağ dışı, laikliğe aykırı özendirmelemlerle dinsel eğitim kurumlarında yığılmalara yol açılmıştır ve açılmaktadır. Bütün bunlar bir dizi toplumsal huzursuzlukların ortamını oluşturmuştur.

2. Bu koşullarda oluşturulan yüksek öğretim kurumlarında öğretim üyesi-öğrenci ilişkileri eğitimin gerektirdiği ölçüde ve içerikte olamamaktadır; yeterli öğretim ve eğitim araç, gereç, deneyodası ve işlikleri bulunmamaktadır; kaynaklar yüksek öğretim kurumlarının gereksinimlerine göre dağıtılmamaktadır; öğretim üyeleri ve öğretim görevlileri gereken niteliklerde ve düzeyde yetiştirilmemektedir; ders programları, öğretim üyelerinin kişisel beğeni ve eğilimlerine aşırı bağımlı olmayacak biçimde geliştirilememektedir; öğrencilerin çoğunluğunun eğitim, sağlık, yerleşme, spor, dinlenme-eğlenme, geçim sorunlarının çözümüne etkili yardımda bulunulamamaktadır. Birkaç büyük kentin çok sınırlı toplumsal-ekonomik-kültürel kesimleri dışında genel olarak toplum ve aileler de gençlerin demokratik gelişimi için gerekli hoşgörü ortamı sağlamaktan uzaktır. Bu çok dar kesim dışında kalan gençler arasında baskısız, sağlıklı erkek-kız arkadaşlığı bile henüz gerçekleşebilmiş sayılamaz.

3. Üniversitelerin iç örgütlenişi ve öğrenci seçimi eşgüdümlü ve işlevsel olacak biçimde değildir: Bu nedenle örneğin siyasal, kişisel vb. nedenlerle «güçlü» olan üniversiteler, fakülteler ve bölümler «gelişmiş» ve genişlemiştir. 1950'lerden bu yana sürekli olarak toplumun ve çağın gereklerine uygun, işlerliği yüksek, uzun ömürlü bir üniversiteler yasası arayışı içinde olunagelmıştır.

Üniversite özerkliği, toplumun henüz alışmış olmadığı yeni düşüncelerin tartışılabilmesi, böylece hem düşünce özgürlüğünün işlerlik kazanabilmesi için zorunlu olan hoşgörü ortamının gelişmesi, hem de toplumun katı, dogmatik, tek yanlı, slogan türü görüşler içinde donup çağın gerisinde kalmaması için bir zorunluluk iken, tuhaf bir çelişkidir çok partili dönemde sürekli olarak siyasal baskılara hedef yapılmıştır; üniversitelerin kendileri de özerkliği ve rimli ve etkin biçimde işletebilecek nitelik ve düzeye, bu ortam içinde, ulaşamamışlardır.

Bunun gibi yüksek öğrenime girişte uygulanan seçme sınavı düzeni, bu ortam içinde, kimlerin yüksek öğrenim yapabilecek, kimlerin yapamayacak durumda olduğunu belirleyici bir sınav olamamaktadır; öğrencileri yetenek ve özelemlerine göre belirli öğrenim dallarına yönlendirmemektedir. Ancak çok küçük bir bölümü yüksek öğrenime alınacak olan yüzbinlerce genci bir not sırasına koymaktan başka bir şey yapamamaktadır.

Orta öğretimin geniş ölçüde, bugünkü biçimiyle hiçbir mesleki beceri kazandırmıyan liselere dayalı olması, her istiyene yüksek öğrenim olanağı yaratma gereksinimini doğurmakta; orta öğretimin meslek ve sanata pek az yer veren bu yapısı nedeniyle yüksek öğrenim düzeyinde oluşan gereksiz ve aşırı yağlımlar yukarıda sayılan sorunların kaynağı olmaktadır.

4. Bu yapısal çarpıklığın öğrenciler bakımından doğurduğu bir başka önemli sonuç, «gençlik sorunları» diye adlandırılan gerçekte ise «yetişkinlerin neden olduğu» ve adam-öldürme, soygun gibi ağır suçlu davranışlara varan bunalımlı durum olmuştur. Böyle büyük boyutlu bunalıma dönüşen bir toplumsal sorunu gereğince anlayıp açıklıyabilmek için, onu toplumun bütünlüğü içindeki yerine oturtmak, bunun için de siyasal karar-alma mevkiinde olanlardan başlayarak topluma kuş-bakışı bakmak zorunludur. Bunu yaparsak, kırımca şu gözlemlerde bulunabiliriz:

Son on yıllık çok partili dönemde özellikle yüksek öğretim kurumlarımızın içine düşürüldüğü bunalım, bu kurumlarda gerçek bir demokrasi eğitimi yapılmasının istenmemesi ile doğrudan bağıntılıdır. Demokrasi eğitiminin temelini bilimsel yöntemin geçerlilik ve güvenilirlik ilkeleri oluşturur. Demokrasi eğitimi belli bilgilerin öğretilmesinden çok, yetişen bireylere bu ilkelerin kavratılarak onların kişilik-yapılarının kurucu ögesi, özümlemiş parçası durumuna

getirilmesidir.

Bilimsel yöntemin geçerlilik ve güvenilirlik ilkeleri arasında başta gelenler kitabın başlarında da açıklandığı gibi şunlardır:

- Kesinlikle somut gerçekliğe dayalı olmak;
- Nesnel davranmak, olguları eksiksiz, artıksız, çarpıtmadan çözümlemeye katmak;
- Toplumsal olayları hem genil (makro) boyutla, başka deyişle bir toplumsal yapı modeli içindeki yeri ile, hem de biril (mikro) boyutla, eşdeyişle kendi özgün (orijinal) belirlenimleri içinde ele almak;
- Toplumsal olayları hem tarihsel boyutta, zaman içindeki etkileri ve değişimleri ile, hem de eş zamanlı olarak, ortaya çıktıkları zamanın konjonktür ve rastlantılarından etkilenişi ile birlikte incelemek;
- Başvurulan kavramları açık-seçik tanımlamak, iç-tutarsızlıklardan sakınmak;
- Bağımsız uzman görüşüne karşılaştırmalar yapmak amacıyla başvurmak.

Üniversitelerin özerk kılınmasının üzerine dayalı olduğu gerekçe, yukarıdaki nitelikleri ile bilimsel bir yetiştirme kazandırmanın ancak ve yalnız özgürlük ortamında gerçekleşebileceği düşüncesi-
dir.

Çağdaş toplum olma yolundaki girişimlerimiz hem görece yeni, hem de sınırlı kaldığı için böyle bir bilim ve yöntembilim ilkeleri kavramı bireylere özümletilemedi. Tersine partici yaklaşımlarla üniversiteler baskı altına alındı, yüksek öğretim gençliği üniversite dışında etkilenip biçimlendirilmek yoluna gidildi. Bunalımın 12 Eylül öncesi aşamasında öyle bir noktaya gelmişti ki gençlerin büyük bölümünün siyasal biçimlenişleri öğrenim kurumlarının dışında olmaktaydı. Gerçekten yüksek öğretim gençliğinin hem bireysel kişiliklerinin oluşumunda, hem toplumsal ve siyasal dünyaları görüşlerinin, tutum ve davranışlarının biçimlenişinde siyasal partilerin, türlü derneklerin, yığın iletişim araçlarının etkisi yüksek öğretim kurumlarımızinkinden çok daha derin ve geniş kapsamlıydı.

Bu durum yüksek öğretim kurumlarımızın yukarıda sayılan

türlü eksiklikleri, çarpıklıkları ve yıpratılmışlıklarının eşliğinde oluşmuştur: İlk ve orta öğretimin yapısal bozuklukları, yüksek öğrenime öğrenci alımında eşitsizlikler; öğrenim dalları arasında dengesizlikler; yurt yüzeyindeki dengesiz dağılım; fiziksel yerleşim, bina ders araç-gereçleri vb. bakımlardan eksikler; öğretim üyesi yetiştirmedeki çok yönlü eksiklik ve yanlışlıklar; siyasal partilerin ve örgütlerin demokrasi içerikli bir öğretimi içlerine sindiremeyip üniversiteleri önce siyasal tartışma konusu yaparak yıpratmaları, giderek de açıkça ve şiddetle çatışma alanı yapmaları, yüksek öğretim kurumlarının kendilerinin de buna karşı etkin, geçerli ve güçlü bir ortaklaşa tutumla mücadele etmeyi başaramamış olmaları; özellikle gençlere çağdaş toplum bilgisi ve demokrasi kültürü kazandırmada, Türk toplumunu uluslararası konumu içindeki gelişimi ile tanıtmada vazgeçilmez önemde katkısı olabilecek Türk Devrim Tarihi dersleri, öğrenim dalı ne olursa olsun tüm öğrencilere ve toplumsilsel içeriği ile verilmesi gerekirken bu konunun yüksek öğretim kurumlarında adı var-kendi yok denecek ölçüde savsaklanmış olması, böylece Cumhuriyeti ve devrimleri gençlere emanet eden Atatürk'ün gençlere gereken biçimde tanıtılmaması(*)).

Bunalımdan çıkış yolu, kanımca, başta Üniversiteler olmak üzere bütün eğitim kuruluşların demokrasi öğretimi ve eğitimi yapan kurumlar olarak anlayıp bu niteliği ile kabul etmek ve bu doğrultuda öğretim üyesi, kaynak, araç ve gereçlerle donatmaktır. Toplumbilimsel bir olgu olarak söyleyebiliriz ki önünde-sonunda varılacak nokta da budur. Her toplumun temeli olan iç barış ve uyum ancak böyle bir eğitim anlayışı ve uygulaması eşliğinde gerçekten kurulabilir. Ancak böyle bir ortamda gençler «yetişkin»lerce kullanılmaktan kurtarılabilir; onlara «daha iyi»nin umudu verilebilir; onlara yalnızca yanlışlarıyla yaklaşmak gibi kısır ve katı tutumdan uzaklaşılabilir ve yarının kurulmasına katılmaları sağlanabilir(**).

(*) Bu konuda bkz.: Özer Ozankaya, *Türk Devrimli ve Yüksek Öğretim Gençliği*, SBF yayını, 1978.

(**) Özellikle 'Yüksek Öğrenim Gençliği'nin, sorunları açısından daha ayrıntılı bir inceleme: Ö. Ozankaya, «Günümüz Türkiye'sinde Gençlik», Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan, SBF Yayını, 1981, s. 195-208. Ayrıca Ö. Ozankaya, «Türkiye'de Terörün Etkenleri ve Çözüm Yolları», SBF Dergisi, XXXIV, 1980, s. 51-61'de konuyla ilgilidir.

B. YÖK Döneminde Türk Yüksek Öğretiminin Sorunları

Bilindiği gibi YÖK, 12 Eylül döneminin anlayışıyla kurulmak istenen üniversite «düzeni»nin simgesidir. 12 Eylül döneminin temel felsefesi, daha 12 Mart 1971'de dile getirilen, ancak istenen ölçüde uygulamaya konulamayan «demokrasiyi engelleme» stratejisinin gerekçesidir ve «toplumsal uyanış ekonomik gelişmenin önünde gidiyor, öyleyse toplumsal uyanış önlenmelidir!» diyen bir felsefedir. YÖK'ün kuruluş amacı da, örgütleniş özellikleri de bu felsefenin damgasını taşır.

YÖK dönemi üniversitesi, yukarda sayılan çarpıklıkları azaltmak şöyle dursun artırdıktan başka çok daha sakıncalı olmak üzere öğrencileri, bilimsel düşünüşün yöntem ilkeleri olan nesnellik, somut gerçeği araştırma, inanç ve önyargılardan bağımsız olarak her şeyi sorgulama, açıkça tanımlanmış kavramlarla çalışma, hem tarihsel ve eş-zamanlı, hem de birimsel ve bütünsel boyutlu çözümlmeleri bütünleştirerek sonuç çıkarma ilkelerine göre yetiştirmeyi amaçlayan bir üniversite olmaktan çıkmıştır. Yöneticilerinin seçiminden öğretim üyeliği mesleğinde yükselmenin ölçülerine, Türkçe dersleri adı altında Orta Asya Türkçe lehçeleri ve/ya da Osmanlıca öğretilmeğe çalışılmasından, Türk Devrim Tarihi derslerinde «Ulu Hakan Abdülhamit Han»a övgü düzülmesine, dinsel orta öğretim çıkışlıların tüm fakülte ve yüksek okullara alınmasına, mescitler açılıp iftar yemekleri verilmesine... varıncaya değin pek çok uygulama, üniversitelerin özerk bir bilim kurumu olmaktan uzaklaştırıldığının göstergeleri olmuştur.

Bu uygulamalardan biri de, bir bölüm kız öğrencinin, kendi inançlarının gösterisini yapmak üzere –kafaları karıştırmak için olsa gerek– Fransızca «sarık» demek olan «Türban» adı takılan bir giyim biçimiyle üniversitelere gelmeleri konusunda gösterilen büyük tutarsızlık olmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin bu davranışı yasaklayan kararı – tüm yasaların üzerinde olan kararı – bile YÖK düzeni üniversiteleri uygulayamamıştır. Üniversite öğretim ve eğitimi «İnançların gölgesi» altına sokulmak istenmiş, bilim «tek doğru, değişmez doğru olmaz!» derken, bir bölüm öğrenci, «Tek ve değişmez doğru, benim dediğimdir!» diyen bir tutumun gösterisini yapagelmışlerdir.

2.5. ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCESİNDE VE EYLEMİNDE EĞİTİMİN YERİ

Toplumsal Değişme bölümünde görüleceği gibi Atatürk Devrimleri tüm yönleriyle çağdaş, bağımsız, demokratik bir ulusal toplum oluşturma hareketidir. Bu amacın başka alanlardaki gerekleri gibi eğitim alanındaki gerekleri de evrensel değerde, kalıcı ilkelere ulaştırılmıştır; bu ilkelerin Türk somutunda gerçekleşme koşulları sürekli olarak araştırılıp yaratılmaya çalışılmıştır. Atatürk çağdaşlaşmanın bütüncül, dizgesel bir yaklaşımı zorunlu kıldığını çok iyi biliyordu. «Devrimleriniz içinde en önemlisi hangisidir?» sorusunu «Benim yaptığım işler biri öbürüne gerekli olan işlerdir» diyerek yanıtlamış ve ilerlemenin durmayan bir süreç olduğunun bilinciyle şunları eklemiştir. «... Hem siz bana yaptıklarımın değil, yapacaklarımdan söz ediniz.»

Bugün de Atatürk'ün düşünce ve yaklaşımlarının yol gösterici, çevresinde dayanışma ve birlik sağlayıcı değeri bulunuyor ise, bu her alanda olduğu gibi eğitim alanında da içeriğiyle, örgütlenişi ile, kapsamıyla, gelişmiş bir demokratik toplum olmanın tüm toplumbilimsel gereklerine uygun niteliklerde oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu özelliğinin çok açık bir biçimde kavranıp vurgulanması gerekir. Atatürk döneminde ilköğretimden yükseköğretime, yaygın eğitime varıncaya değin eğitim ve öğretimin her basamağıyla ilgili yön verici ve örgütleyici ilkeler geliştirilmiştir; bu arada çağın en ileri uzman düşünürlerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu yoldan bilimselliğin de gereği olarak kendi somut gerçeklerimize dayalı özgün sentezlere varmak ereği ile yararlanılmıştır. Bunlar Atatürkçü düşünüş ve yaklaşımı geçerli kılan temel hususlardır.

Denilebilir ki *Cumhuriyet tarihimizde –dahası Türk ulusunun tüm bilinen tarihinde– çağdaş, demokratik, bağımsız bir ulusal toplum olmada eğitimin ilkeleri ve uygulamadaki gereklilikleri üzerinde bilinçli ve kapsamlı olarak düşünülüp davranıldığı tek dönem Atatürk Dönemi olmuştur.*

Burada özellikle iki alan üzerinde dikkati odaklaştırmayı yerinde görüyorum.

1 – Atatürk'ün eğitim anlayışı; Atatürk ilkeleri içinde eğitime tanınan yer ve önem.

2 – Bu eğitim anlayışının ışığında çağdaş, demokratik, bağımsız bir ulusal toplum, hemen de en temelden başlanarak kurulmaya çalışılırken eğitim alanında saptanan ilkelerin uygulaması yönünde yapılan başlıca işler.

2.5.1. Atatürk'ün eğitim anlayışı:

Atatürk'ün toplumsal gelişmede eğitimin yeri konusunda çağın önünde giden, evrensel ölçüde kalıcı değerlerde görüşleri ve değerlendirmeleri vardır:

«... en önemli, en temel nokta eğitim sorunudur. Eğitimidir ki bir ulusu ya özgür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum durumunda yaşatır; ya da bir ulusu tutsaklık ve düşkünlüğe bırakır.»

«Efendiler, eğitim sözcüğü yalnız olarak kullanıldığı zaman herkes kendince amaçlanan bir anlayışa gider. Ayrıntılara girilirse eğitimin hedefleri türlülenir. Örneğin dinsel eğitim, ulusal eğitim, uluslararası eğitim... Bütün bu eğitimlerin hedefleri başka başkadır. Ben burada yalnız yeni Türk Cumhuriyeti'nin yeni kuşağa vereceği eğitimin ulusal eğitim olduğunu kesinlikle belirttikten sonra öbürleri üzerinde durmayacağım.»

«Ne yazık gerçek durum şudur ki yeryüzündeki üç yüz milyon aşkın müslüman yığınları şunun ya da bunun tutsaklık ve aşağılayıcılık zincirleri altındadır. Aldıkları manevi eğitim ve ahlak onlara bu tutsaklık zincirini kırabilecek insanlık niteliğini vermemiştir, veremiyor. Çünkü eğitimlerinin hedefi ulusal değildir.»

«Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara özellikle varlığı ile, hakkı ile, birliği ile çatışan tüm yabancı öğelerle mücadele gereği ve ulusal düşünceleri her şeyi bir yana bırakarak, her karşı düşünce önünde şiddetle ve özveriyle savunma zorunluluğu telkin edilmelidir... Sürekli ve korkunç bir mücadele biçiminde beliren uluslararası yaşamın felsefesi, bağımsız ve mutlu kalmak isteyen her ulus için bu nitelikleri şiddetle istemektedir.»

«Efendiler ulusal eğitimin ne olduğunu bilmekte artık hiçbir türlü karışıklık kalmamalıdır. Bir de ulusal eğitim ilke olduktan sonra onun dilini, yöntemini, araçlarını da ulusal kılmak zorunluluğu tartışma götürmez. Ulusal eğitim ile geliştirilip yükseltmek istenen genç kafaları bir yandan da paslandırıcı, uyuşturucu, düşsel

nitelikteki gereksizliklerle doldurmaktan dikkatle kaçınmak gerekir.»

«...hükümetin en verimli, en önemli görevi eğitim işleridir. Bu işlerde başarılı olabilmek için öyle bir program izlemek zorundayız ki o program ulusumuzun bugünkü durumuyla, toplumsal yaşamın gereksinimleriyle, çevrenin koşullarıyla ve çağın gerekleriyle tamamiyle orantılı ve uyumlu olsun...»

«Bir yanda kara bilgisizliği gidermeğe çalışırken bir yandan da ülke çocuklarını toplumsal ve ekonomik yaşamda fiili olarak etkin ve verimli kılabilmek için zorunlu olan ilk bilgileri, uygulamalı bir biçimde vermek eğitim yöntemimizin temeli olmalıdır.»

«Uygar ve çağdaş bir toplumun bilim ve kültür yolunda bu kadarla yetinemeyeceği kuşku götürmez. Ulusumuzun dehasının gelişimi ve bu sayede layık olduğu uygarlık mevkiine çıkması doğaldır ki yüksek meslek adamlarını yetiştirmekle ve ulusal kültürümüzü yüceltmekle olanaklıdır.»

«Bu ilk ve son öğretim basamağı arasında ortaöğretimin de gerekliliği doğaldır. Ortaöğretimin amacı ülkenin gereksindiği türlü hizmet ve sanat adamlarını yetiştirmek ve yüksek öğretime aday hazırlamaktır. Ortaöğretimde de eğitim ve öğretim yönteminin uygulamalı ve işlemsel (ameli) olması ilkesine uymak şarttır. Kadınlarımızın da aynı öğretim derecesinden geçerek yetişmelerine önem verilecektir.»

«İşte biz bu kongremizden (1. Maarif Kongresi, Temmuz 1921)... belirttiğim yeni koşulları yerine getiren yeni bir sanat ve hüner yolu bulup ulusa göstermek ve o yolda yeni kuşağı yürütmek için kılavuz olmak gibi kutsal bir hizmet bekliyoruz.»

bir toplumun hastalığı ne olabilir? Ulusu ulus yapan, ilerletip aydınlatan güçler vardır; düşünce güçleri ve toplumsal güçler...»

«Düşünceler anlamsız, mantıksız uydurmalarla dolu olursa, o düşünceler hastalıklıdır. Bunun gibi toplumsal yaşam akıl ve mantıktan yoksun, yararsız ve zararlı bir takım inançlar ve geleneklerle dolu olursa kötürüm olur.» «Ülkeyi, ulusu kurtarmak isteyenler için yurt sevgisi, iyi niyet, özveri en zorunlu olan niteliklerdendir... ama bir toplumu çağın gereklerine göre ilerletebilmek için bu nitelikler yetmez; bu niteliklerin yanında bilim ve teknik gereklidir.» «Bilim ve teknik için okul gereklidir... okul genç kafalara insanlığa saygıyı,

ulus ve ülkeye sevgiyi, şerefi, bağımsızlığı öğretir... ulus ve ülkesini kurtarmak isteyenler aynı zamanda mesleklerinde birer namuslu uzman ve birer bilgin olmalıdırlar. Bunu sağlayan okuldur.»

«Dünyada her şey için, uygarlık için, yaşam için, başarı için en doğru yol gösterici bilimdir, tekniktir. Bilimin ve tekniğin dışında yol gösterici aramak aymazlıktır, bilgisizliktir, sapkınlıktır. Yalnız, bilimin ve tekniğin yaşadığımız her dakikadaki aşamalarının evrimi-ni kavramak ve ilerlemelerini zamanla izlemek şarttır.»

«Öğretmenler

Cumhuriyet, düşünce, bilim, teknik, beden bakımlarından güçlü ve yüksek karakterli koruyucular ister. Yeni kuşağı bu nitelik ve yeteneklerde yetiştirmek sizin elinizdedir.»

«Erkek ve kız çocuklarımızın aynı yoldan bütün öğrenim derecelerindeki öğretim ve eğitimlerinin işlemsel olması önemlidir. Ülke çocukları, her öğrenim derecesinde, ekonomik yaşamda etkin, verimli ve başarılı olacak biçimde donatılmalıdır. Ulusal ahlakımız uygar ilkelerle ve özgür düşüncelerle beslenip güçlendirilmelidir. Bu çok önemlidir, özellikle dikkatinizi çekerim: Korkutma temeline dayalı ahlâk, bir erdem olmadıktan başka güvenilebilir de değildir.»

Atatürk'ün eğitimdeki ulusal ülküsü, Onuncu yıl söylevinde belirttiği üzere şudur: «Ulusumuzun yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, doğuştan zekâsını, bilime bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, ulusal birlik duygusunu durmadan ve her türlü araç ve önlemlerle besleyip geliştirmek ulusal ülkümüzdür.» Öte yandan Atatürk UNESCO'nun da öncülüğünü yapacak bir biçimde, ve «Yurtta barış, dünyada barış» ilkesinin uygulamadaki güvencesi olmak üzere eğitime dünya barışı için de temel görev tanımıştır ve bunu Cumhuriyetin eğitim kurumlarının ayırt edici, seçkin bir özelliği yapmıştır: «Eğer sürekli barış isteniyorsa, insan yığınlarının durumlarını iyileştirecek uluslararası önlemler alınmalıdır. İnsanlığın tümünün gönenci açlık ve baskının yerine geçmelidir. Dünya yurttaşları çekememezlik, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak biçimde eğitilmelidir.» 1981'de UNESCO Atatürk'ü tüm dünyada anarken O'nu şöyle niteliyordu:

«— Uluslararası anlayış, işbirliği ve barış yolunda çaba göstermiş, gelecek kuşaklar için örnek olacak,

— Eğitim, bilim ve kültür alanlarında olağanüstü bir devrimci.»

Büyük Atatürk'ün eğitim alanında da vasiyeti değerini taşıyan düşünceleri, 1937 yılında yapmış olduğu Meclis açış konuşmasında yer alır. Bu konuşmada eğitim konusunda söyledikleri özetle şunlardır:

- Okuyup yazma bilmeyen tek yurttaş bırakılmamalıdır;
- Kalkınma savaşının gerektirdiği teknik işgücü yetiştirilmelidir;
- Yurt sorunlarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, kuşaktan kuşağa yaşatacak birey ve kurumlar yaratılmalıdır.

Görüldüğü gibi Atatürk'ün eğitim konusundaki düşünceleri, bireyin, ulusal toplumun ve uluslararası ilişkilerin barış ve gönence içinde gelişmesi için demokratik bir eğitimin yapması gereken katkıları son derece özlü, kapsamlı ve dengeli bir biçimde kavrayan, sistemleşmiş düşüncelerdir(*)).

2.5.2. Atatürk Devrimlerinin Eğitim Alanındaki Uygulamaları: Çağdaş Eğitim İlke ve Kurumlarının Getirilmesi

Atatürk'ün bu düşünce ve yönetim önderliği ile Türkiye Cumhuriyeti çağdaş toplumun gereklerinden biri olmak üzere çağdışı kalmış eğitim yapısını tümüyle yıkmıştır; yerine ilerici bir eğitimin ilkelerini koymuş, yapısını kurmaya geçmiştir.

Bu yoldaki büyük atılımları özetle şöylece sıralayabiliriz:

- 1 – Laik eğitim ve eğitim birliği ilkeleri getirilmiştir.
- 2 – Şer'îye ve Evkaf Vekâletleri ile bunlara bağlı olan Sıbyan okulları, medreseler, tarikat, tekke ve zaviyeler kaldırılmıştır.
- 3 – Yazı ve dil devrimleri ile Türkçe güzelyazın, bilim ve yönetim dili olmuştur; halk dili-aydın dili, halk dili-yönetim dili ayrılıkları kalkmıştır. Türk dili yabancı dillere bağımlılıktan kurtarılmış, arınarak zengin bir ekin, sanat, bilim ve eğitim dili olmuştur. Düşünce üzerindeki dogmatik baskıların kalkması da böylece kolaylaşmıştır. Bilimsel düşünüşün yüceltilmesi, ulusal sanata kaynak olarak halk edebiyatının alınması birbirine bağılı olarak gerçekleşen ilerici atılımlardır.

(*) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Y., 1969.

Tarih devrimiyle de Türk ulusal bilinci pekiştirilmiştir: Türk ulusunun en azından 1500 yıldan beri insanlık kültürüne ve uygarlığa katkıları bulunduğu, komşu uluslarla da tarihten gelen akrabalıkları olduğu ortaya konmuştur.

4 – Kadın hakları, Türk Medeni Yasası, eğitim ve seçim... yasalarıyla tanınıp güvenceye alınmıştır.

5 – Yepyeni ölçü ve ilkelerle çalışacak çağdaş bir Eğitim Bakanlığı kurulmuş ve her düzeyde çağdaş okullar örgütlendirilmiş ve yurt yüzeyinde açılmıştır.

Bu cümleden olarak:

a) Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da I. Eğitim Kurultayı (Marif Kongresi) toplanmış; 1923 İzmir İktisat Kongresinde eğitim sorunları üzerinde özenle durulmuştur.

b) Atatürk döneminde Millî Eğitimin başına ve yüksek yönetim yerlerine eğitim mesleğinin en nitelikli, Atatürk devrimlerini kavrayıp inançla benimsemiş kişiler getirilmiştir: Mustafa Necati, Reşit Galip, Saffet Arıkan, Hasan Ali Yücel, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Nafî Atıf Kansu, Kâzım Nami Duru, İsmail Hakkı Tonguç, Rüştü Uzel, Cevat Dursunoğlu...

c) Eğitim alanında uluslararası düzeyde ün yapmış büyük uzman ve düşünürler (John Dewey, Kemerrer, Kerschensteiner...) Türkiye'ye çağrılarak görüş ve önerileri alınmış, bu görüşlerden Türk yetkililerinin yurt koşulları ışığında sentezlere varmaları için yararlanılmıştır.

ç) Erkek ve kız öğrencilerin karma eğitimi gibi çağdaş eğitim ilkeleri benimsenip uygulanmış, her iki cinse okulda ve okul dışında tüm toplum yaşamında eşit yasal haklar tanınmıştır.

d) Eğitim kurumları ve öğretmenler üzerinde eşrafın il genel meclisleri yoluyla var olan etki ve denetimleri kaldırılmak için eğitim giderleri merkezi devlet gelirleriyle karşılanmış, eğitimin demokratikleşmesi bu yönden de sağlanmıştır.

e) Öğretmen yetiştirme konusuna büyük önem verilmiş, öğretmenlerin ve öğretmenlik mesleğinin saygınlığına büyük özen gösterilmiştir.

f) Gerek öğretmenlerin, gerekse genellikle öğrencilerin yetişmesinde teorik öğretimin uygulama ve araştırmayla birlikte gitmesi gibi çağdaş bir eğitim ilkesi başta Atatürk'ün kendisi olmak üzere o dönemin eğitim yetkililerince büyük önem verilen bir ilke olmuştur.

g) Okul ders programları çağdaş ölçülere göre, pilot araştırmalar, öğrenci değerlendirmeleri... gibi ölçme yollarına başvurularak yeni baştan düzenlenmiş, ders kitapları da aynı yollardan hazırlanmıştır. Bunlardan özellikle **Tarih ve Medeni Bilgiler** ders kitapları üzerinde çağdaş, demokratik, ulusal toplumun kendini tanımlayışı, kurumları, hak, ödev, sorumluluk ölçüleri gibi önemli konuları ilgilendirmesi bakımından özenle durulmuştur. **Medeni Bilgiler** kitabının doğrudan doğruya büyük önder Atatürk'ün yapıtı olduğu bilinmektedir. Ortaokullar ve liseler için hazırlanan tarih ders kitapları da Atatürk'ün katkısı ile ve yine O'nun dilimize çevirttiği Wells'in **Dünya Tarihi** temel alınarak yazılmış kitaplardır.

ğ) Sanat ve meslek eğitimi örgütlenilip geliştirilmiştir. Özellikle köylü nüfusu sanat ve mesleğe yöneltici eğitim kurumları olan (Köy Enstitüleri) gelişmenin gereklerine uygun bir yaklaşımdır.

h) Yetişkin eğitimi alanında Millet Mektepleri okur-yazarlığı yaygınlaştırmış, yurttaşlara sağlık bilgileri, hesap bilgileri kazandırmaya yönelmiş; Halkevleri yurt yüzeyinde pek çok yerlerde halkı bir araya getirmek, gençliği yükseltmek, bilim, sanat, ekin çalışmalarını yoğunlaştırıp yaygınlaştırmak amaçlarıyla örgütlenmiş; yine yetişkin eğitimi alanında ordunun okur-yazarlıktan sanat öğretimine değin çok yönlü büyük katkıları gerçekleşmiştir.

ı) Üniversite reformu ile bir yandan Atatürk devrimlerinin çağdaş, demokratik bir ulusal toplum kurucu ve geliştirici atılımlarına özgün katkıları getirecek, bir yandan da bilimsel düşüncüyü ülke yüzeyinde yaygınlaştıracak yüksek bilim ve öğretim kurumları gerçekleştirilmeye koyulmuştur.

Bütün bu girişim ve yaklaşımlar, çağdaşlaşma, ulusal bağımsızlık ve demokratik toplumsal-ekonomik-ekinsel gelişme bakımından Atatürk'ün eğitim anlayışının kalıcı değerini açıkça ortaya koymaktadır.

– ÖZET –

Eğitim kurumu, 19. yüzyılda oluşmaya başlayan çağdaş sanayi - kent toplumunda, eğitim ve öğretim işi için örgütlenip uzmanlaşmış okul denilen kuruluşlarda, «öğretmen» denilen meslek adamları eliyle bireylere bilgi, değer ve becerileri kazandıran top-

lumsal kurum olarak tanımlanabilir.

Bu tanım eğitim kurumunun amaçlarını da anlatmaktadır. Çağdaş toplumda eğitim kurumları ulusal, demokratik, laik değerleri yetişen kuşaklara benimsetmekte, böylece toplumsal dayanışma ve barışın temel bir etkeni olabilmektedirler.

Toplumlarda bilimin, sanatın ve teknolojinin gelişimi de, akılcı düşünüş biçiminin kökleşip yaygınlaşması da, bireysel ve toplumsal refah düzeyinin yükselmesi de, her türlü toplumsal sorunların (suçluluğun, boşanmaların, siyasal çekişmelerin, «ahlâka» aykırı davranışların...) çözümünü de eğitimin gelişimi ve yaygınlaşmasıyla doğrudan doğruya ilişkilidir. Bu nedenle, çağdaş toplumlarda kaynakların en büyük bölümlerinden birinin eğitim alanına harcanması, toplumsal bir gereklilik olarak benimsenmektedir. Başka bir bölümün konusu olan yığın iletişim araçları, özellikle TV'de somutlaşmış olarak, çok zengin olanaklarıyla eğitim kurumlarının hizmetine sokulmaktadır.

Türkiye'de eğitim kurumlarının bir Türk eğitim sistemi oluşturacak biçimde düzenlenip örgütlenişi Atatürk'ün eseridir. Atatürk, çağdaş bir ulusal toplum olarak varolabilmemiz ve gelişmemizi sürdürebilmemiz için ulusal, demokratik ve laik bir eğitim ve öğretimi temel koşul olarak görmüş ve açıklamıştır.

Günümüz Türk eğitimi kurumları, türlü sorunlarını ancak Atatürk'ün görüşlerine, yani «bilimsel yöntemin geçerliğini yapan ilkelere» uygun davranmak yoluyla aşabileceklerdir.

TOPLUMDA İNANÇLAR: DİN VE DÜŞÜNÜYAPİ

Bu bölümde üzerinde durulacak konular şunlardır: Bireylerin, kümelerin ve toplumların yaşamında bilgilerin, inançların ve kanıların yeri; inançlar içinde özel bir yer tutan dinler ile ideolojilerin oluşum, işleyiş ve değişimi; özellikle laik toplum düzenininin demokrasi düzeniyle olan eş-anlamlı, bariş ve gelişme için zorunlu oluşu.

1. İNANÇ VE KANILARIN ÖNEMİ

Şu soruları önce bir okuyalım: «Yaşamın amacı nedir?» «Evrerin başlangıcı ve sonu var mı?», «Ölümden sonra bir yaşam var mı?», «Toplumumuz dilencililiği önleyemeyecek ölçüde güçsüz müdür?», «Halk yığınları kendi yöneticilerini kendileri mi seçmeli, yoksa onların başına eli sopalı bir çoban mı gerekli?», «Kadın dediğin evde oturup kocasının ve çocuklarının kişisel hizmetlerini mi görmeli, yoksa toplum yaşamında yer mi almalı?», «Toplumbilim insanlara toplumsal çevrelerini tanıtır, onları çevrelerine eğemen kılmayı, eşitlik ve özgürlüğü gerçekleştirmeyi amaçlamalı mı?».

Yukarıdaki sorular, insan yaşamında nelerin nasıl çözümlenmesi gerektiği, neleri yapmak, nelerden sakınmak gerektiği... konularında nesnel çevre koşulları içinde belirlenen inanç, kanı ve bilgilerin insan ve eylemlerinin temel bir öğesi olduğunu anlatmağa yetektir.

İnançlar, kanılar ve bilgiler insanların içinde buldukları türlü durumları algılama ve tanımlama biçimini, bu durumların kendileri için ne anlama geldiğini, onlar karşısındaki tutum ve davranışlarına nasıl bir yön verdiğini gösterirler. Hangi amaçların izlenmeğe değer olduğu, nasıl koğuşturulması gerektiği konularında bir toplumda ya da bir toplumsal kümede ortaklaşa benimsenen inanç,

kani ve bilgiler, toplumsal dayanışma ve bütünleşmede de etkin olur.

Bu nedenle toplum yaşamını anlayabilmek için inançların, kanıların ve bilgilerin nasıl oluştuğunu da anlamak zorunlu olmaktadır.

1.1. İNANÇ-BİLGİ AYRIMI

İnsanların çevrelere ve kendilerine ilişkin olarak oluşturdukları düşüncelerin bir bölümü inanç, bir bölümü de bilgi biçimindedir. *İnanç, bir sanı ya da kanıya dayanarak oluşturulup benimsenen görüşlere denir.* İnanç bilginin sınırları dışında kalır, bilginin bittiği yerde başlar. Bilgi ise bilimsel yöntemle doğrulanma olanağına kavuşan düşünce ve görüşlere denir. Bilgi oluşturma süreci içinde insan bilinci durmadan gelişmektedir. Bilme süreci yalnızca nesnel gerçeği yansıtma demek olmayıp, aynı zamanda nesnel gerçeği sürekli olarak yaratmayı, başka deyişle bilginin işlemsel olarak kullanımını da anlatır. Öte yandan bilginin alanı genişledikçe inançların, başka deyişle doğruluğu bilimsel yöntemle saptanmamış sanı, ya da kanı durumundaki görüşlerin alanı da daralır.

Bir toplumda ya da bir toplumsal kümede herhangi bir dönemde yürürlükte olan inançlar ve bilgiler görece de olsa uyumlu bir bütün oluştururlar. Toplumsal değişimin hızlı olduğu dönemlerde bu görece uyumun da sarsıldığı görülür. Ancak toplum yaşamını olanaklı kılan şey, kurumlarının arasında belli bir uyum ve eşgüdülme bulunması olduğu gibi, bilgi ve inançları arasında da aynı şeyin bulunmasıdır. Bu nedendir ki inançların ve bilgilerin de kendi aralarında bir düzen oluşturduğu söylenir ve bir toplumun ya da toplumsal kümenin «inançlar düzeni»nden, «bilgi düzeni»nden söz edilir. Karmaşık da olsa bir bütünlük karşısında olduğumuz anlatılır. Örneğin «halk oyuna dayalı bir yönetim» anlayışı ile «yağmur duasına inanma», ya da «yöneticilere uymanın Tanrı buyruğu olduğuna inanma» birlikte gitmez; genel oy hakkı gereğine inanma ile işçilerin birlik kurmasına, ya da basın özgürlüğüne... karşı olma birlikte gitmez. Hem insanların yeteneklerini doğuştan elde ettiklerine inanmak, hem de insanların eşitliğine inanmak aynı toplumsal-ekonomik ortamın değer düzeni içinde birarada görülemez.

Düşünceler, değerler, güdüler gibi değişik biçimlerde beliren

inançlar ve bilgiler bireyleri, kümeleri eyleme geçirdikleri ve onları yönettikleri ölçüde toplum yaşamını derinden etkilerler. Nitekim toplum yaşamı bir bakıma bireylerin, kümelerin toplumsal eylemlerinin sonuç ürünüdür. Bu eylemler insanları kimi yönere yönelten, başka kimi yönlerden ise alıkoyup uzaklaştıran amaçlar, bilgiler, niyetler ve tasarılarca güdülenip yönlendirilmektedirler.

Bu açıdan bakıldığında dinler ile düşünüyapılar değerler dizgesi içinde özel bir yer tutarlar.

2. DİNLER

İnsan eylemleri, dolayısıyla toplum yaşamı üzerinde önemli yeri ve etkileri olduğunu gördüğümüz inançlar içinde dinsel inançların ayrı bir özelliği vardır. Bu özelliğin kökenlerini şuralarda bulabiliriz. a) Bütün dinlerin, kendi aralarında eşgüdülmüş, tutarlı ve uyumlu inançlardan (= kurallar da diyebiliriz) oluşan birer toplumsal kurum durumunda olmaları; b) İnsanların toplum yaşamı içinde birbirleriyle ilişkilerini düzenlemeği amaçlayan kuralları içermesi; c) Bilimin geriliği ölçüsünde insanlara doğal ve toplumsal olguları –doğüstü nedenlere bağlayarak da olsa– açıklamaya yönelik olması. Böylece toplumsal uyum aracı olması.

Din olgusunu daha sağlıklı biçimde anlayabilmemiz için, tarih içinde insanların din konusundaki tutumlarının nasıl bir değişimden geçtiğine bakmak yerinde olacak(*).

İlk insanların uzun süre dinsel bir bakış açısı oluşturmadıkları insanbilim ve kazibilim araştırmalarına dayanılarak belirtilmektedir(**). İlkel topluluk yaşamının bir aşamasından sonra ise insanların kavrayamadıkları, denetliyemedikleri, tersine, karşısında düş-

(*) Dinin toplumbilimsel açıklamasına ilişkin görüşlerimiz için bkz.: Ö. Ozankaya, *Türkiye'de Lâiklik*, Cem Y., (4. basım), 1990. Bu konuda yine bkz.: H. Freyer, *Din Sosyolojisi*, İlahiyat Fak. Y., 1964; din olayının ruhbilimsel boyutları için de örneğin bkz.: Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, 1980; Neda Armaner, *Psikopatolojide Dini Bellirtiler*, Demirbaş Y., 1973.

(**) Örneğin bkz.: Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Alcan, 1937; H. G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi*, Varlık, 1959; G. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, a.g.k., B. Malinowski, *Magic, Science and Religion*, Doubleday, 1948; F. Challaye, *Dinler Tarihi*, Varlık, 1972.

kün (âciz) kaldıkları doğa güçlerine **mana**(*) adını vererek bunu yücelttikleri; manayı fiziksel güçten ayrı, her türlü iyilik ve kötülüğü yapabilecek ve bir insanın sahip olabildiği her türlü yetkinlik (fiziksel gücü de içermek üzere) içinde kendini gösteren bir biçimde tasarladıkları görülüyor. Daha sonra **mana**'nın cisimleştirildiği, Totem (eski Türklerde **Ongun**) dendiği, klandan klana totemin de değiştiği gözlemleniyor: Bir bitki, bir hayvan olabiliyor. **Mana**'nın böylece kişileştirilmesi giderek **ruhatapınma**'yı (= animizm) getirmiş, doğada insan ruhuna benzer ruhların bulunduğu inanılmıştır. **Mana**'nın kişileştirilmesi her yerde görülmüş, böylece tanrıların bir aşama-sirasına sokulduğu, daha sonraları da tek tanrı düşüncesine varıldığı görülüyor. İlk tek-tanrılı din olan Yahudilikte tanrı yine de Elohim ve Yehova diye iki kişide belirmektedir; iyilik-kötülük; acıma-acımasızlık; yoksulluk-varsıllık... karşıtlıklarını yansıtıyor. Hıristiyanlıkta da Üçleme (= teslis; trinité) var: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Müslümanlıkta tek tanrı anlayışı en belirgin biçimine ulaşıyor.

Tapınma biçiminin böylece toplumsal evrimle birlikte değiştiği görülüyor: Fiziksel güçlere tapma; yıldızlara (güneş, ay,...) tapma; ruha tapma; kahramana, ataya tapma; putlara tapma; evren'e, evren ruhuna tapma, 'bütün evrenlerin yaratıcısı, öncesiz-sonrasız bir tanrı' tasarımı ve bu tanrıya tapma... gibi.

Görüldüğü gibi din olgusunun ortaya çıkması insan ile çevresi arasındaki ilişkiler içinde insanın açıklayamadığı, denetimi altına alamadığı, tersine boyunduruğu altında kaldığı güçlere doğaüstü, gizemli nitelikler bağlaması, bu güçlerin kayırmasını elde etmesine yarayacağını umduğu türlü bağlanma (= tapınma) biçimleri oluşurması ile gerçekleşmiştir.

Dinlerin hepsi birçok değişik öğelerden kurulu inançlar düzeni durumundadır. Herbiri yüz milyonlarca insanı kapsayan Müslümanlık, Hıristiyanlık, Budizm, Konfüçyanizm, Hinduizm, Şintoizm... dinlerinin, bunların herbiri içindeki mezheplerin değişik inanç ve

(*) Melanesialılar ve Polinesialılarda **mana**, Algonkialılarda **manita**, Sioux'lularda **vakan**, Madagaskarlılarda **hasina**, Fas'ta **baraka**, Queensland Kabi'de **mangur** dendiği insanbilim araştırmalarından anlaşılmaktadır. (Bkz.: **Dictionary of Anthropology** by Charles Winick, Littlefield, Adams, Co., 1961, **Mana** terimi, s. 341). İlkel toplumlarda din ve büyü konusu için bkz.: Sedat Veyis Örmek, **İlkel-lerde Din, Sanat, Efsane**, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, 1971).

uygulamalarını düşünmek yeter. Ama her bir dinin türlü inançları, bir töz-inanç (cevher; ilk öge) (= doğa-üstü bir varlığın bulunduğu-na ve onun istencinin her şeye egemen olduğuna inanma) yöresinde toplanmış durumdadırlar: Meşrulukları, etkinlikleri, güçleri bu varlığın istenci olduğu söylenerek sağlanır. Bu töz genellikle kişisel özellikler biçiminde tasarlanıp anlaşılmaktadır (ruh, melek, şeytan, vb. adlarını alsalar da).

Böylece insan toplumlarının tarihlerinin çok büyük dönemleri dinsel nitelikli dünya görüşünün egemen olduğu dönemler olarak geçmiştir.

Ama insanlar çevrelerini denetimleri altına alabildikleri ölçüde ve alanlarda bu gizemli, doğaüstü inançlarının ve korkularının yerini, «bilimsel bilgi» dediğimiz, gözlem ve deneyim yoluyla doğrulaması her zaman yapılabilen bilgiler almıştır. Nitekim Auguste Comte'un dinsel ve doğaüstü düşüncesinin yerini «pozitif» (= gözlem ve deneyimle doğrulaması yapılabilen) düşüncesinin aldığı söylemesi ve bir «pozitif aktöre» ile «bilim dini» oluşturmayı amaçlaması bu oluşumu eksik de olsa gözlemlediğini anlatır. Emile Durkheim'ın da dinsel aktörenin yerini alacak bir «laik aktöre» oluşturmayı amaçlaması, bu laik aktöreyi toplumbilime dayandırmak istemesi aynı evrimi gözlemlediğini anlatır.

Bronislaw Malinowski de Trobriand adalarında yaşayan oyunlarda örneğin derin denizlerde balıkçılık yapma, kayık yapma... konularında tümden güvenilir ve geçerli görgül bilgilere dayanıldığını, bu insanların davranışlarına böyle bilgilerin ussal olarak yol gösterdiğini gözlemlemiştir. Ama bunun yanında aynı insanların belirsizlik durumlarında, başka deyişle kötü hava koşulları ya da üretimlerinde açıklamasını yapamadıkları bir verim düşüklüğü gibi durumlar karşısında bir dizi büyüsel inanç ve uygulamalar oluşturmuş bulduklarını saptamıştır(*).

Durkheim'da türlü toplumlarda kutsal sayılmayan hemen hiç bir nesne bulunmadığına, oysa bunlar arasında hiç bir ortak içsel özellik gösterilemeyeceğine işaret eder ve böylece türlü şeylere kutsallık tanınmanın, gerçekte, bu nesnelerin simgesel niteliğinden ileri geldiğini söyler. Bu nesnelerin simgelediği şeyin saygı duyulan

(*) Bronislaw Malinowski, *Maglc, Science and Religion and Other Essays*, Doubleday, 1948.

bir şey olduğunu, bu nedenle dinsel simgelerin arkasındaki gerçekliğin her zaman toplum olduğunu, bireyin toplumsal deneyimlerinin onda bu korku ve saygıyı uyandırdığını savunur(*)).

Alman toplumbilimci Max Weber de dinsel kuralların çok değişik anlamlar sağlayabildiğini, günlük yaşama anlam vermenin türlü yollarını sağladığını belirtir. Bu tür anlamlar ve açıklamaların, insanların benzer durumları karşılaşmada başvurdukları eylemlerle önemli bir bağlantısı olduğunu savunur: Özellikle katoliklerle protestanların ekonomik davranışları arasındaki farklılıkları örnek gösterir ve bunların dinsel inanç ayrılıklarından ileri geldiğini, Protestanlığın dünyasal davranmayı özendirici değerler getirdiğini (= çok çalışma, tutumlu olma, zevk ve eğlenceden uzak durma, vb.) söyler(**). Protestan mezhebini (daha doğrusu dinin şu ya da bu özelliği alarak ortaya çıkışını) belirleyen etkenlerin neler olduğu sorusunu ise karşılıksız bırakıyor.

2.1. DİN-POLİTİKA İLİŞKİLERİ

Dinin, belli bir toplumsal düzenin ayrıcalıklı sınıfı tarafından bu düzeni kutsallaştırıp dokunulmazlaştırmak amacıyla kullanılışına da eğilen, bunu inceleyen düşünürler, toplumbilimciler olmuştur. Gerçi I. Napoléon gibi kimi açıksözlü siyaset adamları dinin yürürlükteki düzeni koruyup sürdürme işlevi olduğunu açıkça söylemişlerdir. Napoléon'un bu konudaki sözleri şöyledir: «*Din olmazsa bir devlette düzen nasıl korunabilir? Servet eşitsizlikleri olmadan toplum var olamaz; din olmadan da servet eşitsizlikleri olanaksızdır. Karnı tükabasa dolu bir adamın yanbaşında bir başkası açlıktan ölmekte ise, berikinin bu durumu kabullenmesi için bir yetkili makamın çıkıp ona 'Ne yapalım, Tanrı'nın dileği böyle' demesi gerekir. Bu dünyada zenginler ve yoksullar olması gereklidir, ama öte dünyada, o sonsuzluk âleminde bölüşüm başka türlü olacaktır.*»(***)).

(*) Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, anan: Stephen Cotgrove, *The Science of Society*, Allen Unwin, 1967, s. 189. Ayrıca aynı yazarın: *İntihar* (çev.: Ö. Ozankaya), UNESCO Yayını, 1986.

(**) Max Weber, *The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*, Scribner's, 1958.

(***) Anan: Maurice Duverger, *Sociologie Politique*, P.U.F., 1966, s. 241.

Dinin yürürlükteki toplumsal düzenle bağdaşmasının temel kural olduğuna, bu düzenin kurumlarına ve elverişli durumdaki sınıflarına dayanak olarak kullanılabilmesine bir kanıt olarak da Hıristiyanlıkta 1891 tarihli Revum Novarum adıyla bilinen Papalık genelgesi gösterilebilir. 19. yüzyıl sonu anamalcı düşüncesinin bir özeti ve bu düzene güçlü bir dinsel destek niteliğinde olan bu belge «birakınız yapşınlar»cılığın savunması, toplumculuğun kötülenmesi yönünde aşırılığa kadar varan bir belge sayılıyor. Bu papalık genelgesine göre devletin baş görevlerinden biri «yasalar yaparak ve güvenlik sağlayarak özel mülkiyeti korumak ödevidir. Açğözlülüğün güçlü olduğu yerde insanları kendi ödev sınırları içinde tutmak çok önemlidir; çünkü eğer herkes durumunu iyileştirmeye kalkışacak olursa ne adalet, ne de kamu yararı herhangi bir bireyin başkasına ait şeylere el koymasına izin verir; ne de anlamsız eşitlik gereğesiyle başkasının malına zor yoluyla el koymağa hak verdir.»(*)

Marx'çı toplum kuramı da insan inançlarının onların nesnel toplumsal koşullarını ve deneyimlerini yansıttığını, bunların da bireylerin toplum düzeni, özellikle de ekonomik düzen içindeki yerleri ile belirlendiğini savunur. Ancak sorunun karmaşıklığını, örneğin işçi sınıfının kentsoylu inanç ve düşünyapılarını (ideoloji) benimsediği olgusunu (Engels'in 'yanlış sınıf bilinci' dediği olguyu) kabul etmektedir; ayrıca düşüncelerin bir kez oluştuktan sonra belli bir özerkliği olduğu ve onlara yol açan özdeksel koşullar değiştikten sonra da uzun süre varlıklarını sürdürebildikleri gerçeğini tanımaktadır.

Din konusunda söyledikleri ise şöylece özetlenebilir: 1) Dinin alt biçimleri ve büyüye dayanan uygulamalar gibi, düşünceli felsefe ve aktöre görüşleri, gizemli yakarışlar, kurban vermeler, «ruhanileştirilmiş» tapınma biçimleri... de hep insanın güçsüzlüğünün, anlayamadığı ve denetimi altına alamadığı doğa güçleri ve toplumsal güçler karşısındaki güçsüzlüğünün bir anlatımı ve yansımasıdır.

2) Bu görüşe göre din böylece insanın doğayı ve toplumu anlayıp açıklayamaması karşısında bilimsel açıklamalar yerine düşsel (hayali) açıklamalar koymak, nesnel gerçeği gizlemek yolunda kullanılmıştır. Böylece geniş halk yığınlarının zararına çıkar sağlayanlar dinin bilime karşı duyduğu düşmanlığı kullanmış, dinin yığınlar-

(*) Anan: Stephan Cotgrove, *The Science of Society*, a.g.e., s. 199.

da eylemsizlik ve yazgıcılık tutumu ve öteki dünya umudu oluşturup sürdürmesini özendirmişlerdir. Böylece din belli bir düzenin düşünyapısal (= ideolojik) gücü olarak da kullanılmıştır. Marx bu anlamda olmak üzere şunları yazmıştır: «*Din bunalan insanın rahatlamasıdır; kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz bir çağın ruhudur, halkın afyonudur*» (Contribution à la Critique de la Philosophie du droit de Hegel, anan: Maurice Duverger, Sociologie Politique, P.U.F., 1966, s. 241)

Dinin bu yönde kullanıldığını çok eski tarihlerden beri söyleyen pek çok düşünür olmuştur. Romalı Çiçero dinin köleler ve kadınlara göre olduğunu yazmıştır. Roma halkı «iki kâhinin gülmeden birbirlerinin yüzüne bakamayacaklarına» inanırdı. Feodal düzen Avrupada tıp araştırmalarını, cerrahlığı, aşı yapmayı din adına yasaklamıştı. Galile, Voltaire, Diderot adları bu yasaklamalara karşı direnişleri hatırlatan adlardır.

Ama bir yandan da dinin yerine bilim geçmekteydi. Kant 18. yüzyıl başında güneş düzeninin evrimi üzerine ünlü varsayımını ileri sürüyor. Laplace bu varsayımı yeniden bilimsel olarak ele alıyor; Lamarck ve özellikle Darwin canlı türlerin evrimi alanında buluşlar yaparak günümüzün evrim kuramını kesin olarak kuruyorlar. Claude Bernard, «laboratuara girerken yalnız paltonuzu değil, inançlarınızı da kapının dışında bırakın!» çağrısını yapıyor. Toplumun da doğal tarih süreci içinde ele alınması gerektiği anlaşılıyor.

Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in dediği gibi, «Sosyolojinin ortaya koyduğu bir kanundur ki dinî akide ve kanunlar, insaniyette müsbet zihniyet ve ilmî kanaatlerin ilerleyişi ile mâkûsen mütenasip (= ters orantılı) olarak gider. Berikiler ilerledikçe, ötekiler zaruri olarak geriler.»(*)

Laikleşme diye adlandırılan bu süreç, *devletin bireyleri dinsel kurumların baskılarına karşı koruması hareketidir*. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi şu ilkeyi getiriyordu: «... Hiç kimseye düşüncelerinden dolayı - bunlar dine ilişkin bile olsalar - karışılmaz; yeter ki bunların açıklanışı, yasayla kurulmuş olan kamu düzenini bozmasın!»

2.1.1. «Kozmik Din» Anlayışı:

Böyle bir ortamda din birey vicdanına bırakıldığından çıkarla-

(*) A.F. Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İnkilap Kitabevi, 1980, s. 66 - 68.

ra âlet edilemeyeceği için, bilimsel gelişmeye karşı çıkan bir özellik de almayacaktır. Yine bu ortamda, her biri insanlığın büyük bölümlerini yüzlerce, binlerce yıldanberi derinden etkiliyen din olgularını «aldatmacalar» ya da «safsatalar» yığını diye bir yana atmanın yanlışlığı da kavranabilecektir. Bilimin de evrenin sonsuzluklarını açıklamada yetersizlikleri olduğu serinkanlı olarak gözönüne alınabilecektir. Nitekim evren (= doğa, toplum ve insan) bilimsel yöntemlerle tanındığı ölçüde büyük bir düzenlilik, yasallık içinde evrimden geçtiği daha yakından anlaşılıyor ve bu düzenliliğin kendisi kimi düşünür ve bilim adamlarının saygısını kazanıyor. Örneğin ünlü fizik bilgini Albert Einstein bu konuda şunları yazıyor:

«Bilimsel düşünce alanında başarılı ilerlemeler elde eden herkes, varlığın yapısındaki usa-uygunluk karşısında derin bir saygı duymaktadır. Anlama yoluyla, kişisel umut ve arzuların çalkantılarından çok geniş ölçüde kurtulmayı başarmakta ve varlıkta cisimleşen usun büyüklüğü önünde alçak-gönüllü bir tutum kazanabilmektedir. Bu us, en derin yanlarıyla insanın kavrayamayacağı bir şeydir. Ancak böyle bir tutum bana göre sözcüğün en yüksek anlamında bir dindir.»(*). Einstein bu sözleriyle bir ruh, bir tanrı ya da bir kişiye karşı değil, «varlıkta kendisini gösteren usa-uygunluk» önünde derin bir saygı duyduğunu; «geniş kapsamlı kurtuluş» ile de göksel bir varlık önünde değil, «derinliklerinde insan zihninin kavrayamayacağı bu usa-uygunluk önünde» bir alçak gönüllü tutum takınılabildiğini anlatmak istiyor.

Çıkarlara araç kılınmaktan kurtulmuş, çünkü özgür birey vicdanıyla sınırlı tutulmuş böyle bir arı-duru din anlayışı, Orta-Anadolu'dan insanlığa sevgiyle seslenen Yunus Emre'nin anlayışına da uymuyor mu: «Varlıkta cisimleşen akla uygunluk»u Yunus Emre «Gelir bir bir, gider bir bir, kalır bir - Gelen gider, giden gelmez bu bir sır» diyerek anlatmıyor mu? Yine Einstein'ın «anlama yoluyla kişisel umut ve arzuların çalkantılarından kurtulup, alçak gönüllü bir tutum kazanma» düşüncesini büyük Yunus «Mal sahibi, mülk sahibi - Hani bunun ilk sahibi - Mal da yalan, mülk de yalan - Var biraz da sen oyalan!» diyerek anlatmıyor mu?

Alman düşünür - ozanı Goethe'de de aynı arı-duru din anlayışı

(*) A. Einstein, «Science and Religion», Science Newsletter, September 21, 1940, s. 182'den ileten: Lundberg. Schrag ve Larsen, Sosyoloji, a.g.e., s. 149 - 150.

şını buluyoruz: «Bilim ve sanat sahibi olanın dini de vardır. Bu ikisinden yoksun olanın dini ise sözden ibarettir.»(*)

İşte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarını, kurallarını, meşruluk ölçülerini ve otorite simgelerini dinden bağımsızlaştırarak laikleştiren büyük düşünür devlet - adamı Mustafa Kemal Atatürk'ün din anlayışı da Einstein'ların, Yunus Emre'lerin, Goethe'lerinkinin tıpkısıdır: *«İnsanlıkta dine ilişkin duygular, bilim ve fennin ışıklarıyla dupduru olup yücelmedikçe, din oyunu aktörlerine her yerde rastlanacaktır.»*

2.2. LAİKLİĞİN ANLAMI VE ÖNEMİ:

Demokrasi, ulusal egemenlik demektir. Bu ilkeyi doğru anlamalıdır: Meşruluğunu halkın özgür iradesi yerine dinsel bir idiadan ya da bir doktrinden alan bir yönetim düzeninde ulusal egemenlikten söz edilemez. Ulusal egemenlik kamu düzeninin her yönüyle, her gün, yeniden yeniye özgürce tartışılabilmesi demektir. Oysa meşruluğunu dinsel kaynaktan alan teokratik yönetimde yaşamın türlü yönlerini özgürce tartışmak şöyle dursun, bir mezhebin öbürüne özgürlük tanımaya bile olanak yoktur.(**) Birinin kutsal saydığı öbürünün gözünde «küfür»dür, sapkınlıktır (= bid'at). Ayrıca insanlar, bugün uygun gördükleri bir vergi düzenini, bir eğitim programını... ertesi gün artık geçersiz görürlerse demokraside seçim olduğu için oylarını değiştirebilecekken, dinsel düzende bunlar «tanrı buyruğu» adı altında sunuldukları için insanların gerçek anlamda oy hakları da olmayacaktır. Demokrasilerde bugünkü kuşaklar «değiştirilmez» yasalar yapamaz ve ne kendilerinin, ne de henüz seçmen yaşında olmayan ya da hatta dünyaya gelmemiş olan kuşakların gelecekteki iradesini bağlayamazlar. Din konusunda da demokrasi düzeninin ilkesi, bizim Yurttaşlık Yasamızın da benimseydiği «Ergin, dinini seçmekte özgürdür.» ilkesidir. Laik olmayan düzende din seçmek özgürlüğü de yoktur.

(*) «Wer Wissenschaft und Kunst besitzt, hat auch Religion. Wer jene beiden nicht besitzt, der habe Religion.»

(**) İran ile Irak, her biri gerçek dini kendisinin uyguladığını söyleyerek 8 yıl boyunca bir milyonu aşkın gencin ölümüne yol açan savaşı yaptılar. Lübnan'da şiiilerle sünniler 20 yıldır savaşıyorlar.

Önemli bir nokta da, laik düzenin yalnız dinsel değil, başka türden «tek-doğrucu», baskıcı, tartışmayı yasaklayıcı anti-demokratik görüş ve tutumlara karşı da bireyleri ve toplumu koruyucu en sağlam güvence olduğu noktasıdır.

Bütün bu temel gözlemlerin ışığında görülmüştür ki: Din artık toplumsal, siyasal, ekonomik, eğitsel, sanatsal kurum ve kuralları belirleyici bir konumda olamaz; toplumlar bu alanları bilimsel verilerin yardımıyla demokratik süreç içinde varacakları, değişmeye de açık uzlaşmalar yoluyla çözümleme gereğine inanmaktadırlar. Herhangi bir dinin bu alanları düzenliyen değişmez, kutsallık niteliği taşıyan hükümleri çerçevesinde ilerleme de, toplumsal uyuşma, birlik ve dayanışma da, toplumsal barış da sağlanamaz. Dinlerin toplumu yönettikleri dönemde bile bir çok mezheplere bölünmüş olmaları boşuna değildir. Üstelik yeni ve yakın çağlarda yaşamın bilimsel olarak bilinebilir alanları durmadan genişlemiştir. Bu alanlarda özgür tartışmaya ve nesnel araştırma verilerine dayalı çözümler, öneriler çoğunluk kararına dönüştürülerek toplumsal dayanışma içinde uygulamaya geçirilebilir. Bu olanak ortaya çıktıktan sonra, kimde ne türüsü olduğu kestirilemeyen («iman ile paranın kimde olduğu bilinmez» sözü binlerce yıllıktır) dinsel inançların zorlamasıyla düzen kurmada direnmek, topluma uyum değil uyumsuzluk, dayanışma değil çözüme, barış değil kavga getirir.

Yoksullukla, sömürüyle, baskı ve haksızlıkla, yolsuzlukla mücadelede işbirliği yapmak olanağı laik ortamda varken, dinci ortamda kalkar. Çocuklara sevgi göstermede, bilimi geliştirmede, toplumsal adaleti gerçekleştirmede... laik ortamda işbirliği yapılabilecek iken, dinci yaklaşım bu olanağı ortadan kaldırır(*).

Çünkü halkın iktidara sahip olup toplumsal yaşama kendi çıkarlarına göre yön verebileceği, çağımızın temel kanısı olmuştur. Çünkü geniş halk yığınlarının artık toplum halinde yaşamının anlamını, nasıl yürüdüğünü, nasıl düzeltilebileceğini; devlet yönetiminin de tıpkı bir köprü yapmak, fabrika kurmak, bir hastalığı iyi etmek gibi müsbet bilimle yürütülebileceğini kavradığı ya da kavrayabilecek düzeyde olduğu kabul edilmektedir. Böylece yoksulluğun, has-

(*) Dinin neden ulusal birliği kuran öğeler arasında sayılamayacağı konusunda, bkz.: Atatürk'ün yazdığı *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* (Türk Tarih Kurumu Y., 1969).

talığın, haksızlığın, yolsuzluğun nedenlerini, bunları önlemenin yollarını kavrayabildiği, kader deyip boynunu bükmeyeceği anlaşılmalıdır. Üretim, tüketim nedir, nasıldır, neden böyledir, biliniyor. Seçim, oy, meclis, güçler ayrımı, anayasa, anayasa mahkemesi, sendika, grev, lokavt, taban fiatları, kredi dağılımı... nedir, ne işe yarar, öğrenilmiştir. Yığın iletişimi yoluyla demokratik kamuoyu nasıl oluşturulur, tek yanlı yayınlarla yığınlar nasıl yanıtlanabilir, anlaşılmalıdır. Duyguları sömüren yaldızlı nutuklar artık insanlara «zehirin ancak altın kâsede sunulabileceği» gerçeğini hatırlatıyor; yurttaşlar yaldızlı sözlerden etkilenmeyecek bir bağımsızlık kazanıyorlar. Yeni kuşakların her türlü korkutmadan uzak, dost ve güvenli bir ortamda yetiştirilmesi gerektiği kavranmıştır. Eğitimin onları «tek doğru var, o da benim bildiğimdir» diyen katı, bağınaz görüşlerden kesinlikle uzak tutması, tersine «acaba benim bilmediğim hususlar, beni doğrulamayan kanıtlar var mıdır?» sorusunu sormayı öğretmesi beklenmektedir. Bilimsel düşünüşün geçerlilik ilkelerini kavratması ve bu ilkelere uygun muhakeme yapma alışkanlığını kazandırması isteniyor. Düşünce ve inançların zor yoluyla biçimlendirilmesi, engellenmesi ya da değiştirilmek istenmesi kesinlikle insan haklarına, insanlık onuruna aykırı sayılıyor.

Demokratik toplum yaşamının çoğunluğun özgürce belirleyeceği kararına azınlık görüştekilerin uymayı bilmesiyle gerçekleşebileceği, ancak bunun için çoğunluk görüşünde olanların da azınlıkta kalan görüşleri zor yoluyla engellemeye, anlatım olanağından yoksun bırakmaya kalkışmaması gerektiği benimsenmektedir; din adına herhangi bir düzenlemenin topluma zorla uygulanması değil.

Yürürlükteki yasaları ve kurumları her zaman için geçerli, tam ve yetkin ya da kutsal yasa ve kurumlar olarak değil, onları yapan kuşakların gereksinimlerinin ve deneyimlerinin ürünü olarak görmek, bugünkü ve yarınki kuşakların da kendi gereksinim ve deneyimlerinin ışığında bunların değişimlerden geçebileceğini doğal bir olgu saymak gerektiği kavranmaktadır. Dünün bugünden farklı olacağı doğal karşılanmakta ve ne dün, ne bugün artık kutsallaştırılıp dokunulmazlaştırılmamaktadır.

Bu ortamda insanlığın binlerce yıllık uygarlık tarihinden süzülüp gelen evrensel değerleri anlatan, insanın özgürlüğünü, eşitliğini, en yüce değer olduğu anlayışını ve ussal düşüncenin üstünlüğünü dile getiren düşünceler, temel ahlaki kılavuz durumuna gelmekte-

dir. Dinlerdeki «günah» ve «sevap» ölçüleri değil(*)).

3. DÜŞÜNÜYAPILAR:

Herhangi bir toplumsal kümenin (= sınıf, ulus, budun, meslek ya da din kümesi) çıkarlarını anlatıma kavuşturup pekiştirecek biçimde onun yaşamına yön veren uyumlu, tutarlı, düşünce, inanç ve görüş biçimlerinin oluşturduğu bütüne düşünüyapı diyoruz.

Bir düşünüyüpı genellikle örgütlü, açık-seçik biçimde ilgili olduğu küme ya da topluluğun durumunu betimleyici 'açıklayıcı', yorumlayıcı, haklı ya da haksız gösterici düşünceler ve yargılar dizgesidir: İlgili kümenin toplumu nasıl görüp nasıl duyduğunu, nasıl olması gerektiğini düşündüğünü anlatır; onu bu değerler ve düşüncelerle esinlendirerek, güdülendirerek tarihsel eyleme iten, iç-tutarlılığı yüksek, iyi örgütlenmiş algılamalar, tasarımlar, düşünceler ve yargılar dizgesidir.

Örneğin sömürüldüğüne inanan bir toplumsal kümeye niçin ve kimce sömürüldüğü sorusunu belli bir biçimde yanıtlayan şey, o kümenin sahip bulunduğu düşünüyapısıdır. Ülkenin niçin az gelişmiş olduğu, niçin «Beyaz ırkın» üstün olduğu, niçin emekçi sınıfın erk yerine getirilmesi gerektiği... gibi soruların yanıtlarını her toplumsal küme kendi düşünüyapısı dizgesi içinde bulmaktadır. Böylece düşünüyapılar bir yandan başta ilgili küme üyeleri olmak üzere toplumu aydınlatırken, bir yandan da ilgili kümeye tutumlarının haklılığı, ussallığı,... konusunda güven verirler.

Düşünüyapıların kaygı ya da saldırganlık biçiminde beliren güçlü ruhsal itimlere de seslendikleri görülmektedir. Bu güçlü ruhsal durumları gidermek yönünde ilgili kümede «Biz duygusu» oluşturmak ve kimi ortak eylemler önermek özelliğindedirler. Gerçekten bireysel gereksinmeler ve istekler topluluk olarak paylaşılan tutkulara ve kaygılara eklenmekte, böylece bireysel ruhsal durumlarla topluluk tutumları bir birikim süreci içinde birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirmektedirler. Bu sürecin düzenliliklerini, yasalarını ortaya koyabilecek bir «Düşünüyapılar Ruhbilimi» oluşum yolunda

(*) 'Din'e karşı 'Özgür Düşünce' Akımları konusu için bkz.: Bertrand Russel, Niçin Hıristiyan Değillim?, Varlık Yayınları, 1972.

ise de yeterli bir gelişme elde edebilmiş değildir(*)).

Dikkat edilecek olursa yukardaki açıklamalar hemen tümüyle toplumsal-ruhbilim açısından düşünyapıları ele alan bir yaklaşımın anlatımıdır. Bu konunun toplumbilimsel açıdan çözümlenmesinde Marxçı kuramın iki nedenle özel bir yeri vardır: 1) Marxçı kuram bir düşünyapısının ya bilimsel, ya da bilime aykırı olacağını söylemektedir; 'bağdaşmaz ölçüde karşıt çıkarlı sınıfların bulunduğu toplumlarda kurulu düzenden yana olan egemen sınıfların düşünyapısının «yanlış» olduğunu, buna karşılık sömürüyü hepten ortadan kaldırıp tüm insanları özgürleştirmeye amaçlayan emekçi sınıf düşünyapısının «bilimsel» olduğunu' savunmaktadır. 2) Bu kuram düşünyapıları ve toplumsal işlevlerini toplumsal yapı ile ilişkisini kurarak, yabancılaşma, yanlış-bilinç, sınıf bilinci gibi toplumsal yönlerini vurgulayarak, sınıf mücadelesi bağlamı içinde açıkladığını söylemektedir. (K. Marx, F. Engels, Alman ideolojisi, 1845-6).

Düşünyayı, siyasal, hukuksal, dinsel, aktöresel, güzelduyusal (= estetik), felsefesal görüşler ve düşünceler dizgesi olarak tanımlayan Marxçı kuram düşünyapısının, üstyapısının bir parçası olma niteliği ile altyapıyı oluşturan üretim ilişkilerini anlatıma kavuşturduğunu, bunları pekiştirip güçlendirdiğini belirtmektedir. Sınıflı toplumlarda düşünyapı çatışmasının sınıf çatışması demek olduğunu savunmaktadır: Çünkü düşünyayı, bir sınıfın çevresindeki toplumsal gerçekliği kendi yeri ve çıkarları açısından algılayış biçimi olarak anlatır. Kuram egemen sınıfın kendi düşünyapısını başka sınıflara benimsetmek istediğini, böylece düşünyapının bir «bilinç yabancılaştırıcısı» da kılınabildiğini belirtmektedir. Böylece başka sınıflara gerçekliği egemen sınıfa elverişli, kurulu-düzeni korumağa yönelik bir biçimde yorumlamasına kuram «yanlış bilinç» demek, bunun karşısına «Sınıf Bilinci» kavramını koymaktadır: Nesnel durumun ve çelişkilerinin açıkça görülmesi, değerlendirilmesi, sınıf çıkarlarının kavranması, egemen sınıf olgusunu ortadan kaldırmak için devrimci siyasal eylemde bulunma.

(*) Örnek olmak üzere bkz.: H.J. Eysenck, *The Psychology of Politics*, 1954; T. Alkan - D. Ergil, *Siyaset Psikolojisi*, Turhan Y., 1980; Genel olarak siyasal davranışların incelenmesine ilişkin Türkçe araştırmalar için bkz.: Ö. Ozankaya, *Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönetimleri*, SBF Yayını, 1966; D. Ergil, *Terör ve Şiddet*, Turhan Y., 1980; D. Ergil, *Yabancılaşma ve Siyasal Katılma*, Olgaç Y., 1980.

Marx'çı kuram düşünüyapının oluşum ve gelişimini son çözümlemede üretim ilişkilerinin belirlediğini benimsemekle birlikte, düşünüyapının görece bir bağımsızlığı bulunduğunu da savunmaktadır. Bu görüşüne gerekçe olarak şu noktaları belirtmektedir: a) Düşünüyapının içeriğini doğrudan doğruya üretim ilişkileri anlatıma kavuşturmamaktadır; b) Düşünüyapının doğrudan doğruya ekonomiye indirgenemeyecek kimi iç yasaları vardır; alt yapıya çok uzak kimi düşünüyapı alanları bulunmaktadır. c) Düşünüyapının evriminde ekonomi-dışı kimi etkenlerin payı vardır; gelişiminde bir iç-süreklilik bulunmaktadır; bireysel düşünürlerin bu alanda etkisi vardır; d) Değişik düşünüyapı biçimleri arasında karşılıklı etkileşim bulunmaktadır.

Ancak, Toplumsal Sınıflar bölümünde değinildiği üzere, toplumsal dayanışmanın 'sınıf' dışı etkenleri (dolayısıyla bunları anlatıma kavuşturan düşünüyapı öğeleri) üzerinde gereğince durmamış olması bu kurama yöneltilen başlıca eleştirilerden biridir.

3.1. DÜŞÜNÜYAPI TÜRLERİ:

Değişik açılardan bakılan düşünüyapıların değişik türleri ayırdedilebilir: a) **Seslendikleri toplumsal küme** bakımından toplumsal sınıflara seslenen, mesleklere seslenen, ulusçuluk(*) gibi tüm topluma seslenen, uluslararası ya da uluslar-üstü topluluklara seslenen düşünüyapılar ayırdedilebilmektedir.

b) **Erkle ilişkisi açısından**, erk yerinde olan eğemen sınıfın düşünüyapısı; teknokrat kesimin düşünüyapısı; erki elde etmek isteyenlerin düşünüyapısı, baskı kümeleri gibi siyasal erki etkilemek isteyenlerin düşünüyapısı ayırdedilebilir.

c) **Eylem araçları açısından** da iyileştirmeci (= reformcu) ya da Devrimci düşünüyapılar ayrımı yapılabilmektedir.

d) **İçerikleri bakımından** ise bir yandan gerici-tutucu-liberal-köktenci düşünüyapılar sınıflaması, biryandan da Aşırı sol İlimli sol - Aşırı sağ - İlimli sağ düşünüyapılar sınıflaması yapılabilmektedir.

(*) Çağımızın çok önemli bir olgusu olan ulusçu düşünüyapı karmaşık bir olgu olup kendi başına gerici, tutucu ya da köktenci (= radikal)... değildir; kendisini anlatıma kavuşturan toplumsal güçlere bağlı olarak bu özelliklerden birini ya da öbürünü kazanmaktadır.

Düşünyapıların Yakın Çağ tarihinde dinlerin yerini aldığı, bireyleri ve toplulukları bilinçlendirip umma düzeylerini yükselttiği, onlarda tutkular ve özlemler uyandırarak büyük çaplı ortak girişimlere destek olduğu, tarihin akışım derinden etkilediği bilinmektedir.

Düşünyapının çağdaş sanayi toplumunda işlevinin ve etkisinin ortadan kalktığı savı (örneğin Daniel Bell, *The End of Ideology*, 1962) kabul edilmemektedir. Ayrı çıkarların ayrı düşünyapılarla anlatıma kavuşacakları açıktır. Ancak düşünyapıların etkilerinin her zaman aynı biçim ve yoğunlukta olmadığı ve olmayacağı söylenebilir. Yoksa, toplum bütünü düzeyinde ussallığı gerçekleştirmenin nesnel zorunluluk olduğu çağdaş toplumda düşünyapıların işlevi ve etkisi bitmiştir denilemez, kanısındayım; çünkü 'ussal' olanın tanımlanışı zorunlu olarak 'düşünyapısal' nitelik alır.

Hemen hepsi demokrasi özlemlerini dile getirip, demokrasi gereksinimine yanıt vermeyi amaçladığını söylemelerine karşılık, karmaşık toplumsal gerçekliği çok seçmeci (= sélective) bir tutumla yalınkatlaştırıp savsözler (= sloganlar) ya da basmakalıp yargılarla açıkladıkları, toplumsal ilerleme için zaman ve yer koşullarından bağımsız soyut eylem reçetelerinin yaymacasım yaptıkları ölçüde düşünyapılar «doğru bilinçlenme» sürecine katkıda bulunmaktan uzak düşerler.

— ÖZET —

Neleri nasıl yapmak, neleri amaç olarak benimseyip koğuş-turmak gerektiğini, sahip olduğumuz inanç ve düşünyapıların etkisi altında kararlaştırmaktayız. Bu kadar önemli olan inanç ve düşünyapıları bilgi - inanç ayrımı eşliğinde daha yeterli olarak anlayabiliriz. İnanç, bir sanı ya da kaniya dayalı görüşlere, bilgi ise doğrulaması bilimsel ölçülere göre yapılabilen belirlemelere diyorumuz. Toplum yaşamının, görell de olsa, uyumun egemenliğini gerektirmesi, belli bir dönemde yürürlükte olan bilgi ve inançların birbirleriyle herhangi bir önemli boyutta çatışma içinde bulunmamasını gerektirir. Büyük çaplı ve hızlı değişme dönemleri dışında durumun öyle olduğu da gözlemlenmektedir.

Dinler, antropoloji, arkeoloji, toplumbilim ve toplumsal tarih

araştırmalarının saptadığı üzere, insanların gerek doğa gerekse toplum yaşamında «bilinmeyen»e ilişkin açıklama ve onlara karşı davranış kuralları saptama çabalarını yansıtır. Bu açıklamalar ve kurallar bilimin gerillđi ölçüsünde doğa - üstü «güç»lere dayanılarak yapılmaktadır. Özünde insanların akıllarına ve gönüllü benimsemelerine seslenen dinler, zamanla siyasal, ekonomik... ıkarlara ve baskılara araç yapılmış, böylece, gelişen bilimle uyum göstermesi önlenmeye çalışılarak, ellişli içinde tutulmak istenmiştir. Hem dini saygın yerine oturtmak, hem bilimin gelişmesini ve insan ve toplum yaşamını düzenleyici verilerinin uygulanmasını güvence altına almak, hem de birey, küme ve toplum yaşamını, çatışma ve kavgalardan sakınmak bakımlarından, dine ilişkin inançları bireylerin vicdanlarına bırakan halk toplum düzeni en verimli ortamı sağlamaktadır.

Düşünyapılar da 19. yüzyıla oluşan ağdaş toplum koşullarında, değişik meslek ve çıkar kümelerinin ve ulusal toplumların yaşamlarını örgütleyen, ona «belli» bir anlam veren, inançlar ve düşünceler bütünüdür. Bu nitelikleriyle hem bireylerin özlem ve tutkularına, türlü eğilimlerine, hem de kümelerin ve toplumların ortak duygu ve çıkarlarına anlatım kanalı olmaktadırlar. Bu yolda, türlü ölçülerde, saldırganlık eğilimlerini de harekete geçirebilmektedirler.

Düşünyapılar katı, kapalı, somut gerçekleri ve değişen koşulları görmek istemeyen bir tutuma yönelindikleri ölçüde böyle uyumsuzluk ve özölme etkenlerine dönürebilmektedirler.

İLETİŞİM

1. GENEL OLARAK İLETİŞİM OLGUSU:

İletişim (haberleşme) bireyler, kümeler, toplumlar arasında söz, yazı, görüntü, el-kol-baş hareketleri vb. simgeler aracılığıyla düşünce, dilek ve duyguların karşılıklı iletilmesini sağlayan bir etkileşim sürecidir.

Toplum yaşamı iletişimle olanaklıdır. Bireylerin, kümelerin, toplumların aralarında kurdukları türlü ilişkileri düzenleyen kuralları, mevkileri ve işpaylarını gereğince tanıyıp onlara uygun davranışlarda bulunabilmeleri, aralarında etkin bir iletişim bulunmasına doğrudan doğruya bağlıdır.

1.1. ETKİN İLETİŞİMİN KOŞULLARI:

Bir iletişim sürecinin etkinliği şu temel koşulların bulunmasını gerektirir:

a) **Simgelerin benzer biçimde tanımlanması:** İlgili tüm bireyler kullanılan simgeleri benzer biçimde tanımlamalıdır. Örneğin «iyi belediye», «uygun davranış» sözlerindeki «iyi»nin, «uygun»un ölçüleri belli olmalıdır ki bireyler arasında iletişim sağlanabilsin.

b) **Dilin kullanımında belirlilik:** Dilin kullanımında açıklık olmalıdır. «Bin kilogram çivi» üretilmesini öngören bir işletme programı çivilerin büyüklüğü ve başka özellikleri konusunda bir belirleme yapmamışsa, üretilen çivilerin kullanılamaması olasılığı yüksektir.

c) **«Besleyici - Yankı» Alınabilmesi:** Etkin iletişimin bu iki türlü gereğinin yerine gelebilmesi, iletişimin tek yönlü değil, iki yönlü (= karşılıklı) olmasına bağlıdır. Çünkü bir iletiyi (mesajı) alan kişinin göndericiden açıklama isteyebildiği durumda iletişimin ba-

şarı olasılığı artar. Bir iletişim sürecinde tarafların birbirine açıklama isteme, öneride bulunma... gibi yankılarda bulunması durumuna «besleyici yankı» (feedback, geri - besleme) de denilmektedir.

Genellikle aşama - sıralı (= hiyerarşik) yapılarda, katı astlık - üstlük ilişkilerinde ve yığın iletişimde iletişimin böyle iki - yönlü olması, başka deyişle karşılıklı etkileşim içinde kurulup yürümesi daha güçtür. Bu nedenle bürokratik nitelikteki her örgütte birçok yöneticilerin örgüt için «yumuşak», katılıma elverişli bir hava yaratmaya, katılım yolları sağlamaya çalıştıkları görülür; yığın iletişim kuruluşları da izleyici-okuyucu araştırmaları yaparlar. Bu yolla kararlarına ve işlemlerine «besleyici-yankı» gelmesini özendirirler. Çünkü bu yolla birçok eksikler önceden giderilebilir, birçok yanlışların yapılması önlenir.

ç) Gözetilen amacın paylaşılması: Görüldüğü gibi besleyici - yankı alabilmek ve istekleri yerine getirmek, her iletişimde tarafların beslediği bir amaç olmalıdır. Bu amaç yoksa, iletişim eksik kalır ve kopmasının önüne geçilemez. Alınan bir kararın, girilen bir işin başarısı, gözetilen amacın ilgili bireylerce paylaşılmasına, bu da örgüt içinde iletişimin iki-yönlü olarak gerçekleştirilmesine, başka deyişle «besleyici-yankı» alınabilmesine bağlıdır.

Genellikle bireyler ve kümeler, benzer duygu ve düşünceleri paylaştıklarına inandıkları kişi ve kümelerle daha etkin iletişim kurabilmektedirler.

d) İletiyi gönderenin saygınlığı: İletişimin etkinliğinde, iletiyi gönderenin ya da onun üyesi olduğu toplumsal kümenin saygınlığının da önemli payı vardır. İletiyi alan, gönderen hakkında olumlu bir ön-değere sahip ise iletişim başarılı olabilmekte, bu ön-değer olumsuz ise başarısızlıkla karşılaşmaktadır.

e) Bireylerin geçmişteki deneyimleri ve var olan bilgileri: Bireylerin iletileri geçmişteki deneyimlerinin ve varolan bilgilerinin çerçevesi içinde algılayıp ona göre tepki gösterdikleri de belirtilmelidir.

Yukarıda sayılan etkenleri iletişimi kolaylaştırıcı olacak biçimde düzenlemek, güçleştirici etkilerini gidermek üzere, bir çok kuruluş, örgütlenişinde en üst ve en alt birimler arasındaki basamak sayısını elden geldiğince az tutmaya, böylece araçları azaltıp doğrudan temas olanağı sağlamaya çalışmaktadır.

2. YIĞIN İLETİŞİMİ:

Çağımızın sanayi-kent toplumu koşullarında bireyler, kümeler, toplumlar arasındaki iletişim, çok büyük ölçüde basın, radyo, televizyon, video-teyp, sinema, tiyatro, vb. **yığın iletişim araçlarıyla sağlanmaktadır.**

'Son yarım yüzyıllık sürede bu yığın iletişim araçlarında gerçekleşen olağanüstü hızlı gelişim ve etkinleşme, -lazer ışınlarının kullanılması örneğinde görüldüğü üzere- hâlâ bütün hızıyla sürüyor; nerede duracağını kestirmek de çok güç. Bu iletişim devriminin birey, küme ve toplum yaşamı bakımından doğurduğu ve doğuracağı sonuçlar da henüz yeterince kestirilebilmiş değildir.

«İletişim patlaması» diye nitelendirilen bu hızlı gelişim, çok hızlı bilgi-biriktirim, bilgi-erişim ve bilişim (informatique) teknikleriyle bunlara eşlik eden geniş çaplı araştırmalar, insan ve toplum yaşamının her alanına ilişkin bilgilerimizi akılları durduracak ölçüde genişletmiş bulunuyor. İnsan - makine - örgütlenme üçlüsü, inceden inceye düzenlenmiş haberleşme örgütleri içinde birbirine bağlanmıştır. Günümüz sanayi kent toplumunun her üyesi yığın iletişim sürecinde yer alan örgütlerin ya bir parçası olarak ya da onlarla etkileşim içine girerek toplumsal, ekinsel, ekonomik ve siyasal gereksinimlerini giderebilmektedir.

Toplum yaşamındaki «iletir seli»ni yönlendirmede karmaşık bir teknoloji kullanılır: Telekomünikasyon (= uzaktan iletişim) düzenleri. Bunlar bugün yirmibeş-otuz yıl öncesine göre en az kırk bin kat daha yüksek güçte kanallara sahip bulunuyorlar. Mikro-dalgalar düzenleri aynı anda hem televizyon, hem ses iletimi, hem yüksek hızla fotokopi çıkarımı, hem de çok karmaşık hesap makineleri ve teyp «konuşması» işlerini yürütme olanağı veriyor. El yazısını okuyabilen, sözlü bildirimleri yazıya dönüştüren, bir dilden öbürüne çeviri yapan elektronik araçlar geliştirilmiştir. İnsan belliğinin bir eşi 9 cm²lik bir cam parçası üzerine elektronik yolla depolanabilmektedir. Günümüzde dünyamız bir yapay - uydular ağıyla çevre kuşatılmıştır ve insanlar tarihte ilk kez yeryüzünün herhangi bir noktasına her türlü iletiyi yazı, ses, fotoğraf olarak gönderebiliyorlar.

2.1. YIĞIN İLETİŞİMİNİN ÖZELLİKLERİ VE İŞLEYİŞİ

Basın, radyo, televizyon, sinema, tiyatro... gibi yığın iletişim kanallarının temel özellikleri şöylece belirtilebilir:

- a) Dinleyici - izleyici yığınının geniş, dağınık ve çok değişik toplumsal - ekonomik özelliklerde olması;
- b) İleticinin bir «kişi» değil, cansız bir nesne olması;
- c) İletinin, okuyucu ya da izleyicinin «kim» olduklarını bilmiyen örgütlenmiş bir kaynaktan çıkması.

Her yığın iletişimi kanalının bir ucunda karmaşık bir örgüt olan **ileti kaynağı**, öteki ucunda ise iletinin **alıcıları** bulunmaktadır. Alıcılar her türlü yaşam alanından gelen, çok sayıda «isimsiz» (= ileti kaynağı bakımından) kişilerden kurulu bir yığındır. Bu yığınların kendilerine gelen iletileri anlamaları, yorumlamaları ve onlara dayalı davranışlarda bulunmaları, üyesi oldukları birincil ve ikincil kümeler içinde olur. İleti kaynağı ile alıcıları buluşturan bir de **dağıtım düzeni** vardır. Bu dağıtım düzeni de toplumsal-ekinsel bir ortamda biçimlenir.

Yığın iletişim sürecinin işleyişi, günümüze değin daha çok iletilerin seçilmesi, besleyici-yankı alma koşulları, yığın iletişim araçlarının işletilmesinde uyulacak ölçü ve kurallar, bunların bir örneği olan öz-denetim ve alıcıların iletileri algılamalarında küme süreçleri açılarından incelenmiştir.

2.1.1. İletilerin Seçilmesi:

Her yığın iletişim örgütünün izleyici ya da okuyucularına hangi olayları, nasıl ve ne ölçüde ileticeği, aşağıdakine benzer bir toplumsal ve teknik güçler karmaşığı tarafından belirlenmektedir:

- «1. Bir «olay» oluyor.
2. «görgü tanığı»nca görülüyor.
3. Muhabirler, halkla ilişkiler uzmanları ya da özel çıkar kümelerince «saptanıyor».
4. Basın derneği, sendika, iletişim ağı, ön-denetim (= sansür) kuralları, öz-denetim kuralları olayın sunuluş ve yorumla-

nış biçimini oluşturuvcu etkilerde bulunuyorlar.

5. İletiler yazı-işleri müdürüne, basın işleri müdürüne geliyor.
6. Yayımıcının, iletişim aracının sahibi olan kişi ya da ortaklığın, ilân sahiplerinin etkisinden geçiyor.
7. Dağıtımcı, komisyoncu, toptancı ve perakendecilerin etkilerini yaşıyor.
8. Okuyucu ya da dinleyicilerin etki alanına giriyor.
9. ?»

2.1.2. Yığın İletişiminde Besleyici - Yankı Olanakları:

Bir yığın iletişim aracının içeriğini okuyucu-izleyici yığınlar ne ölçüde etkileyebiliyorlar? Yığın iletişiminde besleyici-yankı alma olanakları ne ölçüdedir?

Bu soruları yanıtlamayı kolaylaştırmak üzere yüz-yüze iletişimle yığın iletişimini karşılaştırmak yararlı olur: Yüz-yüze iletişimde genellikle duyu organları daha çok katkıda bulunabilmektedirler: Bireyler birbirlerini görmekte, duymakta, birbirlerine dokunabilmektedirler... Bu ortamda iletişim daha kolay olmaktadır; çünkü anlaşılmyan noktalar karşılıklı sorularla, jestler vb. ek iletilerle aydınlanabilmektedir.

Yığın iletişiminde ise iletilerin akışı, hiç olmazsa görünüşte, büyük ölçüde «tek-yönlü»dür: Az sayıda kişi milyonlarca kişiye doğrudan-doğruya ve hemen hemen durmaksızın bir şeyler söylemektedir. Bu iletişimi geri yönde işletecek bir yol da vardır: Kamuoyu yoklamaları, izleyici-okuyucu araştırmaları... gibi. Ancak bu yollar geniş ölçüde kullanılmamakta, kullanıldığında da iletiyi yolluyanla okuyucu-izleyici yığınlar arasındaki etkileşim geç kalmakta, yayın çoktan yapılmış olmaktadır.

Sonuç olarak, çoğu kez iletinin yığınlara ulaşıp ulaşmadığını saptamak güç olduğu gibi, iletinin onların tutum ve davranışlarını nasıl etkilediğini saptamak daha da güçtür.

Gerçi yığın iletişimcisi izleyici-okuyucu yığınlardan hiç besleyici-yankı almıyor denilemez: Telefonla, mektupla, kimi özel çıkar kümelerinin dilek ve ricalarını iletmek üzere gönderdikleri temsil-

ciler aracılığıyla değerli yankılar alabilir. Bunların yığın iletişimcisi ni nasıl etkilediği konusu da yeterli ve düzenli olarak incelenmiş değildir. Bu tür tepkilerin genellikle izleyici-okuyucu yığınların görüş ve gereksinimlerini mi, yoksa girişken bir «seçkin» ya da «uyanık» azınlığın tepkileri mi olduğu bilinmeden besleyici-yankı alma durumu konusunda kesin bir yargıya varılamaz.

Genellikle geniş yığınların, iletişimin içeriğinde yapılacak bir zenginleştirme ve düzey yükseltme çabasını takdir edemeyecekleri varsayılır. Özellikle bir çok ülkede TV yayınlarının, zaman, emek ve para savurganlığı suçlamasıyla karşılaşmasına yol açan içerik yoksulluğunda, geniş yığınların ekin düzeyi konusundaki bu varsayımın etkisi olduğu görülüyor. Oysa geniş yığınların neyin değerini bilip neyin değerini bilmediği geçerli olarak araştırılmış değildir. Belki de dinleyici-izleyici yığınlar, bu iletişim araçlarının içeriğinde yenilikler bulmayı daha çok istemekte, onları kabul etmeğe sanıldığından daha çok açık bulunmaktadırlar. Öyleyse, kimi konulara karşı şu ya da bu nedenle çok duyarlı olan ya da çok iyi örgütlenmiş bulunan kimi baskı kümeleri ve çıkar örgütlerinin yığın iletişimine yansıyan beklentileriyle tepki ve yankılarını, geniş yığınların istek ve eğilimi saymak yanıltıcı olur.

2.1.3. Yığın İletişiminin İşleyişinde Ölçü Kuralları:

Birçok toplumda kamunun, yığın iletişim araçlarından, yayınlarında kimi ölçülere uymalarını istemeye hakkı olduğu kabul edilmektedir. Bu ölçüler demokratik toplumlarda, yığın iletişimcilerinin kendi-kendilerini denetlemek üzere oluşturdukları «ahlâk yasaları»nda da anlatıma kavuşmaktadır. Bunlar aynı zamanda iletişim özgürlüğünün kötüye kullanılmasının önlenmesi, böylece bu özgürlüğün güvenceye alınması bakımından da önemlidir.

Yığın iletişiminin çocuklara yönelik yayınları ile duyuru (= reklâm) yayınları ve şiddet, terör gibi konulardaki yayınları, ölçü ve kuralları saptanması gerekli özel önemdeki konular arasında yer almaktadır.

Yığın iletişiminin etkileri, uluslararası ilişkileri kapsıyacak ölçüde genişlemiş bulunuyor. Bu yüzdendir ki UNESCO'nun 1978 yılında 20. Genel Konferansı İletişim Araçlarının İlkeleri Üzerine

Bildirge'sinde bu konuda temel ölçü önerilerinde bulunmuştur.

İletişim özgürlüğü konusunda da büyük düşünür-devlet adamı Atatürk'ün düşünceleri çok öğreticidir. «Hükûmet, tutum ve davranışlarını düzenlemek için kamuoyuna önem verince kamuoyu örgütlenir. Kamuoyunun her zaman yararlanılabilecek, hazır bir durumda bulunabilmesi, onun bir örgütünün bulunmasıyla olanaklıdır. Bu örgüt, özgür eleştiri ve tartışma alanıdır. Bu alan her zaman açık olmalı ve her zaman değişik düşüncelerle beslenmelidir. Bu ise basının çabası ve kamu yararının hergün yeniden yeniye tartışılmasıyla olur. Kamuoyunun yürürlükte olduğu bir ülkede gazeteler yayınlanmasa halk şaşkın ve çılgın bir duruma gelir... Basının genel yaşamda ve Cumhuriyetin ilerlemelerinde ve gelişmelerinde taşıdığı görevler yüksektir. Basının tam ve geniş özgürlüğü iyiye kullanması konusunun nazik olduğu belirtilmeğe değer. Her türlü yasal sınırlamalardan önce, bir kalem sahibi bilime, gereksinimlere ve kendi siyasal anlayışlarına olduğu kadar, yurttaşların haklarına ve ülkelerin -her türlü özel düşüncelerin üstünde olan- yüksek yararlarına da dikkat ve saygı göstermek manevi zorunluğundadır. Bu zorunluluktur ki genel düzeni koruyabilir. Gerçi basın özgürlüğünden doğacak kötülükleri ortadan kaldıracak etkin araç asla geçmişte olduğu gibi basın özgürlüğünü bağlayan bağlar değildir. Tersine, basın özgürlüğünden doğacak sakıncaları giderme aracı yine basın özgürlüğünün kendisidir.»(*)

2.1.4. Okuyucu-İzleyici Davranışlarında Küme Süreçleri:

Yığın iletişiminin temel işlevleri bilgilendirme, eğitme, eğlen-dirme ve boş zamanları doldurma olarak sayılabilir. Bu işlevler hep birbirleriyle bağlantılı olarak yerine getirilirler. Televizyon ve radyonun, öbür yığın iletişim araçlarına oranla bu işlevlerde daha etkin olabildikleri görülmektedir. Yığın iletişiminin etkileri konusunda en kapsamlı ve genel ilkelere varmış incelemeler başta Amerika, Batı Avrupa'da yapılmış olanlardır. Bunlar içinde de en çok benimseneni Wilbur Schramm'ın incelemeleri olmuştur. Aşağıdaki genel sonuçlar Schramm'dan alınmıştır.

(*) Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1969, s. 60 - 63.

Okuyucu-izleyici yığınlar iletişim araçlarının içeriğini nasıl öğrenip nasıl algılamaktadırlar?

Bu soruyu bir sözcükle yanıtlamamız istense «Seçerek!» diyebiliriz. Bu seçim nasıl yapılmaktadır? Bireyler yığın iletişim araçlarından gelen iletileri soyut, tek başına bireyler olarak değil, toplumsal kümelerin belli işpaylarına sahip, belli kurallarla mevkileri tanımlanmış üyeleri olarak (özenilen küme durumu da benzer etkiyi yapar) algılamaktadırlar. Bir de iletiler, bu kümeler içindeki bir takım kanı önderlerinin yorumlama süzgecinden geçerek üyelere ulaşır.

2.2. YIĞIN İLEŞİTİMİNİN ETKİLERİ:

Bu iki etkenin sonucu olarak bireylerin, yığın iletişim araçlarında «ön eğilim»lerine uygun düşen haber ve yorumları duyma, görme, okuma olasılığı, bunlara ters düşenleri duyma görme, okuma olasılığından daha büyüktür.

● Olgulara ve edimlere ilişkin bilgiler zamanla unutulur ve azalır. Olgular unutuldukça, onlardan çıkarılmış olan genel nitelikteki sonuçlar (= «kıssadan hisse» deyişinde yansıdığı üzere) belirginleşir.

● Yığın iletişiminden öğrenilen bilgilerin genişliği, başka etkenler değişmediği takdirde, bireyin zihinsel yeteneği, dikkatinin derecesi, dikkati belirliyen güdülünme ile doğru orantılıdır. Bundan başka birey kendisine sunulan durumla arasında bir bağ kurabildiğinde (örneğin kimi gerginliklerden kurtulması, bir biz-kümesi üyesi olmanın sağladığı saygınlığı elde edebilmesi, ilerde karşılaşabileceği sorunların çözümüne katkı yapacak bilgiler edinebilmesi...) de yığın iletişiminden öğrendikleri daha geniş olur.

● Yığın iletişiminin biriken etkileri çok güçlüdür. Olgulara ilişkin olarak öğrenilenler unutulurken, tutum ve kanı oluşturucu değerlendirmelerin etkisi kalıcıdır. Bu yüzden kanıların değişmesi güçtür; çünkü çoğunlukla toplumsal bağlılıkların ve yerleşmiş tutumların değişmesini gerektirir.

● Yine bu bağlamda, yığın iletişiminin tutum ve kanılar üzerindeki etkisi değiştirmeden daha çok pekiştirme, vazgeçirmeden daha çok hafifletme yönünde olmaktadır.

E. Yığın İletişiminin Tutum ve Kanıları Etkileme Biçimi:

● İletişimde tekelciliğin söz konusu olamayacağı toplumlarda yığın iletişiminin «koşullandırma» yönündeki etkileri azdır. Çünkü izleyici-okuyucular, dikkat ve algılarını seçmeci bir biçimde yönlendirirler: Benimsemiyecekleri iletileri görmezlikten, duymazlıktan gelirler; unutulur ya da kendi eğilimlerine uydurmak üzere onları bozarlar.

● Yineleme (tekrar), özellikle değişik biçimlerde yineleme, hem olguların, hem de tutumların öğrenilmesinde etkili olur.

● Başka etkenler değişmediği takdirde, yığın iletişimi izleyici-okuyucularda yeni güdüler yaratmaktan çok, varolan güdülerini kullanarak ve onlara hafifçe yeni yönler vererek tutum ve kanılarda değişmelere daha büyük olasılıkla yol açabilirler.

● Yığın iletişimi var olan kanıları yıkmaya yönelik saldırılardan kaçındığı ve örneğin yeni sorunlar ortaya atma yoluyla onlara karşıt kanılar oluşturmaya çalıştığı takdirde, bireylerin çoğunluğunda kanı değişimi elde etmesi olasılığı daha yüksektir.

● Yüksek düzeyde eğitim görmüş bireylerde, özellikle bunlardan iletilen görüşe karşıt görüşte olanlarda kanı değişimi, tartışmalı konunun tek yanını değil, tüm yanlarını sunmak yoluyla daha büyük olasılıkla elde edilebilir.

2.2.1. Değişik Yığın İletişim Araçlarının Etkileri:

● Bütün yığın iletişim araçları olguların öğrenilmesini, kanı ve tutumların değişmesini sağlamada etkili olabilirler. Aralarında görülen etkinlik farkı, izleyici-okuyucu'nun ve sunulan iletinin niteliğinden kaynaklanır.

● Kulağa seslenen iletişimde yalın, kısa iletiler, göze seslenen iletişime göre daha çok bellekte tutulabilmektedirler.

● Göz ve kulağa seslenen iletişim birlikte kullanıldığında, kısa ve yalın iletilerin bellekte tutulma ölçüsü daha da artmaktadır.

● Uzun ve karmaşık iletilerin bellekte tutulma oranı, geniş ölçüde izleyici-okuyucu'nun okuma yeteneğinden etkilenmektedir: Yazılı iletinin istenilen hızla ve istenildiği kadar yeniden okunması,

resimler ve çizimler kullanma olanağı vermesi nedeniyle, yalnız kul-lağa seslenen iletilere göre bellekte tutulması olasılığı daha yüksektir.

● Yüz-yüze konuşma inandırıcılık açısından, radyo ve televizyondan izlenen konuşmadan daha etkilidir. Radyo ve televizyon iletileri de yalnız yazılı iletilerden daha etkilidir.

● Yeterli okuma yeteneğine sahip bireyler için yazılı iletişim, iletilerin eleştirici ve seçmeci biçimde alınmasını sağlar. Sesli iletişim ise genellikle duygusal ve telkin altına alıcı bir biçimde ulaşır.

2.2.2. Yığın İletişiminin Ekin Düzeyi ve Zevkler Üzerine Etkileri:

Yığın iletişim araçlarının yaygın kullanımının toplumların ekin düzeyine etkileri konusunda birbirine karşıt iki görüş var: Bunlardan biri, yığın iletişim araçlarının –özellikle televizyon, sinema ve radyonun– bireyleri, değişik toplumsal kümeleri ve ulusları birbirine yaklaştıran, ekin ürünlerini yeryüzünün en uzak noktalarına değin ulaştıran, uygarlığın temel değerlerine evrensel ölçüde katılımı sağlayan çok büyük bir güç olduğunu savunan görüştür. Radyo, TV ve sinemanın insanlara yalnızca yazıya dayalı kültürün sınırlarını aşmak, tüm duyu organlarından yararlanarak evreni tanımak olanağını sağladığı da belirtilmektedir.

Buna karşılık yığın iletişiminin «gerçek ekin»i tehdit eden bir «sözde ekin» oluşturduğu da savunulmaktadır. Bu görüşe göre yığın iletişimi, ekin düzeyini orta düzeye düşürmekte, yığınlara «bayağı düzeyde bir zevk» anlayışı vermekte, çocuk ve gençlerde saldırganlık eğilimlerini okşamakta, özel çıkarlar uğruna birçok değer (= inançların, acıma duygularının, cinsel isteklerin) ticaretini yaparak onları «değersizleştirmekte»dir. Bu araçlardan, bireylerin herhangi bir çaba göstermeden, dinlenme-eğlenme havası içinde ve edilgin (pasif) olarak edindikleri bilgilerin zenginleştirici, geliştirici olmadığı belirtilmektedir. Değişik iletişim araçlarının yayınlarının birbiriyle ilişkisiz, düzensiz, örgütlenmemiş bir biçimde bulunduğu üzerinde durulmaktadır.

Kanımızca bu iyimser ve kötümser görüşlerin ikisinin de geçerli olduğu söylenebilir. Yığın iletişiminin toplum yaşamında geliş-

me ve ilerlemelerin tek ve kesin etkeni olmadığı ve bütün öbür yeni teknikler gibi bunların da anlaşılacak, bilgili denetim altına alınması gerektiği belirtilmeğe değer. Bunun için davranış bilimleri, her toplumun kendi özel koşulları içinde yığın iletişimini düzenlenişi, işleyişi ve etkileri açısından inceleyip sonuçlara varmalıdır.

Örneğin Wilbur Schramm'ın Amerikan toplumunda yığın iletişimi üzerine yaptığı araştırmaların başlıca genellemeleri şöylece özetlenebilir:

- Yığın iletişiminin en olası (= muhtemel) etkisi varolan eğilimleri koruyup sürdürmektir.
- Yığın iletişiminin bireylerde sanat ve bilgi zevkleri genişletici katkıları zayıftır.
- Yığın iletişiminin içeriğinde geniş yer tutan ve «sorunlardan kaçma» özelliği taşıyan, eğlendirmeye yönelik yayınlar, kendi başlarına bireylerde böyle eğilimler yaratmakta, zaten böyle eğilimlerde olanlar tarafından izlenip okunmaktadır; böylece onlardaki bu eğilimleri pekiştirici olmaktadır.
- Yığın iletişiminin bireyleri «suç» sayılan davranışlara yöneltici etkileri de bu çerçeve içinde ele alınmalıdır: Başka etkenler sonucu şu ya da bu «suçlu davranış»a eğilimli olan bireyler, yığın iletişiminin sağladığı bilgilerden (örneğin cinayetleri, türlü saldırganlık olaylarını anlatan filmler) bu yolda yararlanabilmektedirler.

— ÖZET —

İletişim bireyler, kümeler, toplumlar arasında söz, jest, yazı, görüntü vb. simgeler aracılığıyla düşünce, dilek ve duygu alışverişini sağlayan bir etkileşim sürecidir. Birey ve toplum yaşamı iletişim üzerine kuruludur. Bu nedenle iletişimde etkinliği sağlamanın koşullarını bilmek büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan temel sorun iletişimi iki-yönlü işletilemek, başka deyişle geri-beslenme sürecini gerçekleştirilemek sorunudur.

Günümüz sanayi-kent toplumunun yaşam verici, birleştirici, örgütleyici gücünü sağlayan kan dolaşımının yığın iletişimiyle karşılanmak zorunluluğu vardır. Nitekim gelişme bu zorunluluğun karşılanması yönünde olmuş, basın ve sinemadan sonra radyo ve özellikle televizyon tam bir «iletişim patlaması» sayılacak hızda ilerleme gösterip yaygınlaşmıştır. Dünyayı kuşatan yapma uyduların da içinde yer aldığı uzaktan iletişim (telekomünikasyon) sistemleri oluşmuştur.

Yığın iletişim araçlarındaki hızlı gelişim ve yaygınlaşma, davranış bilimcilerinin bir bölümünü bu araçlarla yapılan iletişimin özelliklerini ve etkilerini özel bir uzmanlık alanı oluşturacak ölçüde yoğun olarak incelemeye yöneltmiştir. Yine de, bu incelemeler bir yandan A.B.D. ve kimi Batı Avrupa devletlerindeki yığın iletişim düzenlerine ilişkin incelemelerdir. Bir yandan da yığın iletişiminin uzun süreli etkileri ve etkilenmeleri konusunda dışarıda bırakıp, asıl olarak kısa süreli etkileri üzerinde durmuşlardır. Bu sınırlılığın içinde de olsa, yığın iletişiminde iletilerin seçimi, geri-besleme alma olanakları, yığın iletişiminin uyması beklenen ölçü-kuralların neler olduğu, yığın iletişiminin işleyişinde küme süreçlerinin nasıl işlediği üzerinde durulmuş, yığın iletişiminin bireyleri, toplumdaki tutum ve kanıları, genellikle kültürü ve toplumun zevklerini nasıl etkilediği üzerinde çok sayıda araştırmalar yapılmıştır. Bu bölümde sözkonusu araştırma sonuçlarının başlıcaları özetle verilmekte, Türkiye'deki yığın iletişiminin işleyişi, özellikleri ve etkileri üzerine yeterli sayıda bilimsel araştırmaların yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

TOPLUMSAL DEĞİŞME

1. GENEL BİLGİLER

Toplumların durağan olmadıklarını, tarih içinde nitelik değişmelerine uğradıklarını derslerimiz boyunca hep belirttik. Bunun gibi toplum yaşamının görece de olsa denge ve uyumun egemen durumda bulunması ile olanaklı olduğunu, toplum yaşamındaki değişmelerin hep yeni koşullara uygun yeni denge ve uyumluluk durumlarını arama anlamını taşıdığını vurguladık; dengesizliğin ve uyuumsuzluğun egemen olduğu bir toplum yaşamı düşünülemediğini söyledik. İşte toplumsal değişme olgusunu bu çerçevede içinde akışan bir süreç olarak görmek gerekir.

Yürürlükteki düzenin en geniş anlamda 'yeni' koşullarla değiştirilemediği, ancak yeni koşullara uygun yeni düzenin oluşmasına (= kurumlaşma mücadelesi vermesine) engel de olmadığı günümüz az gelişmiş toplumlarının durumu, gerçekte, bir toplumsal dengesizlik, uyumsuzluk durumudur. Ancak bu bir geçici durum, geçiş dönemi durumudur. Ayrıca bu toplumlar dış etkenlerin -sömürünün- yarattığı dengesizlik içinde akışan bir değişim sürecinden geçmektedirler. Buna ayrıca değinilecektir.

Toplumsal değişmelerin üç ayrı düzeyde izlenip incelenemediğini görüyoruz:

1.1. TOPLUMSAL DEĞİŞMEYİ İNCELEMEDE BOYUTLAR

1.1.1. Kısa Boyutlu Değişme İncelemeleri:

Bunlar bir topluluk ya da toplumun yaşamının herhangi bir kesiminde ortaya çıkan «yeni» bir öğenin hangi görünür etkenlerin

sonucu olduğunu ve nasıl sonuçlara yol açtığını, toplum bütünlüğü içindeki yerini ve tarihsel süreci gözönünde tutmaksızın inceleyen çalışmalardır. Örneğin Tanzimat Fermanı'nın hangi padişah zamanında, ne türlü olayların ya da etkenlerin etkisi altında hazırlandığı, ne gibi yenilikler getirdiği (içeriğinin ne olduğu) konusunun incelenmesi, böyle kısa boyutlu bir toplumsal değişme incelemesidir. II. Dünya Savaşından sonra çok partili siyasal yaşama geçilmesine yol açan olayların ya da çok partili siyasal yaşama geçmenin getirdiği yeni toplumsal durumların araştırılması yine bu tür bir değişme incelemesi olur. Köy topluluklarının makineli tarım, motorlu ulaştırma (ya da eğitim, radyo-TV,... vb.) olanaklarına kavuşmasının köy yaşamında yol açtığı yeni durumların incelenmesi ya da bir kırsal topluluğa ağır sanayi kurulmasının toplumsal yapı üzerine etkilerinin araştırılması da hep bu tür değişme incelemelerine örneklerdir. Bu örnekleri çok daha arttırabiliriz.

1.1.2. Orta Boyutlu Değişme İncelemeleri:

Bunlar kimi ekonomik, siyasal ya da ekinsel sıçramaların sonuçlarını ve etkilerini 30-40-50 yıllık dönemler içinde izleme çalışmalarıdır. Örneğin Cumhuriyet'in 50. Yılı, Çok Partili Yaşamın 30 Yılı, Planlı Ekonominin 25 Yılı... gibi değerlendirme araştırmaları bu tür değişme incelemelerine örnek olarak gösterilebilir.

1.1.3. Büyük Boyutlu Toplumsal Değişme İncelemeleri:

Bu tür incelemeler ise bir toplumun yapısını bütünlüğü içinde, bir toplumsal düzenleniş biçimi (toplum modeli) olarak ele alan ve bunda yüz yıl gibi ya da daha uzun tarih dönemleri içinde ortaya çıkan değişimleri, başka deyişle yeni bir toplumsal yapı biçiminin oluşması sürecini inceleyen çalışmalardır. Özellikle bu büyük boyutlu incelemeler toplum modelleri, uygarlık tipleri kurmak, tarihsel dönemler ayırdetmek işlemlerine başvururlar. Örneğin Auguste Comte'un Dinsel Düşünüş - Doğaötesel Düşünüş - Pozitif Düşünüş Aşamaları Kuramı; Marx'ın İlkel Komün - Köleci Toplum - Feodal Toplum - Kapitalist Toplum - Sosyalist Toplum modelleri böyle büyük boyutlu toplumsal değişme incelemelerine dayalıdır.

Bu incelemelerin kimisi insan ve toplumun niteliğini temelde bir ve değişmez sayarak değişimleri bu temel nitelikteki kimi aksak ve eksik yönlerin giderilmesi olarak görür; kimisi kurulu düzeninin ölçülerinden ayrılmayı bir bozulma, gerileme gibi düşünür; kimisi ise eytişimsel (diyalektik) bir değişme (= önce nicel değişmeler, bunların birikmesi sonunda nitel değişmeler) olgusu bulunduğunu savunur, böylece bu uzun dönemler içinde insan ve toplumun niteliğinin değiştiğini öne sürer.

Bu değişik kapsam ve boyuttaki değişme incelemelerinin her üç türü de gerekli ve yararlı olacak inceleme yollarıdır; ancak özellikle ilk ikisinin, ele aldıkları konuları toplum bütünü ve buna ilişkin bir genel değişme kuramı içindeki yerine oturtması, tarihsel boyut içinde ele alması koşulu ile. Yukarıdaki örneklere bakacak olursak diyelim çok partili siyasal yaşama geçme olayını ve bunun getirdiği yeni toplumsal durumları incelemeğe ve açıklamağa çalışmanın yararı ortadadır. Ancak bunu gereğince (= gerçeğe olanak ölçüsünde yaklaşarak) anlayıp açıklayabilmek için araştırmacının bir yandan da hem genel olarak toplum ve onun tarih içindeki evrimi konusunda, hem de söz konusu toplumun tarihsel gelişimi konusunda geçerli bir görüşe sahip bulunması gereklidir. Ancak o zaman çok partili siyasal yaşama geçmenin etkenlerini ve yol açtığı yeni toplumsal durumları «bilimsel» olarak, eşdeyişle yeterli biçimde kavrayabiliriz. Böyle yapmadığımız zaman ise yalnızca bu deneyimin dışsal görüşünün fotoğrafını çekmiş olur, ama işleyişini ve bundaki düzenlilikleri, örneğin başarılı olan ve olmayan yanlarının nedenlerini anlayıp açıklayamamış durumda kalırız.

Buna karşılık her biri yüzlerce yıllık dönemleri anlatan toplumsal-ekonomik-kültürel biçimleniş modelleri (başka deyişle toplum yapısı şemaları) ile yetinmek de aynı ölçüde geçersiz bir yaklaşım olur; çünkü savsöz (slogan) türünden bildirimlere dönüşür. Gerçekliğin her zaman «somut» olduğu unutulursa, başka deyişle değişimlerin durgun ve değişmez kuralları olamayacağı gerçeği göz ardı edilirse, soyut ve kalıplaşmış genellemelerin kısırlığına düşülür.

Görüldüğü üzere her üç boyuttaki toplumsal değişme olaylarının incelenmesine gerek vardır; ancak bunlardan yalnız birinin tek başına incelenmesi durumunda yetersiz kalınacak, toplum gerçeğini yeterince tanıma olanağı bulunamayacaktır. Küçüklü büyüklü somut

yaşam durumlarının gereğince kavranabilmesi için –dondurulmak koşuluyla– genel bir toplumsal değişim kuramına gerek vardır; somut toplumsal durumlar böyle bir kuramın yol göstericiliği altında incelenmelidirler. Öte yandan genel toplumsal değişim kuramlarını oluşturabilmek ve özellikle geçerliliğini koruyabilmek için de bunları somut olgulara ilişkin verilerle beslemek ve sürekli olarak böyle somut olguların sınavından geçirmek zorunludur.

1.2. TOPLUMSAL DEĞİŞMENİN ÖGELERİ

Toplumsal değişimin öğelerini günümüzün hızlı değişim içindeki az gelişmiş toplumlarında izlemek konuyu daha açıklayıcı olacaktır. Bu toplumlarda, sanayileşmiş toplumlarda daha önce başlayıp büyük ölçüde yol almış bulunan şu değişimler görülmektedir:

- Tüketim için üretim yapan geri uygulamalı aile tarımının yerini pazar için üretim yapan makineli tarım almakta;
- Küçük işletmeler yerlerini büyüklere bırakmakta, el zanaatları yerini sanayi dediğimiz mekanik güçle çalışan ve büyük çaplı üretim yapan makine üretimine bırakmakta;
- Ulaştırma ve iletişim yol ve araçları gelişmekte, büyük ölçekli, merkezi yönetimli ulusal toplum ve bunun sonucunda geniş bir içpazar oluşmakta;
- Yeni sağlık uygulamaları ve önlemleri sonucu özellikle kırsal nüfus hızla artmakta, tarımsal işletmeler daha da ufalıp parçalanmakta, toprak-nüfus dengesi bozulmakta, kırsal nüfus kentlere akın etmektedir;
- Dinsel eğitim ve dünya görüşünün yerini laik eğitim ve dünya görüşü almakta;
- Baskıcı ve başınabuyruk (diktacı) siyasal yapı demokratik bir yapıya dönüşme yoluna girmekte, halk egemenliği kavramı artan ölçüde etkinlik kazanmakta;
- Aile ataerkil özelliklerden ayrılıp çekirdek aile biçimini almakta, eskiden üstlendiği işlevleri yeni ve genörgütsel (bürokratik) nitelikteki örgütlere geçmekte; hısımlık iliş-

kileri çözülmekte, yüzyüze ilişkilerin yerini aracılı, resmi ilişkiler almakta;

- Uluslararası ilişkiler, uygulamın ve gencl olarak ekin alış-verişi tarihte daha önce görülmedik ölçülerde hızlanmakta, dünya küçülmektedir.

Ancak toplumsal değişme olaylarını yeterince ve gereğince anlayabilmemiz için yalnız bunları söylemek -hele parça-bölük; bütün içindeki yerine, ilişkileri içindeki yerine koymadan- söylemek yetmemektedir. Çünkü yaşanan biçimiyle toplumsal değişme olayları, sözünü ettiğimiz bu süreçlerin karşısına çıkıp onları durdurmağa, engellemeğe, ortadan kaldırmaya çalışan tepkiler, başka deyişle karşıt süreçler gözönüne alınmadan, bütünü tutarlı bir yeni düzene kavuşması ereğine yönelik olduğu hatırlanmadan anlaşılabilirler. Yukarıdaki örneklere birer birer bakacak olursak bu durumu daha açık bir biçimde görürüz.

1) Makineli ve ileri uygulamalı tarım, bir yandan tarımsal nüfusun geniş bir kesimini işsiz bırakacağından, tarım dışı kesimler de bu nüfusu emecek bir gelişme düzeyinde bulunmadığından ilkel uygulamalı küçük aile işletmesi kendini sürdürmeğe çalışmakta, verimsiz de olsa, küçük toprak parçalarını işlemekte direnmektedir. Direnemeyenler, hiç toprağı olmayanlar zorunluluk altında kentlere göç etmektedirler. Bu kentler ve özellikle bunların geceköndü kesimleri en zorunlu gereksinmelerin bile çok yetersiz bir ölçüde karşılanabildiğı, konutu, suyu, kanalizasyonu, elektriğı, okulu, hastanesi, güvenlik kuruluşları, toplumsal güvenlik hizmetleri, ulaştırması, parkı, dinlenme-eğlenme olanakları çok kısıtlı olan yerleşme yerleridir. Bu gereksinmelerin karşılanabilmesi için vergi, arsa, sanayileşme, eğitim... politikalarının buna göre düzenlenmesi gerekir. Nitekim bu yönde toplumsal baskıların oluştuğu da görülmektedir. Ancak örneğın arsa spekülasyonunu önleyecek, kamusal çıkarlara öncelik tanıyacak bir arsa politikası komisyoncu-spekültör kesimin direnciyle karşılaşacaktır. Yeni koşulların durmadan daha açık biçimde zorunluluğunu gösterdiğı yeni kamu yararı ölçü ve anlayışları bu direnme süreçleri içinde oluşacaktır.

2) Bunun gibi toplumsal değişme sanayileşmedir denilir ve sanayileşmenin ancak toplumun bir bütün olarak ele alınması koşulu ile görülebilecek olan temel sorunlarına girilmezse yine yeterli bir

toplumsal değişme bilgisine ulaşamaz. Bir örnek: Yaşadığımız dönemde sanayileşmemiş olan toplumların sanayileşmesi kimi sanayi ülkelerinin uluslararası baskıları, engellemeleri ile karşılaşmaktadır. Bu yabancı karışmalar içerde yine o yabancı ülkelerin sanayi ürünlerinin aracılığını yapmakta olan bir kesimin desteğini de bulabilmektedir. Demek ki toplumsal değişmenin uluslararası düzeyde öğeleri de var. Bunlardan soyutlayarak toplumsal değişme sürecini gereğince kavrayamayız.

Bir başka örnek: Sanayileşme aynı zamanda toplumsal kaynakların kullanılışında değişmeleri, örneğin kredilerin, artık aracılık-tefecilik yapanlara, büyük toprak sahiplerine değil, öncelikle ve en geniş ölçüde sanayi kuruluşlarının kurulmasına ayrılmasını gerekli kılar. Bu ise büyük toplumsal mücadeleler, tartışmalar, bölünmeler demektir. Bir toplumsal değişme olgusu olarak sanayileşmenin bu yanları görmezlikten gelinemez.

3) «Toplumsal değişme eğitimin gelişmesi, halkın eğitimden geçmesidir» gözlemi de böyle. Bilindiği gibi eğitim içeriği her zaman için kesinlikle belirli bir öğrenilen ve öğretilen şeyler bütünü değil. Tersine belli kimi noktaların vurgulanması, buna karşılık belli başka kimi noktaların savsaklanması biçiminde uygulanabilmektedir. Vurgulanan ve savsaklanan noktalar arasında yine bir karşıtlık, bir yarışma var. Kazandırılmak istenen dünya ve toplum anlayışı gibi nüfusun hangi etkinlik alanlarında hangi ölçüler içinde yetiştirilmesi gerektiği noktaları da bu karşılaşma sonucu varılan uzlaşma ve denge ile belirlenmektedir.

4) Toplumsal değişmeyi yeterince anlayabilmek için yığın iletişim araçlarının da yalnızca varlığını gözlemek yetmez. Bu araçların da önce nasıl bir denetim altında olduğu, sonra da nasıl bir içerik sunduğu çözümlenmeye katılmalıdır. Toplumun türlü kesimlerinin doğru haberlere ulaşma olanakları, yaymaca olgusunun nasıl işlediği... gözönünde bulundurulmalıdır. Bunu yapınca yığın iletişim araçlarının ne ölçüde örneğin gozyaşı ya da seks ticareti yapan yayın araçlarından, foto-roman tipi cep kitapları ve dergilerden, 2-3 gün ya da saatte çevrilen filmlerden, yabancı müzik kopyası plaklardan... oluştuğunu anlayabiliriz.

5) «Toplumsal değişme ailenin ataerkil özelliklerini yitirmesi, kadının erkekle eşit haklara kavuşması, çekirdek ailenin ortaya çıkması, aile ve yakınlık kümelerinin birçok görevlerini (eğitim, dayaa-

nışma, dinlenme-eğlence...) yitirmesi demektir» gözlemi için de yu-
karıda söylenenler yinelenebilir. Aile ve yakınlık kurumlarının eği-
tim, dayanışma ve toplumsal güvenlik... sağlama konularındaki gö-
revlerini üzerlerine alacak yeni kurumlar oluşup gerekli gelişmeyi
göstermedikçe aile söz konusu değişmelere karşı direnecek, dire-
nemediği durumlarda da karşılanmayan eğitim, toplumsal güven-
lik... gereksinimleri bizi yetersiz okulların örneğinin üçlü, dörtlü öğ-
retim uygulamaları ile ve bunun sonucu onbinlerce çocuğun uyanık
saatlerinin çok büyük bölümünü başıboş ve verimsiz geçirmeleri ile
karşı karşıya bırakacaktır. Kadının erkekle eşit haklara ve yaşam
olanaklarına ulaşması da o ölçüde gecikip güçleşecektir. Bu sorun-
lara değinmeyen bir toplumsal değişme incelemesi görüldüğü gibi
ailede nelerin olup biteceğini gereğince kavramamıza olanak ver-
mez.

6) Son bir örnek alalım: «Toplumsal değişme bireylerin yaşa-
mında yüzyüze ve kişisel statüden etkilenen ilişkilerin yerine ara-
cılı, resmi ve bireylerin kim olduklarına değil ne yapabildiklerine
(eşdeyişle yeteneğe) dayalı ilişkilerin geçmesidir' gözlemi de eksik
kalan bir gözlem; toplumda bir yandan eşitsizlikleri doğuran ve
bunların aile yoluyla ana-babadan çocuğa geçmesine yol açan et-
kenler sürdürdüğü ölçüde yaşam olanakları bireyin ne yaptığına göre
değil, kim olduğuna göre dağılacaktır. Bir yandan da bu koşullar al-
tında çağdaş sanayi toplumunun aracılı, soğuk ilişkileri bireyleri bi-
rer çark dişlisi, birer sayı... durumuna düşürerek demokratikleş-
meyi güçleştirecektir.

2. TOPLUMSAL SORUNLAR

Toplum ve insan bilimlerinin pek çok uygulama alanları vardır
ve birçoklarına göre değeri de toplumsal sorunlara çözüm bulma
yeteneğiyle ölçülmelidir. Biz burada toplum bilimlerinin uygulama
olanakları konusunun pek az işlenmiş olduğuna işaret ederek, «-
toplumsal sorun» kavramına sözü getirelim. Amerikalı toplumbi-
limciler Raal ve Selznick toplumsal sorunu şöyle tanımlıyorlar:
*«Toplumu ciddi olarak tehdit eden ya da bir çok insanın önemli öz-
lem ve isteklerini engelleyen ve insan ilişkileri alanında ortaya çıkan
bir sorun».*

Böyle bir sorun hangi durumlarda ortaya çıkar? Başlıca «sorun durumları» olarak şunlar gösterilebilir:

- Toplumsal örgüt ve kurumların bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemede başarısız kalması;
- Toplumsal kurumların işleyememesi, yasalara uyulmaması;
- Bir kuşaktan ötekine toplumun değerlerinin aktarılamaz olması;
- Beklenti çerçevelerinin (beklenen rollerin) sarsılması.

Toplum bilimleri bu sorun durumlarının özellikle «davranış sapması» diye nitelendirilen biçimleri üzerinde geniş araştırma ve incelemeler yapmış bulunuyor: Genel olarak suç ve özel olarak çocuk suçluluğu olayları. İkinci bir sorun alanı olarak da, «sanayi ilişkileri» (çalışma yaşamındaki türlü çatışmalar, iş kazaları, meslek hastalıkları, işe gelmeme, işten ayrılmaların sıklığı gibi verimliliği düşürücü etkenlerin nedenlerinin saptanması) üzerine yapılan araştırmalar önemli sayıya varmıştır. Az gelişmiş ülkeler bakımından bozuk kentleşme, kırsal göç ve beyin göçü, gençlik sorunları özel bir önem kazanmış bulunuyor.

2.1. DAVRANIŞ SAPMASI VE TOPLUMSAL SORUNLAR

Burada «davranış sapması» olayları üzerinde temel bazı bilgiler vermeyi amaçlıyoruz.

Davranış sapması, belli kimi ölçülere aykırı olan davranış demektir. Ölçü, bireylere hangi durumda nasıl davranmaları gerektiğini bildiren bir kural, türlü beklentiler ya da genellikle uyulan bir davranış biçimi olabilir.

Ölçülere aykırı davranışın hiç olmadığı bir durum düşünülebilir mi?

Gerçi varolan ölçülere uymama durumuyla her toplulukta karşılaşılır. Örneğin, saati önceden duyurulan toplantılara kimi üyelerin vaktinden önce, kimilerinin tam saatinde, kimilerinin ise vaktinden sonra geldiği her zaman gözlemlenir. Bir bölüm yurttaşlar em-

lâk vergilerini zamanından önce, bir bölümü zamanında, bir bölümü ise cezalanacağı bile bile gecikmeyle ödemektedir.

Davranış sapmasının «sorun» olduğu durumlar, sapmanın derecesi ve yönü bakımından topluluğun hoşgörü sınırlarının taşıdığı durumlardır. Bu sınır, zamana, duruma ve topluma göre değişmeler gösterir. Kimi toplumlar en küçük sarhoşluğu bağışlanmaz bulurken, kimi toplumlarda yalnız ağır sarhoşluk durumu hoş görülmez. Bu toplumlarda kimi özel durumlarda (yılbaşı, bayram, düğün) ağır sarhoşluk bile hoşgörü sınırları içinde görülebilir. Bir toplumda evliler için hoşgörülen bir davranış, bekârlar için (ya da tersi) hoş görülmez. Bir cinayet düşünelim: Kendini savunmak isteyen birinin, bir akıl hastasının, kazayla silahı ateşleyen birinin, savaşan insanların... «katil» sayılmayıp değişik tepkilerle karşılandığını söyleyebiliriz.

2.1.1. Ölçülerin ve Hoşgörü Sınırlarının Değişken Oluşu

Toplumlar, topluluklar... varlıklarını koruyabilmek için, aşırı davranış sapmalarına karşı hoşgörüyle davranmayı kabul etmezler. Uyum yapamayan birey düzeltilemiyorsa ya topluluk dışına atılır, ya zararı en aza indirilecek biçimde bir kuruma kapatılır, ya da öldürülür. Ancak bunların yanında, toplumun ölçülerinin de, hoşgörü sınırlarının da durgun olmayıp değişken olduğu unutulmamalıdır.

Başlangıçta «sapkın» sayılan kişilerin, türlü öğretisi, uyarı ve eğitim yollarıyla toplumlarını kendi koydukları yeni ölçülere uydurmayı, eski ölçüleri ise bıraktırmayı başarabildikleri görülmüştür.

Toplumdaki hoşgörü sınırlarının değişkenliğine de örnek olarak şunu gösterebiliriz: 1900'lerde kadınların ev dışında, kamusal ya da özel işlerde çalışmasına karşı takınılan tutum ile günümüzdeki tutumu karşılaştıralım. Bugün artık «ev kadını» teriminin kimi toplumsal çevrelerde pek istenir bir durumu yansıtmadığı düşünülmektedir.

2.1.2. Davranış Sapmasının Başlıca Etkenleri

Bir toplumun ya da toplumsal kümenin yapısal düzenini sar-

san her şeyin toplumsal sapmaya yol açtığını görüyoruz. Böyle bir durum başlıca şu etkenlerden kaynaklanır:

- Topluluğun amaçlarını belirleyen, mevkilerini düzenleyen değer yargılarında değişimler.
- Kuralların ve beklentilerin uyumunu ya da açıklığını bozan bir etken.
- Topluluğun yaptırım düzenini işlemez kılan etkenler.
- Uyumsuzluğu özendiren güçler.

Bu etkenlerin bir bölümü bireylerin kişisel özelliklerine (fiziksel özellikler, sakatlıklar, kişisel özgeçmiş...), bir bölümü ise toplumsal olaylara bağlı etkenlerdir.

Davranış Sapmasında Kişisel Etkenler Hangileridir?

Bu etkenlerin bir bölümü doğrudan doğruya fiziksel özelliklerle ilgilidir. Körlük, sağırılık, geri-zekâlılık, kalp hastalığı, vb. Böyle durumlardaki bireylerin, üyesi oldukları toplulukların beklentilerini gereğince karşılayamadıkları için yaşamlarına kimi sınırlar gelmektedir.

Kimi fiziksel özellikler vardır ki, kendilerinden çok, onlara toplumun bağladığı inançlar ve değerler etkili olup, ilgili bireyin davranışlarına sınırlamalar getirmektedir. Uzun boyluların aptal, kısa boyluların fitneci olduklarına... vb. inanılan bir toplulukta böyle bireylerin toplumsal yaşama eşitlik ölçüleri içinde katılmaları, belli işleri görmeleri engellenmiş olur.

Ölçülerden sapan davranışların bir bölümü de bireylerin hayatında yer alan olağan-dışı bir olay, bir kaza, vb. olabilir. Ağır bir trafik kazasına tanık olan ya da böyle bir kaza atlatan birey, bunun etkisiyle artık hiç motorlu araç sürmek istemeyebilir. Kimi kez de bu tür kazalardan kaynaklanan boş inançlar davranış sapmalarına yol açabilir: 13 sayısını uğursuz sayma, salı günü işe başlamama, yolda giderken önünden kara kedi ya da tavşan geçmesini uğursuzluk sayma... gibi.

Davranış Sapmasının Toplumsal Etkenleri Nelerdir?

Davranış ölçülerine uyumsuzluk gösterme olaylarının toplumsal etkenleri arasında ağır toplumsal bunalım durumlarını, büyük kentlerin elverişsiz yaşam koşullarına sahip semtlerindeki durumları, ceza ve ıslahevlerinin olumsuz etkilerini sayabiliriz.

– Savaşlar, büyük siyasal dönüşümler, küçük çaplı göç hareketleri, bayramlar... gibi gerginlik ya da büyük heyecan dönemlerinde «normal davranışlı» bir çok insanın, yoğun biçimde uyarılan duygularının etkisiyle yağma, saldırı, adam öldürme... gibi en aşırı davranış sapmalarına bile yönelebildiği görülmüştür.

– Hızla büyüyen ve nüfus hareketliliği yüksek olan kent ortamlarında, özellikle de bu kentlerin işsizlik, kötü konut, eksik beslenme, eğitimsizlik gibi elverişsiz yaşam koşullarındaki kesimlerinde toplumsal kural ve ölçülerin yetersiz ya da oluşmamış bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu ortamda topluluk örgütlenmesinin başarılabilmesi, kanı önderleri, semt yöneticileri gibi ölçü koyucu mevkilerin doldurulamaması... davranış sapmalarını kolaylaştıran etkenler olmaktadır. Bu durumlar özellikle kimi sanayi toplumlarıyla, kimi az gelişmiş ülke kentlerinin «teneke mahallelerinde» gözlemlenmektedir.

– Bu arada okulun, polisin, mahkemelerin davranış ölçülerini tanıtmaya ve uygulama çabaları yeterince etkili olamamaktadır: Başboş dolaşarak büyüyen, küçük yaştan başlayarak davranış sapmaları gösteren (hırsızlık, kavga... vb.) çocuklar semt dışı çevreyi dost değil düşman olarak tanımaktadır. Bu onları, gerçek dostlarını suçluluk davranışlarına yönelenler arasında bulabilecekleri anlayışına götürmektedir. İslahevleri, cezaevleri ise çoğu kez küçük suçluların suç tekniklerini ilettiltikleri, toplumun ölçülerinden daha çok uzaklaştıkları yerler olmaktadır.

Bu elverişsiz kent semtleri, başka semtlerdeki sapık davranışlıların da yasa dışı davranışlarını yürüttükleri yerlere dönüşmektedirler. Bu semtlerin insanları davranış sapmasına yönelmiş olsun olmasın, türlü sapmaları kolaylaştırıcı etkenlere karşı korunmuş durumda değildirler.

Davranış sapmalarına en yaygın örnekler olarak cinsel sapık-

lıkları, akıl ve ruh hastalıklarını, uyuşturucu kullanımı, hırsızlık, soygun, adam öldürme, intihar, vb. genel suçları, kumar, kaçakçılık, fuhuş olaylarını, rüşvet, görevi kötüye kullanma, zimmetine para geçirme, vergi kaçırma, karaborsacılık gibi ekonomik suçları gösterebiliriz.

3. «GERİ KALMIŞ» ÜLKELERDE TOPLUMSAL DEĞİŞİM: GERİKALMIŞLIĞIN TOPLUMBİLİMİ

Çağdaş toplumun koşulları, işlemsel olabilmesi için bilimin toplumu bütünlüğü içinde ve bir dizge olarak ele almasını, toplumsal yapının öğelerini de bu dizgesel bütün içindeki yeriyle birlikte incelemesini; yalnız belli bir zaman noktasındaki betimlemesiyle yetinmeyip zaman içinde oluşum ve değişimindeki düzenlilikleri araştırmasını; bir de bu iki amacı gerçekleştirmesine elverişli kavramlar ve işlemsel çerçeveler geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Kısacası çağdaş toplum 'dünyayı anlamanın –bırakınız yalnızca betimlemeği– yeterli sayılmadığı, onu değiştirebilmek de gerektiği' bilincinin olduğu, Mannheim'in deyişiyle toplum yaşamının bilinebilir her yönüne ilişkin bilgileri uygulamanın bir yükümlülük durumuna geldiği toplumdur.

Çağdaş toplumun bu koşulları, kendilerini aydınlığa çıkarabilecek ve onlar üzerinde işlemsel olabilecek bir bilimin temel yöntem sorunlarını da böylece tanımlamaya kavuşturmuştur: Tarihsel ve dizgesel (= sistemci) bir yaklaşım; buna uygun düzenli çözümlenme yolları, başka deyişle bu yaklaşıma uygun örnek-kurma (tipleştirme), sınıflandırmalar yapma, karşılaştırmalar yapma, varsayımlar ve kuramlar geliştirme, grafik ve matematik yollar kullanma.

Çağdaş toplumun bilimde aradığı ve bizim ana çizgileriyle özetlemeğe çalıştığımız bu özellikler, «az-gelişmiş», «geri kalmış», «geri bırakılmış», «gelişmekte olan» gibi değişik terimlerle adlandırılan ve dünya nüfusunun yarısından çoğunu barındıran toplumların durumlarını çözümlenmede ve «gelişme»lerini sağlayacak yolları saptamada da artan ölçüde gözönünde tutulmaya başlayan özellikler olmaktadır. Dahası, burada söz konusu olan artık yalnız ulusal (ya da yerel) toplumu bütünlüğü içinde almak değildir; bundan da

ötede, bu toplumların kendi iç yapıları ve bu yapılardaki değişimlerle uluslararası ilişkilerinin birlikte ele alınması, bu toplumların durumlarını hem açıklayabilmek, hem de istenmeğe değer görülen yönlerden değiştirebilmek bakımından bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır.

1960 sonlarına gelinceye değin geri - kalmış toplumlar konusunda Batı dünyasında 'tek ses' durumunda olan, bugün de ağırlıklarını büyük ölçüde sürdüren ve 'Batı'nın görüşü'ne eğemen olan W. W. Rostow, Bert F. Hozelits, David McClelland, John Kunkel, Daniel Lerner, Marion J. Levy, Talcott Parsons, Manning Nash, Robert Redfield, W. A. Lewis, J. A. Schumpeter, S. N. Eisenstadt, Everett E. Hagen, vb. yazarlar, bu toplumların durumunu açıklamaya çalışırken sömürgecilik olgusuna yer vermedikten başka, bu toplumları kendi tarihsel boyutları içinde ve bir 'dizge' olarak almamış, gerikalmışlığın durağan bir olgu olmayıp sömürge düzeni içinde süregiden bir olgu olduğunu görmemiş, ya da görmek istememişlerdir. Bu yazarlar bir yandan *ilkel* dedikleri bu toplumları kendi geleneksel iç işleyişleri açısından ele almışlar; dış etkileri ise bir kültür yayılması, başka deyişle bilgilerin, uygulamaların, buluşların, biçimlerin iki ya da daha çok sayıda toplumlar arasında ilişki kurulması sonucu olarak birinden öbürüne geçmesi olgusu saymışlardır. Sömürgecilik olgusunu da bir kültür yayılması saymış, bu olgunun geri dedikleri toplum üzerindeki etkisini toplumsal örgütlenişte çözülme olarak değerlendirmiş, daha geniş bir sömürge düzeninin parçası durumuna geldiklerini ise görmemiş, ya da görmek istememişlerdir. Ekonomi, toplumbilim ve siyaset bilimini birbirinden ayırmayan Marx'çı okul da (Lenin, Rosa Luxemburg, Bukharine gibi temsilcileri eliyle) az-gelişmiş ülkeler olgusunu dünya anamalcılığı içine oturtmuş olmakla birlikte, bu toplumların iç yapıları ile uluslararası ilişkileri arasındaki bağılıkların karmaşık niteliğini açıklamada önemli ilerlemeler gösterememiştir(*). Çağdaş toplum koşullarının bilimde aradığı yöntem ilkelerine uygun çözümler özellikle az-gelişmiş toplumların incelenmesinde ancak 1960'ların sonlarından başlayarak anılmaya değer ölçülerde yapılmaya başlamıştır. Bu incelemeciler arasında az-gelişmiş toplumlar-

(*) Samir Amin, *Accumulation On a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*, N. Y. Monthly Review Press, 1974, s. 1, 14.

la ilgili araştırma yapanların önemli bölümünün bu toplumların üyesi oldukları da belirtilmeğe değer bir nokta olarak göze çarpmaktadır(*).

Bu yazarların bilimsel araştırmanın yukarıda belirttiğimiz ölçülerini gözönünde tutan araştırmaları günümüz dünyasmda az gelişmiş toplumların içinde buldukları durumun açıklanabilmesi için hem tarihsel kökenlerine eğilmekte, hem de durağan bir durum olmayıp süregiden bir olgu oluşuna bakarak bu durumu ekonomik, toplumsal, siyasal, kültürel, ruhbilimsel yanları ile bir dizge olarak, eşdeyişle düzenlilikleriyle ortaya çıkarmaya elverecek bir biçimde ele almaya çalışmaktadırlar.

3.1. «TOPLUMSAL DEĞİŞME» YA DA «TOPLUMSAL GELİŞME» TANIMI:

Önce, «toplumsal değişme» olgusunun gerçekte «toplumsal gelişme, ya da toplumsal ilerleme» demek olduğunun artık temel alındığını ve bu görüşün 'geri kalmışlık' konusundaki yeni yaklaşımın ayırdedici özelliği olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Gerçekten çağdaş toplum koşulları artan bir ölçüde kabul ettirmiş bulunuyor ki 'toplumsal değişme' toplum düzeninin demokratikleşmesidir; insanın hem doğal, hem toplumsal çevresini gittikçe daha çok bilgili denetimi altına alarak özgürleşmesi, kendisinin toplum - dahası dünya- içindeki yerinin Tanrı buyruğu olmadığını kavrayıp toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırması, soyuna, uğraşına, inancına bakılmaksızın 'insan'ın en yüce değer düzeyine yükselmesi sürecidir. Bu oluşumun toplum yapısındaki belirışı tarım dışı etkinliklerin gelişmesi ve türülmesi, tarımın da gittikçe daha çok sayıda insanın bu etkinlikleri yapmasına olanak verecek ölçüde verimli araç ve yöntemlerle yapılmasıdır. Bir çiftçi, kendisinden başka çiftçilik yapmayan bir ya da daha çok sayıda insanın beslenme-

(*) Samir Amin, Andre Gunder Frank, Jose de Castro, Arghiri Emmanuel, Terasa Hayter, Rudolfo Stavenhagen, M. Furnari bunlar arasında sayılabilir. Bunlara I. Oxaal, T. Barnett, D. Booth, P. J. O'Brien, A. Foster Carter, E. de Kadt, G. Williams, Stein, W. Rodney, K. M. Panikkar, P. Jalée, E. Burns, K. Buchanan, Sensman, S. Weissman, P. Baran, Sweezy, Althusser, R. Garaudy, gibi Batılı bilim adamlarını da eklemek gerekir.

sine yetecek ölçüde verimli üretim yapamazsa sanayi, sağlık, eğitim, bilim, sanat, değişim, ulaşım... alanlarının gelişmesine olanak bulunamaz. İşte insanın doğal ve toplumsal çevresine egemen oluşu sürecinin –başka deyişle İnsanın Yücelişi sürecinin– ana çatısının bu olduğunu görmek, çağdaş toplumun nesnel koşulları tarafından git-tikçe daha çok hem olanaklı hem de zorunlu kılınmaktadır. Az gelişmişlik toplumbilimindeki yeni yaklaşım, çağın bu nesnel koşullarının bir yansımasıdır. Çünkü son çözümlemede bilimin kendisi de toplumsal koşulların bir yansımasıdır.

İşte geri bırakılmış toplumlar, kendi durumlarına ilişkin yanlış (= geçerli ve güvenilir olmayan) açıklamaların kendi geri-kalmışlıklarını sürdürdüğünü, bu durumlarının gerçek niteliğini ve nedenlerini gözlerden saklayıp çözüm getirebilecek yolların bulunmasını, planların yapılmasını engellediğini kavradıkları bir döneme girmiş bulunmaktadırlar.

Bütün bu oluşumların ürünü, geri-kalmışlık olgusunun hem tarihsel boyutlarıyla ele alınması, hem dizgeli (sistemli) bir süreç olarak çözümlenmesi, hem de bu yaklaşım için gerekli olan işlemsel çerçevelerin ve kavramların geliştirilmesi yolundaki ilerlemeler olmuştur.

Bu çözümleme biçiminde başlangıç noktası olarak ‘geri-bırakılmış toplumların artı-değerlerinin ileri anamalcı toplumlara akması’ alınmakta, bu yolla «geri kalmışlığın» ağırlaşarak süregiden bir olgu olduğu vurgulanmaktadır. Başlangıç noktası böylece geri-bırakılmış toplumların iç yapıları ile uluslararası ilişkiler ve yapılar arasındaki bağımlılık olmakla birlikte bu toplumların geri-kalmışlıklarını oluşturan ve sürdüren işleyiş düzenlilikleri özel olarak dikkat odağına getirilmekte ve böylece sorun için işlemsel bir çerçeve oluşturulmak istenmektedir.

Yine de eklemek gerekir ki bütün bu çalışmalar, geri-kalmış toplumların çözümleme yolunda karşılaşılan tüm sorunları cevaplayabilmekten çok uzakta bulunmaktadır.

3.1.1. Sömürge Toplum Düzeni:

Bilimin işlemsel olması zorunluluğunun etkisiyle biçimlenen yeni çözümleme, geri-bırakılmış toplumlarla ilgili olarak şu olguları

gözönünde tutmaya özellikle özen göstermektedir.

Her şeyden önce bu toplumların geri-kalmışlığı ile Anamalcı Avrupa'nın oluşum ve gelişiminin birlikte başlayıp birlikte yürüyen bir süreç olduğu açıklık kazanmaktadır. Batı Avrupa'da derebeyci ilişkiler yerlerini anamalcı ilişkilere bırakırken Batı-dışı dünyanın geri kalmışlığın ilk deneyimleri olarak yağmalara, yıkımlara, altın ve gümüş talanlarına uğradığı, Afrikanın ise nüfusunun önemli bölümlerinin köle yapılmak üzere Atlantik ötesine götürüldüğü, bu durumun söz konusu ülkelerin geri-kalmışlığında çok önemli bir başlangıç noktası olduğu, aynı iki küme ülkeler arasındaki sömürü ilişkisinin günümüzde de nasıl sürebilmekte olduğunu açıklayabilmek bakımından çözümlenmeğe katılması zorunlu olgular sayılmaktadır(*).

Yine bu tarihsel boyutlu, dizgeci yaklaşımın katkısı olmak üzere anamalcı Batı toplumlarında yapım (= imalat) üretimi hız kazandıkça Batı-dışı dünyanın hem ham madde kaynakları hem de tüketim pazarı olma özellikleri ile Anamalcı Batı için artan ölçüde vazgeçilmez oldukları, böylece daha 1800'lerden başlayarak Batı anamalcılığının Batı-dışı dünya ekonomilerini 'ham madde çıkarımı ve dışsattım-için-tarımsal-üretim' doğrultusunda yönelttiği çözümlenmelere katılır olmuştur. Batı karışması yokken bu toplumlarda gerek ham madde, gerekse tarımsal ürün üretimi ülke halkının gereksinimlerini karşılamaya yönelik olmasına karşın, Batı yayılması üzerine tersine bir yön aldığı, asıl olarak Batı anamalcılığının değişim gereksinmelerini karşılamaya yönelik bir niteliğe büründürüldüğü vurgulanmaktadır.

Ürünleri Batı mallarıyla yarışamayınca işlerinden olan zenaatkârların, uyarlanabilecekleri yeni tür sanayinin bulunmaması sonucunda kentlerin işsiz nüfusunu oluşturdukları; buna karşılık köylülerin kendi ürünleri için bu geleneksel pazarı yitirmekle birlikte sanayi ürünleri satıcısı Batılıları alıcı olarak hazır bulmaları nedeniyle yerli sanayi dallarının gelişme olanağını bulamadığı, ülke ekonomisinin de böylece onların gereksinmelerini karşılamak üzere maden çıkarımı ve ham madde üretimi ile sınırlı kaldığı görülmektedir.

(*) Anamalcı Batı'nın Batı-dışı dünyaya yayılışının genel tarihçesi konusunda bkz.: Stein ve Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*; K. M. Panikkar, *Asia and Western Dominance*, London, 1959; Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, London, Bogle-L'Ouverture Publications, 1972.

Anamalcı ve anamalcılık-öncesi ekonomilerin bu karşılaşmasının doğal sonucu, Batı-dışı dünyanın artı-değerinin Batı'ya akması olmuştur. Çünkü anamalcılık-öncesi ekonomi, bu ortamda, artı-değer üretmeğe yetenekli, ama bunu biriktirmeğe yetenekli değildir(*). Bu sürecin gözlemlenmesi, Batı anamalcılığının gelişimi ile Batı-dışı dünyanın geri kalmışlığının nasıl daha da çözülmez bir biçimde birbirleriyle bağlantılı duruma girdiğini kavramamıza olanak vermektedir.

Böylece Batı-dışı dünya ülkelerinin, sömürgeci ülke ekonomisinin zenginleşmesi ve egemen durumunu sürdürebilmesi için yararlı, giderek de zorunlu olan kaynakların elde edildiği yer durumuna düştüğü, dünya anamalcı pazarının bütünlenmiş birer parçası olduğu, ancak bu durumun onlara tümsel ve dengeli değil, tersine çok kesimsel bir gelişme olanağı verdiği kavranmaktadır. Sömürgeci ekonominin gereksinmelerine göre sömürülen kaynaklar ilgili ülkenin toprakları olabilir (şeker, kahve, muz... üretmek için) madenleri, petrol kuyuları, ormanları... olabilir. Sonuç çok sınırlı etkinlik alanlarında ve çok sınırlı coğrafyasal kesimde (örneğin liman kentlerinde, sömürülen ham madde kaynağının ya da madenin üretildiği, çıkarıldığı alanda) bir gelişmenin sağlanabilmesidir. Oysa bir ülkenin «gelişmesi», yukarıda da belirttiğimiz üzere tarımda ve özellikle de tarım dışı etkinlik alanlarında (= sanayi dallarında, eğitimde, sağlıkta, ulaştırma-haberleşmede, bilim ve sanatta) üretkenliğin ve verimliliğin artması ve bütün bu etkinliklerin ülke yüzeyinde de halk arasında da dengeli bir biçimde dağılması koşuluna bağlıdır. Geri-bırakılmış toplumların gelişme sorunları ele alınırken bu olgulardan yola çıkmanın zorunluluğu artan bir ölçüde kabul edilmektedir.

Gerçi sömürgeci ülkenin sömürülen ülke halkından da, zorunlu olduğu ölçüde işgücü kullandığı, bunları eğitip ücret ödediği görülmektedir(**). Yeni teknoloji, para kullanımı ve kredi yollarını

*) Samir Amin, *Accumulation On A World Scale, A Critique of the Theory of Underdevelopment*, Monthly Review Press, 1974, s. 150 vd.

**) Sömürgeciliğin sömürülen ülkedeki toplumsal sonuçları konusunda daha ayrıntılı araştırma bulguları için, benim de burada yararlandığım Guy Rocher, *Le Changement Social*, Ed. HMH, 1968, s. 219-254'e bakılabilir. Ayrıca Özer Ozankaya, «Japonya'nın Modernleşme Denemesi», (SBF Dergisi, 1965, sa. 1, s. 293-309) da konuyla ilgilidir.

getirdiği, bunlarla birlikte yeni değerler ve örnekler oluşmasına, böylece de toplumsal değişmelere yol açtığı söylenebilir. Kendi az sayıdaki işletmeleri için zorunlu hizmetler kurduğu [= demiryolları, karayolu ağları, uzaktan-iletişim (= telekomünikasyon) düzenleri], bütün bunlar için de yine yerli halktan yararlandığı görülmektedir.

Ancak «gelişme» kavramı bütünlüğü içinde ele alınca bütün bunların sömürge toplumun ekonomik gelişmesini sağladığı değil, tersine bunu durdurduğu, yavaşlattığı ya da önlediği açıkça anlaşılır. Şu dört temel nedenden ötürü sömürgeci düzen ekonomik gelişmeyi engeller: 1) '*Gelişim*' bilinçli olarak belli kaynaklar ve belli kesimler alanında sınırlı tutulmaktadır. Başka deyişle bütüncül (= global) bir gelişme söz konusu değildir: Tersine sömürgeci ülke hemen her sömürdüğü ülkede kendi geliştirdiği sınırlı alan dışında tüketim-için-üretim düzenini korumak yolunda büyük özen gösterir. Çünkü kendisiyle yarışacak ulusal sanayinin kurulmasını önlemek zorunluluğundadır.

2) *Sömürge ülkede elde edilen maddeler genellikle yerinde işlenmemekte*, sömürgeci ülkeye götürülerek orada işlenmektedir. Böylece sömürülen ülke çok yönlü bir gelişme etkeninden yoksun kalmaktadır.

3) *Yerli işgücüne ödenen ücretler her zaman çok düşük olmuştur*. Böylece yaşam düzeyi de, umma (ya da özlem) düzeyi de çok düşük bir düzeyde tutulmaktadır.

4) *Yerel işgücü ancak astlık mevkilerinde çalıştırılmaktadır*; yabancı teknisyenin ve yöneticilerin düzeyine hiç yükselememektedirler.

3.1.2. Siyasal Bağımlılık:

Sömürge toplumdaki önemli tüm siyasal kararlar değişik ölçülerde olmakla birlikte sömürgeci ülke tarafından etkilenmektedir. Açık sömürgecilik biçiminde yerel halkın siyasal erk sürecine katılması sömürgeci tarafından hiç hoş karşılanmamış, hiç özendirilmemiştir. Halk hareketlerinin önderleri hep «kışkırtıcı», «bozguncu», «asi» sayılıp türlü baskılara uğratılmış, dahası öldürülmüştür. Dernek kurma gibi siyasal etkinlikler hiç hoş görülmemiştir.

Sömürgeci ülkenin buralara yerleşen yönetici, memur, teknik

adam, komiser, subay, asker gibi görevlileri, işadamları, ticaret adamları... ile yerli halk arasındaki ilişkiler iş ve günlük yaşamın zorunlulukları ile sınırlı olup, bunun dışında her iki kesim birbirine karşı kapalı bir yaşam sürdürürler. Kentlerde yalnız yabancı sömürücülerin yaşadığı ve geri kalan semtlerden büyük ölçüde ayrılmış mahalleler vardır.

Sömürgeci, yerli halk arasında soy, din, dil ekin, boy, mezhep... bölünmeleri bulur, derinleştirir ve kinler yaratır, eski kinlerin küllerini eşeler. Yerli halkı böylece «atomlaştırma», bölüp parçalama, böylece daha kolayca sömürme yollarına yoğun biçimde başvurur. Bu ufalanma yerli halk arasında bağımsızlık, gelişme... için zorunlu olan toplu, ortaklaşa eyleme olanak bırakmaz. Bölünmenin asıl mimarı olan aynı sömürgeci bu parçalanmayı ülkedeki demokratik gelişmeleri engellemeye gerekçe yapar: «Siz henüz demokrasiyi gerçekleştirecek düzeyde değilsiniz» der.

Bu sömürgeci tutumu yerli halkta bir aşağılık duygusu, bir benzeme özlemi doğurur. Ancak sömürgeci gibi olmanın olanaksızlığı algılanmaya başlar başlamaz bu kez tepki gösterme, sömürgeciyi temsil eden her şeyin reddedilip yadsınması tutumu oluşur. Giderek sömürülen halkta bir kişiliksizleşme ve ruhsal dengesizlik ortaya çıkar: Ne özendikleri «Başkası»na benzemeyi, ne de kendikendileri olup o «Başkası»ndan ayrılmı olmayı başaramayan kişi ve kümelerin, toplumların açmazıdır bu.

3.1.3. İlişki Noktaları

Görüldüğü gibi sömürge toplumu, aralarında ilişki noktaları çok sınırlı olan iki ayrı alt-düzenden oluşuyor: Sömürgecinin alt düzeni ve sömürülen halkın alt düzeni. İkinciye birinciyi uyarlamak yönünde başlıca dört ilişki noktası var: Siyasal erk, okul, işyerleri ve dinsel kuruluşlar.

Geleneksel siyasal erk az ya da çok ölçüde sömürgeci siyasal erkin denetim etkisi altındadır ve bu niteliği ile halk ile sömürgeci arasında bağ kurar: Sömürgeci erk bunlar aracılığı ile emirlerini yürütür, çalıştıracağı işçi ve görevliyi bulur, «kamu» işlerini gördürür (sağlık, eğitim, güvenlik, adalet vb. hizmetleri). Böylece yerel erk, halkı sömürge düzeninin ölçü ve kurallarına «toplumsallaştırıcı»

bir işlev üstlenir. Bu ölçü ve kurallara ters düşen geleneksel davranışları da, yeni tutum ve değerleri de önleyecek olan, yerel erk sahibi kesimdir. Toplumda özerk gelişime ters düşen boş inançların gelenek-göreneklerin ise sürdürülmesi, canlı tutulması yine bu kesimin üstlendiği bir iştir. Örneğin kendileri sömürgecinin ölçülerine göre davrandıkları halde (= örneğin müslüman sömürgeelerde içki içme, domuz eti yeme, Batılı gibi giyinme, davranma) halkın önünde bunların tersinin gösterişini yapar, dinden, inançtan sözederler. Ama geleneksel değerler arasında sömürüye, baskıya, eşitsizliğe direnişi, bunlardan yakınmayı anlatan ekin öğelerinin (örneğin halk şiirinin ve türkülerinin) dile getirilmesine, canlandırılmasına ise karşı koyar, türlü suçlamalarla bunu önlerler.

B) Eğitim, özellikle orta ve yüksek eğitim, sömürge halkının çok küçük bir bölümüne, büyük çoğunluğu ile erk sahibi sınıfın üyelerine açıktır. Amaç «uygarlaşmış» denilen (aslında sömürgeciyle işbirliği yapabilecek) bir seçkinler katmanı yaratmaktır. Yerel yönetim, işyerleri ve kamu hizmetlerindeki yukarı basamakları bunlar dolduracaktır. Halk ile yerli erk sahibi katman arasında aracılık yapacak olanlar bunlardır. Ama bir yandan da –daha doğrusu bu yüzden de– toplumun en kıyı-kümesi yine bu aydınlardır. Her iki yanca da hiçbir zaman «Biz kümesi» içine alınmazlar. Nitekim kurtuluş ve bağımsızlık devrimlerinin en ateşli yandaşları bunlar arasında çıkmaktadır.

C) Sömürgeci etkinlikler dolayısıyla açılan okullar gibi, işyerleri, yazıhaneler, kamu hizmetleri, sanayi ve ticaret kuruluşları da sömürü için gerekli ve yararlı sayılan tutum, davranış ve alışkanlıkların oluşturulup pekiştirildiği yerlerdir. Buralarda hep sömürgeci «eğitici»dir. Yerli halk kendilerine hep yabancı kalan, bir türlü yetişemedikleri bir düzene, sömürü için zorunlu olan ölçüde –özellikle de yerel erk sahibi katman aracılığı ile– alıştırılıp «toplumsallaştırılmak» istenmektedir. Sömürgeci toplumun ölçü ve uygulamaları hep «üstün» olarak sunulmaktadır bu «eğitim» çalışmalarında. Böylece bir yandan yerli bireyler, bir yandan yerli sömürülen toplum «kişisizleşmekte»dirler. Topluluk artık kendisini eskisi gibi tanıyıp tanımlamamaktadır. Sömürge düzeni ile ilgili etkinlikleri kendi istenci ve girişimi ile oluşturmuş olmayıp bu etkinliklere sürüklenerek kattırılmıştır. Bu duruma karşı sömürge toplumda oluşan tepkiler –geleneksel geniş kesim varlığını üstelik sömürgecinin yardımı ile

koruyup sürdürdüğü için– geleneksel değerler biçiminde, bu yüzden de geçersiz ve etkisiz yollardan ortaya çıkmaktadır. Aşağılık duygusundan korunabilmek üzere geleneksel toplum tarihine, geçmişine, sömürgeleşme öncesi toplumsal örgütleniş biçimine dönerek kendi-üzerine kapanmak gibi bir tutum takınmaktadır. Bu sık sık «**mezar taşıyla övünme**» biçimini almaktadır. Öte yandan dinsel inanç ve değerler yöresinde toplu eylemlere başvurulmakta, tarikatlar, mezhepler, gizli dinsel dernek ya da örgütler gelişmektedir. Aslında her iki türlü tepkiyi de sömürgecinin özendirip desteklediği görülmektedir. Çünkü sömürü düzenini ortadan kaldırıp önleme bakımından başarılı olabilecek tepki biçimleri değildir bunlar. Daha çok yerel erk katmanının halkla ilişkilerini rahatlatıcı olacağı, bölünme ve ufalanmayı arttıracığı söylenebilir.

3.2. SÖMÜRGELİKTEN KURTULUŞ:

Görüldüğü gibi sömürge toplum özerk gelişim için zorunlu olan iç atılımlardan ve canlılıktan yoksun kılınmış toplumdur. Merkezi sömürgeci toplum olan bir düzenin yöresinde, kıyısında, tek yanlı biçimde ve toptan merkeze bağlı (= periferik) bir topluma dönüşmüştür. Girişimler, kararlar çoğunlukla hep merkezden gelir. Ekonomisi tümüyle sömürgeci toplumun gereksinmelerine, çıkarlarına, gelişim durumuna göre, onun yararına olacak biçimde kurulur ve yöneltilir. Sömürülen kesimleri ölçsüz gelişme gösteren, gerisi ise ilkel, geleneksel, tüketim-içim-üretim düzeninin egemen olduğu, doğal kaynakların işletilmesinde ileri yapım ve işleyim dalları (= imalât ve sanayi) ise yok denecek ölçüde zayıf, çok dengesiz ekonomiye sahip bir toplum. Geleneksel kesim çok yaygın olarak yürürlükte bulunduğu yapay olarak gelen çağdaş toplum öğeleri kök salamamaktadır. Küçük bir eğitilmiş seçkin tabakanın altında ve «**uzağında**» (= ondan soyutlanmış) çok geniş abecesiz yığınlar; ilkel ülke koşullarının ortasında yapay olarak üretilmiş gelişkin kent semtleri, yetişkin işgücü yokluğunun yanıbaşında yaygın işsizlik sömürge toplumdaki dengesizliklerin belirtileridir. Derin bir aşağılık ve yetersizlik duygusu altında geçmişe sığınmakta, masal ya da düşülke (= ütopya) niteliğindeki önermelerde kurtuluş aramakta olan, gelişme için gerekli bireysel ve topluluksal güdülerden yoksun ka-

lan bir toplumdur sömürge.

Bütün bu ekonomik, toplumsal ve ruhsal çarpıklıklar sömürge toplumun gelişmesini son derece güç, neredeyse aşılmaz denilebilecek sorunlarla dolu kılan öğelerdir.

Sömürge düzenine başkaldırma ve kurtuluş (bağımsızlık) savaşları XIX. yüzyılda önce A.B.D.'de, sonra Latin Amerika'da görülen, XX. yüzyılda da Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türkiye'nin ilk örneğini verdiği, daha sonra Asya ve Afrika'nın hemen tüm sömürge toplumlarında görülen, günümüz dünyasının tanıtıcı özelliği durumuna gelen bir olgu.

Sömürgeleştirmeden kurtuluş, bağımsızlık ve gelişme süreci ulusal kimlik kazanma, yurt kavramı oluşturma ve bütünlenmiş (= entegre olmuş) bir toplum olma sürecini anlatır.

Sömürgeleştirme, olağan toplumsal gelişmeyi engelleyip sapırtırmayı doğal olarak görülecek olan bu oluşumu kısıtlamış, çarpıtıp dengesizleştirmiş, böylece gelişmeyi engellemiştir ama, doğrudan doğruya kendisi de gelişme etkeni kimi öğeleri sömürgeleştirdiği topluma getirmeden edememiştir. Bu niteliği ile sömürgeleştirme sürecinin de diyalektik bir süreç olduğu söylenebilir. Bütün eksikliğine ve dengesiz dağılımına karşın, sömürgeci etkinliklerinin getirmeden edemediği başlıca değişme etkenleri şunlardır:

- Çağdaş ulaştırma ve iletişim araçları; ileri uygulamalı bilimlere dayalı sanayiler; para, kredi kurumları, anamalcı davranış biçimi; kimi kamu hizmetleri.
- Sömürgeci etkinlikleri için zorunlu olduğu ölçüde sınırlı alanlarda gerçekleştirilen ekonomik gelişimin, toplumun geri kalan kesimleri üzerindeki etkileri. Toplum bir bütünlük olduğu için gelişkin kesimin geri kesimleri hiç etkilememesi beklenemez.
- Sömürgeci düzen toplumsal kümelerdeki ve kişilerdeki atılcı güdülerini bir yandan sınırlayıp engellemekle birlikte, öte yandan bir takım istekler, özlemler yaratır; bunların karşılanamaması sonucu gerginlikler, düşmanlıklar doğurur; bunlar giderek yabancı sömürgeciye karşı bir toplumsal eylem programı oluşması sonucu verebilir.

Bu etkenler sonucu oluşan kurtuluş akımını toplumun «aydın

seçkinler» kesimi anlatıma kavuşturup örgütlendirir ve yönetirler. Bu «aydın seçkinler» askeri-sivil kamu yöneticilerinden, üniversite üyelerinden ve gençliğinden, serbest meslekler üyelerinden, kimi geleneksel önderlerden oluşur. Bağımsızlık akımını başlatıp yönelten bu aydın seçkinler kesimi başlangıçta geniş halk kesiminin ilgisizliği, duyumsamazlığı, korkusu, dahası açık düşmanlığı ile karşılaşmakta; tutucu, değişimden çıkarı zarar görecektir bir kesim erk sahibi önderlerle de çatışmaya girmektedirler. Başka deyişle sömürgeleikten kurtulma mücadelesi, toplumun geleceğinin nasıl olması gerektiği konusunda değişik görüşteki iç güçler arasında bir mücadele ile başlamaktadır. Kurtuluş mücadelesinde önderlerin üstün yetenekli kişiler olması durumunda, bu önderler bağımsızlık hareketine esin vermekte, simge olmakta, yazıları, sözleri, eylemleri ile toplumun hareketli kesiminin özlemlerini anlatıma kavuşturmakta, güçleri belli amaçlara yöneltmektedirler. Bunlardan kimileri dünya ölçüsünde ün yapan, pek çok sömürge ve yarı-sömürge topluma örneklik eden, üstün yetenekleri nedeniyle büyüleyici kişilik sahibi (= charismatic) önderler olarak belirmişlerdir.

3.2.1. Kurtuluştan Sonra:

Sömürge ülkeler için siyasal bağımsızlığı kazanmanın ekonomik bağımsızlığı elde etmeğe yetmediği, ekonomik bağımsızlığın çok daha çetin bir iş olduğu artık çok iyi biliniyor: Başka deyişle siyasal bağımsızlık elde edildikten sonra da ekonomik bağımlılık devam ediyor. Ulusal gelirin arttırılması, yaşam düzeyinin yükseltilmesi için yeni ulus anamala, makineye krediye, yetişkin işgücüne gereksinme duyar. Bunlar ise sömürgeci gelişkin devlette vardır. Bu durum siyasal bağımsızlığı bile yeniden tehlikeye düşürebilecek ağırlıkta bir dengesizliktir.

Bir yandan da ulusal bağımsızlık hareketinin öncü güçleri kendi aralarındaki erk kavgalarından yıpranırlar. Eskiden var olan ve sömürgecinin özellikle derinleştirip ağırlaştırdığı iç bölünmeler bağımsızlıkla birlikte hemen ortadan kalkmamaktadır.

Bütün bunlar siyasal bağımsızlığa kavuştuktan sonra da sömürgeciliğin bu toplumları etkilediğini, ekonomik sömürünün artarak süregittiğini göstermektedir; dışardan alınan düşünyapısal model-

lere bağımlılık bilimsel yöntemin yerine geçmektedir. Bu etkenler Yeni Sömürgecilik genel kavramı içinde anlatılmaktadır. Yeni sömürgecilik olgusunun da somut durumların serin-kanlı, düzenli incelemelerine dayalı yeterli açıklaması henüz yapılmış değildir.

4. TÜRK DEVRİMİNİN ANLAM VE DEĞERİ

Osmanlı İmparatorluğunun, dolayısıyla da Anadolu'nun siyasal bağımsızlığını tümden yitirmemekle birlikte 19. yüzyıldan başlayarak Türk Kurtuluş Savaşına değin artan ölçüde ekonomik bağımsızlığını yitirdiği ve bir yarı-sömürge durumuna düştüğü bilinmektedir.

Bu durumun Türk toplumunda da yukarda belirtilen türden toplumsal, ekonomik, siyasal, ruhsal... sonuçları olmuştur.

Bu imparatorluğun yıkıntıları altından çağdaş Türkiye'nin kurulup yükseltilişinin Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde, O'nun çok engin katkısı ile olduğu da bilinmektedir. Atatürk Türkiyesinin bütün Asya ve Afrika sömürge ülkelerindeki kurtuluş ve bağımsızlık hareketlerine esin kaynağı olup yol gösterdiği de yine bilinen bir gerçektir.

Bağımsız, demokratik, çağdaş bir toplum oluşturmayı amaçlayan Türk Devrimi'nin toplumbilimsel çözümlemesi:

1. Sömürgeciliği de içeren anlamıyla Gerikalmışlık Toplumbiliminin bütün temel sorunlarını izlemek,
2. Çağdaş toplum temelleri oluşturma programının neleri kapsadığını, ne gibi güçlükleri bulunduğunu tanımak,
3. Atatürkçü yaklaşımın kendi içinde tutarlı, dizgesel sayılabilecek demokratik, insancıl bir dünya, toplum ve insan anlayışı özelliğinde olduğunu, toplumda bu yönde ortaklaşa eylem oluşturup kılavuzluk edebilecek güçte bulunduğunu görmek olanağını verecektir(*).

Türk toplumu II. Dünya savaşından sonra oluşan uluslararası ilişkiler konjonktürü içinde Atatürk döneminde oluşmaya başlayan 'iç dinamizmi özerk biçimde işleterek gelişme' gücünü yitirmeğe

(*) Bu yönde daha geniş açıklamalar için bkz.: Özer Ozankaya, Türkiye'de Latiklik, 4. basım, Cem Yayınevi, 1990.

başlamış ve yeni-sömürgeciliğin etkisi altına girmiştir. Bu nedenle 1945'lerden başlayarak Türkiye'de siyasal ve ekonomik erk sömürgeci Batı ülkelerinin işbirlikçiliğini yapan ithalatçı tüccar ve büyük toprak sahiplerine artan ölçüde geçmeye başlamıştır. Bu ortamda Atatürkçü düşünce bir yandan gerici-dinsel, bir yandan kapitalist--liberal, bir yandan da diktacı-sol saldırılara uğramıştır; yetişen kuşaklara da Türk Devrimi'nin sömürgeye karşı, demokratikleştirici, çağdaşlaştırıcı bir dünya, toplum ve insan anlayışına dayalı olduğu gereğince anlatılmızmıştır (*). Yeni oluşan bu sınıfsal yapı ve tek yanlı siyasal ideolojiler, 60'lı yılların ortalarına değin süren soğuk savaşın ve McCarty'ciliğin etkisi altında, çok partili siyasal uygulamanın da Atatürkçü düşünceyi bu içeriği ile tanıyacak ve izliyecek örgütler üretmesine olanak bırakmamıştır. Uluslararası ilişkilerde soğuk savaşın yerini yumuşamanın alması, içeride de esin kaynağı ve maddi dayanağı yine Atatürkçü düşünce olan 1961 Anayasasının demokratik, halkçı düşüncelere daha etkin anlatım olanakları sağlaması üzerine Atatürkçü düşüncenin gerçek özü ile kavranması beklenirdi. Ancak 30 yılı aşkın süreyle bu düşünüşe yapılan gerici ve çıkarıcı saldırılar ile eğitim kurumlarının bu düşünüşü tanıtabilecek etkinlikten yoksun kılınması sonucu Türk toplumunda bir «Atatürk Kompleksi» oluşturulmuştur. Atatürkçü düşünüş toplumda bağımsızlık, demokratikleşme ve çağdaşlaşma doğrultusunda ortaklaşa eylem oluşturabilecek öze sahip bulunduğu halde, tam bir sömürgeci tutumu ile toplum sağda dinci, ırkçı, solda da dogmatik bölünmelerle atomlaştırılmıştır. Bütün geri bırakılmış toplumlar -dahası, bütün uygar insanlık- bu özü nedeniyle Atatürk'e derin saygı ve hayranlık duyarlarken, Türkiye'de söz konusu saldırılara ek olarak, en çok ses çıkaranların bayram ve törenlerde «Sakarya, Dumlupınar, kıyafet, balo» anlayışı içinde dudaklarının ucuyla Atatürkçü olduklarını söyleyip gerçekte (= eş deyişle ekonomide, dış ilişkilerde, iç politikada, eğitimde...) O'ndaki bu öze aykırı tutumlar izlemeleri, yetişen kuşakların Atatürkçü düşünüşü öğrenip bilinçli olarak benimsemelerine, bu düşünce eksenini çevresinde güçbirliği yapmalarına olanak bırakmamıştır. Yüksek öğretim gençliği

(*) Öyle ki Türkiye 1950'li yıllarda Birleşmiş Milletler Genel Kurulundaki oylamalarda Cezayir Kurtuluş Savaşına karşı ve sömürgeci Fransa'nın yanında oy kullanmıştır!

arasında yaptığım bir araştırma(*), Atatürk'ün Türk Devrimi'ni nasıl algılayıp stratejisini nasıl oluşturduğunu, nasıl gerçekleştirdiğini kendi kaleminden anlatan SÖYLEV'i (NUTUK'u) bile okuyanların % 6 oranını geçmediğini göstermiştir. 1979 yılında 67 ilin Millî Eğitim Müdür yardımcıları arasında yaptığım bir sözlü soruşturma (= anket) da aynı sonucu vermiştir. Oysa aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere birinci sınıf bir devrim toplumbilimi yapıtı olan SÖYLEV okunmadan Türk Devrimini ve Atatürkçü dünya, toplum ve insan anlayışını kavramaya olanak yoktur.

12 Eylül 1980'e gelinceye değin Atatürkçü anlayış unutulup ondan uzaklaştıkça toplumsal bölünme ve parçalanmaların alabildiğine derinleştiği görülmüştür: 12 Eylül hareketinin Atatürk adı çevresinde toplumumuzda gönüllü dayanışma sağlayabildiği de bir gerçektir. Bu, Atatürkçü düşüncenin bağımsız, demokratik, çağdaş bir ulusal toplum gerçekleştirme hedefi için geçerliliğini koruduğunun kanıtıdır. Ancak 12 Eylül yöneticilerinin de Atatürk'ün düşüncelerini ve devrimlerini içtenlikle, tutarlı olarak ve bütünlüğüne bağlı kalarak bırakınız uygulamayı, tanıttıklarını bile söyleyemeyiz.

İki Eleştiri:

Atatürkçü düşünüşü açıklamaya geçmeden iki eleştiriye değinmek yerinde olacak.

1. Önce Atatürk'ün bir öğretisi (doktrin) getirmediği eleştirisi yapılmaktadır. Öğretisi «katı kuramsal ilkeler topluluğu» demektir. Bu anlamda Türk Devriminin bir öğretiye dayalı olmaması kanımca bilimsel tutuma daha uygun bir durum sayılmalıdır: Türk Devrimi, toplum yaşamının bilinebilir her yanına ilişkin bilgileri toplumun demokratikleşmesi doğrultusunda uygulamaya koymayı amaçlamıştır. Ama katı kuramsal ilkelere bağlanmak somut gerçekliğe ters düşer; oysa kitabın başında da belirtildiği gibi gerçeklik her zaman somuttur. Hiçbir bağımsızlık ve demokratikleşme hareketi bir başkasının tıpkı benzeri değildir; her birinin kendi özgün (orijinal) koşulları da vardır. Çağdaşlaştırma, bağımsızlaştırma hareketi yalnız düşünce geliştirmekten oluşmamakta, daha önemli olarak eylem yapmayı ve onu başarıya ulaştırmayı da içermektedir. Eylemde ba-

(*). Ö. Ozankaya, *Türk Devrimi ve Yüksek Öğretim Gençliği*, SBF Yayını. 1978.

şarılı olmak ise özgün koşulları tanımaya, onları çözümlmeye katmaya ve bir sanatçı yeteneğine de yer tanıyan «toplum mühendisliği» gerçekleştirilmeye bağlıdır. Öğretinin bunları sağlamaya yetmediği bir nesnel olgudur.

Ama öğretisi, iç ve dış tutarlılığı olan bir düşünceler topluluğu, bir dünya, toplum ve insan anlayışı anlamına alındığında, aşağıda belirtileceği üzere, Atatürkçü düşünüşte bunun bulunduğu görüşündeyim. Atatürkçü düşünüşün toplumun oluşum, işleyiş ve değişimi konusundaki bilimsel genellemelere kesinlikle açık olduğunu, «bilimi tek gerçek yol gösterici saydığını» da belirtmek gerekir. Halkçılık ilkesiyle amaçladığı da ekonominin, siyasal, hukuksal, eğitsel... kurumların demokratik, başka deyişle kamu yararına olacak biçimde düzenlenmesi, yönetime bilimin olanak bulunan en yüksek ölçüde egemen kılınmasıdır.

Bunun da ötesinde, Atatürk'ün düşüncesi, kapitalizmin de, Marksizmin de özgür düşünceli, nesnel eleştirisine dayalı yepyeni bir bileşim olması nedeniyle, tüm uygar insanlığın dikkatine geçecek bir «uygarlık tasarımı» sayılabilir kanısındayım(*)).

2. Atatürkçü düşünüşün gerikalmışlıktan kurtulmak için zorunlu olan ortaklaşa eyleme temel sağlayabileceğini söylemenin «kişileri putlaştırmak»la, «seçkincilik» (= élitisme) yapmakla, ya da «tarihi büyük adamların belirlediğini» ileri sürmekle hiçbir ilgisi yoktur. Burada sözü edilen demokratik, bağımsızlıkçı, insanlı (humaniste) bir düşünüş ve davranış dizgesinin önderliğinin işlevsel olacağıdır. Özellikle çağımız toplumları bakımından geçmişte görülmedik ölçüde bir zorunluluk olan ortaklaşa eylem ve dayanışma öndersiz, kılavuzsuz gerçekleşemez. Bir topluma önderlik ve kılavuzluk edebilecek kişiler ise ancak ve yalnız o toplumun içinden yetişen kişiler olabilir. Bunlar birer toplumbilimsel olgulardır.

Öte yandan önderler toplumun birkaç yüzyıllık tarihsel dönemlerdeki evrimini kuşkusuz belirleyici olmamakla birlikte, daha kısa süreli tarih dilimlerinde etkilerinin önemli boyutlara ulaştığı görülür. Özellikle bağımsız, demokratik, çağdaş bir toplum yaratma gibi yüksek sanatçı yeteneği gerektiren bir siyasal programın başarisında önderin deha düzeyinde olması eşsiz değerinde bir şans sayılmalıdır.

(*) Bknz.: Ö. Ozankaya, «Bir Uygarlık Tasarısı Gerektiren Kapsamıyla İnsan Hakları», TODAİE İnsan Hakları Yıllığı, 1986.

4.1. ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNÜŞ

Öyleyse Atatürkçü düşünüşü bağımsız, demokratik, çağdaş bir toplum oluşturmada bugün de geçerli kılan, ona bu yönde ortak eylem ve dayanışma gerçekleştirme gücünü veren özü, içeriği nedir?.

4.1.1. İnsan Sevgisi ve Özgürlük Tutkusu:

Atatürk'ün önderliğinde oluşturulan yeni toplumsal kurumların, kuralların, yapıların güçlülüğü, insan sevgisine (humanizma) ve özgürlük tutkusuna dayalı olmalarındandır. Bu temel üzerinde Mustafa Kemal önderliğini bir yandan **bilimsel yöntemin geçerlilik ilkelerini**, öte yandan üstün bir yönetim sanatının gereklerini karşılayacak biçimde yürütebilmiştir.

Gerçekten Atatürk'ün düşüncelerinde ve eyleminde bilimsel ölçülere uygunluk şaşmaz bir ilkedir(*).

Yönetim ve önderlik sanatına gelince, Pascal'm belirttiği gibi «insan büyüklüğünü bir uca dayanarak değil, iki uca birden **dokunarak** elde eder.» Atatürk 'aynı şeye değişik koşullarda değişik açılardan bakmak' ilkesinin uygulanabilirliğini kanıtlamıştır. Asıl amaç olan bağımsız, demokratik çağdaş bir ulusal toplum gerçekleştirme ereğine bağlılığını hiçbir zaman sarsmaksızın uzlaşmaların güzelliğini görüp gösterebilmiştir. Çünkü «doğru»nun aynı zamanda hem taş gibi sert, hem gül gibi yumuşak olduğunun bilinciyle davranmıştır. Türk Devriminin dünyamn en kansız devrimi niteliğini kazanabilmesi bundandır.

Aynı gözlemleri başka araştırmacıların da yaptığını görüyoruz.

Atatürk'ün devlet kurma ve yönetme alanındaki eşsiz sanatçı gücü ve yeteneği, söz konusu erdemleri ve evrensel değerleri anlatan kavramları algılayış ve tanımlayış biçiminden ileri gelmektedir. Burada bir bölümü daha çok toplumbilim, bir bölümü ise daha çok felsefe alanını ilgilendiren bu kavramlardan özellikle insan, toplum, tarih, uygarlık, kültür, özgürlük, gelişme, eğitim, aydınlar kavramlarının Atatürk'çe nasıl tanımlandıklarını belirtmek istiyorum.

(*) Ayrıntılı bir inceleme için bkz.: Özer Ozankaya, «Atatürk'ün Temel Kavramları», **BYYO Atatürk Özel Yılı**, 1981, s. 83-94.

4.1.2. Kavramların Ortak Eksenleri

Önce bu kavramlarla ilgili olarak Atatürk'ün anlayışını simgeleyen başlıca iki ortaklaşa eksene değinmek uygun olacaktır. Bunlar Atatürk'ün bu temel kavramlara verdiği anlamları belirleyici önem taşıyan eksenlerdir; O'nun deyim yerindeyse felsefesini de niteleyen eksenlerdir;

1. Bilimsel düşünüşün yöntem ilkelerine (başka deyişle 'geçerlilik' ilkelerine) uygunluğu;
2. Bilimle felsefenin ortak katkısına bağlı olan bir toplum gerçekliğini (= réalité'yi), yani 'siyaset ve yönetim sanatı' diye adlandırdığımız gerekliliği yetkin bir biçimde karşılaması.

Ünlü Fransız humaniste yazarı Georges Duhamel'in, Alman profesör Melzig'in ve Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun özetle aşığıya aldığımız değerlendirmeleri, başka birçok düşünür/yazarın da aynı iki özelliği gözlemlediklerini ve çok önemli bulduklarını göstermektedir.

A) Bilimsel Düşünüşün Yöntem İlkelerine Uygunluk

Atatürk bilimsel düşünüşün yöntem (geçerlilik) ilkelerini toplum ve devlet yaşamına egemen kılmayı zorunlu sayan bir anlayışa sahiptir. Çağdaş, demokratik, ulusal toplumu ta temelden başlayarak kurumlarıyla, kurallarıyla, yapılarıyla oluşturuyorken laik dünya, toplum ve insan anlayışının kesin zorunluluğunu kavramıştır. Laiklik böylece yeni toplumun, yeni devletin bağ dokusu, temel ortamı kılınmıştır.

Türk Devrimini bir aydınlanma (Renaissance) hareketi kılan, bu bilimsel geçerlilik ilkelerini kamusal yaşamın yönetimine temel yapmayı amaçlamış olmasıdır.

Örneğin Georges Duhamel, Türk Devrimi'nin gerçek bir aydınlanma demek olduğunu şöyle açıklıyor:

«Ne Cromwell, ne Robespierre, ne Lenin ve ardından gelenler, önderlik ettikleri ulusu bilim felsefesi, düşünce yöntemi, kısacası geleceğini değiştirme yoluna götürmeğe kalkışmamışlardır... Tümevarımcı (inductive) yöntemi teknik girişimlerin temel yöntemi olarak benimsemiş olmak basit bir düşünce değildir... Türkiye Mustafa Kemal'in it-

mesiyle kendisine yalnız becerikli işçiler değil, aynı zamanda mühendis ve teknisyenlerin de gerekli olduğunu anladı; ama şunu da iyice kavradı ki teknisyen ne denli becerikli olursa olsun merdivenin ancak sondan bir önceki basamağında yer alır ve uygulayıcıları sağladıktan sonra işler ancak bilim filozoflarının, yöntem kurucularının sözlerine uyarlanarak yapılmak gerekir.

«Bütün insanlığın içinde çırpındığı uygarlık bunalımının karşımıza çıkardığı en ciddi sorun, modern bilimin sağladığı güçlü araçların kullanılması sorunudur.

«... Yalnız teknisyenler, ikinci derecede adamları değil, benim yöntem kurucusu, bilim filozofları dediğim kimseleri de yetiştirmek gerekir, anlamındadır bu.»

«... (Mustafa Kemal'in) geniş bir yalnızlık ve ışık çemberiyle çevrili olduğunu söylüyorsam, yalnız siyasal ve toplumsal değil, aynı zamanda töresel ve düşüncel, sonuç olarak da felsefi ve dinsel alanlardaki şaşırtıcı devrimin programını kendisinin, evet hemen yalnız kendisinin yapmış olmasındandır.»(*)

4.1.3. Önderlik ve Yönetim Sanatı

Mustafa Kemal Atatürk'ün temel kavram ve kabullerinin ikinci bir temel ortaklaşa özelliği de, bu kavram ve kabullere aynı zamanda insancıl bir önderlik ve yönetim sanatı gereksiniminin isteklerini de yetkin bir biçimde karşılıyan tanımlar getirebilmiş olmasıdır.

Bu kavrayışı iledir ki devrimci atılımlarını gerçekleştirirken kendisine karşı dövüşebilecek olanlara dövüşmek fırsatını vermemiş, böylece de ulusunun kanını esirgileyebilmiştir. I. Büyük Millet Meclisi'nin çok sayıdaki din adamı üyelerini islam dini ve tarihi alanlarındaki derin bilgisiyle etkileyip onları görüşmeler yoluyla inandırabilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasına ilişkin yasayı önerme işini bir şeyhe vermekle, Cumhuriyet'in ilânına ilişkin yasayı buna karşıt olan Rauf Bey'e savundurmakla karşıtlarını onurlandırmakta, onlarla bilimin temel gereği olan «diyalog» (= değişik görüşleri gözönünde bulundurma) yolunu işler tutmakta, gerginlikleri kopma noktasına getirmemekte, tam tersine bütünleştirici bir yol izlemekteydi.

(*) Georges Duhamel, «Düşünce Devrimi», *Turquie=La Nouvelle Puissance d'Occident*'dan alan: Atatürk'e Saygı, Türk Dil Kurumu Yayını, 1969, s. 246-248.

Bu konudaki bilinçliliğini değişik vesilelerle kendisi de anlatma kavuşturmuştur:

«... Ben düşündüklerimi önce ulusun vicdanında, ihtiyaç ve yeteneğinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak uygulamayla kendimi yükümlü bilen bir insanım. Her insanın mensup olduğu toplum için düşündüğü bir fikir olabilir. Ama sağını solunu düşünmeden söylenmiş sözler, benim görüşüme göre, uzun uzun ve derin denemelerle incelenmedikçe fiil alanına çıkamazlar. Her toplumsal işte kişisel düşüncesün genel gereksinim ve istence uygun olduğunu hissetmemiş olanlar, kaçınılmaz biçimde başarısızlığa mahkûmdurlar... Eğer ben size bu sorunu (kurtuluşu ve ilerlemeyi, Ö.O.) ancak son yıllarda düşündüm dersem inanmayınız. Ben ta çocukluğumdan beri bu dâvâyı düşünmüş bir adamım»(*).

NUTUK'da da aynı düşünce ve davranış tutumunun pek yetkin açıklamalarını görüyoruz:

«... Ulusal savaşım, dış saldırıya karşı yurdun kurtarılmasını tek erek saydığı halde, bu ulusal savaşımın başarıya ulaştıkça, aşama aşama, bugünkü döneme (Cumhuriyet'e, Ö.O.) değin ulusal istencin (iradenin) bütün temellerini ve biçimlerini gerçekleştirmesi doğal ve kaçınılmaz bir tarihsel akış idi. Bu kaçınılmaz tarih akışını geleneksel alışkanlığı ile hemen hisseden hükümdar hanedanı ilk andan başlayarak ulusal savaşımın amansız düşmanı oldu. Bu kaçınılmaz tarih akışını ilk anda ben de gözlemledim ve hissettim. Ama sonu da kapsıyan bu hislerimizi ilk anda tam olarak açıklayıp anlatmadık. Gelecek olasılıklar üzerine çok konuşma, giriştiğimiz gerçek ve maddi savaşıma düş niteliği verebilirdi; dış tehlikenin yakın etkileri karşısında üzüntü duyanlar arasında geleneklerine, düşünce eğilimlerine ve ruhsal durumlarına aykırı düşen olası değişikliklerden ürkeceklerin ilk anda direnmelerine yol açabilirdi. Başarı için işlemsel ve güvenli yol, her aşamayı zamanı geldikçe uygulamaktı.

«... bu son sözlerimi özetlemek gerekirse, diyebilirim ki ben, ulusun vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme yetisini, bir ulusal sır gibi vicdanımda taşıyarak, azar azar bütün toplumumuza uygulamak zorundaydım.»(**).

Mustafa Kemal Atatürk, çocukluğundan çıktığı tarihten başlayarak, hem hep kendi bağımsız yargılamalarına göre davranabil-

(*) İleten: Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, C. III. 1969, s. 317-318.

(**) NUTUK, *Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını* 1959, C. I, s. 15-16. (Son paragrafın Mustafa Kemal tarafından altı çizilmiştir).

mek, hem de bunu çevresini kırmadan başarabilmek çabasını gösterdiğini, bunun için evinde yalnız yaşamak yoluna gittiğini şöyle açıklıyor:

«... Aile arasında yaşayanlar bilirler ki sağdan soldan pek temiz ve içten uyarılardan kendilerini sakınamazlar. Bu durum karşısında iki davranış yolundan birini seçmek zorunludur. Ya uymak, ya da bütün bu uyarı ve öğütleri hiçe saymak. Bence ikisi de doğru değildir. Uymak nasıl olur? En aşağı benimle 25 yaş farkı olan anamın uyarılarına uymak geçmişe geri dönmek olmaz mı? Baş kaldırmak; erdemine, iyi niyetine, yüksek kadınlığına inandığım anamın gönlünü kırmak, düşüncelerini altüst etmektir. Bunu da doğru bulmam.»(*)

Atatürk'teki bu bilge kişiliği ve üstün siyaset sanatı yeteneğini gözlemleyen Prof. Herbert Melzig ile Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun değerlendirmeleri ise şöyle:

Herbert Melzig Atatürk'teki bilge kişiliği şöyle gözlemliyor:

«Eski çağın büyük filozofu Eflatun'un 'ya kırallar filozof, ya da filozoflar kiral olsalardı!» yolundaki dileği 2000 yıllık bir tarihte gerçekleştiremedi. Oysa XX. yüzyılda ilk kez olarak Atatürk'ün kişiliğinde, Eflatun'un istediği gibi, sözcüğün tam anlamıyla bunu görüyoruz. Atatürk bir dâhi, bir düşünür olarak bir ulusun, Türk ulusunun kaderini ele almış, bu ulusla atıldığı bağımsızlık savaşı ile ve başka ulusların haklarını koruyan bir barış ile insanlığa görkemli bir örnek vermiştir.»(**).

«Yeni Türkiye Atatürk ile yalnız islâm anlayış ve görüşlerini değil, aynı zamanda Avrupa'nın düşünme tarzını da aşmıştır. Türkiye bir dürüstlük, samimiyet ve realite politikası gütmekte ve bu nedenle tepkilere başarısızlıklara uğramamaktadır. Bu politikanın kendinden öncekilere benzer yanı olmadığı gibi taklidi de yoktur.»(***)

Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu da şunları yazmıştır:

«Atatürk olayları gerçek nitelikleriyle kavrayan, insanın yaratıcılığına inanan, olayların oluşumunu denetimi altına alabilen, olamayacağı sınırını kavrayıp onu zorlamamak gerektiğini bilen, gerektiğinde şimşek hızıyla davranırken, gerektiğinde zaman etkenine payını tanıyıp bekli-

(*) 21 Mart 1926 günlü *Haklımıyet-İ Millîye Gazetesi*'nden alan Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, T. İş Bankası Yayını, 1969. s. 164.

(**) İleten E. Z. Karal, «Atatürk'ü Anlamak». *Atatürk'e Saygı*, a.g.k., s. 114.

(***) Herbert Melzig, «Özgürlük Savaşı ve Mustafa Kemal», *Atatürk'e Saygı*, a.g.k., s. 331.

yebilen üstün zekası ve bilimsel düşünce yapısı ile tarihte hiçbir önderin başaramadığı bir yüksek ölçüde halkını tanıyıp onunla kaynaşmış, onun kaderini değiştirmiş, yüzlerce yıllık göreneklerini sarsarken, ona ulusal özgürlüğünü ve bağımsız yaşama temelini kazandıran tarihsel özelliklerine de sarılması bilmiştir.»(*)).

4.2. ATATÜRK'ÜN TEMEL KAVRAMLARINA GETİRDİĞİ TANIMLAR

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu üstün siyaset sanatçılığı, devlet kuruculuğu yeteneğinin önemli bir dayanağı, temel kavramlarını nasıl tanımlamakta olduğudur.

Burada O'nun doğanın, insanın ve toplumun nitelikleriyle ilgili kimi temel kavramları nasıl anladığını kendi sözleriyle belirtmeğe çalışacağım.

«Yaşam felsefesinin tuhaf bir belirişidir ki, her yararlı ve yeni şeye karşı kesinlikle bir güç çıkar. Buna bizim dilimizde «gericilik» (= irtica) derler. İşte bu gericiliğin yok edilmesi için gerekli önlemleri önceden almış olmak gerekir.»(**).

«Doğa insanları türetti, onları kendisine tapırdı da. Ancak insanların dünyada yaşayabilmeleri için onların doğaya egemenliklerini de gerekli kıldı. Doğaya egemen olmasını bilmiyen yaratıklar varlıklarını koruyamamışlardır. Doğa onları, kendi öğeleri içinde ezmekten, boğmaktan, yok etmekten çekinmemiştir.»(***)).

«İnsanlar sürüngenler gibi sudan çıktıkları için önce ilk atamız balıktır. İşler daha ilerledikçe o insanlar primat zümresinden türediler. Biz maymunuz, düşüncelerimiz insandır. İnsanlar büyük doğa olayları önünde göçler, akın yolları ile bu yeryüzü dediğimiz yıldızın her kıtasına dağılmışlardır. Bu kıtaların kimine yeni, kimine eski denmiş. Bu deniş hem bilgiden, hem bilgisizliktendir. Amerika, Kristof Kolomb buldu diye yeni dünya sayılmıştır. Ama jeoloji olayları, Asya'dan Alaska yoluyla ya da daha başka yollarla, karanlık zamanlarda, adı bilinmiyen geçişler oldu. Maya uygarlığını ve İnkaları öğrendikçe, stepler ve Alaska geçitleri düşünüldükçe, Eskimo yüzleri ve tipleri ile kızilderili

(*) İsmail Hakkı Baltacıoğlu, «Atatürk», Atatürk'e Saygı, a.g.k., s. 24-28.

(**) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Yayını, C. II, s. 63.

(***) Ruşen Eşref, Atatürk (1930) dan ileten Enver Ziya Kartal, Atatürk'ten Düşünceler, a.g.k., s. 162.

Hint insanları yüzleri ve tipleri incelenip araştırıldıkça, bu eski ve yeni dünya kavramları doğal olarak yavaş yavaş değişir.»(*)).

4.2.1. Yaşamın Anlamı

Atatürk'ün «yaşamın anlamı» üzerine olan görüşü de bu bağlamda önem kazanmaktadır. 17 Mart 1937'de Romanya Dışişleri Bakanıyla yaptığı konuşmada şunları söyler:

«Vaktiyle kitaplar karıştırdım. Yaşam konusunda filozofların ne dediklerini anlamak istedim. Bir bölümü her şeyi kara görüyordu. 'Değil mi ki hiçiz, sifira varacağız, dünyadaki geçici yaşama süresince neş'e ve mutluluğa yer bulunamaz' diyorlardı.

«Başka kitaplar okudum, bunları daha akıllı adamlar yazmışlardı. Diyorlardı ki: 'Değil mi ki sonu nasıl olsa sıfırdır, hiç değilse yaşadığımız sürece şen ve neş'eli olalım.'

«Ben kendi karakterime göre ikinci yaşam anlayışını yeğliyorum, ama şu sınırlar içinde:

«Bütün insanlığın varlığını kendi kişiliklerinde gören adamlar mutsuzdurlar. Besbelli ki o adam bir birey olarak yok olacaktır. Herhangi bir kişinin yaşadıkça memnun ve mutlu olması için gereken şey, kendisi için değil, kendisinden sonra gelecekler için çalışmaktadır. Akla uyan bir adam ancak böyle davranabilir. Yaşamda tam zevk ve mutluluk, ancak gelecek kuşakların şerefi, varlığı, mutluluğu için çalışmakta bulunabilir.»(**).

4.2.2. «Başarı» Anlayışı

Atatürk'ün doğa, toplum ve insan üzerinde bu akılcı görüşü 'kader' ya da 'talih' düşüncesinde de yer vermez. Atatürk doğayı bir bütün olarak kavrayınca, doğa güçlerinin insana karşı özel bir amaçları olabileceği sanısını önlemiş olmaktadır: Yasalılıklarına göre işleyen bu doğa güçleri, kendi başlarına ne iyilikçi, ne kötülükçü olamazlar.

Bundan dolayı yaşamda yalnız iki şey vardır: Yenmek ve yenilmemek. Bu ortamda artık «kadercilik» anlayışına geçerli bir yer tanımaz: «Talih, yürütülmesi olanaklı konularda düşünüp tarttıktan

(*) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, a.g.k., C. II, s. 279.

(**) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, a.g.k., C. II, s. 280 vd.

sonra işe başlamaktır.»

«...Aynı zamanda akla uygun şeyleri izlemek gerekir. Değişimlerin durgun ve belli kuralları yoktur.»(*)

Falih Rıfki Atay'ın bir gün «Ya sizi Erzurum Kongresi'ne başkan yapmasaydılar?» sorusuna, Atatürk'ün verdiği yanıt şudur: «Bir yenisini toplardık!»(**).

4.2.3. Tarih ve Ulus Kavramları

Mustafa Kemal Atatürk toplumbilimin temel bir özü demek olan tarih alanında çok derin ve geniş incelemeler yapıp geçerli sonuçlar çıkarmıştır. Önderliğini başarılı kılan kaynaklarından birisi kanımca budur. Cumhuriyet Türkiye'sinin gerek ulusal kimliği ve yurt sınırları, gerek demokratik meşruluk ilkeleri ve otorite sembolleri oluşturulurken gösterdiği üstün siyaset sanatı örneklerinde, geniş boyutları felsefe alanına taşan bu tarih anlayışının önemli payı olsa gerektir.

Amasya Toplantısından başlayarak, ulusal kurtuluş hareketini örgütlenme girişimlerine temel aldığı dünya, toplum ve insan anlayışı şudur:

«Tarih, olgular, olaylar ve gözlemler hep insanlar ve uluslar arasında hep ulusallığın egemen olduğunu göstermiştir. Ve ulusculuk ilkesi aleyhine büyük çapta edimsel (fiili) deneyimlere karşın yine ulusluk duygusunun öldürülemediği ve yine güçlü olarak yaşadığı görülmektedir.

Tarih bir ulusun kanını, hakkını, varlığını hiçbir zaman inkâr etmez. Bundan dolayı böyle bir geçersiz örtünün (Sèvres'i anlatmak istiyor, Ö.O.) arkasında yurdumuz ve ulusumuz aleyhinde verilen hükümler, kanılar kesinlikle iflâs etmeğe mahkûmdur.»(***)

«Ulusun varlığını sürdürmek için bireyleri arasında düşündüğü ortak bağ, yüzyıllardan beri gelen biçim ve niteliğini değiştirmiş, yani ulus dinsel ve mezhepsel bağlantı yerine Türk ulusluğu bağıyla bireylerini toplamıştır(****).

«Bir ulusun ne gibi manevi nitelik ve yeteneklere malik olduğunu de-

(*) İleten E. Z. Karal, Atatürk'ten Düşünceler, a.g.k., s. 165.

(**) Falih Rıfki Atay, Çankaya, C. I, s. 112.

(***) NUTUK, C. I, s. 64 vd.

(****) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, a.g.k., C. II, s. 237 vd.

ğerlendirebilmek ve saptıyabilmek için o ulusun yönetimiyle görevlendirilen kimselerin insanlık tarihini ve özellikle ulusal tarihini çok okumuş ve sindirmiş olması şarttır. Başarılı olmanın birinci sırrı burada yatar.»(*)

Yine toplumbilim ile felsefenin ortak sorunlarından birisi olan, adına kimi zaman «ortak bilinç», kimi zaman «kamu oyu» denilen olguyla ilgili olarak söylediklerine bakalım:

«Bir toplumun kesinlikle bir ortaklaşa düşüncesi vardır. Eğer her zaman anlatılıp açığa vurulmuyorsa onun yokluğu sonucunu çıkarmamalıdır. O, gerçeklikte, kesinlikle vardır; varlığımızı, bağımsızlığımızı kurtaran bütün hareketler ulusun ortak hareketlerinin, isteğinin, kararlılığının açıkça ortaya çıkan yüksek belirişlerinden başka bir şey değildir.»(**)

4.2.4. Özgürlük ve Bağımsızlık

Atatürk, 1921'de Ankara gazetesinde yayınlanan bir demecinde aynen şunları söyler:

«Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir. Ben ulusumun ve en büyük atalarımın en değerli mirasından olan bağımsızlık aşkı ile fethe edilmiş bir adamım. Çocukluğumdan bugüne değin ailevi, özel ve resmi yaşamımın her aşamasını yakından tanıyanlar bu aşkı bilirler. Bence bir ulusta şeref, haysiyetin, namusun ve insanlığın varlığı ve sürekliliği kesinlikle o ulusun özgürlük ve bağımsızlığına sahip olmasıyla olanaklıdır.

Ben kişisel olarak bu saydığım niteliklere çok önem veririm. Ve bu niteliklerin kendimde varlığını ileri sürebilmek için ulusumun da aynı niteliklere sahip olmasını temel koşul sayarım. Ben yaşayabilmek için kesinlikle bağımsız bir ulusun çocuğu kalmalıyım. Bu nedenle ulusal bağımsızlık hence bir yaşam sorunudur. Ulus ve ülke yararlarının gerektirdiği, insanlığı oluşturan uluslardan her biriyle uygarlık gereği olan dostluk ve siyaset ilişkilerine büyük bir duyarlıkla değer veririm. Ancak benim ulusumu tutsak etmek isteyen herhangi bir ulusun bu arzusundan vazgeçinceye değin amınsız düşmanıyım.»(***)

(*) S.N. Özerdim, *Bilinmeyen Atatürk*, Varlık Yayınları, 1976. s. 14.

(**) İleten S. N. Özerdim, *Bilinmeyen Atatürk*, s. 14.

(***) İleten: E. Z. Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, a.g.k., s. 165-166.

4.2.5 Gelişme Kavramı ve Uygarlık-Kültür İlişkisi

Toplumsal gelişmeyi, bilimsel düşünüşün kılavuzluğunda, özellikle tarım dışı etkinliklerin, yani sanayi, ulaşım, değişim, bilim, sanat, sağlık, eğitim... etkinliklerinin hem yurt yüzeyinde, hem halk arasında dengeli olarak dağılacak biçimde oluşup gelişmesi, tarımın da bunları olanaklı kılacak ölçüde daha verimli araç ve yöntemlerle yapılması olarak anlamıştır Atatürk. Sömürgeciliğin böyle bir gelişmeyi olanaksız kılan çarpıtıcı, uyum ve dayanışmayı bozucu niteliğini derinden kavramıştır.

«Ulus, uluslararası genel mücadele alanında yaşama nedeni ve güç nedeni olacak ortam ve araçların ancak çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini, kanıtlanmış bir gerçek olarak ilke edinmiştir.»(*)

Sömürgeciliğin sömürülen toplum için ne anlama geldiğini pek erken ve bütünlüğü ile kavramıştır. Harbokulu öğrencisiyken arkadaşlarına verdiği gizli konferanslardan birinde şunları söyler:

«Bugün Ali Fuat'la (Cebesoy, Ö. O.) Beyoğlu'nda dolaştık. Bütün dükkânlar İngiliz, Fransız, İtalyan, Rum, Yahudi levhalarıyla dolu. Bu memleket onların mı, bizim mi? Yüzyıllardır yurt çocuklarını savaş meydanlarında harcamışız, azınlık ise memlekette kalmış, ilerlemiş. Ekonomi bir ulusun yaşamının temelini oluşturur. Yıllardır Yunan gemicileri Türk bayrağı altında dolaşarak Akdeniz ve dünya ticaretini eline almış...»(**).

1917'de Halep'ten sadrazama ve başkomutan velikine ülkenin genel durumu üzerine yolladığı rapor gerçek bir toplumbilimsel çözümleme değerindedir. Burada uluslararası sömürü konusunda şu uyarıda bulunmaktadır:

«Almanların... savaş yardımından yararlanarak bizi sömürge biçimine sokmak ve ülkemizin bütün kaynaklarını kendi ellerine almak siyasetine karşıyım...»(***)

16 Kasım 1918 günlü *Minber* gazetesine verdiği demeçte de toplumsal gücü nasıl anladığını belirtir:

«... Ben en iyi siyasetin her türlü anlamıyla en çok güçlü olmakta bulunduğunu kabul ederim. En çok güçlü olmak deyiminden anladığım,

(*) Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, a.g.k., C. II, s. 237 vd.

(**) *Atatürk Ansiklopedisi*, May Yayınları, C. I, s. 89-90.

(***) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, a.g.k., C. IV, s. 7.

yalnız silah gücü olduğunu sanmayınız. Tersine olarak bu bence güç toplamını oluşturan etkinliklerin sonucusudur. Bence en çok güçlü olmak bilim bakımından, fen bakımından ve ahlâk bakımından güçlü olmaktır... Ülkemi ve ulusumu, pek iyi tanıdığım ve yoksun bulunduğumuz ilerlemeye eristirebilmek için huzur ve sükûn ile, ama her halde özgürlük ve bağımsızlığı kurarak çok ve sürekli çalışmak gerektiğine inanmış bulunuyorum.»(*)

«Eğitim»den Beklediği

«Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara özellikle varlığı ile, hakkı ile, birliği ile çatışan tüm yabancı öğelerle mücadele gereği telkin edilmelidir. Sürekli ve korkunç bir mücadele biçiminde beliren uluslararası yaşamın felsefesi, bağımsız ve mutlu kalmak isteyen her ulus için bu nitelikleri şiddetle istetmektedir.»(**)

«Erkek ve kız çocuklarımızın aynı yoldan bütün öğrenim derecelerindeki öğretim ve eğitimlerinin işlemsel olması önemlidir. Ülke çocukları, her öğrenim derecesinde ekonomik yaşamda etkin, verimli ve başarılı olacak biçimde donatılmalıdır. Ulusal ahlâkımız uygar ilkeler ve özgür düşüncelerle beslenip güçlendirilmelidir. Bu çok önemlidir, özellikle dikkatinizi çekerim: Korkutma temeline dayalı ahlâk bir erdem olmadıktan başka güvenilebilir de değildir.»(***)

4.2.6. Uygarlık-Kültür (Hars) Ayrımının Geçersizliğini Temel Alması

Mustafa Kemal Atatürk çağdaş uygarlığın, bilimsel yönetime, aklın özgürlüğüne dayalı özelliği ile tek olduğunu; bu bakımdan bir toplumda «hars» (= manevi kültür) ile uygarlığın (= maddi kültür) birbirinden etkilenmeyen, ayrı birimler olmadığını, tam tersine ikisinin birlikte aynı bütünün ayrılmaz bölümleri olduğunu benimsemek tutarlılığını gösteren ilk Türk düşünür - devlet adamıdır. Özetle traktörü alan köylü ailenin örneğin ortakçı - mal sahibi ilişkileri, çocuk yapma ve çalıştırma uygulamaları, evlenme ve düğün töreleri... nin bundan etkilenmeyeceği düşünülemez. Bu konuda Atatürk'ün söyledikleri şöyledir:

(*) İleten Enver Ziya Karal. «Atatürk'ü Hatırlamak.» Atatürk'e Saygı, a.g.k. s. 120-121.

(**) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, a.g.k. C. II, s. 16-17.

(***) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 172-173.

«Uygarlığın (medeniyetin) ne olduğunu başka başka tanımlayanlar vardır. Bence uygarlığı harstan (= kültürden) ayırmak güçtür ve gereksizdir. Bu görüşümü açıklamak için kültür ne demektir, tanımlıyalım:

«A — Bir insan toplumunun devlet yaşamında, B — Düşünce yaşamında, C — Ekonomik yaşamında yani tarımda, sanatta, ticaretle, kara, deniz ve hava ulaştırıcılığında yapabildiği şeylerin toplam bileşimidir.

«Bir ulusun uygarlığı dendiği zaman kültür adı altında saydığımız üç tür faaliyetin toplam bileşiminin dışında başka bir şey olamayacağını sanırım.

Kültür kavramını da yalnız ulusların güç ve geç değişen kimi irksal, doğuştan yeteneklerini, karakterini anlatmak üzere kullanırlar ve buna çok önem ve değer verirler. Örneğin İstanbul'un zabtı olayını düşünürken diyenler vardır ki: Bizanslılar Türklerden daha uygar idi; ama Türklerin kültürü (harsı) güçlü olduğu için yendiler ve başardılar. Bu anlayış ve açıklama doğru değildir. Gerçekte Türkler Bizanslılardan hem daha uygar idiler, hem de irksal karakterleri onlardan yüksekti...

«İstanbul'u zapteden Türkler devlet yaşamında elbette Bizans imparatorluğundan çok yüksekti. Türklerin İstanbul fethinde inşa ve icad ettikleri gemiler, toplar ve her türlü araçlar, gösterdikleri yüksek teknoloji gücü, özellikle koca bir donanmayı Dolmabahçe'den Haliç'e kadar karadan ulaştırma dehası, daha önce Boğaziçi'nde inşa ettikleri kaleler, aldıkları önlemler... düşünce ve teknik alanında ne denli ileri olduklarının yüksek tanıklarındır... Özetle, uygarlık kültürden başka bir şey değildir. Kültür kavramını seciye (karakter) kavramına indirmemelidir.»(*)

4.2.7. Uygarlık ve Bilim İlişkisi

Mustafa Kemal'in 22 Eylül 1924 günü Samsun öğretmenleriyle yaptığı konuşma, eğitimin laikleşmesi yolundaki sarsılmaz görüş ve iradesini de, temel dünya ve toplum anlayışını da anlatmaktadır:

«Dünyada her şey için, uygarlık için, yaşam için, başarı için en doğru yol gösterici bilimdir, tekniktir. Bilimin ve teknolojinin dışında yol gösterici aramak aymazlıktır, bilgisizliktir, sapkınlıktır. Yalnız: Bilimin ve teknolojinin yaşadığımız her dakikadaki aşamalarının evrimini kavra-

(*) İleten Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, T. İş Bankası Yayını, 1968, s. 278-279.

mak ve ilerlemelerini zamanla izlemek şarttır. Bin, ikibin, binlerce yıl önceki bilim ve teknik dilinin çizdiği ilkeleri, şu kadar bin yıl sonra bugün aynen uygulamayı kalkışmak kuşkusuz bilim ve tekniğin içinde bulunmak değildir.

«Bilim ve teknik girişimleri(için) okul gereklidir. Okul adını hep birlikte saygıyla, ağırlıyarak analım. Okul genç kafalara insanlığa saygıyı, ulus ve ülkeye sevgiyi, şerefi, bağımsızlığı öğretir... Bağımsızlık tehlikeye düştüğünde onu kurtarmak için izlenmesi uygun olan en iyi yolu belletir... Ülke ve ulusu kurtarmağa çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuslu uzman ve birer bilgin olmaları gerekir. Bunu sağılayan okuldur...

«... Ulusu yetiştirmek için asıl olan okullarımızın, üniversitelerimizin kurulmasında (bilim ve teknik ilkelerini kılavuz yapacağız)... Ulusumuzun siyasal, toplumsal yaşamında... düşünce eğitiminde de kılavuzumuz bilim ve teknik olacaktır... Okulun vereceği bilim ve teknik sayesinde ki Türk ulusu, Türk sanatı, ekonomisi, Türk şiir ve edebiyatı, bütün güzel yaratımlarıyla gelişir.»

«... Bir ulusun gerçek kurtuluşu ancak böylece olur... Bence (eğitim) programımızın temel noktaları ikidir.

1 — Toplumsal yaşamımızın gereksinimlerine uyması,

2 — Çağın gereklerine uygun düşmesi.

«... Hiçbir mantıksal kanıtı dayanmayan birtakım geleneklerin, inançların korunmasında direnen ulusların ilerlemesi çok güç olur, belki de hiç olmaz. İlerlemede kayıtları, koşulları aşamayan uluslar yaşamı akla uygun ve işlemsel olarak gözlemliyemez. Yaşam felsefesini genişliğine gören ulusların egemenliği ve tutsaklığı altına girmeğe mahkûmdur.

«Hanımlar, beyler! İtiraf edelim ki biz üçbuçuk yıl öncesine değin cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi yönetiyorlardı. Dünya bizi temsil edenlere göre tanyordu. Üçbuçuk yıldır, tamamiyle ulus olarak yaşıyoruz...»(*)

4.2.8. Aydınlardan Beklediği: Toplumumuzun Somut Gerçeklerini Bilerek Davranmak

«Arkadaşlar bunda başarılı olmak için aydın sınıfla halkın düşünüş ve hedefi arasında doğal bir uyum olmak gerekir. Yani aydınlar sınıfının halka telkin edeceği ülküler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Oysa bizde aydınların telkinleri ulusumuzun ruhunun derinliğinden alınmış ülküler midir?

«Kuşkusuz hayır. Aydınların içinde çok iyi düşünenler vardır. Ama

(*) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, a.g.k., s. 43-45.

genellikle şu yanlımız da vardır ki inceleme ve araştırmalarımıza alan olarak çoğunlukla kendi ülkemizi, kendi özelliklerimizi ve gereksinimlerimizi almaz. Aydınlarımız belki bütün dünyayı, bütün başka ulusları tanır, ama kendimizi bilmeyiz.»(*)).

4.2.9. Az Gelişmiş lkeler ve Uluslararası İlişkiler zerine Anlayışı

Atatürk'ün eserinin ruhu «ulusal bağımsızlık ve özgürlük» olduğu içindir ki bağımsızlık ve özgürlükten yoksun tüm ulusların saygı, imrenme ve hayranlığını kazandı. Mustafa Kemal, «Doğu Sorunu»nun aslında «Sömürgeci Batının Sorunu» olduğunu kavramış, Türk kurtuluşunun böylece dünya çapında bir yeni dönemi başlatma etkisi olacağını pek erkenden görmüştü:

«Bugün günün ağardığını nasıl görüyorsam, uzaktan, bütün doğu uluslarının da uyanışını öyle görüyorum. Bağımsızlık ve zgrlğine kavuşacak olan çok kardeş ulus vardır. Onların yeniden doğuşu, kuşkusuz ki ilerlemeye ve refaha yönelmiş olacaktır. Bu uluslar, bütün güçlüklere ve bütün engellere karşın muzaffer olacaklar ve kendilerini bekliyen geleceğe ulaşacaklardır. Sömürgecilik ve emperyalizm, yer yüzünden yok olacak ve yerlerini uluslar arasında hiçbir renk, din ve ırk ayrılığı gözetmeyen yeni bir uyum ve işbirliği ağı eğemen olacaktır.»(**).

Uluslararası ilişkilere ilişkin daha genel anlayışı da şoyledir:

«... Ulusal bağımsızlık hence bir yaşam sorunudur. Ulus ve ülke yararlarının gerektirdiği, insanlığı oluşturan uluslardan her biriyle uygarlık gereği olan dostluk ve siyaset ilişkilerine büyük bir duyarlılıkla değer veririz. Ancak benim ulusumu tutsak etmek istiyen herhangi bir ulusun, bu arzusundan vazgeçinceye değin, amansız düşmanıyım.»(***)
«... bugün bütün dünya ulusları aşağı yukarı akraba olmuşlardır, ve olmakla meşguldürler. Bu bakımdan insan yesi olduğu ulusun varlığını ve mutluluğunu düşündüğü kadar, bütün dünya uluslarının huzur ve gönencini düşünmeli ve kendi ulusunun mutluluğuna ne ölçüde değer veriyorsa bütün dünya uluslarının mutluluğuna hizmet etmeğe elinden geldiğince çalışmalıdır. Bütün akıllı adamlar bilirler ki bu yolda çalışmakla hiçbir şey yitirilmez. Çünkü dünya uluslarının

(*) Atatürk'n Söylev ve Demeçleri, a.g.k., C. II, s. 139 vd.

(**) İleten E. Z. Karal, Atatürk'ten Düşünceler, a.g.k., s. 17

(***) İleten E. Z. Karal, Atatürk'ten Düşünceler, a.g.k., s. 166.

mutluluğuna çalışmak, başka bir yoldan kendi buzur ve mutluluğunu sağlamaya çalışmak demektir.

«Bunun için insanlığın hepsini bir vücut ve bir ulusu bunun bir öğesi saymak gerekir. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan öbür bütün öğeler acı duyar.»(*)

43. GERİKALMIŞLIĞIN GEÇERLİ AÇIKLAMASI

Türk Devriminin yürütücü gücü olan Atatürkçü düşünüş,

- a) sömürgeci düzenin sömürülen toplumu ne denli yapısal, ekonomik, siyasal, eğitsel, ekinsel, ruhsal... çarpıklık ve yozlaşmalara uğrattığını,
- b) bağımsızlık savaşının bu çok yönlü çarpıklık ve yozlaşmalardan kurtulma savaşımı demek olduğunu,
- c) bunun için bütüncül bir «gelişme» kavramına sahip bulunmak gerektiğini,
- d) bu amaçla girilen savaşımı dışardan ve içerden engellemeğe yönelecek yabancı ve yerli güçlerin oluşum ve işleyiş düzenliliklerini, yeni koşullara nasıl uyarlanabildiklerini çözümlenmeye katmak gerektiğini çok saydam biçimde bilinç düzeyine çıkararak bir düşünüşdür.

Örneğin Söylev, karşılaştırmalı devrim toplumbilimi incelemelerinde sömürge düzeni ve bundan kurtuluş sürecinin siyasal, ekonomik, kültürel, toplumsal-ruhsal yönlerine ilişkin olarak varılan –daha önce özetlediğimiz– genellemelerin pek çoğuna somut örneklerle kanıtlık yapabilecek gözlemlerin, çözümlenmelerin ve eylemlerin anlatımıdır.

Söylev Mustafa Kemal'in kendisinin de Kurtuluş Savaşı ve Türk devrimine ilişkin olarak yukardakilerle tümüyle çıkan genellemelere varmış olduğunun kanıtlarıyla doludur. Özellikle ilk 16 sayfalık bölüm, bir Devrim Toplumbiliminin SONUÇLAR bölümünü oluşturacak değerdedir. Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşını örgütlemeye başladığı sıradaki durumu ve karşısındaki ulu işin özünü, kapsamını nasıl kavradığını bu sayfalarda anlatmaktadır. Bunun

(*) Atatürk'ün Söylev ve Demeşlerl, C. II, s. 280-282.

yanında Söylev'de İstanbul saltanat hükümeti ve halifelik ile işgalci sömürgeci devletler arasındaki işbirliği ve dayanışmadan, bunların çıkartıp destekledikleri iç isyanlardan söz eden bölümler; Kurtuluş Savaşının örgütlendiriliş ve yürütülüşünü, kamu oyunun oluşturuluş ve harekete geçirilişini, var olduğu kadarıyla teknolojiden, örneğin telgraftan, demiryolundan... nasıl etkin biçimde yararlanıldığını, bütün bu aşamalarda önderliğin yerini anlatan bölümler; saltanat ve halifeliğin kaldırılışı sırasında Kurtuluş Savaşını birlikte yürüten önder kadro üyelerinden bir bölümünün toplumsal - ekonomik - kültürel koşullanmışlıkları sonucu devrimin çağdaştırma programına nasıl karşı çıktıklarını anlatan sayfalar; Lozan barış görüşmeleri sırasında en büyük güçlüklerle ekonomik - kültürel ayrıcalıkların kaldırılması konusunda karşılaşıldığını açıklayan sayfalar... hep daha önce özetlenen toplumsilimsel genellemeleri doğrulayıcı nitelikteki gözlemler, çözümler ve değerlendirmelerdir(*)).

Bu nitelik ve içeriğinden dolayı öğretim kurumlarında Devrim Tarihi derslerinin işlenişinde Söylev'den geniş ölçüde yararlanılabileceği görüşümdedir. Söylev'den Türk Devriminin büyük önderinin, giriştiği büyük savaşımın gerçek niteliğini nasıl derinden kavradığını anlatan birkaç paragrafı buraya aktarmak, Türk Devrim Tarihi incelemelerinin gerikalmışlık olgusunun kavranmasına yapabileceği katkıları göstermeğe yetecektir:

«Burada pek önemli olan bir noktayı da belirtmeli ve açıklamalıyım. Ulus ve ordu padişah ve halifenin hainliğinden haberli olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı yüzyılların kökleştirdiği dinsel ve geleneksel bağlarla itaatli ve bağlı. Ulus ve ordu kurtuluş yolu düşünürken bu kalıtsal alışkanlığın yöneltmesi ile kendisinden önce yüce halifelik ve saltanat makamının kurtuluşunu ve dokunulmazlığını düşünüyor. Halifesiz ve padişahsız kurtuluşun anlamını kavramak yeteneğinde değil... Bu tutuma aykırı oy ve görüş belirteceklerin vay haline! Hemen dinsiz, vatansız, hain olur; toplum dışına kovulur...»

NUTUK, C. I. s. 10 - 11.

(Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını 1959)

«Başka önemli bir noktayı da anlatmak gerekir. Kurtuluş yolu arar-

(*) Söylev üzerine yapılmış incelemeler için bkz.: Türk Dil dergisi, Kasım 1977, Söylev özel sayısı.

ken İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek temel sayılmaktaydı. Bu devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamıyacağı kuruntusu hemen bütün beyinlerde yer etmişti.

Bu düşünüşte olan yalnız halk değildi; özellikle seçkinler denilen insanlar böyle düşünüyordu.

Demek ki kurtuluş yolu ararken iki şey söz konusu olmayacaktı. Bir kez İtilif Devletlerine karşı düşmanca tutum alınmıyacaktı ve padişah ve halifeye canla başka bağlı ve sadık kalmak temel koşul olacaktı.»

NUTUK, a.g.e., s. 11.

«İstanbul'da bir bölüm devlet adamı da gerçek kurtuluşun Amerikan mandasını istemek ve sağlamakta olduğu kanısındaydılar. Bu kanıda bulunanlar düşüncelerinde çok diretiler, kesin doğru tutumun kendi görüşlerinin geçerli sayılmasında olduğunu kanıtlamaya çok çalıştılar. Bu hususta da sırası gelince kimi açıklamalar yapacağım.»(*)

NUTUK, C. I, s. 7.

«Efendiler, ben bu kararlardan hiçbirini yerinde bulmadım. Çünkü bu kararların dayandığı bütün kanıtlar ve mantıklar çürüktü, dayanaksızdı. Gerçekte içinde bulunduğumuz tarihte Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı ülkeleri tümden parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son konu bunun da bölüşülmesini sağlamakla uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet bunların hepsi dayanağı kalmamış bir takım anlamsız sözlerden ibaretti...

Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulusal egemenliğe dayalı, kayıt ve koşulu olmadan bağımsız bir Türk devleti kurmak...

Bu kararın dayandığı en güçlü düşünce ve mantık şu idi: Temel, Türk ulusunun haysiyetli ve onurlu bir ulus olarak yaşamasıdır. Bu temel ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla elde edilebilir. Ne denli zengin

(*) NUTUK'da daha sonra bu konuda verilen açıklamalara göre, söz konusu devlet adamları ve aydınlar Mustafa Kemal'e çektikleri telgraflarla, adil bir hükümet kurması, genel eğitimi yaygınlaştırması gibi koşullarla Amerika'dan mandaterliği kabul etmesini istemeği önerirler. Mustafa Kemal'in cevabı şudur: «Adil bir hükümet kurmasını Amerika'dan isteyeceksek bunun hükümetin bağımsızlığı ile bağdaşmıyacağı açıktır. Genel eğitimi yaygınlaştırmak ile ne demek isteniyor? Ülkenin her yanında Amerikan okulları açılması mı istenmektedir?» NUTUK, C. I, s. 93 vd.

ve gönençli olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir ulus, uygar insanlık karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir işleme lâyık olmaz... Öyleyse ya bağımsızlık, ya ölüm. İşte gerçek kurtuluş isteyenlerin parolası bu olacaktır.»

Nutuk, a.g.e., C. I, s. 12-13.

«Görülüyor ki verdiğimiz kararın uygulanmasını sağlamak için henüz ulusun bilmediği sorunlara değinmek gerekiyordu. Kamuca söz konusu edilmesinde büyük sakıncalar olduğu düşünülen hususların söz konusu olması kesinlikle zorunlu bulunuyordu.

Osmanlı hükümetine, Osmanlı padişahına ve müslümanların halifesine başkaldırmak ve bütün ulusa ve orduya başkaldırtmak gerekiyordu.

Türk ata yurduna ve Türk bağımsızlığına saldıranlar kimler olursa olsun, onlara bütün ulusca silâhla karşılık vermek ve onlarla savaşma girmek gerekiyordu.

Bu önemli kararın bütün gereklerini ve zorunluluklarını ilk günden açıklayıp anlatmak elbette uygun olmazdı. Uygulamayı bir takım aşamalara ayırmak ve olay ve gelişmelerden yararlanarak ulusun duygu ve düşüncelerini hazırlamak, ve basamak basamak yürüyerek ereğe varmağa çalışmak gerekiyordu.»

NUTUK, a.g.e., C. I, s. 14-15

«İstanbul'da önemli sayılacak girişimlerden biri İngilizseverler Derneği idi. Bu addan, İngilizlere sevgi duyanların kurdukları bir dernek anlaşılmasın! Bence bu derneği oluşturanlar kendi kişiliklerini ve kişisel çıkarlarını sevenler ve kişilikleri ile çıkarlarının korunması yolunu Lloyd George hükümeti aracılığıyla İngiliz koruyuculuğunu elde etmede aryanlardır...

Bu derneğe katılanların başında Osmanlı padişahı ve yeryüzü halifesi sanını taşıyan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, İçişleri bakanlığında bulunan Ali Kemal... ve Sait Molla bulunuyordu... ve işlemlerle gerçekleştirilen işlerden anlaşıldığına göre derneğin başkanı Rahip Frew idi.

Bu derneğin iki yönü ve niteliği vardı. Biri açık yönü ve uygar girişimlerle İngiliz korumasını istemeğe ve sağlamaya yönelik niteliği idi. Öbürü gizli yönüydü. Asıl etkinlikler bu yöneydi. Yurt içinde örgütlenerek başkaldırı ve ayaklanma çıkarmak, ulusal bilinci kötürüm kılmak, yabancı karışmasını kolaylaştırmak gibi haince girişimler derneğin bu gizli kolunca yöneltilmekteydi. Sait Molla'nın derneğin açık girişimlerinde olduğu gibi gizli yönünde de ondan da çok payı bulunduğu görülecektir.»

NUTUK, a.g.e., C. I, s. 6 - 7.

«Tam bağımsızlık bizim bugün üstlendiğimiz görevin asıl ruhudur. Tam bağımsızlık denildiği zaman doğal olarak siyasal, malî, iktisadî, adlî, askerî ve bunlar gibi her hususta tam bağımsızlık ve tam serbestlik demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksun olma, ulus ve ülkenin gerçek anlamında bütün bağımsızlığından yoksun olması demektir.»

NUTUK, C. II, s. 624.

Atatürkçü düşünce tam bağımsızlığı şaşmaz ilke yaptığı gibi, toplumumuzda sömürgeciye karşı duyulan aşağılık - duygusunun etkisiyle oluşan Panislamizm ve Pantürkizm gibi, sömürgecilerin de bağımsızlık için çıkar yol olmadığını, tersine toplumu daha çok bölünüp parçalanmaya götürecektir, boş yere oyalayıp gücünü tüketecek nitelikte olduğunu bildikleri için özellikle özendirdikleri akımların da geçersizliğini görmüş ve göstermiştir. «Yurtta barış, dünyada barış» ilkesiyle bir yandan sömürgeci ülkelere açık saldırı gerekçesi sağlayan yayılcı (= fetihçi) tutuma son vermiş, bir yandan da onların içerde Türk toplumunu bölücü eylemlerini etkisiz kılmayı amaçlamıştır:

a) Daha 24 ekim 1919'da Ulusal Hareket'in özelliğini Ruşen Eşref'e açıklarken Mustafa Kemal her iki akımın geçersizliği üzerine şunları söylüyordu: «Kendi toprağı bakım ve özene muhtaç iken ulusun gözlerini başka noktalara yöneltmeğe çalışan (İttihat Terakkici, Ö.O.) siyaset, doğal bir siyaset değildir». (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, 2. baskı, s. 3'den arıttırıkçeleştiren Ö.O.).

b) Nisan 1920'de Türk dış politikasının temellerini şöyle açıklamaktadır:

«Ulusal sınırlarımız içinde herşeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımızı koruyup ulus ve ülkenin gerçek mutluluk ve bayındırlığına çalışmak. Gelişigüzel sınırsız istekler ardında ulusu uğraştırıp zarara sokmamak... Uygar dünyadan uygar ve insancıl işlem ve karşılıklı dostluk beklemektir.»

c) Aralık 1921'de de panislamizm ve pantürkizm konusunda söyledikleri şunlardır:

«Efendiler,... büyük hayaller ardından koşan, yapamıyacağımız şeyleri yapar görünen yalancı insanlardan değiliz. Efendiler, büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın

düşmanlığını, kızgınlığını ve kimini bu ülkenin, bu ulusun üzerine çektik. Biz panislamizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da 'yaptırmamak için bir an önce öldürelim' dediler. Panturanizm yapmadık, 'yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik ve yine 'öldürelim' dediler. Bütün dâvâ bundan ibarettir. Efendiler, bütün dünyaya korku ve telâş veren kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskıları arttırmaktan ise doğâl sınıra, meşru sınıra çekilelim. Haddimizi bilelim. Demek ki efendiler, biz yaşamak ve bağımsızlık isteyen bir ulusuz. Ve yalnız ve ancak bunun için yaşamımızı harcarız.»

4.3.1. Geçerli Bir «Gelişme» Anlayışına Dayalı Oluşu

Görüldüğü gibi Atatürk'ün hedef edindiği Gelişme tanımı bugün Gerikalmışlık Toplumbilimi'nin en geçerli saydığı tanımdır: Buna göre gelişme daha önce belirtildiği gibi toplum yaşamının yalnız bir-iki kesiminde değil, tüm yönlerinde olursa gelişmeden söz edilebilir; gelişme ekonomik yaşamın bir-iki alanında değil, belli başlı tüm çalışma alanlarında olursa «gerçek gelişme» sayılır. Açık deyişle yalnız tarımda değil, tarım dışında sanayi, bilim, sağlık, eğitim, sanat gibi alanlarda da gelişme olmalıdır. Bunun gibi söz konusu gelişme çalışmaları, ülkenin yalnızca az sayıdaki birkaç noktasında toplanmış, ülke yüzeyine ve halk arasına dengeli biçimde yayılmamışsa yine bu gerçek bir gelişme değildir; tersine gerikalmışlık belirtisidir. Yukarda değindiğimiz gibi her sömürge ülkede bir-iki liman kenti, sömürülen kaynakların yer aldığı bölge (örneğin maden çıkarılan bölge) «gelişebilmekte», ama ülkenin büyük bölümü geri tarıma, ilkel teknolojiye, eğitimsizliğe, anti-demokratik toplumsal yapıya... terkedilmiş durumda kalmaktadır. Demek ki gelişmeden söz edebilmek için bu gelişmenin yurt yüzeyine dengeli biçimde yayılması da gereklidir.

Yine gelişmenin temel bir ölçüsü siyasal düzenin, toplumsal kurumların, kültürün ve ahlakın laikleşmesi ve demokratikleşmesidir. Mustafa Kemal Atatürk'ün gerek Kurtuluş Savaşını başarabilmesinin, gerekse çağdaş toplum temelleri oluşturma girişimlerinde başarılı olmasının sırrı, böyle bütüncül bir gelişme anlayışını stratejisine temel yapmasında saklıdır. Onuncu Yıl Söylevi Mustafa Kemal'in bu konudaki bilinçliliğinin açık belgesidir. Bir yandan her

türlü dıŖa bağımlılığın böyle bir gelişme anlayışına kesinlikle ters düştüğünü bildiği için «tam bağımsızlığı» şaşmaz ilke yapmıştır. Öte yandan, Kurtuluş Savaşını kazandıktan hemen sonra, aşağıda belirtileceği gibi, siyasal-toplumsal-ekonomik-kültürürel alanların tümünde çağdaş demokratik toplum temelleri oluşturma ve bunları ülke yüzeyine yayma devrimlerine girişmiştir.

4.3.2. Ulusal Kimlik Geliştirmesi

Atatürkçü düşünüş ümmetçi ve imparatorlukçu bir düzenden yeni çıkmış, budunsal bölünmelere uğramış Anadolu halkına diliyle, yazısıyla bir ulusal kimlik ve ulusal bilinç kazandırmayı amaçlamış ve bunu gerçekleştirmiştir. Bu ulusçuluk toplumu birleştirici, kaynaştırıcı bir ulusçuluk olup, ırk, dil, din... gibi herhangi bir etnik ögenin üstünlüğüne dayalı değildir; kendisini Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşı sayan ve bununla övünen herkesi Türk sayan bir ulusçuluktur. Bunun gibi başka ulusları da aşağılamayan, onlarla eşitlik üzere uygar ve dostça ilişkiler içinde bulunmayı temel alan bir anlayıştır.

Harf devrimi, dil devrimi, eğitim birliği ilkesi... hep böyle bir ulusal kimlik ve bilinç oluşturma amacının uygulamalarıdır.

Türk Devrimi düşünüşü bu amaçla eğitime büyük önem, öğretmenlere büyük değer vermiştir. Daha Kurtuluş Savaşı sürerken, 1921 yılında bir eğitim kurultayı (Maarif Kongresi) toplanmış, Mustafa Kemal burada şu düşünceleri dile getirmiştir:

«Yüzyıllar süren derin bir yönetsel savsaklamanın devlet yapısında yol açtığı yaraları iyileştirmek için harcanacak emeklerin en büyüğünü hiç kuşkusuz eğitim ve ekin alanında göstermemiz gerekir...

Ancak geniş ve yeterli koşul ve araçlara sahip oluncaya değin gelecek savaş günlerinde bile yetkin bir dikkat ve özenle işlenip çizilmiş bir ulusal eğitim programı ortaya koymaya ve varolan eğitim örgütümüzü bugünden verimli bir etkinlikle çalıştıracak temelleri hazırlamaya bütün gücümüzle çalışmalıyız.

Şimdiye değin izlenen öğretim ve eğitim yöntemlerinin ulusumuzun gerileme tarihinde en önemli bir etken olduğu kanısındayım. Onun için bir ulusal eğitim programından söz ederken eski dönemin boş inançlarından ve doğal özelliklerimizle hiç de ilişkisi olmayan yabancı düşüncelerden, doğudan ve batıdan gelebilen her türlü etkiler-

den tümüyle uzak, ulusal ve tarihsel karakterimize uygun bir ekini anlatmak istiyorum. Çünkü ulusal dehamızın gelişimi ancak böyle bir ekinle sağlanabilir. Gelişigüzel bir yabancı ekini, şimdiye değin izlenen yabancı ekinlerin yıkıcı sonuçlarını yineliyebilir. Ekin (düşünsel yol, töre) ortamla ilişkilidir. O ortam ulusun karakteridir.» (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, İkinci baskı, 1959, s. 16-17'den arı-türkçeleştirerek alan Ö.O.)

Atatürkçü ulusçuluk anlayışının dünyada barışı amaçladığını, bunun için de yine eğitime büyük görevler verdiğini anlatan bir başka belge, Atatürk'ün şu sözleridir:

«Dünya yurttaşları kıskançlık, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak biçimde eğitilmelidir.» (1937, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II-I).

Harf ve dil devrimleri, eğitim birliği ilkesi sayesinde türkçe yazı dili olmuştur. Böylece halkın anlamadığı Osmanlıca'nın yerini türkçe almış, halkın dili ile aydınların ve yöneticilerin dili arasındaki fark ortadan kalmıştır. Ayrıca türkçe bu atılımlar sayesinde bilim dili de olabilmiştir. Gerçekten bir dilin yaşama gücü ancak bilim dili olmasına bağlıdır.

4.3.3. Laiklik İlkesi

Laik dünya görüşü, laik toplum anlayışı Atatürk'çü düşüncenin başlıca temelidir.

Laiklik dinden bağımsızlaşma, dinsel ve büyüsel ilkelere dayalı toplumsal düzenlenişin yerini ussal, bilimsel ilkelere dayalı toplumsal düzenlenişin alması demektir.

Laik dünya ve toplum anlayışı gelişme ve çağdaşlaşma bakımından vazgeçilmez bir önem taşır. Her şeyden önce sömürgeciliğin türlü yollarla halk arasında her zaman kışkırtmak istediği dil, din, mezhep, tarikat ayrılıklarının artık körüklenemeyeceği bir ortam ancak laiklik üzere düzenlenen bir ortam olabilir.

Laiklik özgür düşünce için zorunludur. Toplumsal adalet içinde gelişmek için geçerli yolların bulunabilmesi, ekinin çağdaşlaşması, düşüncenin özgürleşmesi yine ancak laik bir düşünsel ve kurumsal ortam içinde olanaklıdır. Kutsal sayılan konularda farklı inançları hoşgörmeyi sağlayan bir dünya ve toplum anlayışı siyasal,

ekonomik... konulardaki farklı görüşleri hoşgörü ile karşılamayı çok daha daha kolaylıkla sağlayabilir. Özetle, değişik düşüncelerin barış içinde tartışılması demek olan demokrasi de, toplumsal barış ve dayanışma da laiklik olmadan gerçekleşemez. Bilimin tek gerçek yol gösterici konumuna gelmesi ancak laiklik ortamında olanaklıdır.

Öte yandan toplumda en değerli üretim gücü olan nüfusun yarısını oluşturan kadınların erkekle eşit haklara kavuşup toplum yaşamında gerekli olan yerini alabilmesi de ancak laik bir dünya, toplum ve insan anlayışı eşliğinde gerçekleşebilir.

4.3.4. Devletçilik İlkesi

Atatürkçü düşünüş devletçilik ilkesi ve uygulamalarıyla çağdaş anlamında bir toplumun vazgeçilmez ekonomik etkinlik alanları olan sanayi ve hizmetleri neredeyse yoktan başlatıp oluşturmuştur, denilebilir. Tarımın gelişmesine de devletçi uygulamalarla büyük katkıda bulunmuştur. Ekonominin yapısını özel kesimin belirlemesini kabul etmemiş, kamu kesimini başlıca güç yaparak ekonomik demokrasiyi de amaçlamıştır.

Devletçi ekonomik politika sayesinde 1930'larda Türkiye ekonomisinin dışa bağımlılığı önemli ölçüde azaltılabılmıştır. Bu başarı dünyanın en güçlü ekonomilerinin bunalım (= 1929 - 32 dünya ekonomik bunalımı, 1933'lerden başlayarak savaş ekonomisine girilmesi) yaşadığı bir dönemde gerçekleştirilebilmiştir.

Ekonomide kamu kesiminin önemli payı (= sanayide, bankacılıkta, madencilikte) sayesinde ki başta sendika, grev ve lokavt, toplu sözleşme, asgari ücret, taban fiyatı, destekleme alımları... gibi ekonomik demokrasi önlemleri daha barışçı biçimlerde gerçekleştirilebilmiştir. 1950'de çok partili demokrasi uygulamasına, bütün sorunlarına karşın başarıyla geçiş ve özgür seçim uygulamasının yerleşmesi, toplumun genellikle bağınaz ve aşırı olmıyan siyasal programları onaylaması, aşırı ve bağınaz programların ise pek yandaş bulamaması Atatürk Devrimlerinin bir toplumsal, ekinsel yatırım niteliğinde olmaları dolayısıyladır.

Yukarda belirttiğimiz gibi 'katı kuramsal ilkeler' anlamında bir ekonomik öğreti getirmemiş olması, Atatürkçü düşünüşün bilimsel

tutuma da, özgürlük ülküsüne de uygun düştüğünü gösterir: İnsanlığın, zorlayıcı bir genel planlamanın demokrasi ülküleriyle bağdaşır yollarını bulmadaki önemli güçlükleri henüz çözüme ulaştıramamış olduğu bir nesnel gerçekliktir. Sosyalist ülkelelerin özyönetimi ve gönüllü kooperatifleşmeyi (= özellikle tarımda) gerçekleştiremeyip, bireysel ve özel girişimlere de ekonomide yer tanımak zorunda kaldıkları görüldü. Bu durum karşısında Atatürkçü düşünüş bir yandan bilimi toplumun yönetimine eğemen kılma gereğini, başka deyişle bilimsel planlama gereğini ve kamu kesiminin ekonomide genel gelişmeyi ve kamu yararını sağlayacak konumda olmasını temel almış, ama bir yandan da zorba bir katı ve genel planlama yerine ekonomik demokrasiyi iç ve dış barış ortamında gerçekleştirmeyi amaçlamıştır, denilebilir. Çünkü bilmektir ki her türlü gelişmede asıl amaç, demokrasinin de özünü oluşturan 'toplumsal ve uygar insan' olarak bireyin maddi ve manevi gelişimini sağlamaktır. Bütün girişimlerinde taklitçilikten uzak bir tutum benimsiyen Atatürk, karmaşık toplumsal gerçekliği yalınkatlaştırıcı bir öğreti'ardıcı gibi davranmanın bilimsel tutuma da, demokrasi ülkülerine de aykırı düşeceğini görmüştür. Bilimsel yaklaşımın somut gerçeklikten yola çıkmayı gerektirdiğini, bu bilim yöntemi ilkesinin politika stratejilerine temel yapılması gerektiğini görmüştür. Bu anlayışın Atatürk'ün şu sözünde yansıdığını görüyoruz:

«Yüzyıllardan ve yüzyıllardan beri zavallı insanlığı mutlu etmek için tutulan yolların, kullanılan araçların verdikleri sonuçların ne ölçüde güven verici oldukları incelenmeye değer mi?»

Artık insanlık kavramı vicdanlarımızı arındırmaya ve duygularımızı yüceltmeye yardım edecek ölçüde yükselmiştir.

Durumları ve onların gereklerini uygar insan düşüncesiyle ve yüksek vicdan aydınlığı ile gözlemleyip düşünerek şu sonuçlara varırız:

İnsanları mutlu edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak insanlık dışı ve son derece üzüntü verici bir sistemdir.

İnsanları mutlu edecek tek araç, onları birbirine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirek karşılıklı maddi ve manevi gereksinimlerini karşılamaya yarayan davranış ve güçtür.

Dünya barışı içinde insanlığın gerçek mutluluğu, ancak bu yüksek ülkü yolcularının çoğalması ve başarılı olmasıyla olacaktır.» (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 272'den arı-türkçeleyen Ö.O.).

4.3.5. Devrimcilik İlkesi

Üzerinde durulması gereken bir başka önemli nokta da Atatürk'ün devrimciliği ilke olarak benimsemesi, topluma, özellikle de gençlere devrimciliği ilke olarak sunmuş olmasıdır. Bu ilke ile bilimin üstünlüğü bir kez daha vurgulanmaktadır. Toplumun geleceğine ancak bilimin yol göstericiliğinde biçim verilebileceği kabul edilmekle, geleceğin bugünden kalıplaştırılamıyacağı, katı görüşlülüğe de yer olmadığı vurgulanmaktadır. Atatürk'te devrimcilik, Cumhuriyet'in getirdiği demokratik kurumlar ve ilkelere dayalı olan toplumsal uyum ve dayanışma herhangi önemli bir ölçüde bozulmadan toplumun kendi kendisini yenileyebilmesi, geliştirebilmesi demektir. Toplumun geleceğine, yarınki kuşakların yaşamına bugünden ipotek konulmasının reddedilmesi demektir.

Atatürk Cumhuriyeti gençliğe emanet etmekle, devrimciliğin en güzel bir örneğini de vermiş olmaktadır. Daha Sivas Kongresi günlerinde gençliğe olan güvenini şöyle anlatıyordu:

«Biz her şeyi gençliğe bırakacağız. O gençlik ki hiçbir şeyi unutmaya-
caktır. Gelecek umudunun ışıklı çiçekleri onlardır.»

4.3.6. Güçlükler

Kurtuluş Savaşı yılları da sayılırsa Mustafa Kemal Atatürk'ün yirmi yıllık kısa yönetimi türk toplumunu Orta Çağ karanlığından ve sömürgeci bağımlılığından 20. yüzyıl aydınlığına ve özgürlüğüne çıkarabilmiştir. Ne var ki önderin çok erken ölümüne ek olarak: a) 1950'lere değin toplumda bir işçi sınıfının hemen de yok denecek ölçüde zayıf oluşu, b) tarımda toplumsal yapının geniş ölçüde kapalı geçim ekonomisi koşullarında bulunuşu, c) bu ortamda ve başka kimi tarihsel etkenlerden kaynaklanan bürokrat üstünlüğü, ç) 1928'lere değin gümrük vergileri koyamama, dünya ekonomik bunalımı ve II. Dünya Savaşının daha 1930'larda kendisini duyuran etkileri, d) planlı toplum konusunda genel olarak dünyada da birçok şeyin bilinmemekte olması, buna ek olarak Türkiye'de Batı'da örneği görülmeden, kendi koşullarını temel alan bir yaratıcılıkla özgür çözüm yolları geliştirip örgütleme ve uygulama yetenek ve alışkanlığı gelişmiş bir aydın/yönetici kadronun yeterince bulunmaması

(Köy Enstitüleri, İktisadi Devlet Kuruluşları... böyle bir kadronun hepten yok da olmadığını ve geliştirilmek istendiğini göstermektedir)... Türk Devriminin başarılarını sınırlayıcı etkenlerin başlıcalarıdır.

5. SONUÇ: ÇAĞIMIZ İNSANLIĞININ SORUNLARI

A) Bilimsel açıklama, hangi konuda olursa olsun yapıyı, bu yapının işleyiş ve değişimindeki düzenlilikleri ortaya koyabilen, demek ki öngörü sağlayabilen açıklamaya denir. Bilimsel açıklamanın gördüğü evrensel saygı, bu nitelikte olmasından ileri gelmektedir. Toplum yaşamını konu alan toplumbilimlerin de saygı gören bir yer kazanabilmesi, toplumun yapısı ve bu yapının işleyiş ve değişimindeki düzenlilikleri ve yasalılıkları gösterebilme, demek ki öngörü sağlama ve insanı toplumsal çevresine eğemen kılma ölçüsüne bağlıdır.

B) Toplumun kavranabilmesi için onun değişimi içinde ele alınması zorunludur. Bugünkü toplumu anlayabilmek ve yarınki toplumun bugünkünden farklı olacağını kavrayabilmek için, dünkü toplumun bugünkünden farklı olduğunu bilmek gerekir. Bu ise dünkü toplumu incelemeyi, başka deyişle toplum yaşamını tarihsel boyut içinde ele almayı zorunlu kılar.

C) Toplum yaşamının da doğal olaylar gibi anlaşılabilir, açıklanabilir ve bilinçli insan çabasıyla genel evrim yönündeki gelişimi hızlandırılabilir olduğunun kavranması, dünkü toplum koşullarının bugünkülerden farklı olduğunun, yarınkilerin de zorunlu olarak bugünkülerden farklı olacağını anlaşılması, bizi bugünü dokunulmazlaştırma, kutsallaştırma ve ülküleştirme yanılığından kurtarır. Bilim özgürlüğünün değerini, dogmatikliğin de büyük sakıncalarını ortaya kor. Toplum yaşamının, görece de olsa, uyum ve dengenin eğemen durumda bulunmasına bağlı olduğunu, toplumsal değişimin hep yeni koşullara uygun yeni dengelerin aranması anlamına geldiğini açıkça ortaya kor.

Ç) Toplumsal değişme, insanın kendisini ve çevresini anlayıp, açıklayıp, bilinçli olarak düzenleyebilme olanaklarına artan ölçüde kavuşmakta olduğu çağımızda yaşamın başta gelen gerçekliğidir. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye değin bütün toplumlarda, o ta-

rihten bu yana da göreceli olarak azalmakla birlikte toplumların birçoğunda halk yığınları yönetim olgusunun dışında kalagelmişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısında ise itici gücünü uygulamabilimden alan dinamik toplumsal gelişim bir yandan insanın toplumsal yaşamını etkileme yolunda etkinliğini arttırmakta, bir yandan da halk yığınlarını tarihin yapıcıları olarak ortaya çıkarmakta, bu ise toplumbilimin daha da gelişmesi için gerekli olan ortamı ve güvenceyi sağlamaktadır. Bu dinamik süreç içinde gittikçe daha geniş yığınlar toplumsal çevrelerini yorumlayıp anlama, bu çevrenin işleyişindeki yasalılıkları, düzenlilikleri kavrama olanağına kavuşmakta, bu ise insanlığın evrensel değerleri olan eşitlik, özgürlük, insanın maddi - manevi zenginleşmesi ülkülerinin gittikçe artan ölçüde demokratik yollardan - eşdeyişle zorba olmayan yollardan - gerçekleştirilmesi olanağını doğurup geliştirmektedir.

5.1. TOPLUMSAL SORUNLARIN ANLAŞILMASINDA VE OLUŞTURULMASINDA TOPLUM BİLİMLERİNİN YERİ NEDİR?

Nitekim toplum bilimleri toplumsal sorunların gerçek duruma daha uygun olarak ortaya konulmasında; nedenlerinin ve çözüm yollarının araştırılmasında; yöneticilerin ve «sosyal hizmet» görevlilerinin eğitilmesi ve yetiştirilmesinde; kamuoyunun eğitilmesinde; elverişsiz yaşama koşullarının ve bunların yol açtığı tartışmaların saplantısız, bilimsel yöntemin ilkelerine uygun ölçülerle değerlendirilmesinde artan ölçüde başarılı olarak uygulanmaktadır.

Yakın döneme gelinceye değin, toplumsal yaşamın bilgili olarak planlanıp düzenlenmesi, yalnızca ekonomik etkinliklerin denetlendirilmesi olarak görülür, toplumbilimcilere bunda pek görev de verilmezdi. Bugün gelişmiş toplumlarda toplumbilimlerinin katkılarının önemi ve gerekliliği daha çok benimsenmekte ve ekonomik gelişmenin toplumsal, davranışsal yönleri konusunda araştırmalar artmakta, sonuçlarından uygulamada yararlanma tutumu geniş ölçüde yerleşmiş bulunmaktadır.

Örneğin, türlü konularda belirli tasarılar (projeler) hazırlanmasına ve uygulanmasına dayanak olabilecek görgül örnek olay incelemeleri yapılmaktadır. Bu tür incelemeler ilgili konuda uygu-

lamacıları yetiştirmede çok önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekten, bir toplulukta bir konudaki karmaşık tutumları, inanç ve değerleri, bunların o konudaki görece ağırlıklarını inceleyecek iyi bir örnek olay çalışması, konuya ilişkin sorunları çözebilecek, karmaşıklığın üstesinden gelebilecek nitelikte insan-gücü yetiştirmede çok değerli, verimli yollardan biridir. Bu örnekolay incelemelerinden çıkarılabilecek bir çok varsıyımın, toplumsal planlamada, uygulanacak programları değerlendirmede çok önemli katkıları olur.

5.2. DEMOKRATİK PLANLAMANIN GÜÇLÜKLERİ

Bu yolda çağdaş toplumların karşılaştıkları başlıca güçlük, genel planlama gereğini özgürlük içinde gerçekleştirmedeki güçlüktür. Bu, çağımız toplumunun temel sorunsalı'dır (= problematik) Bu konuda tanınmış İngiliz düşünürü Raymond Williams şunları söylüyor(*): Genel bir planlamanın insanların yaşamını çok katı sınırlamalar altına sokabileceği konusunda derin kuşkular vardır ve bu nedenle genel planlamaya karşı küçümsenemeyecek nefret duyguları bulunduğu görülmektedir. Gerçi genel planlamanın olmadığı bugünkü durumda da insanlar bu kez başka bir düzenin, yani kör piyasa mekanizmasının türlü kısıtlamaları ve katılıkları altında yaşamakta, üstelik kaynakların boşa harcanması önlenemediği gibi, genel toplumsal - ekonomik gelişme de mümkün olan ölçüde gerçekleşmemektedir. Ne var ki bu noktayı görmek daha zordur. Ayrıca plansız yaşam, yapısı ve düşünüyapısı bakımından bireylere özgür oldukları kanısını vermekte, birçok bakımdan bunu gerçekten sağlamakta, bu ortamda genel planlamanın sınırlamalarından daha çok ürkülmektedir. Genel planlamanın geniş ölçüde bir kabul görebilmesi hem alacağı biçimlerin usa uygun düşmesine, hem de yöntemlerinin özgürlük duygularıyla bağdaşmasına bağlıdır. Williams'ın bu konudaki sonucu şu: «Demokratik planlama deyimi kolayca söylenebilen bir deyimdir; ama bunun nasıl işlediğini gerçekten bilen yoktur. Ekonomik planlamanın kimi ülkelerde elde ettiği göz kamaştırıcı başarıların da herhangi bi genel demokrasi uygulamasıyla bir arada olmadığı bilinmektedir. Demokrasi ül-

(*) Raymond Williams, *The Long Revolution*, Penguin Books, London. 1961. s. 321.

küsü ile tüm yaşamı genel bir planlamanın denetimi altına sokmak tehlikesi arasındaki çelişkinin yol açtığı en büyük zarar da buradadır: Çünkü böylece planlama yapmamak için geçerli gerekçeler bulmuş olduğumuz sanısına kapılmak kolay olmaktadır. Oysa gerçekte temel bir planlama gereksinimi çok ivedi olarak ortada durmaktadır ve sorunlar çözümlenmeleri çok güçtür diye ortadan kalkmamakta, tersine daha da ağırlaşmaktadır.»

Son söz olarak yine Justus Von Liebig'i anmalıyız: «Bilimin gerçekten ilginç olmaya başladığı ilk nokta, açıklama gücünün bittiği yerdir.»

— ÖZET —

Toplumsal değişme, davranış sapması, toplumsal sorunlar ve toplumsal düzenleme konuları birbirleriyle yakından ilgilidir.

Değişim herhangi bir zaman dönemi içinde bir şeyde gözlemlenen «farklılaşmayı» anlatır. Hem doğal, hem toplumsal çevrede gözlemlenen değişim, aynı zamanda birbirlerine de etkide bulunurlar. Değişik zaman ölçülerine göre değişik değişim olguları ve süreçlerini vurgulayan incelemeler yapılabilir. Bunların birbirleriyle bütünleştirilmeleri gereklidir.

Toplumsal değişim, çağdaş toplumda, özellikle sanayi devriminin çerçevesi içinde ele alınmış ve ortaya çıkan sanayi toplumu tipi değişim açısından incelenmiştir. Yine bu çerçeve içinde «buluş»ların önemi ortaya çıkmaktadır. Buluşların yalnız fizik çevreyle ilgili olarak değil, toplumsal - kültürel çevreyle ilgili olarak da söz konusu olduğu gözardı edilmemelidir.

«Toplumsal sorun» bir toplumu ciddi olarak tehdit eden, bir çok insanın özlem ve isteklerini engelleyen duruma verilen genel addır. Bunlar içinde özellikle suçluluk, çocuk suçluluğu ve çalışma ilişkilerinde uyumsuzluklar konusu çok incelenmiş bulunuyor. «Davranış sapması» olarak ele alındığında suçluluk olaylarının kişisel ve toplumsal etkenlerinin ayırddedilebileceği görülmektedir.

Bütün çağdaş toplumlarda şu ya da bu ölçüde de olsa bir toplumsal düzenleme ve planlama çabası görülüyor. Bu bakımdan davranış bilimleri topluluğunun getirdiği zengin bakış açısı, inceleme yolları ve elde ettiği sonuçlar uygulamada çok verimli dayanaklar sağlayabilecek önemdedir.

Sömürgecilik ve yeni biçimlerinin, dünya nüfusunun 2/3 ünü oluşturan az-gelişmiş (geri-bırakılmış) ülkeleri kendi iç devinimleriyle özgürce gelişmekten alıkoyucu, toplumsal yapılarını ve genel olarak kültürlerini çarpıklaştırıcı etkileri, toplumsal değişme konusunun çok önemli özel bir bölümünü oluşturmaktadır. Türk Devrimi'nin bu konunun anlaşılmasına önemli katkıları olmuştur ve olmaktadır.

KAYNAKLAR

- N. ABADAN, *Bürokrasi*, SBF Yayını, 1959.
- N. ABADAN, *Social Change and Turkish Women*, SBF Yayını, 1963.
- N. ABADAN - UNAT, R. KELEŞ, R. PENNIX, H. VAN RENSELAAR, L. VAN VELZEN, L. YENİSEY, *Göç ve Gelişme*, SBF - Hollanda Üniversiteleri Uluslararası İşbirliği Vakfı ortak yayını, 1976.
- Y. ABADAN, B. SAVCI, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, SBF yayını, 1959.
- T. ACAROĞLU, *Atatürk Kaynakçası*, 2 cilt, T. İş Bankası yayını, 1981.
- M. Adem, *Eğitim Planlaması*, Eğitim Fak. ya., 1981.
- A. A. ADIVAR, *Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, 1980.
- A. AFETİNAN, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih kurumu ya. 1969.
- A. AFETİNAN, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Kültür Bakanlığı ya., 1981.
- A. N. AGARWALA AND S. P. SINGH (eds.), *The Economics of Underdevelopment*, Oxford Univ. Pres, 1963.
- M. AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtima Tarihi*, iki cilt, Cem Yayınevi, 1974.
- T. AKKAYAN, *Göç ve Değişme*, İ. Ü. Edebiyat Fak. ya., 1979.
- T. AKKAYAN, «İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Kürsüsü Tez Çalışmaları ve Tezlere Ait Bibliyografya», *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, Sa.: 3, 1979.
- T. AKKAYAN, «Türkiye'de Okur - Yazarlık (I)», *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, Sa.: 3, 1979, s. 31 - 72.
- A. AKSOY (derl.), *Az Gelişmişlik ve Emperyalizm*, Gözlem yayınları, 1975.
- S. AKSOY, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek yayınları.
- B. ALAY, *Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma*, Atatürk Üniv. Y., 1979.

- K. ALEMDAR, **Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri**, AİTIA Yayını, 1981.
- T. ALKAN, **Kadın - Erkek Eşitsizliği Sorunu**, SBF Yayını, 1981.
- T. ALKAN, D. ERGİL, **Siyaset Psikolojisi**, Turhan Y., 1980.
- Ö. Z. ALTAN, **Kadın İşçiler ve Türkiye'de Kadın İşçilerin Korunması**, Eskişehir İ.T.İ.A. Yayını, 1980.
- ARBEITSGRUPPE SOZIOLOGIE, **Denkweisen und Grundbegriffe der Soziologie**, Campus Studium, 1978.
- O. ARI, **İzmir'de Kitle Haberleşmesi**, Sosyal Bilimler Derneği yayını, 1972.
- İ. ARMAĞAN, **Bilgi ve Toplum**, 1974.
- İ. ARMAĞAN, **Bilimsel Yöntem (2 cilt)**, Dokuz Eylül Ün. Y., 1983.
- NEDA ARMANER, **Psikopatolojide Dini Belirtiler**, Demirbaş Yayınları, 1973.
- NEDA ARMANER, **Din Psikolojisine Giriş**, Ayyıldız Basımevi, 1980.
- R. ARON, **Sınıf Mücadelesi (Çev.: Erol Güngör)**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yayını, 1973.
- F. R. ATAY, **Çankaya**, Bateş, 1980.
- D. AVCIOĞLU, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi yayınevi, 1973.
- M. H. AYDIN - S. KAYHAN, «Etnoloji ve Belgeleme», **Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi**, Sa.: 3, 1979, s. 73 - 92.
- M. AYSAN, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Eko. ve Sos. Yayınlar A.Ş., 1980.
- K. D. BAILEY, **Methods of Social Research**, Free Press, 1978.
- G. BALANDIER, **Anthropologie Politique**, PUF, 1977.
- B. BALKAN, **Türkiye Özetli Nüfus Bibliyografyası**, Hacettepe Üniv. Y., 1970.
- P. BARAN, P. M. SWEEZY, **Monopoly Capital**, Penguin Books, 1968.
- P. BARKER (ed.), **A Sociological Portrait**, Penguin Books, 1972.
- A. BAUMGARTNER - KARABAK UND G. LANDEBERGER, **Die Verkauften Bräute: Türkische Frauen zwischen Kreuzberg und Anatolien**, Rowohlt, 1978.
- H. BECKIER, **For A Science of Social Man: Convergencies in Anthropology. Psychology and Sociology**, McMillan, 1954.
- D. BELL, **The End of Ideology**, Free Press, 1960.

- R. BENDIX, S. M. Lipset (eds.) **Class, Status and Power**, Free Press, 1953.
- B. BERELSON, G. A. STEINER (eds.), **Human Behaviour - An Inventory of Scientific Findings**, Harcourt, 1964.
- M. BLOCH, **La société féodale**, Mitchel 1939 ve 1940.
- K. BORATAV, **Gelir Dağılımı**, Gerçek Yayınları, 1969.
- K. BORATAV, **Sosyalist Planlamada Gelişmeler**, SBF Yayını, 1973.
- T. B. BOTTOMORE, **Critique de la Société**, Anthropos, 1968.
- T. B. BOTTOROME, **Elites and Society**, Pelican, 1964.
- T. B. BOTTOMORE, **Indroduction to Sociology**, 1962 (Türkçesi: Toplumbilim, Doğan Yayınları, 1977).
- T. B. BOTTOMORE, **Classes in Modern Society**, Allen - Unwin, 1966.
- P. J. BOUMAN, **Einführung in die Soziologie**, Ferdinand Enke Verlag, 1960.
- G. BOUTHOU, **Sosyoloji Tarihi**, Varlık Yayınları, 1973.
- G. BOUTHOU, **Variations et Mutations Sociales** Payot, 1968.
- G. BOUTHOU, **Les Structures Sociologiques**, Payot, 1968.
- Ö. BOZKURT, **Ayrımsal Sosyoloji ve Toplumsal Yapı**, TODAİE Yayını, 1972.
- F. BRAUDEL, **Civilisation matérielle, économie et capitalisme**, Armand Colin, 3 cilt, 1979.
- D. BRAYBROOKE (ed.), **Philosophical Problems of The Social Sciences**, N.Y., 1965.
- L. BROOM AND P. SELZNICK, **Sociology**, Harper, 1955.
- T. BULUTAY, S. TİMUR, H. ERSEL, **Türkiye'de Gelir Dağılımı: 1968**, SBF Yayını, 1971.
- T. H. CARR, **What is History**, Penguin, 1961.
- G. CHILDE, **What Happened in History**, Pelican, 1942.
- G. CHILDE, **Man Makes Himself**, Mentor Book, 1963.
- P. H. CHOMBART DE LAUWE, **Des Hommes et des Villes**, Payot, 1963.
- P. H. CHOMBART DE LAUWE et al., **Images de la Culture**, Editions Ouvrières, 1966.
- Les Conditions de l'Indépendance Nationale dans le Monde moderne**, (Ortak yayın) Ed. Cujas, 1977.

- P. CONNERTON (ed.), *Critical Sociology*, Penguin, 1976.
- C. COOLEY, *Social Organization*, Schocken Book, 1962.
- S. COTGROVE, *The Science of Society*, Allen - Unwin, 1967.
- M. CROZIER, *La société bloquée*, Seuil, 1975.
- M. CROZIER, *Le Phénomène bureaucratique*, Seuil, 1963.
- A. ÇEÇEN, *Atatürk ve Cumhuriyet*, T. İş Bankası yayını, 1981.
- N. ÇELEBİ, «Aydın'daki Küçük Sanayilerin Sosyolojik Açından İncelenmesi», Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniv. Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi, 1980.
- R. DAHRENDORF, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford Univ. Press, 1959.
- C. DARWIN, *Türlerin Kökeni*, Sol Yayınları, 1970.
- C. DARWIN, *İnsanın Türeyişi*, Onur Yayınları, 1973.
- B. DENKER, «Bursa Ovasında Ziraat Faaliyetlerinin Tarihi Seyri Hakkında», İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C. 8, Sa.: 14, 1964.
- L. E. DENNON, R. E. ENNER (eds.), *The Basic Writings of Bertrand Russel*, Unwin Books,
- DİE, *Köy Genel Bilgi Anketi 1976*, 1981.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Sosyal Alanlarda Türkiye'nin Araştırma Potansiyeli ve Sorunları*, 1974.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Birinci Beş Yıllık Plan*, 1963.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *İkinci Beş Yıllık Plan*, 1967.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Üçüncü Beş Yıllık Plan*, 1972.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Dördüncü Beş Yıllık Plan*, 1978.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Köy ve Köylü Sorunu*, 1963.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri*, 1970.
- D.P.T., *Kalkınan Türkiye*, 1981.
- D.P.T., *Nüfus Ülke Raporu*, 1982.
- S. DİLİK, *Servetin Geniş Kitlelere Yayılması*, SBF Yayını, 1976.
- S. DİLİK, *Türkiye'de Sosyal Sigortalar*, SBF Yayını, 1971.
- M. DJILAS, *The New Class*, Prager, 1957.
- M. DOBB, *Kapitalizm, Sosyalizm, Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, SBF Yayını, 1981.
- H. Z. DOĞAN, «Çalışma Ortamına Uyum», Yayınlanmamış doçent-

- lik tezi, Ege Üniversitesi İşletme Fak., 1980.
- E. DURKHEIM, *Les Règles de la Méthode Sociologique*, 1895.
- E. DURKHEIM, *De la Division du Travail Social*, 1902.
- E. DURKHEIM, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, 19-12.
- E. DURKHEIM, *İntihar* (Çev.: Ö. Ozankaya), UNESCO Yayını, 1986.
- M. DUVERGER, *Méthodes des Sciences Sociales*, PUF, 1959. (Türkçesi: *Sosyal Bilime Giriş*, Bilgi Yayınları, 1974).
- ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE, *Approaches and Methods used in Long-term Social Planning and Policy - making*, U. N., 1973.
- V. EMİROĞLU, *Edilli Köyünün (Akçakoca) Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi*, Varol Matbaası, 1972.
- F. ENGELS, *Devletin, Özel Mülkiyetin ve Ailenin Temeli Üzerine*, Sol Yayınları, 1976.
- N. ERDENTUĞ, *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki*, DTCF Yayını, 1956.
- N. ERDENTUĞ, *Türkiye Türk Toplumlarında Antropolojik İncelemeler*, A. Ü. Eğitim Fak. Yayını, 1972.
- D. ERGİL, *Yabancılaşma ve Siyasal Katılma*, Olgaç Y., 1980.
- D. ERGİL, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, Turhan Y., 1980.
- D. ERFUN, *Sosyoloji El Kitabı*, Gerçek yayınları, 1973.
- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI EFENDİ, *Marifetnâme*, Bulak Basımevi Kahire, 1835 (Arap harfleriyle).
- E. FEDER, *The Rape of the Peasantry: Latin America's Landholding System*, Doubleday Anchor, 1971.
- K. FİŞEK, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınları, 1969.
- K. FİŞEK, *Yönetim*, SBF Yayınları, 1975.
- Z. F. FINDIKOĞLU, *İçtimaiyat Dersleri*, 1971.
- J. E. FLOUD, *Social Class and Educational Opportunity*, Portway, 1956.
- J. FOURASTIE, *Les Conditions de l'Esprit Scientifique*, Gallimard, 1966.
- H. FREYER, *Sosyolojiye Giriş*, SBF Yayını, 1957.
- H. FREYER, *Din Sosyolojisi*, İlahiyat Fak. Yayını, 1964.

- K.J. Galbraith, *Ekonomik Yaşamın Güncel Sorunları*, Cem Y., 1991.
- B. GALESKİ, *Basic Concepts of Rural Sociology*, Manchester Univ. Press, 1972.
- R. GARAUDY, *Marxisme du XXe Siècle*, Palatine, 1966.
- R. GRAUDY, *Sosyalizm ve İslamiyet*, Yön Yayınları, 1965.
- P. GARDINER, *The Nature of Historical Explanation*, London, 1955.
- Ş. GEDİKOĞLU, *Kemalist Eğitim İlkeleri - Uygulamalar*, Çağdaş Yayınlar, 1978.
- C. GERAY, *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*, TODAİE Yayını, 1974.
- C. GERAY, *Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik - Örnek Olaylar*, Tuna Yayıncılık ve Dağıtım, 1981.
- J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, Onur Yayınları, 1975.
- W. J. GOODE, P. K. HATT, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Metodları*, (Çev.: R. Keleş), SSBYB Yayını, 1964.
- A. GOULDNER, *Coming Crisis in Western Sociology*, Heinemann, 1971.
- N. GÖYÜNÇ, «Hane Deyimi Hakkında», *Tarih Dergisi*, Sa.: XX-XII, Mart 1979, s. 331-348.
- B. GÖKÇE, *Gecekondu Gençliği*, Hacettepe Üniv. Yayını, 1976.
- E. GÜÇBİLMEZ, *Yenimahalle ve Kayadibi: Karşılaştırmalı Bir köy Araştırması*, SBF Yayını, 1972.
- G. GURVITCH, *Traité de Sociologie*, (2 cilt), PUF, 1960.
- G. GURVITCH, *Les Cadres Sociaux de La Connaissance*, PUF, 1966.
- G. GURVITCH, *La Vocation Actuelle de la Sociologie*, PUF, 1963.
- B. GÜVENÇ, *İnsan ve Kültür - Antropolojiye Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1974.
- B. GÜVENÇ, F. C. SHORTER (derl.), *Türkiye Demografyası*, Hacettepe Üniv. Yayını, 1971.
- HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ, *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi*, 1971.
- HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ, *Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları*, H. Ü. Yayını, 1978.
- E. E. HAGEN, *On the Theory of Social Change*, Dorsey Pres 1962.

- B. HAMİTOĞULLARI, **Çağdaş İktisadi Sistemler: Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**, SBF Yayını, 1975.
- O. HANÇERLİOĞLU, **Felsefe Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 1973.
- M. HEPER, **Modernleşme ve Bürokrasi**, Sosyal Bilimler Derneği yayını, 1973.
- F. HETMAN, **La Maitrise du Future**, Seuil, 1971.
- J. HINDERINK, M. KIRAY, **Social Stratification as an Obstacle to Development - A Study of Four Turkish Villages**, Praeger, 1970.
- C. T. HOMANS, **The Human Group**, Harcourt - Brace, 1950.
- I. L. HOROWITZ, (ed.), **The New Sociology**, N. Y. Oxford Univ. Pres, 1965.
- B. F. HOSELITZ, **Sociological Aspects of Economic Growth**, Free Press, 1960.
- H. HYMAN, **Survey Design and Anlysis**, Free Press, 1965.
- Z. İLBARS, «Ankara Gecekondu Kadınının Hane Dışı Çalışması... Yayınlanmamış doçentlik tezi, D.T.C.F.; 1981.
- R. İNAN, «Eğitim ve Öğretim'de Atatürkçülük», **Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları**, 1980, s. 1-22.
- A. INKELES (ed.), **Reading in Modern Sociology**, Prentice - Hall, 1966.
- A. INKELES, **What is Sociology**, Prentice - Hall, 1964.
- İnsanlığı Nasıl bir Gelecek Bekliyor (Tartışma)**, Payel Yayınları, 1966.
- A. İŞIKLI, **Sendikacılık ve Siyaset**, Odak Yayınları, 1972.
- JABOS AND STERN, **General Anthropology**, N. Y. 1961.
- P. JALEE, **Yoksul Ülkeler Nasıl Soyuluyor**, Yön Yayınları, 1965.
- Ç. KÂĞITÇIBAŞI, **İnsan ve İnsanlar - Sosyal Psikolojiye Giriş**, Sosyal Bilimler derneği Yayını, 1976.
- Ç. KÂĞITÇIBAŞI, **Dış Ülke Yaşantısının Etkileri**, Boğaziçi Ü. Y., 1975.
- Ç. KÂĞITÇIBAŞI, **Gençlerin Tutumları - Kültürler Arası Bir Karşılaştırma**, ODTÜ Yayını, 1973.
- Ç. KÂĞITÇIBAŞI, **Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1972.
- K. KARPAT, (derl.), **Social Change and Politics in Turkey**, Leiden - Brill, 1973.

- Y. K. KAYA, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, 1977 (ikinci basım).
- R. KELEŞ, *Kentbilim İlkeleri*, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1976.
- R. KELEŞ, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, SBF Yayını, 1973.
- R. KELEŞ, (Derl.), *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem*, TODAİE Yayını, 1976.
- R. KELEŞ, *Türkiye'de Şehirleşme Konut ve Gecekondu*, Gerçek Yayınevi, 1972.
- C. KERR, J. T. DUNLOP, F. H. HARBISON, C. A. MYERS, *Industrialism and Industrial Man*, Harvard U. Press, 1973.
- S. KİLİ, *Çayırhan*, Boğaziçi Üniv. Y., 1978.
- S. KİLİ, *Atatürk Devrimi*, T. İş Bankası, Y., 1981.
- F. KIRBY, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, 1962.
- M. KIRAY, *Ereğli - Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT Yayını, 1964.
- M. KIRAY, *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972.
- M. A. KISAKÜREK, *Türkiye Yüksek Öğretim Bibliyografyası*, A. Ü. Eğitim Fak. Y., 1972.
- A. T. KIŞLALI, *Öğrenci Ayaklanmaları*, Bilgi Yayınevi, 1974.
- E. KONGAR, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972.
- E. KONGAR, *Toplumsal Değişme*, Bilgi Yayınevi, 1972.
- E. KONGAR, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem Yayınevi, 1981.
- E. KONGAR, *İzmir'de Kentsel Aile*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972.
- E. KONGAR, *Türk Toplum Bilimcileri - 1*, Remzi Kitabevi, 1982.
- W. KORNHAUSER, *The Politics of Mass Society*, Routledge-Kegan-Pagul, 1959.
- A. KURTKAN, *Genel Sosyoloji*, İ. Ü. İktisat Fak. Yayınları, 1974.
- H. LEFEBVRE, *Sociologie de Marx*, PUF, 1965.
- D. LERNER, *The Passing of Traditional Society*, Free Press, 1964.
- N. LEVİNE AND S. ÜNER, *Population Policy Formation and Implementation in Turkey*, H. Ü. Y., 1978.
- O. LEWIS, *Five Families*, J. Wiley, 1962.
- G. LILIENTHARDT, *Social Anthropology*, Oxford U. Press, 1966.
- G. LINDZEY, (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Addison Wesley, 1954.

- G. A. LUNDBERG, C. C. SCHRAG, O. N. LARSEN, *Sosyoloji (iki cilt)*, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1969.
- D. McCLELLAND, *The Achieving Society*, Van notrand, 1961.
- B. MALINOWSKI, *Magic, Science and Religion*, Free Press, 1948.
- B. MALINOWSKI, *A Scientific Theory of Culture*, Oxford Univ. Press, 1960.
- SERGE MALLEET, *The Working Class*, Spokesman Books, 1975.
- K. MANNHEIM, *Ideology and Utopia*, London, 1950.
- K. MANNHEIM, *Man and Society*, Routledge - Kegan - Paul, 1954.
- Ş. MARDİN, *Din ve İdeoloji*, SBF Yayını, 1969.
- Ş. MARDİN, *İdeoloji*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976.
- D. MARTINDALE, *The Nature and Types of Sociological Theory*, Routledge - K. Paul, 1961.
- K. MARX, F. ENGELS, *Selected Works*, International Publishers, 1968.
- K. MARX, *Marx'ın Toplum Kuramı* (Derl.: T. B. Bottomore) Doğan Yayınları, 1971.
- K. MARX - F. ENGELS, *Din Üzerine*, Gerçek Yayınevi, 1974.
- M. MEAD (ed.), *Cultural Pattern and Technical Change*, Mentor Books, 1955.
- A. MEISTER, *L'Afrique peut - elle partir? Changement Social et développement en Afrique Orientale*, Seuil, 1966.
- R. K. MERTON, *Social Theory and Social Structure*, Free Press, 1949.
- R. MERTON, L. BROOM, L. COTTREL (eds.), *Sociology Today*, Basic Books, 1959.
- M. MILLIKAN AND D. L. M. BLACKMER (eds.), *The Emerging Nations*, Little, Brown, 1961.
- C. W. MILLS, *The Power Elite*, Oxford Univ. Press, 1959.
- C. W. MILLS, *Sociological Imagination*, Grove Press, 1959.
- G. DUNCAN MITCHEL, *Sociology*, University Tutorial Press, 1963.
- C. MIHÇIOĞLU, *Daha İyi Bir Kamu Hizmeti İçin*, SBF Yayını, 1972.
- C. MIHÇIOĞLU, *Üniversiteye Giriş ve Liselerimiz*, SBF Yayını, 1969.
- J. L. MORENO, *Sosyometrinin Temelleri* (Çev.: N.Ş. Kösemihal), İstanbul Üniv. Yayını, 1968.

- H. MORGAN, *Ancient Society*, Kerr and Co., 1877.
- A. MUMCU, *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, A. Ü. Hukuk Fak. Yayını, 1971.
- L. MUMFORD, *Technique et Civilisation*, Seuil, 1950.
- M. MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, 1974.
- M. MÜDERRİSOĞLU, «Atatürk'ün Mali Dehası,» *Maliye Dergisi Atatürk Özel Sayısı*, 1981.
- G. MYRDAL, *Value in Social Theory*, Routledge - Kegan Paul, 1958.
- M. MATANSON (ed.), *The Philosophy of the Social Sciences*, N. Y. 1963.
- ODTÜ GELİŞME DERGİSİ, 1981 Özel Sayısı: *Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı*, 1982.
- O. ONARAN, *Örgütlerde Karar Verme*, SBF Yayını, 1971.
- A. N. OPPENHEIM *Questionnaire Desing and Attitude Measurement*, Heinemann, 1966.
- Ortak Çalışma, *Türkiye'de Zirai Makinalaşma*, SBF Yayını, 1954.
- G. OSIPOV, *Toplumbilim - Teori ve Yöntem Sorunları*, Sol yayınları, 1977.
- Ü. Ü. OSKAY, *Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon*, SBF - BYYO Yayını, 1971.
- ST. OSSOWSKI, *Class Structure in the Social Consciousness*, Routledge - Kegan Paul, 1963.
- A. K. C. OTTOWAY, *Education and Society*, Routledge - K. Paul, 1962.
- Ö. OZANKAYA, *Türkiye'de Laiklik - Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 4. basım, Cem Yayınevi, 1990.
- Ö. OZANKAYA, *Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri*, SBF Yayını, 1966.
- Ö. OZANKAYA, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, SBF Yayını, 1971.
- Ö. OZANKAYA, «Kooperatif Kur, Sefaletten Kurtul»: *Taşucu Balıkçılık Kooperatifinin Öyküsü*, Karacan Armağanı, Milliyet Yayınları, 1976.
- Ö. OZANKAYA, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, 3. basım, Savaş Y., 1984.
- Ö. OZANKAYA, *Türk Devrimi ve Yüksek Öğretim Gençliği*, SBF Yayını, 1978.

- Ö. OZANKAYA, «İktisadi Gelişmenin Safhaları: W. W. Rostow'un Tezinin Eleştirisi», **SBF Dergisi**, 1965, sa.: 2, s. 267 - 300.
- Ö. OZANKAYA, «Japonya'nın Modernleşme Denemesi», **SBF Dergisi**, 1965, sa.: 1, s. 293 - 309.
- Ö. OZANKAYA, «Atatürk'ün Temel Kavramları», **B.Y.Y.O. Yıllığı** 1981, sa.: VI, s. 83 - 94.
- Ö. OZANKAYA, «Türkiye'de Yığın İletişiminin Demokratik Siyasal Kültür Gelişimindeki Yeri ve Önemi», **SBF Dergisi**, C. XXX, sa.: 1 - 4, s. 157 - 166.
- Ö. OZANKAYA, «Günümüz Türkiyesinde Gençlik», **A. Ş. Esmer'e Armağan**, 1981, s. 195 - 208.
- Ö. OZANKAYA, «Atatürk: The Architect of Turkish Renaissance», **Revue Internationale d'Histoire Militaire**, No: 50, 1981, pp. 225 - 232.
- A. ÖNCÜ, **Örgüt Sosyolojisi**, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1976.
- A. ÖNCÜ, «Toplumsal Değişme Sürecinde Meslek Grupları», Yayınlanmamış doçentlik tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1981.
- S. V. ÖRNEK, **İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, Gerçek yayınları, 1971.
- S. V. ÖRNEK, **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk**, T. İş Bankası Y., 1979.
- E. ÖZBUDUN, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, A. Ü. Hukuk Fak. yayını, 1975.
- Ö. ÖZGÜR, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**, Gerçek Yayınları, 1972.
- S. Ç. ÖZOĞLU, «Liselerde Sosyal Bilimler Öğretimi», Çoğaltılmış araştırma raporu, 1973.
- T. PARSONS, E. SHILDS, D. NAEGELE, J. R. PITTS (eds.), **Theories of Society**, Free Press, 1961 - 2.
- A. T. PAYASLIOĞLU, **Seçimler ve Oy Verme Üzerine Yapılan Araştırmalarda Kullanılan Metodlar**, SBF Yayını, 1956.
- A. R. REDCLIFF - BROWN, **Structure and Function in Primitive Society**, Cohen and West, 1952.
- R. REDFIELD, **The Little Community**, Chicago Univ. P., 1955.
- U. PLANCK, **Die Ländliche Türkei: Soziologie und Entwicklungstendenzen**, DLG Verlag, Frankfurt, 1972.
- G. POLITZER, **Felsefenin Temel İlkeleri**, Sol Yayınları, 1968.
- H. PRATT, et. al., **Dictionary of Sociology and Related Sciences**,

- Littefield, Adams, 1966.
- D. RIESMAN, *The Lonely Crowd*, Yale U. Press, 1961.
- M. ROCARD, *Questions à l'Etat socialiste*, Marabout, 1972.
- G. ROCHER, *Introduction à la sociologie générale*, (3 cilt), Editions HMH, 1968.
- M. ROSENTHAL, P. YUDIN, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, 1972.
- W. W. ROSTOW, *İktisadi Gelişmenin Safhaları*, 1965.
- B. RUSSEL, *Education and the Social Order*, Unwin, 1976.
- B. RUSSEL, *Human Society in Ethics and Politics*, Allan and Unwin, 1954.
- B. RUSSEL, *Niçin Hristiyan Değilim*, Varlık Yayınları, 1972.
- G. SABINE, *Siyasi Düşünceler Tarihi* (cilt 3), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1969.
- C. SAMARAN (dir.) *L'Histoire et Ses Méhodes*, Pleiade, 1961.
- N. SARAN, «Sosyal Antropolog Gözüyle Toplumumuzda Kadın,» *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, sa.: 3, 1979, s. 1 - 12.
- N. SARAN, «Çocuk Suçluluğu ve Parçalanmış Aileler,» *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, sa.: 3, 1979, s. 25 - 30.
- N. SARAN, «Aile hayatı ve Toplum,» *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, Sa.: 3, 1979, s. 13 - 23.
- N. SARAN, *İstanbul Şehrinde Polisle İlgisi Olan On Sekiz Yaşından Küçük Çocukların Sosyal - Kültürel Özellikleri Hakkında Bir Araştırma*, Taş Matbaası, 1968.
- J. P. SARTRE, *Yöntem Araştırmaları*, Yazko Y., 1981.
- J. P. SARTRE, *Critique de la pensée dialectique* Gallimard, 1960.
- A. SAUVY, *Théorie générale de la Population*, 2 cilt, PUF, 1952 ve 1954.
- O. SENCER, *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, Habora Kitabevi, 1969.
- O. SENCER, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, Habora Kitabevi, 1969.
- M. SENCER, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, 1968.
- M. SENCER, *Türkiye'de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*, May Yayınları, 1974.
- Y. SENCER, M. SENCER, *Toplumbilimlerde Araştırma ve Yöntembilimi*, TODAİE, 1978.
- N. SERİN, *Türkiye'nin Sanayileşmesi* SBF Yayını, 1963.

- N. SERİN, **Eğitim Ekonomisi**, Eğitim Fak. Yayını, 1972.
- L. SEVE, **Marxisme et Théorie de la Personnalité**, Editions Sociales, 1969.
- T. SHANIN, **Peasants and Peasant Societies**, Penguin, 1971.
- F. C. SHORTER, M. MACURA, **Türkiye'de Nüfus Artışı - (1935 - 1975)**, Yurt yay., 1983.
- H. SIMON, D. SMITHBURG, V. A. THOMPSON, **Kamu Yönetimi** (Çev.: Prof. Dr. Cemal Mihçioğlu), SBF Yayını, 1973.
- P. A. SOROKIN, **Çağdaş Sosyoloji Teorileri** (Çev. M. R. Öymen), 1976.
- P. SOROKIN, **Tendances et Déboires de la Sociologie Americaine**, Aubier, 1959.
- M. SOYSAL, **Anayasa**, Gerçek Yayınları, 1975.
- W. J. H. SPOTT, **Human Groups**, Penguin, 1962.
- M. STEIN AND A. VIDICH, (eds.), **Sociology On Trial**, Prentice - Hall, 1963.
- K. STEINHAUS, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Sander Yayınları, 1973.
- R. STEWIG, E. TÜRMEKİN, B. TOLUN, R. TURFAN, D. WIEBE, **Bursa Nordwestanatolien**, Kieler Geographischen Schriften, 1980.
- P. STIRLING, **Turkish Village**, J. Wiley and Sons, 1965.
- İ. SUNAR, **State and Society in Politics of Turkey's Development**, SBF Yayını, 1974.
- R. ŞAHİNKAYA, **Psiko - Sosyal Yönleriyle Aile**, Kardeş Basımevi, 1979.
- G. ŞAYLAN, **Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, TODAİE Yayını, 1974.
- M. ALİ ŞEVKİ, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması**, Elif Yayınları, 1968.
- C. TALAS, **Sosyal Ekonomi**, Sevinç Yayınları, 1976.
- C. TALAS, **Ekonomik Sistemler**, Doğan yayınları, 1974.
- M. TAN, **Toplumbilime Giriş - Temel Kavramları**, A. Ü. Eğitim Fakültesi Y., 1981.

- M. TAN, **Kadın - Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi**, T. İş Bankası Y., 1979.
- M. TEZCAN, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, 2. basım, A. Ü. Eğitim Fak. Yayını, 1981.
- M. TEZCAN, **Kan Dâvâları - Sosyal Antropolojik Yaklaşım**, A. Ü. Eğitim Fak. Yay., 1981.
- M. TEZCAN, **Türk Sosyoloji Bibliyografyası**, Eğitim Fak. Yayını, 1969.
- M. W. THORNBURG, vb., **Turkey: An Economic Analysis**, Twentieth Century Fund, 1949.
- J. W. TIBBLE (ed.), **The Study of Education**, Routledge K. Paul, 1966.
- S. TİMUR, **Türkiye'de Aile Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1972.
- S. TİMUR, «Fertility and Related Attitudes Among Two Social Classes in Ankara,» **Yayınlanmamış uzmanlık tezi**, 1965.
- T. TİMUR, **Türk Devrimi**, SBF Yay., 1968.
- T. TİMUR, **Türk Devrimi ve Sonrası: 1919 - 1946**, Doğan Yayınları, 1971.
- T. TİMUR, **Osmanlı Toplum Düzeni**, SBF Yayını, 1979.
- R. M. TITMUS, **Income Distribution and Social Change**, Allan - Unwin, 1962.
- B. TOLAN, **Toplum Bilimlerine Giriş**, 1975.
- B. TOLUN, «Davranışlara Yönelik Coğrafya...», **İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, sa.: 23, 1980.
- B. TOLUN, «Edirne Şehrinin Farklı Kullanılış Alanları», **İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, sa.: 20 21, 1977.
- H. TOPÇUOĞLU, **Neleri Öğrenmek İstiyorlar**, Hukuk Fak. Yayını, 1966.
- H. TOPÇUOĞLU, (Deri.), **Eğitim Sosyolojisi - Kaynak Metinler**, A. Ü. Eğitim Fak. Yayını, 1971.
- H. TOPÇUOĞLU, **Hukuk Sosyolojisi**, A. Ü. Hukuk Fak. Yayını, 1960.
- J. TOUCHARD, **Histoire des Idées Politiques**, P.U.F., 2 cilt, 1959.
- K. TUNA, **Yurt Dışına İşçi Gönderme Olayının Sosyolojik Eleştirisi**, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1981.

- B. TUNCER, **Ekonomik Gelişme ve Nüfus**, Hacettepe Ü. yay., 1976.
- B. TUNCER, **Gelecekte Türkiye Nüfusu ve Ekonomisi**, TKV Yayını, 1977.
- S. TUNÇ, **Türkiye'de Eğitim Eşitliği**, A. Ü. Eğitim Fak. Yayını, 1969.
- M. TURHAN, **Kültür Değişmeleri**, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1959.
- E. TÜRMEKİN, F. MANSUR, P. BENEDICT, **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, İ. Ü. Edebiyat Fak., 1971.
- O. TÜRKAY, **Gizli İşsizlik**, SBF Yayını, 1968.
- O. TÜRKAY, **Türkiye'de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme**, SBF Yayını, 1962.
- O. TÜRKDOĞAN, **Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar**, Atatürk Ü. Y., 1965.
- C. O. TÜRTEKİL, **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, İktisat Fak. yayını, 1970.
- C. O. TÜRTEKİL, **Sosyal İlimlerde Araştırma ve Metod**, İktisat Fak. Yayını, 1979.
- C. O. TÜRTEKİL, **Türkiye'de Köy Sorunu**, Kitap Yayını, 1969.
- C. O. TÜRTEKİL, **Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yayınevi, 1975.
- Ş. UYSAL, «**Üniversite Lisans Seviyesinde Sosyal Bilimler Öğretimi Araştırması**», Çoğaltılmış Araştırma Raporu, 1973.
- Y. ÜLKEN, **Atatürk ve İktisat**, T. İş Bankası Yayını, 1981.
- VARGA, **Le Testament de Varga**, Grasset, 1970.
- F. VARIŞ, **Türkiye'de Lisansüstü Eğitim - Pozitif Bilimlerin Temel ve Uygulamalı Alanlarında**, Eğitim Fak. Yay., 1972.
- F. VARIŞ, «**Türkiye'de Lisans-üstü Eğitim - Sosyal Bilimlerde**» Çoğaltılmış Araştırma Raporu, 1973.
- E. F. VOGEL, **Japan as Number one - Lessons for America**, Charles E. Tuttle Co., 1979.
- M. WEBER, **Theory of Social and Economic Organization**, Oxford Univ. Press, 1947.
- M. WEBER, **The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism**, Scribner, 1958.

- M. WEBER, Basic Concepts in Sociology, Citadel Press, 1963.**
- R. WEEKS (ed.), Machines and the Man, Appleton - Century, 1961.**
- P. WORSLEY (ed.), Modern Sociology, Penguin 1980.**
- P. WORSLEY, The Three Worlds, Weidenfeld and Nicolson, 1984.**
- W. H. WHYTE, JR., The Organization Man, Anchor Book, 1956.**
- N. WIENER, Emek, Sibernetik ve Toplum, Özgür Yayınları, 1973.**
- E. WILLEMS, Dictionnaire de Sociologie, Marcel Rivière et Cie, 1961.**
- R. WILLIAMS, The Long Revolution, Pelican Books, 1961.**
- İ. YASA, 25 Yıl Sonra Hasanoğlan, SBF Yayını, 1969.**
- İ. YASA, Ankara'da Gecekondu Aileleri, SSBYB Yayını, 1962.**
- İ. YASA, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları, TODAİE, 1970.**
- F. YAVUZ, Çevre Sorunları, Genellikle ve Ülkemiz Açısından, SBF Yayını, 1975.**
- F. YAVUZ, Din Eğitimi ve Toplumumuz, 1969.**
- F. YAVUZ, Memleketimiz'de Toplum Kalkınması, TODAİE Yayını, 1969.**
- F. YAVUZ, R. KELEŞ, C. GERAY, Şehircilik - Sorunlar, Uygulama ve Politika, SBF Yayını, 1973.**
- C. YILDIRIM, Bilim Tarihi, Gerçek Yayınları, 1974.**
- A. N. YÜCEKÖK, Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo - Ekonomik Tabanı, SBF Yayını, 1971.**

Prof. Dr. Özer Ozankaya, *TOPLUMBİLİM*'in genişletilmiş, güncelleştirilmiş 7. basımında, insan ve toplum gerçeğinin günümüz dünyasındaki temel özelliklerini oluşum, işleyiş ve değişimindeki düzenliliklerle inceliyor. Kitapta şu konular yer alıyor: 1) Toplum yaşamının bilimsel olarak incelenişinin tarihçesi, 2) Bilimsel yöntemin geçerlilik ilkele-ri ve toplumsal olaylara uygulanışı, 3) Başlıca toplumbilim dalları, 4) Bireyin toplumsallaşması ve «Benliğin Oluşma-sı», 5) Ekin (Kültür) ve ekinsel gelişme, 6) Toplumsal yapı, 7) Toplumsal kurumlar, 8) Toplumsal sınıflar, 9) Nüfus olgusu ve Türkiye'deki durum, 10) Yerleşim düzeni ve Türkiye'de köy, kent ve kasabalar, 11) Aile kurumu ve Türk ailesi, 12) Eğitim kurumu ve Türk eğitim düzeni, 13) Ekonomik yaşamın toplumbilimsel yanları, 14) İletişim ve yığın iletişimi, 15) İnanç ve ideolojiler, 16) Toplumsal değişim; geri-kalmışlığın toplumbilimi; bilime dayalı bir toplumsal gelişme örneği olarak Türk Devrimi.
Ozankaya, *TOPLUMBİLİM* ile 1976 Türk Dil Kurumu Bilim Dili Ödülü'nü kazanmıştır.